

କାହିଁକି ଏହା ଗୋପନୀୟ

কালিদাসৰ প্ৰতিভা

যোগেশ্বৰ শৰ্মা

এম. এ., লি. এইচ. ডি., এম. লিট., এছ. টি., সাংখ্যাতীৰ্থ
অৱসৰপ্ৰাপ্ত প্ৰাদেশিক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
বিহাৰাবী, গুৱাহাটী-৮

লাছোত বুক ষ্টল

গুৱাহাটী : অসম

KALIDASAR PRATIBHA : A critical study of Kalidasa revealing the different aspects of his poetic genius, by Shri Jogeswar Sarmah, M. A., Ph. D., M. Lib. Sc., Samkhyatirtha, Retired Librarian, Gauhati University, Assam and published by Shri Khagendranarayan Datta Barua, Lawyers' Book-Stall, Panbazar, Guwahati, Assam :

Price Rs. 70'00 1st edition 1991

প্ৰকাশক : শ্ৰীখগেন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা,
লৱাই বুক ষ্টল,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী

প্ৰথম প্ৰকাশ : আগষ্ট ১৯৯১

মুদ্ৰা : ৭০০০

মুদ্ৰক :
পূৰ্বদেশ মুদ্ৰণ
বিহাৰাৰী, গুৱাহাটী-৮
আনব

শিঙের পণ্ডিতের
চন্দ্রকান্ত বিদ্যালঙ্কার
পুণ্য স্বত্ব

সূচীপত্র

বিষয়	পৃষ্ঠা
১. লেখকৰ কথা	০২
২. আগ কথা : ড° মহেশ্বৰ নেওগ	০১১
৩. অৱতৰনিকা	০১০
৪. কালিদাসৰ প্ৰতিভা	১
৫. কালিদাস আৰু অভিজ্ঞান	৮৩
৬. প্ৰকৃতিৰ কবি কালিদাস	১০৭
৭. কালিদাস আৰু শিলা	১৭১
৮. কালিদাসৰ সময়	২৩০
৯. কালিদাসৰ সাহিত্যিক শৈলী আৰু উপনিষদ	৩২৬
১০. নিৰ্বাচিত গ্ৰন্থপঞ্জী	৩৮৫
১১. পৰিশিষ্ট	৩৮৭

‘কালিদাস আৰু ভগবত’ সম্পৰ্কে বিশিষ্ট অভিযন্তা

লেখকৰ কথা

বহুবছৰলৈ আগতে কাজিৰান্ধ আৰু ভগপত্ৰ নামৰ দুখি খোঁজ দিখি পাঠক সমাজলৈ আগ বঢ়োৱা হৈছিল। কিতাপখনে নৱম পঠকৰ আদৰ লাভ কৰাত পুনঃ সেই মহাকবিজনৰ বিষয়েই কাজিৰান্ধৰ প্ৰতিভা নামৰ এই কিতাপখন পাঠক-সমাজলৈ আগ বঢ়াৱৰ্ণী। প্ৰথমখনৰ দৰে এইখনেও নৱম পঠকৰ আদৰ পালে পৰিশ্ৰম সাৰ্থক হোৱা হুজি ভাবিম।

শূদ্ৰাৰ বনৰ পৰিৱেশনৰ বাবুই কাজিৰান্ধীৰ সাহিত্যৰ প্ৰতি আকৰ্ষণৰ এক-মাত্ৰ কাৰণ হুজি ক'ব মোৱাৰি; কাৰণ দুৱৰ্ত্তাৰে চাবলৈ গ'লে, শূদ্ৰাৰ বন কবিৰ সাহিত্যত অধিক স্থান অধিকাৰ কৰা নাই। 'ববুৱা'ৰ দৰে দৰ্বেণ্ডকট মহাকাব্যৰ অন্তিম সৰ্গৰ বাহিৰে আন ঠাইত শূদ্ৰাৰ বনৰ স্থান নাই হুজি ক'লেও অত্যাতি কৰা নহয়। সেইদৰে কবিৰ আনখন মহাকাব্য 'কুমাৰনন্দন'ৰো অন্তিম সৰ্গৰ বাহিৰে আন সৰ্গত শূদ্ৰাৰ বনৰ উল্লেখ নাই। আনহে মাজাগে, কবিৰ দৰ্বেণ্ডেট নাটক 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'তো প্ৰথম তিনি অঙ্কৰ বাহিৰে আন চাৰিটা অঙ্কত শূদ্ৰাৰ বনৰ ভেনে প্ৰভাৱ নাই হুজিলেও হয়। 'দেবদূত'ৰ দৰে শ্ৰেষ্ঠ ঋতুকাব্যত ভাবতৰ প্ৰাকৃতিক আৰু ভৌগোলিক বৰ্ণনাই অধিক স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। তথাপি শূদ্ৰাৰ বন পৰিৱেশন কৰাৰ কাৰণেই যে আন নকলোবোৰ কবিতাকৈ কাজিৰান্ধৰ প্ৰতি পাঠক-সমাজৰ অধিক আকৰ্ষণ, তাকো অস্বীকাৰ কৰাৰ উপায় নাই। কিন্তু লগতে ইয়াকো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে কাজিৰান্ধৰ সাহিত্য প্ৰাচীন ভাৰতৰ সংস্কৃতি আৰু নৃত্যতাৰ অকুৰন্ত ভাণ্ডাৰ। কবিয়ে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰতিটি দিশৰে ল'ব সংগ্ৰহ কৰি নিপুণভাৱে সংযোজন কৰিছে; অৰুচ, সেইবোৰেৰে তেওঁৰ কাব্যব্যক্তিৰ ভাবাভাস কৰি তোলাও নাই, বা কাব্যিক বসবাসৰ গতি ব্যাহত হ'কলৈও বিয়া হোৱা নাই। এয়া কাজিৰান্ধৰ পক্ষেই সম্ভৱ। কবিৰ সাহিত্য, বৰ্ণ, বৰ্ণন, শিলা, ফল, বাৰীতি, শিল্প-কলা, দাণ্ডিয়া, দাণ্ডিতা, শ্ৰীতিজ্ঞান আদি—এক কথাত ক'বলৈ গ'লে বিবোধ বিহীন অবিবোধে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সৌৰ মৰ্দ্দাৰ হৈছিল সেই আটাইবোৰেই কম-বেছি পৰিমাণে কবিৰ সাহিত্যত স্থান পাইছে। মহাকবিৰ সাহিত্যৰ এই বহুখণ্ডী বিন্যাসৰ আন ভাৱত বহু হুজি পৰেবক আৰু পঠিতে প্ৰহ আৰু প্ৰবন্ধবিধ নামেৰে হুজিভাৱে আদোৰা কৰিছে; পঠিকে, কাজিৰান্ধৰ এনে সংস্কৃতিমূলক

আগকথা

অনির্বচনীয় ব্ৰহ্ম আৰু আত্মা, পাপ আৰু পুণ্যৰ বিচাৰেৰে তথা বেদ উপনিষদৰ ভাৰতীয় পাবলিক ঐতিহ্যৰ সৃষ্টিৰ মাজত প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য-সত্তাৰ অৱস্থান কবিলে এই কথা নহ'লি প্ৰতীয়মান নহ'ল যে ভাৰতীয় সাহিত্যকাকসকল ঐহিক জীৱনৰ প্ৰতি বীতশুৰ আছিল, বৰং নবৰ্বৰুৱাৰে ক'ব পাৰি, আমাৰ সংস্কৃত কাব্য, মহাকাব্য, ৰূপক আদিত আমাৰ পাৰ্শ্বৰ জীৱনৰ বিনম্বীয়া ৰূপৰ যোহন-হাৰিয়ে কবিসকলক অভিভূত কৰিছিল, তেওঁলোকে জীৱন-উপভোগৰ আনন্দকে দান কৰিছিল। আৰু, উপমাৰে অৰূপৰ কবি কামিহান এই ক্ষেত্ৰত আছিল নব্বোৰ্ষেষ্ঠ।

আমাৰ অনন্যৰ পাঠক-পাঠিকাৰ বুকুত আগ এটাই সংস্কৃত ভাষাৰ গ্ৰন্থ তথা নৃকনাস্থক সাহিত্যবাহিনীৰ মূলৰ জগত পৰিচিত হোৱাবপৰা বৰ্জিত। আমাৰ গোৱৰ যে এই ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত বুকুত আমাৰ ভাষাটো কিছু বন আমি অনন্যীয়া পাঠক-পাঠিকাকো ভাব হাব বিনম্বৈ চোৱা কৰা অনন্যৰক ব্যক্তিৰ আশাতবীয়া চোৱা আছে। দিলকলৰ তিতবত ৰূপগুণত ত' যোগেশ্বৰ নৰী অতন্তৰ। এইনবাকী সংস্কৃতত পঢ়িলে ইয়াৰ আগতেও 'কামিহান আৰু তপতা' শীৰ্ষক এখনি বুকুপাঠ্য গ্ৰন্থ আমাৰ হাতত বিহে। এইবাৰো তেখেতে 'কামিহানৰ প্ৰতিভা' নামৰ অল্প এখনি ততোধিক নহ'লেও নবান্নেই বুকুপাঠ্য গ্ৰন্থ আমাৰ হাতত তুলি দি অনন্যীয়া পাঠক-পাঠিকাৰ বৃত্তজ্ঞতাৰ পান হৈছে।

এইখনি হ'ল প্ৰণালীবদ্ধ অব্যাহত ভাগ কৰা হৈছে। কামিহানৰ প্ৰতিভা নামৰ প্ৰথম অব্যাহতটোত আত্মকাবিকলকলৰ মতে কাব্যৰ বৰ্ণন, বিভিন্ন বক্তব্য আৰু বিশেষকৈ বন, ধৰ্মি আৰু বিভিন্ন অৱস্থাৰ নক্সে আনোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰতিভাৰ বৰ্ণন, প্ৰতিভা নক্সে আত্মকাবিকলকলৰ বিভিন্ন বক্তব্যৰ উল্লেখ কৰাৰ লগতে কবিকলাৰ সাহিত্যবপৰা উপযুক্ত উদ্ধৃতিৰে তাক নাবোজন কবিকলৈ চোৱা কৰা হৈছে। কামিহান আৰু অজিহান-শীৰ্ষক অব্যাহত অজিহানৰ বৰ্ণন, অজিহান, প্ৰত্যজিহান কি,

প্ৰত্যভিজ্ঞানৰ দাৰ্শনিক যন্ত কি আৰু কাজিৰাসৰ সাহিত্যত ই কেনেভাৱে প্ৰতিভাত হৈছে, তাৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। প্ৰকৃতিৰ কবি কাজিৰাস অলপ এটি লক্ষণীয় অধ্যায়, য'ত মানৱ-জীৱনত প্ৰকৃতিৰ প্ৰভাৱ কবিস্বাকীয়ে কেনেকৈ কৰিছে গ্ৰহণকাৰে তাৰ আলোচনা কৰিছে। ইয়াত গিৰি-পুত্ৰ, আশ্ৰম-অবস্থা, ছয় ঋতু, গছ-লতা, পলু-পক্ষী, চহৰ-নগৰ আদিৰ কথা, আৰু বিশেষকৈ স্থিতিশীলতা আৰু গতিশীলতা ভেদে প্ৰকৃতিৰ ৰূপ পৰিৱৰ্তনৰ কাব্যিক স্বৰ্ণমাৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে। কাজিৰাস আৰু শিক্ষা-বিষয়ক অধ্যায়টোত তাৰতৰ প্ৰাচীন শিক্ষা-পদ্ধতি সম্বন্ধে কবিস্ব দৃষ্টি-ভঙ্গী ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। শিক্ষাৰ বিভিন্ন বিষয়, বিভিন্ন শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান, শিক্ষক-শিক্ষাৰ্থী সম্পৰ্ক, শিক্ষাদানৰ পদ্ধতি সম্বন্ধে এটি পৰিচয় দাঙি ধৰাৰ আগতে, প্ৰাচীন তাৰতৰ শিক্ষাৰ এটা সম্যক আলোচনা কৰা হৈছে। অলপ এটি অধ্যায়ৰ শীৰ্ষক হ'ল কাজিৰাসৰ সমাজ, ইয়াত প্ৰাচীন তাৰতৰ বৰ্ণাশ্ৰম-ভিত্তিক সমাজখনৰ তাৎপৰ্য আৰু মূল্য-বিকল্পণৰ আভাস দিয়া হৈছে। বৰ্ষ আৰু শেহৰ অধ্যায়টোৰ নাম দিয়া হৈছে কাজিৰাসৰ সাহিত্যত গীতা আৰু উপনিষদ। ইয়াত গীতা আৰু উপনিষদৰ কিছুমান তথ্য কবিস্ব সাহিত্যকৃত্তিত কিদৰে প্ৰকাশমান হৈছে তাকে প্ৰয়োজনীয় উদাহৰণেৰে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে।

গ্ৰন্থখনৰ আশ্ৰয়ী পাঠক-পাঠিকাই ড° শৰ্মাই কাজিৰাসৰ ৰচনা-বালিক কেন্দ্ৰ কৰি কাব্য, শিক্ষা, সমাজ, গীতা, উপনিষদ আদিৰ লগত উৎসৃজনকক চিনাকি কৰি দিবলৈ কৰা আন্তৰিকতাপূৰ্ণ প্ৰচেষ্টাৰ এটা মতুনস্ব দেখা পাব। ঘোৰ ধাক্ষা, সংস্কৃত ক্লাছিকেল সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ কাজিৰাসৰ যুগলৱী ৰচনাৰ স্বাদ-প্ৰবণৰ বাটত ড° শৰ্মাৰ এই গ্ৰন্থ পাথৰ হ'ব।

অৱতৰণিকা

কাজিৰাম আচীন ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি হিছাপে আজিও বিশ্ব-বিস্তৃত হৈ আছে। তেওঁৰ কীৰ্ত্তি-কৌহলী আজিও সংস্কৃত-সাহিত্যাকাশত এক ভাৰ নহে হিৰ আৰু উজ্জল। কিন্তু তেওঁৰ ব্যক্তিগত জীৱন আৰু তেওঁৰ বচিত গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে উৎপাদিত সমস্যাযোৰৰ আজিও সমাধান হোৱা হুজি পট্টকভাৱে ক'ব নোৱাৰি। সেই শ্ৰেষ্ঠ কবিকনৰ জন্ম-কাল আৰু স্থান নৈ আজিও পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ দেখা যায়। শুদ্ধাৰ্থি তেওঁ কিমানখন গ্ৰন্থ বচনা কৰিছিল, তাকে ঠিৰাংকৈ কোৱা টান; কিন্তু আজিও পৰিচিত বিখ্যাত কাজিৰাম-গ্ৰন্থসমূহৰ প্ৰকাশ পাইছে আৰু তাত বিখ্যাত গ্ৰন্থ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে সেই আটাইবোৰেই কাজিৰামৰ অৱশ্যে বেখনী-গ্ৰন্থত হুজি স্বীকৃতি লাভ কৰিব পৰা নাই; তথাপি তাৰ গাভীৰ আৰু তাৰ বাহুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি মহাকবিৰ সাতখন গ্ৰন্থকে নিজৰ বচনা হুজি পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। সেই সাতখন গ্ৰন্থৰ ভিতৰত আছে চাৰিখন শ্ৰব্য-কাব্য 'কৃত্তবাহন', 'মেঘদূত', 'কুমাৰসম্ভৱ' আৰু 'বসুন্ধৰা', আৰু তিনিখন দৃশ্য-কাব্য—'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ', 'বিক্ৰমোৰ্বীষ' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'। আকৌ সেই গ্ৰন্থসমূহ প্ৰথমৰ পৰ্য্যাপ্য সম্পৰ্কেও পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়, বিশেষকৈ 'বসুন্ধৰা' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ ভিতৰত কোনখন আগতে লিখা তাক নৈ। 'অভি কশ্চিন্ বাগ্ৰিশেষঃ' এই জনশ্ৰুতিৰে জন্ম কৰিলে কবি-বচিত কাব্যৰ ক্ৰম হয় 'কুমাৰসম্ভৱ', 'মেঘদূত' আৰু 'বসুন্ধৰা'। আশাৰ আলোচ্য বিষয় কবিৰ এই সাতখন গ্ৰন্থৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ।

কাজিৰামৰ প্ৰতিভা বহুদূৰী, গতিকে সেই প্ৰতিভাৰ সম্যক আলোচনা কৰা এক প্ৰকাৰ দুষ্কৰ কাৰ্য। একে কবিৰ দি ঠাইত দি জনৰ কাৰণে প্ৰতিভাৰ বিকাশ হোৱা হুজি ভাবে, আন একে হৱতো তাত তাৰ সেই জন বেবেধিও পাবে আৰু নিজৰ অতিকি আৰু দৃষ্টিভঙ্গী অনুসৰি তাক আনভাৱে উপস্থাপিত কৰিব পাবে; গতিকে কবি-প্ৰতিভাৰ বিচাৰ প্ৰায় কেৱল অতিকি, দৃষ্টিভঙ্গী আৰু মত-মাপেক। সেই কাৰণে আলোচনাৰ আৰম্ভণি নৱম পৰিধি হয়। এইটোৱেই আলোচনাৰ স্বাভাৱিক ধৰ্ম।

পুণ্যতোয়া গন্ধাব হবে কালিদাসৰ প্ৰতিভাও জ্বলন্তনা। তেওঁৰ প্ৰতিভা-স্বাক্ষৰীৰ এটি শ্ৰোত খণ্ডকাব্যৰ পিনে, আন এটি শ্ৰোত মহাকাব্যৰ পিনে আৰু বাকী শ্ৰোতটি দৃষ্ট-কাব্যৰ পিনে প্ৰৱাহিত হৈ চৰম উৎকৰ্ষ লাভ কৰিছে আৰু তাৰ ফল স্বৰূপে সংস্কৃত সাহিত্যত বেধা বিহে তেওঁৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ খণ্ডকাব্য ‘যেবদুত’, সৰ্বোৎকৃষ্ট মহাকাব্য ‘বদুৎশ’ আৰু সৰ্বোত্তম দৃষ্ট-কাব্য ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’। আকৌ কবিয়ে সেই প্ৰতিভা-স্বাক্ষৰীক জিপগণা কৰি বেৰলোক, গন্ধৰ্বলোক আৰু তুৰ্লোকত পৰিত্ৰয়ণ কৰাই ‘কুমাৰসম্ভৱ’, ‘যেবদুত’ আৰু ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ক অতিমহা কপত কপাৱিত কৰিছে। আৰু, এই প্ৰহৰ্ষময় কাব্যেদি তেওঁ ক্ৰমাগতঃ দেৱতা, গন্ধৰ্ব আৰু মানুহৰ চকিত আকৃতি কৰিছে যদিও সেই আটাইবোৰৰ কাব্যেদি কেৱল মানৱীয় চৰিত্ৰৰেই বিশিষ্টতা উদঘাটন কৰি ভাৰতৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কবিৰ চিহ্নাঙ্কত আসনত তাৰৰ বীথিৰে প্ৰকাশমান হৈ আছে।

সম্প্ৰতি উল্লিখিত কাব্যসমূহৰ সংক্ষিপ্ত পৰিচয় দিয়াৰ লগে লগে কবিৰ প্ৰতিভা সম্পৰ্কেও সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা হ’ব।

কৃত্তুসংহাৰ :

কালিদাসৰ কাব্য-সাহিত্যলৈ প্ৰথম নিবেশন ‘কৃত্তুসংহাৰ’। ইয়াতেই হয় তেওঁৰ প্ৰকৃতিৰ বহু-ভূষিত প্ৰথম পদক্ষেপ।

তদুৰ অতীতবৰণা ভাৰতৰ প্ৰাচীন মনীষীসকলে ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাকৃতিক অগন্তৰ বিভিন্ন পৰিবৰ্তন লক্ষ্য কৰি এটা বছৰক কেইটাবাৰ ভাগত বিভক্ত কৰি লৈছিল। বছৰটোৰ এই নৈসৰ্গিক বিভাজনৰ দ্বাৰাই কৃত্তু। সময়ৰ ক্ৰম-বিবৰ্তনত কৃত্তুৰ সংখ্যাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি ঘটিছে। কালিদাসৰ সময়ত প্ৰচলিত কৃত্তুৰ সংখ্যা হয়। সেই সংখ্যাবেই আজিও হিন্দুসকলে বছৰটোক হয় কৃত্তুত বিভক্ত কৰা প্ৰথা চলি আছে। সেই কৃত্তুসমূহৰ সময়ক পৰিচয় দিবলৈ কবিয়ে ‘কৃত্তুসংহাৰ’ (কৃত্তুসমূহৰ সংহাৰ অৰ্থাৎ কৃত্তুসমূহৰ সংগ্ৰহ বা সংযোজন) নামেৰে এই কাব্য ৰচনা কৰিছে। সেই বড়ভড় হ’ল—গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শিশিৰ আৰু বসন্ত। এই বড়ভড়ৰেই কবিৰ কৰ্মীৰ দ্বাৰ। ছটা বৰ্গত, হয় কৃত্তুৰ বৰ্ণনাৰে কাব্যৰূপ পৰিসংগত। বিভিন্ন ইচ্ছাৰে ৰচিত ১৪৪ টা শ্লোকৰে ই পৰিপূৰ্ণ। সংস্কৃত সাহিত্যত কালিদাসৰ দ্বাৰিবে আন কোনো কবিয়ে অকল কৃত্তুৰ ওপৰত কোনো কাব্য ৰচনা কৰা দেখা নাযায়। সেই

শিষ্যবল্লা এয়া কামিনীস্বয়ং একক অবস্থান। বচনটোশব্দীয় শিষ্যবল্লা ই খণ্ড কাব্যের অন্তর্গত।

‘সেবক’-এ বসে খণ্ডকাব্য, ‘বসুন্ধর’-এ বসে মহাকাব্য। বচন কবি কামিনীস্বয়ং পক্ষে ‘কল্লোল’-এ বসে এখন লক্ষ্যবস্তু। বচন কবি শিষ্যবল্লায় যুগি কিছুমানের মত পোষণ করে আকর্ষণের আভিভাব দাব্যত কবিবল্লভে হয়, কবির আন কাব্যের বসে ইয়াত তাবল গাভীর্ষ, তাবল বাবুর্ষ, বচনটোশব্দীয় বৈশিষ্ট্য আকর্ষণের বসুন্ধর মিলিতকর অবস্থার পবিত্রকিত হয়। কামিনীস্বয়ং পবিত্রী আনকাবিককলে কবির আন শিষ্যবল্লা অজ্ঞকাব্য উদাহরণ উদ্ধৃত করিছে; কিন্তু, ‘কল্লোল’-বল্লা উদাহরণ আহরণ করা নাই। অতঃপরে কামিনীস্বয়ং প্রসিদ্ধ টীকাকর্তা মল্লিকার্থে এই কাব্যের কোনো টীকা প্রহা মিথ্যা নাই; বাইটক এই ভিত্তিতে কাব্যের ওপরে ভিত্তি কবি ‘কল্লোল’ কামিনীস্বয়ং-প্রসিদ্ধ মহন যুগি ভেটনোকে ক’ব খোজে। এতদ্বারা বিষয়টো বিচার কবি চোরা যাওক।

কবিরকল্পের জীবনের আদি, মধ্য আক শেষ বয়সের জিহা কাব্য-বচনায় বাজত লগায় তাব আক ভাবের ভাবভাব দেখা যায়। জীবনের প্রথম-ছোরা জিহা কাব্যত তাব থাকে, কিন্তু জক বখোচিত ভাবাবে প্রকাশ করাতে স্তব্ধ-বোধ হয়। তাবল নিষ্ঠুরভাবটেকও তাবল স্বর্ষভতা সহজে চক্কত পাবে। তাবল উৎকর্ষ আক ভাবের নোঠর বচনবল্লভে হয় কবিরও বেশ একে বরণ তাব আক ভাবাই বাবে বাবে কুহুবি বাবে। কল্পত কবির আন কাব্যের ভুলভাট ইয়াব লগ জির ভাব যুগি পবিত্রকিত হয়।

জীবনের বাজহোরা জিহা কাব্যের তাব আক ভাবা নমিল হৈ গতি করে, তাবল গাভীর্ষবে পৈতে ভাবের বাবুর্ষ লম্বিকরণ ঘটে। সেবহোরা জিহা কাব্যত কিন্তু তাবল গাভীর্ষকে চেব পেছাই ভাবের বাবুর্ষই আধিপত্য বিস্তার করে। জীবনের গাভীর্ষতাক সহন, লবল আক লাকলীল ভাবাবে উপস্থাপিত কবি লবল পার্থক্য অন্তর কর করা হয়। এসে বসে বিচার কবি চলে ‘কল্লোল’ কবির জীবনের আদি ভাবত আক ‘বসুন্ধর’ পবিত্রত লবল জিহা যুগি সহজে লবল কবির পাতি। ‘কল্লোল’-এ একে বরণ তাব আক ভাবের প্রকাশ-ভাবী লবল বেখা বিচার কামিনীস্বয়ং নোঠর বহু পবিত্রকিত লগ হৈ পবিত্র, আন হাটে পবিত্রত লবল জিহা তাব-বসু ‘বসুন্ধর’-এ লবল, লবল ভাবা লবল লবিত্যত একে লবল লবল লবল লবল লবল হৈ উঠিছে।

কাজিদাসৰ কাব্যৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাৰ্হা মজিনাথে 'ঋতুসংহাৰ'ৰ টীকাগ্ৰহ লিখা নাই বুলিয়েই 'ঋতুসংহাৰ' কাজিদাসৰ স্বৰচিত গ্ৰন্থ নহয় বুলি ঠিৰাঠকৈ কোৱা টান ; কিয়নো মজিনাথৰ দৰে প্ৰাচীন টীকাকাৰ এগৰাকীয়ে 'ঋতুসংহাৰ'ৰ দৰে মহাকাব্যো জন্ম কাব্য এখনৰ টীকা লিখাৰ প্ৰয়োজন অসম্ভৱ নকৰিবও পাৰে। অকল কাজিদাসৰে নহয়, লক্ষ্যত সাহিত্যৰ আন তিনিখন মহাকাব্যৰো মজিনাথে টীকা লিখিছে। এইবোৰৰ তুলনাত 'ঋতুসংহাৰ'ৰ টীকাৰ বিষয়টোত তেওঁ ডকৰ নিদিবও পাৰে। মজিনাথে খেদ কৰি কৈছে, মাধব 'শিশুপাল' মহাকাব্য আৰু কাজিদাসৰ খণ্ডকাব্য 'মেঘদূত'ৰ টীকা লিখোঁতে তেওঁৰ বয়স পাব হৈ গ'ল : 'মাঘে মেঘে বয়ঃ পতন্ত্ৰ ।'

কাজিদাসৰ পৰৱৰ্তী অজংকাবিকলকলে কবিৰ আন আন গ্ৰন্থত অজংকাব্যৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ থাকোঁতে 'ঋতুসংহাৰ'ৰণৰা সেইবোৰৰ উদাহৰণ উদ্ধৃত কৰা নিশ্চয়োজন বুলি ভাবিব পাৰে। এতিয়ালৈকে 'ঋতুসংহাৰ' কাজিদাস-ৰচিত নহয় বুলি কোনো শৌলিক বৃত্তি আৱিষ্কাৰ হোৱা দেখা নাযায়।

'ঋতুসংহাৰ' প্ৰকৃতিৰ পটভূমিত ৰচিত। ইয়াত আন কোনো পাবি-পাখিকতা নাই, ঘটনা বিশেষৰো সমাৰেশ ঘটা নাই। কবিয়ে ইয়াত কোনো নায়ক-নায়িকাৰ চৰিত্ৰ অঙ্কন কৰা নাই ; তথাপি ইয়াত যেন পৰদেশত অৱস্থিত কোনো এক বিবাহাৰ্থ ব্ৰহ্মকৰ হৃদয়-কুহকত তিন তিন ঋতুৰ আবিৰ্ভাৱে সৃষ্টি কৰা প্ৰথম প্ৰেমৰ নৱ নৱ হিলোজৰ প্ৰতিধ্বনি শান্ধি উঠিছে। সেয়েহে বিভিন্ন ঋতুত প্ৰকৃতিৰ বুকুত প্ৰতিকলিত হোৱা মনোৰম দৃশ্যৰ বৰ্ণনাৰে সেই বিবহ-বিব্ধ ব্ৰহ্মকে প্ৰাণৰ প্ৰেমসীক দৰ্শোজন কৰি প্ৰেমসিক্ত অন্তৰৰ আবেগ উদ্গীৰণ কৰিছে, কলানিলা প্ৰিয়ভাষা হৃদয়-ভৱীত তাৰ স্বভাৱ অনুৰণিত হৈ উঠে, বিভিন্ন ঋতুত বিকলিত বিবিধ ফুলৰ দোৰতে, বিবিধ বিহঙ্গমৰ বিভিন্ন ধ্বনিয়ে সেই বিবহ-কান্তৰ ব্ৰহ্মকৰ অন্তৰত প্ৰেমৰ শিহৰণ তোলে।

প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য-সৰ্বৰ বসন্ত ঋতুৰ বৰ্ণনাৰে কাব্য আৰম্ভ অকৰি কবিয়ে ঐশ্বৰ্য বৰ্ণনাৰে আৰম্ভ কৰাৰ উদ্দেশ্যেই লক্ষ্য কৰিলে ধাৰণা হয় যেন কবিয়ে ঐশ্বৰ্য প্ৰচণ্ড বাতাৱৰণৰ মাজত ব্যথিত হৃদয়ক স্তম্ভে স্তম্ভাপিত কৰি বসন্তৰ বৃহৎ-স্বৰ্য সৰীৰণেৰে প্ৰদৰ্শিত কৰিলেই বিচাৰিছে, প্ৰেমাৰুজ ব্ৰহ্মক পখিকৈ বিভিন্ন ঋতু-মাৰ্গেৰে পৰিলক্ষণ কৰি বসন্তৰ দৌৰণ্ড-মতিত পুৰোজ্ঞানত শেষ বিপ্ৰাণ্তি লৈছে।

কবিয়ে 'ঋতুসংহাৰ'ত বিশেষকৈ পূৰ্ণাবৰ দি বীজ বোপণ কৰিছে, 'কেশদূত'ত

তাক কলে-কুলে জাতিকাৰ কৰি তুলিছে।

মেঘদূত :

কালিদাসৰ 'মেঘদূত' অগৎ-প্ৰসিদ্ধ খণ্ডকাব্য। মেঘৰ মুখেৰে 'সন্দেশ' বা বার্তা পঠোৱা হেতু ইয়াৰ আন নাম 'মেঘসন্দেশ'। এই কাব্য চুটা খণ্ডত বিভক্ত—পূৰ্বমেঘ আৰু উত্তৰমেঘ। পূৰ্বমেঘত যক্ষই প্ৰিয়তমালৈ বার্তা পঠোৱাৰ কাৰণে মেঘক দোত্যাভাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ জনাইছে আৰু জগতে বায়ুগিবিবপৰা অলকালৈ যোৱা পথৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। উত্তৰমেঘত অলকাপুৰীত যক্ষৰ আলয়, যক্ষপত্নীৰ সৌন্দৰ্য আৰু তেওঁৰ মানসিক অৱস্থা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মেঘদূতৰ নায়ক-নায়িকা গন্ধৰ্ব। ঘটনাস্থল গন্ধৰ্বলোক। গন্ধৰ্ব যুগলৰ জীৱনৰ মাজেদি কবিয়ে নৱ-বিবাহিত নব-দম্পতিৰ বিচ্ছেদ বেদনাক হৃদয়স্পৰ্শী কৰি তুলিছে।

সংস্কৃত সাহিত্যত যিমানবোৰ খণ্ডকাব্য ৰচিত হৈছে তাৰ ভিতৰত 'মেঘদূত' শ্ৰেষ্ঠ। সুমধুৰ মন্দাক্ৰান্তা ছন্দেৰে গ্ৰথিত 'মেঘদূত'ৰ প্ৰতিটি শ্লোকৰ মাজেদি কালিদাসৰ অনুপম কল্পনা স্পন্দবতাবে পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে। আন গ্ৰন্থ ৰচনা নকৰি কবিয়ে যদি অকল 'মেঘদূত' লিখিয়েই সন্তুষ্ট থাকিলহেঁতেন, তেতিয়াও তেওঁ ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি হিছাপেই পৰিগণিত হ'লহেঁতেন। মেঘদূতৰ বিষয়-বস্তু হ'ল :

অলকাধিপতি কুৱেৰৰ ভৃত্য কোনো এক অজ্ঞাতনামা যক্ষ। তেওঁ পত্নীৰ প্ৰেমত আপোন-পাহৰা হৈ নিজৰ কৰ্তব্যৰ প্ৰতি অৱহেলা কৰিবলৈ ধৰিলে। যক্ষৰ আচৰণত কুৱেৰ ক্ৰুদ্ধ হ'ল আৰু তেওঁক এইদৰে অভিশাপ দিলে যে তেওঁ কৈজাল এৰি অকলে এবছৰ কাল বায়ুগিবিত অৱস্থান কৰিব লাগিব। যক্ষই নিৰ্বাসন ৰঙৰ আঠ মাহ কথমপি কটালে। সেইদিনা আহাৰ মাহৰ প্ৰথম দিন, যক্ষই হঠাৎ দেখিলে আকাশ-মণ্ডলত নতুন মেঘৰ আবিৰ্ভাৱ। মেঘক দেখি যক্ষৰ চিন্তা-বিকাৰ ঘটিল। তেওঁৰ মনত উদয় হ'ল, মেঘ লচেতন প্ৰাণী; প্ৰিয়তমাৰ সন্নিপাতে বার্তা কঢ়িয়াই নিবলৈ উপযুক্ত পাত্ৰ। সেয়েহে যক্ষই মেঘক দোত্যাভাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সাজুনেয়ে অনুৰোধ জনালে আৰু অত্যা পলম নকৰি তেওঁ যেন অলকালৈ গৈয়েই তেওঁৰ সংবাদটো প্ৰিয়তমাক জনায়। অলকাৰ প্ৰিয় পত্নীৰ সঠিক ঠিকনাত উপস্থিত হ'বলৈ জানোবা মেঘে পথৰ প্ৰকৃত সন্তোষ নাপায়, তাকে ভাবি যক্ষই বায়ুগিবিবপৰা অলকালৈ এই সুদীৰ্ঘ পথৰ সুবিজ্ঞ বৰ্ণনা দাঙি ধৰিলে। এয়ে 'মেঘদূত'ৰ বিষয়-বস্তু। চাওঁলৈ গৈ এওঁ

কাব্য-বস্তু অতি সাধারণ, যাক কেবল এটা বাক্যেই প্রকাশ কবিৰ পাৰি 'বামগিৰি আশ্রমবাসী বন্ধ এতিয়াও জীয়াই আছে ; শ্রিয়ভমা জানো কুশলে আছে ।'^১ বন্ধই তাকেই জানিবলৈ বিচাৰিছে। এই সামান্য ঘটনা লৈয়ে এখিত কাব্যই কালিদাসৰ অপূৰ্ব নিৰ্মাণ-কৰ্মতা, অসাধারণ কল্পনা-শক্তি আৰু অলৌকিক কাব্য-প্ৰতিভাৰ উজ্জল স্বাক্ষৰ বহন কৰি আছে। সেয়েহে কবিৰ 'মেঘদূত' দেশ আৰু কালৰ ব্যৱধান তিবোধিত কৰি কাব্যবস-পিপাসুৰ অন্তৰ বসাবাদেৰে বিভোৰ কৰি ৰাখিছে।

'কুমাৰলভৰ', 'বনুৱংশ' নাইবা 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ দৰে কোনো পৌৰাণিক কাহিনী অৱলম্বন কৰি কবিয়ে 'মেঘদূত' বচন কৰা নাই। ই তেওঁৰ নিজৰ কল্পনা-প্ৰসূত। 'মেঘদূত'ৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকৰ্তা মল্লিনাপে বামাৱগত বামচন্দ্ৰই হনুমানক দূতৰূপে সীতাৰ ওচৰলৈ সংবাদ পঠিওৱাৰ কাহিনী অনুসৰণ কৰি কবিয়ে এই কাব্য বচনা কৰা বুলি মন্তব্য কৰিছে : 'সীতাং প্ৰতি বামস্ত হনুৱংশসন্দেশং মনসি নিধায় মেঘসন্দেশং কৱিঃ কৃত্তৱানিত্যাছঃ।' এই উক্তিৰ যথার্থতা এইখিনিতে যে কালিদাসে 'বনুৱংশ'ত বামচন্দ্ৰৰ বৃত্তান্ত-বৰ্ণনাৰ বেজিকা বাস্তৱিকৰ বামাৱগৰ অনুকৰণ কৰিছে।^২ তত্ৰূপৰি 'মেঘদূত'ৰ প্ৰথম শ্লোকত বাম আৰু সীতাৰ উল্লেখ কৰিছে।^৩ বামৰ সংবাদ আৰু বন্ধৰ সংবাদৰ বাজতো কিছু সাদৃশ্য আছে। কিন্তু আমি মনত ৰখা উচিত হ'ব যে অকল 'মেঘদূত'তে নহয়, কালিদাসৰ আন আন কাব্যতো বাস্তৱিকৰ ভাব আৰু তাৰাই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত বন্ধৰ সুখেদি মেঘক লক্ষ্য কৰি বি মন্তব্য কৰা হৈছে সেইটো বিশেষভাৱে প্ৰণিধানযোগ্য, বামৰ সংবাদ লৈ পৱনপুত্ৰ হনুমান সীতাৰ ওচৰ চপাত তেওঁ ঘিৰে আগুৱেহে হনুমানৰ পিনে চাইছিল, সেইদৰে মোৰ প্ৰিয়পত্নীয়েও আগুৱ আৰু উচ্ছ্বসিত হৱেহে তোমাৰ পিনে চাব, তোমাক অভ্যর্থনা জনাব, তোমাৰ কথা মনোযোগ দি শুনিব।'^৪ ইয়াৰপৰা এইটো অনাৱাসে অনুমান কৰিব পাৰি যে কবিয়ে বাৰ্তা পঠোৱাৰ ধাৰণাটো

১. ক্ৰমা এৱং তৱ সহচৰো বামগিৰীশ্ৰমস্থ :

অব্যাপন্নঃ কুশলমথলৈ পৃচ্ছতি স্বাং বিযুক্তঃ । (মেঘদূত ২।৪১)

২. বনুৱংশ—দশৰথপৰা পঞ্চদশ সৰ্গ।

৩. মেঘদূত ১।১

৪. ইত্যাখ্যাতে পৱনতনয়ং মৈথিলীয়েদুখী ন।

স্বাস্থ্যকৰ্ণোচ্ছ্বসিতহৃদয়া বীক্য সংভাৱ্য চৈৱ । (মেঘদূত ২।৪০)

বাঁকীবিদ্যা বা জোৰা; কিন্তু বাঁকী অংশ তেওঁৰ নিজস্ব কল্পনা-প্ৰসূত আৰু
যক্ষৰ সংবাদ ৰূপায়ণৰ প্ৰণালী সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্ৰ।

এইখিনিতে উল্লেখনীয় আন এটা প্ৰশ্ন হ'ল, যেম জনো সঁচাকৈয়ে দোত্যা-
কাৰ্য সম্পন্ন কৰিবলৈ সমৰ্থ? আলংকাৰিক ভাৱেহে কয়, দোত্যাভাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ
মেঘৰ নিৰ্বাচন কৰিব পৰ্কে বুদ্ধি-বুদ্ধ হোৱা নাই (অবুদ্ধিমং), কিয়নো বিবোধৰ
মুখত ভাৱা নাই (অব্যক্তহাক্) নিবোধৰ দ্ব্য-দ্ব্যবিলৈ যোৱাত সক্ষম হ'লেও দোত্যা-
কাৰ্য সমাধা কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব নোৱাৰে। লৌকিক অভিজ্ঞতাসম্পন্ন কবি
কালিদাসে সমালোচকৰ এনে ধৰণৰ আপত্তি অল্পভৱ কৰি পূৰ্বেই ভাৱ সমাধান
কৰি ৰাখিছে, কিয়নো যক্ষই ভালদৰে জানে যুগ, জ্যোতি, জল আৰু বায়ু এই
জড় পদাৰ্থেৰেই মেঘৰ উৎপত্তি।^১ জড়ধৰ্মী মেঘ চৈতন্ত-বিশিষ্ট প্ৰাণীৰ দৰে
দোত্যাকাৰ্য কৰিবলৈ কদাপি সমৰ্থ হ'ব নোৱাৰে; কিন্তু, স্বৰণ ৰথা উচিত যে
প্ৰেমে মাহুহক কেৱল অন্ধ কৰিয়েই ক্ষান্ত নাথাকে, ই মাহুহক উদ্ভাৱ কৰিও তোলে
আৰু নাইকিয়া কৰে হিতাহিত বিবেচনা। তেওঁৰ স্ব-কপোল-কল্পিত ভাৱ-বাক্যত
চেতন-অচেতনৰ প্ৰভেদেই বা থাকিব কেনেকৈ? বিচাৰ-বিসূচ প্ৰেমাঙ্ক যক্ষৰ
দৃষ্টিত অচেতন মেঘ চৈতন্ত-স্পন্দিত প্ৰাণীৰ দৰে উদ্ভাসিত হৈ উঠিল আৰু উল্লুঙ
কৰি দিলে তেওঁৰ অন্তৰৰ আকুল আবেগনৰ কড় দাব। যক্ষই মেঘক প্ৰিয় সখীৰ
পদত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিলে আৰু সেইদৰেই পত্নীক পৰিচয় দিলে পত্নীয়ে নিশ্চয় তেওঁক
বিশ্বাস কৰিব বুলি ক'লে।^২ কবিসকলৰ এনে কলা-কৃষ্টিৰ মূল আবেগ কবি
আলংকাৰিক মন্ত্ৰটতট্টাই কয়, কবির সৃষ্টি নিয়তিৰ নিয়মেৰে নিয়ন্ত্ৰিত নহয়
(নিয়তিকৃতনিয়মবহিতাম)। কবি-সৃষ্ট জগতৰ কবিয়ে একমাত্ৰ প্ৰজাপতি,
বিধাতা; সেই কাৰণে তেওঁৰ সৃষ্ট জগৎ তেওঁৰেই কচি অনুসাৰে পৰিবৰ্তিত হয়।^৩
ধ্বনিকাৰে কয়, অচেতন পদাৰ্থক চেতনৰ দৰে, আৰু চেতন পদাৰ্থক অচেতনৰ

১. দৃমজ্যোতিঃসজিলমকতাং সন্নিপাতঃ ক মেঘঃ

সন্ধেশাৰ্থাঃ ক পটুকৰণৈঃ প্ৰাণিভিঃ প্ৰাপণীয়াঃ।

ইতোয়োম্মুকাদপৰিগলনং শুদ্ধকৃতং যযাচে

কামাৰ্ভা হি প্ৰকৃতিৰূপাশ্চেতনোচেতনেনু ॥ (মেঘদূত ১।৫)

২. ততুঃক্ষিত্ৰং প্ৰিয়মৰিষয়ে দ্বিদ্ধি মামধুৱাৰং

ভৃংসশ্বেশৈল্লং দ্বয়নিহিতৈৰাপত্যং যৎসমীপম্। (মেঘদূত ২:৩৯)

৩. অপাৰে কৰাসংসাৰে কৰিবেকঃ এতাপতিঃ।

যতানৈ যোচতে বিদ্যং তথৈবং পৰিৱৰ্ত্ততে ॥ (কৃত্তাজোৰ-৩য় ইত্যোঃ)

দৰে ব্যৱহাৰ কৰাৰ স্বতন্ত্ৰতা কবিসকলৰ আছে।^১ জাগতিক আনন্দ অভিভূত কৰি কবি-সৃষ্টি জগতৰ বসান্ধাৰ মাৰ্জ্জি সজ্জন পাঠকে এক অপাৰ্থিৰ আনন্দ অনুভৱ কৰে। কবিৰ সেই বস-সৃষ্টিত চেতন-অচেতনৰ ভেদাভেদ নাথাকে। সেয়েহে কালিদাসৰ হৃগৰণা আজিলৈকে কোনো সজ্জন পাঠকে কবিৰ মেঘ সচেতন নে অচেতন, মেঘ দৌত্যকাৰ্গত সমর্থ নে অসমর্থ তাক বিচাৰ নকৰি কেৱল ইয়াৰ কাব্যিক বস পান কৰি এক অপূৰ্ব আনন্দ অনুভৱ কৰি আহিছে। কালিদাসে কিন্তু ব্যৱহাৰিক জগতৰ স্বাভাৱিক নিয়ম উলঙ্ঘন কৰা নাই; কবিয়ে কাব্যৰ প্ৰথমৰণা শেষলৈকে মেঘক যক্ষৰ বিবহ-কাতৰ অন্তৰৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত আবেগৰ কেৱল এজন নিৰপেক্ষ মৌন শ্ৰোতা হিছাপে অঙ্কিত কৰিছে। মেঘে জানো সঁচাকৈয়ে যক্ষৰ সেই ব্যক্তি হৃদয়ৰ সংবাদ যক্ষপত্নীক বিবৰি ক'লে?

‘ৰাশায়ণ’ত হনুমানে অশোকবনস্থিতা সীতাক ৰামকল্পৰ সংবাদ-বিবৰণ যিদৰে ব্যক্ত কৰিছিল সেইদৰে ‘মেঘদূত’তো অলকাস্থ যক্ষীক মেঘে যক্ষৰ সংবাদ বিবৰি ক’ব পাৰিলেহেঁতেন; কিন্তু তাৰ দ্বাৰা যক্ষৰ আবেগ অনুভূতিৰ অৱসান নঘটিল-হেঁতেন। সেয়েহে কালিদাসৰ অলৌকিক কল্পনাই সংবাদ-বিবৰণৰ ব্যক্তীকৰণত প্ৰাধান্য নিদি পত্নী-বিবহ-বেদনাত জৰ্জৰিত মানৱ হৃদয়ৰ এখন নিপুণ চিত্ৰ অঙ্কিত কৰি তেওঁৰ কাব্যক চিৰ অমৰ কৰি তুলিছে।

‘মেঘদূত’ কবিৰ বিশ্লিষ্ট শৃঙ্গাৰ বস-পৰিৱেশনৰ অন্ততপূৰ্ব সৃষ্টি। প্ৰিয় পত্নীৰণা বিষুক, বিবহ-বিষৰ মাধুৰ্য পত্নীৰ সমীপলৈ বাৰ্তা পঠোৱাৰ অক্ষুৰিত উৎকণ্ঠাৰ অভিযুক্তিয়ে কালিদাসক মহতো মহীয়ান কৰি তুলিছে। বিবহাৰ্জ-জনৰ আবেগ-অনুভূতিয়ে কবিৰ কল্পনা ৰাজ্যত প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰা হেতু তেওঁৰ বৰ্ণনাত অসংলগ্নতাৰ অৱকাশ ঘটা নাই। ‘মেঘদূত’ৰ প্ৰথম শ্লোকত বিষয়বস্তুৰ নিৰ্দেশ কৰি দ্বিতীয় শ্লোকৰণা শেষ পৰ্যন্ত কবিয়ে মেঘৰ প্ৰচলিত যক্ষৰ এটি আবেগপূৰ্ণ ভাষণ ৰূপে উপস্থাপিত কৰিছে। সেই ভাষণৰ মাৰ্জ্জি পৰিস্ফুট হৈ আছে ৰামগিৰিৰণা অলকালৈ যোৱা পথৰ বৰ্ণনা আৰু সেই পথেদি গৈ মেঘে প্ৰিয় পত্নীৰ ঠিকনাত উপস্থিত হৈ যক্ষৰ সংবাদ জনাই তেওঁক বিয়া উৎসাহ। তত্ৰপৰি কবিয়ে অলকা নগৰীৰ অল্পময় সৌন্দৰ্য, যক্ষৰ ৰমণীয় গৃহ, সংবাদ-বিবৰণ আৰু শেষত বিবহ-বিধৱা প্ৰিয় পত্নীৰ হৃদয়স্পৰ্শী বৰ্ণনাৰে ‘মেঘদূত’ক সৌন্দৰ্য-সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে। কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ স্পৰ্শত ‘মেঘদূত’ৰ বৰ্ণনা কেৱল বৰ্ণনাতে

১. ভাৱানচেতনানপি চেতনৰচেতনানিচেতনবৎ।

ব্যৱহাৰ্য্যতি যথেষ্ট প্ৰকাৰঃ কাৰো স্বতন্ত্ৰতা ॥

(অনিকাঃ)

পৰিসমাপ্ত হোৱা নাই; সেই বৰ্ণনাৰ যাজেদি প্ৰকৃতিৰ অন্তৰ আৰু যাত্নৰ অন্তৰৰ বাসায়নিক সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। কবিৰ কল্পনাই কোনখিনিতে প্ৰকৃতিৰ আৰু কোনখিনিতে যাত্নৰ অন্তৰ স্পৰ্শ কৰে তাক ঠিৰাংকৈ ক'ব নোৱাৰি। পূৰ্বভাগত প্ৰকৃতিৰ অনুপম সৌন্দৰ্য আৰু মানৱ-অনুভূতিৰ অপূৰ্ণ বৰ্ণনা, দ্বিতীয় ভাগত মানৱ হৃদয়ৰ আবেগ-অনুভূতিৰ সজীৱ বৰ্ণনা সন্নিবিষ্ট হৈ মেঘদূতক মোহনীয় কবি তুলিছে। পত্নী-বিবহৰ মৰ্মস্থল স্তবে তাক চিৰ-নৱায়িত কৰি ৰাখিছে। যক্ষৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা, হৰ্ষ-বিষাদ, আৰু বিবহ-বেদনাৰ চিত্ৰ আঁকি কবিয়ে প্ৰিয় পত্নীৰপৰা বিযুক্ত লোকৰ অন্তৰ-বেদনাৰ তীব্ৰ বহুগা প্লোকাৰ পিছত প্লোকাৰ মাজেদি সজ্জন পাঠকৰ অন্তৰত প্ৰতিধ্বনিত কৰি তুলিছে। যক্ষৰ হিৰা-ভৰা শোকাকুল বৰ্ণনাই যেন বিবহাৰ্ত মানৱক প্ৰিয়তমাৰ আকুল প্ৰেম-বেদনাৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে।

বিবহ-বেদনাৰে জৰ্জৰিতা যক্ষপত্নীৰ চিত্ৰ আজিও পাঠকৰ অন্তৰত জীৱন্ত হৈ উঠে। কামিদাসৰ আন আন নায়িকা—পাৰ্বতী, ইন্দুমতী, সীতা আৰু শকুন্তলতকৈ যক্ষবধূৰ চিত্ৰ কম আকৰ্ষক হোৱা নাই। কুবেৰৰ ৰাজধানী অলকাত অৱস্থিত যক্ষপত্নীয়ে সূৰুত পৰি থকা প্ৰিয় স্বামীৰ ছবি আঁকে, ছবিখনি সমুখত ৰাখি গানত স্তব সংযোজিত কৰিবলৈ বীণখনি হাতত লয়, কিন্তু সি বাজি উঠে। বিবহৰ দিন উকলি যাবলৈ কিমান বাকী তাৰ লেখ লৈ সাক্ষ্য লভিবলৈ বিচাৰে, অতীতৰ মধুৰ স্মৃতি মনলৈ আনিবলৈ যত্ন কৰে, বাতি চকুলৈ টোপনি নাহে, সপোনতেই বা স্বামীৰ ছবি কেনেকৈ আহে, প্ৰসাধনৰ অভাৱ অনুভৱ নকৰে, আকুল হিৰাৰ ব্যাকুল ৰাখাই মচি নিয়ে অন্তৰৰ সকলো কথা, তথাপি মনত আশা, আনোচা কেতিয়াবা মিলনৰ মধুৰিমা মিলেই। তাকে লৈ জীয়াই আছে আজিও কবিৰ নায়িকা। যক্ষৰ কামনা, মেঘৰ মুখেদি প্ৰাণৰ প্ৰতিশোধ বাৰ্তা জনাই উৎসাহিত কৰা। মেঘৰ প্ৰতি যক্ষৰ স্তব কামনা এয়ে যেন মেঘে জীৱনত যুহুৰ্তৰ বাবেও এনে হৰ্ষোগ ভূগিৰ লগীয়া নহয় (বা ভূদেৱৰ ক্ষণমপি চ তে বিদ্যাতা বিপ্ৰযোগঃ)। যক্ষৰ অভাৱত যক্ষৰ আলয় আজি শ্ৰীহীন হৈ পৰিছে (কায়ঙ্কায় তৱনমধুনা মদ্বিৰোগেন মূনম্)। যক্ষপুত্ৰ গৃহত একাকিনী বকিণীৰ ককণ ক্ৰন্দন-ধ্বনি পাঠকৰ হৃদয়ভগ্নীত স্পন্দিত হৈ উঠিছে। তাৰ, তাৰা আৰু হৰষ সংমিশ্ৰণে পাঠকৰ হৃদয়ত সৃষ্টি কৰে এক অপূৰ্ণ অনুভূতি। কাব্য পাঠ কৰিলে এনে ভাব হয়, এয়া যেন কবিৰ বাস্তৱ জীৱনৰ নিৰক্ষৰ অভিজ্ঞতা; কিন্তু কামিদাসৰ প্ৰতিভালৈ লক্ষ্য কৰিলে সেয়া অৱান্তৰ কল্পনা হয়। অলক

উজ্জয়িনী, হিমালয় আৰু কৈলাস বৰ্ণনাই কবিৰ কল্পনাক উজ্জ্বল কৰি ৰাখিছে।

‘ষেঘদূত’ৰ প্ৰধান ৰস শৃঙ্গাৰ, কিন্তু আমি ইয়াকো মনত ৰখা উচিত যে প্ৰবাসস্থ বন্ধুৰ বিৰাহিতা পত্নীৰ প্ৰতি আবেগ আকুলতা আৰু সতী সাধনী পত্তিত্ৰতা বক্ষণীৰ পক্ষে সেই বিদেশস্থ প্ৰিয় স্বামীৰ প্ৰতি প্ৰাণৰ বেধনাৰে, পুনৰ্মিলনৰ আশা-আকাঙ্ক্ষাৰে দিনবোৰ গণনা কৰি থকা অতি স্বাভাৱিক কথা; কিয়নো বৈবাহিক জীৱনৰ মূল্য বিচ্ছেদত নহয়, মিলনতহে। এয়ে কালিদাসৰ কল্পনা।

কুমাৰসম্ভৱ :

মহাকবি কালিদাসৰ অমৰ মহাকাব্য ‘ৰঘুবংশ’ আৰু ‘কুমাৰসম্ভৱ’ সংস্কৃত-সাহিত্যসেৱী মাত্ৰেৰে সুবিদিত। এই দুই মহাকাব্যৰ ভিতৰত ৰচনা-প্ৰণালী আৰু ঘটনা-বিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ‘কুমাৰসম্ভৱ’কেই তেওঁৰ প্ৰথম মহাকাব্য বুলি বিবেচনা কৰা হৈছে। উমা-মহেশ্বৰৰ পৰিণয়, কুমাৰ (কাৰ্ত্তিকেশ্বৰ) ৰ জন্ম আৰু তাৰকাসুৰ নিধনেই এই কাব্যৰ বৰ্ণনীয় বিষয়। এই আটাইবোৰ বিষয় কবিৰ নিজস্ব জেথনী-প্ৰস্তুত হয় নে নহয় সেই সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মত-ভেদ থকা হেতু, কাব্যৰ সৰ্গ-সংখ্যা সম্বন্ধেও মত-ভেদৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু ইয়াৰ প্ৰথম আঠ সৰ্গ যে কবিৰ স্বৰচিত, সেই সম্বন্ধে কাব্যৰ কোনো ৰসজ্ঞ ব্যক্তিয়ে দ্বিমত নাই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ, এই আঠ সৰ্গৰপৰাই কালিদাসৰ পৰবৰ্তী আভ্যন্তৰীণকলে প্ৰাক উদ্ধৃত কৰিছে আৰু কবিৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকৰ্তা বল্লিনাথে মাত্ৰ এই আঠ সৰ্গৰেই টীকা ৰচনা কৰিছে। গতিকে নবম সৰ্গৰপৰা সপ্তদশ সৰ্গলৈ আন কোনো সাধাৰণ কবিৰে ৰচনা কৰা প্ৰক্ষেপমাত্ৰ বুলি অনুমান কৰা হয়।

হৰ-গৌৰীৰ উপাখ্যান অতি প্ৰাচীন। ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু অন্যান্য বহু পুৰাণত, যেনে—‘ব্ৰহ্মপুৰাণ’, ‘হৰপুৰাণ’ ‘শিৱপুৰাণ’ আদিত, প্ৰখ্যাত উপাখ্যান-টোৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত ‘হৰপুৰাণে’ই ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ মূল অৱলম্বন বুলি Winternitz-এ কয়। ‘ৰামায়ণ’ৰ নিম্নোদ্ধৃত শ্লোকৰপৰা কবিৰে তেওঁৰ মহাকাব্যৰ নামকৰণ কৰা হ’লি এভাগ পণ্ডিতে ভাবে :

এব তে ৰামগন্ধায়াঃ হিত্তবোহতিহিতো যয়া।

কুমাৰসম্ভৱশ্চৈব ধন্তঃ পুণ্ডৱৈৰ চ ॥ (ৰামায়ণ ১.৩৭.৩১)

কালিদাসৰ কাহিনীৰ উৎস মূলতঃ পুৰাণ হ’লেও কবিৰে নিজৰ প্ৰতিভাৰে,

কল্পনাৰ ম'ৰ্ঘ্যেৰে, ভাষাৰ জালিতোৰে, বিবিধ অংকাৰ আৰু বস সমৃদ্ধিৰে তাক অতিমূল্যৰূপত পাঠকৰ সন্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে। 'কুমাৰসম্ভৱ'ত বৰ্ণিত আখ্যানটো সাধাৰণভাৱে এনেকুৱা—

ভাৰক নামৰ এজন অশ্লব ব্ৰাহ্মণপৰা বয়স লাভ কৰি অসাধাৰণ শক্তি-সম্পন্ন হৈ উঠিল। তেওঁ বুদ্ধত দেৱতাসকলক পৰাস্ত কৰি স্বৰ্গৰাজ্য অধিকাৰ কৰিলে। তেতিয়া অশ্লবৰ অত্যাচাৰবপৰা নিকৃতিৰ উপায় বিচাৰি সেই চুৰ্ভা-গ্ৰাস্ত দেৱতা-সকল ব্ৰাহ্মণ ওচৰ চাপিল। উষাৰ গৰ্ভত মহেশ্বৰবপৰা জন্ম লাভ কৰা পুত্ৰই দেৱতাসকলৰ পক্ষে সেনাপতি হৈ বুদ্ধ কৰিলেহে অশ্লব নিধন সম্ভৱ হ'ব পাৰে বুলি ব্ৰাহ্মাই পৰামৰ্শ দিলে। এইদৰে অশ্লব নিধন হ'লেহে তেওঁলোকে পুনৰ নিজৰ অধিকাৰ লাভ কৰিব পাৰিব। ব্ৰাহ্মণ বাগী শিৰোধাৰী কৰি পাৰ্বতীৰে সৈতে মহাদেৱৰ মিলন ঘটাবলৈ দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই মদনক নিয়োগ কৰিলে; কাৰণ মহাদেৱ সেই সময়ত সমাধিত নিমগ্ন হৈ আছিল। চক্ৰৱৰ্তী সাহসেৰে মদনে মহাদেৱৰ সমাধি ভঙ্গ কৰি নিজৰ দায়িত্ব বহন কৰিবলৈ আগ বাঢ়িলে। স্বৰ্গশাসন মহেশ্বৰৰ ধ্যান ভঙ্গ নহ'ল; মদনৰ হঠকাৰিতাত ক্রুদ্ধ হৈ মহাদেৱে নিজৰ তৃতীয় নয়নৰ বহিৰে মদনক ভস্মীভূত কৰিলে। পাৰ্বতীয়ে নিজৰ ৰূপক নিন্দা কৰি মহাদেৱক পতিক্ৰমে লাভ কৰিবলৈ কঠোৰ তপস্কাত ব্ৰতী হ'ল। শেষত ঋষি-সমূহৰ সহায়ত মহাদেৱেৰে সৈতে পাৰ্বতীৰ বিবাহ সম্পন্ন হয় আৰু যথা সময়ত কান্তিকেশৱৰ জন্ম হয়। বয়ঃপ্ৰাপ্ত হোৱাত তেওঁ দেৱতাসকলৰ সেনাপতি হৈ অশ্লবেৰে সৈতে বুদ্ধ কৰে। সেই বুদ্ধত ভাৰকাস্লবৰ নিধন হয় আৰু দেৱতাসকল নিজৰ অধিকাৰত পুনৰ প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ চৰিত্ৰসমূহ দেৱতা। ঘটনা-স্থল দেৱলোক। দেৱতাৰ চৰিত্ৰ লৈয়ে 'কুমাৰসম্ভৱ' ৰচিত হৈছে বৰ্ণিত কৰিয়ে দেৱতাৰ বহিৰা বা অলৌকিক চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰি কাব্যৰ বস-ধাৰা নিবল নিৰ্ব্বিৰীত অন্তৰ্জান হ'বলৈ দিয়া নাই বৰ স্বৰ্গৰ দেৱ-সম্পত্তিৰ মিলন-মাৰ্ঘ্যেৰে বস-পিপাসু সন্তানৰ পাঠকৰ অন্তৰত অলৌকিক আনন্দৰ সৃষ্টি কৰিছে। দেৱতাৰ চৰিত্ৰসমূহ মানৱীয় ভাব-ভৱী, আশা-আকাঙ্ক্ষা, হৰ্ষ-ক্লেশ, বাগ-অহুবাগ আদি ভণ-সাৰস্বতীৰে ৰূপায়িত কৰি এখন অতিমূল্যৰ আভ্যুদয় সৃষ্টি কৰিছে।

হিমালয়, মহাদেৱ, পাৰ্বতী, কাৰদেৱ, বতি, মদন, ৰেনকা আদি সকলো দেৱতা; কিন্তু আটাইবোৰেই মানৱীয় ধৰ্ম-বিশিষ্ট, মানুহৰ দৰে ভাব, চিন্তা, আবেগ, অহুবাগ আৰু সুখ-দুখ সমন্বিত। প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰৰে নিজৰ বৈশিষ্ট্য

আছে, নিজস্ব আদৰ্শ আছে, আৰু সেই আদৰ্শ কাৰ্যত ৰূপায়িত কৰিবলৈ প্ৰত্যেকেই দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ। কবিয়ে নিপুণ কৌশলেৰে ওতপ্ৰতিৰ আবেষ্টনীৰ মাজত পাৰিপাখিকতাৰ সৃষ্টি কৰি চৰিত্ৰসমূহক স্বতন্ত্ৰতা দান কৰিছে। তেওঁ-লোকৰ চৰিত্ৰৰ দৃঢ়তা, বিনম্ৰতা, সাহসিকতা, কৰ্তব্যনিষ্ঠা আৰু ভ্ৰমোচিত বাৰ্তালাপে পাঠকক মুগ্ধ কৰি তোলে।

এই কাব্যৰ ঘাই বস শূন্য। কৰুণ আৰু শান্ত অঙ্গী বস। তৃতীয় আৰু পঞ্চম সৰ্গৰ বিশ্লিষ্ট আৰু চতুৰ্থ সৰ্গৰ কৰুণ বস বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। আলংকাৰিকসকলে অষ্টম সৰ্গত বৰ্ণিত সন্তোষ বা ৰতি-বৰ্ণনাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰিছে।

‘কুমাৰসন্তৰ’ৰ প্ৰথম দুই সৰ্গ ঘাইকৈ বৰ্ণনাত্মক। প্ৰথম সৰ্গৰ ঘটনা-স্থল হিমালয় আৰু ইয়াৰ উপত্যকা ভূমি। দ্বিতীয় সৰ্গৰ ঘটনা-স্থল একজোক। এই সৰ্গত কবিৰ হিন্দু-দৰ্শনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা নিবেদিত হৈছে। কাব্যখন আবদ্ধ হৈছে হিমালয়ৰ বৰ্ণনাৰে।

হিমালয় :

কবিয়ে হিমালয়ক ‘নগাধিৰাজ’ বুলি মানৱীয় চৰিত্ৰেৰে অঙ্কিত কৰিছে। হিমালয় পাৰ্বতীৰ স্নেহশীল পিতা। পুত্ৰতকৈও ছোৱালীৰ প্ৰতি তেওঁৰ স্নেহ অধিক। কিন্তু ছোৱালীৰ সাধনা কষ্টসাধ্য হ’লেও তাত তেওঁ বাধা প্ৰদান নকৰে। কষ্টসাধ্যব্ৰত হ’লেও নিজ মৰ্যাদাৰে তেওঁ মহিমাযিত। তেওঁ উপযুক্ত পাত্ৰৰ বাবে উপযুক্ত ঘটকৰ সন্মুখতহে কষ্টাধানৰ সন্মতি প্ৰকাশ কৰে। হিমালয়ৰ বিধি অজ্ঞসাবে আতিথ্য সংকাৰ (বিধিপ্ৰযুক্তসংকাৰে)’ দেখিলে এজন আদৰ্শ গৃহস্থপ্ৰমীৰ চিত্ৰ আশাৰ মনলৈ আহে। গৃহস্থত্বৰ বিধানাঙ্গসাবে হিমালয়ে কষ্টা পাৰ্বতীক শিৱলৈ সম্প্ৰদান কৰে।

মেনকা :

মেনকা হিমালয়ৰ ধৰ্মশীলা পত্নী, পাৰ্বতীৰ স্নেহময়ী জননী। মেনকা আহিল পিতৃসকলৰ মানসী কষ্টা, বুলিসকলৰো সমাজীয়া। গিৰিৰাজৰ কষ্টাৰ কুল-ভ্ৰমপুত্ৰ নাম পাৰ্বতী (পৰ্বত কষ্টা), কিন্তু যাক মেনকাই পাৰ্বতীক তপশ্চৰ্চাত প্ৰবৃত্ত

১. কুমাৰসন্তৰ ৬।৫২

২. ঐ ১।২৬

হোৱা দেখি তেওঁক উ—মা বুলি নিষেধ কৰা হেতু তেওঁৰ নাম হয় উমা (উৎপত্তি মাত্ৰা তপসো নিষিদ্ধা পশ্চাচ্ছমাণ্যং স্তম্বী জগাম)। উ অৰ্থাৎ হে বৃদ্ধা, মা— অৰ্থাৎ নকৰিবা। এইদৰে কৈ মাকে তপস্চৰণ কৰিবলৈ নিষেধ কৰিছিল। সেই কাৰণে তেওঁৰ নাম হ’ল উমা।

পাৰ্বতী :

পাৰ্বতী পূৰ্বজন্মত দক্ষ-হুহিতা সতী মহাদেৱৰ পূৰ্ব পত্নী। দক্ষ-বক্তৃত অপমানিতা হৈ সতীয়ে যোগৰূপে শৰীৰ ত্যাগ কৰি পুনঃ হিমালয় আৰু যেনকাৰ কল্প ৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰে।^১ পৰ্বত-কল্পা ৰূপে জন্ম লোৱা হেতু তেওঁ পাৰ্বতী নামে বিখ্যাত। ধীৰে ধীৰে পাৰ্বতীয়ে যৌৱনত ভৰি দিলে। অতুলনীয় তেওঁৰ ৰূপ-লাৱণ্য। বিধাতাই জগতৰ সকলো মৌলিক একে ঠাইতে চাবলৈ হেপাহ কৰি সৰ্বজন্মস্বৰূপী পাৰ্বতীক যেন নিৰ্মাণ কৰিছিল : ‘মা নিৰ্মিতা ত্ৰিখন্দ্বা প্ৰযত্নাদেক-সৌন্দৰ্যবিদূক্লেৱ’।^২ গিৰিৰাজৰ কন্যা হ’লেও পাৰ্বতীয়ে সাধাৰণ ছোৱালীৰ দৰে সখীসকলেৰে সৈতে মনাকিনীৰ বালিত খেলি লাজে, কল্ক লৈ খেলে, আৰু কৃত্ৰিম পুতলা তৈয়াৰ কৰি ৰং পায়। ভগৱতী হ’লেও পাৰ্বতীক ভগৱতী যেন নাজাগে। পাৰ্বতী আছিল অভিলষ মৈথিলিনী; সেয়েহে তেওঁ নিচেই কম সময়ৰ ভিতৰতে সকলো বিজ্ঞাত পাৰদৰ্শী হৈ উঠিছিল।

সেই সময়ত হিমালয়ৰ সাহুৰেশত (অধিত্যকাত) মহাদেৱৰ মহা তপস্কাত নিমগ্ন আছিল। পাৰ্বতীয়ে সখীসকলেৰে সৈতে তেওঁৰ সাধনাৰ সামগ্ৰীবোৰৰ যোগান ধৰিছিল। শুশ্ৰূষাপৰায়ণা পাৰ্বতীৰ আচৰণত আন্তৰ্জাত সন্তুষ্ট; কিন্তু এনেতে চঠাং কুলকুল মৰন সেই তপোভূমিত উপস্থিত হৈ মহাদেৱৰ ধ্যান ভঙ্গ কৰিলে অপচেষ্ঠা কৰাৰ ফলত নিজে ভস্মীভূত হ’ল। পাৰ্বতীয়ে ৰূপসজ্জাবোৰে সূত্ৰাঙ্কক জয় কৰিব নোৱাৰিলে, কিন্তু হতাশ নহ’ল। অসীম সাহস, ধৈৰ্য আৰু বৃদ্ধতাবে শংকৰক বাণীক্ৰমে লাভ কৰিবলৈ তপস্কাত ব্ৰতী হ’ল। নগাধিৰাজৰ বাজকুমাৰী হ’লেও পাৰ্বতীয়ে নিজৰ অভিপ্ৰেত উদ্বেগ সাধনৰ বাবে কঠোৰ তপস্কা কৰিবলৈকো কুৰ্ণাধোষ নকৰিলে। পাৰ্বতীৰ কঠোৰ তপস্কাই ঋষি-বুনিকো সন্তুষ্ট কৰিলে। আন হে নাজাগে, গছৰপৰা নৰি পৰা পাত এৰিলাও তৰুণ নকৰি তেওঁ

১. অখাৰমানেন পিতৃ: প্ৰযুক্তা দক্ষত কন্যা তৰপুৰপত্নী।

সতী সতী যোগবিশ্বষ্টহেহা ত্যং জন্মেন শৈলৱণ্ প্ৰপেদে ॥ (কুমাৰ ১:২১)

২. কুমাৰকল্প ১৪২

পঞ্চাশিসাধনত নিমগ্ন হ'ল। অৱশেষত আন্তত্বৰ সন্মুখ হ'ল, তথাপি পাৰ্বতীৰ ভক্তি পৰীক্ষা কৰিবলৈ মহাদেৱে ছদ্মবেশী ব্রহ্মচাৰীৰূপে পাৰ্বতীৰ সন্মুখত উপস্থিত হৈ শিৱৰ নিন্দা কৰিবলৈ ধৰিলে। পাৰ্বতীয়ে শিৱনিন্দা সহ কৰিব নোৱাৰি যথোচিতভাৱে তাৰ প্ৰতিবাদ কৰিলে আৰু ক'লে, আপুনি শিৱক যি বুলিয়েই নাভাৱক লাগিলে, তেওঁৰ অনুৰাগত মোৰ মন স্থিৰ : 'মমাত ভাৱৈকবলং মনঃ স্থিতম্।'১১ লেয়েহে আৰাধ্য-দেৱতাৰ নিন্দা-বাণী শুনাটো পাপ বুলি কৈ লেই ঠাইবপৰা আঁতৰি যাবলৈ উঠিল। ঠিক লেই মুহূৰ্ত্ততে মহাদেৱৰ ছদ্মবেশ অদৃশ্য হ'ল, দৃশ্যমান হৈ উঠিল তেওঁৰ নিজস্ব ৰূতি। পাৰ্বতীৰ ঐকান্তিক ভক্তি, সাধনা আৰু দৃঢ় সংকল্প দেখি মহাদেৱ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু তেওঁক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ স্বীকাৰ কৰিলে। এই বাহ্যভুবাদৰ মাজেদি পাৰ্বতীৰ ভক্তি, জ্ঞান আৰু তাত্কাৰিক বুদ্ধিৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

ব্ৰাহ্মণ, ব্রহ্মচাৰী আৰু তপস্বিনী পাৰ্বতীৰ কথোপকথনৰ মাজেদি বৌদ্ধ-শাস্ত্ৰ, ইষ্ট-অনিষ্ট আদি বিকল্প শৃংখৰ সমাবেশ ঘটাই শিৱৰ যি চৰিত্ৰ অঙ্কন কৰা হৈছে তাত কালিদাসৰ শিল্প-কৌশলৰ পৰাকাষ্ঠা পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে।

শিল্প :

মহাদেৱৰ চৰিত্ৰ অলোকসামাগ্ৰ আৰু অচিন্তনীয় : 'অলোকসামাগ্ৰমচিন্ত্য-হেতুকম্।'১২ কিয়নো বিৰূপাক্ষ হ'লেও তেওঁ শিৱৰূপে বৰ্ণিত ; দৰিদ্ৰ হ'লেও তেওঁ সকলো সম্পদৰ উৎস ; শ্মশানখালী হ'লেও তেওঁ ত্ৰিলোকৰ অধীশ্বৰ। তেওঁৰ শৰীৰ সৰ্পবেষ্টিত আৰু শ্মশান-ভয়-মণ্ডিত, হাতত নব-বক্সাজ, কপালত চক্ৰ-কজা আৰু তেজৰ সোঁত বৈ থকা পল-চৰ্চাই তেওঁৰ পৰিধেয় বস্ত্ৰ। ৰূপৰ দ্বাৰা তেওঁক বশীভূত কৰিব নোৱাৰি, তেওঁ অৰূপহাৰ্য। মদনৰ শক্তিশালী বাণে তেওঁক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে, তেওঁ স্নৰশালিন। মদনক তেওঁ ভয়ীভূত কৰে। তেওঁ নিজে অমৰজল আচৰণত অভ্যস্ত(অমৰজাত্যাসবতি)১৩ হ'লেওসকলোৰে মৰজ বিধানকাৰী। স্নৰত তেওঁৰ বাহন, নৃত্য তেওঁৰ নৰাভোষ্টক প্ৰিয়। তেওঁ অনাদি কিন্তু, বিশ্বস্ৰষ্টা বিশ্বৰূতি। তেওঁক যথার্থভাৱে জনা অসম্ভৱ, তেওঁক সন্মুখ কৰা দুঃসাধ্য ; কিন্তু এবাৰ সন্মুখ হ'লে তত্ক্ষণে দাস হিছাপে তেওঁ আত্মসমৰ্পণ কৰে : 'ভৱানি দাসঃ'।

১. কুমাৰসঙ্কৰ ৫৮২

২. ঐ ৫১৭৫

৩. ঐ ৫১৬৫

মদন :

মদন শ্ৰেয়স অধীশ্বৰ, মনোমোহন তেওঁৰ ৰূপ, ফুল-নিৰ্মিত তেওঁৰ ধনু : পাঁচবিধ ফুলেই হ'ল তেওঁৰ ধনুৰ অৰ্থাৎ বাণ। ফুলধনুৰ কাৰণে মদনৰ গৰ্ব অধিক, সাহস দুৰ্ভয়। দেৱতাসকলক সহায় কৰিবলৈ সদায় ইচ্ছুক। দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ বজ্ৰৰ অসাধ্য কাৰ্য্যকো ফুলধনুৰে মদনে অনাৱাসে সাধন কৰে। সময় আৰু সুযোগ বুজি সমাধিস্থ মহাদেৱলৈ বাণ নিক্ষেপ কৰিলে : 'কামত বাণাৱসৰং প্ৰতীক্য পতঙ্গবহুক্ষিৰুৎ বিৱিকুঃ।'১ শিৱৰ অসীম সংঘৰ্ষ শক্তিয়ে মদনৰ গৰ্ব চূৰ্ণ কৰিলে, মহাদেৱৰ ক্ৰোধত তন্ত্ৰীভূত হৈ গ'ল মদনৰ নখৰ দেহ : 'ভস্মাৱশেষং মদন চকাৰ।'

মদন দুৰ্ভয় সাহাসী, বিশ্বত ভৃত্য ; গৰাকীৰ উদ্দেশ্য সাধন কৰিবলৈ প্ৰয়োজন হ'লে নিজৰ জীৱন উৰ্গো কৰিবলৈকো তেওঁ কুণ্ঠা বোধ নকৰে। সহধৰ্মিণী ৰতিৰ প্ৰতি তেওঁৰ স্নেহ অকৃত্ৰিম। মদনক হেৰুৱাই ৰতিয়ে মদনৰ স্নেহৰ কথা স্মৃতি বিলাপ কৰে।

ৰতি :

ৰতি এজনী সাধাৰণ নারী, মদনৰ প্ৰিয় পত্নী। ৰতিয়ে জানে পতিয়ে তেওঁৰ একমাত্ৰ গতি। মদনৰ জীৱনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তেওঁৰ জীৱন-জীলা। ৰতি আৰু মদনৰ প্ৰেম দৈহিক সূখ-লভোগত পৰ্বধসিত, তাত কোনো আধ্যাত্মিক ভাব বা প্ৰেমৰ উচ্চ আদৰ্শ নাই। মদনৰ সাহসৰ কথা তেওঁ জানে, তথাপি মনৰ স্নেহ জীৱন নহয়, এই ক্ষেত্ৰত কিজানিবা কিবা অৰটন ঘটে। তেওঁ মদনৰ দেহহৰানৰ পূৰ্বেই হুঁচুতা হয়। পাৰ্বতীৰ দৰে তেওঁৰ মনৰ বল, সাহস, ধৈৰ্য আৰু দৃঢ়তা নাই।

মদনৰ প্ৰতি তেওঁৰ ভালপোৱা অসীম। মদনৰ অবিহনে তেওঁ এক মুহূৰ্তও জীৱাই থাকিবলৈ নিবিচাৰে : 'মদনেন বিনাকৃত্য ৰতিঃ কণমাত্ৰং কিম জীৱিতেনি মে।'২ সেয়েহে তেওঁ মদনৰ বন্ধ বসন্তক অলুৰোধ কৰিলে, অচিৰে চিত্তাশ্লি জলাই তেওঁক হাহন কৰিব লাগে বাস্তৱে তেওঁ গৈ মদনৰ লগত যিহিত হ'ব পাৰে। ৰতিয়ে জানে মদনেও তেওঁক এৰি থাকিব নোৱাৰে। মদনেৰে সৈতে ৰতিৰ পুনৰ্মিলনৰ আশা-বাদীৰে বসন্তই কণমপি ৰতিক তেওঁৰ

১. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৬৪

২. ঐ —৪।২১

সংকল্পবপবা বিবত কবালে। বতি-বিলাপৰ মাজেদি কবিয়ে বতিৰ স্বামীৰ প্ৰতি ভক্তি আৰু বিশ্বাসৰ পৰাকাঠা দেখুৱাইছে।

বয়ুৰংশ :

কালিদাসৰ ‘বয়ুৰংশ’ সংস্কৃত-সাহিত্যৰ ভাণ্ডাৰৰ শ্ৰেষ্ঠ মহাকাব্য। এই কাব্য উন্নত সৰ্গত পৰিসমাপ্ত। ইয়াত সৰ্বমুঠ ঊনত্রিশজন সূৰ্যবংশীয় বজ্জাৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই বজ্জাসমূহৰ তালিকা কালিদাসে যিদৰে দিছে সেয়ে ‘বিষ্ণুপুৰাণ’, ‘বায়ুপুৰাণ’ আৰু কবিৰ পূৰ্ববৰ্তী নাট্যকাৰ ভাসৰ ‘প্ৰতিমা’ নাটকত উল্লেখ কৰা তালিকাৰ লগত মিলে; ‘বান্মীকি-বামায়ণ’ত উল্লেখ কৰা তালিকাৰ লগত ইয়াৰ মিল নাই। বামৰ চৰিত্ৰ লৈ মহৰ্ষি বান্মীকিয়ে বামায়ণ ৰচনা কৰিছে। মহাকবি কালিদাসে বামে জন্ম গ্ৰহণ কৰা বংশটোৰ বৰ্ণনা কৰিছে। অৱশ্যে ‘বয়ুৰংশ’ৰ দশমবপবা পঞ্চদশ—এই পাঁচ সৰ্গত কবিয়ে বামৰ যি চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিছে, সেয়া ‘বামায়ণ’ৰ অনুকৰণত লিখা। নৱম সৰ্গত বৰ্ণিত দশবথৰ চৰিত্ৰত কিছু প্ৰভেদ থাকিলেও কবিয়ে ‘বামায়ণ’কেই অনুসৰণ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰে কবিৰ ‘বয়ুৰংশ’ৰ মূল উপজীব্য কোন কাব্য বা পুৰাণ সেই কথাৰ সঠিক নিৰ্ণয় এতিয়ালৈকে হোৱা নাই।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, কবিয়ে গন্ধৰ্বৰ চৰিত্ৰ লৈ ‘মেঘদূত’ আৰু দেৱতাৰ চৰিত্ৰ লৈ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ ৰচনা কৰিছে; কিন্তু ‘বয়ুৰংশ’ ৰচনা কৰিছে মাজুহৰ চৰিত্ৰ লৈ। কল্পনাৰ বতীণ পৰিৱেশেৰে সৃষ্ট ‘মেঘদূত’ আৰু ‘কুমাৰসম্ভৱে’ আমাক আনন্দ দিয়ে সঁচা; কিন্তু ‘বয়ুৰংশ’ত বৰ্ণিত মানৱ-চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যই আমাৰ অন্তৰত প্ৰৱেশ কৰি আমাক বিশেষভাৱে মুগ্ধ কৰি তোলে। কবি-বৰ্ণিত আদৰ্শ চৰিত্ৰসমূহৰ মাজেদি দেৱতৰ প্ৰকাশ হৈছে যদিও তেওঁলোকৰ মহান আদৰ্শই আমাৰ মনলৈ আনি দিয়ে তেওঁলোকৰ প্ৰতি প্ৰভা আৰু ভক্তিৰ আবেগ।

‘বয়ুৰংশ’ৰ অনপ্ৰিয়তা স্থৰী লমাজত সুবিদিত। সংস্কৃত-সাহিত্যভাষ্যৰী মাত্ৰৰে ‘বয়ুৰংশ’ৰ এটা বা দুটা সৰ্গ, নহ’লেও অন্ততঃ দুই-চৰিটা শ্লোক কৰ্ত্তৃক আছে আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰি তাক প্ৰয়োগ কৰি আনন্দ অনুভৱ কৰে। সংস্কৃত-সাহিত্যত প্ৰৱেশাৰ্থীৰ কাৰণে সৰ্বপ্ৰথম কালিদাসৰ ‘বয়ুৰংশ’কেই অনুবোধন কৰা হয়। ভাৰতৰ প্ৰায়বোৰ প্ৰাদেশিক ভাষাৰ উপৰিও ই পৃথিৱীৰ আন আন ভাষালৈ অনূদিত হৈছে। এই কাব্যৰ বিভিন্ন সময়ত লিখা সৰ্বমুঠ ৪০ টা টীকা-প্ৰহু ৰচিত

হৈছে। ইয়াৰ উল্লেখযোগ্য টীকাकर्ता হ'ল, বল্লভ, হেমাদ্ৰি, চাৰিভ্ৰমণ, মল্লিনাথ আৰু ভবত। মল্লিনাথৰ সজীৱনী টীকা সুধী সমাজত বিশেষভাৱে সমাদৃত। এই আটাইবোৰেই 'ববুৱংশ'ৰ জনপ্ৰিয়তাৰ পৰিচায়ক।

'ববুৱংশ'ৰ নায়ক এজন নহয়, ইয়াৰ ঘটনা বিভিন্ন, সময়ো বিভিন্ন। বিভিন্ন নায়ক, বিভিন্ন ঘটনা, আৰু বিভিন্ন সময়ৰ ব্যৱধান ভেদ কৰি কবিয়ে অলৌকিক প্ৰতিভাৰে সেই আটাইবোৰকে এনেভাৱে গ্ৰথিত কৰিছে যে তাত কোনো অসংলগ্নতা বা অসামঞ্জস্যৰ অৱকাশ ঘটা নাই। আন হাতে ভাবৰ গাভীৰ্য, ভাৱৰ মাজিত্য আৰু ঘটনাৰ সন্নিৱেশৰ কোশলে এই কাব্যৰ সৰ্গৰ পিছত সৰ্গৰ প্ৰতি আমাৰ আগ্ৰহ আৰু উদ্দীপনাৰ প্ৰেৰণা আগ্ৰত কৰিছে। এটা বংশৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ গ'লে কোনো কবিৰ পক্ষে নায়ক, ঘটনা আৰু সময়ৰ সমতা বন্ধা কৰা সাধাৰণতে সম্ভৱপৰ নহয়; কিন্তু, কালিদাসে সেই বিভিন্ন বিষয়ৰ ভিতৰত সময়ৰ যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰি অসামান্য প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। সমালোচকসকলে 'ববুৱংশ' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ক কালিদাসৰ কাব্য-কলাৰ শ্ৰেষ্ঠ সৃষ্টি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। 'ববুৱংশ'ৰ জনপ্ৰিয়তা আৰু ব্যাপকতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি আলোচকসকলে কালিদাসক 'ববুকাৰ' (ববুৱংশৰ ৰচয়িতা) বুলি অভিহিত কৰিছে।

কবিৰ 'ববুৱংশ' এটা আদৰ্শ বংশৰ বৰ্ণনা। তাৰতীয়া ৰাজ-ধৰ্মৰ আদৰ্শই সেই বংশীয়া বজাসকলৰ জীৱনৰ আদৰ্শ। আদৰ্শবাপনৰপৰা চাবলৈ গ'লে তেওঁলোকৰ ভিতৰত কোনো প্ৰভেদ নাই। কবিয়ে সেই বজাসমূহৰ জীৱন-বৃত্তান্তৰ দ্বাৰা চিত্ৰ আঁকিত কৰা নাই; যি আদৰ্শৰ বাবে তেওঁলোক চিৰ অমৰ হৈ আছে তাৰেইহে মাথোন বৰ্ণনা কৰিছে। ববুৱংশীয়া বজাসকলৰ সৰ্বসামান্য গুণৰ পৰিচয় দিবলৈ গৈ কবিয়ে কৈছে :

...আজম্ভগুহানামাকলোদয়কৰ্ণণাম।
 আসমুদ্ৰিক্ৰীতীশানামানকবধৱস্ৰনাম॥
 বধাৰিখিতাৱীনাং বধাকাৰাচিতাৰিণাম।
 বধাপৰাধদণ্ডনাং বধাকালপ্ৰবোধিণাম॥
 ভ্যাগায় নংভূতাৰ্থানাং সত্যায় মিত্ৰভাৰিণাম।
 বশমে ৰিজিনীযুণাং প্ৰজ্ঞায়ৈ গৃহধেদিণাম॥
 দৈশৰেভ্যাক্তৱিত্তানাং বোৱনে ৰিষট্টৈৰিণাম।
 ৰাঙ্কে ৰুক্মিনীনাং যোগেনাস্তে তদুভাভ্যাম্ ॥
 ববুণাং.....

বসুন্ধরীয় বজাসকল জন্মাবধি শুদ্ধ। তেওঁলোকে হাতত লোহা কাম কল নোপোৱালৈকে এৰি নিদিয়ৈ। তেওঁলোক সলাগৰা পৃথিৱীৰ অধীশ্বৰ, স্বৰ্গ পৰ্বত বিষ্ণুত তেওঁলোকৰ বথৰ পথ। তেওঁলোকে বিধি অনুসাৰে যজ্ঞ কৰে, যি যিহকে বিচাৰে তাকে পূৰণ কৰে। অপৰাধ অনুপাতেই দণ্ড-বিধান আৰু সময় অনুসাৰেই সজাগ হোৱা তেওঁলোকৰ স্বভাৱ। দানৰ কাৰণে তেওঁলোকে ধন সংগ্ৰহ কৰে, সত্যৰ কাৰণে তেওঁলোক মিততাবী। তেওঁলোকে যশস্তাৰ কাৰণে বাক্য জয় কৰে আৰু সন্তানৰ কাৰণে বিয়া কৰায়। শৈশৱত বিভাৰ্জন, যৌৱনত বিষয়-ভোগ আৰু বার্কক্যত মুনিস্বস্তি অৱলম্বন কৰি পৰিণত বয়সত যোগ-বলেৰে তেওঁলোকে দেহ ত্যাগ কৰে।

এইদৰে কবিয়ে বসুন্ধরীয় বজাসকলৰ প্ৰত্যেকৰে সম্পূৰ্ণ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা নকৰি তেওঁলোকৰ কেৱল উচ্চ আদৰ্শৰ বৰ্ণনাৰে কাব্যৰ সংহতি বন্ধা কৰিছে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজ-ধৰ্মৰ আদৰ্শটো তেওঁলোকৰ জীৱনৰ আদৰ্শ। 'কবিয়ে ভাৰতৰ ৰাজ-ধৰ্মৰ সেই উচ্চ আদৰ্শকেই বসুন্ধরীয় বজাসকলৰ মাধ্যমেৰে উপস্থাপিত কৰিছে। কবিয়ে 'বসুন্ধর'ৰ প্ৰথম পঞ্চদশ সৰ্গত দিলীপ, বসু, অজ, দশৰথ আৰু ৰামৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াৰ ত্ৰিতৰত বসু আৰু ৰামৰ চৰিত্ৰ উজ্জলতম কৰি তুলিছে। প্ৰথমৰপৰা অষ্টম সৰ্গলৈ দিলীপ, বসু আৰু অজৰ বৰ্ণনা কৰিলেও বসুৰ প্ৰভাৱ সমগ্ৰ আঠ সৰ্গতে প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। নৱমৰপৰা পঞ্চদশ সৰ্গলৈ দশৰথ আৰু ৰামৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিলেও, অষ্টম সৰ্গতেই দশৰথৰ জন্মকো বাৱণ-নিধন কৰ্তা ৰামৰ পিতৃৰূপে অভিহিত কৰি ৰামৰেই প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। ষোড়শ সৰ্গত ৰামৰ পুত্ৰ কুশৰ বৰ্ণনা; সপ্তদশ সৰ্গত কুশৰ সন্তান অতিথিৰ বৰ্ণনা; অষ্টাদশ সৰ্গত একে লগে ঐকৈশজন বজাৰ ক্ৰান্তিম বৰ্ণনা; আৰু শেষ সৰ্গত সেই বংশধাৰাৰ শেষ বজা অগ্নিদৰ্শন বৰ্ণনা কৰি কবিয়ে কাব্যৰ সমাপ্তি ঘটাইছে।

দিলীপ :

কবিয়ে 'বসুন্ধর'ৰ প্ৰথম দুই সৰ্গত আদৰ্শ বজা বসুৰ জন্ম-কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছে। সেই কাৰণে কাব্যৰ আৰম্ভণি কৰা হৈছে বসুৰ পিতাক, বজা দিলীপৰ চৰিত্ৰেৰে। দিলীপ সলাগৰা পৃথিৱীৰ অধীশ্বৰ। প্ৰজাবৰ্গৰ মহাজ্ঞ বিধান কৰা তেওঁৰ প্ৰধান জ্ঞা। প্ৰজাসকলৰ শিক্ষা দান, বৰ্ণণাবেক্ষণ আৰু ভৱণ-পোষণ কৰা হেতু তেওঁ তেওঁলোকৰ পিতৃ-স্বৰূপ আছিল। নিজৰ পিতাকে কেৱল জন্মহে দিছিল : 'স পিতা পিতৃবন্তাসাং কেৱলং জন্মহেতৱঃ।' বসুন্ধরীয়

বজাসকলৰ চিৰপ্ৰসিদ্ধ গুণ-সামগ্ৰী তেওঁৰ আছে, তত্পৰি আছে তেওঁৰ নিজস্ব কিছুমান বৈশিষ্ট্য। এই বৈশিষ্ট্যসমূহে তেওঁৰ চৰিত্ৰ চিৰ উজ্জ্বল কৰি তুলিছে আৰু তাৰ মাজেদিয়েই ফুটি উঠিছে তেওঁৰ স্বাৰ্থ পৰিচয়।

দিলীপ ভ্ৰাতৃনিষ্ঠ, ধৰ্মপৰায়ণ আৰু দয়ান্বীত; কিন্তু নিঃসন্তান। সেই কাৰণে তেওঁৰ মনত অকণো শাস্তি নাই। শেষত বজা দিলীপ ধৰ্মপত্নী স্নহক্ষিণাবে সৈতে এই বিষয়ে পৰামৰ্শ ল'বলৈ কুলশুক বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ গ'ল আৰু তেওঁ নিজৰ মনোবেশনাৰ কথা ঋষিক জনালে। যোগ-প্ৰভাৱেৰে ঋষিয়ে বজাৰ অপূত্ৰকতাৰ কাৰণ জানিব পাবিলে, আৰু বজা আৰু বাণীক সুৰথেয় সুৰভিৰ বজ্জা নন্দিনী নামৰ গাইজনীৰ সেৱা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। বজাই প্ৰতিদিনে বাতিপুৰা উঠি নন্দিনীৰ পিছে পিছে চান্দাৰ দৰে বননিত ভ্ৰমণ কৰি সজ্জা। সময়ত নন্দিনীৰে সৈতে আশ্ৰমলৈ উভতি আহে। বাণী স্নহক্ষিণাই দিনটো উপবাসে থাকি সজ্জা নন্দিনীৰ অৰ্চনা কৰে।

শুকৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় ভক্তি আৰু ধৰ্মানুষ্ঠানৰ প্ৰতিপালনেৰে আকাঙ্ক্ষিত ফল-সিদ্ধিৰ প্ৰতি ঐকান্তিক বিশ্বাস আৰু প্ৰজ্ঞাই দিলীপৰ চৰিত্ৰৰ অগ্ৰভূম বৈশিষ্ট্য। ঋষিৰ নিৰ্দেশ মতে দিনা দিবায়ে গো-চাৰণৰ কঠোৰ ব্ৰত পালন কৰি বয়ুৰে চৰিত্ৰৰ সবলতা স্পষ্ট কৰি তুলিছে।

নন্দিনীৰ শুশ্ৰূষাৰ একুৰি এদিন পাৰ হৈ গ'ল, এনেতে এদিন বজাৰ অলক্ষিতে সিংহ এটাই নন্দিনীক আক্ৰমণ কৰিলে। গাভীৰ আৰ্ত্তনাদ শুনি বজা ভূগীৰণবা বাণ উলিয়াই সিংহ নিধনৰ কাৰণে উদ্ভত হ'ল; কিন্তু তেওঁৰ হাত অৱশ্যে হৈ গ'ল, ব্যৰ্থ হ'ল তেওঁৰ উদ্গম, ভবিষ্যৎ দৰে নিশ্চল হৈ ব'ল : 'চিত্ৰপিতাৰত্ন ইয়াৰতহে।' তেতিয়া সেই সিংহ মাহুৰৰ ভাৱে বজাৰ সৈতে বাক্যলাপত প্ৰবৃত্ত হ'ল। বাণ নিক্ষেপৰ ব্যৰ্থপ্ৰয়াসে বজাক স্তম্ভিত কৰিলে। বজাৰ মনলৈ আহিল, 'কতৰপৰা ত্ৰাণ কৰে এই অৰ্থেৰেই ক্ষত্ৰিয় শব্দটো ভূৱনবিহিত,' যি ইয়াৰ বিৰুদ্ধ আচৰণ কৰে তাৰ বাজাবেই বা কি লাভ? নিম্মাঙ্গলিন জীৱনেৰেই বা কি হ'ব? সেয়েহে বজাই নিজৰ জীৱনৰ বিনিময়ত সিংহৰ ওচৰত নন্দিনীৰ জীৱন ভিক্ষা কৰিলে :

স জ্ঞ মৰীয়েন শবীৰবৃত্তিং যেহেন নিহৰ্ভতিতুং শ্ৰমীদ।

দিনান্ধনানোৎসুকবান্ধৱংস। বিশ্বজ্যোত্যাং দেহুৰিৱং যচৰ্থে : ৭

১. কতংকিল জাহত ইত্ৰ্যদ্যঃ ক্ষত্ৰত শৰো ভূধনেবু কতঃ।

বাজ্যেন কিং তদ্বিপবীকৃত্তে: প্ৰাণৈকপাত্ৰাশ্ৰমীমদৈৱী ॥ (বগ্ ২ ৫০)

২. বয়ুৰূপ ২।৪৫

বজাৰ সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ কৰ্তব্য হৈছে চৰ্বল আৰু আশ্ৰিতজনক পৰাক্ৰমীৰ হাতৰপৰা ৰক্ষা কৰা। মহাৰাজ দিলীপ এজনী আশ্ৰিতা আৰু সংৰক্ষিতা গাভীৰ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিবলৈ নিজৰ জীৱন উৎসৰ্গ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত। দিলীপৰ এই সংকল্পই তেওঁক আন সকলোবোৰ বজাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ কৰি তুলিছে।

মহাৰাজ দিলীপৰ ভক্তি পৰীক্ষা কৰিবলৈ নন্দিনীয়ে সৃষ্টি কৰিছিল এই মায়ী-সিংহৰ। গতিকে সন্দেহ হৈ নন্দিনী ৰাজ-দম্পতীক খবৰ দান কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। বজা দিলীপে তেতিয়া বংশবন্ধক অনন্তকীৰ্তিসম্পন্ন সন্তান প্ৰাৰ্থনা কৰিলে : 'বংশস্ত কৰ্তাবয়নন্তকীৰ্তিং সুদক্ষিণায়ান্ তনয়ং যযাচে।'^১ নন্দিনীৰ বৰ-লক সেই সন্তানেই হ'ল বশু।

বশু :

কালক্ৰমত বশু যৌৱন-প্ৰাপ্ত হ'ল। পিতাকে তেওঁক যৌৱৰাজ্যত অভিষিক্ত কৰিলে। দিলীপে অশ্বমেধ-যজ্ঞৰ অমুষ্ঠান কৰি যজ্ঞৰ ঘোঁৰাৰ বন্ধাৰ ভাৰ বশুৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। হঠাৎ ইন্দুই সেই অশ্ব অপহৰণ কৰিলে। বশুৱে তাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ দেৱৰাজ ইন্দুৱে সৈতে প্ৰচণ্ড যুদ্ধ কৰিলে। বশুৰ অসাধাৰণ বীৰত্ব দেখি দেৱৰাজ ইন্দুই তেওঁক প্ৰশংসা কৰিলে, আৰু যজ্ঞাশ্ব বশুক ঘূৰাই নিিলে যদিও পিতাকৰ যজ্ঞকৰ্ম সম্পূৰ্ণ হ'ব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। এই ঘটনাৰপৰা বশুৰ বীৰ্য্যাত্মনয়ৰ পৰিচয় পোৱা যায়।^২ শেষত বশু ৰাজত্ববনলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিলে। পিতা দিলীপে তেওঁক অভিনন্দন জনালে। শেষত দিলীপে বশুৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ সমৰ্পণ কৰি পত্নী সুদক্ষিণাৰে সৈতে বানপ্ৰস্থ অশ্বলযন কৰিলে। ৰাজধৰ্ম অমুসাৰে বশু দ্বিগ্নিজয়ৰ কাৰণে বাহিব হ'ল আৰু তেওঁ নানা দেশ ভ্ৰম কৰিলে। এই কালীয় ৰজাসমূহৰ ভিতৰত একমাত্ৰ বশুৱেই সৰ্বপ্ৰথম এনে সুবিস্তীৰ্ণ, কষ্টসাধ্য আৰু গোবৰমণ্ডিত দ্বিগ্নিজয়ৰ অভিযান চলাই সৰগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষক একেখন ৰাষ্ট্ৰত পৰিণত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। সৰ্বজন-প্ৰিয়তাৰ কাৰণে তেওঁ শ্ৰেষ্ঠ নৃপতি হিছাপে পৰিগণিত হৈছিল। বশুৰ গুণগামগ্ৰীয়ে প্ৰজা-বৰ্গক এনেভাৱে মুগ্ধ কৰিছিল যে এতিয়া দিলীপৰ কথা তেওঁলোকৰ মনলৈ নাহে। দোষাত্মসাবে তেওঁ দণ্ড বিধান কৰে। নীতিপৰায়ণ মন্ত্ৰীসকলে দেখুৱাই দিয়া উচিত আৰু অহুচিতৰ ভিতৰত বশুৱে সদায় উচিতৰ সমৰ্থন কৰে। প্ৰজাবৰ্গৰ

১. বশুৱংশ—২।৬৪

২. তথাপি শত্ৰৱ্যৱহাৰনিষ্ঠৰে স্থিৰকভাৱে চিৰমন্ত তনুৰঃ।

ভূতোৰ বীৰ্য্যাত্মনয়ন বৃত্তহা পৰং হি সৰ্বত্র গুণৈৰিৰীযতে ॥ (বশু ৩।৬২)

শুখ-লাভি অটুট বখাব প্রচেষ্টাই তেওঁক 'প্রকৃত বজা' পদব যোগা অধিকাৰী কৰি তুলিছিল : 'বাজা প্রকৃতিবজ্জনাত'।^১

বঘুৱে চতুৰ্দ্ধিশ জয় কৰি বিপুল ধন-বস্তু সংগ্ৰহ কৰিছিল আৰু বিশ্বজিৎ যজ্ঞ কৰি যথাৰসবস্ব দান কৰিছিল, অৱশিষ্ট আছিল কেইটিমান মুগ্ধৰ পাত্ৰহে। এই বিশ্বব্যাপিনী কীৰ্ত্তিয়ে বঘুলৈ আনিলে অৰিনবৰ যশ :

‘...মহাক্ৰতোবিশ্বজিতঃ প্রযোক্তা।

চতুৰ্দ্ধিগাবজিতসম্ভূতাং যো মুৎপাক্ৰশেষাবকবোভিকৃত্তিম ॥’

উদ্ধঃ গতং যশ ন চানুৎকি যশঃ পৰিচ্ছেক্তুমিহন্তয়ালম ॥^২

বিশ্বজিৎ যজ্ঞৰ শেষত সৰ্বস্ব দান কৰি বঘু তিথাৰী হৈছিল। তেওঁৰ গৃহত আজি সোণৰ পাত্ৰৰ ঠাই মুগ্ধৰ পাত্ৰই পূৰণ কৰিছে। এনে সময়তে গুৰুহৰ্ক্ষিণালী ব্ৰহ্মচাৰী ব্ৰাহ্মণ কোৎস বঘুৰ ওচৰ চাপিল আৰু গুৰুহৰ্ক্ষিণা দিবলৈ ধনৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা জনালে। বিস্তৰত বঘুৱে কুবেৰবৰষা ধন সংগ্ৰহ কৰি সমস্ত ধন কোৎসক দান কৰিলে। ব্ৰহ্মচাৰী তেওঁ প্ৰয়োজনতকৈ অধিক ধন গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনিচ্ছুক ; কিন্তু বঘু সমাজত সমস্ত ধন দিবলৈ প্ৰস্তুত : গুৰু-প্ৰবেশমিকনিঃস্পৃহোৰ্ণী নৃপোঃখিকামাদধিকপ্ৰদশ্চ।^৩ এই ঘটনাই যে বঘুৰ অন্তৰৰ টোকাবতাকৈহে কেৱল প্ৰকাশ কৰিছে তেনে নহয়, ই তেওঁৰ চৰিত্ৰ ভোগ আৰু ত্যাগৰ মূৰ্ত্ত প্ৰতীকৰূপে উজ্জল কৰি তুলিছে। আশাহুৰুপভাৱে বাচকৰ প্ৰাৰ্থনা পূৰণ কৰা (যথাকামাচিঁতানিহ), অপবাধ অনুপাতে হও বিধান কৰা (যথাপবাধ-দণ্ডত), ত্যাগৰ কাৰণে ধন সংগ্ৰহ কৰা (ত্যাগায় সংভূতানিহ) বঘুৱালীয়া বজাসমূহৰ যি আদৰ্শ, নিবোৰ বঘুৰ চৰিত্ৰত বিশেষকৈ উজ্জল হৈ উঠিল। বঘুৰ মহান আদৰ্শ চিৰ-স্বৰণীয় কৰিবলৈ কালিহাসে তেওঁৰ কাব্যৰ নামকৰণ কৰিছে ‘বঘুৱংশ’। কবিৰ আনজন শ্ৰেষ্ঠ আদৰ্শ বজা বামকো বগুপতি, বাঘৰ আদি পথেৰে বিশেষিত কৰি বগুকেই অমৰ কৰি ৰাখিছে। কোৎসৰ আশীৰ্বাদত পুণ্যকীৰ্ত্তি বঘুৱে এক পুত্ৰ-বস্তু লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ নাম অজ। অজ উপযুক্ত হোৱাত বঘুৱে তেওঁৰ হাতত বাজ্যভাৱ সমৰ্পণ কৰি যোগ-বলেৰে নহৰ দেহ ত্যাগ কৰি মুক্তি লাভ কৰিলে : ‘ভমসঃ পৰমাপমৰায়ং পুৰুষঃ যোগসমধাখিনা বঘুঃ।’^৪

১. বঘুৱংশ ৪।৮-১৩

২. বঘুৱংশ ৬।৭৬-৭৭

৩. ঐ ৫।৩১

৪. ঐ ৮।২৫

অজ :

অজ পিতাকৰ দৰে ওজস্বী, বীৰবান আৰু স্নহবৰ্ণন। পিতাকৰ সকলো গুণৰ উত্তৰাধিকাৰী অজক হেথি প্ৰজাসকলে বহুৱেই পুনৰ-বোৱন ধাৰণ কৰি উঠা বুলি ভাবিলে, অজ যেনিবা বহুব দ্বিতীয় সংস্কৰণহে। অসাধাৰণ বীৰত্বই হ'ল অজৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰথম বৈশিষ্ট্য। অজ আছিল এজন স্নহক যোদ্ধা। যুদ্ধকুশল অজ কালক্ৰমত শত্ৰুসকলৰ কাৰণে দুৰ্দ্ধৰ হৈ উঠিল। শত্ৰুপক্ষই গম ধৰিব নোৱৰা-কৈয়ে তেওঁ শব-সজ্জান আৰু শব-নিষ্ক্ষেপ কৰে। বিদূৰ্ত-ৰাজ-কুমাৰী ইন্দুমতীৰ স্নয়নবৰপৰা অবোধাতলৈ উত্ততি অহাৰ সময়ত বিপক্ষ ৰাজন্যবৰ্গেৰে সৈতে হোৱা যুদ্ধত অজ লাতেই তেওঁৰ বীৰত্বৰ পূৰ্ণ পৰিচয় দিয়ে। সাহস আৰু বিনয়ৰ সংযোগে তেওঁৰ চৰিত্ৰ আকৰ্ষক কৰি তুলিছে।

ৰাজত্বৰ অজসৰি অজই ধৈৰ্য নহকাৰে ৰাজ্য শাসন আৰু অপত্য-নিৰ্বিশেষে প্ৰজা পালন কৰা তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ অজন্তম বৈশিষ্ট্য। পত্নীৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় স্নেহে তেওঁক আৱৰ্ণ পতি হিছাপে চিৰ-স্বৰ্গীয় কৰি ৰাখিছে। কনকপাণ্ডিত অজৰ পত্নী ইন্দুমতী। দৈৱ-দুৰ্বিপাকত ইন্দুমতীয়ে অকালতে ইহলীলা লবণ কৰে। পত্নীৰ অকাল মৃত্যুত অজই ককণ কঠেৰে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। অজৰ বিলাপ আজিও সংস্কৃত সাহিত্যত ককণ-বনৰ এটি উজ্জল দৃষ্টান্তৰূপে পৰিগণিত হৈ আছে। প্ৰাণতকৈও অধিক স্নেহৰ প্ৰিয় পত্নীক যেকুৱাই অজই কাক লৈ জীয়াই থাকে ! শোক-ভাগত অৱশ হৈ শেষত অজই উপযুক্ত পুত্ৰ বংশধৰ হাতত ৰাজ্য-ভাৰ অৰ্পণ কৰি নখৰ বেৰ ত্যাগ কৰিলে। এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি, কবিত্ব প্ৰেৰ্তা আৱৰ্ণবান বলা বাবে শোক-নিৰ্দ্ধাৰ তমত গৰ্ভৱতী ধৰ্মপত্নী নীতাক ত্যাগ কৰি নিৰ্বিৰাধে ৰাজ্য-ভোগ কৰিছিল, আৰু সেই বাবেই পিতামহ অজই পত্নী-বিবৰ্ত্ত জীৱন তুচ্ছ কৰি শোকত প্ৰাণ ত্যাগ কৰিছিল।

অজৰত্ব :

দশবধ সংঘৰ্ষসকলৰ আৰু ৰাজত্ববৰ্গৰ অগ্ৰগণ্য আছিল। পিতৃপুৰুষসকলৰ দৰে তেওঁ অসাধাৰণ কৃতিত্বৰে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। বিশ্ববিজয়ী বশু আৰু মহাৰাজ অজৰ দৰে অহীন পৰাক্ৰমী দশবধো আছিল স্নহক শাসক আৰু স্নহিপুণ যোদ্ধা। তেওঁ নিজ ৰাজত্বলৈকে শত্ৰুসমূহক পৰাভূত কৰি নিষ্কণ্টকভাৱে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল, চতুৰ্দ্দিশ অৱ কৰি তেওঁ ধন সংগ্ৰহ কৰিছিল আৰু অৱশেষ বজ্জৰ অৱস্থান কৰি সঙ্গাৰবা পৃথিৱীৰ আৱিষ্কাৰ অধীনৰূপে খ্যাতি লাভ কৰিছিল। দেই জিভেজ্জিৰ বলা দশবধ দ্বাভ-ক্ৰীড়া, বস্ত-পান আদিবপৰা সৰাৱেই জীৱন্ত আছিল।

তেওঁৰ একমাত্র বাসনৰ ভিতৰত আছিল মৃগয়াৰ প্ৰতি অত্যাধিক। মৃগয়াত উন্নত হৈ তেওঁ নিজৰ কৰ্তব্য পাহৰি গৈ মন্ত্ৰীৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ সমৰ্পণ কৰিছিল :

ইতি বিশ্বতাত্ত্বকবণীয়াস্বনঃ সচিৱাৱলীঃ পুংস্ব ধৰাধিপম্ ।

পৰিব্ৰজবাগমজুবক্শেৱয়া মৃগয়া জহাৰ চতুৰেৰ কাষিনী ॥^১

ইয়াতেই স্বৰ্গপ্ৰভৱ বসুৱংশৰ অধঃপতনৰ সূত্ৰপাত হ'ল।

এবাব বজা দশবথ মৃগয়া কৰিবলৈ গ'ল আৰু ভুলক্ৰমে এজন স্বৰ্গ-ক্ৰমাবক হত্যা কৰিলে। পুত্ৰ-শোকত বিহবল হৈ সেই মূৰিয়ে বজাক তেওঁৰ ধৰেই পুত্ৰ-শোকত প্ৰাণ বিসৰ্জন দিব লাগিব বুলি অভিশাপ দিলে : 'দ্বিষ্টাশ্চমাপ্যতি ভৱানপি পুত্ৰলোকাৱন্তো ব্ৰহ্মহৰিৰেত' তদুক্তব্ৰহ্ম'।^২ দশবথ তেতিয়ালৈকে অপত্ৰক আছিল। স্বৰ্গৰ অভিশাপ দশবথৰ কাৰণে আশীৰ্বাদ-স্বৰূপ হ'ল, লাভ কৰিলে পুত্ৰৰূপে ৰামক। ৰামক বিসৰ্জন দি তেওঁৰেই শোকত অক্ৰিয় অৱস্থাত অভিশাপপ্ৰাপ্ত দশবথে প্ৰাণ বিসৰ্জন দিলে।

ৰাম :

ৰামৰ চৰিত্ৰক কেন্দ্ৰ কৰি বাণীকিয়ে 'ৰামায়ণ' ৰচনা কৰিছে। আদি কৰিয়ে ৰামৰ জীৱন-কাহিনী বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। কালিৰাসে বাণীকিক প্ৰজ্ঞাৰে স্বেৰণ কৰিছে আৰু তেওঁৰ অতুলকণ্ঠে 'বসুৱংশ'ত যাত্ৰ পাঁচটা সৰ্গত ৰামৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিছে। গতিকে কালিৰাসৰ বৰ্ণনা সংক্ষিপ্ত হোৱা স্বাভাৱিক। তদুপৰি বাণীকিয়ে সৈতে প্ৰতিযোগিতামূলকভাৱে ৰামৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা নকৰি কেৱল তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰধান প্ৰধান ঘটনাসমূহৰ মাজেদি তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ উল্লেখ কৰিছে।

পিতৃ-ভক্তিয়ে ৰামৰ চৰিত্ৰক মহীৰাজ কৰি তুলিছে। পিতৃ-সত্য পালনৰ বাবে বাবে অকাতবে চৈধ্য বছৰ বনবাস খাটিছিল। বনবাসত থকা কালতে লক্ষ্মণ বজা বাৱণে সীতাক অপহৰণ কৰে। লক্ষ্মণত বাৱণক বৃদ্ধত বধ কৰি বাবে সীতাক উদ্ধাৰ কৰে। সমস্ত ৰাম অবোধাৱলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে আৰু তেওঁ অবোধাৱ ৰাজ-নিংহালনত বহি ন্যায়নিষ্ঠভাৱে প্ৰজা পালন কৰে। প্ৰজাবৰ্গৰ ৰাজত যাতে কোনো প্ৰকাৰৰ অশান্তি নাথাকে, স্বৰ্গ-মুনিকলৰ ধৰ্মাৱতাৰত যাতে কোনো বাধা প্ৰাপ্ত নহয় তাৰ বাবে তেওঁ সতায় সচেত আছিল। সকলো প্ৰেৰণ প্ৰজাবৰ্গৰ ৰাজত সুখ-শান্তি আটুট বথাই তেওঁৰ জীৱনৰ এক যাত্ৰ লক্ষ্য আছিল।

ৰামচন্দ্ৰ যিহানেই স্তায়নিষ্ঠ আৰু ধৰ্মপৰায়ণ নহওক জাগিলে, সীতাৰ প্ৰতি

১. বসুৱংশ—২।৩২

২. ব্ৰ —২।৭২

কৰা তেওঁৰ আচৰণ কদাপি সমর্থনযোগ্য নহয়। কিন্তু কবিয়ে সীতা-বিসৰ্জনৰ যুক্তি দৰ্শাই বামৰ চৰিত্ৰ কল্পনৰ কালিমাৰে স্নান হ'বলৈ দিয়া নাই। কবিয়ে বামৰ মুখেৰে সেই যুক্তি প্ৰকাশ কৰিছে :

‘অৱৈষি চৈনামনষেতি কিং তু লোকাপরাধো বজৰান্নতো মে ।’^১

সীতা যে সাধ্বী, সেই কথা মই ভালকৈ জানো। সেয়ে হ'লেও, লোক নিন্দা যোৰ কাৰণে গুৰুতৰ বুলি ভাবো। কাৰণ যশস্বী মাহুহৰ পক্ষে ইন্দ্ৰিয়-ভোগ্য বস্তুৰ কথা নালাগে, নিজৰ শৰীৰতকৈও যশেই অধিক আদৰণীয় : ‘অপি স্বদেহাৎ কিমুভেন্নিয়ার্থাদ্যশোধনানাং হি যশো গৰীয়ঃ ।’^২ সেয়েহে তেওঁ সকলো প্ৰকাৰে সামান্য লোক-নিন্দাৰো উৰ্দ্ধত থাকি শ্ৰেষ্ঠ ৰাজ-আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ বিচাৰে। লোক-নিন্দাৰ উৰ্দ্ধত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাতকৈ ৰজাৰ পক্ষে আন কোনো শ্ৰেষ্ঠ আদৰ্শ থাকিব নোৱাৰে।

বামৰ চৰিত্ৰৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল, তেওঁ নিজে যিভাবে সকলো পিনৰে পৰা পৰিত্ৰতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল, ঠিক সেইভাৱে প্ৰজাবৰ্গৰো পৰিত্ৰতা অক্ষুণ্ণ ৰখাটো কামনা কৰিছিল। সেই পৰিত্ৰ ৰাজ্যত অকাল মৃত্যুৰ প্ৰবেশ নাছিল ; কিন্তু এজন ব্ৰাহ্মণে অকালতে পুত্ৰ হেৰুৱাই বামক নিন্দা-বাণী শুনাতে। ঘটনাৰ অনুসন্ধান কৰি জানিলে, শমুক নামৰ এজন মাহুহে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ নিয়ম লঙ্ঘন কৰা হেতু ৰাজ্যত ভেনে বিপৰ্যয়ে দেখা দিয়ে। তেওঁ ততালিকে শমুকক বধ কৰিলে। শমুকৰ বধ নিষিদ্ধ মাত্ৰ। ইয়াৰ দ্বাৰা বামে প্ৰজাবৰ্গক দেখুৱালে, কোনোবাই সমাজ-শৃঙ্খলা ভঙ্গ কৰিব খুজিলে মৃত্যু দণ্ডই হ'ব তাৰ একমাত্ৰ শাস্তি। বামৰ ৰাজ্য-শাসন প্ৰণালীকে আদৰ্শ ৰাজ্য-শাসন বুলি আজিও মাহুহে শ্ৰদ্ধা কৰে, বাম-ৰাজ্যৰ গৌৰৱ কৰে।

বামে ইহধাম পৰিত্যাগ কৰাৰ আগেয়ে বংশাশ্লগতভাৱে কুশক কুশাৱতী নগৰত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিলে। কুশ আছিল ভেজৰী, বন্ধু৭৭মল আৰু সজ্জনপ্ৰিয়। এদিন মাজ নিশা অযোধ্যাৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী কুশৰ শয়ন-গৃহত প্ৰবেশ কৰিলে। কুশ জাগি উঠিল, তেতিয়া অযোধ্যাৰ ৰাজকন্যীয়ে কুশৰ আগত অযোধ্যাৰ শোচনীয় অৱস্থাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিলে আৰু অনতিপজৰে পিতৃ-পুত্ৰৰ ৰাজধানী অযোধ্যালৈ উভতি যাবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। তেতিয়া কুশই কুশাৱতী নগৰ যেকৈ ব্ৰাহ্মণসকলক দান কৰি অযোধ্যাভিমুখে যাত্ৰা কৰিলে। মহাৰাজ কুশ

১. বধূৰংগ ১৪:৪০

২. ঐ ১৪:৩৫

শৌৰ্য-বীৰ্য্যত অপবাজেয় আছিল। দুৰ্জয় নামৰ দানৱেৰে সৈতে যুদ্ধ কৰি তেওঁ দানৱক বধ কৰিলে, কিন্তু নিজেও নিহত হ'ল।

কুলৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ অতিথি ৰাজপদত অভিষিক্ত হ'ল। অতিথি এজন বিশিষ্ট ৰাজনীতিবিদ আছিল। লোক-বন্ধা, পৰোপকাৰ, যজ্ঞাহুষ্ঠান, দান আৰু প্ৰজাবল্লভ আদি গুণেৰে সমুজ্জল সূৰ্য্যবংশীয় ৰজাসমূহৰ ভিতৰত দ্বিতীয়া, তৃত্য, আৰু চাৰ্থক লৈ চতুৰ্থজন ৰজাই হ'ল অতিথি। বসুৱংশৰ অষ্টাদশ সৰ্গত কবিয়ে বসুৱংশীয় এইজনজন ৰজাৰ তালিকা দিছে। ইয়াৰ শেষৰ জন ৰজা স্তম্ভৰ্ণ। চয় বছৰ বয়সতে তেওঁ ৰজা হিছাপে অভিষিক্ত হয়। বসুৱংশৰ শেষ ৰজা অগ্নিৱৰ্ণ। অগ্নিৱৰ্ণৰ বৰ্ণনাৰে কবিয়ে কাব্যৰ সামৰণি মাৰিছে। শৌৰ্য-বীৰ্য্য, বিনয়, গাভীৰ্য্য আদি যি গুণ-সামগ্ৰীয়ে সূৰ্য্যবংশীয় ৰাজন্তৰ্গৰ চৰিত্ৰ উজ্জল কৰি তুলিছিল অগ্নিৱৰ্ণৰ চৰিত্ৰত সেইবোৰ গুণৰ কোনো এটাবো লেশমাত্ৰ নাছিল। তেওঁ আছিল চৰিত্ৰহীন, মন্তপায়ী আৰু অত্যধিক বিষয়াসক্ত। ফলত তেওঁ বন্ধা ৰোগত আক্ৰান্ত হৈ অকালতে মৃত্যু বৰণ কৰিব লগীয়া হৈছিল। কোনো বংশধৰক তেওঁ ৰাজ-সিংছাননত প্ৰতিষ্ঠিত কৰি বাৰ নোৱাৰিলে।

কবিয়ে বসুৱংশীয় ৰজাসকলৰ যি উজ্জল চৰিত্ৰেৰে কাব্য আবৃত্ত কৰিছিল (সোহহমাজস্তুজ্ঞানাম্) তাৰ সামৰণি মাৰিছে বিজাল-মগ্ন, মন্তপায়ী, চৰিত্ৰহীন অগ্নিৱৰ্ণৰ অশুজ্জল চৰিত্ৰেৰে।

মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ :

সম্ৰাট আমি কবির নাট্যাৱলীৰ আয়োচনাতলৈ আহোঁ। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে কবির ৰচিত নাটক তিনিখন : 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ', 'বিক্ৰমোৰ'শীৰ' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'। এই নাটকত্ৰয়ৰ ভিতৰত 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকখনকে কবির প্ৰথম নাট্য-কৃতি বুলি পণ্ডিতসকলে স্থিৰ কৰিছে। এই নাটক পাঁচ অঙ্কত সৰাও। বিহিনাধিপতি অগ্নিমিত্ৰ এই নাটকৰ নায়ক। নায়িকা ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰধান মহিষী ধাবিনীৰ পৰিচায়িকাৰূপে নিযুক্তা ৰাজ-সুন্দাৰী মালৱিকা। ৰজা অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালৱিকাৰ অনন্ত প্ৰণয়-কাহিনী নাটকৰ বিষয়বস্তু।

নাটকীয় কাহিনীটো এনে ধৰণৰ :

বিবিশ: ৰাজ্যৰ ৰজা অগ্নিমিত্ৰ। তেওঁৰ একাধিক তাৰা আছিল। তেওঁৰ প্ৰধান মহিষী ধাবিনী আছিল এজনী আদৰ্শ হিন্দু মাৰী। মহাৰাজী পদত প্ৰতিষ্ঠিত হ'বলৈ বিবোৰ স্তন ধকাৰ আবৃত্তক ধাবিনীৰ সেই দক্ষমোৰোৰ গুণেই

আছিল। ধাৰিণীৰ ল'ৰা বহুশিক্ষিত কৰ্ম ব্যৱসাতে পিতামহ পুত্ৰশিক্ষিত (পুণ্ডৰিক্ষিত) যজ্ঞাৰ্হ-বক্ষণৰ সেনাধ্যক্ষ হিছাপে নিযুক্ত হৈছিল। বজা অগ্নিশিক্ষিতৰ দ্বিতীয়া মহিষী ইবাৰতী। তেওঁ আছিল অতিশয় অভিমানিনী, দ্ৰোণাপৰাণী আৰু সহজে বশ নমনা বিধৱ। ইবাৰতীৰ ৰূপ-লোভৰ আৰু শিল্পকলাৰ পাৰদৰ্শিতাই বজাক বিমোহিত কৰি ৰাখিছিল।

সেই সময়ত বিদৰ্ভ ৰাজ্য অন্তৰ্ৰক্ষিত হৈছিল। ৰাজ সিংহাসনৰ ভাৰ্য্যা অধিকাৰী মাধৱসেনক ৰাজ্যৰপৰা খেদি দি ৰাজবংশধৰ যজ্ঞসেনে ৰাজ-সিংহাসন অধিকাৰ কৰিছিল। তেতিয়া মাধৱসেনে অগ্নিশিক্ষিতৰে সৈতে মিত্ৰতা স্থাপন কৰিবলৈ বিচাৰিলে আৰু তাৰ বিনিময়ত নিজৰ ভনীয়েক মাজৱিকাক তেওঁলৈ বিয়া দিম বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। এইদৰে স্থিৰ কৰি পৰিজনবৰ্গেৰে সৈতে ভনীয়েক মাজৱিকাক লৈ তেওঁ বিদিশালৈ যাত্ৰা কৰিলে। কিন্তু যজ্ঞসেনৰ ৰাজ্যৰ সীমাস্থত সেনাপতিয়ে তেওঁলোকে আক্ৰমণ কৰে আৰু মাধৱসেনক বন্দী কৰি বন্দীশালত আটক কৰি ৰাখিলে। মাধৱসেনৰ মন্ত্ৰী সূমতিয়ে সেই আক্ৰমণৰপৰা কথমপি নিজৰ ভনীয়েক কোশিকী আৰু মাজৱিকাক আঁতৰাই আনিিলে আৰু এটা ধোপাৰীৰ দলত মিলিত হৈ তেওঁলোকে পুনঃ বিদিশালৈ যাত্ৰা কৰিলে। দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে সেই পথিকৰ দলটোক মাজ বাটতে আকৌ দস্যু কিছুবানে আক্ৰমণ কৰিলে। সেই আক্ৰমণত সূমতিৰ মৃত্যু ঘটিল। কোশিকী আৰু মাজৱিকাৰ বিচ্ছেদ ঘটিল। কাৰণ মাজৱিকা গৈ কিছুমান বনচৰৰ হাতত পৰিল। শেষত বনচৰৰ হাতৰপৰা মাজৱিকা গৈ অগ্নিশিক্ষিতৰ খুলশালীয়েক, সেনাপতি বীৰসেনৰ হাতত পৰিল আৰু তেওঁ মাজৱিকাক ভনীয়েক ধাৰিণীলৈ উপহাৰ হিছাপে বিদিশালৈ পঠিয়াই দিলে। দস্যুৰ আক্ৰমণত সূমতিৰ মৃত্যু হোৱাত তেওঁৰ বিধৱা ভনীয়েক আৰ্হা কোশিকী অতিশয় মৰ্মাহত হ'ল আৰু পৰিত্ৰাজিকাৰ বেশ লৈ অগ্নিশিক্ষিতৰ ৰাজ-প্ৰাসাদত আশ্ৰয় ল'লে। এইদৰে বৈৰক্ৰমে আৰ্হা কোশিকী আৰু মাজৱিকা পুনঃ অগ্নিশিক্ষিতৰ অন্তঃপুৰত মিলিত হ'ল। নাটকীয় ঘটনাৰ সাৰ্থকতা বজা কৰিবলৈ কোশিকীয়ে মাজৱিকাবে সৈতে কোনো লক্ষ্য নবৰ্থাকৈ দিন কটাবলৈ ধৰিলে। মাজৱিকা যে ৰাজ-পৰিৱাজৰ ছোৱালী সেই কথা কোশিকীয়ে ধাৰিণীৰ ওচৰতো গোপন কৰি ৰাখিলে। অৱশ্যে ঘটনাৰ অন্তত সেই গোপনতাৰ উদ্দেশ্য তেওঁ নিজ মুখেৰেই প্ৰকাশ কৰিছে।

এতিয়াখন বজা অগ্নিশিক্ষিত পাটমাই ধাৰিণীৰ কাষতে পৰিজনৰে সৈতে চিত্ৰিত আঁকি খোৱা মাজৱিকাক দেখিলে। হৰিত মাজৱিকাক দেখি বজা

মুগ্ধ হ'ল আৰু তেওঁৰ সাক্ষাৎ বৰ্ণনৰ কাৰণে বজাৰ কৌতূহল জন্মিল। বাণী ধাৰিণীয়ে এই কথাৰ গম পালে আৰু মাজবিকাক সদায় বজাৰ চকুৰ আঁতৰত ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তুনো, ধাৰিণীয়ে মাজবিকাৰ অপূৰ্ব সৌন্দৰ্যলৈ ভৱ কৰে। বজাৰ সান্নিধ্য লাভ কৰাৰ সুযোগ পালে কিজানিবা কিবা ঘট !

মাজবিকাৰ চিন্তাত বজা ব্যাকুল। তেওঁৰ অভিলাষ পূৰণ কৰিবলৈ নৰ্গ-সচিব (প্ৰণয়-উপদেষ্টা) বিদূষকক নিয়োগ কৰা হ'ল। ৰাজ-পৰিবাৰত হৰহত আৰু গণদাস নামৰ নাট্যাচাৰ্য হুজুৰক বজা আৰু বাণী ধাৰিণীয়ে ক্ৰমে ইবাৰতী আৰু মাজবিকাক নৃত্যাভিনয় শিকাবলৈ নিযুক্তি দিছিল। বিদূষকে এই শিক্ষক হুজুৰক মাজত কলহৰ সৃষ্টি কৰিলে। বাণীৰ শিক্ষকজনে এই সম্পৰ্কে বজাৰ ওচৰত গোচৰ তৰিলে আৰু বজাক অশ্লুবোধ কৰিলে, তেওঁলোকৰ ভিতৰত প্ৰকৃততে কোন শ্ৰেষ্ঠ সেইটো উপযুক্ত পৰীক্ষকৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত কৰি দিব লাগে। শেষত বজা আৰু পাৰিত্ৰাজিকা উভয়ে মিলি শিক্ষক হুজুৰক পৰীক্ষা লোৱাৰ স্থিৰ কৰিলে আৰু এইটো সিদ্ধান্ত হ'ল যে, তেওঁলোকে শিকোৱা শিষ্যৰ নৃত্যাভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰি নিজ নিজ বৈশিষ্ট্য আৰু পাৰদৰ্শিতা প্ৰতিপন্ন কৰিব লাগিব। বাণীৰ শিক্ষক গণদাস বয়োজ্যেষ্ঠ বুলি তেওঁৰ শিষ্যৰে প্ৰথম পৰীক্ষা লোৱা উচিত বুলি বিবেচিত হ'ল। এইদৰে অভিনয়শালাত গণদাসৰ শিষ্যা মাজবিকাবে প্ৰথম নৃত্যাভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰা হ'ল।

বজা আৰু তেওঁৰ প্ৰণয়ৰ বন্ধু বিদূষকৰ এয়া উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত অভিনয়ক বুলি বাণী ধাৰিণীয়ে সন্দেহ কৰিছিল যদিও তেওঁ বিদূষকৰ নিগূণ কৌশলৰ সমুখত পৰাভূত হৈ অনিচ্ছাকৃতভাৱে মাজবিকাক বজাৰ দৃষ্টি পথলৈ আগ বঢ়াই দিবলৈ বাধ্য হ'ল। মাজবিকাৰ অপকৃপ সৌন্দৰ্য আৰু বিবিধ ভঙ্গীৰে প্ৰদৰ্শন কৰা নৃত্যাভিনয়ে তেওঁৰ প্ৰতি বজাৰ আকৰ্ষণ হুগুণ বৃদ্ধি কৰিলে। এতিয়া মাজবিকাই হ'ল তেওঁৰ সমগ্ৰ প্ৰেমৰ এক বাজৰ জৰ্জা।

সম্প্ৰতি বনত কাজ পূৰ্ণ উদ্ভবেৰে জাতিকাৰ হৈ উঠিছে; কিন্তু এতিয়াও বাণী ধাৰিণীৰ প্ৰিয় অনোক গছজোপাত হুজু হুজা নাই। তাৰ দোহৰৰ (হাৰিয়াল পূৰণৰ) বিজ্ঞাত প্ৰয়োজন। দুৱতীৰ নুপুৰযুক্ত চৰণৰ আঘাত পালেহে অনোক গছত হুজু হুজে। তাকেই দোহৰ খোজে। সাধাৰণতে বাণী ধাৰিণীয়ে নিজেই নেই অনোক গছৰ দোহৰ বিধান কৰে। কিন্তু বিদূষকে আগছিনাখনেই চক্ৰান্ত কৰি বাণীক দোলাবোহপৰণবা পেজাই ভৰি হুখন আহত কৰি লব-চৰ কৰিব বোৱবা কৰিলে। উপায় বেবেধি বাণীয়ে তেওঁৰ পৰিঘৰ্চে আন একমুখীক

পঠিয়াব লগীয়া হ'ল। তেওঁৰ পৰিচাৰিকানমূহৰ ভিতৰত উদ্ভিন্নমোহনা, অল্পময় কপৰতী মালৱিকাৰ বাহিৰে আন কোনোবা জানো এই কাৰ্যৰ বাবে অধিক উপযুক্ত হ'ব পাৰে? বাণীয়ে সেই কাৰ্য সমাধা কৰিবলৈ মালৱিকাকে নিয়োগ কৰিলে আৰু লগতে ক'লে, যদি পাঁচ বাতিৰ ভিতৰত তাত ফুল ফুলে তেতিয়া তেওঁৰ অভিকচি পূৰণ কৰা পুৰস্কাৰ দিব। ইতিমধ্যে বিদূষকে বুদ্ধিৰে মালৱিকাৰ বন্ধু বকুলাবলিকাক বিখানলৈ আনিছে আৰু বজাৰে সৈতে মালৱিকাৰ মিলন ঘটোৱাত সহায় কৰিবলৈ সন্মত কৰালে।

মালৱিকা অশোক-তক ফুলোৱাৰ মানসেৰে প্ৰমোদনলৈ গৈ অল্প সময় বহাৰ পিছতেই বকুলাবলিকা আহি তেওঁৰ ভৰিত আলতা লগাই নৃপৰ বান্ধি দিলে। আন পিনে বাণী ইবাৱতীৰ দোলাবোহণৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিবলৈ বাণীৰ অহুৰোধক্ৰমে বিদূষকেৰে সৈতে বজাও গৈ প্ৰমোদনত উপস্থিত হ'ল। পূৰ্ব নিৰ্দিষ্টমতে চেটীৰে সৈতে প্ৰমত্তা ইবাৱতী আহি তাত থকা দোলাগৃহৰ ওচৰত গোপনে থাকিল। ইবাৱতী অহা দেখি বজা আৰু বিদূষকেও তেওঁ নেদেখাকৈ লতাৰ আঁৰত অৱস্থান কৰিলে। মালৱিকা আৰু বকুলাবলিকাৰ বাৰ্তালাপৰপৰা বজাই স্পষ্টকৈ বুজিলে, মালৱিকা বজাৰ প্ৰতি একান্ত অহুৰাগিনী। ছেগ বুজি বজা আগুৱাই আহি মালৱিকাক আলিঙ্গন কৰিবলৈ উদ্বৃত্ত হ'ল। এনেতে হঠাৎ আঁৰৰপৰা ইবাৱতী ওলাই আহি বজাক অপদহ কৰিলে। তেওঁ নানা-ভাৱে বজাক ভৎসনা কৰি গুচি গ'ল। গৈ বাণী ধাৰণীক মালৱিকাৰ অসৎ চৰিত্ৰ লক্ষ্যে সমস্ত কথা বিবৰি ক'লে আৰু ভৱিষ্যতে যাতে এনে কুৰ্ম কৰিব নোৱাৰে তাৰ বাবে তেওঁক বন্দীশালত আটক কৰি ৰাখিব লাগে বুজি ক'লে। ধাৰণীয়ে ইবাৱতীৰ কথামতে মালৱিকাক বকুলাবলিকাৰে সৈতে কাষাকৰু কৰি দ্বাৰবন্দী মাধৱিকাক নিৰ্দেশ দিলে যে তেওঁৰ সৰ্পসুজাঙ্কিত আঙঠি নেদেখুৱাকৈ মালৱিকাক মুক্ত কৰি দিব নোৱাৰিব। মালৱিকাৰ থবৰ ল'বলৈ পঠিওৱা বিদূষকে অহুৰজ্ঞান লৈ সকলো গম পালে আৰু বজাক এই বৃত্তান্ত জনালে; আৰু, নিজে ইয়াৰ এটা উপায়বো উদ্ভাৱন কৰিলে। বিদূষকে বিৱশ অৱস্থাবে বাণী ধাৰণীৰ কোঠাত উপস্থিত হৈ বাণীক জনালে যে তেওঁ বাণীৰ কাৰণে ফুল আনিবলৈ বাগিচাত প্ৰৱেশ কৰোঁতে তেওঁক সাপে খুঁটিছে। তেতিয়া বিদূষকক সৰ্প-চিকিৎসক ধ্ৰুৱলিদিব ওচৰলৈ লৈ যোৱা হ'ল। অল্প পিছতেই থবৰ আহিল, বাণীৰ সৰ্পসুজাঙ্কিত আঙঠিটো নহ'লে বিদূষকৰ জীৱন বক্ষা কৰা তেনেই দুঃসাধ্য। বাণীয়ে অকণো সন্দেহ দৰকাৰকৈ আগৰ মুত্থাবপৰা ব্ৰাহ্মণৰ

জীৱন ঘটাবলৈ আঙঠিটো দি দিলে আৰু এইদৰে আঙঠি গৈ বিদূষকৰ হাতত পৰিল। সেই আঙঠি দেখুৱাই বিদূষকে দাব-বন্ধীৰপৰা মালৱিকা আৰু বকুল-বলিকাক মুক্ত কৰি আনিিলে আৰু মালৱিকাক সমুদ্ৰ-ভৱনত বজাৰ লগত লগ-লগাই দিলে। বিদূষক বাহিৰত দ্ৰৱী হৈ থাকিল।

ইপিনে ইৰাৱতীয়ে বজাক সেইদৰে ভৎসনা কৰি অশ্লুভাপ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু তেওঁৰ অপৰাধ মাৰ্জনাক কৰিবলৈ বজাৰ ওচৰ চপাব চিন্তা কৰিলে। এনেতে দাসী এজনী আহি ইৰাৱতীক জনালে যে বিদূষক সমুদ্ৰ-ভৱনৰ বাহিৰত শুই আছে। বিদূষক যেতিয়া তাত আছে, বজা নিশ্চয় তাতোই থাকিব, তাকে ভাবি ইৰাৱতী সেই ঠাই পালেগৈ আৰু দেখিলে, অকল বিদূষকেই নহয়, মালৱিকা, বকুলাবলিকা আৰু স্বয়ং মহাবাজো ডাৰ কোঠালিৰপৰা ওলাই আহিল। এইদৰে বজা আৰু মালৱিকাক হাতে-হাতে ধৰি ইৰাৱতীয়ে মালৱিকাক কঠোৰ শাস্তি বিহাৰ কথা ভাবিলে; কিন্তু মালৱিকাক সেই বিপদৰপৰা নিৰ্দ্ধতি দিলে অশোক গছজোপাই; কিয়নো মালৱিকাৰ চৰণ-স্পৰ্শত সেই অশোক গছ নিৰ্দ্ধিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত ফুলেৰে জাতিকাৰ হৈ উঠিছে। বাণী ধাবিণীয়ে এই খবৰ পাই মালৱিকাৰ সকলো অপৰাধ মাৰ্জনাক কৰিলে। তেওঁ ইৰাৱতীৰ কোনো কথালৈ ভ্ৰূকপ নকৰি মালৱিকাক দিয়া পূৰ্ব প্ৰতিশ্ৰুতি বক্ষা কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল।

ইতিমধ্যে বজা অগ্নিমিত্ৰৰ সেনাপতিয়ে বিদৰ্ভৰ বজা যজ্ঞসেনক মুক্ত পৰাণত কৰি মাধৱসেনক মুক্ত কৰিলে আৰু বজাৰ নিৰ্দেশমতেই বিদৰ্ভ ৰাজ্য সমানে দ্ৰুতগতি কৰি যজ্ঞসেন আৰু মাধৱসেনৰ মাজত ভগাই দিলে। মাধৱসেনে ৰাজ্য লাভ কৰি বিদৰ্ভ ৰাজ্যৰপৰা ধন-বস্তুৰে সৈতে শিল্প-নিপুণা এজনী পৰিচাৰিকাক বিদিশাধিপতিলৈ পঠিয়াই দিলে। তেওঁলোকে আহি মালৱিকা আৰু আৰ্য্য কৌশিকীক চিনি পালে। তেতিয়া তেওঁলোকৰ সকলো বৃত্তান্ত সম্পূৰ্ণ-ৰূপে প্ৰকাশ পালে। বাণী ধাবিণী আৰু সকলোৱে বুজি পালে যে মালৱিকা এজনী সাধাৰণ ছোৱালী নহয়; তেওঁ বিদৰ্ভ বজাৰ ৰাজকুমাৰী। ধাবিণীয়ে মালৱিকাৰ পৰিচয় গোপন কৰি ৰথাক কাৰণে পৰিত্ৰাজিকাক বিন্দা কৰিলে। তেতিয়া পৰিত্ৰাজিকাই মালৱিকাৰ পৰিচয় গোপনে ৰথাক কাৰণ ব্যক্ত কৰিলে যে কোনো এজন সন্ন্যাসীয়ে তৰিষ্ঠাৰাণী কৰিছিল যে মালৱিকাই এখুৱা দাসী হৈ থকাৰ পিছতহে অহুৰূপ পাত্ৰ লাভ কৰিব পাৰিব। মালৱিকাৰ মঙ্গল কাৰনা কৰিহে তেওঁৰ পৰিচয় পৰিত্ৰাজিকাই গোপন কৰি ৰাখিছিল।

এনেতে খবৰ আহিল যে ধাৰিণীৰ পুত্ৰ বহুমিত্ৰই ঘৰন সৈন্তক পৰাভূত কৰি পিতামহ পুণ্ডমিত্ৰৰ যজ্ঞাৰ্থ লৈ নিৰ্বিয়ে উভতি আহিছে। বাণী ইৰাবতীয়ে বহুমিত্ৰৰ বিজয়-বাৰ্তা পাই আনন্দ পালে আৰু শান্ত হৈ ধাৰিণীক পুৰ্ব প্ৰতিশ্ৰুতিমতে মালৱিকাৰ অভিকচি পূৰণ কৰিবলৈ অনুমতি দিলে। তাৰ পিছত ধাৰিণীয়ে নিজ হাতে অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালৱিকাৰ বিবাহ সম্পন্ন কৰি দিলে। ইয়াতেই নাটকীয় ঘটনাৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

পৌৰাণিক কাহিনীৰ অৱলম্বনত ৰচিত কবিৰ ‘বিক্ৰমোৰশীৰ’ আৰু ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ ঘটনাৰ আকৰ্ষণ ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ ঘটনাত নাই। অৱশ্যে ৰাজ-অন্তঃপুৰৰ এটি সাধাৰণ ঘটনা আশাচুৰপভাৱে আকৰ্ষক নোহোৱা স্বাভাৱিক। জীৱনৰ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ স্পৰ্শই পৌৰাণিক নায়ক পুৰুষৰা আৰু দুঃখান্তৰ চৰিত্ৰ যিভাৱে উজ্জল কৰি তুলিছে, সংঘাতহীন অগ্নিমিত্ৰৰ চৰিত্ৰত সেই উজ্জলতা নাই। মাহুৰৰ জীৱনত প্ৰকৃতিৰ প্ৰভাৱ, নাইবা প্ৰকৃতিৰে সৈতে মাহুৰৰ অন্তৰঙ্গ সন্ধৰ মাহুৰ্য আন দুখন নাটকত যিধৰে প্ৰতিপাদিত হৈছে, ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ত তাৰ অভাৱ ঘটিছে। প্ৰমোদ-উত্তানত অশোক তক ফুলেৰে সজাবিত কৰাৰ বাহিৰে নাটকৰ আন ঠাইত প্ৰকৃতিৰে সৈতে আমাৰ সাক্ষাৎ নঘটে। মালৱিকাই অশোক তক ফুলালে সঁচা; কিন্তু, সেই ফুলে তেওঁৰ চৰিত্ৰত কোনো প্ৰতিক্ৰিয়া কৰিব পৰা নাই, সি ধাৰিণীয়ে মালৱিকাক দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতিৰ সাক্ষী-স্বৰূপে বৈ আছে। কবিয়ে ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ত আদৰ্শ প্ৰণয়ৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিছে যদিও তাক কাৰ্যত কপায়িত কৰা নাই। অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালৱিকাৰ প্ৰেম বৈহিক আনন্দতে পৰিসমাপ্ত। কবিৰ আন দুখন নাটকৰ প্ৰেমৰ উচ্চ আৰু মহান আদৰ্শ ইয়াত নাই। ‘বিক্ৰমোৰশীৰ’ আৰু ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত কবিয়ে যথাক্ৰমে ৰাজকুমাৰ আৰু আৰু সৰ্বদমনৰ চৰিত্ৰ যিধৰে মোহনীয় কৰি অঙ্কিত কৰিছে, এই নাটকত অগ্নিমিত্ৰৰ পুত্ৰ বহুমিত্ৰক সেইধৰে অঙ্কিত কৰা নাই; দৰ্শকৰ সন্মুখলৈ আনি তেনে কৰিবলৈ কবিয়ে স্তুযোগো মোৱা নাই। ‘বিক্ৰমোৰশীৰ’ আৰু ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ ঘটনা-স্থল মৰ্ত্য-আৰু স্বৰ্গ-লোকব্যাপী, পুৰুষৰা আৰু দুঃখান্ত যিবা গুণ-বিশিষ্ট। তেওঁলোক উভয়ে স্বৰ্গলৈ যায়, ইন্দ্ৰৰ কাৰ্যত সহায় কৰে, দেৱতাৰ পক্ষলৈ অহুৰেৰে সৈতে যুদ্ধ কৰে, স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্য উভয় লোকৰ মাজত এটা যোগাযোগৰ সূত্ৰ ৰাখে। ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ নায়কৰ তেনে গুণ বা কাৰ্যৰ পৰিৱেশ নাই। ই মৰ্ত্যলোকৰ নাটক। পৃথিৱীৰ লোক-চৰিত্ৰ জৈৱে ই ৰচিত। অগ্নিমিত্ৰ আৰু

মালবিকাব মিলন ঘটোরাই এই নাটকৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। এই অভিপ্ৰায় সাধন কৰিবলৈ কবিয়ে চৰিত্ৰ, বিশেষ পৰিস্থিতি আৰু ঘটনাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

কবিয়ে নিৰ্মাণ কৰা সমূহ চৰিত্ৰৰে ভাৰ, চিন্তাধাৰা আৰু কাৰ্যকলাপ সুকীয়া, ইটোৰে সৈতে সিটোৰ মিল নাই, ইটো পৰিস্থিতিৰে সৈতে সিটো পৰিস্থিতিৰ সঙ্গ নাই; ইটো ঘটনাৰে সৈতে সিটো ঘটনাৰ সঙ্গ নাই। চৰিত্ৰ, পৰিস্থিতি আৰু ঘটনাবোৰৰ বিভিন্নতা থাকিলেও সেই আটাইবোৰৰে লক্ষ্য কিন্তু এক। আটাইবোৰেই যেন নিজৰ মান, অস্তিত্ব আৰু স্বাভাৱিক পৰিহাৰ কৰি নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰণয়-বন্ধনত সহায়, সহযোগ আৰু সহায়ত্ব আৰু বচাব খোজে। অংচ ভাৰ ভিতৰত কোনো কৃত্ৰিমতা, অসংলগ্নতা আৰু অস্বাভাৱিকতা নাই। কবিয়ে অতুল নাট্য-প্ৰতিভাৰে বিভিন্ন পৰিস্থিতি আৰু ঘটনাৰ সৃষ্টি কৰি প্ৰত্যক্ষভাৱেই ৩৭ক বা পৰোক্ষভাৱেই ৪৩ক, সেই আটাইবোৰকে নাটকীয় বিষয়বস্তুৰ পৰিপূৰ্তি সাধনত নিয়োগ কৰিছে। কবিয়ে চৰিত্ৰসমূহৰ নিজৰ ব্যক্তিত্ব গঢ় লৈ উঠাৰ সুযোগ দিয়া নাই যদিও তেওঁলোকক নাটকৰ উদ্দেশ্য-সাধনত সক্ৰিয় অংশীদাৰ কৰি তুলিছে। অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালবিকাব প্ৰণয় সম্বন্ধে বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ বিভিন্ন মত। বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ মাজেদি দেখা দিয়া তেওঁলোকৰ বিৰোধ মাত্ৰ বাহ্যিক বিৰোধ, অন্তৰংগতা। সকলোৰে নায়ক-নায়িকাৰ মিলনকে কামনা কৰে; তেওঁ লোকৰ প্ৰণয়-বন্ধন দৃঢ় কৰিবলৈ বিচাৰে।

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ কাৰ্যবহুল নাটক। কবিয়ে ইয়াত যিবোৰ ঘটনা বা পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰি নাট্য-প্ৰতিভা প্ৰদৰ্শন কৰিছে, তাৰ ভিতৰত নাট্যাচাৰ্য ৫জনৰ মাজত সৃষ্টি কৰা কাজিয়া অন্ততম। আচাৰ্য দুজনৰ কাজিয়াৰ কাৰণেই মালবিকাই অভিনয়-শাস্ত্ৰত নৃত্যাভিনয় কৰি বেথুবাৰ লগা হ’ল। এই কৌশলেই মহাৰাজী ধাৰিণীয়ে মিবন্তৰ বজাৰ চকুৰ আঁতৰত ৰাখিব খোজা মালবিকাক নিপুণভাৱে বজাৰ সন্মুখত উপস্থিত কৰালে। মালবিকাব অভিনয়ৰ অন্ত পৰিল আৰু তেওঁ বঙ্গবন্ধুৰপৰা প্ৰস্থান কৰিবলৈ উত্তত হ’ল, এনেতে বিদূষকে তেওঁক থন্তেক অপেক্ষা কৰিবলৈ ক’লে; কাৰণ তেওঁ এটা বিশেষ ভুল কৰিছে। এই হেগতে গণহালে মালবিকাব অভিনয় সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ হোৱা বুলি পৰীক্ষক পৰিত্ৰাণিকাৰ অভিনয়ত আদায় কৰিলে। শেষত অভিনয় প্ৰদৰ্শনৰ পূৰ্বে মালবিকাই ব্ৰাহ্মণক অভিনয়ৰ মকৰাটো ভুল হোৱা বুলি বিদূষকে মন্তব্য কৰিলে।

এইদৰে সাধাৰণ চেলু উজিয়াই মকত মালবিকাক অধিক সময় বখাব কলত বজাই চকুৰ হেলাৰ পজুৱাই তেওঁৰ ৰূপ-দৰ্শনৰ সুযোগ পালে আৰু লগতে

মালবিকার প্রতি তেওঁর অনুভাব হৈ উঠিল প্রবল। এই পরিস্থিতিতে পরিত্রাজিকার মালবিকার অভিনয় সম্বন্ধে অভিমত দিয়াব সুযোগ দিয়াব ঊষিও মিছাকৈ কাল্জাতিপাত কবিলে আক সময়র অভ্যন্তর আনজন শিক্ষকর পৰীক্ষা স্থগিত বাধিব লগীয়া হোৱাটো এটা দ্বাভাবিক অৱস্থা কবি তুলিলে। আক, ইয়াতেই কালিদাসৰ নাট্য-প্রতিভা পৰিস্ফুট হৈ উঠিল।

মালবিকার প্রতি বজা অগ্নিমিত্রৰ অবাঞ্ছিত অনুভাব দেখি বাণী ইবাবতী সহ কবিল নোৱৰা হ'ল আক তেওঁৰেই প্রবোচনামতে বাজ-মহিষী ধাবিলে মালবিকাক কবাকৰু কবি বাধিলে, যাতে মালবিকাৰে সৈতে বজাৰ কোনো দিনেই মিলন সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে। এনেকুদা পৰিস্থিতিত কবাকৰু মালবিকাক মুক্ত কবিলে নাট্যকাৰে বিদূষকক সাপে খোঁটা আক বিষবৈজ্ঞাৰ দ্বাৰা সৰ্পমুক্তাকিত বস্তৱ আৱশ্যকীয়তাৰ সৃষ্টি কবি অসাধাৰণ নাট্য-প্রতিভাৰ পৰিচয় দিছে। নাটকৰ আন এটা পৰিস্থিতিতেও নাট্যকাৰৰ প্রতিভা প্রকাশিত কৰিছে। বসন্ত কাল উপস্থিত; কিন্তু প্রমোদ-উদ্ভানত অশোক গছ তেতিয়াও ফুল-সম্ভাৰেৰে আভিষ্কাৰ হৈ উঠা নাই। এনে ক্ষেত্ৰত দৰাচলতে বাজ-মহিষী তালৈ গৈ অশোক তকৰ ফুল ফুলাৰ ব্যৱস্থা কবিল লাগে; কিন্তু দোলাবপৰা পৰি ভৰি ছখনত আঘাত পোৱা হেতু বাণীৰ পক্ষে তালৈ যোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰিল। বাণীয়ে মালবিকাকে তালৈ গৈ তেওঁৰ হকে অশোক তক ফুলোৱাৰ ভাৱ কল্প কৰিলে।

নাট্যকাৰে এই পৰিস্থিতিৰ মাজেদি মালবিকাক প্রমোদ-উদ্ভানলৈ পঠিয়াই বজা অগ্নিমিত্ৰৰ সম্মুখত উপস্থিত কবালে আক মালবিকাৰ জীৱনৰ আশা ফলবতী কৰাৰ পথো সুগম কবি তুলিলে। ইয়াতেই পৰিলক্ষিত হয় কালিদাসীয়া প্রতিভা।

এইদৰে কবিয়ে বিবিধ কাৰ্য, অৱস্থা আক পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কবি তেওঁ অভিপ্ৰেত উদ্দেশ্য অৰ্থাৎ অগ্নিমিত্ৰ আক মালবিকাৰ মিলন সংঘটিত কবি নাট্য-প্রতিভা প্রদৰ্শন কৰিছে।

নাটকৰ চৰিত্ৰ প্ৰণয়নতো কবিল প্রতিভা প্রকাশ পাইছে।

অগ্নিমিত্ৰ

বজা অগ্নিমিত্ৰ বীৰোদ্ধাত্ত নায়ক। নাটকৰ নায়কৰ চৰিত্ৰৰ গুণ বা বৈশিষ্ট্য বিকাশৰ মূলত নাটকীয় ঘটনা, পৰিস্থিতি আক পৰিবেশ। 'মালবিকায়মিত্ৰ' নাটকৰ বাজ-অন্তঃপুৰৰ সাধাৰণ ঘটনা এটিৰ মাজেদি নায়কৰ সাধাৰণতে থকা বিশেষ গুণ বা বৈশিষ্ট্য অৱন কৰাৰ অৱকাশ নিচেই ডাকৰ। গতিকে বাজ-মূলত বীৰ

বা বাজনীতিক পাবনশিতাব বিশেষ পৰিচয় অগ্নিমিত্ৰৰ চৰিত্ৰত পোৱা নাযায় ! অৱশ্যে বিপৰীতিপ্ৰতিৰ বিৰুদ্ধে বুদ্ধ ঘোষণা কৰাত তেওঁৰ বাজনীতিৰ প্ৰতি সমাদৰ থকাটো বুদ্ধিৰ পাৰি আৰু যজ্ঞসেনক বুদ্ধত পৰাস্ত কৰি পুনঃ তেওঁক অৰ্ধ বাজ্য প্ৰদান কৰাত তেওঁৰ মহামুভৱতা দেখা যায়। সকলো ক্ষেত্ৰতে বাজ-কাৰ্যত সহায় কৰিবলৈ তেওঁৰ মন্ত্ৰীপৰিষদ আছিল। মন্ত্ৰীসকলৰ পৰামৰ্শ মতেই তেওঁ বাজ্যশাসন কৰিছিল। মন্ত্ৰীসকলে বজাক শ্ৰদ্ধা কৰিছিল : 'কল্যাণী দেৱশ্চ বুদ্ধিঃ। মন্ত্ৰীপৰিষদোহপোৱমেষৱ দৰ্শনম্।'¹

অগ্নিমিত্ৰৰ চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য দাক্ষিণ্য। বহু পত্নী থাকিলেও ধাৰিনী, ইৰাৱতী আদি ৰাণীসমূহৰ প্ৰতি তেওঁৰ অনুৰাগ সমান হোৱা হেতু তেওঁ দক্ষিণ নায়ক হিছাপে প্ৰসিদ্ধ। তেওঁ নিজে কম, দাক্ষিণ্য হোৱাটো তেওঁলোকৰ পৰিত্ৰ কুলধৰ্ম : 'দক্ষিণ্যং নাম ধিৰোষ্ঠি নায়কানাং কুলত্ৰতম্।'² সেয়েহে বিদুষকে বজাৰ দাক্ষিণ্যৰ প্ৰশংসা কৰে : 'নাহঁতি ভৱানন্তঃপুৰপ্ৰতিষ্ঠিতং দাক্ষিণ্যমেকপদে পৃষ্ঠতঃ কতুৰ্ম।'³ পাটমট্টৈ ধাৰিনীৰ অন্তৰত আঘাত দিবলৈ তেওঁ অকণো ইচ্ছা নকৰে : 'কেৱলং দেৱ্যা ধৰিণ্যাশ্চিত্তং বক্ষস্মাশ্বনঃ প্ৰভুত্বং ন দৰ্শয়তি।'⁴ মালৱিকাক বজাই ভাল পায় সঁচা, কিন্তু মালৱিকাই যদি বজাক সঁচাকৈয়ে ভাল নাপায়, তেনেহ'লে তেওঁ তেনে ভাল পোৱাও নিষিচাবে। তত্ৰপৰি আন ৰাণী ইৰাৱতী আদিয়ে যদি আনন্দেৰে মালৱিকাক বজাৰ হাতত সমৰ্পণ নকৰে, তেনেহ'লে তেওঁ মালৱিকাক প্ৰণয় আকাজক নকৰে। ৰাণী ইৰাৱতীৰ দুৰ্বাৱহাৰকো তেওঁ নীৰৱে সহ কৰি অসীম ধৈৰ্য্য আৰু নম্ৰ প্ৰকৃতিৰ পৰিচয় দিছে। অগ্নিমিত্ৰ এজন বিখ্যাত আৰু শক্তিশালী বজাৰ পুত্ৰ। তেওঁ যৱন-সৈন্তকো পৰাজয় কৰি পিতামহৰ যজ্ঞাৰ অক্ষতভাৱে বক্ষা কৰিব পৰা শক্তিসম্পন্ন পুত্ৰৰ পিতা। অগ্নিমিত্ৰই আন নাটকৰ বীৰৰ দৰে নিজে বুদ্ধ-ক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হোৱা নাই। মন্ত্ৰীবৰ্গৰ হাতত বাজকাৰ্যৰ দায়িত্ব দি নিজে নিজ-গৰীয়াই হৈ জীৱনটো বিলাস আৰু উপভোগৰ মাজেদি অতিবাহিত কৰিছে।

বিদুষক :

এই নাটকৰ নায়কৰ পিছতেই আনটো প্ৰধান চৰিত্ৰ হ'ল বিদুষক। সকলো নাট্যকাৰেই বিদুষকৰ চৰিত্ৰটো দ্বাইকৈ হাত বমৰ সৃষ্টিৰ কাৰণে নিৰ্মাণ

১. মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ—৫৫ অঙ্ক।

২. ঐ ৪১:৪

৩. ঐ ৫৫ অঙ্ক।

৪. ঐ ঐ

কৰিছে। সাধাৰণতে বিদ্বক নায়কৰ অন্তৰঙ্গ বন্ধু আৰু তেওঁৰ গুপ্ত প্ৰেমৰ সহায়ক। বিদ্বকৰ বাবে ৰাজ-অন্তঃপুৰৰ চুৱাৰ সদায় উন্মুক্ত। কিন্তু এই নাটকত বিদ্বক কেৱল হান্স ৰসৰ সঞ্চাৰকেই নহয়, তেওঁ নায়কৰ কাৰ্য্যান্তৰ-সচিবো (কাৰ্য্যান্তৰসচিব:)। নাটকৰ আদিৰপৰা অন্তলৈকে সকলো ঘটনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত বিদ্বক প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে জড়িত। সমস্ত নাটকীয় ঘটনাৰ তেওঁ সূত্ৰধাৰ-স্বৰূপ। তেওঁক বাহু দিলে নাটকৰ কোনো বৈশিষ্ট্য নাথাকে; নাটকৰ পৰিণতি সম্পাদন হয় অসম্ভৱ। তেওঁৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য, অগ্নিমিত্ৰেৰে সৈতে মালৱিকাৰ সংযোগ-সাধন। এই উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে তেওঁ যি বুদ্ধি, কৌশল আৰু দৃৱদণ্ডিতা প্ৰদৰ্শন কৰিছে তাক দেখিলে অনুমান হয়, তেওঁ যেন দ্বিতীয় বিচক্ষণ চাণক্য। যি কোনো প্ৰতিবন্ধক উপস্থিত নহওক লাগিলে হাতত লোৱা কাম সমাধা কৰিবলৈ তেওঁ বন্ধপৰিকৰ।

আচাৰ্য গণদাস আৰু হৰদত্তৰ মাজত কাজিয়াৰ সৃষ্টি কৰি বিদ্বকে যি অভিনৱ কৌশলেৰে মালৱিকাক ৰজাৰ দৃষ্টি-গোচৰলৈ আনিলে আৰু যি এটি সাধাৰণ চেলু উলিয়াই মালৱিকাক যথত অধিক সময় ৰাখিলে তাক ভাবিলে তেওঁৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰত্যাশপূৰ্ণমতিৰ প্ৰশংসা নকৰি নোৱাৰি।

বিদ্বকেই চাতুৰি কৰি ৰাণী-ধাৰিণীক দোজাবপৰা পেলাই ভাৰত আঘাত পোৱালে আৰু অশোক-ভক ফুলোৱা ভাৰ মালৱিকাত অৰ্পণ কৰালে। লগতে তেওঁ ধাৰিণীৰপৰা মালৱিকাই বিশেষ অনুগ্ৰহ লাভ কৰাৰ সুযোগ-সৃষ্টি কৰালে। বিদ্বকৰ পৰিপক্ব বুদ্ধি-প্ৰসূত কৌশলে পাঠক আৰু দৰ্শকক তন্ত্ৰিত কৰে।

বিদ্বকৰ সবাতোকৈ কুশলী কাৰ্য হ'ল, সৰ্প-দংশনৰ অভিন্ন কৰি ধাৰিণীৰ সৰ্পমূৰ্ত্তাক আঙঠিটো হস্তগত কৰা। কাৰাগাৰৰ দাৰ-ৰক্ষিকাক সেই আঙঠি দেখুৱাই তেওঁ কাৰাগাৰৰপৰা মালৱিকাক মোকোলাই আনিলে আৰু সৰ্পমূৰ্ত্তাক অগ্নিমিত্ৰেৰে সৈতে মালৱিকাৰ সংযোগ ঘটালে। সমৰোপযোগী কৌশল প্ৰয়োগ কৰিব পৰা বিদ্বক যে এজন কাৰ্য্যক্ষম, বিচক্ষণ আৰু ব্যৱহাৰিক আভিযন্তাসম্পন্ন ব্যক্তি আছিল তাক অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰি।^১ বিদ্বকে ৰজাক কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ কাৰণে অধৈৰ্য নহ'বলৈ সদায় সঁকীয়াই থাকে।^২ বিদ্বকৰ কথাবাৰ্ত্তাবোৰ অভিপ্ৰায়মুক্ত, উত্তৰবোৰ চোকা আৰু

১. তস্মাদনাতুৰো ভূহা কাৰ্য্যসিদ্ধিং প্ৰাৰ্থয়মানো য়ে ৰোচতে।

(মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ২য় অঙ্ক)

২. অজং ভৱতো ধীৰতাংমুজ্জিহ্বা পৰিবেদন্তেন (মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ৩য় অঙ্ক)

অবস্থায় তেওঁ চতুৰ নিবোধক। বিদুষকে বজাক কয়, ‘কটাইথানাব চাৰিও-কাৰে মাংসলোভী পকীৰ দৰে তুমি ঘূৰি ফুৰিছা, অথচ তাৰ অকণমানো ল’বলৈ সাহস নাই।’^১ বজাই বিদুষকক ব্ৰাহ্মণ হিছাপে সন্মান কৰে : ‘প্ৰতিগৃহীতং বচঃ সিদ্ধিৰ্শিনো ব্ৰাহ্মণস্ত’^২। ইয়াৰতীয়ে বিদুষকক ব্ৰহ্মবদ্ধ (অযোগ্য ব্ৰাহ্মণ) হুঁজ বান্ধ কৰে : ‘কথং থলু ব্ৰহ্মবদ্ধবন্যাথা জীৱিষ্যতি।’^৩ ভোজনৰ যোগ্য কাল তেওঁ কদাপি অতিক্ৰম নকৰে : ‘ব্ৰাহ্মণস্ত ভোজনমৰেনাং লংঘ্যতা।’^৪ তেওঁ যে অতিপাত খকুৱা তাকো বুজা যায় : ‘পানভোজনং স্ববয়।’ অকল ভোজনেই নহয়, শয়ন আৰু মত্তপানৰ প্ৰতিও তেওঁ আসক্ত। বিদুষকৰ হান্ত-বসোজীপক কথাই পাঠক আৰু বৰ্ণকক বিশেষভাৱে আনন্দ দিয়ে। বাণী ধাৰিণীয়ে আচাৰ্য হৃদয়ৰ কাজিয়া পছন্দ নকৰে। বিদুষকে ক’লে, ‘ভেড়া ছাগলী হুটাৰ কাজিয়া-খন চোৱা যাওকচোন?’^৫ (ভৱাত পশ্চাৎ উৰত্ৰসংপাতম্)। বিদুষকে আকৌ কয়, ‘মন্ত হাতী হুটাৰ যুদ্ধ লাগিলে এটা সম্পূৰ্ণভাৱে পৰাস্ত মোহোৱালৈকে শান্তি ক’ত?’^৬ আন আন বহু ঠাইত বিদুষকৰ হান্তকৰ উক্তি দেখা যায়। বিদুষক যে জগতৰ ব্যৱহাৰিক-জ্ঞান-সম্পন্ন আছিল, তাক তেওঁৰ উক্তিয়ে প্ৰমাণ কৰে : ‘কুন্তীলকৈঃ কামুকৈশ্চ পৰিহৰণীয়া থলু চন্দ্ৰিক।’^৭ চোৰ আৰু কামাৰ্ত-জনে জোনৰ পোহৰ পৰিত্যাগ কৰা উচিত।

ধাৰিণী :

ধাৰিণী বয়োজোঠা প্ৰধান মহিৰী। তেওঁ এগৰাকী আৰ্হৰৱতী পত্নী। পতিৰ সূখেই তেওঁৰ সূখ। নিজৰ সকলো সূখ ত্যাগ কৰি হ’লেও পতিক সূখী কৰাই তেওঁৰ জীৱন ব্ৰত। বজাৰ আচৰণত অসন্তুষ্ট হ’লেও বজাক তেওঁ ক্ৰোধ দেখুৱাই অসন্তুষ্ট কৰিবলৈ নিবিচাবে; যিথোন ‘আৰ্হপুত্ৰৰ বিনয়হীন আচৰণ’ হুঁজ কৈ

১. ভৱানপি সুনোপৰিচৰো ব্ৰিহদ্রথ ইহামিযলোলুপো ভীককন্ড। (মা. ২য় অঙ্ক)
২. মাজৰিকামিষিত্ৰ ২য় অঙ্ক।
৩. ঐ ৩য় অঙ্ক।
৪. ঐ ২য় অঙ্ক
৫. ঐ ১ম অঙ্ক
৬. অস্ত্ৰোস্তংলহিতয়োৰ্গন্তহাস্তনোবেকতবশ্মিন্নিহিত্তে কৃত উপশয়ঃ।

(মা. ১ম অঙ্ক)

৭. মাজৰিকামিষিত্ৰ ৪র্থ অঙ্ক।

নিজকে নিজে সন্তুষ্ট হৈ থাকে : ‘অহো অস্বিনয় আৰ্ধপুত্ৰশ্চ ।’ ধাবিণী সম্পৰ্কে পৰিত্ৰাজিকাব উক্তি মন কৰিব লগীয়া : ‘ভৰ্জংসমা সাধ্বী ।’ পতিভক্তিপৰায়ণা, সাধ্বী ধাবিণীৰ পতিৰ প্ৰতিৰ প্ৰতি ভাল পোৱা আছিল অতি গাঢ় । একোৱেই তেওঁক বজাৰ স্নেহৰপৰা বিচলিত কৰিব নোৱাৰে । তেওঁ ধীৰ, স্থিৰ আৰু স্বভাৱতে শান্তিপ্ৰিয় । তেওঁ আছিল বীৰপুত্ৰৱতী, স্নতৰংসমা আৰু ধৰ্মপৰায়ণা । পিতামহৰ যজ্ঞাৰ বজাৰ কাৰণে নিযুক্ত হোৱা পুত্ৰ বসুমিত্ৰৰ মঙ্গল কামনা কৰি তেওঁ উপযুক্ত ব্ৰাহ্মণক দান-দক্ষিণা দিছিল ।

বজাৰ দ্বিতীয়া বাণী ইবাৱতীৰ দৰে তেওঁ ঈৰ্ষাপৰায়ণা আৰু ক্ৰোধাশ্বিতা নাছিল । অৱশ্যে মালৱিকাৰ প্ৰতি বজাৰ প্ৰণয়ৰ কথা জানি তেওঁৰ অন্তৰত নাৰীসুলভ ঈৰ্ষা-ভাব নজগাকৈও থকা নাছিল । মালৱিকাক তেওঁ সদায় বজাৰ চকুৰ আঁতৰত ৰাখিবলৈ বিচাৰিছিল । বিদুষকৰ চক্ৰান্তক্ৰমে মালৱিকাই নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰিবলগীয়া হ’লেও তাক তেওঁ অতি সংকল্প কৰিবলৈ বিচাৰিছিল । বজাৰ দোষ-ক্ৰটিৰ কথা বিচাৰ নকৰি মাত্ৰ মুহূৰ্ত্তাৱে কৈছিল ‘ৰাজকাৰ্য পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰতো যদি আৰ্ধপুত্ৰ এইধৰেই নিখুঁত হ’লহেঁতেন, তেনেহ’লে স্নন্দৰ হ’লহেঁতেন ।’^১ ধাবিণীৰ অভিপ্ৰায় বজাৰ পক্ষে নাৰীৰ পিছত এইধৰে লগাতকৈ ৰাজকাৰ্যত মনোনিবেশ কৰা হ’লে বিশেষ কামত আহিলহেঁতেন । মালৱিকাৰ নৃত্য-পৰীক্ষা তেওঁ বজাক সম্মুখত নাৰাখি অকল পৰিত্ৰাজিকাব দ্বাৰা ল’বলৈ বিচাৰিছিল ; কিন্তু পৰিত্ৰাজিকাৰপৰা বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ নিজকে নিজে কৈছিল : মুৰ্খ, মই সম্পূৰ্ণ জাগি থকা সৰেও তুমি মোক শুই থকা বুলি ভাবিছা নেকি ?^২ ইবাৱতীৰ প্ৰবোচনাত ধাবিণীয়ে মালৱিকাক কাৰাগাৰত আৱদ্ধ কৰি ভাল পোৱা নাছিল । সেয়েহে তেওঁ ইবাৱতীলৈ কৈ পঠিয়াইছিল, ‘এনে ধৰণৰ ঈৰ্ষাপৰায়ণ কাৰ্য্য কৰাৰ বয়স এতিয়া মোৰ নাই ।’^৩ ধাবিণীৰ অন্তৰখন আছিল দয়া, স্নেহ আৰু মমতাৰে পৰিপূৰ্ণ । সাপৰ কাষোৰ থাই জীৱন হেৰুৱাবলৈ লোৱা বিদুষকক বক্ষা কৰিবলৈ নিজৰ হাতৰ আঙঠিৰে সহায় কৰিছিল । কিন্তু তাৰ ভিতৰত থকা ষড়যন্ত্ৰৰ উমান নোপোৱা, পৱিত্ৰমনা ধাবিণীৰ কথা ভাবিলে তেওঁলৈ আমাৰ পুতৌ জন্মে । ধাবিণী স্বভাৱতে সহনশীলা,

১. ‘যদি ৰাজকাৰ্যেৰূপীদৃশুপায়নিপুণতাৰ্ধপুত্ৰস্ত ততঃ শোভনং ভবেৎ ।’

(মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ১ম অঙ্ক)

২. ‘মুঢ়ে কিং মাং আগ্ৰভীষদি স্তপ্তাৰিষ কৰোষি ।’ (ঐ)

৩. ‘ন মে এষ যৎসবস্ত কালঃ ।’ (মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ৪র্থ অঙ্ক)

দ্বারতী আৰু দেহীনা। তেওঁ মালৱিকাক দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি পালন কৰাত তেওঁ যে অভিজাত-কুলসন্তৰা আছিল তাক অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰি। বজাই দেখা কৰিবলৈ যোৱাত তেওঁ আহত ভৰিৰে বিছনাৰপৰা উঠি বজাক যথোচিত সন্মান দেখুৱাবলৈ ঘিচাবে। মালৱিকাব বংশ-মৰ্যাদাৰ পৰিচয় পোৱাৰ আগেয়ে তেওঁ বজাৰ অভিজাত পূৰণ কৰিবলৈ মালৱিকাবে সৈতে বজাৰ বিবাহ মনস্থ কৰি পৰিত্ৰাজিকাক সেইভাৱে মালৱিকাক প্ৰস্তুত কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। সপত্নী ইবাৱতীৰ প্ৰতি তেওঁৰ মৰম অটুট আছিল আৰু মালৱিকাকো সপত্নী হিচাপে লোৱাত তেওঁৰ আগ্ৰহ কম নাছিল।

ইবাৱতী :

বজা অগ্নিমিত্ৰৰ দ্বিতীয়া মহিষী ইবাৱতীৰ স্বভাৱ ধাৰিণীৰ স্বভাৱৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। তেওঁ অতিশয় ঈৰ্ষাপৰায়ণা, প্ৰগল্ভা আৰু ধৈৰ্যহীন। তেওঁ নিজৰ মত সহজে পৰিত্যাগ নকৰে; বজাৰ দোষ-ক্ৰটি মৰ্ণনা নকৰে। ইবাৱতী এতিয়াও প্ৰায় যুৱতী; গতিকে তেওঁৰ প্ৰতি বজাৰ আকৰ্ষণ অধিক। ইবাৱতীয়ে সকলো ষড়যন্ত্ৰৰ কথা সহজে ধৰিব পাৰে; তেওঁ বুদ্ধিমতী। বজাই কয় : 'নিৰ্গৰ্গনিপুণাঃ স্ত্ৰিয়ঃ।' স্ত্ৰীসকল স্বভাৱতে চতুৰ। মালৱিকাব প্ৰতি বজাৰ আকৰ্ষণ তেওঁ কদাপি লহু কৰিব নোৱাৰে। ইবাৱতীৰ ৰূপ আৰু যৌৱন লৈ অভিমান আছে আৰু তাকে লৈ ৰাজ-অন্তঃপুৰত তেওঁৰ এক প্ৰকাৰৰ প্ৰতিপত্তিও আছে। ৰাজ-অন্তঃপুৰত মালৱিকাব অধিকাৰ তেওঁ লহু কৰে কেনেকৈ? পুত্ৰৱতী ধাৰিণীৰ কথা স্বতন্ত্ৰ; কিন্তু সন্তানৰ মুখ নেদেখা ইবাৱতীৰ ঈৰ্ষাব তীব্ৰতা অধিক হোৱা অতি স্বাভাৱিক। ইবাৱতীয়ে মৰ পান কৰে; মৰম নিচাত কেতিয়াবা তেওঁ সাধাৰণ স্ত্ৰীসুলভ তত্ত্বতা অতিক্ৰম কৰি বজাক মেখেলাৰে আঘাত কৰিবলৈ উদ্ভূত হয়। বোৰ-পৰায়ণতা তেওঁৰ স্বভাৱগত ধৰ্ম হ'লি বজাই সাধনা লভে। সপত্নীৰ প্ৰতি ঈৰ্ষাবপৰা লম্বুভূত বিবাহ-অঙ্কুৰ বৰিমুখ কৰিবলৈ বজাই তেওঁৰ ওচৰত আঁঠু ল'লেও তেওঁ বজাক ক্ষমা নকৰে। ধাৰিণীৰ দ্বাৰা তেওঁ মালৱিকাক কাৰাগাৰত আৱদ্ধ কৰি ৰাখিবলৈকো কুঠা বোধ নকৰে। মালৱিকাব প্ৰতি কৰা ব্যৱহাৰপৰা তেওঁৰ ক্ৰোধ যে সহজে বাৰ ঘোৱা বিধৰ নহয় তাক বুজা যায়। তথাপি ক'ব পাৰি যে ইবাৱতীয়ে বজাৰ প্ৰতি দেখুওৱা আচৰণৰ বাবে অসুভাৱণ হৈ লম্বুভূত হৈ সৈ বজাৰ হৰিৰ ওচৰতে অনুশোচনা কৰিবলৈ ঘিচাৰিছিল। ধাৰিণীয়ে মালৱিকাক মুক্ত কৰিবলৈ ঘিচাবোতা ইবাৱতীয়ে

অসমুষ্টি প্রকাশ কবি প্রকাষান্তরে তাত বাধা দিছিল। অৱশ্যে সপত্নীপুত্ৰ বহুমিত্ৰৰ বিজয়-বার্তাত আনন্দিত হৈ ধাৰিণীক পূৰ্ব প্ৰতিপ্ৰতি বন্ধা কবিতালৈ তেওঁ অহুমোদন জনাইছিল। ধাৰিণীৰ দ্বাৰা সম্পাদিত অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালৱিকাৰ বিবাহ-উৎসৱত উপস্থিত নহৈ ইবাৰতীয়ে কেৱল লৌকিকতা বন্ধা কবি মাত্ৰ অভিনন্দনহে জনাইছিল।

মালৱিকা:

মালৱিকা নাটকৰ নাৱিকা। তেওঁৰ ঘন আতি সৰল, পৱিত্ৰ আৰু শূৰ্কাচ সম্পন্ন। মালৱিকা অপূৰ্ব সুন্দৰী। তেওঁৰ লৌক্যই বন্ধা অগ্নিমিত্ৰক মুগ্ধ কৰিছে; ঈৰ্ষাপৰায়ণা বাণী ইবাৰতী মালৱিকাৰ ৰূপ-লৌক্য প্ৰশংসা কৰি আশঙ্কিত হয়: 'স্থানে থলু শক্তিং যে হৃদয়ম্।' মালৱিকা বজাৰ প্ৰতি একান্ত অশুভাগিণী। আচাৰ্যৰ শিক্ষা প্ৰদৰ্শনৰ বেজিকা শীতৰ মাজেদি মালৱিকাই সেই অনুৰাগ প্ৰকাশ কৰিছে।

মালৱিকা আতি বুদ্ধিমতী, নিপুণা আৰু মেধাৱিনী আছিল। শুকৰ উপদেশ গ্ৰহণত তেওঁ আছিল কুশলা। শিক্ষক গগদাসে তেওঁৰ বিষয়ে কয়: 'পৰম নিপুণা মেধাৱিনী চ সা।' মালৱিকা আছিল নৈলগিক গুণ-সম্পন্ন। উচ্চ বংশত তেওঁৰ জন্ম, তেওঁ আত্ম-সন্মান-বিশিষ্টা ৰাজকুমাৰী হৈঃ দাসীৰূপে থাকিব লগীয়া হোৱাত তেওঁৰ কোনো অশান্তি বা আপত্তি নাট। মালৱিকা যেন অৱস্থাৰ দাসী; জীৱনৰ সকলো বিপৰ্যয়কে হাঁহি যুগে ঘৰণ কৰি ল'বলৈ তেওঁ প্ৰস্তুত। কাৰাগাৰত আৱদ্ধ হৈ থকাটোতো তেওঁৰ কোনো অশান্তি নাই। বয়োভেদা ধাৰিণীলৈ তেওঁ ভয় কৰে, পত্ন-বৰ্ণাধাৰ বাবে তেওঁক সন্মানো কৰে। বকুলাবালিকা তেওঁৰ একমাত্ৰ বান্ধৱী; প্ৰণয়ৰ একমাত্ৰ সহায়কাৰিণী। মালৱিকাৰ চাৰহৰ মাজেদি কবিয়ে এজনী বালিকাৰ হৃদয়ৰ আবেগ-অনুভূতিক স্পষ্ট কৰি তুলিছে। সেই অপকপা, সৰলমতি আৰু মেহশীলা মালৱিকাই জীৱনৰ বহু ঘাত-প্ৰাণঘাতৰ মাজেদি গৈ শেষত বন্ধা অগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰেমাগাৰকে আশ্ৰয় কৰিলে।

পৰিগ্ৰাজিকা:

পৰিগ্ৰাজিকা এজনী লহনশীলা আৰু বৈধৱীলা দ্ৰাবী। তেওঁৰ ঘনৰ দৃঢ়তা অসীম। নতুনকৈ বিয়া হোৱাৰ পিছত নিজৰ সহোদৰ ভ্ৰাতৃক হেৰুৱাব লগা হোৱাতো তেওঁ বৈধৱীনা হোৱা নাই। কৰ্তব্য-কৰ্ম তেওঁ অকাতবে লবায়

কৰে। সংসাৰৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হেৰুৱাই তেওঁ সংজ্ঞাসীলী হয়, কথায় বহু পৰিধান কৰে, আৰ্হা কোণিকীয়ে পৰিব্ৰাজিকা-ৰূপে বজা অগ্নিমিত্ৰৰ বাজ-দৰবাৰত আশ্ৰয় লয়, আৰু তেওঁ জ্ঞান-বুদ্ধিৰ কাৰণে পণ্ডিত কোণিকীৰূপে দৰ্শন লাভ কৰে। বজা অগ্নিমিত্ৰেৰে সৈতে মালবিকাবৰ সংযোগ ঘটাবলৈ বিদূষকৰ পছতেই পৰিব্ৰাজিকাই নানাভাবে সহায় কৰিছিল। বাজ-অন্তঃপুৰত মালবিকাক চিনি পায়ো তেওঁ সংযতভাবে মালবিকাবৰ পৰিচয় গোপন কৰি বাৰ্থিছিল। মালবিকাবৰ প্ৰতি বজাৰ আকৰ্ষণৰ কথা জানি তেওঁ উত্তৰণে মিলনৰ কাৰণে যত্ন কৰিছিল। বজা অগ্নিমিত্ৰক দিয়া আশীৰ্বচনৰ মাজেদি তেওঁৰ পতীৰ অধ্যয়ন আৰু অসাধাৰণ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়।^১ প্ৰাথমিক চিকিৎসা আৰু ঔষধ সম্বন্ধেও তেওঁৰ জ্ঞান যথেষ্ট আছিল।^২ আদৰ্শ শিক্ষকৰ লক্ষণ^৩ আৰু নৃত্যকলাৰ আদৰ্শ^৪ সম্পৰ্কে দিয়া তেওঁৰ মন্তব্যই তেওঁৰ জ্ঞান-গৰিমাৰ কথাকে সূচায়। বিবাহৰ বাবে চোৱালীজনীক প্ৰসাধন আদৰেৰে সজ্জিত কৰা অভিজ্ঞতাও বে তেওঁৰ যথেষ্ট আছিল, তাক বাণীৰ উক্তিৰে প্ৰমাণ কৰে।^৫

বিক্ৰমোৰশ্মি :

‘বিক্ৰমোৰশ্মি’ কালিদাসৰ দ্বিতীয় নাটক। ই পাঁচ অঙ্কত পৰিসমাপ্ত। এট নাটক পুৰুষৰা আৰু উবশীৰ প্ৰণয়-কাহিনী লৈ ৰচিত। বৈদিক যুগৰ-বাৰ্ঠ এট বৃহত্তমটো সমাজত প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰি আহিছে। স্বয়ং, শতপথ ব্ৰাহ্মণ, বৃহদ্ভৰতা, মহাভাৰত, হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ, পদ্মপুৰাণ, ভাগৱতপুৰাণ, মৎস্যপুৰাণ, কথাসাৰংগাগৰ আদি বিভিন্ন গ্ৰন্থত পুৰুষৰা আৰু উবশীৰ কাহিনী বিভিন্ন প্ৰকাৰে প্ৰচলিত হৈ আহিছে। ইয়াৰ ভিতৰত মৎস্যপুৰাণত বৰিত আখ্যানকে অৱলম্বন কৰি কবিয়ে এই নাটক ৰচনা কৰা হ’ল পণ্ডিতসকলে বিশ্ব কৰিছে। কবিয়ে নিজৰ কল্পনাৰে বিভিন্ন চৰিত্ৰ, ঘটনা আৰু পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰি আৰু সময়ৰ ঘটাই এই প্ৰাচীন কাহিনীটোক নাট্যৰূপ দি অপুৰ কৰি গুলিছে।

১. মহাসাৰংগসংহাৰোঃ সপ্তলক্ষময়োরশ্মিঃ ।

ধাৰিণীভূতধাৰিণ্যোভৰ তৰ্তা শব্দভূতম্ ॥ (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ১ম অঙ্ক, ১৫)

২. ছেদোঃ ধংলস্ত হাৰো বা ক্ষন্তেৰী বকমোক্ষণম্ ।

এতানি বটমাত্ৰাণামাহুয়াঃ প্ৰতিপত্তয়ঃ ॥ (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ৪র্থ অঙ্ক, ৪)

৩. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ—১।১৬

৪. ঐ ২৮

৫. ঐ —পঞ্চম অঙ্ক।

পৌৰাণিক কাহিনীৰ লগত লগিবিষ্ট কৰা বিশ্বয়লম্বনৰ ভিতৰত প্ৰথমতে উল্লেখ কৰিব পাৰি, ঔলীনবীৰ চৰিত্ৰ-নিৰ্ধাৰণ। পৌৰাণিক আখ্যানত ঔলীনবীৰে সৈতে পুৰুষৰাৰ বিবাহৰ উল্লেখ নাই। হৰিবংশৰ মতে উৰলী বজা পুৰুষৰাৰ একমাত্ৰ ভাৰ্য্য। কবিয়ে ঔলীনবীক পুৰুষৰাৰ প্ৰথম মহিষী আৰু প্ৰতিনায়িকা হিছাপে অৱতৰণ কৰাই নাটকীয় ঘটনাৰ পৰিপুষ্টি আৰু নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰেম-বন্ধন মধুময় কৰি তুলিছে। কবি-সৃষ্ট উৰলীৰ প্ৰতি মুনিপ্ৰবৰ ভৰতৰ অভিলম্পাত দেখা দিলে নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ প্ৰচ্ছন্ন আশীৰ্বাদৰূপে, আকৌ মহাপৰাক্ৰম পুৰুষৰা আৰু দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ বন্ধুত্বই প্ৰদান কৰিলে নায়ক-নায়িকাৰ জীৱন-জোৰা মিলন-কৰচ। সেই কৰচৰ উপযুক্ত বাহক হিছাপে দেখা দিলে দেৱধি নাৰদ। নায়ক-নায়িকাৰ বিচ্ছেদেৰে পৰিসমাপ্ত পৌৰাণিক কাহিনীৰ অষ্টীতিকৰ সমাপ্তিৰ লগি কালিদাসে নিজ প্ৰতিভাৰে নাটকৰ সাহসৰ্গি মাৰিছে নায়ক-নায়িকাৰ মিলন-মধুৰিমাৰে। নাটকৰ কাহিনীটো এনে :

কোনো এসময়ত চন্দ্ৰবংশীয় মহাপৰাক্ৰান্ত বজা পুৰুষৰাই সূৰ্য-উপাসনা কৰি নিজ ৰাজধানী প্ৰতিষ্ঠানলৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰোঁতে হঠাৎ এটা আৰ্ত্তনাদ শুনিবলৈ পালে। বজাই সেই আৰ্ত্তবচন অনুসৰণ কৰি গৈ কেইজনোমান অশ্বৰা দেখিলে। তেওঁলোকে বজাক ক'লে, 'হস্তশৰাৰ প্ৰধান নৰ্ত্তকী উৰলীক কৈজামপতি কুণ্বেৰৰ আগত নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰি উদ্ভতি অহাৰ সময়ত কেলী নামৰ অশ্বৰ এটাই অপহৰণ কৰি লৈ গৈছে ; তেওঁক বজা কৰিব লাগে।'

তেতিয়া বজাই তেওঁলোকক হেমকূট পৰ্বত-পথৰত অপেক্ষা কৰিবলৈ ক'লে আৰু তেওঁলোকে নিৰ্দেশ কৰা বিশেষি গৈ কেলী নামৰ দৈত্যটোক নিহত কৰি উৰলীক উদ্ধাৰ কৰি পূৰ্ব-নিৰ্দিষ্ট ঠাইত উপস্থিত হ'লহি। বথৰ ভিতৰত উৰলীক লজ্জাহীন দেখি চিত্ৰলেখাই প্ৰবোধ দিবলৈ ধৰিলে। লাহে লাহে তেওঁ লজ্জা জাত কৰিলে। তেতিয়া উৰলীৰ অপূৰ্ব ৰূপ-লাবণ্য দেখি বজা মোহিত হ'ল। উৰলীয়েও কৃতজ্ঞ হৃদয়েৰে মহাৰাজৰ পিনে অভিলক্ষপূৰ্ণ দৃষ্টিপাত কৰিলে। এইধৰে উভয়েৰে মাজত পাৰস্পৰিক অল্লাস জন্মিল। এনেতে ইন্দ্ৰপ্ৰোৰিত গন্ধৰ্বৰাজ চিত্ৰবধ সেইখিনি পালেহি আৰু উৰলীক লৈ পুৰুষৰাক ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ বোহাৰ কাৰণে আবেদন জনালে। বজা নগ'ল। চিত্ৰবধে উৰলীক লৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন কৰিলে। বোহাৰ সময়ত হুজনা কৰি উৰলী কন্ডেক বৈ বজাৰ পিনে আকৌ এবাৰ দেহপূৰ্ণ দৃষ্টিপাত কৰিলে। তেওঁলোক পলত বজাও নিজ নগৰলৈ উভতি আহিল।

বঙ্গ বাজধানীত উপস্থিত হ'ল; কিন্তু, তেওঁৰ অন্তৰত উৰ্বশীৰ চিন্তাৰ বাহিৰে আন কোনো চিন্তাৰ স্থান নোহোৱা হ'ল। দিনে দিনে উৰ্বশীৰ স্মৃতিয়ে বজাক বিষৰ্ষ কৰি তুলিলে। মহন-বিদূৰ বজা এদিন বহু বিদূৰক লৈ প্ৰহোৱ-উদ্ভানলৈ গ'ল আৰু নিজৰ মানসিক অৱস্থাৰ কথা বান্ধ কৰি তেওঁৰ অতিশয় প্ৰণয় কৰা উপায় উলিয়াবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। এনে অৱস্থাত মহন-ভাঙিতা উৰ্বশী চিত্ৰলেখাবে সৈতে আহি সেই উদ্ভানত উপস্থিত হ'ল। আৰু তিব্বতবিশী-বিজ্ঞান প্ৰভাৱেৰে কাৰো দৃষ্টি-গোচৰলৈ নতাকৈ বজাৰ মানসিক অৱস্থাৰ বুজ ল'লে। উৰ্বশীৰ প্ৰতি বজাৰ তুল্য অন্তৰাগৰ কথা বুজি পাই উৰ্বশীয়ে প্ৰভাৱ-নিৰ্মিত ভূৰ্পত্ৰত লিখিতভাৱে নিজৰ অন্তৰাগৰ কথা জনালে। পত্ৰ দেখি বজা আশ্চৰ্য হ'ল আৰু বিদূৰক পত্ৰখন ভালদৰে বাখিখলে ক'লে। এনেতে উৰ্বশীয়ে বজাক দেখা দিলে আৰু উভয়ে লগ হৈ বহাৰ লগে লগে ইন্দ্ৰৰ দূত আহি চিত্ৰলেখাবে সৈতে উৰ্বশীক ইন্দ্ৰ-সভালৈ যাবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। উৰ্বশী উত্ততি গ'ল; কিন্তু পুৰুষৰাৱ চিন্তা তেওঁৰ মনৰপৰা আঁতৰি নগ'ল। উৰ্বশী গ'লত বজাই ভূৰ্পত্ৰখন চাবলৈ বিচাৰি দেখে যে বিদূৰকৰ ডাতত সেউখন নাই। গতিকে তেওঁলোক পত্ৰখন বিচাৰিবলৈ ধৰোঁতে বজাক বিচাৰি অহা বাণী ঔলীনবীয়ে বতাহে উকুৱাই নিয়া সেই চিঠিখন পালে। পত্ৰ দেখি বাণীয়ে উৰ্বশীৰ প্ৰতি বজাৰ আসক্তিৰ বিষয়ে গম পালে। ক্ৰুদ্ধ হৈ বাণীয়ে বজাক তৎসনা কৰিলে। কথা বিবৰ দেখি বজা বাণীৰ ভৱিত পৰিল। তথাপি বাণীৰ অন্তৰৰ ক্ৰোধৰ উপশয় নঘটিল, তেওঁ থং কৰি আঁতৰি গ'ল। তাৰ পিছত বজা বিষয় মনেৰে গ্ৰহান্তৰত প্ৰৱেশ কৰিলে।

ইতিমধ্যে অৱধাৰতীৰ বহুদূৰত নাট্যশাস্ত্ৰ-প্ৰণেতা বহুবি ভবত-বচিত 'লক্ষ্মীস্বৰ্গৰত' নাটকৰ অভিনয় অনুষ্ঠিত হয়; নাটকৰ লক্ষ্মীৰ কৃষিকাত অৱতীৰ্ণ উৰ্বশী পুৰুষৰাৱ চিন্তাত আত্মহাৰা হৈ 'পুৰুষোত্তম'ৰ ঠাইত 'পুৰুষৰা'ৰ নাম উচ্চাৰণ কৰিলে। উৰ্বশীৰ কাৰ্য দেখি বহুবি ক্ৰুদ্ধ হ'ল আৰু তেওঁৰ নিৰ্দেশ অৱানু কৰা হেতু, উৰ্বশী স্বৰ্গচ্যুত হ'ব লাগিব বুজি আত্মসম্পাত দিলে। অভিনয়ত উৰ্বশীৰ প্ৰতি দেৱবান্ধ ইন্দ্ৰ নকৰ হৈ তেওঁক পৃথিৱীলৈ পৈ তেওঁৰ বহু বজা পুৰুষৰাৱে সৈতে মিলিত হৈ বাস কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে আৰু লগতে ক'লে, পুৰুষৰাৱপৰা কল্প লাভ কৰা তেওঁৰ সভাৰৰ দূৰ বেবেথা পৰ্বতৰে তেওঁ স্বৰ্গ্য লোকত থাকিব পাৰিব। এইদৰে ইন্দ্ৰৰ কথা অনুসৰি

উৰ্বশী পৃথিৱীলৈ আহি পুৰুষৰূপে সৈতে মিলি কাজ কটাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পিছত এদিনাখন চিত্ৰলেখাৰে সৈতে উৰ্বশী অভিসাৰিকাৰ বেশত বজাক দৰ্শন কৰিবলৈ মণিচৰ্ম্মা প্ৰাসাদলৈ গ'ল আৰু তাত বটা ঘটনাৰোৰ অদ্ভুতভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে।

আন পিনে বাণী ঔগীনৰী পতিৰ প্ৰণিপাত অৱজ্ঞা কৰি অন্ততাপত দগ্ধ হ'বলৈ ধৰিলে। বাণীয়ে ভালদৰে বুজি পালে, উৰ্বশীৰ প্ৰতি বজাৰ প্ৰগাঢ় প্ৰেমত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিলে বজাৰ অধিক অপ্ৰিয় চোৱাৰ বাহিৰে তেওঁৰ আন একো লাভ নহ'ব। সেয়েহে তেওঁ প্ৰিয়ানুপ্ৰসাদ নামৰ ব্ৰতৰ অনুষ্ঠান কৰিলে, যাতে পতি অভিলষিতজনেৰে সৈতে মিলিত হয় আৰু নিজেও মিল্যপ্ৰীতিৰে বাস কৰিব পাৰে। তেওঁ মণিচৰ্ম্মা প্ৰাসাদত চন্দ্ৰৰ পূজাৰ আয়োজন কৰি বজাক তালৈ আচিবলৈ আমন্ত্ৰণ জনালে। বিদূষকেৰে সৈতে বজা যথা সময়ত আচি সেই ঠাইত উপস্থিত হ'ল। তেতিয়া বাণীয়ে বজাক উৰ্বশীৰে সৈতে অবাধিতভাৱে মিলিবলৈ অনুমতি দিলে, 'আৰু নিজে সেট ঠাইৰপৰা আঁতৰি গ'ল। তেতিয়া ভিৰস্কৰিণী-বিজ্ঞাৰে অদ্ভুত উৰ্বশী বজাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ'ল আৰু বজাৰে সৈতে মিলি আমোদ-প্ৰমোদৰ মাজেদি জীৱন যাপন কৰিবলৈ ধৰিলে।

এটদৰে বহু বছৰ পাৰ হৈ গ'ল। তাৰ পিছত এদিন উৰ্বশী বজাৰে সৈতে বিহাৰ কৰিবলৈ গন্ধমাদন বনলৈ গ'ল। তাত বজাই এজনী বিজ্ঞাধৰী বাজিকালৈ স্মৃজনীয়ভাৱে দৃষ্টিপাত কৰিলে। সেই দৃষ্ট দেখি উৰ্বশী ক্ৰোধান্বিত হ'ল আৰু বজাৰ অনুন্নয়লৈ আওকাণ কৰি কোনো কথা নাতাবি নাৰী-বৰ্জনীয় কুমাৰবনত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু লগে লগে এজোপা জাতাত পৰিণত হ'ল। অত্যন্ত প্ৰিয় পত্নীৰ বিনাশ দেখি বজা বিস্মিত হ'ল। উন্মাদৰ দৰে বজাই প্ৰিয়ভাৱ অনুসন্ধান কৰিবলৈ ধৰিলে। পিছত ঘটনাচক্ৰত মুনি-প্ৰসাদত বজাই এটি সংগমনীয় চূড়ামণি লাভ কৰিলে। সেই মণি লৈ বজাই প্ৰিয়ভাৱ ভ্ৰম কৰি লতা এডালকে আলিঙ্গন কৰিলে; কিন্তু কি আচৰিত, সেই লতাই উৰ্বশীৰ ৰূপত প্ৰাক্তভূত হ'ল! এইদৰে বজাই উৰ্বশীৰে সৈতে মিলি নিজ ৰাজধানীলৈ উভতি আছিল।

ৰাজধানীলৈ উভতি আহি তেওঁলোকে আমোদ-প্ৰমোদৰ মাজেদি জীৱন অভিলষিত কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে এদিন কোনো এক পৰ উপলক্ষে উৰ্বশীৰে সৈতে বজা গঙ্গা-যমুনাৰ সংগম ক্ষেত্ৰলৈ দ্ৰাম কৰিবলৈ গ'ল আৰু

জ্ঞানৰ সমন্বত প্ৰিয় পত্নীক জাত কথা সেই আশ্বৰ্য সংগমীয়া মণিটো নকৌৰ
পাৰত গ'লে। এনেতে এটা শঙ্কণে মণিৰ প্ৰভাকে মাংস হুঁলি ভুল কৰি মণিটো
লৈ গ'ল। শঙ্কণটোক হত্যা কৰিবলৈ বজাই ধনু হাতত ল'লে; কিন্তু, ইতিমধ্যে
শঙ্কণটো বজাৰ দৃষ্টি-পথবপৰা অন্তৰ্ধান হোৱাত বজা বিমোহিত পৰিল। সেই
সময়তে ককুৰী আহি বজাক জনালে যে কোনো এজনৰ নাম-লিখা বাণ এপাতে
সেই চৰাইটো নিহত কৰাত মণিটো পোৱা গৈছে। বাণত লিখা নামটো
পঢ়ি বজাই তেওঁক উৰ্ৱশীৰ সন্তান আনু হুঁলি জানিব পাৰি বিশ্বাসায়িত হ'ল।
এনেতে চাবন হুনিব আশ্ৰয়বপৰা এজনী সংক্ৰাসিনী বাজকক লৈ বজাৰ সন্মুখত
উপস্থিত হ'ল। বাজকক দেখি বজাৰ অন্তৰত বাৎসল্য ভাবৰ উদ্বেগ হ'ল।
বজাৰ নিৰ্দেশক্ৰমে উৰ্ৱশী আহি পোৱাৰ লগে লগে সংক্ৰাসিনীয়ে বাজকক উৰ্ৱশীৰ
চাতত দি নিজ স্থানলৈ গ'ল। উৰ্ৱশীয়ে ভেতিয়া পুৰুষৰাক ইন্দ্ৰৰ আদেশৰ
কণা জনালে আৰু ক'লে মহাবাজবপৰা বিচ্যুত হোৱাৰ আশঙ্কা কৰি পুত্ৰক
এটমৰে গোপনে বথাৰ কাৰণে ইমান দিন উভয়ৰে মিলন সম্ভৱপৰ হৈছিল।
মাত্ৰা নিহত বজাই পুত্ৰৰ মুখ দৰ্শন কৰিলে, উৰ্ৱশী তেওঁক এৰি নিজৰ
মটলৈ দাব লাগিব। উৰ্ৱশীৰ বিষহ-বেদনা সহ কৰিব নোৱাৰি বজা বন-গমনৰ
কাৰণে প্ৰস্তুত হ'ল। এনেতে ভগৱান নাৰদে আহি জনালে যে ইন্দুই উৰ্ৱশীক
বজাৰে সৈতে আশ্বৰ্য কাল বসতি কৰাৰ অনুমতি দিছে। তাৰ পিচত কুমাৰ
আনু যৌৱবাজ্যত অভিষিক্ত কৰা হ'ল। এইদৰে পিতৃ-মাতৃয়ে পুত্ৰেৰে সৈতে
কৌতুকৰ শেষ পৰ্যন্ত সুখ-শান্তিৰে বসতি কৰিলে। ইয়াতেই নাটকীয় ঘটনাৰ
অন্ত পৰিছে।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে 'বিক্ৰমোৰশীৰ' কালিদাসৰ দ্বিতীয় নাটক। পৌৰাণিক
কাহিনীক অবলম্বন কৰি লিখা নাটক হিছাপে এইখন প্ৰথম আৰু 'অভিজ্ঞান-
শকুন্তল' দ্বিতীয়; কিন্তু কবিৰ নাট্য-প্ৰতিভা প্ৰদৰ্শনবপৰা চাবলৈ গ'লে
'অভিজ্ঞানশকুন্তল'তহে কবিৰ প্ৰতিভাই আশ্ৰয়প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে, গতিকে
সেইদিনবপৰা শিচাৰ কৰিলে 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ পিছতহে 'বিক্ৰমোৰশীৰ'ক স্থান
দিয়া হয়।

পুৰুষৰা আৰু উৰ্ৱশীৰ প্ৰণয়-কৃতান্ত লৈ বচনা কৰা কবিৰ এই নাটকৰ মূল
উৎস যিহেই নহওক লাগিলে, কবিৰে নৱ নৱ কল্পনাৰ উদ্বেগেৰে নতুন নতুন
চৰিত্ৰ, ঘটনা, পৰিস্থিতি আৰু পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰি সেই সাধাৰণ প্ৰণয়
কাহিনীটোক নাটকীয় ৰূপ দান কৰি পৰম উপভোগ্য কৰি তুলিছে। সেয়েহে

নাটকখনত কবিৰ অসাধাৰণ কল্পনা-বিজ্ঞান আৰু অভূতপূৰ্ণ প্ৰতিভা পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে। নাটকখনৰ প্ৰত্যেকটো অঙ্কই কবিৰ নিজস্ব কল্পনা-প্ৰসূত। নাটকৰ প্ৰতিটো অঙ্কত উদ্ভাৱিত পৰিস্থিতি-গাঁথনিৰ পাৰিপাট্যই কালিদাসীয় প্ৰতিভাৰ বিশেষত্ব স্পষ্ট কৰি তুলিছে। কবিৰ নাট্য-কৌশলৰ পৰলত সন্নিবিষ্ট প্ৰায়বোৰ ঘটনাই অভিনয়ৰ ৰূপ লৈ নবোৰষ হৈ উঠিছে। বিশেষকৈ নাটকৰ প্ৰথম আৰু চতুৰ্থ অঙ্কৰ ঘটনা বিজ্ঞানসে কবিৰ সুদূৰপ্ৰসাৰী কল্পনা বিচৰণৰ পৰিচয় দিয়ে।

নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কৰ ঘটনা অসুস্থিত হয় হেমকূট পৰ্বত-শিৰগত। 'অভিজ্ঞান-শকুন্তল'ত এই পৰ্বত-শিৰগতেই পত্নী পুত্ৰেৰে সৈতে বজা চন্দ্ৰাস্তৰ মিলন ঘটে নাট্যকাৰে পুৰুষৰা আৰু এজনী গন্ধৰ্ব নাৱিকা উৰ্বশীৰ প্ৰেম অঙ্কুৰিত কৰাৰ ইয়েই উপযুক্ত ক্ষেত্ৰ বুলি নিৰ্বাচিত কৰিছে। কেশী দম্ভাৰ দ্বাৰা উৰ্বশীৰ অপহৰণৰ সৃষ্টি কবি-প্ৰতিভাৰ প্ৰথম নিদৰ্শন। দম্ভাৰ চাতুৰ্যপৰা উৰ্বশী উদ্ধাৰৰ বাবে উদ্ভাৱিত পৰিস্থিতিয়ে নায়ক-নাৱিকাৰ মিলন স্বাভাৱিক কৰি তুলিছে। বিবাদৰ মাজেদি আৱলম্বি হ'লেও শেষত সি মিলন-সমুৰিমাৰে পৰিসমাপ্ত হৈছে। যদিও নায়ক-নাৱিকাৰ মিলন ঘটিল, সেই মিলন স্থায়ী নহ'ল। ক্ষণেক পিচতেই বিচ্ছেদ ঘটিল। বিচ্ছেদ-বিবাদে পুৰুষৰাক বিমৰ্ষ কৰি তুলিলে। কিন্তু নাট্যকাৰৰ নাৱিকা স্বৰ্গৰ অমৰা, অলৌকিক শক্তি-সম্পন্ন। সেয়েহে তেওঁ বজাৰে সৈতে সহজে মিলিব পাৰে। সেই মিলনৰ কোনো স্থায়িত্ব নাই। নায়ক-নাৱিকাৰ সেই স্থায়িত্ব প্ৰদান কৰিবলৈ কালিদাসে নিপুণ কৌশলেৰে ভৰতৰ অভিসম্পাতৰ সৃষ্টি কৰিছে। উৰ্বশীক স্বৰ্গলৈ লৈ যোৱা হ'ল। অভিনয় প্ৰসঙ্গত তেওঁৰ মুখেৰে উচ্চাৰিত কৰালে এক অমৰ্জমীৰ 'ভুল'। সেই ভুলেই হ'ল মূমিৰ অভিসম্পাতৰ মূল; কিন্তু কাৰ্যত: দেখা গ'ল, সেই অভিসম্পাতেই হ'ল আশীৰ্বাদ-স্বৰূপ। নায়ক-নাৱিকাৰ মিলনৰ পথ সুগম হৈ উঠিল। ইয়াতেই কালিদাসৰ অসাধাৰণ কল্পনা শক্তিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। বিজিত নায়ক-নাৱিকাই সুখ-লভোগৰ মাজেদি কাল কটাবলৈ ধৰিলে; কিন্তু তাগাব কি পৰিহাস, উৰ্বশীয়ে এদিন দৈৱক্ৰমে এক নিষিদ্ধ বনত প্ৰবেশ কৰি লতা-ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। উৰ্বশীৰ এই ৰূপান্তৰ ঘটোৱাৰ মূলতে কুমাৰৰ আত্মশাপ। কুমাৰৰ আত্মশাপৰ সৃষ্টি কবি-প্ৰতিভাৰ অন্য এক নিদৰ্শন।

এইদৰে প্ৰাণৰ প্ৰিয়ভক্তাক হঠাৎ হেৰুৱাই পুৰুষৰা বিবাদ-বিহ্বল হৈ পৰিল; তেওঁ উদ্ধতৰ দৰে উৰ্বশীৰ অহুস্কান কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰকৃতিৰ গছ-লতাক প্ৰিয়ভক্তাৰ বাৰ্তা জনাবলৈ আকুল প্ৰাৰ্থনা কৰাৰে। উদ্ভাসিত পুৰুষৰাৰ

হিয়াভবা আকুল ক্রন্দনে পাঠকৰ চিত্ত আকৰ্ষণ কৰে, অন্তৰত মহানুভূতিৰ সঞ্চার কৰে। তেওঁলোকে আকাঙ্ক্ষা কৰে, কিবা উপায়েৰে যেন নায়ক-নায়িকাৰ অচিৰে মিলন ঘটে। শোক-বিছৰল প্ৰেমিকৰ উৎকণ্ঠিত চিত্তৰ ক্ষয়-বিদায়ক বৰ্ণনাৰ মাজেদি কালিদাসে কবি-কল্পনাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন আৰু শিল্পকলাৰ পৰাকাঠা দেখুৱাইছে।

প্ৰিয় পত্নীৰ বিচ্ছেদত অভিভূত হোৱা বজা পুৰুষৰাৰ সঙ্গুত নাট্যকাৰে পুনৰ উৰ্বশীক উপস্থাপিত কৰিলে কবিৰ কল্পনা-শৃংখল এক সংগৰনীর মণিৰ স্পৰ্শেৰে। নায়ক-নায়িকাৰ পুনৰ মিলন হ'ল। কিন্তু মিলনৰ আনন্দমুখৰ দিনবোৰৰ অলপ পিছত এক বিপৰ্যয়ে দেখা দিলে। প্ৰিয়তমাক লাভ কৰা বজাৰ সেই আদৰৰ সংগৰনীর মণিটো শত্ৰুৰ লৈ গ'ল আৰু বাজকুমাৰ আত্মৰ দাবা নিহত হৈ পুনৰ বজাৰ হাতলৈ আহিল। এই ঘটনাই বাজকুমাৰ আত্মক বজাৰ সঙ্গুতলৈ আনিলে। পুৰুষৰা, উৰ্বশী আৰু পুত্ৰ আত্মৰ মিলন ঘটিল। কিন্তু পূৰ্বৰ চৰ্তমতে পুনৰ উৰ্বশীৰে সৈতে বজাৰ বিচ্ছেদ পটিব লগীয়া হ'ল; কিন্তু নাট্যকাৰে অভিনয় কোশলেৰে নাবন্দৰ দাবা সেই বিচ্ছেদ স্থগিত কৰালে আৰু পুৰুষৰাক আজীৱন পত্নী-পুত্ৰেৰে সৈতে জীৱন যাপন কৰিবলৈ সুযোগ দিলে। এটদৰে কালিদাসে নাটকীয় ঘটনা পৰিৱেশনত কল্পনা-শক্তিৰ বিশিষ্টতা প্ৰদৰ্শন কৰিছে।

পুৰুষৰা :

বজা পুৰুষৰা নাটকৰ যৌবোদাও নায়ক। তেওঁ একজন প্ৰবীণ যুগ্মধাৰী, অধ্যম্য সাহসী আৰু অসীম শক্তিশালী বজা। দেৱতা আৰু অনুৰৰ মাজত সংঘটিত হোৱা যুদ্ধবোৰত তেওঁ দেৱতাৰ পক্ষ লৈ যুদ্ধ কৰি তেওঁলোকক জয়-যুক্ত কৰিছিল। অসীম পৰাক্ৰমৰ বাবে তেওঁ আছিল দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ অভিনয় প্ৰিয়পাত্ৰ। যুদ্ধত ইন্দ্ৰৰ তেওঁ প্ৰধান সহায়ক। যুদ্ধত তেওঁ দিব্যাস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। স্বৰ্গলৈ তেওঁৰ গতি আছিল অসম্ভৱ। ইন্দ্ৰেৰে সৈতে হোৱা বহুত্বই তেওঁক পৃথিৱীৰ আন বজাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আসনত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছিল। ইন্দ্ৰৰ অকৃত্ৰিম বহুত্বই তেওঁৰ জীৱনৰ অভিনয় সাক্ষ্যায়ত্ত কৰি তুলিছিল।

প্ৰজাদৰ্শন প্ৰতি বজা পুৰুষৰাৰ আছিল প্ৰবল অৱগাণ। তেওঁ আছিল সকলোৰে প্ৰতি মহানুভূতিশীল। ব্ৰাহ্মণ আৰু দেৱতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ তত্ত্ব আৰু বৈৱিক কাৰ্যৰ প্ৰতি আস্থা দেখিলে তেওঁক একজন বৰপ্ৰাণ ব্যক্তি

বুলি ক'ৰ পাৰি। তথাপি তেওঁৰ জীৱনৰ সৰ্বোচ্চ আদৰ্শ হ'ল প্ৰেম। কালিদাসে পুৰুষৰাৰ চৰিত্ৰৰ বাবেদি এজন প্ৰেমিকৰ বাস্তৱ জীৱন কপায়িত কৰিছে। ৰাজকাৰ্য্যৰ প্ৰতি অৱহেলা কৰি হ'লেও তেওঁ-প্ৰেমৰেই অনুসৰণ কৰে। তেওঁ ভাবে, ৰাজ-ধৰ্ম্মতকৈ প্ৰেমৰ স্থান উচ্চ।

উৰ্দ্ধীক উদ্ধাৰ কৰি তেওঁ বীৰত্বৰ পৰিচয় দিছে; কিন্তু সেই বীৰত্বক তেওঁ ঈশ্বৰ পৰাক্ৰমৰেই ফল বুলি স্বীকাৰ কৰি নিজৰ দিনৰ আৰু মহানুভৱতাৰ পৰিচয় দিছে। গন্ধৰ্ব-ৰাজ চিত্ৰৰণ আৰু অপ্সৰাৰ প্ৰতি মেধুগুৰা ব্যৱহাৰে তেওঁৰ দিনৰ আৰু নম্ৰতাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। যদিও উৰ্দ্ধীৰ প্ৰতি তেওঁ আসক্ত, তথাপি প্ৰথম বাণী ঔশীনৰীৰ প্ৰতি তেওঁৰ ভাল পোৱা এতিয়াও অটুট থকা বুলি প্ৰকাশ কৰে। নাৰীমূলত ঈৰ্ষাপৰায়ণা ঔশীনৰীৰ ক্ৰোধ উপশম কৰিবলৈ তেওঁ বাণীৰ ওচৰত আঁঠু লোৱাত তেওঁৰ সবলতা ফুটি উঠে। উৰ্দ্ধীৰ প্ৰতি পুৰুষৰাৰ অসুৰাগ অপৰিসীম, তথাপি বিদ্ৱাধৰী ৰালিকাই তেওঁৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। তাকে দেখি অভিমানিনী উৰ্দ্ধীয়ে তেওঁক ত্যাগ কৰে। পত্নী-বিবৰ্হত জৰ্জৰিত পুৰুষৰাৰ কৰুণ ধ্বনিৱে দশক আৰু পাঠকৰ মহানুভূতি আকৰ্ষণ কৰে। পুৰুষৰাৰ কথা-বাৰ্তা, বান-ধাৰণা, ভাব-অনুভাৱ দেখিলে তেওঁ এজন সুকঠিন-সম্পন্ন লোক বুলি প্ৰতীতি অয়ে।

উৰ্দ্ধী :

উৰ্দ্ধী নাটকৰ নায়িকা। নাট্যকাৰে স্বৰ্গৰ অপ্সৰা উৰ্দ্ধীক মানৱীয় ৰূপত অঙ্কিত কৰিলেও নিৰ্ঘাণক্তি-বিবৰ্জিতা কৰা নাই। গন্ধৰ্বমূলত স্বভাৱে উৰ্দ্ধীৰ চৰিত্ৰ বিচিত্ৰ কাৰ ভুলিছে। উৰ্দ্ধী আছিল অপূৰ্ণ ৰূপৱতী, নায়কৰ উপযুক্ত পাত্ৰী। প্ৰথম দৰ্শনত ৰজাৰ প্ৰতি তেওঁৰ আকৰ্ষণ জন্মিল। সেয়ে সহজে তেওঁ ৰজাক এৰি গাবলৈ নিবিচাবে, বিদায় ৰেজিকা ভৰিৰ নূপুৰ লতাত সংলগ্ন হোৱাৰ ভল কৰি কলেক বৈ ৰজাৰ পিনে দৃষ্টিপাত কৰিবলৈ বিচাবে। পুৰুষৰাৰ প্ৰতি অকৃত্ৰিম প্ৰেমেই হ'ল তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য। প্ৰেমেই ৰজাৰ ওচৰলৈ বাবে বাবে তেওঁক টানি আনে। দিব্য প্ৰভাৱেৰে ভূতপত্ৰ তৈয়াৰ কৰি ৰজালৈ প্ৰেম-পত্ৰ নিবেদন কৰে। আৰু সেই প্ৰভাৱেৰেই অদৃষ্টভাৱে ৰজাৰ মানসিক অৱস্থাৰ বৃদ্ধি হয়। আত্ম-সন্তোষৰ কাৰণে নিজৰ বুকুৰ সন্তানকো বহু বছৰলৈ চকুৰ আঁতৰত ৰাখে। শুদ্ধ পৃথিৱীৰ জননীৰ পক্ষে এনে আচৰণ সহজে ধাৰণ কৰা নাযায়। দিব্যত্বৰ পূৰ্বে পুৰুষৰাৰ ওচৰলৈ সন্মুখে অহাত উৰ্দ্ধীৰ আত্মসম্মান-

বোধ যে প্রবল নাছিল, তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। উৰ্বশী এজনী 'সাধাৰণ স্ত্ৰী' ; গতিকে তেওঁৰ পক্ষে ই সাধাৰণ কথা।

বাণী ঔশীনৰীয়ে উৰ্বশীক ঈৰ্ষা কৰা স্বাভাৱিক ; উৰ্বশীয়ে কিছু বাণীক ঈৰ্ষা বা অনাদৰ নকৰে ; ধৰং তেওঁ বাণীক প্ৰশংসাহে কৰে। বাণীৰ প্ৰতি উৰ্বশীৰ আচৰণ দেখি চিত্ৰলেখাই তেওঁক প্ৰশংসা কৰে। উৰ্বশীয়ে বাণীৰ প্ৰতি পুৰুষবৰাৰ এতিয়াও থকা অনুভাৱৰ কথা ভালদৰে জানে, তথাপি তেওঁ বজা নাইবা বাণীৰ প্ৰতি অন্তৰ্ধা ভাব বনলৈ আহিবলৈ নিদিৰে। তেওঁ বজাৰ প্ৰতি অনুৰূপ অনুভাৱ অক্লান্ত বাধিবলৈ সদায় সচেষ্ট। বজাৰে সৈতে মিলিবৰ কাৰণে উৰ্বশীয়ে বাণীৰ অনুমতিলৈ অপেক্ষা কৰে। দিবা প্ৰভাৱে উৰ্বশীক কিছু পৰিমাণে গৰ্বিতা কৰি তুলিছিল। বজা পুৰুষবৰাই বিদ্গাধৰী বালিকাৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰা দেখি বজাৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় প্ৰেমক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি উৰ্বশী বোৰাঘৃণিতা হ'ল আৰু লজাক্ৰম পাবৰণ কৰা উৰ্বশীৰ দিবা-চৰিত্ৰৰে প্ৰকাশ পোৱা গ'ল। মানৱীৰ পক্ষে এয়া ভাঃসাধ্য। বিদূষকে কয়, স্বৰ্গৰ অপ্সৰাবপৰা সম্পূৰ্ণ মানৱীয় ধৰ্মৰ আশা কৰা নাযায়।

পুত্ৰৰ যৌৱণাভ্যভিবেকৰ সময়ত নিজৰ সম্ভানক জ্যেষ্ঠা মাতৃক প্ৰণাম জনাবলৈ কোৱাত উৰ্বশীৰ মহামুভৱতা প্ৰকাশ পাইছে। চিত্ৰলেখাৰ প্ৰাতি তেওঁৰ সৌভাগ্য মন কৰিব লগীয়া। বহুসকল আছিল তেওঁৰ মঙ্গলাকাঙ্ক্ষী। শেষ অৱত বজাবপৰা আগন্তুক বিচ্ছেদৰ চিন্তাই তেওঁক ব্যাকুল কৰি তুলিছিল।

ঔশীনৰী :

ঔশীনৰীৰ চৰিত্ৰত কোনো উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য নাই। তেওঁ জীৱনৰ সকলো সুখ-সন্তোষপৰা বঞ্চিত হোৱা এগৰাকী নাৰী। তেওঁৰ প্ৰতি স্বামীৰ কোনো আকৰ্ষণ নোহোৱাৰ কথা বুজি নিজেই নিজৰ ভাগ্যক দিয়াই সন্তষ্ট থকাৰ বাহিৰে তেওঁৰ আন কোনো উপায় নাছিল। উৰ্বশীৰ প্ৰতি বজাৰ একান্ত অনুভাৱৰ কথা তেওঁ জানে আৰু 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ'ৰ ইবাৰতীৰ দৰে পুৰুষৰা আৰু উৰ্বশীৰ মিলনৰ হুঁতুৰতী বাধা স্বৰূপ হ'ব পোকে ; কিন্তু যেতিয়া দেখে, সেয়া তেওঁৰ পক্ষে অসাধ্য, তেতিয়া তেওঁ উল্কা নাটকৰ ধাৰণীৰ দৰে ভাগ্যৰ ওচৰত আত্ম-সমৰ্পণ কৰি পুৰুষৰা আৰু উৰ্বশীৰ মিলনৰ প্ৰতি সমৰ্থন জনায়। এইদৰে অসন্তোষ ভাবেৰে হ'লেও তেওঁ বজাৰ দ্বিতীয় বিবাহৰ প্ৰতি সম্মতি

আগ বঢ়াব জগীয়া হৈছিল। অস্তবব কোভ সংযতভাৱে গমন কৰি ঠাণীনবীয়ে
সাম্বনা জতিছিল।

বিদূষক :

এই নাটকৰ বিদূষকক ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ বিদূষকৰ দৰে কোনো প্ৰাধান্য
দিয়া হোৱা নাই। ইয়াৰ বিদূষক নিপুণ আৰু কাৰ্যক্ষম নহয়। বজাৰ গুপ্ত
প্ৰণয়ত বজাক সহায় কৰাৰ দূৰৈৰ কথা তেওঁ বজাক তাবপৰা আঁতৰাবলৈ হে
খুজিছিল। এই ক্ষেত্ৰত বিকণ সহায় আগ বঢ়াব জগীয়া হৈছিল, তাকো তেওঁ
অনিচ্ছাকৃতভাৱেহে কৰিছিল। বজাই সযত্নে বাণিবলৈ দিয়া উৰ্দ্ধশীৰ ভূৰ্ত্তপত্ৰত
লিখা প্ৰেম-পত্ৰখন বিদূষকৰ হস্তচ্যুত হোৱাত তেওঁ যে এজন দাম্ভিকজন
লোক, সেইটো বুজিব পাৰি। বিদূষকৰ অসাৱধানতাৰ বাবেই বজা বিপদৰ
সম্মুখীন হ’ব লগা হৈছিল। বজাই বিদূষকক আখ্যা দিছিল ‘প্ৰমাদী বৈধৱঃ’।
অৱস্থা বিশেষে বিদূষকৰ কথাই দৰ্শক আৰু পাঠকৰ হাস্যৰসৰ সমল
যোগাইছে। মিষ্ট-প্ৰিয়তা বিদূষকৰ নৈসৰ্গিক ধৰ্ম। উদীৰ্ঘমান চক্ৰই তেওঁৰ
মনলৈ আনে মিঠাইৰ জাডুৰ ভাৱ। ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ বিদূষকৰ দৰে ইয়াত
নাটকৰ প্ৰত্যেক অঙ্কতে তেওঁ দেখা নিদিয়ে। পাঁচ অঙ্কৰ ভিতৰত মাত্ৰ তিনিটা
অঙ্কতহে তেওঁ দৰ্শকৰ সন্মুখলৈ আহে। ইয়াৰপৰা বুজা যায় ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ৰ
দৰে বিদূষক ইয়াত অপৰিহাৰ্য পাত্ৰ নহয়।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ কালিদাসৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট নাটক। সুধীসমাজত চিৰ প্ৰসিদ্ধ
প্ৰাচীন উক্তি, “কালিদাসস্ত যগা সৰ্বম্ৰহস্যভিজ্ঞানশকুন্তলম্” সৰ্বজন-বিদিত।
কবিয়ে তেওঁৰ এই অমৰ নাটকৰ মূল আখ্যায় ‘মহাভাৰত’ৰপৰা আহৰণ
কৰিছে। মহাভাৰতৰ আখ্যানটোৰ সাধাৰণ পৰিচয়ৰ প্ৰয়োজন; কাৰণ
ভেতিয়াহে কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ পৰলভ সেই পৌৰাণিক কাহিনীটো নাটকীয়
ৰূপত কেনে ধৰণে অভিনয় হৈ উঠিছে তাক সহজে অনুমান কৰিব পৰা যায়।
মহাভাৰতীয় আখ্যানটো সংক্ষেপে এনে :

এসময়ত মহাবাহু হস্তস্ত নৈলয়-সামন্ত লৈ বনলৈ চিকাৰ কৰিবলৈ যায়।
তালৈ গৈ বজাই বহু বস্ত্ৰ পত্ৰ হত্যা কৰিলে; শেষত এটি হৰিণ খেদি খেদি
তেওঁ মাজিনী মদীৰ তীব্ৰত অৱস্থিত এখন বনোদয় আশ্ৰিত গুলাজলৈ। বজা

শৈল্প-সাহিত্য বাহিষত থৈ সাধাৰণ বৈশেষে আশ্রয়ত প্রবেশ কৰিলে আৰু মহৰি কথৰ বিষয়ে অনুসন্ধান কৰিলে। তাত কোনো এজনকো নেহেঁথি বজাই আশ্রয়ত কোন আছে বুলি যাত দিলে। এনেতে শকুন্তলাই আহি বজাক সন্ধান জনালে আৰু তেওঁ আশ্রয়লৈ অহাৰ কাৰণ জানিবলৈ বিচাৰিলে। বজাই মহৰি কথক শ্রদ্ধা নিবেদন কৰাই তেওঁৰ আশ্রয়লৈ অহাৰ উদ্দেশ্য বুলি প্ৰত্যুত্তৰ দিলে আৰু লগতে মহৰি ক'লৈ গৈছে তাকো জানিব খুজিলে। শকুন্তলাই মহৰি ফলমূল আহৰণ কৰিবলৈ বনলৈ গৈছে, অলপ পিছতেই তেওঁ এইখিনি পাবহি, খন্তেক অপেক্ষা কৰিলে তেওঁৰে সৈতে সাক্ষাৎ হ'ব বুলি বজাক ক'লে। কপ-বোৱন-সম্পন্ন শকুন্তলাক হেঁথি বজা মুখ হ'ল আৰু তেওঁ কেনেকৈ আশ্রয় পালেহি সেই বিষয়ে সবিশেষ জানিবলৈ বিচাৰিলে। শকুন্তলাই পিতাকৰ মুখবপৰা তেওঁৰ জন্ম-বৃত্তান্ত যিহেৰে শুনিছিল তাক বৰ্ণনা কৰি কৈছিল, মহাতপস্বী বিশ্বামিত্ৰৰ তপঃপ্ৰভাৱলৈ ভৱ কৰি দেৱৰাজ ইন্দ্রই মেনকা নামৰ অপ্সৰী এজনীক পট্টিয়াই ঋষিক তপস্কাৰপৰা বিচলিত কৰিলে আৰু উভয়ে মিলন ঘটিল। যথা সময়ত মেনকাৰপৰা শকুন্তলাৰ জন্ম হ'ল। জন্মৰ পিছতেই শকুন্তলাক মালিনী নদীৰ তীৰত পেলাই থৈ মেনকা স্বৰ্গলৈ উভতি গ'ল। চবাইবোৰে তেওঁক বন্ধা কৰি থকাৰ কাৰণে তেওঁৰ নাম হ'ল শকুন্তলা। মহৰি কথই তেওঁক পাই লৈ আহিল আৰু তেতিয়াৰেপৰা তেওঁক নিজৰ আশ্রয়তে পোহপুত্ৰী হিছাপে প্ৰতিপালন কৰি ৰাখিছে। শকুন্তলাৰ কথা শুনি বজাই ক'লে, "তুমি ৰাজপুত্ৰী, হে সুনন্দী, মই তোমাক গান্ধৰ্ব ৰীতিৰে বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ। আজিৰপৰা মোৰ সমস্ত ৰাজ্য তোমাৰ অধীনত।"

তেতিয়া শকুন্তলাই উত্তৰ দিলে, "মোৰপৰা জন্ম পোৱা পুত্ৰক যদি আশ্রয়ত পিছত ব্ৰহ্মৰাজ পদত অধিষ্ঠিত কৰিবলৈ আপুনি সময়ত হয় তেতিয়া আপোনাকে সৈতে মোৰ মিলন হ'ব পাৰে।" 'সেয়ে হ'ব', বুলি বজাই সন্মতি দি শকুন্তলাক গান্ধৰ্ব-ৰীতিৰে বিয়া কৰালে আৰু তেওঁ আশ্রয়তে কিছু দিন থাকিল। আশ্রয়ৰপৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত বজাই শকুন্তলাক কৈ গ'ল যে যথা সময়ত চতুৰ্থৰ সৈন্য বাহিনী আহি তেওঁক ৰাজধানীলৈ লৈ যাবহি। বজা হস্তিনাপুৰলৈ উভতি গ'ল; কিন্তু শকুন্তলাৰে সৈতে বট। তেওঁৰ পক্ষৰ কথা জানি মহৰি কথৰ বা কেনে ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হয় সেই কথা জাৰি তেওঁ চিন্তাৱিত হ'ল। বজা যোৱাৰ কিছু দিন পিছত কথ আশ্রয়লৈ উভতি আহিল। শকুন্তলাই জাকত বিদায়ৰ কথা নক'লেও কথিয়ে দিবা জ্ঞানেৰে সেই কথা গম পালে আৰু কতাৰ কাৰ্যক

সমর্থন কবি পৃথিবীৰ অধীনৰ বোগ্য সন্তানৰ জননী হ'ব বুলি শকুন্তলাক আশীৰ্বাদ দিলে।

যথাসময়ত শকুন্তলাৰ এটি পুত্ৰ-সন্তান জন্মিল। মাত্ৰ ছয় বছৰ বয়সতে ল'ৰা-জনৰ সকলোকে দমন কৰা স্বভাৱ লক্ষ্য কৰি তেওঁৰ নামকৰণ কৰা হ'ল সৰ্বদমন। ল'ৰাটিৰ ঘোঁৰাবাজ্যত অভিযুক্ত কৰাৰ সময় উপস্থিত হোৱা দেখি কথুই শিশ্য-বৰ্গৰ লগত ল'ৰাটোৰে সৈতে শকুন্তলাক স্বামী-গৃহলৈ পঠিয়াই দিলে। এইদৰে শিশ্যবৰ্গেৰে সৈতে সপত্নী শকুন্তলাই হস্তিনাপুৰত গৈ বজাৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ ক'লে, “মহাৰাজ, এয়া আপোনাৰ পুত্ৰ, আমাৰ মিলনৰ সময়ত বিয়া প্ৰতিশ্ৰুতিমতে এতিয়া আপুনি এওঁক ঘোঁৰাবাজ্যত অভিযুক্ত কৰক।” এই সৰ্বদায় সকলো কথা বজা হৃদয়তই স্মৰণ কৰিও পাহৰাৰ ভাও জুৰি ক'লে, “তুমি কাৰ (পত্নী) মই নাজানো, মই তোমাক বিয়া কৰোৱা মনত নপৰে। তুমি যোৱা বা থাকা—সেয়া তোমাৰ ইচ্ছা।” হৃদয়স্তৰ ক্ৰূৰ ভাষণ শুনি শকুন্তলা লাজ, শোক আৰু তাপেৰে অভিভূতা হৈ নিশ্চল হ'ল। ক্ৰোধাধীনতা শকুন্তলাই যেন ক্ৰুদ্ধ দৃষ্টিৰে বজাক ভয়লাং কৰি পেলাব; কিন্তু আশ্ৰয়ী সাধনাৰ বজত নিজক সংযত কৰি গম্ভীৰভাৱে বজাক ক'লে: “হে মহাৰাজ, আপুনি সকলো কথা ভালদৰে জানিও কেনেকৈ সাধাৰণ মানুহৰ দৰে কথা ক'লে, মই নাজানো। আপুনি যদি মিছাৰ আশ্ৰয় লয় আৰু নিজক বিশ্বাস নকৰে, তেন্তে সেই মানুহৰ লগত মোৰ কোনো সৰ্ব্ব নাই। মই আঁতৰি যাম; কিন্তু যোৱাৰ আগতে কৈ যাওঁ, মহাৰাজ, আপোনাৰ অবিহনেও মোৰ ল'ৰাই এদিন এট পৃথিবী শাসন কৰিব: ‘চতুৰস্তামিমাসুৰীং পুত্ৰো মে পালয়িষ্যতি।’

এইদৰে কৈ শকুন্তলা প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। এনেতে হঠাৎ আকাশবাণী শুনিবলৈ পোৱা গ'ল:

ভবন পুত্ৰং হৃদয়ন্ত মাবসংস্থা: শকুন্তলাম্।

স্বং চাস্ত ধাতা গৰ্ভন্ত সত্যমাহ শকুন্তলা ॥

“হৃদয়ন্ত, এয়া তোমাৰ পুত্ৰ, তুমি গ্ৰহণ কৰা, শকুন্তলাৰ কথা সত্য।” ভেতিয়া হৃদয়ন্তই পুৰোহিত আৰু যদৌগন্ধ আকাশবাণীৰ কথা কৈ পুত্ৰেৰে সৈতে শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰিলে আৰু শকুন্তলা সৰ্ব্বকৈ সকলো শৰ্মাও নিবসন কৰিলে। শেবত তেওঁ পুত্ৰক ভবত নামে অভিহিত কৰি ঘোঁৰাবাজ্যত অভিযুক্ত কৰিলে। ইয়াতেই মহাকাব্যৰ কাহিনীৰ অন্ত পৰিল।

নাটকীয় কাহিনীটো এনে :

শববিদ্ধ হৈ আসন্ন মৃত্যু-ভয়ত আত্ম হৈ তীব্র গতিবে দৌৰি থকা হৰিণ এটিক দেখি গৈ পুকুৰতীৰ মৃগয়াবিহাৰী বজা চুহুত মাজিনী নদীৰ তীৰত অবস্থিত মহৰি কথৰ আশ্রমৰ ওচৰ পালে আৰু হৰিণাটো বজাৰ লক্ষ্য-পথলৈ অহা দেখি শব-সন্ধান কৰিবলৈ প্রস্তুত হ'ল। এনেতে আশ্রমৰ তপস্বী-সকলে উচ্চৈঃস্বৰে বজাক নিষেধ কৰিলে, 'মহাৰাজ, এইটো আশ্রমৰ মৃগ, বধ নকৰিব।' বজা ততালিকে বাণ সংহৰণ কৰি বথবপৰা অৱতৰণ কৰিলে। ঋষসকলৰ কপাবপৰা বজাই জানিলে যে সন্ত্ৰাসিত শকুন্তলাৰ ওপৰত আতিথ্য সংকাৰৰ ভাৱ স্ফুৰ্ত্ত কৰি মহৰি কথ সোমতীৰ্হলৈ গৈছে। তপস্বীসকলে বজাক আগম দৰ্শনৰ বাবে আবেদন জনালে। বজাই মৈত্ৰ-সামন্ত আশ্রমৰ আন্তৰত পৈ নিজে বিনীত বেশেৰে আশ্রমভিমুখে যাবলৈ ধৰিলে আৰু কিছু দূৰ যোৱাৰ পাছত তেওঁ তিনিজনী অপকৃপা তাপসী বাজিকাক গছৰ ভৰিত পানী দি পকা অৱস্থাত দেখা পালে। তেতিয়া বজাই তেওঁলোকে দেখা নোপোৱাকৈ নিলগত থাকি তেওঁলোকৰ কণোপকণন শুনিবলৈ ধৰিলে আৰু তেওঁলোকৰ বাৰ্তাভাষণপৰা শকুন্তলাৰ নামটো জানিব পাবিলে। শকুন্তলাৰ স্বভাৱ-স্বন্দৰ ৰূপ দেখি বজা বিস্মিত হ'ল। সেই সময়তে ভোমোৰা এটাই শকুন্তলাক উৎপীড়ন কৰাত শকুন্তলাই উপহাস কৰি ক'লে, 'বজা তপোবনৰ বন্ধক; গতিকে চুহুতক আহ্বান কৰাঁ।' এই স্ত্ৰোধোগতে বজাই তেওঁলোকৰ সন্মুখত দেখা দিলে আৰু নিজকে এজন ৰাজকৰ্মচাৰী বুলি পৰিচয় দিলে। তেওঁলোকেৰে সৈতে হোৱা কণাভাৰ্তাৰপৰা বজাই জানিবলৈ পাৰিলে যে শকুন্তলা কথৰ নিজৰ কস্তা নহয়, পালিতা কস্তাহে। শকুন্তলাৰ পিতা ঋষি বিৰামিত্ৰ আৰু মাতৃ বৰ্গব অপৰাধিনী। অন্যৰ পিছতেই পিতৃ-মাতৃৰ দ্বাৰা পৰিত্যক্ত। প্রথম দৰ্শনৰপৰাই বজা শকুন্তলাৰ ৰূপত মুগ্ধ। এতিয়া বিবাহযোগ্য কস্ত্ৰিয় কস্তা বুলি জানি তেওঁ শকুন্তলাৰ প্রতি অধিক আকৃষ্ট হ'ল। বজাক দেখি শকুন্তলাৰ অন্তৰতো আশ্রম-বিবোৰী বিকাৰৰ সঞ্চার হ'ল। এইদৰে উভয়ৰে মাজত প্রেম অক্লিৰিত হ'ল। এনেতে এটা বনবীৰ্য্য হাতী আহি আশ্রমত উপস্থৰ কৰা বুলি খবৰ পাই বাজিক; কেইজনী বজাবপৰা বিদায় লৈ আশ্রমৰ কুটিলৈ গ'ল। শকুন্তলাৰ প্রেমত আত্মৰ বজাৰ নিজ নসফলৈ উভতি যোৱাৰ ইচ্ছা নোহোৱা হ'ল। আশ্রমৰ ওচৰতে শিবিৰ পাতি বজাই থাকিবলৈ স্থিৰ কৰিলে।

শিবিৰত বহি বজাই কেৱল শকুন্তলাৰ কথাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে। ৭৬

বিদ্যকে বজাক আনমনা দেখি তেওঁৰ মনৰ গতি সলনি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে যদিও সফল নহ'ল। বজাই সৈন্ত-সামন্তক চিকাৰ বন্ধ কৰিবলৈ আৰু আশ্রমৰ শান্তি-শৃংখলা বক্ষা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। অস্থিৰ চিন্তেৰে বজাই বন্ধ বিদ্যকক কুলপতি কথৰ পালিতা কন্তা শকুন্তলাৰ প্ৰতি প্ৰথম দৰ্শনতে ওপজা তেওঁৰ প্ৰেমাৰ্হণৰ কথা ক'লে, আৰু কোনেও কোনো প্ৰকাৰৰ সন্দেহ নকৰাকৈ আশ্রমৰ ওচৰত থাকিব পৰা কিবা এটা উপায় উদ্ভাৱন কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। সেই সময়তে আশ্রমৰ তপস্বীসকল আহি অনুৰোধিকাৰ আক্ৰমণৰপৰা তেওঁলোকৰ বজাচুঠান বক্ষা কৰিবলৈ বজাক অনুৰোধ জনালে। বজাই ঋষি-সকলৰ যজ্ঞক্ৰিয়া শেষ নোহোৱালৈকে আশ্রমতে থাকিবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰিলে। অপ্রত্যাশিতভাৱে বজাৰ আশ্রমত থকাৰ সুযোগ ঘটিল। সেই মুহূৰ্ততে ৰাজধানীৰপৰা দূত আহি বজাক জনালে যে ৰাজ-মাতাৰ ত্ৰতোপলকে তেওঁ ৰাজধানীত উপস্থিত হ'ব লাগে। বজাৰ সমুখত চুটা অপৰিহাৰ্য কাৰ্য, তাৰি-চিন্তি বজাই ৰাজ-মাতাৰ পুত্ৰকল্প বিদ্যককে বজাৰ প্ৰতিনিধি হিছাপে ৰাজধানীলৈ পঠিয়াবলৈ স্থিৰ কৰিলে আৰু নিজে ঋষিসকলৰ যজ্ঞক্ৰিয়া বক্ষা কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। বিদ্যকৰ যাত্ৰাৰ সময়ত বজাই ক'লে, ঋষি কন্তাৰ প্ৰতি মোৰ কোনো অভিলাষ নাই, গতিকে সেই সম্পৰ্কে কোৱা কথাবোৰ মিছা গল্প মাথোন, পৰিহাস বিজ্ঞপ্তিত; সেইমোৰ যেন তেওঁ যথার্থ বুলি নাভাৱে। বজাই ভাবিলে, সেই মুৰ্খটোক এইদৰে নক'লে তেওঁ গৈ ৰাজ-অন্তঃপুৰত এট ঘটনা প্ৰচাৰ কৰি তেওঁৰ প্ৰণয় কাৰ্যত কিবা অঘটন ঘটাই পেলাব পাৰে।

বজাই ঋষিসকলৰ যজ্ঞক্ৰিয়া সুৰক্ষিত কৰিবলৈ ধৰিলে। মন-বাধিত বজাৰ মন। শকুন্তলাৰ প্ৰিয়-দৰ্শনৰ বাহিৰে বজাৰ অনাস্ত মনলৈ আন কিহে বা শান্তি আনিব? সেৱেহে তেওঁ শকুন্তলাৰ দৰ্শনৰ আভিলাষ কৰি মালিনী নদীৰ তীৰলৈ গ'ল। তালৈ গৈ দেখিলে, কামৰূপা শকুন্তলা জতা-মণ্ডপৰ ভিতৰত শিলাধৰ শয্যাত শুই আছে, সখীঘৰে বিচৰিন্বে বা দি আছে। শকুন্তলাই প্ৰেম-পত্ৰ লিখি সখীঘৰক পঢ়ি জনাইছে। এয়ে উপযুক্ত সময় বুলি ভাবি বজা শকুন্তলাৰ সমুখত উপস্থিত হ'ল। বজাক দেখি সখী চজনীয়ে ক'লে, 'মহাৰাজ আপোনাৰ বাবেহে মদনে আমাৰ সখীৰ এনেদেন অৱস্থা কৰিছে; সেই হেতু আমাৰ সখী বাতে বন্ধুৎৰ্গৰ অল্পশোচনাৰ পাত্ৰী হ'ব লগীয়া নহয়, তেনে ব্যৱস্থা কৰক'। এইদৰে কৈ সখী চজনী শকুন্তলাক অকলে এৰি থৈ ছল কৰি জতা-মণ্ডপৰপৰা আঁতৰি গ'ল। শকুন্তলা দাবলৈ প্ৰস্তুত হোৱাত বজাই বাধা দিলে।

ঋণিক বিজনৰ পিছতেই গৌতমীয়ে শকুন্তলাক মতাত তেওঁ কুটিবলৈ গ'ল ; কিন্তু বজাক পুনৰ আহিবলৈ নিষয়ৰ্ণ জনালে। বজা ঋষিসকলৰ যজ্ঞাহুতানৰ পৰিচৰ্কাৰ বাবে গ'ল। তাৰ পিছত সখী চক্ৰৱৰ্তীৰ সহায়ত চন্দ্ৰস্তু আৰু শকুন্তলাৰ গাৰ্দ্ধৰ্ব ৰীতিৰে বিবাহ সম্পাদিত হ'ল। বজা আশ্ৰমত কিছু দিন থকাৰ পিছত ঋষিসকলৰ যজ্ঞ-ক্ৰিয়াৰ অন্ত পৰিল। বজাই তেওঁলোকৰ অজুৰতি লৈ ৰাজধানীলৈ প্ৰস্থান কৰিলে আৰু বিদ্যাসৰ সময়ত তেওঁৰ নিজৰ নাম লিখা হাতৰ আঙঠিটো শকুন্তলাক দি ক'লে, 'এই আঙঠিত লিখা আখৰবোৰ যিহে এটাকৈ লেখিবা আৰু লেখা শেষ হোৱাৰ দিনাখনেই তোমাক ৰাজধানীলৈ নিয়াৰ কাৰণে কোনোবা আহি এইখিনি পাবহি।'^১

বজা ৰাজধানীলৈ উভতি গ'ল। শকুন্তলাৰ মনলৈ চিন্তাৰ পিৰ্ব্বত চিন্তা আহিবলৈ ধৰিলে। বজাই আনো শকুন্তলাৰ কথা মনত ৰাখিব, পিতাক কথই জানো তেওঁৰ গাৰ্দ্ধৰ্ব-বিবাহ অজুৰমোদন কৰিব, ইত্যাদি। তথাপি আন সকলো চিন্তাকেই চেৰ পেলাই কেৱল চন্দ্ৰস্তুৰ চিন্তাই তেওঁক অভিভূত কৰি পেলালে, কেৱল চন্দ্ৰস্তুৰ কথাকেই চিন্তা কৰি বহিৰ্ভগতৰ আন সকলো কথা পাহৰি গ'ল। এইদৰে শকুন্তলা এদিনাখন চন্দ্ৰস্তুৰ চিন্তাত তন্ময় হৈ আছে ; এনেতে কোপ-পৰণ, মহামুনি দুৰ্বাসা আশ্ৰম-কুটিৰ-লক্ষ্মণত উপস্থিত হৈ ক'লে, "অৱহণ ভো", "এয়া মই উপস্থিত"। সেই কথা কিন্তু শকুন্তলাৰ কাণত নপৰিল। উপস্থিত অতিথিৰ প্ৰতি অৱহেলা দেখুওৱা হুলি কৰি ক্ৰুদ্ধ হৈ এইদৰে অভিলাপ দিলে, 'যাৰ চিন্তাত তন্ময় হৈ আমাৰ দৰে তপস্বী অতিথিক তুচ্ছ কৰিলা, সেই পিৱৰ জনে সৌৱৰাই দিলেও তোমাক মনত পেলাব নোৱাৰিব।'^২ অভিলাপ দি গ'ৰ প্ৰস্থান কৰিলে। ঋষিৰ অভিলাপৰ গম পাই প্ৰিয়ংবদা গৈ অপৰাধ কমা কৰিবলৈ ঋষিক কাতৰ অজুৰোধ কৰাত তেওঁ শান্ত হৈ ক'লে, 'যোৱা বাক্য অজথা হ'ব নোৱাৰে ; কিন্তু কোনো চিহ্ন (অভিজ্ঞানাত্মক) দেখুৱাব পাৰিলে, সেই লাগ নাইকিয়া হ'ব।'^৩ এইদৰে কৈ ঋষি অন্তৰ্ধান হ'ল।

এই অভিলাপৰ কথা অননুয়া আৰু প্ৰিয়ংবদাই আইন কৰে। আগত প্ৰকাশ নকৰি গোপনে ৰাখিলে, আইন কি মনোকষ্ট দিয়াৰ তৱত শকুন্তলাকো একো নজনালে ; কাৰণ তেওঁলোকে ভাবিলে, অভিজ্ঞানাত্মক হাতত আছে বেতিয়া

১. শকুন্তলা—৩।১২
২. ঐ —৪।১
৩. ঐ —৪ৰ্থ অঙ্ক।

প্ৰয়োজন হ'লে শকুন্তলাৰ একো অঙ্গবিধা নহ'ব। ঠেতিমধ্যে দূৰ্বাসাৰ অভিপ্ৰাণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ হ'ল। দৃশ্যভূমি শকুন্তলা সম্পৰ্কীয় সকলো কথা পাহৰি গ'ল। এই লক্ষ্যে আশ্ৰমবাসীয়েও অনতিজল হৈয়ে থাকিল।

সেই সময়তে মহৰ্ষি কথ প্ৰবাসবপৰা উভতি আহি পালে। আকাশীবাণীৰ সহায়েৰে শকুন্তলাৰ গাঢ়ৰ-বিবাহৰ বিষয়ে যুনি অৱগত হ'ল আৰু তেওঁ শকুন্তলাৰ কাৰ্য অঙ্গবোধন কৰিলে। শকুন্তলাৰ এটা চিন্তা আঁতৰ হ'ল; কিন্তু লোকজন পঠিওৱাবটো কথাই নাই, দৃশ্যভূমিবৰা এতিয়ালৈকে কোনো ল'ৰাৰেই নাছিল। মহৰ্ষিয়ে শকুন্তলাক আসন্ন-সন্তা দেখি পতি-গৃহলৈ পঠিয়াবলৈ স্থিৰ কৰিলে। শকুন্তলাক লৈ শাস্ত্ৰ'বৰ, শাৰদত আৰু গৌতমী বজা দৃশ্যভূমিৰ ৰাজধানী হস্তিনাপুৰত উপস্থিত হৈ ৰাজ-দৰ্শনৰ অনুমতি বিচাৰিলে। ঋষিসকলৰ আগমনৰ বাৰ্তা শুনি বজা চিন্তাশ্বিত হ'ল, কাৰণ তেওঁলোকৰ আগমনৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য তেওঁ নাজানে, কেৱল ভাবিলে, কিজানিবা ঋষিৰ আশ্ৰমত কিবা অঘটন ঘটিছে। বজাই তেওঁলোকক ৰাজসভালৈ আহিবলৈ অনুমতি দিলে। আদৰ-অভ্যাৰ্থনাৰ মাজেদি শাস্ত্ৰ'বৰে বজাক মহৰ্ষি কথৰ বাৰ্তা জনালে আৰু তেওঁৰ বিখ্যাহিতা পত্নী শকুন্তলাক ৰাজবাণী হিছাপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ আবেদন জনালে। ইতিমধ্যে বজাই শকুন্তলাৰ বিষয়ে সকলো কথা পাহৰি গৈছে। সেয়েহে ঋষিৰ পত্ন্যৰ শুনি বজাই জ্ঞপ্তিত হৈ ক'লে, 'আপোনালোকে এইবোৰ কি কৈছে; মই জানো এওঁক কেতিয়াবা বিয়া কৰাইছিলোঁ?' বজাৰ কথা শুনি শকুন্তলাৰ মূৰৰ ওপৰত যেন আকাশ ভাগি পৰিল। গৌতমীয়ে শকুন্তলাৰ মূৰৰ আৱৰণ আঁতৰাই দিলে; তথাপি বজাই শকুন্তলাক চিনি নাপালে। তেতিয়া শকুন্তলাই বজাই আশ্ৰমবপৰা বিদায়-বেজিকা দিয়া তেওঁৰ নামাক্তিত আঙঠিটো তেওঁলোকৰ লক্ষ-স্বাক (অভিজ্ঞান) হিছাপে দেখুৱাব খুজিলে। কিন্তু ভাগ্যৰ কি পৰিহান! আঙুলিলৈ চাই দেখে, আঙঠি নাই, যাত্ৰা পথত সেই আঙঠি হাতবপৰা স্তম্ভকি পৰিছে। আঙঠি হেৰুৱাই শকুন্তলাই চকুদিশ খুঁজ দেখিলে। প্ৰত্যক-প্ৰাণৰ অত্যাৱত শকুন্তলাই কান্ধবভাৱে মিলন-বেজিকা বটা বটনা আৰু বজাই কবা কিছুমান বহুতপূৰ্ণ উক্তি উত্থাপিত কৰি বজাৰ স্তুতি উত্থা কৰিবলৈ বন্ধ কৰিলে; কিন্তু, কন্ডৱতী নহ'ল। দৃশ্যভূমি শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। তপস্বী শাস্ত্ৰ'বৰৰ বোৰ প্ৰতিবাদ নাইবা শকুন্তলাৰ লক্ষণ বানী একোৱেই বিলুপ্ত-বৃত্তি দৃশ্যভূমি ল'ৰাৰ নোহাবিলে। বহু বাদ-বিতণ্ডাৰ পিছত শকুন্তলা সত্ৰীসকলেৰে সৈতে ৰাজসভাবপৰা প্ৰস্থান কৰিলে; কিন্তু শাস্ত্ৰ'বৰে শকুন্তলাক পতি-গৃহত দানী হৈ থকাও বক্স প্ৰেৰণ:

হুঁলি কৈ শুচি গ'ল। শকুন্তলাই নিজৰ ভাগ্যকে ধিৰাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। এনেতে আকাশৰপৰা দিব্য-জ্যোতি-সম্পন্ন এক নাবী আবিৰ্ভূত হৈ শকুন্তলাক আকাশ মার্গেৰে দিবা-লোকলৈ লৈ গ'ল। সভাসম্বৰ্গেৰে নৈতে বজাই এই দৃশ্য দেখি ধিমুগ্ধাবিষ্ট হ'ল। তেওঁলোকে ইয়াৰ ভাণ্ডপৰ্ষ একোকে বুজিব নোৱাৰিলে। এইদৰে বজা আকস্মিক ঘটনাৰ বিষয়ে চিন্তাবিভূত হৈ শয়ন-কক্ষত গ্ৰেহণ কৰিলে।

বহু দিন অতীত হৈ গ'ল। এদিনাখন শকুন্তলাৰ বনিকটবৰ্তী এজন ধীৰৰে বদ্ব্যভাৰে সমুদ্ৰল আঙঠি এটা বজাবত বিক্ৰী কৰিবলৈ আনোতে মগৰ-বক্ষীয়ে দেখা পাই আঙঠি-চোৰৰ অপৰাধী হিছাপে দণ্ড বিধানৰ কাৰণে তেওঁক বজাৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল আৰু বাজ-দণ্ডৰ আদেশৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিলে। আঙঠি দেখি বজাই ধীৰবক মুক্তি দিয়াৰ উপৰিও আঙঠিৰ মূল্যৰ পৰিমিত পুৰস্কাৰ দিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে।

আঙঠি দেখাৰ লগে লগে শকুন্তলাৰ বৃত্তান্ত বজাৰ মনত পৰিল। শকুন্তলাক প্ৰত্যাখান কৰাৰ বাবে অশ্রুতপ্ত হৈ বজাই কোনো কণাতেই শান্তি নোপোৱা হ'ল। অকল বিদূষকৰ লগত শকুন্তলাৰ বিষয়ে কথা পাতি থাকিল। শকুন্তলাৰ পতিৰূতি তেয়াৰ কৰি শান্তি পাবলৈ অভিলাষ কৰিলে। অশ্ৰুধাৰাই চিত্ৰাঙ্কিতা শকুন্তলাকো দৃষ্টি-পথলৈ আহিবলৈ নিদিয়া হ'ল। আকৌ মন্ত্ৰীৰ চিঠিৰপৰা স্বৰ্গিক ধনমিত্ৰৰ সন্তানহীন অৱস্থাৰ কথা জানিব পাৰি নিজৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি বজা দৃশ্যে শোকাবিত হ'ল।

ইতিমধ্যে শকুন্তলাৰ মাতৃ মেনকাই বান্ধৱী সান্থমতীক বজাৰ মানসিক অৱস্থাৰ সন্দেশ জ'বলৈ পঠালে। সান্থমতীয়ে তিব্বত্বিণী বিভাৰ সহায়েৰে দৃশ্যস্তব মানসিক অৱস্থাৰ বুজ লৈ মেনকাক জনালেগৈ।

সেই সময়তে মাতলিৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈ বিদূষকে আৰ্ত্তনাৰ কৰিলে। বিদূষকৰ আৰ্ত্তনাৰে বজাৰ বিষয় মনৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটালে। তেওঁৰ মনত বীৰব্দৰ ভাব আগি উঠিল। এনেতে মাতলি আবিৰ্ভূত হৈ বজাক জনালে যে কাল-নেমিৰ পুত্ৰ হুত্ৰয় বানৰেৰে নৈতে ইলুৰ সংঘৰ্ষ বাঢ়িছে আৰু তেওঁক সহায় কৰিবলৈ বজাক আহ্বান জনাইছে। বজাই ইলুৰ বখত উঠি মাতলিৰে নৈতে স্বৰ্গলৈ গ'ল।

বৰলৈ গৈ হুত্ৰয়ই ইলুৰ কাৰ্য সন্ধান কৰিলে আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা সন্ধানিত হৈ পুনঃ বখত উঠি মাতলিৰে নৈতে পুৰিহীলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰিলে। উত্ততি অৱাৰ পথত বজাই হেমকূট পৰ্বতত অৱস্থিত তপস্বী নাবীচৰ আশ্ৰয়ত গ্ৰেহণ

কবি ঋষিক শ্রদ্ধা জনাবলৈ যন কৰিলে। সেই আশ্রতেই শকুন্তলাই বিবহ-
এত পাজন কবি অৱস্থান কৰিছিল। আশ্রমত প্ৰৱেশ কৰি বজাই এজোপা অশোক
গছৰ তলতে বহিল। মাতলি ঋষিক বজাৰ আগমনৰ কথা জনাবলৈ গ'ল।
এনেতে বজাই তপস্বীসকলে নিবেশ কৰা সন্ধ্যাও সিংহ-শিশুৰে সৈতে উমলি
থকা ল'ৰা এজন দেখিলে। ল'ৰাজন দেখি তাক বজাৰ নিজৰ ঔষসজাত
সন্তান যেন লাগিল। ল'ৰাজনৰ লগত থকা তাপসীজনীৰে কথা-বাৰ্তাৰপৰা
জানিবলৈ পাৰিলে যে ল'ৰাজন পুৰবংশজাত আৰু তেওঁৰ মাকৰ নাম শকুন্তলা।
বজাৰ সকলো সন্দেহ প্ৰায় নাইকিয়া হ'ল, ল'ৰাজন খুব সম্ভৱ তেওঁৰেই সন্তান।
শকুন্তলা আহি বজাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ'ল। শকুন্তলাই বজাক চিনি পাৰে।
বিচ্ছেদৰ কাৰণে পৰম্পৰে অশ্লশোচনা কৰিলে আৰু অৱশেষত পুত্ৰৰ মাধ্যমেৰে
উভয়ৰে পুনর্মিলন হ'ল। এনে ক্ষণতে মহৰ্ষি মাৰীচ তেওঁলোকৰ সন্মুখত
উপস্থিত হ'ল আৰু তেওঁলোকক দুৰ্বাসাৰ অভিলাপৰ কথা ক'লে, লগতে
শকুন্তলাক প্ৰত্যাখান কৰাত বজাৰ যে কোনো দোষ নাই তাকো উল্লেখ
কৰিলে। শকুন্তলাৰ প্ৰতি অবাঞ্ছিত আচৰণ কৰা অপৰাধৰপৰা যেন এতিয়াহে
দৃশ্যস্তৰ অন্তৰ মুক্ত হ'ল। ঋষিৰ আশীৰ্বাদ লৈ বজা দৃশ্যস্তই জী-পুত্ৰেৰে সৈতে
নিজ বাজধানী হস্তিনাপুৰলৈ উভতি আহি আনন্দেৰে দিন অতিবাহিত কৰিবলৈ
ধৰিলে। ইয়াতেই নাটকীয় কাহিনীৰ অন্ত পৰিছে।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, কালিদাসে 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ কাহিনী মহাভাৰতৰ-
পৰা আহৰণ কৰিছে। মহাভাৰতৰ কাহিনী নীৰস। তাত কোনো আদৰ্শ
নাই। নাট্যশিল্পী কালিদাসে সেই ক্ষুদ্ৰ পৌৰাণিক কাহিনীৰ ককালত ভেজ-
মঙহ যোগ দি তাত প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা কৰি তাক স্পন্দিত কৰি তুলিছে। কল্পনা-
যজ্ঞিত, স্থিতিশীল কাহিনীক কবিয়ে নাটকত বস-সজাৰেৰে গতিশীল কৰি তুলিছে
আৰু নায়ক-নায়িকাৰ যৌৱনোদ্দীপ্ত কামনাপূৰ্ণ প্ৰেমক অতিক্ৰম কৰি গাৰ্হস্থ্য
জীৱনৰ মঙ্গলময় আদৰ্শ প্ৰেমলৈ উন্নীত কৰিছে। কবিয়ে নাটকত মূল কাহিনীৰ
পৰিবৰ্তন আৰু পৰিবৰ্তন কৰাৰ উপৰিও নিজৰ কল্পনাৰে নতুন নতুন চৰিত্ৰ
আৰু নতুন নতুন ঘটনা সন্নিৱিষ্ট কৰিছে। 'অভিজ্ঞানশকুন্তল' কবি-কল্পনাৰ
আধিপত্য সৃষ্টি, নাট্য জগতৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট কৃতি, কালিদাসৰ নাট্য প্ৰতিভাৰ
সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন।

পুৰবংশীয় বজা দৃশ্যস্ত আৰু মহৰ্ষি কথৰ পালিতা কন্তা শকুন্তলাৰ প্ৰেম
কাহিনী লৈ ৰচিত এই নাটক সাতটা অঙ্কত সমাপ্ত। শূদাৰ ইয়াৰ বাই বস।

প্ৰেম-মূলক এই নাটকৰ সাতটা অঙ্কৰ মাজেদি কালিদাসে নব-নাৰীৰ প্ৰেমৰ আদৰ্শ নিৰূপণ কৰিছে। এই সাতটা অঙ্কৰ প্ৰথম তিনি অঙ্কত মদনৰ প্ৰভুত্ব, মধ্যৱৰ্তী চতুৰ্থ অঙ্ক মদন-শূন্ত, পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অঙ্কত মদনৰ নিলা, সপ্তম আৰু শেষ অঙ্ক মদন-বঞ্চিত কৰি কালিদাসে পাৰ্থিৱ প্ৰেমক স্বৰ্গীয় প্ৰেমলৈ উন্নীত কৰিছে। বজা দ্ৰুহান্ত মহৰ্ষি কণ্ঠৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হওঁতে নাটকৰ আৰম্ভ হয় আৰু মহৰ্ষি মাৰীচৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হওঁতে ইয়াৰ সামৰণি পৰে।

মৃগয়াপ্ৰিয় বজা দ্ৰুহান্তই হৰিণ-শিশুটো শব নিক্ষেপ কৰিবলৈ পিছে পিছে খেদি গৈ কণ্ঠৰ আশ্ৰমৰ ওচৰ পোহাত ঋষিকলে বজাক হৰিণাটো বধ কৰাত বাধা দিলে। তেওঁলোকৰ অহুবোধক্ৰমে বজা শব-নিক্ষেপৰপৰা নিবৃত্ত হ'ল। ঋষিকলে বজাক আশ্ৰমলৈ আমন্ত্ৰণ জনালে। বজাই আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰি শকুন্তলাক দেখা পালে আৰু তেওঁৰ অতুলনীয় ৰূপত মুগ্ধ হ'ল। শকুন্তলাৰ প্ৰতি প্ৰথম দৃষ্টিপাত কৰাৰ লগে লগে বজা মদনৰ বশৱৰ্তী হ'ল। ঋষিকলৰ অহুবোধত বজা হৰিণ-শিশুটিৰ ওপৰত ধনুৰ্বাণ নিক্ষেপ কৰাৰপৰা বিবত হ'ল; কিন্তু মদনৰ প্ৰভাৱত বাল-মৃগাকী শকুন্তলাৰ ওপৰত কাষ-বাণ নিক্ষেপ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে।

মনোহৰ আকৃতি দ্ৰুহান্তক দেখি শকুন্তলাৰ অন্তৰত উদয় হ'ল এক আশ্ৰম-বিবোধী ভাব। সেই ভাবৰ স্বৰূপ কি শকুন্তলাই নাজানে। বৃজিৰ নোৱৰাতকৈ শকুন্তলাৰ ভাব-ৰাজ্যত মদনে প্ৰৱেশ কৰি তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰিলে। মাত্ৰহক মন্ত কৰাই মদনৰ কাষ।

দ্ৰুহান্ত আৰু শকুন্তলাৰ পাবস্পৰিক প্ৰথম দৃষ্টিপাততে উভয়ৰ মাজত প্ৰেৰাজ-বাগ জন্মিল; বিনয়ৰ কাৰণে শকুন্তলাই সেই কথা প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে : 'ন বিব্ৰতো মনো ন চ সংবৃতঃ।' প্ৰথম অঙ্কৰ শেষত বজাক এৰি থৈ বাঘ জগীয়া হোৱাত শকুন্তলাই পৰিধেয় বকল কুৰবক শাখাত জাগি ধৰা বুলি এক গুৱাৰ হলেবে মুখখন ঘূৰাই সেই নৱাগত অতিথিৰ প্ৰতি আকৌ এবাৰ নয়নপাত কৰিলে। দ্ৰুহান্তৰ অন্তৰত মদনৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্তম্ভৰকৈ আৰম্ভ হৈছে; তেওঁ আশ্ৰম এৰি নগৰলৈ উভতি বাৰ নোখোজে, কিবা এটা চেলু উলিয়াই আশ্ৰমৰে আশে-পাশে থাকিব খোজে, আনোবা কেনেবাকৈ শকুন্তলাৰে সৈতে মিলাব সুযোগ মিলেই। এনেতে ঋষিকলৰপৰা অহুবোধ আহিল, বজাই যেন আশ্ৰমত কিছু দিন থাকি তেওঁলোকৰ অহুষ্ঠিত যত্ন অহুৰৰ উপভৱৰপৰা বচা কৰে। বজা লম্বত হ'ল আৰু তেওঁ আশ্ৰমৰ বজাহুষ্ঠান বজা কৰিবলৈ ধৰিলে। আশ্ৰমত থকাৰ সুযোগ

পাই বজাই অৱলম্ব সময়ত শকুন্তলাৰ কাঁচ চাপে, কথা পাতে, লতৃক নয়নেৰে শকুন্তলালৈ দৃষ্টিপাত কৰে। এইদৰে উভয়ৰে পাবম্পৰিক অনুৰাগ গাঢ়তকৈ ও গাঢ় হ'বলৈ ধৰিলে। দিনে-ৰাতিয়ে হৃদয়ন্তৰ চিন্তাত লুকাই-ঈগাই শকুন্তলাৰ অৱস্থা শোচনীয় হৈ পৰিছে। হৃদয়ন্তৰো একে অৱস্থা। তেওঁ আজি বেতস-গৃহ শূন্য হ'লেও ভাবপৰা হঠাৎ আঁতৰি যাব নোৱাৰে : 'নিৰ্গন্তং মহনা বেতসগৃহাচ্ছ-ক্ৰোধি শূন্যাদপি।' ^১ হৃদয়ন্ত আৰু শকুন্তলাৰ মাজত মদনে প্ৰেমৰ প্ৰতিবন্ধিতা চলালে, উভয়ৰে মাজত প্ৰেমৰ টনা-আঁজোৰাৰ সৃষ্টি কৰিলে, সেই যুদ্ধত অৱশ্যে বজাবেই জয় হ'ল। কাৰণ বজাই প্ৰকাশ কৰিলে : 'তপতি ভল্লগাতি মদন-স্বামিনশ্চ মাং পুনৰ্হহত্যোৰ।' ^২ শকুন্তলাক মদনে তাপিত কৰিছে, হৃদয়ন্তক কিন্তু দহন কৰিছে। তাপতকৈ দহনৰ বেদনা অধিক যন্ত্ৰণাদায়ক। মদনৰ কি অসীম প্ৰভুত্ব। অসীম প্ৰভুত্ব হোৱাৰ কথাই, মদন যে ভগৱান*। ভগৱানৰ ওচৰত আত্ম-সমৰ্পণ নকৰাৰ বাহিৰে হৃদয়ন্ত আৰু শকুন্তলাৰ আন উপায় নাই। হৃদয়ন্ত আৰু শকুন্তলাৰ মিলন ঘটাই মদনে তেওঁৰ অদম্য শক্তি প্ৰকাশ কৰিলে।

মদনৰ সেই শক্তি নাশ কৰিবলৈ চতুৰ্থ অঙ্কৰ বিকলকৃত দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ অবিভূত হ'ল আৰু নামক-নায়িকাৰ প্ৰণয়ৰ অন্তৰায় ঘটিল। মূল চতুৰ্থ অঙ্কত মদনৰ উল্লেখ নাই, তেওঁক দেখা পোৱাও নগ'ল; মদন-শূন্য সেই অঙ্ক। পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অঙ্কত দেখা গ'ল মদনৰ প্ৰৱল নিন্দা। শক্তি হেৰুৱাই মদন আজি নিন্দাৰ পাত্ৰ হ'ল। আনহে নানাগে বজাই আজি মদনৰ অধিক প্ৰিয় বসন্তোৎসৱ পৰ্যন্ত নিবিচ কৰি দিলে। কিন্তু নো মদনে আজি শকুন্তলাৰ কথা পৰ্যন্ত হৃদয়ন্তৰ মনলৈ আনিবলৈ অপাৰগ হ'ল। যি হৃদয়ন্তই শকুন্তলাৰ অনুপম স্বপ্নত এদিন মত্তলীয়া হৈ লুকাই হ'লেও তেওঁৰ কপ-দৰ্শনৰ বাবে লাজান্বিত হৈছিল; যি হৃদয়ন্তই এদিন শকুন্তলাক বিশ্বত-নিষেধ নয়নেৰে নিৰীক্ষণ কৰিছিল*, সেই শকুন্তলা আজি নিজে আহি হৃদয়ন্তৰ সমুখত উপস্থিত হোৱা সৰ্বো ও তেওঁ শকুন্তলাক চিনি নোপোৱাতো হ'লেই, আন নানাগে তেওঁক আনৰ দ্বী বুলি

১. শকুন্তলা ৩।২৪

২. ঐ ৩।১৫

৩. প্ৰিয়ংবদা—ভেন হীম্মাৱয়োঃ প্ৰিয়ংবদী বাহুদিত্তেদমবহাস্তবং ভগৱতা মদনেনাবোপিতা। ভৱহঁত্ৰুপত্যা জীৱিতবন্তা অৱলম্বয়িতুম্।

(শকুন্তলা—তৃতীয় অঙ্ক)

৪. স্থানে থলু বিশ্বতনিষেধেণ চক্ষুৰা প্ৰিয়ামবলোকয়ামি।

(শকুন্তলা—তৃতীয় অঙ্ক)

বিন্দাহে কবি এবাৰ মুখ বুজায়ো নাচালে : ‘অনিহৰ্ণনীয়া পবকলতম্।’^১ বজাই শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে। প্ৰত্যাখ্যাতা শকুন্তলা গৈ বাৰীচৰ আশ্ৰমত তপস্বিনী হৈ জীৱন যাপন কৰিবলৈ ধৰিলে। বৰ্ষ অকত বজাই দৈব-ক্ৰমে শকুন্তলাক দিয়া আঙঠিটো দেখা পালে আৰু প্ৰত্যাখ্যাতা শকুন্তলাৰ কথা তেওঁৰ মনলৈ আহিল, শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যানৰ বাবে অনুশোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। বিবহ-বিচ্ছেদৰ চিন্তাত বজা অস্থিৰ হ’ল। নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত মদনৰ প্ৰভুত্ব লীৰ্ব বিন্দুত উপস্থিত হৈছিল; কিন্তু বৰ্ষ অকত বিন্দাৰ নিয়ন্ত্ৰণ স্তবলৈ অৱনমিত হ’ল।

মদনৰ অতুল প্ৰভাৱেৰে ৰূপ-লৌল্যৰ উপাধানেৰে নিৰ্মিত দৃশ্য আৰু শকুন্তলাৰ মিলন-সন্ধিৰ ধ্বনিৰ অভিলাষে মূল্যসাং কৰিলে। নাৱক-নৱিকাৰ বিচ্ছেদ ঘটিল। স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মিলনৰ উদ্দেশ্য ইন্দ্ৰিয়ৰ পৰিতৃপ্তি সাধনতেই পৰ্বলিত নহয়। এই মিলনৰ পৱিত্ৰ উদ্দেশ্য হ’ল, পুত্ৰ সন্তান লাভ কৰা : ‘পুত্ৰাৰ্থে ক্ৰিয়তে ভাৰ্য্য।’ মধুকৰ বৃত্তিৰে পুত্ৰৰ মুখ দৰ্শন অসম্ভৱ। সেয়েহে বহুভাৰ্য্য (পৰিগ্ৰহবহুত্বেপি) ধৰ্মা সঙ্ঘেও তেওঁ আজিও পুত্ৰহীন। সেই আৰ্ষ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে নাট্যকাৰে মদন-প্ৰভাৱিত যৌৱনৰ উন্মাদনাক বিবহ-অনলেৰে দগ্ধ কৰি পৰিতৃপ্ত কৰি তুলিলে। দৃশ্যতই ৰংগৰ প্ৰতিষ্ঠা-স্বৰূপ ধৰ্মপত্নীক ত্যাগ কৰা মূল্য অনুশোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে^২। সন্তানহীন তেওঁ দান কৰা অলেৰে চকুজো ধুই পিতৃ-পুৰুষসকলে অৱশিষ্ট অন্ন পান কৰি সন্তাপ কৰিব লগীয়া হোৱা মূল্য খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে।^৩

মদন-বৰ্জিত সপ্তম অঙ্কত পৱিত্ৰ-দ্বয় দৃশ্যত্বৰ বিবহ ত্ৰুতচাৰিণী, তৰুণীক শকুন্তলাৰে সৈতে পুনর্মিলন ঘটিল মহৰি মাৰীচৰ পৱিত্ৰ তপোবনত। এই তপোবন তপস্তাৰ সিদ্ধিক্ষেত্ৰ; মদনৰ ইয়াত প্ৰৱেশ নাই। দৃশ্যত্ব আৰু শকুন্তলাৰ দেই পৱিত্ৰ মিলন সংঘটিত হ’ল পুত্ৰৰ মাধ্যমেৰে। মহৰিৰ সন্মুখত বজা দৃশ্যত্বই কাভৰ কৰ্ত্তে ব্যক্ত কৰিলে, ‘ভগৱন্ অত্র ধনু মে ৰংগপ্ৰতিষ্ঠাং।’^৪

কাজিহানে দেখুৱালে নব-নাৰীৰ মিলনৰ উদ্দেশ্য যৌৱনৰ বিজ্ঞান-বিজ্ঞান নহয়, এয়া বজলময় গাঁহন্য জীৱন প্ৰতিষ্ঠাৰ যোগসূত্ৰ মাথোন। সেয়েহে

১. শকুন্তলা—পঞ্চম অঙ্ক।

২. সংবোধিতেন্ধ্যাশ্চনি ধৰ্মপত্নী ত্যক্তা ময়া নাম কুলপ্ৰতিষ্ঠা। (শকুন্তলা ৬।২৪)

৩. নুনং প্ৰস্তুতিৰিকলেন ময়া প্ৰসিদ্ধং

যৌতাক্ৰশেষবুদ্ধকং পিতৰঃ পিৰতি। (শকুন্তলা ৬।২৫)

৪. শকুন্তলা—সপ্তম অঙ্ক।

কবিয়ে বিবহ-বিচ্ছেদৰ মাজেদি পৰিপূৰ্ণ কবি হৃদয় আৰু শকুন্তলাক আদৰ্শ পতি আৰু পত্নীলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছে। আদৰ্শ পতি-পত্নীৰ মিলনতহে ভৰতৰ দৰে আদৰ্শ পুত্ৰ লাভ কৰিব পৰা যায়।

এই নাটক প্ৰণয়নত চুটী বস্তুৰ সক্ৰিয় প্ৰভাৱে কবি-কল্পনাক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে; তাৰ ভিতৰত প্ৰথমটো, বিশ্ববণ আৰু দ্বিতীয়টো, অহুৰোধন (স্বৰ্ণ)। আনতাহে ক'বলৈ গ'লে, এজনৰ নিজৰ কৰ্তব্যৰ বিশ্ববণ ঘটে, আন এজনে নাইবা আন কিহবাই সেই বিশ্বত কৰ্তব্যৰ অহুৰোধন কৰি দিয়ে। এই বিশ্ববণ আৰু অহুৰোধনেই 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ বীজ। নাট্যকাৰে নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাতেই এই বিশ্ববণ আৰু অহুৰোধনৰ সন্ধান দিছে। নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত দেখা যায়, হুত্ৰধাৰে নটীক ক'লে, বিধান লোকসকল আহি প্ৰেক্ষাগৃহত সমবেত হৈছেহি। আমি আজি কালিঘাস-প্ৰণীত নতুন 'অভিজ্ঞানশকুন্তল' নাটকৰ অভিনয় পৰিৱেশন কৰি তেওঁলোকক আপ্যায়িত কৰিব লাগিব। সম্প্ৰতি গ্ৰীষ্মকালক অৱলম্বন কৰি এটি গীতকে গোৱাঁ। নটীৰ গীতৰ অন্তত হুত্ৰধাৰে মন্তব্য কৰিলে, গীতৰ লয়-মাধুৰ্যত সমস্ত বজ্জভূমি ছাবিত আঁকাৰ দৰে স্পন্দনহীন হৈছে। এতিয়া কি প্ৰকৰণ (নাটক) অৱলম্বন কৰি এওঁলোকৰ সন্তোষ বিধান কৰিব পাৰি। নটীয়ে উত্তৰ দিলে, আপুনি দেখোন প্ৰথমেই 'অভিজ্ঞানশকুন্তল' নাটকৰ অভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰি দৰ্শকসকলৰ পৰিতুষ্টি সাধন কৰিব লাগিব বুলি নিৰ্দেশ দিছে। নটীৰ কথা শুনি হুত্ৰধাৰে ক'লে : 'আৰ্হে সম্যগহুৰোধিতোহস্মি। অস্মিন্ ক্ৰণে বিশ্বতং খলু ময়া তৎ।' ঠিক মনত গাঁৱছে; এই দুহুত্ৰত মই সেই কথা পাহৰিয়ে গৈছিলোঁ।

হুত্ৰধাৰে পূৰ্বদুহুত্ৰত উল্লেখ কৰা নিজৰ কৰ্তব্য অৰ্থাৎ 'অভিজ্ঞানশকুন্তল' নাটকৰ অভিনয়েৰে বিধানবৰ্গৰ সন্তুষ্টি সাধনৰ কৰ্তব্য হাতত লৈ পিছ দুহুত্ৰতে পাহৰি যোৱা কথাটো প্ৰমাণীৰ ভাষণ যেন লাগে; কিন্তু এয়া প্ৰমাণ নহয়, ই হৈছে কবি-কল্পিত বিশ্ববণৰ প্ৰচ্ছন্ন হুত্ৰপাত। নটীয়ে হুত্ৰধাৰৰ কৰ্তব্য সোঁৱৰাই দিয়ে (অহুৰোধন)। এইদৰে কালিঘাসে নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাতেই বিশ্ববণ আৰু অহুৰোধনৰ বীজ বোপণ কৰিছে।

শকুন্তলাৰ ওপৰত আশ্ৰমৰ আভিধা সৎকাৰৰ ভাৰ স্তম্ভ কৰি মহৰি কণ লোমতীৰ্ধলৈ গ'ল। কণৰ বিশ্বাস, তেওঁৰ অৱৰ্তমানতো আশ্ৰমৰ আভিধা সৎকাৰ অটুট থাকিব; আশ্ৰমৰপৰা কোনো অতিথিয়েই অনাদৃত হৈ উভতি যাব লগীয়া নহ'ব। কিন্তু শকুন্তলাই অতিথি-সৎকাৰ-ৰূপ নিজৰ কৰ্তব্যৰ কথা

পাহৰি গ'ল (বিশ্ময়) আৰু হৰ্বাসাৰ অভিশাপে তেওঁৰ কৰ্তব্যৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে (অনুবোধন)।

পুৰুষ-প্ৰদীপ বজা হুয়ন্তাই মহৰি কথৰ পানিতা কন্তা শকুন্তলাক গাঢ়ৰ বীতিৰে বিয়া কৰালে; কিন্তু বজাই সেই কাৰ্য পাহৰি গ'ল (বিশ্ময়) : 'কিমন্ত-ভৱতী ময়া প্ৰবিনীতপূৰ্বা ?' আৰু আঙঠিটোৱে বজাক নিজৰ কাৰ্য সোঁৱৰাই দিলে (অনুবোধন) : 'অস্মাদমূলীয়োপজন্তাংখলু স্মৃতিকপজন্ম।'

ইয়াৰপৰা এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে মহাভাবতৰ কাহিনীৰ নাট্য ৰূপ দিবলৈ কালিদাসে নিজৰ কল্পনাৰে বিবোৰ নতুন ঘটনা আৰু চৰিত্ৰৰ সমাবেশ কৰিছে তাৰ ভিতৰত হৰ্বাসাৰ অভিশাপ আৰু আঙঠিৰ বৃত্তান্ত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। মহাভাবতৰ কাহিনীত ইয়াৰ উল্লেখ নাই আৰু তাত হুয়ন্তাই শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰাৰ কাৰণে বিবোৰ বৃত্তি দৰ্শাইছে সেই আটাইবোৰেই বিশ্বাসৰ অযোগ্য। সেই কাৰণে উল্লাসনাত মন্তালীয়া হুয়ন্তাৰ চৰিত্ৰ তাত সকলোৰে ওচৰত স্নান পাত্ৰ হৈ উঠিছে।

নাৱক-নাৱিকাৰ পাখিৰ প্ৰেমক স্বৰ্গীয় প্ৰেমলৈ উন্নীত কৰাই হৰ্বাসাৰ অভিশাপ প্ৰবৰ্তনৰ বাবে উদ্দেশ্য। হুয়ন্তা আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰথম প্ৰেমাকৰ্ষণত দেখা যায়, তাত কোনো সংঘৰ্ষ, বন্ধন, নাইবা ধৰ্মীয় অনুপ্ৰেৰণা নাই, আছে মাথোন বোৱনৰ উল্লাসনা আৰু তেজ-মণ্ডহেৰে নিৰ্মিত দেহজ আকৰ্ষণ। হৰ্বাসাৰ অভিশাপে নাৱক-নাৱিকাৰ বিচ্ছেদ ঘটাই বিবহৰ অশ্ল-পাতেৰে মননোদ্দীপ্ত প্ৰেমৰ মজিনতা ধুই নিকা কৰি তাক পৰিত্ৰ প্ৰেমলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছে। হুয়ন্তাৰ দৈহিক ৰূপমুগ্ধ শকুন্তলাৰ সংসাৰৰ আন কোনো কথাটো আসক্তি নাইকিয়া হ'ল। বিবাহিতা শকুন্তলাৰ কাৰণে ভাবতৰ সম্ৰাজী পদত অধিষ্ঠিত হৈ তাৰ দায়িত্ব বহন কৰিবলৈ অনুশাসনৰ প্ৰয়োজন, যি অনুশাসনে তেওঁক স্বৰণ কৰাই দিছে যে, কেৱল নিজৰ চিন্তাতে ব্যস্ত নাথাকি সৰ্বসাধাৰণৰ বজল আৰু কল্যাণৰ কাৰণেও চিন্তা প্ৰসাৰিত কৰিব লাগে, আত্মকেন্দ্ৰিক চিন্তা এৰি সাৰ্বজনীন চিন্তাত আত্ম-নিয়োগ কৰিব লাগে। শকুন্তলাৰ আত্ম-ভাৱ প্ৰয়োজন। স্বাৰ্থৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰেম যিহানেই প্ৰগাঢ় নহওক লাগিলে সম্ৰাজী হিছাপে তেওঁৰ জীৱনৰ আন কৰ্তব্য আৰু দায়িত্বলৈ আগবাঢ়ি আহিব লাগিব। অৱহেলা কৰা কৰ্মসমৰ্থনযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। জীৱনৰ আন আন সমস্তৰে সৈতে সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰি অহুষ্ঠিত হোৱা প্ৰেমৰে সাৰ্বকল্যাণ লাভ কৰে। প্ৰেমৰ সাৰ্বকল্যাণ উপলব্ধি কৰিবলৈ প্ৰদীপ আৰু সংঘৰ্ষৰ প্ৰয়োজন।

সেই প্ৰদীপকণ দিবলৈ আবিৰ্ভূত হ'ল হৰ্বালাৰ অভিশাপ। হৰ্বালাৰ অভিশাপে হস্তন্ত আৰু শকুন্তলাৰ অস্থায়ী দৈহিক সৌন্দৰ্য উন্মাদনাক বিচ্ছেদৰ বিষহানলৈবে পৰিতুষ্ট কৰি পৱিত্ৰ মিলনৰ সেতু নিৰ্মাণ কৰিলে। নহলে নায়ক-নায়িকাৰ মিলন পৱিত্ৰ কৰাৰ আন উপায় নাই। সমস্তাবহল মানৱজীৱনৰ প্ৰেমোই যথাসৰ্ব্ব হ'ব নোৱাৰে। জীৱনৰ আন কৰ্তব্যলম্বৰে সৈতে সমন্বয় আৰু সামঞ্জস্য বন্ধা কৰিব পৰাই প্ৰেমৰ পৰীক্ষা।

জীৱনৰ আন কৰ্তব্য জলাঞ্জলি দি কেৱল দৈহিক প্ৰেমাৰ্ক্ষণত নিমগ্ন হ'লে বিচাৰ-বিশেষ হেৰাই যায়, কল্যাণ নাইকিয়া হয় আৰু কৰ্তব্যৰ প্ৰতি বিন্দুতি ঘটে। সেই কৰ্তব্য-বিন্দুতিৰ সংশোধন সমাজৰ কল্যাণৰ কাৰণে অপৰিহাৰ্য হৈ পৰে। নায়ক-নায়িকাৰ পৱিত্ৰ মিলনৰ মাৰ্গেদি সমাজত কল্যাণ প্ৰতিষ্ঠাৰ ভেটি স্থাপন কৰিবলৈ কৰিয়ে হৰ্বালাৰ অভিশাপৰ অৱতাৰণা কৰিছে।

নাটকীয় ঘটনাৰ পিনৰপৰা বিচাৰ কৰি চালে দেখা যায়, যদি হৰ্বালাৰ অভিশাপ প্ৰৱৰ্তন কৰা নহয় তেনেহ'লে হৃদয়ন্তৰ সন্মুখত হুঁচা বৈকল্পিক পথ মুকলি হৈ উঠে, শকুন্তলাক গ্ৰহণ নাইবা ত্যাগ। ইয়াৰ প্ৰথম বিকল্প হাতত ল'লে তেওঁ শকুন্তলাক ভ্ৰম-সঙ্গতভাৱে নিজৰ বিবাহিতা পত্নী হিছাপে গ্ৰহণ কৰিব লাগে, আন হাতে দ্বিতীয় বিকল্পৰ আশ্ৰয় ল'লে পাহৰাব ভেলছন কৰি নিৰ্ণয়ভাৱে সেই বিবাহিতা পত্নীক প্ৰত্যাখ্যান কৰিব লাগে। বৰ্দ্ধি প্ৰথম বিকল্পৰ আশ্ৰয় লয়, তেতিয়া অভিপ্ৰেত পৰিণতি জাতব বহু পূৰ্বে অৱাহিত-ভাৱে নাটকখনৰ সমাপ্তি ঘটে আৰু, তেতিয়া সেইখন এখন অতি সাধাৰণ প্ৰেমমূলক নাটক হিছাপে পৰিগণিত হয়। দ্বিতীয় বিকল্পৰ আশ্ৰয় ল'লে হৃদয়ন্তৰ চৰিত্ৰ হয় স্থগনীয়ভাৱে কলঙ্কিত; কাৰণ, তেতিয়া তেওঁ এজন অত্যন্ত স্বাৰ্থপৰ, পামৰ আৰু দায়িত্বহীন পাবণ্ড হিছাপে প্ৰতিষ্ঠাত হয়। মিছা, ঠগ আৰু প্ৰবঞ্চনাৰ জাল ভৰি কোণলৈবে শুদ্ধ, পৱিত্ৰ আৰু সবলমাত হুৱতীৰ পিছত হুৱতীৰ প্ৰেম-মধু পান কৰাই যেন হৃদয়ন্তৰ জীৱনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য। এজন ধূৰ্ভ প্ৰণয়-মধুকৰ আভিনয় কৰিয়েই যেন তেওঁ জীৱনত পৰম তৃপ্তি লাভ কৰে। তেতিয়া নাটকখনৰ বিয়োগান্ত সমাপ্তি ঘটে। হৰ্বালাৰ অভিশাপে এই উভয় বিকল্পক নিৰাশ কৰিছে আৰু নাটকীয় ঘটনাৰ গঠন সকলো প্ৰকাৰৰ অৱাহাৰী সম্ভাৱনাবপৰা মুক্ত কৰি ইয়াক অভিপ্ৰেত পৰিণতিৰে আগুৱাই নিয়াৰ পথ সূচন কৰি তুলিছে।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, বিষয়ৰ আৰু অৱবোধনোই 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'

নাটকৰ বীজ। হুৰ্বালাৰ অভিশাপ আৰু আঙঠিৰ সমাবেশেৰে উল্লিখিত নাটকীয় বীজ কাৰ্যত প্ৰতিকলিত কৰাত কালিদাসৰ প্ৰতিভা কিতাবে পৰিকূট হৈছে, তাৰ আন কেইটামান দিশৰ আলোচনাৰ প্ৰয়োজন। কালিদাসৰ অতুল প্ৰতিভাই হুৰ্বালাৰ অভিশাপ অবিহনেও হৃদয়তাই শকুন্তলাক চিনি পাবলৈ অপাৰগ হোৱা এটা বিশেষ পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰিছে। কাৰণ, গছৰ বাকলি পৰিধান কৰা শকুন্তলাৰে সৈতে বজাৰ পৰিচয়; পাটৰ কাপোৰ, বিবিধ অলংকাৰ আৰু প্ৰসাধন সামগ্ৰীৰে সু-সজ্জিত হৈ বাজবাগীৰ ঘৰে উপস্থিত হোৱা শকুন্তলাক তেওঁ চিনি পায় কেনেকৈ? প্ৰিয়ংবদা আৰু অননুৰাৰ লগত থকা শকুন্তলাৰে সৈতে হৃদয়স্তৰ পৰিচয়; অপৰিচিত শাজীৱৰ, শাৰদত আৰু গৌতমীৰ মাজত থকা শকুন্তলাক তেওঁ গ্ৰহণ কৰে কেনেকৈ? তদুপৰি হংস-পৰিকাৰ গীত শুনাই কালিদাসে কৌশল কৰি বজা হৃদয়তক অভিশপ্ত উৎকণ্ঠিত কৰি তুলিছে। তেওঁৰ হৃদয়ৰ অন্তৰতম প্ৰবেশত নিভৃত হৈ থকা অস্বাস্থ্যবশত কোনো প্ৰিয়স্বৰ্গিত উদ্ভূত কৰি বজাৰ মন উদ্বিগ্ন কৰি তুলিছে। এনে কণতে শকুন্তলাক আনি কালিদাসে হৃদয়স্তৰ সন্মুখত উপস্থিত কৰাইছে। উৎকণ্ঠিত মন আৰু উদ্বিগ্ন চিত্ত লৈ হৃদয়স্তৰ পক্ষে জানো কোনো শুকতপূৰ্ণ কথা গভীৰ-ভাৱে চিন্তা কৰি তাৰ সুখীমাংসা কৰাৰ সামৰ্থ্য আছে? এনেকুৱা পৰিৱেশ আৰু পৰিস্থিতিৰ প্ৰভাৱত যদি হৃদয়তাই শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰে তাৰ বাবে জানো তেওঁক অগবীৰ্য কৰা উচিত হ'ব? কিন্তু শকুন্তলা হৃদয়স্তৰ বিবাহিতা পত্নী; সেই কথা অস্বীকাৰ কৰে কোনে? তথাপি যদি শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যান এইদৰে সংঘটিত হয় তেতিয়াও নাটকৰ অভিপ্ৰেত উদ্দেশ্য সাধন নহয়, হৃদয়স্তৰ চৰিত্ৰৰো কোনো উৎকৰ্ষ সাধন নহয়, নায়ক-নায়িকাৰ বিচ্ছেদ চিৰ-বিচ্ছেদত পৰিণত হয়। হুৰ্বালাৰ অভিশাপে কিন্তু নায়ক-নায়িকাৰ চিৰ-বিচ্ছেদ ঘটোৱা নাই; এই বিচ্ছেদ অস্থায়ী; অভিজ্ঞানাভবণৰ দৰ্শনৰ লগে লগে ইয়াৰ ম্যাদ উকলি যায়। দৰ্শক আৰু পাঠকে উদ্ভীৰ হৈ নায়ক-নায়িকাৰ সেই পুনৰ্মিলনলৈ অপেক্ষা কৰি থাকে।

হুৰ্বালাৰ অভিশাপৰ অলৌকিক শক্তিয়ে শকুন্তলা সম্পৰ্কীয় সকলো কথাতেই হৃদয়স্তৰ সৃতিপথৰপৰা বহিৰ্ভূত কৰিছে আৰু পৰি-শাপৰ অপ্ৰতিহত শক্তিব প্ৰভাৱে পৰিস্থিতিৰ সত্যক বিচাৰ কৰিব পৰা বজাৰ সকলো সামৰ্থ্য আৰু দায়িত্ববোধ নাইকিয়া কৰি পেলাইছে। এই হুৰ্বাপ্যজনক বিন্দুতি বজাৰ বহুত কৰ্মকল হিছাপেই যেন অবিভূত হৈছে আৰু এই বৈৰ-স্বৰ্গিপাকেই বজাৰ

বিবাহিতা পত্নী-ভ্যাগব নৈতিক দায়িত্বপৰা অব্যাহতি দিয়া বুলি স্বীকাৰ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰি। কিন্তু বজাই এদিন নিজ হাতেৰে যি আঙঠিটো স্মৃতিচিহ্ন-ৰূপে শকুন্তলাৰ আঙুলিত পিন্ধাই দিছিল, সেইটো যদি আজি শকুন্তলাৰ হাতত থাকিলহেঁতেন, তেনেহ'লে নিশ্চয় সিয়েই আজি এই অভাৱনীয় পৰিস্থিতি অতিক্ৰম কৰি শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যান বোধ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন; কিয়নো হৃদয়ন্তই যে শকুন্তলাক বিয়া কৰাইছিল এই আঙঠি-টোৱেই তাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ। এই প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণেই দুৰ্ভাগ্যৰ অভিশাপৰ অলৌকিক শক্তিকে পৰাভূত কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। কালিদাসে অসীম প্ৰতিভাৰে ইতিপূৰ্বেই সেই লংঘনহীন যৌৱনোন্নত প্ৰেমৰ স্মৃতিচিহ্ন (আঙঠিটো) শকুন্তলাৰ হাতত পৰা লৈ গৈ শচীতীৰ্থৰ পৱিত্ৰ জলত নিমগ্ন কৰি ৰাখিছে। উন্নত প্ৰণয়ৰ প্ৰতীক আঙঠিটোৰো যেন পবিত্ৰজ্বৰ প্ৰয়োজন। আঙঠিৰ অভাৱেই নায়ক-নায়িকাৰ বিচ্ছেদ অপৰিহাৰ্য কাৰণ-ৰূপে দেখা দিছে। আঙঠি অন্তৰ্ধান নহ'লে ইয়াতেই নাটকৰ অন্ত পৰিলহেঁতেন।

শকুন্তলাৰ প্ৰিয় সখী প্ৰিয়ংবদা আৰু অননুৰাই দুৰ্ভাগ্যৰ অভিশাপৰ কথা জানিছিল আৰু এই আঙঠিটোৱেই যে তাৰ প্ৰতিবিধান তাকে জানিছিল; কিন্তু, শকুন্তলাৰ মানসিক অৱস্থা দেখি তেওঁৰেই কল্যাণ চিন্তা কৰি সেই সবলমতি সখী হৃদয়নীয়ে শকুন্তলাক সেই বিষয়ে বিতংতাৰে একো নক'লে, মাত্ৰ ইঞ্জিত দিলে, বজাই যদি তেওঁক চিনি পোৱাত অসুবিধা হয়, তেতিয়া সেই আঙঠিটো দেখুৱাই দিব। সখী হৃদয়নীয়ে যদি শকুন্তলাক অভিশাপ আৰু আঙঠিৰ কথাটো বিবৰি ক'লেহেঁতেন তেতিয়াও শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যানৰ প্ৰতিবোধ হ'লহেঁতেন। কালিদাসে সবলমতি সখী হৃদয়নীৰ অন্তৰত শকুন্তলাৰ বিপৰ্যয়ৰ আশঙ্কা উৱৰ হ'বলৈ নিদিলে। সেয়েহে নায়ক-নায়িকাৰ বিচ্ছেদ অৱধাৰিত হ'ল।

এই প্ৰলজত আকৌ আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যান নিৰ্বাধাই সম্পন্ন কৰিবলৈ কালিদাসে এই নাটকত নিপুণ কৌশলেৰে বিদূষকৰ চক্ৰি নিৰ্মাণ কৰিছে। নাট্যকাৰৰ আন দুখন নাটকৰ বিদূষকৰ দৰে এই নাটকৰ বিদূষকক নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰেমাকৰ্ষণ আৰু মিলন-বন্ধনত গুপ্ত সহায়ক হ'বলৈ, নাইবা বাৰ্তালাপতো অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ দিয়া হোৱা নাই। আনহেৰে কালিদাসে ইয়াত বিদূষকক কোনো দিনে নায়িকাৰে সৈতে লাক্ষ্য হ'বলৈকে সুযোগ দিয়া নাই। সেয়েহে বজাই বিদূষকক কয়, 'চকু

পাকিলেও তুমি তাৰ ফল লাভ কৰিব পৰা নাই; কাৰণ দেখাৰ যোগ্য বস্তু তুমি দেখা পোৱা নাই।’

দৃশ্যস্তুই গান্ধৰ্ব বীতিৰে শকুন্তলাক বিয়া কৰোৱাৰ পূৰ্বেই বিদূষকক নাট্যকাৰে কৌশল কৰি আশ্ৰয়ৰপৰা হস্তিনাপুৰলৈ লৈ আহিছে, যাতে তেওঁ সেই সময়কে ঘূৰ্ণাক্ষৰেও একোকে জানিব নোৱাৰে। আশ্ৰয়ৰপৰা বিদূষক উভতি অহাৰ সময়ত বজাই বৰং তেওঁক ক’লে, ধৰ্ম-কন্তাৰ প্ৰতি তেওঁৰ কোনো আকৰ্ষণ নাই। যিবোৰ কথা কোৱা হৈছে সিবিোৰ মিছা-পৰিহাস-বিজলিত হাথোন। যুৎপিণ্ডবুদ্ধি বিদূষক সেইদৰে বজাৰ কথাত বিশ্বাস কৰি উভতি আহিল।

যদি বিদূষকে শকুন্তলাক এবাৰো দেখিলেহেঁতেন, নায়ক-নায়িকাৰ গান্ধৰ্ব বিবাহৰ সময়ত বিদূষক যদি আশ্ৰয়ত উপস্থিত থাকিলেহেঁতেন, আৰু বজাই যদি শকুন্তলাৰ প্ৰতি তেওঁৰ আকৰ্ষণৰ কথা বিদূষকৰ ওচৰত গোপন নকৰিলেহেঁতেন, তেন্তিহঁতঃ দৃশ্যস্তুৰ পক্ষে শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰা অসম্ভৱ হ’লহেঁতেন। আঙঠি চেৰালেও শকুন্তলাৰ লপকে প্ৰধান সাক্ষীৰূপে বিদূষক থিয় হ’ব পাৰিলেহেঁতেন। কালিদাসৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভাই বিদূষকক সেই সুযোগৰপৰা বঞ্চিত কৰিছে। ইয়াৰ বিপৰীতে বিদূষকেই দৃশ্যস্তুৰ প্ৰমুখ স্থিতিত হ’লহেঁতেন সাক্ষাৎ অল্পবোধনৰ কাৰণ-স্বৰূপ। আৰু ইয়াতেই অপ্ৰত্যাশিতভাৱে নাটকৰ সামৰণি পৰিলহেঁতেন। সেট কাৰণেই কালিদাসে ইতিপূৰ্বৰপৰাই বিদূষকক আঁতৰাই ৰাখিছে। আন নালাগে শেষত শকুন্তলা আহি দৃশ্যস্তুৰ সন্মুখত উপস্থিত হোৱাৰ আগ মুহূৰ্ত্ততে বজাৰ ওচৰৰপৰা বিদূষকক আঁতৰাই নিছে, বিজানিন্দা সেই যুৎপিণ্ডবুদ্ধিৰ লোকজনে অথবা কিবা অঘটন ঘটায়।

উপৰি-উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে আঙঠি হেৰোৱাৰ বাহিৰে আন কোনো অৱস্থা বা পৰিস্থিতিয়ে দৃশ্যস্তুৰ পক্ষে শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যান বৃক্তিসম্ভৱ কৰি তুলিব নোৱাৰে আৰু লেই আঙঠিৰ বাহিৰে আন একোৱেই দৃশ্যস্তুৰ বিন্ধুতিৰ অল্পবোধনৰ গ্ৰাসসম্ভৱ কাৰণ হ’ব নোৱাৰে। কাৰণ সেট আঙঠিটোৱেই নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰথম প্ৰণয়ৰ প্ৰথম সাক্ষী। কিন্তু লেই আঙঠিটোৱে কিমান নিকাৰ ভুলিলে। শকুন্তলাৰ আঙুলিৰপৰা স্তন্যক গৈ শচীতীৰ্ধৰ পানীত পৰিল। বোঁ-মাছে তাক স্তন্যচ তোগ্য বস্তু বুলি গিলিলে। হঠাৎ সেট মাছ জালোৱাৰ হাতত পৰিল আৰু মাছটো কাটেঁতে

১. ৰাজা—মধ্যৰা, অনৰাণ্ডচক্ৰকলোহনি। যেন ঘৱা ঘৰ্ণনীয়ং ন দৃষ্টং।

(শকুন্তলা ২য় অঙ্ক)

সেইটো ওলাই পৰিল। বিক্ৰীৰ কাৰণে সেই আঙঠি বজাৰ পালেগৈ, চৌৰ্য বস্ত্ৰ-ৰূপে নগৰবন্ধীৰ দ্বাৰা সি বাজিয়াপ্ত হ'ল আৰু বিচাৰাধীন হৈ শেষত বজাৰ হাতত পৰিল। এইদৰে অতি অশ্ৰুত্যাগিতভাৱে বজাই আঙঠিটো দেখাব লগে লগে শকুন্তলাৰ কথা তেওঁৰ মনত পৰিল। শকুন্তলাৰ কথা স্মৃতি-পথলৈ অহাৰ লগে লগেই বজা বিবাহ-বিষয় হ'ল, আৰু সেই আঙঠিটো নিশাৰ ভাজন হ'ল। নাটকৰ শেষ অঙ্কত মাৰীচৰ আশ্ৰয়ত আকস্মিকভাৱে শকুন্তলাৰে সৈতে দৃশ্যস্তব সাক্ষাৎ হ'ল। শকুন্তলাই বজাক চিনি পালে আৰু বজাৰ হাতৰ সেই আঙঠিটোও চিনি পালে, শকুন্তলাই তেওঁৰ কথা বজাৰ মনলৈ কেনেকৈ আহিল বুলি সোধাত বজাই উত্তৰ দিলে : 'অম্বাদভুলীয়োপলভ্যং খলু স্মৃতিকপলকা।' এই আঙঠিটোৰ পুনঃ প্ৰাপ্তিয়ে মোৰ স্মৃতি উদ্ধৃদ্ধ কৰি তুলিছে। বজাই সেই আঙঠিটো পুনৰ শকুন্তলাক দিবলৈ বিচৰাত, শকুন্তলাই বজাৰ হাততে থাকক বুলি ক'লে, কাৰণ, 'নাস্তি বিশ্বসিযি। আৰ্যপুত্ৰ এৱৈ-তচ্চাৰয়তু'। হাততৰপৰা স্কলকি গৈ এবাৰ বিপদত পেলোৱা আঙঠিয়ে পুনৰ বিপদত পেলোৱা পাবে বুলি তাক বিশ্বাস নকৰি শকুন্তলাই সেইটো পুনৰ গ্ৰহণ নকৰিলে; কিন্তু বীতি অনুসৰি থিয়া কৰাই এবাৰ প্ৰত্যাখ্যান কৰা দৃশ্যস্তুই যে তেওঁক পুনৰ প্ৰত্যাখ্যান নকৰিব, সেই বিশ্বাস তেওঁক দিলে কোনে? কিংব বিশ্বাসত তেওঁ দৃশ্যস্তবে সৈতে পুনৰ মিলনৰ বাবে প্ৰস্তুত হ'ব? সেই বিশ্বাসৰ বোগমুহুত্ৰ স্থাপন কৰিবলৈ কালিদাসে অলৌকিক কল্পনাৰে লাহুৰমতীৰ চৰিত্ৰ নিৰ্মাণ কৰিছে।

বহু আশা-আকাঙ্ক্ষা লৈ উপস্থিত হোৱা শকুন্তলাক যেতিয়া দৃশ্যস্তুই অৱমাননা কৰি প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে তেতিয়া শকুন্তলাৰ অন্তৰবৰপৰা দৃশ্যস্তব প্ৰতি সকলো আস্থা নাইকিয়া হোৱাটো স্বাভাৱিক। দৃশ্যস্তব প্ৰতি শকুন্তলাৰ অন্তৰত গঢ়ি উঠিল প্ৰবল ঘৃণা আৰু ক্ৰোধৰ ভাব।

শকুন্তলাৰ অন্তৰত দ্বাৰী লম্পৰ্কে গঢ়ি উঠা মত্তৰ তেওঁ সংশোধন কৰা উচিত। এই মত্তৰ সংশোধন কৰিবলৈ হ'লে তেওঁৰ পক্ষে, তেওঁৰ প্ৰতি দৃশ্যস্তব অনুভাৱ সৰ্ব্বদে তেওঁৰ বিশ্বাস ঘূৰাই অনা একান্ত প্ৰয়োজন। বিশ্বাসৰ ভেটি স্থাপন হ'লেহে শকুন্তলাৰ মত্ত-সংশোধনৰ প্ৰশ্ন সম্ভৱপৰ হ'ব পাৰে। এই বিশ্বাস স্থাপনৰ সম্ভাৱনা লাহুৰমতীয়ে আশাক জানিবলৈ দিয়ে। অন্তৰ্গত নাটক-ধনক মিলনান্ত পৰিণতিলৈ হুপান্তৰিত কৰা অসম্ভৱ হ'লহেঁতেন। নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কত শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যানৰ অন্তত নাটকখনবোৰো বিয়োগান্ত পৰিণতিৰ

পথ পূৰ্ণৰূপে বুকলি হৈ উঠিছে। নাটকৰ দৰ্শক আৰু পাঠকবুলক অনিশ্চয়তা আৰু উৎকণ্ঠাই উদ্গীৰ কৰি তুলিছে। আৰু, সাহুসভীয়ে শকুন্তলাই বৰ্তমান ক'ত কিভাবে অৱস্থান কৰিছে সেই নিৰ্ভৰ-যোগ্য মূল্যবান সংবাদ অৱগত কৰাই দৰ্শক আৰু পাঠকৰ ব্যগ্ৰতা আৰু উৎসেগ জাগৰ কৰিছে। নায়ক-নায়িকাৰ মিলন সাধৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ দৰ্শক আৰু পাঠকৰ মানসিক প্ৰস্তুতিৰ নিতান্ত প্ৰয়োজন। সাহুসভীৰ অহু শ্ৰৱেণে সেই মানসিক প্ৰস্তুতিৰ প্ৰস্তাৱনা সৃষ্টি কৰিছে।

আকৌ সাহুসভীৰ প্ৰবৰ্তনে বিচ্ছেদ-বেদনাৰ সুৰ শিথিল কৰিছে। পঞ্চম অঙ্কৰ শোকজনক পৰিণতি হৈছে; আকৌ বঠ অঙ্কও বজা দৃশ্যস্তব কেৱল বিচ্ছেদ-ব্যথিত হৃদয়ৰ দ্ৰুত-বেদনাৰ সুৰেৰে অহুৰণিত হৈ উঠিছে। এইদৰে অবিশ্ৰান্ত শোকবাহী সুৰৰ অপৰিৱৰ্তিত ভাবৰ গম্বুৰ যোজাই দৰ্শক আৰু পাঠকৰ ধৈৰ্যৰ সীমা চেৰ পেলাই যোৱাৰ উপক্ৰম হোৱাত সাহুসভীৰ অহুপ্ৰৱেশে তাক উপশমিত কৰিছে আৰু, দৃশ্যস্তব বিচ্ছেদ যন্ত্ৰণাৰ তীব্ৰতা লঘু কৰি নায়ক-নায়িকাৰ পুনৰ্মিলনৰ যোগ-সূত্ৰ ৰচনা কৰিছে। ধৰ্মপত্নী শকুন্তলাৰ চিন্তাই ক্ষণিত কৰা বিবহ-বিমৰ্ষ দৃশ্যস্তব চকুৰ জলে শকুন্তলাৰ প্ৰতি তেওঁৰ অকৃত্ৰিম অহুবাগ সম্বন্ধে সাহুসভীৰ পূৰ্ণ বিশ্বাস জন্মালে। সাহুসভীৰ জবৰতে শকুন্তলাই দৃশ্যস্তব অকৃত্ৰিম অহুবাগৰ অহুসন্ধান পোৱাৰ পিছতো জানো তেওঁ দৃশ্যস্তব সম্বন্ধে মত সংশোধন নকৰাকৈ থাকিব পাৰে? হেৰোৱা বিশ্বাসৰ পুনৰ উদ্ধাৰে নায়ক-নায়িকাৰ পুনৰ্মিলন সুক্তি-বৃত্ত আৰু স্বাভাৱিক কৰি তুলিছে। কোনেও নেদেখা নজনাকৈ সাহুসভীয়ে বেনেদৰণে অহুসন্ধান চলাইছে, তাত কালিদাসৰ প্ৰতিভা ফুটি উঠিছে; কাৰণ, এনে ক্ষেত্ৰত সদৰিকৈ সংগ্ৰহ কৰা তথ্যত কৃত্ৰিমতা থাকে; কিন্তু গোপন সংগ্ৰহত তেনে আশঙ্কা নাথাকে।

দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ আৰু আঙঠিৰ বৃশাস্তব সানঘণিৰ ক্ষেত্ৰত আন এটা উল্লেখনীয় কথা হ'ল, শকুন্তলাই নিজৰ কৰ্তব্য পাহৰি গৈ দুৰ্বাসাৰ অভিশাপৰ নিৰ্বাকণ নিকাৰ ভূজিব লগীয়া হোৱাটো। ইয়াত আচৰিত হ'ব লগীয়া একো নাই; কিন্তু, দৃশ্যস্তবতো দুৰ্বাসাৰ কোনো অপবাদ কৰা নাছিল? তেনেহ'লে দৃশ্যস্তবই পৰি-শাপৰ চৰ্তাঙ্গ ভূজিব লগীয়া হ'ল কিয়? দৃশ্যস্তবই মৃগৰা কৰিবলৈ গৈ হৰিণ-শিঙটিক খেদি গৈ অজ্ঞাতে মহৰ্ষি কণ্বৰ আশ্ৰমৰ নৱিকট ভূমিত উপস্থিত হ'ল। বজাই খেদি যোৱা হৰিণটো আশ্ৰমৰ মৃগ; পলিকমে তাক বধ কৰিবলৈ বাধা দিলে। আশ্ৰম বুলি জনাব পিছত তত্ৰোচিত-তাৰে বজা জগে জগে মৃগৰাৰ কাৰণে আন পিনে যোৱা উচিত আছিল।

তেতিয়া নাটকৰ অগ্ৰগতি ব্যাহত হয়। গতিকে নাট্যকাৰে আশ্ৰমৰ ধ্বংসকৰণ
 বাবা তেওঁলোকৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰিবলৈ বজাৰ আহ্বান জনালে। মহাবাজ
 দৃশ্যস্থই ধ্বংস আশ্ৰমপৰত প্ৰবেশ কৰাৰ পূৰ্বেই প্ৰকাশ কৰিলে, পুণ্যাশ্ৰম
 দৰ্শনৰ বাবা নিজৰ আত্মা পবিত্ৰ কৰি লওঁ : ‘পুণ্যাশ্ৰমদৰ্শনেৰে তাৰদাম্ভানং
 পুণীৰহে।’ আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰি বজাই আশ্ৰমৰ বালিকা তিনিজনীক দেখি
 তেওঁলোকৰ কপত মুগ্ধ হ’ল আৰু বালিকা তিনিজনীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ
 কণকতী শকুন্তলাৰ প্ৰেমত পৰিল। আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰাৰ বাই উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে
 বজাৰ বিস্ময়ৰ ঘটিল। মৃৎপিণ্ডবুদ্ধি বিধ্বংসকৰণ বজাৰ আচৰণ দেখি ক’বলৈ
 বাধ্য হ’ল, তপোবনখনক আপুনি দেখিছোঁ বস্তুভূমিত পনিগত কৰিলে : কৃতং
 যয়োপবনং তপোবনমিতি পশ্চামি।’ ভাৰত-সম্ৰাটৰ পক্ষে ই গুৰুতৰ অপৰাধ।
 বজাৰ কৰ্ত্তব্য আশ্ৰমৰ পবিত্ৰতা বক্ষা কৰা; ভঙ্গ কৰা নহয়। গতিকে তেওঁৰ
 অপৰাধ অস্বীকাৰীয়। সেয়েহে দুৰ্বাসাৰ অভিশাপে তেওঁক স্পৰ্শ কৰিলে আৰু
 দুৰ্ভোগ ভোগাই বজাৰ আত্মা পবিত্ৰ কৰি তুলিলে। এই ক্ষেত্ৰতো দেখা যায়,
 বজাৰ বিস্মৃত (বিস্ময়ৰ) কৰ্ত্তব্যক দুৰ্বাসাৰ অভিশাপে স্মৰণ (অমুৰোধন) কৰাই দিলে।
 ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ প্ৰণয়নত কালিদাসৰ অন্তৰত এই বিস্ময়ৰ আৰু অমুৰোধনৰ
 প্ৰভাৱ অনাৱাসে অমুৰোধন।

পুনশ্চ নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ বিকল্পকৃত অনন্যৰাৰ উক্তিৰপৰা বুজা যায় যে
 দৃশ্যস্থই গান্ধৰ্ব ৰীতিৰে শকুন্তলাক বিয়া কৰালেও আশ্ৰমৰপৰা উভতি গৈ বাজ-
 অন্তঃপুৰত আন বসন্তীৰ সঙ্গ পালে বজাই শকুন্তলাৰ কথা স্মৰণ কৰিখনে
 নকৰে সন্দেহ।’ অনন্যৰাৰ এই স্বাভাৱিক সন্দেহৰ বাবেদি নাট্যকাৰে অতুল
 প্ৰতিভাৰে ধ্বংস কৰিছে যে দৃশ্যস্থৰ চৰিত্ৰত আন কিছু দোষ আছে যাৰ
 কাৰণে তেওঁ শকুন্তলাক পাহৰি যায়। সেই দোষ সংশোধনৰ কাৰণে দুৰ্বাসাৰ
 অভিশাপে তেওঁক স্পৰ্শ কৰিছে। আৰু এইদৰে শকুন্তলাৰ বিস্ময়ৰ সাব্যস্ত
 কৰিছে। বিস্ময়ৰ হ’লে অমুৰোধনৰ প্ৰয়োজন আছেই।

চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ :

আন দুখন নাটকতকৈ ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ চৰিত্ৰ-চিত্ৰণত কালিদাসৰ

১. অনন্যৰা—হজা প্ৰিয়ংবদে বজাপি গান্ধৰ্বেণ বিধিনা নিবৃত্তকল্যাণা শকুন্তলা...
 তথাপোভাৱচ্চিত্ৰগীৰম্।স বাজৰ্হিঃ...আত্মনো নগৰং প্ৰবিশ্ভাস্তঃ-
 পুৰলমাগত ইতোগতং বৃত্তান্তং স্মৰতি বা নৱেতি।

(শকুন্তলা বিকল্পক ৪ৰ্থ অঙ্ক)

অসাধারণ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। কবিয়ে এই নাটকৰ চৰিত্ৰসমূহ সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰৰপৰা আহৰণ কৰিছে। সমাজৰ নৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱেশত গঢ় লৈ উঠা প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰই সামাজিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু কঠিৰে সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত। চৰিত্ৰসমূহৰ প্ৰত্যেকৰে নিজস্ব ব্যক্তিত্ব আছে। তেওঁলোকক ব্যক্তিস্বসম্পন্ন কৰি তোলাত কবিৰ অলীম কৰ্মতা আৰু অদ্ভুত পৰিচয় পোৱা যায়। সমাজৰ সাধাৰণ লোকৰ হাজত থকা বিশেষ গুণসমূহক কবিয়ে স্নানবৰূপে কপাৱিত কৰিছে। কবিৰ চৰিত্ৰসমূহ ভাব আৰু অনুভূতিপূৰ্ণ।

কথ আৰু বাৰীচৰ দৰে মহা তপস্বী, শাজৰৰ আৰু শাবৰতৰ দৰে নিষ্ঠাবান শিষ্য, গৌতমীৰ দৰে বিহুৱী তপস্বিনী, প্ৰিয়ংবদা আৰু অনহুয়াৰ দৰে মেহশীলা বান্ধৱী, হুয়ান্তৰ দৰে আৱৰ্ণ বজা, শকুন্তলাৰ দৰে শুদ্ধশীলা নাবী, সৰ্বদমনৰ দৰে সৰ্বশুণী বালক, কঙ্কীৰ দৰে ৰাজ-অন্তঃপুৰৰ চিন্তাশীল আৰু বিখ্যাত তথা-বধায়ক, মাতলিৰ দৰে সুদক্ষ সাৰথি, সাহুমতীৰ দৰে কাৰ্যদক্ষা অঙ্গৰা, তন্ত্ৰদেনৰ দৰে অগ্নিপুণ সেনাপতি, বিদূষক, নগৰবক্ষী আৰু সবলমতি ধীৱৰ আদি মুখ্য আৰু গৌণ চৰিত্ৰ সমন্বিত এই নাটক।

দৃশ্যভূমি :

এই নাটকৰ নায়ক পুৰুকুলপ্ৰদীপ বজা হুয়ান্ত। তেওঁ ধীৰোদাত্ত নায়ক। ধীৰোদাত্ত নায়কৰ বিনয়, আত্মসংবৰ, সাহস, মহনশীলতা, অসামৰিকতা আদি বিবোধ গুণ থকাৰ প্ৰয়োজন কালিদাসে হুয়ান্তক সেই সকলোবোৰ গুণেৰে বিভূষিত কৰিছে আৰু নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কত তাৰ পট ভূমি দাঙি ধৰিছে। কালিদাসে হুয়ান্তৰ চৰিত্ৰ বে কেৱল এজন প্ৰেমিক-ৰূপেইহে অঙ্কিত কৰিছে তেনে নহয়, তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ আন আন বৈশিষ্ট্যবোৰো বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে। হুয়ান্ত একাধাৰে বজা, বিচাৰক, মাহুৰ, প্ৰেমিক, বোকা, সংগীতজ্ঞ, চিত্ৰকৰ। বিভিন্ন গুণৰ সমাবেশ ঘটাই কবিয়ে হুয়ান্তৰ বাস্তৱ জীৱন-চৰিত্ৰ বিচিত্ৰ কৰি তুলিছে।

বহু ভাৰ্য্য-প্ৰেম বজাসকলৰ পক্ষে এক প্ৰকাৰ বৰ্ণই আছিল। হুয়ান্তও তাৰ ব্যতিক্ৰম নাছিল; কিন্তু অনীতি আৰু অধৰ্ষৰ সাজেদি ভাৰ্য্য প্ৰেমৰ প্ৰবৃত্তি তেওঁৰ নাছিল। নৈতিকতা বিসৰ্জন হি এজন সাধাৰণ লোকৰ দৰে শকুন্তলাক ভাৰ্য্য-ৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ তেওঁ বিচৰা নাছিল। প্ৰথম বৰ্ণনতেই শকুন্তলাৰ

কপত দুই হৈ হৃদয়ই তেওঁক বিয়া কৰাবলৈ অভিযান কৰিলে। মনৰ অভিযানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই হৃদয়ই কুজপতি কথৰ চুহিত। শকুন্তলাক নিঃসন্দেহে কত্ৰিয়ৰ বিবাহ-যোগ্য বুলি স্থিৰ কৰিলে; কাৰণ, সন্দেহ স্থলত সাধুনকলৰ অন্তঃকৰণৰ প্ৰকৃতিয়েই প্ৰমাণ : ‘সত্যং হি নংদেহপদেষু বস্তু প্ৰমাণমন্তঃকৰণপ্ৰকৃতম্ :।’^১ অন্তৰৰ পৰিত্ৰেতা সৰ্বদে হৃদয়ৰ আত্মবিধান প্ৰয়ল। ধৰ্মবিবোধী আচৰণৰ বাবে তেওঁৰ মানসিক প্ৰকৃতি ধাৰিত হ’ব নোৱাৰে, এয়ে তেওঁৰ বিধান। তথাপি শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰাৰ পূৰ্বে তেওঁ জানিবলৈ বিচাৰিলে—শকুন্তলা বিবাহিতা নাইবা বিবাহ সৰ্ব্বত জড়িতা হয় নে নহয়, বিয়াৰ প্ৰতি তেওঁ আগ্ৰহী নে আকীৰ্ণন ত্ৰক্কাৰিণী হৈ থকাই তেওঁৰ ইচ্ছা, তেওঁ ব্ৰাহ্মণ-কন্যা নে কত্ৰিয়সন্তৰা ইত্যাদি কথাৰ অমূলকান লৈ নিঃসন্দেহ হোৱাৰ পিছতহে (সংপ্ৰতি নংদেহনিৰ্ণয়ো জাতঃ) তেওঁ শকুন্তলাক ভাৰ্যাকপে পাবলৈ ইচ্ছুক হয়। সেয়েহে তেওঁ প্ৰকাশ কৰিলে : ‘আশঙ্কনে বহুসিং তদিসং স্পৰ্শকমং বহুস্।’^২ যাক অগ্নি বুলি ভবা গৈছিল সি স্পৰ্শযোগ্য বস্তুহে।

ব্ৰাহ্মণ, ঋষি-বুনি আৰু আশ্ৰমৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা, ভক্তি আৰু তয়েই হ’ল তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ দ্বিতীয় বৈশিষ্ট্য। সাধু-সংস্ৰাণীৰ প্ৰতি তেওঁৰ শ্ৰদ্ধা প্ৰশংসনীয়। ব্ৰাহ্মণ ঋষিয়ে আশ্ৰমৰ হবিণাটো বধ কৰিবলৈ বাধা দিয়াত বজা তেওঁলোকৰ সন্মানাৰ্থে হবিণাটোলৈ শব নিকেপ কৰাৰপৰা বিবত হ’ল। ইয়াত বজাৰ ঋষিকলৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাৰ লগে লগে অন্তৰৰ মহাহুতবৰ্তাও প্ৰকাশ পালে। সকলোৰে সন্মানভাজন হৈও বজাই আনৰ সন্মান লাভৰ কৃষি নোখোজে। ঋষিৰ আদৰ্শগুৰু হৃদয় আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ সন্মত হ’ল; কাৰণ তেওঁৰ উদ্ভেদ পুণ্যাশ্ৰম বৰ্ণনৰ বাবা নিজকে পৱিত্ৰ কৰা^৩ আৰু লগতে বহুবি কথৰ অবৰ্তমানত তেওঁৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা^৪। এইদৰে বজাই বিনীত ৰূপেৰে আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিলে : ‘বিনীতৰেবেণ প্ৰৱেষ্টব্যানি তপোৱমানি নাম।’^৫ ইয়াত বজাৰ আশ্ৰমৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা, ঋষিৰ প্ৰতি ভক্তি,

১. শকুন্তলা ১২০

২. ঐ ১২৪

৩. পুণ্যাশ্ৰমবৰ্ণনেন জাৰবাস্থানং পুনীৰুহে।

(শকুন্তলা ১৪ অঙ্ক)

৪. সা থলু বিদিতভক্তিং মাং বহুৰ্থে কৰিত্তি।

(ঐ)

৫. শকুন্তলা ১৪ অঙ্ক

স্বাক্ষিত কচি আক বিময়ৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁৰ বৰ্ণে নাইবা নৈমিত্ত-
বাহিনীয়ে^৭ বাতে আশ্ৰমৰ কোনো ধৰণৰ অশান্তিৰ সৃষ্টি নকৰে ভাব বাবে তেওঁ
সদায় সজাগ দৃষ্টি ৰাখিছিল, কাৰণ তেওঁ কয়, শান্তিপ্রদায় তপস্বীসকলৰ ভিতৰত
দাহিকা শক্তি আছে হৈ থাকে : ‘শমপ্রদানেনু তপোধনেনু গুঢ়ং হি দাহিকাশক্তি
ভেজঃ।’^{১০} বজাই ধৰিব অন্তৰত থকা দাহিকা শক্তিয়েই ভয় কৰে। কয়
আশ্ৰমৰপৰা ধৰিসকল আহি ৰাজধানীত উপস্থিত হোৱাত আশ্ৰমত কিবা অঘটন
ঘটাৰ আশংকাই বজাক ব্যাকুল কৰি তুলিছিল।^{১১} বজাই তৎকণাৎ ৰাজ-পুৰোহিতক
বৈদিক বিধিৰে আশ্ৰমবাসীসকলক সৎকাৰ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দি নিজে তেওঁ-
লোকক স্বাগত সন্তাৰণ জনাবলৈ উপযুক্ত ঠাইত অপেক্ষা কৰিলে।^{১২} আশ্ৰম
বাসীৰ প্ৰতি বজাৰ কি অগাধ শ্ৰদ্ধা, তাক ইয়াৰপৰা অনুমান কৰিব পৰা যায়।
হৰ্ষানাৰ অভিলাষ অবিহনে কোনো সেই শ্ৰদ্ধাসীল হৃদয়ন্তৰ পক্ষে ঐকান্তিক
প্ৰত্যাখ্যান কৰা সম্ভৱ হ’লহেঁতেন ?

প্ৰথম অৱত আকৌ দেখা যায়, বৰ্ণৰপৰা নামি বজাই আশ্ৰমত প্ৰৱেশ
কৰাৰ সময়ত সাৰথিক পথশ্ৰান্ত বৰ্ণৰ ঘোঁৰাকেইটাক গা ধুৱাই পৰিচৰ্যা কৰিবলৈ
নিৰ্দেশ দিলে : ‘ভাৰবাজপৃষ্ঠাঃ ক্ৰিয়ন্তাং ৰাজিনঃ।’ ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁৰ অন্তৰখন
ৰে ইতৰ প্ৰাণীৰ প্ৰতিও দয়াৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল, সেইটো বুজা যায়।

বজাৰ চৰিত্ৰৰ অন্ততম বৈশিষ্ট্য হ’ল, তেওঁৰ মাতৃভক্তি : ‘কিমবাতিঃ
প্ৰবিতঃ।’ মাকক তেওঁ গুৰুজ্ঞান কৰে আৰু মাকৰ আত্মা অলম্বনীয় বুলি
ভাবে।^{১৩} হৃদয়ন্তৰ চৰিত্ৰৰ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ’ল, তেওঁৰ সদাচাৰ, নৈতিকতা,
সহিত্য আৰু ধৰ্মপৰায়ণতা। শকুন্তলা আনৰ পত্নী বুলি প্ৰতিগম হোৱাৰ
জগে জগে তেওঁ শকুন্তলাৰ মুখৰ পিনে দৃষ্টিপাতকৈ নকৰিলে, মাত্ৰ ক’লে :

১. তপোধননিৰ্ভাশিনামুপবোধো মা ভূং। এতাবন্তোৰ বৰ্ণং স্থাপয়
বাৰধৰভবাৰি। (শকুন্তলা ১ম অঙ্ক)

২. বখা ন বে সৈনিকান্তপোধনমুপকল্পতি তথা বিবেকহ্যাঃ।
(শকুন্তলা ২য় অঙ্ক)

৩. শকুন্তলা ২।৭

৪. ঐ ৫।৩

৫. অমুনাপ্ৰমৰ্শানিনঃ শ্ৰৌতেন বিধিনা সংকৃত্য স্বয়মেৰ প্ৰৱেশনিকুম্ভবীৰ্ণতি।
অহমপ্যত্র তপস্বিবৰ্ণনোচিতো প্ৰবেশে স্থিতঃ প্ৰতিপাশ্যমাৰি।

(শকুন্তলা ৫ম অঙ্ক)

৬. বাজা—ইতত্তপস্বিকাৰ্ধম্। ইতো গুৰুজনাভা। বৰ্ণবশ্যমভিক্ৰমণীয়ম্।

(শকুন্তলা ২য় অঙ্ক)

‘ভবতু। অনির্বৰ্ণনীয়ং পৰকল্পজম্।’ আনব জীৱ ধৰ্মনা কবিশ নাপায়। এয়ে বজাব নৈতিক চৰিত্ৰৰ স্পষ্ট নিৰ্দেশন। বজাব কাৰ্য দেখি প্ৰতিহাৰীয়ে ক’লে : ‘অহো ধৰ্মাপেক্ষিতা তত্বঃ। জ্ঞানং নাং স্তুত্বোপনতং কপং দৃষ্টা কোহন্তো বিচাযয়তি।’^১ বজাব কি ধৰ্মনিষ্ঠা। নিজে নিজে আহি উপস্থিত হোৱা এনে কপ দেখি আন কোনে এইবোৰৰ বিচাৰ কৰে। কল্পকীৰ কথাবগৰাও হৃদয়ন্তৰ ধৰ্মনিষ্ঠাৰ পৰিচয় পোৱা যায় : ‘কামং ধৰ্মকাৰ্যমনতিপাত্যং দেৱস্ত।’^২ বজাই ধৰ্ম-কাৰ্য পেলাই বখা উচিত নহয়। শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰাত শাস্ত্ৰবৰে বজাক ভৎসনা কৰাৰ উপৰিও ‘ঐশ্বৰ্যবস্ত’ বুলি বিশেষভাৱে ভিৰঙ্কাৰ কৰিছিল।^৩ কিন্তু বজাই তাক অসীম আত্মসংযম আৰু ধৈৰ্যেৰে সহ কৰিলে আৰু ক’লে, ‘ভপোখনমকল, বহু চিন্তা কৰিও মই এওঁক (শকুন্তলাক) গ্ৰহণ কৰা বুলি স্মৰণ কৰিব পৰা নাই’ : ‘ভোক্তাপোখনাঃ চিন্তয়ন্নপি ন খলু স্বীকৰণমত্ৰতৰত্যাঃ স্মৰামি।’^৪ বজাব সহিষ্ণুতাৰ মুখ নটাই নোৱাৰি। যথা ৰীতিৰে বিবাহিত পত্নীক নিৰ্দেশ, নিষ্ঠুৰৰ দৰে অকাতৰে প্ৰত্যাখ্যান কৰা প্ৰমুট-স্বতি হৃদয়ন্তৰ স্বতিপথত পুনঃ যেতিয়া দৈৱক্ৰমে শকুন্তলাৰ স্বতি আবিৰ্ভূত হ’ল, তেতিয়া বজাব শকুন্তলাৰ কাৰণে অল্পশোচনাৰ দৃষ্টাই পাঠকৰ সহানুভূতি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাথাকে ; কাৰণ ইয়াত হৃদয়বান হৃদয়ন্তৰ শকুন্তলাৰ প্ৰতি অকৃত্ৰিম প্ৰেমাভুবাগ কটকটীয়া হৈ জিজিকি উঠিছে। তদুপৰি শকুন্তলাৰ প্ৰতি কৰা অবিচাৰৰ বাবে হৃদয়ন্তাই যিদিনা শকুন্তলাৰ ওচৰত কৰা বিচাৰে, সেইদিনা তেওঁৰ অভাবৰ সবলতা আৰু পৱিত্ৰতা উজ্জ্বল হৈ উঠিল।

অৰ্থৰ প্ৰতি অনতিজাৰেই আছিল হৃদয়ন্তৰ চৰিত্ৰৰ আন এটা বিশেষ গুণ। পুত্ৰহীন, ধনশালী বণিক ধনমিত্ৰৰ মৃত্যু হোৱাত ৰাজ-ভাণ্ডাৰলৈ আহিব লগীয়া তেওঁৰ সম্পত্তিৰ প্ৰতি হৃদয়ন্তৰ কোনো আৰ্জিলাব নাই। বৰং এই প্ৰলভতে তেওঁ ঘোষণা কৰিলে, আত্মীয় বিয়োগ হোৱাজনক প্ৰতি হৃদয়ন্তাই হ’ব তেওঁলোকৰ ধৰ্ম-সজ্ঞাত আত্মীয়।^৫ ইয়াত প্ৰজাবৰ্গৰ প্ৰতি তেওঁৰ পিতৃভূজ্য

১. শকুন্তলা ৫৪ অঙ্ক।

২. ঐ ঐ

৩. বৃহৎসানী বিকাৰাঃ প্ৰায়োগৈশ্বৰ্যমভেদু। (শকুন্তলা ৫।১৮)

৪. শকুন্তলা ৫৪ অঙ্ক।

৫. ঐ ৭।২৪

৬. যেন যেন বিবৃজ্যন্তে প্ৰজাঃ সিন্ধেন বন্ধুনা।

য ন পাপাহুতে ভাদাং হৃদন্ত ইতি বৃহৎসান্ ॥ (শকুন্তলা ৬।২০)

সেহাঙ্গুশীলতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। স্বৰ্গলৈ গৈ ইল্লবো অল্লব পত্ৰক
 নিধন কৰি হুয়ন্তাই অসীম বীৰত্বৰ পৰিচয় দিলে, অৰুচ সেই বীৰত্ব
 নিজৰ বুলি গৌৰৱ নকৰি ইল্লবে প্ৰতাপ বুলি স্বীকাৰ কৰিলে। এই স্বীকা-
 ৰোক্তিয়ে হুয়ন্তৰ অন্তৰৰ উদ্বাবতা আৰু মহাহুতবৰতাৰ পৰিচয় দিয়ে।^১
 হুয়ন্ত যে কেৱল যুগ্মাত নিপুণ, যুদ্ধত দুৰ্ব্ব, নৱীতকলাত বদজ আৰু
 চিত্ৰবিভাত পাবৰ্ণী আছিল এনে নহয়। তেওঁ আছিল একম আৰ্ণ বৰাও
 প্ৰজাহুতবৰ্ণনেই আছিল তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ বাজৰ্ণ। বিপদবৰা প্ৰজাবৰ্ণক বৰা কৰাই
 আছিল তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম। তেওঁ আছিল আপদৰ মহান-কৰ্তা, বিপদৰ নিৰ্তকশীল
 বন্ধু।^২ প্ৰজাবৰ্ণক তেওঁ নিজ পৰিয়ালৰ লোকৰ ববে জ্ঞান কৰি শাসন
 কৰিছিল : ‘প্ৰজাঃ প্ৰজাঃ বা ইব তন্ত্ৰিয়া।’^৩ তেওঁৰ শাসন-কাৰ্য চমিছিল
 অক্লান্ত গতিৰে : ‘অৱিভ্ৰমোহৱং লোকতন্ত্ৰাধিকাৰঃ।’^৪ হুয়ন্তাই নিজেই প্ৰকাশ
 কৰিছে, বাৰ্য্য-প্ৰতিষ্ঠাৰ সফলতাই কেৱল আকাঙ্ক্ষাৰেই অৱলান ঘটায়, কিন্তু
 সেই লক্ষ বাৰ্য্যৰ বৰ্ণণাবলম্বনৰ কাৰ্য হয় কষ্টসাধ্যক। শ্ৰমৰ কাৰণেহে বাৰ্য্যক
 ধাৰণ, আঁতৰ কৰাৰ বাবে নহয় : ‘নাতি প্ৰমাণনয়স্য বা প্ৰমাণ বাৰ্য্যং
 স্বহস্তধৃতবণ্ডমিৱাতপত্ৰম্।’^৫ এয়ে আছিল তেওঁৰ বাজ-আৰ্ণ। হুয়ন্তৰ কথা-
 বাৰ্তাবৰণ এইটো ভালদৰে বুজিব পাৰি যে তেওঁ স্নৰ মনোবিজ্ঞানবিদ আছিল :
 ‘কাশী স্বতাং পত্ততি।’ প্ৰেমিকলকলে লকলোকেই নিজৰ অহুত্ব বিছাপে
 কল্পনা কৰে। ‘সৰ্বঃ কান্তমাত্মীয়ং পত্ততি।’ প্ৰিয়জনক লকলোৱে স্নৰৰ বেবে।
 তত্পৰি তেওঁ যে এজন চিন্তাশীল দাৰ্শনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ লোক আছিল তাকো
 বুজা যায় :

বৰ্য্যাপি স্বীক্য মধ্বাংক নিশম্য লক্ষানুপৰ্যংলুকো ভৱতি বংলুখিতোহপি জন্ত : ।

তন্ত্ৰেস্তম। স্ৱতি নুনবোধপূৰ্ণং তাস্থিবাণি অনন্যাত্বনৌলুবাণি ॥

বাস্তৱ লকলো প্ৰকাৰে স্নৰী হৈও যে মনোমোহা দৃষ্ট বেবি নাইবা প্ৰতি-
 মধ্ব শব্দ শুনি ব্যাকুল হয়, তাৰ কাৰণ নিশ্চয় তেওঁ তাৰ অন্তৰত জীব হৈ থকা

১. নিযন্তি কৰ্ণন্ত বহুংবপি য়িবোজ্যঃ

পংক্তান্তান্তপৰেহি তবীৰবাণাম্। (শকুন্তলা ৭।৪)

২. আপন্নাত্মনজেনু স্বীকিতাঃ থলু পৌৰৱাঃ। (শকুন্তলা ২।১৬)

৩. শকুন্তলা ৫।৪

৪. ঐ পক্ষম অৰু

৫. ঐ ৫।৬

৬. ঐ ৫।২

অস্বাভাবীয় নবদ্বয় কথা অজ্ঞাতে শ্রবণ কবে।

শকুন্তলা :

শকুন্তলা এই নাটকৰ নায়িকা। নাটকৰ আন চৰিত্ৰসমূহতকৈ নায়িকা শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰ অধিক আকৰ্ষক আৰু বিশেষ গাভীৰ্বপূৰ্ণ। শকুন্তলা ঋষি বিধামিত্ৰ আৰু স্বৰ্গৰ অপসৰা যেনকাৰ কৰ্তা। জন্মৰ পিতৃত শকুন্তলাক পিতৃ-মাতৃয়ে অস্বাভাব্য মাজত পেলাই থৈ যায়। তেতিয়া চৰাইবিলাকে তেওঁক আশুৰি থাকে। বহুদিন কৰাই শকুন্তলাক অস্বাভাব্য মাজত পাই তেওঁৰ আশ্ৰয়লৈ লৈ আহে আৰু বিবৰ কৰ্তাৰ ববে প্ৰতিপালন কৰে। শকুন্তলাই মাতৃবপৰা অপাৰ্থিৱ ৰূপ আৰু পিতা, কুলপতি কথবপৰা আশ্ৰয়ীৰ শিষ্টাচাৰ আৰু বিনয়ান্বিত গুণ লাভ কৰিছিল। ৰূপ আৰু গুণৰ সমাহাৰেণে শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰ মনোজ্ঞ কৰি তুলিছে। আশ্ৰয়ৰ তৰু-মতা, গছ-গছনি, পাত-পৰীষে লৈতে শকুন্তলাৰ নিবিড় লবন্ধ। আশ্ৰয়ীৰ পৰিৱেশত গঢ় লৈ উঠা শকুন্তলাৰ অন্তৰখন হৈছে লবনতা আৰু পৰিত্ৰতাৰে পৰিপূৰ্ণ। শকুন্তলাক দেখিলে অস্বাভাব্য হয়, তেওঁ যেন প্ৰকৃতিৰেই কৰ্তা। শকুন্তলাক প্ৰথম দেখিলেই হৃদয়ত তেওঁৰ ৰূপত বৃদ্ধ হ'ল। বৃদ্ধ হোৱাৰ কথাই, কাৰণ বাজ অজ্ঞপ্তবৰ প্ৰসাধন-মণ্ডিত। নাৰীসমূহৰ মাজত হৃদয়ত এনে ৰূপ কেতিয়াও দেখা নাই। শকুন্তলাৰ ৰূপ দেখি তেওঁৰ এনেদৰে আগিল যেন বনজতাৰ নৈসৰ্গিক শোভাই লবঙ্গপাৰিত। উদ্ভাস-মতাৰ শোভা পৰাভূত কৰিছে : 'দুবীকৃতাঃ খলু ভগৈকতানমতা বনজতাতিঃ।' শকুন্তলাৰ সৌন্দৰ্য বতাব-জন্মৰ; কৃত্ৰিমতাৰ লেশ মাত্ৰও তাত নাই : 'অব্যাক-মনোহৰং তপুঃ।' আভৰণ, প্ৰসাধন একোৱেই নাই; পৰিধান কৰিছে কেৱল গছৰ বাকলি। তথাপিও তেওঁ দেখিবলৈ অপূৰ্ণ বৰণীয়া হৈ উঠিছে। যি স্বয়ং জন্মৰ তাৰ সৌন্দৰ্য কিহে লৰ্জায় : 'কিঞ্চিৎ হি অস্বাভাৱং মত্তমং নাকৃতীনাং।' শকুন্তলাৰ ৰূপ লবন্ধে হৃদয়ত যেন শেৰ মন্তব্য কৰিলে, বিধাতাৰ জী-বন্ত সৃষ্টিত শকুন্তলা অমন্ত-বন্তি : 'জী বন্ত-সৃষ্টিবপৰা প্ৰতিভাতি না মে।'

শকুন্তলা বাল্যকাল অভিক্ৰম কৰি পূৰ্ণ বোয়ন-লক্ষণা হৈ উঠিছে। প্ৰিয়বন্ধাৰ কথাই তাৰ ইন্দ্ৰিত দিয়ে : 'অত্র পৰোধবন্ধিতাবিহিত্ৰ আশ্রমো

১.	শকুন্তলা	১১৬
২.	ঐ	১১৭
৩.	ঐ	১১৮
৪.	ঐ	২১৯

বৌদ্ধনৃপাঙ্গভব ।^{১১} এই সম্পর্কে জনদ্বিত্বাবকাবক বৌদ্ধনকে ঘোষ দিয়া
 ভাষ। বাহু হৃদয় কোমল শাখায হবে; নিভয় ভবত গতি মুহূৰ্দ্ধন ।
 প্রস্তুতিত ফলব হবে লোভনীয় বৌদ্ধন তেওঁর অঙ্গে অঙ্গে স্পষ্ট : ‘কুহুৰ্দ্ধন
 লোভনীয় বৌদ্ধনমদেবু সংনম্ ।’^{১২} আশ্রমীয় পবিত্রেশত প্রতিপালিত। শকুন্তলাব
 মন আক চিত্ত ফলব হবে হৃদয় আক পবিত্র । শকুন্তলাব পবিত্র মনত
 এতিয়াও মননব কোনো প্রভাব পবা নাই । মনন মহত্ত্বভারে জীবন বাপন
 কবি আনন্দব ঘাড়েঘিয়েই যেন তেওঁ জীবনটো অভিযাহিত কবিল । কিন্তু
 হঠাৎ আশ্রমত চতুৰ গভীৰাকৃতি হৃদয়ক প্রথম দেখিয়েই শকুন্তলাই
 অতিক্রমে আশ্রম-বিবোধী ভাব অল্পভর কবিলে : ‘কিং হু পবিত্রং প্রেক্ষ্য
 তপোরনবিবোধিনো বিকাবন্ত গমনীয়ানি সংবৃত্তা ।’^{১৩} আশ্রমত শকুন্তলা বি
 চিন্তাধাৰাব ঘাড়েঘি পবিত্রধিত্তা হৈছে এই অল্পভর ভাব সম্পূর্ণ বিপৰীত ।
 শকুন্তলাই মাত্র এইখিনিকে জানে ; ইয়াব প্রকৃত স্বরূপ কি নাজানে । ইয়াব
 বাবে শকুন্তলা আগবেপবা প্রস্তুতো নাছিল, আক ইয়াক কেনেকৈ গোপনে
 বাধিব লাগে তাকো নাজানে । হৃদয়ই স্পষ্টভারে প্রকাশ কবে, তেওঁর
 প্রতি নিক্ষেপ কবা দৃষ্টিপাতত শকুন্তলাব অঙ্গবাগ ফুটি উঠিছে ; কিন্তু সেই
 অঙ্গবাগ দৃষ্টিচাৰেবে সংঘবিত ; সেই কাৰণে তেওঁ তাক প্রকাশ কবিল পবা
 নাই, গোপন কবিও বাধিব পবা নাই : ‘বিনয়বাবিত্তবৃত্তিবভভরা ম বিবৃত্তো
 মননো ন চ সংবৃত্তঃ ।’^{১৪} হৃদয়ই আকৌ কম, পৰম্পৰবপবা বিয়ায় লোভা
 মননতো শালীনভাব ঘাড়েঘিয়েই তেওঁর মনব ভাব প্রকাশ কহিছে ; কিননো
 অলপ দুব গৈয়েই তেওঁ ক্ষন্তক ব’ল, ছল কবিলে, যেন ভবি হৃদয় কুশলমব
 অল্পবেবে আহত হৈছে ; আকৌ গহব শাখাত পবিত্রের বকল জাগি মনবা
 মন্থেও জাগি থবা যুগি একওহাব চলেবে আকৌ এবাব দুখ দুবাই তেওঁর
 (কলার) গিনে চালে ।

এইববে শকুন্তলাব নরগত অভিধিব প্রতি জন্মা অঙ্গবাগেই স্পষ্ট প্রথম
 পবিত্র হ’ল । প্রেমমূর্তি হৃদয়ব চিন্তাত শকুন্তলা ব্যাকুল । সেই চিন্তাব
 কাৰণে শকুন্তলাব শবীৰ যিনে যিনে শোচনীয় হৈ বাবলৈ ধবিলে । হৃদয়

১. শকুন্তলা প্রথম অঙ্ক ।
২. ঐ ১১৩
৩. ঐ প্রথম অঙ্ক ।
৪. ঐ ২১১

প্ৰতি শকুন্তলাৰ প্ৰেম গভীৰ হৈছে বহিঃ সখী ছন্দবীৰ্য্যৰ। সেই কথা তেওঁ গোপন কৰি ৰাখিছে। শেষত বাধ্য হৈ শকুন্তলাই প্ৰকাশ কৰিলে: 'সখি যত: প্ৰভৃতি মম দৰ্শনপথাগত: স তপোবনবন্ধিতা বাজৰি:।'১ সখী বিধিনা সেই তপোবনৰ বন্ধক বাজৰি মোৰ দৃষ্টিপথলৈ আহিছিল সেই বিনয়ৰ। তেওঁকেই মনে মনে কামনা কৰি আছিল মই এই অৱস্থা পাইছোঁহি। তেতিয়া ছাইসখীৰ পৰামৰ্শমতে শকুন্তলাই বজালৈ প্ৰেমপত্ৰ লিখি পঢ়ি শুনািলে। এনেতে হঠাৎ বজা আহি সেই ঠাইত উপস্থিত হ'ল। সখী ছন্দবীৰ্য্যে বজাবে লৈতে শকুন্তলাক অকলে এৰি থৈ যোৱাত তেওঁৰ নাৰীমূলত উদ্বিগ্নতাই পাঠক আৰু লক্ষকৰ চিত্ত আকৰ্ষণ কৰে। উদ্বিগ্ন হ'বলৈ মানা কৰি বজা শকুন্তলাৰ পৰিচৰ্যা কৰিবলৈ উদ্বৃত্ত হোৱাত শকুন্তলাই বজাক ক'লে, পূজনীয়জনৰ 'গচমত নিজকে অপৰাধিনী কৰিবলৈ নিষিচাৰোঁ: 'ন মাননীরেদ্বাআনমপৰাধয়িযে'।২ দ্ৰুত শকুন্তলাৰ মানত এতিয়াও পূজনীয় ব্যক্তি। এয়া শকুন্তলাৰ ভদ্ৰ আচৰণৰ নিদৰ্শন। এইদৰে কৈ শকুন্তলা প্ৰস্থান কৰিবলৈ উদ্বৃত্ত হ'ল। তেতিয়া বজাই বজপূৰ্বক বাধা দিয়াত শকুন্তলাই ক'লে: 'পোৱৰ বন্ধ বিনয়ম্। মননসংতপ্যাপি ন ধ্বাঙ্গন: প্ৰভৱামি।'৩ হে পোৱৰ, শাস্তিনতা বন্ধ কৰক। কামসন্তপ্য হ'লেও মই নিজেই নিজৰ গৰাকী নহওঁ। ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ মূৰ্ত প্ৰতীক কুলপতি কথৰ আশ্ৰমত প্ৰতিপালিতা, প্ৰশিক্ষিতা আৰু সংস্কৃত আচাৰমণ্ডলা শকুন্তলাই ভাৰত-মাত্ৰাট দ্ৰুতক ক'লে, 'হে পোৱৰ, শিষ্টাচাৰৰ সীমা অতিক্ৰম নকৰিব। মনন-পীড়িত হ'লেও যথেষ্ট-ভাৱে মাত্ৰাটেৰে লৈতে হাত মিলাব নোৱাৰোঁ।' হিন্দু নাৰীৰ মূৰ্তিমতী আদৰ্শ শকুন্তলা। নিজৰ আশ্ৰ-মৰ্য্যাদা বন্ধা কৰা আৰু শুকজনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা দেখুওৱা— এয়ে শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য। শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰৰ আন বৈশিষ্ট্য দেখা যায় যেতিয়া শকুন্তলা উদ্বিগ্নচিত্তে দ্ৰুতক বাজসভাত উপস্থিত হ'ল বাজ মহাবীৰ্য্যে প্ৰতিষ্ঠা লাভৰ আশাবে। বজাই শকুন্তলাক চিনিব নোৱাৰিলে, আমৰ বীৰ বুলি তেওঁক প্ৰত্যাখান কৰিলে। বজাৰ এনে অভাৱনীয় আচৰণত শকুন্তলা স্তম্ভিত হ'ল, কিন্তু বজাৰ প্ৰতি কোনো বিৰুদ্ধ আচৰণ নকৰিলে, বজাবে লৈতে তৰ্কতো প্ৰবৃত্ত নহ'ল। ইয়াত শকুন্তলাৰ বিনয় আৰু অসীম ধৈৰ্যৰ উপৰিও বিদায় বেজিকা দিয়া পিতৃৰ উপদেশ 'ভুৱি প্ৰকৃত্যপি

১. শকুন্তলা কৃতীয় অঙ্ক।

২. ঐ ঐ

৩. ঐ ঐ

বোষণতয়া যা ন প্রতীপং গমঃ',^১ স্বামীয়ে প্রতিকূল আচরণ কৰিলেও ক্ৰোধত বিকৃততা নকৰিবা' ব প্রতি শ্রদ্ধাশীলতা পৰিস্ফুট হৈ উঠিল। বিতীৰ্ণতে, শকুন্তলা যে দ্ৰুতগতিৰ বিবাহিতা পত্নী সেই সম্পৰ্কে উপাশন কৰা প্রকৃত ঘটনাৰ বাবেই প্রকাশিত হ'ল তেওঁৰ সত্যনিষ্ঠা, নবজতা আৰু হৃদয়ৰ পবিত্ৰতা। শেষত বজাই যেতিয়া সদাচাৰ ভঙ্গ কৰি পৰোক্ষভাৱে শকুন্তলাৰ মাতৃ-নিন্দা আৰু তেওঁৰ জন্ম-বৃত্তান্ত লৈ উপহাস কৰিলে তেতিয়া তেওঁ বজাক ক'লে, এয়া আৰ্থৰ আচৰণৰ বহিৰ্ভূত (অন্য)। শকুন্তলাই ভালদৰে বুজি পায়, নিজৰ সম্বন্ধিণীক তিবন্ধাৰ বা অকাঙৰে ভাগ কৰাৰ অসীম প্রভুত্ব বলা দ্ৰুতগতিৰ আছে; কিন্তু শকুন্তলাৰ মাতৃৰ চৰিত্ৰৰ নিন্দা আৰু বিশেষকৈ তেওঁৰ জন্ম-কাহিনী লৈ উপহাস কৰাৰ অধিকাৰ দ্ৰুতগতিৰ নাই। জন্ম বৈবাহিক, চৰিত্ৰ নিজস্ব। এই আত্মসন্মান বোধে শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰক বৈশিষ্ট্যমণ্ডিত কৰি তুলিছে।

দ্ৰুতগতি তিবন্ধাৰ কৰি শুদ্ধহৃদয়। শকুন্তলাক প্রত্যাখ্যান কৰিলে; দুহৰ্ত্তৰ বাবে শকুন্তলা বোঝাৰিতা হ'ল যদিও তেওঁ দ্ৰুতগতিৰ প্রতি পূৰ্বৰ অকৃত্ৰিম অঙ্গুবাগ আৰু ভক্তি ভাগ কৰা নাই। শকুন্তলাৰ হৃদয়-মন্দিৰত দ্ৰুতগতি এতিয়াও এক মাত্ৰ উপাস্ত দেৱতা। পতিভক্তা শকুন্তলাই স্বামীচৰ পবিত্ৰ আশ্রমত তপস্বিনী হৈ প্রোবিত-ভৰ্তৃকা ব্ৰত পালন কৰি দ্ৰুতগতিৰ অপেক্ষাতেই জীৱন বাপন কৰিবলৈ ধৰিলে। আজি সেই অপাৰ্থিৱ কপৰত, শকুন্তলা নাই, আছে মাথোন মন্দিৰ-বসনা তপস্বিনী, পতিব্ৰতাৰ প্রতিমূৰ্তি শকুন্তলা, প্ৰেমৰ যজ্ঞ-বেদীত নিজকে আহুতিকৰূপে উৰ্গা কৰা শুদ্ধশীলা শকুন্তলা।

শেষত স্বামীয়ে লৈতে শুকজনৰ ওচৰত উপস্থিত হ'বলৈ জজ্ঞা বোধ কৰি শকুন্তলাই হিন্দুনাৰীৰ প্রচলিত তত্ত্ব ব্যৱহাৰ আৰু সদাচাৰেৰে নিজৰ চৰিত্ৰ উজ্জলতয় কৰি তুলিছে: 'জিহ্মেৰ্য্যাপ্নুজ্ঞেণ সহ শুকনরীপং গম্'।^২

ভপোবনৰ পবিত্ৰ আবেষ্টনিত প্রতিপালিতা শকুন্তলাৰ অন্তৰখন বে বেহেবে পৰিপূৰ্ণ আছিল তাক তেওঁৰ আশ্ৰমৰ তৰু-জতা, পত-পকীৰে লৈতে স্থাপন কৰা আত্মীয়তা আৰু বনিষ্ঠ নম্ৰতাপৰা স্তন্যবকৈ বুজা যায়। কেৱল বে পিতাকৰ নিৰ্দেশমতেই শকুন্তলাই গজ-জতাৰ শুচিত পাৰী নাইবা পত-পকীৰ আহাৰ খুৱাই প্রতিপালন কৰিছিল এনে নহয়, তেওঁৰ আছিল নিইতৰ প্রতি অকৃত্ৰিম, সোধবোপন

স্নেহ : 'ন কেবলং তাতনিরোগ এষ । অস্তি যে লোহবসেহোংপোডে' ।^১
 বতাহেবে লক্ষ্যলিত আঙুলি-লক্ষণ পন্নয়েবে বকুল গছ জোপাই শকুন্তলাক
 অতি শীঘ্ৰে তাব ওচৰলৈ যাতে : 'এব বাভেবিতপন্নরান্জলীভিববতীৰ
 মাং কেনববুদ্ধকঃ' ।^২ জতা-ভগিনী বনজ্যোৎস্নাক পাহৰিবলৈ হ'লে নিজকে
 পাহৰি বোৱা যেন বুলি তাৰে : 'তদ্বাছানবপি বিন্ধবিত্য়ামি' ।^৩ পতি-গৃহলৈ
 বোৱাব সময়ত ইটোব পিছত সিটোবপৰা বিদায় লৈ সেই স্নেহৰ বনজ্যোৎস্নাক-
 পৰাও বিদায় ললে : 'তাত জতাতগিনীং বনজ্যোৎস্নাং তাবদায়ন্নিয়ে' ।^৪
 হৰিণ-বধূৰে প্ৰলব্ধ কৰা শুভ সংবাদটো কাৰোবাক পঠিয়াই শকুন্তলাক দিবলৈ
 পিতাকক অনুবোধ কৰে ।^৫ সেই পিতাকৰ প্ৰতি শকুন্তলাৰ কি প্ৰগাঢ় শ্ৰদ্ধা,
 ভক্তি আৰু স্নেহ । বিদায় বেজিকা শকুন্তলা পিতৃ কথৰ চৰণত পৰিল
 'শকুন্তলা পিতুঃ পাদয়োঃ পততিঃ' ।^৬ সেই স্নেহলীল পিতা কথক এৰি গৈ
 শকুন্তলা যেন স্বাধীৰ গৃহলৈ যাব নেখেজে । বাৰে বাৰে পিতাক কথক
 মোখে, আৰ্কে কেতিয়া সেই আশ্ৰমলৈ উভতি আহিব পাৰিব : 'তাত
 কথা স্তু ভূয়ন্তপোৱনং প্ৰেক্ষিয়ে' ।^৭

শকুন্তলাৰ ভাগ্য-সম্পদ আৰু স্বাধীৰে লৈতে মিলন হোৱাত অধিক
 আনন্দিত হোৱা বালা আৰু ধোৱনৰ প্ৰিয় সখী দুজনীৰপৰা জোৱা বিদায়-
 বেদনাই শকুন্তলাৰ স্নেহ-বিন্দু অনুব ব্যথিত কৰি তুলিলে । সেই সখীদ্বয়ে
 বিদায় বেজিকা বহু দিন ধৰি লবলৈ সাঁচি থোৱা বকুল ফুলৰ বালাধাৰি প্ৰীতি
 উপহাৰ হিচাপে শকুন্তলাৰ হাতত তুলি দিলে । আশ্ৰমৰ তৰুবাগিৰে দিয়া
 দুমূল্য আভৰণ আৰু অলংকাৰৰ তুলনাত এই সামান্য ফুলৰ বালাধাৰি অতি
 লগণ্য, তথাপি দুয়ুজৰ বালকটোৱৰ ঐশ্বৰ্য্যবাণিৰ ঔজ্জ্বল্যই জানে। সেই বালাধাৰ
 দ্ৰাৱ কৰিব পাৰিব ? বাৰ অনুভৱৰ বিভিন্ন প্ৰলাপন সাধকীয়ে সেই বালাৰ
 দুগুণ জানে। দ্ৰাৱ কৰিব পাৰিব ?

১. শকুন্তলা ১ম অঙ্ক

২. ঐ ঐ

৩. ঐ ঐ

৪. ঐ ৪র্থ অঙ্ক

৫. তাত এবোটকপৰ্বতচাৰিণী পৰ্বতমুখ্য দুগম্ভূৰ্দ্ধাহনবপ্ৰপৰা ভৱতি তদা
 মহ্যং কিমপি ত্ৰিগুণিৰেবদিত্ত্বকং বিন্ধতিবিত্ত্বকং । (শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক)

৬. শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক

৭. অননুয়া—তেন হ্যেতস্মিন্ শকুন্তলাধাৰকৰিতে বাজিকেবনমুদক এতদ্বি-
 নিভয়েব কালান্তবকৰা বিকিৰা মহা কেনকলজিকা । (শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক)

প্ৰিয়ংবদা আৰু অনহুয়া :

শকুন্তলাৰ বালা আৰু ধৌৱনৰ দাবৰী বান্ধনী প্ৰিয়ংবদা আৰু অনহুয়া । সকলো ক্ষেত্ৰতে তেওঁলোক উভয়ে শকুন্তলাক অকাঙৰে আৰু নিঃস্বার্থভাৱে সহায় কৰে । শকুন্তলাৰ দৰে তেওঁলোকৰো শিক্ষা-ধীৰা আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰ সুকচিস্পৰ আৰু সুসংগঠিত । তেওঁলোকে দৃষ্টিভাৱে নৈতে মিলিত হোৱাৰ ক্ষেত্ৰত শকুন্তলাক স্বাৰ্থহীনভাৱে সহায় কৰি লখীমৰ শ্ৰেষ্ঠ আদৰ্শ দেখুৱাইছে । শকুন্তলাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ স্নেহ, মৰম আৰু ভাল-পোৱা অকৃত্ৰিম আৰু আন্তৰিক্যভাৱে পৰিপূৰ্ণ । তথাপি যে শকুন্তলাৰ প্ৰতি অনহুয়াৰ ঘেহাধিক্যৰ যাত্ৰা অগম বেছি, তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি । পিতৃ-মাতৃ উভয়ে নিজ সন্তানক দমানে মৰম-স্নেহ কৰে, তথাপি সন্তানৰ আগৰ-বিশ্ব হ'লে মাতৃ হয় অধিক উৎকণ্ঠিতা । সেইদৰে শকুন্তলাৰ কিম্বা আগৰ-বিশ্ব হ'লে উভয়ৰ মাজত অনহুৱাক দেখা যায় অধিক আতুৰা । নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত মদন-লীড়িতা শকুন্তলাক পৰিচৰ্যা কৰাবগৰা মনোবধ পূৰ্ণ কৰালৈ অনহুৱাকেই অধিক ব্যগ্ৰ দেখা যায় । বজাৰে লৈতে মিলন ঘটোৱাৰ পিছতে শকুন্তলাৰ তৰিহাৎ সুখৰ কথা চিন্তা কৰি অনহুৱাই বলাক কয় : 'বৰত বহু-বৰতা বাজানঃ প্ৰায়ন্তে । বধা নৌ প্ৰিয়লখী বহুবলশোচনীয়া ন ভৱতি তথা নিৰ্বাহয় ।'^১ বৰত বজাবিলাকৰ বহু তাৰী থকা হুজি শুনা যায় । আনৰ প্ৰিয় লখী আত্মীয়-স্বজনৰ বাটে শোকৰ কাষণ নহয়, তেনে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হয় যেন ।

চতুৰ্থ অঙ্কৰ বিকলকণ্ঠ দেখা যায়, অনহুৱাই শকুন্তলাৰ অপৰাধ মাৰ্জনা কৰিবলৈ প্ৰিয়ংবদাক ধৰি দুৰ্বাসাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াইছে । ইয়াৰ দ্বাৰাও শকুন্তলাৰ প্ৰতি অনহুৱাৰ অধিক ব্যগ্ৰতা বুজা যায় । প্ৰিয়ংবদা আৰু অনহুৱাৰ নিজৰ বৈশিষ্ট্য আছে আৰু নাট্যকাৰে নিগূণভাৱে তেওঁলোকৰ নিজৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ পৰিস্ফুট কৰি তুলিছে । বয়োযোৰ্তা অনুহুৱা স্বভাৱতে গাভীৰলীলা আৰু অহতুতি-পৰাৱণা । প্ৰিয়ংবদা ক্ষুৰ ভাবনামগ্না, হুজিনী আৰু আনন্দমুখৰা । অনহুৱাৰ সবলতা আৰু অহতুতিশীলতাই আনক হুত কৰে, প্ৰিয়ংবদাৰ বাৰ্তাভাপন কৌশল আৰু প্ৰভুত্বপন্নতীয়ে আনক বিস্মিত কৰে । অনহুৱা হুজুটিসম্পন্ন, প্ৰিয়ংবদা উপহিত হুজিনসম্পন্ন । প্ৰিয়ংবদাই সকলো কথাতে বহলভাৱে গ্ৰহণ কৰে ; অনুহুৱাই পৰ্যবেক্ষণ সুকলমে একোকে গ্ৰহণ নকৰে । উভয়ে

চৰিত্ৰৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য হ'ল, সুস্থিৰভাৱে নভা-নিচিন্তাকৈ অনসূয়াই কোনো কাৰ্যত আগ বাঢ়িব নোখোজে, প্ৰিয়ংবাৰাই কিন্তু কোনো কাৰ্যৰে পলম হোৱাটো নিষিদ্ধাৰ্থে : 'নিভৃতমিতি চিন্তনীয়াং ভৱেৎ, শীঘ্ৰমিতি স্তব্ধম্।'১

বিদূষক :

কাজিহামে এই নাটকত অপূৰ্ব কৌশলেৰে বিদূষকৰ চৰিত্ৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। 'শকুন্তলা'ৰ দৰে এখন শুক্লবৰ্ণ নাটকত বিদূষকৰ ছূমিকা নাট্যকাৰে অতুল প্ৰতিভাৰে গৌণ কৰি ৰাখিছে। নাটকৰ সাত অঙ্কৰ ভিতৰত মাত্ৰ তিনিটা অঙ্কতহে তেওঁক দেখিবলৈ পোৱা যায়। নায়ক-নায়িকাৰ জীৱনৰ আটাইতকৈ সম্ভাপূৰ্ণ ঘটনা বিবাহ, বিচ্ছেদ আৰু পুনৰ্মিলন সংঘটিত হোৱাৰ সময়ত নাট্যকাৰে বিদূষক ঘটনা-স্থলীত উপস্থিত থাকিবলৈ দিয়া নাই, অথচ সেই আটাইবোৰ ঘটনা সংঘটিত হ'বলৈ যি পৰিৱেশৰ প্ৰয়োজন তাত বিদূষক উপস্থিতি অপৰিহাৰ্য কৰি তুলিছে আৰু এইদৰে নাটকীয় ঘটনাৰ অগ্ৰগতিৰ পথ সূচন কৰি তুলিছে।

নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰণয় ব্যাপাৰত বিদূষকে সহায় নকৰে বৰং তেওঁ বজাক এই বিষয়ে নিকংসাহে কৰিছে; কাৰণ বিদূষকৰ দৰে নৈতিক ব্ৰাহ্মণ এজনে ব্ৰাহ্মণ-কৃত্য এজনীক কত্ৰিয়ই বিয়া কৰোৱাটো তেওঁ পছন্দ নকৰে : 'অভাৱসৰং ন দাস্তে। তো বরন্ত তে তাপসকৃত্যকাৰ্যনীয়া দৃষ্টতে।'২ শকুন্তলাৰ বিষয়ে কথা পাতিবলৈ সুযোগ দিয়া নহ'ব হুঁজি স্থিৰ কৰি বিদূষকে বজাক ক'লে, বন্ধু, আপুনি দেখিছোঁ এজনী ঋষি-কৃত্যৰ প্ৰতি আনন্দ। সৌন্দৰ্যমুগ্ধ বজা হৃদয়ত শকুন্তলাক পাবলৈ একান্ত আগ্ৰহী। ঋষিকলমৰ যজ্ঞ-ক্ৰিয়া বন্ধ কৰিবলৈ হৃদয়তই আশ্ৰয়ত থকাৰ সুযোগ পালে যদিও বিদূষক আশ্ৰয়তে থাকিলে তেওঁৰ প্ৰণয়-ব্যাপাৰত প্ৰতিবন্ধক হোৱাৰ সম্ভাৱনা হুঁই কবিন বোৱাৰি। হৃদয়তব এনে চিন্তাৰ মাজতে ৰাজ-প্ৰাসাদৰপৰা বাকে হৃদয়তক মাতি পঠিয়ালে যে তেওঁ মাকৰ অৱস্থিত 'পুত্ৰ-পিতৃ-পালন' ত্ৰতোপলক্ষে তাত উপস্থিত থাকিব লাগে। নাট্যকাৰে অতি নিপুণভাৱে শকুন্তলাৰ প্ৰতি বজাৰ অসুখ আৰু মাতৃৰ প্ৰতি ভক্তি পৰীক্ষা কৰিবলৈ বজাৰ সন্মুখত এক উদ্ভৱ-সংকটৰ সৃষ্টি কৰিলে : 'ইতস্তপস্বিকাৰ্ধম্। ইতো শুক্লমাজ্ঞা। বরংপ্যনতিভ্ৰমণীয়া।'৩

১. শকুন্তলা ৩য় অঙ্ক।

২. ঐ ২য় অঙ্ক।

৩. ঐ ঐ

এপিনে তপস্বীসকলৰ কাৰ্য, আন পিনে গুৰুজনৰ আদেশ, কোনোটোকেই এবাৰ নোৱাৰা। বজাই স্থিৰ কৰিলে, ব্যক্তিগত কাৰ্যতকৈ সামাজিক দায়িত্ব পালন কৰা নিভাৰ্ত্ত প্ৰয়োজন। সেয়েহে ডেউ বিদ্যবক ক'লে, বাতৃ দেৱীয়ে আপোনাক পুত্ৰৰূপে জ্ঞান কৰে : 'দ্বৈতব্ৰা পুত্ৰ ইতি পৰিগৃহীতঃ।' গতিকে আপুনি বাতৃৰ ওচৰলৈ গৈ বোব হকে পুত্ৰৰ কৰণীয়া সম্পাদন কৰিব লাগে। বজাৰ প্ৰভাৱত বিদ্যবক লম্বত হ'ল আৰু ৰাজভাত্যৰ মৰ্যাদাবে ৰাজধানীলৈ উভতি যাবলৈ ওলাল : 'যথা ৰাজ্যভূতেন গন্তব্যং তথা গচ্ছামি'।^১ তপোবনৰ শান্তি বজাৰ মাঘত বজাই শৈল-সামন্ত আদি পৰিজনবৰ্গক বিদ্যবকৰ জগতে ৰাজধানীলৈ পঠিয়াই দিলে। নাট্যকাৰে এইদৰে নিপুণ কৌশলেৰে দৃশ্যভূমিৰ প্ৰেমৰ মৌল্যখনি চিত্ৰৰ তবজিগীত উটাই দি ভাতৃকল্প বিদ্যবকৰ সহায়েৰে অল্পকাল ভীৰত উপস্থাপিত কৰিলে। ৰাজধানীলৈ প্ৰস্থান কৰাৰ সময়ত বজাই বিদ্যবক ক'লে, বন্ধু, ঋষি-কল্পা শকুন্তলা সম্পৰ্কে আপোনাক যিবোৰ কথা কৈছোঁ, সেই আটাইবোৰেই মিছা, গল্প মাজ, গতিকে এইবোৰ যথার্থ বুজি ধৰি নল'ব : 'পৰিহাসম্বিজল্লিভং সখে পৰমাৰ্থেন ন গৃহ্যতাং বচঃ।' ^২ এইদৰে কালিদাসে বিদ্যবক বজাৰ অল্পকালৰ সন্ধান, বুৰবাজৰ মৰ্যাদা আৰু ভ্ৰান্ত-কল্পাৰ প্ৰতি বজাৰ কোনো ধৰণৰ আসক্তি নাই বুজি সন্দেহহত কৰিলে। সবলমতি বিদ্যবক বজাৰ কথাত বিশ্বাস কৰি আশ্ৰয়ৰপৰা আঁতৰি আহিল। আৰু, ইয়াতেই প্ৰকাশ পালে নাট্যকাৰৰ নাট্য-প্ৰতিভা। প্ৰথম কথা, বিদ্যবক আঁতৰ কৰি নাট্যকাৰে নায়ক-নায়িকাৰ বিবাহ অবাধ গতিৰে সম্পাদিত কৰিলে। দ্বিতীয়তে, বিদ্যবক বিবাহৰ সাক্ষী হোৱাৰ সুযোগৰপৰা বঞ্চিত কৰিলে। আৰু বজাই পঞ্চম অঙ্কত বিবাহিতা শকুন্তলাক নিৰ্দিবাৰে প্ৰত্যাখ্যান কৰাৰ পথ সুকলি কৰি ৰাখিলে। দৃশ্য আৰু শকুন্তলাৰ গাভৰু-বিবাহৰ পৰা যদি বিদ্যবকে পালেহেঁতেন বজাৰ পক্ষে শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰা সূচক-পৰাহত হ'লহেঁতেন।

পঞ্চম অঙ্কত বজাই শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰাৰ অলপ আগতেই হংসপাদিকাৰ ভাংপৰ্শপূৰ্ণ গীত-ধ্বনি শুনাই নাট্যকাৰে কৌশল কৰি বজাৰ ওচৰৰপৰা বাণীক লাভনা দিয়াৰ ক্ষেত্ৰেৰে বিদ্যবক পঠিয়াই দিলে। বাণীৰ গীত-ধ্বনি শুনি বিদ্যবক বৈ গ'ল আৰু বজাৰ ওচৰলৈ উভতি যোৱাৰ কথা ডেউ পাহৰিলে। এইদৰে বিদ্যবক আঁতৰ কৰি নাৰাখিলে শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যানৰ নাটকীয়

১. শকুন্তলা ২য় অঙ্ক।

২. ঐ ২।১৮

শেঠৰ নাইকিয়া হ'বহেঁতেন, কাৰণ তেওঁ বজাৰ শকুন্তলা-পৰিণয়ৰ প্ৰত্যেক দৃষ্টা নহ'লেও শকুন্তলা সন্মুখে তেওঁৰ আগত ব্যক্ত কৰা কথাবোৰ বিদুষকে পাহৰি যোৱা নাই; কিন্তুো দুৰ্বালাৰ অভিযানে বিদুষকক স্পৰ্শ কৰা নাই। সেয়েহে নাট্যকাৰে শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখ্যান অব্যাহত কৰিবলৈ বিদুষকক সেই দৃষ্টবশৰা আগেয়ে আঁতৰ কৰি ৰাখিছে। নায়ক-নাৱিকাৰ বিবাহ আৰু বিচ্ছেদৰ সময়ত নাট্যকাৰে বিদুষকক আঁতৰ কৰি ৰাখি নাটকীয় ঘটনাৰ অগ্ৰগতিৰ পথ সূচন কৰিছে।

নাটকৰ বৰ্ঠ অঙ্কত দেখা যায়, বজা হুগুস্ত শকুন্তলাৰ চিন্তাত ব্যাকুল হৈ নিকংসাহ হৈ পৰিছে। বজাৰ সেই নিবংসাহ আঁতৰাই পুনঃ বীৰ-ভাব জগাবলৈ সেই নিবপৰাধ বিদুষককে নাট্যকাৰে ইন্দ্ৰৰ সাৰথি মাতলিৰ দ্বাৰা উৎপীড়ন কৰালে। এইবাবে উৎপীড়িত বিদুষকে আতঙ্কিত হৈ বজাৰ সহায় বিচাৰি চীংকাৰ কৰি উঠিল। বিপন্ন বন্ধা-কৰ্তা হুগুস্তৰ বীৰ-ভাব জাগ্ৰৎ হ'ল। ধৰুৱাণ লৈ তেওঁ হুসজ্জিত হৈ উঠিল। এনেতে মাতলিৰে বজাৰ সন্মুখত উপস্থিত হৈ দেৱবাজ ইন্দ্ৰৰ আশ্বস্ত্যৰ কথা জনালে, আৰু হুগুস্তক লৈ স্বৰ্গলৈ বাত্ৰা কৰিলে। ইন্দ্ৰৰ কাৰ্য সন্মাদা কৰি উভতি অহাৰ পথত হেমকুট পৰ্বতত অৱস্থিত দাবীচৰ আশ্ৰমত পুনঃ শকুন্তলাৰে সৈতে হুগুস্তৰ মিলন হয়। বিবাহ-বিমৰ্শ হুগুস্তৰ মানসিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন ঘটাবলৈকো নাট্যকাৰে বিদুষকৰ প্ৰরোগ কৰিছে। নাটকীয় ঘটনাৰ মূল কাৰ্য-ক্ষেত্ৰবশৰা নাট্যকাৰে বিদুষকক আঁতৰাই ৰাখিলেও সেই ঘটনা-সমূহৰ পৃষ্ঠভূমিত বিদুষকৰ ভূমিকা অপৰিহাৰ্য কৰি তুলিছে।

কথ :

মহাৰি কথ নাৱিকা শকুন্তলাৰ পোষণকৰ্তা পিতা। মাজিৰী নদীৰ তীৰত অৱস্থিত তেওঁৰ পৱিত্ৰ তপোধন। তেওঁ আছিল চিৰ ব্ৰহ্মচাৰী: 'শাস্ত্ৰতে ব্ৰহ্মশি স্থিতঃ।'।^১ সংসাৰ-বিবাসী, ব্ৰহ্মনিষ্ঠ তপস্বী হ'লেও তেওঁৰ অন্তৰখন আছিল দয়া, মেহ, মমতা, উদাৰতা আদি মানৱীয় ধৰ্মৰে পৰিপূৰ্ণ। অসুখ শিহ দুৰ্ভিক্ষে শিক্-মাতুৱে অৰণ্যৰ মাজত পেজাই থৈ যোৱা শকুন্তলাক এঘিৰে লৈ আহিল আৰু আশ্ৰমত নিজৰ কৰ্মৰ দৰে প্ৰতিপালন কৰিলে। সেই দয়ালু এঘিৰ অন্তৰত শকুন্তলাৰ প্ৰতি দিনে দিনে নিতুলস্নেহ অগত্য মেহ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ত্ৰিকালধৰ্মী এঘিৰে শকুন্তলাৰ প্ৰতিকূল বৈষম্য বহুতৈ পাই

তাক প্রশংসিত কবিতায় সুদূর সোমতীৰ্ণতৈ গৈ বহুদিন ধৰি ভপড়া কবিলে :
 'দৈববল্লভাঃ প্ৰতিকুলং সমগ্ৰিত্বং সোমতীৰ্ণং' গভঃ ।^১ কতাব প্ৰতি ধৰিব কি
 প্ৰগাঢ় স্নেহ । আশ্ৰমলৈ উভতি আহিহেই ধৰিয়ে অশবীৰী বানীয়ে জানিব পাবিলে
 যে বজা দৃশ্যতই শকুন্তলাক গান্ধৰ্ব বীড়িৰে বিয়া কৰাইছে আৰু শকুন্তলা বৰ্তমান
 আশ্ৰমগৰা । তেওঁৰ বিনা অশুভযতিত শকুন্তলাই দৃশ্যস্বৰূপ বৰণ কৰা বাবে তেওঁ
 শকুন্তলাৰ প্ৰতি ক্ৰোধ প্ৰদৰ্শন নকৰিলে, বৰং তাৰ প্ৰতি লাঘব সমৰ্থন জনাই
 নিজৰ অন্তৰৰ আদৰ আৰু উদারতা প্ৰকাশ কৰিলে ।^২ প্ৰবাসবপৰা উভতি
 অহাৰ পিছদিনাখনেই শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ পঠোৱাৰ ঘোষণা কবিতলৈ তেওঁ লিঙ্গ-
 সকলক নিৰ্দেশ দিলে : 'অভৈৰ ধৰিবকিতাং স্থাং ভতুঃ সকাশং ব্ৰিগৰ্জ্জগি ।'^৩
 মহৰি কথৰ কঠোৰ কৰ্তব্যনিষ্ঠাই আমাক বিম্বিত কৰে, কিয়নো বিবাহিতা
 হুঁি জনাৰ পিছত তেওঁ স্নেহৰ শকুন্তলাক আৰু এটা দিনো আশ্ৰমত থাকিবলৈ
 নিদিিলে । কথ নিষ্ঠুৰ নহয়; কথ কৰ্তব্যনিষ্ঠ পিতা । সেয়েহে পতিগৃহলৈ
 পঠোৱাৰ সময়ত শকুন্তলাৰ প্ৰতি তেওঁৰ অন্তৰত অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা অশ্লিষ্টবশীৰ
 অপভ্যমেহৰ পৰিচয় পোৱা যায় । 'আজি শকুন্তলা যাব' (এতিয়াও যোৱা নাই
 বা যাবলৈ ধৰা নাই)—এই ভৱিষ্যৎ চিন্তাত তেওঁৰ মনৰ বিবাদেৰে আচ্ছন্ন হৈছে,
 চকুলো বদন কবিতলৈ গৈ তেওঁৰ কৰ্তব্যোপ হোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে, ইন্দ্ৰিয়সমূহ
 বিকল হৈছে । ভয় কৰ্তব্যেৰে তেওঁ কয়, বাননাশুক বনবানী মোৰেই যদি
 এনেকুৱা অৱস্থা হয়, তেন্তে বাননা-লিষ্ঠ গৃহনিবাসী মোকে বেতিয়া নিজৰ প্ৰথম
 কতাক পতিগৃহলৈ উলিয়াই দিয়ে, তেতিয়া তেওঁৰ মনত যি বিহ্বলতা উপস্থ হয়
 তাক কোনে বৰ্ণাব পাৰে : 'লীভ্যন্তে গৃহিণঃ কথং হু তনয়ৱিগ্নেবকুঃশৈৰ্নৱৈঃ ।'^৪

কৰই আশ্ৰমত শকুন্তলাক প্ৰথমে কেৱল চৰিত্ৰ, সংস্কৃত আচাৰ-ব্যৱহাৰ
 আৰু কুটি সম্পৰ্কে শিক্ষা দিছিল । পতিগৃহলৈ যাবৰ সময়তহে বিবাহিতা স্ত্ৰী
 হিছাপে স্বামী গৃহলৈ গৈ পালন কৰিব লগীয়া আৱশ্যকীয় কৰ্তব্যসমূহৰ বিষয়ে
 উপদেশ দিছিল : 'বৎসে কনিদানীমহুশাশনীৱানি ।' কথ বনবানী হ'লেও মৌকিক
 আচাৰ-ব্যৱহাৰ নহলে তেওঁ অনভিজ্ঞ নহয় : 'বনৌকলোহপি নন্তো মৌকিকতা
 বয়ঃ ।' শকুন্তলাক বিয়া উপদেশাৱলীৰ মাজেদি কথ সাংসাৰিক জীৱন পথত

১. শকুন্তলা ১ম অঙ্ক ।

২. বৎসে স্তুতিপাৰিষদতা ব্ৰিজেৱাশোচনীৱানি সংস্কৃত । ৫ (শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক)

৩. শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক ।

৪. ঐ ৪১৬

সুচিন্তিত আৰু স্পষ্ট ধাৰণা স্পষ্ট হৈ উঠে : 'না বসিতঃ প্ৰতিকূলং প্ৰাপ্য'—

তুচ্ছব্য গুণকনক প্ৰিয়সমীভূতিং নপত্নীজনে

ভতুৰি প্ৰকৃতাপি বোষণতয়া য়া ন প্ৰতীপং গমঃ ।

কুৰিষ্ঠং ভব হৃদিকা পৰিজনেন ভাগ্যবহুং নেকিনী

যাতোৰং গৃহিণীপদং বৃহত্তয়ো বাঘাঃ কুলভাষণঃ ॥

পতিগৃহতৈ গৈ তুমি গুণজনৰ সেৱা কৰিবা; নপত্নীসকলৰ প্ৰতি প্ৰিয়
বাঞ্ছনীয় হ'বে আচৰণ কৰিবা; স্বামীয়ে প্ৰতিকূল আচৰণ কৰিলেও ক্ৰোধত
বিকট আচৰণ নকৰিবা; দান-দানীৰ প্ৰতি অত্যন্ত সহয়া হ'বা; ভাগ্যৰ কাৰণে
গৰ্ৱাৱিহতা নহ'বা; এইবোৰে বৃহতীসকলে গৃহিণী-পদ লাভ কৰে; বিনকলে ইয়াৰ
বিপৰীত আচৰণ কৰে, তেওঁলোক হয় কুলৰ পক্ষে কষ্ট-স্বৰূপ ।

কথৰ উপদেশৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে শকুন্তলাই স্বামী-গৃহত গুণজনক (শত্ৰুনাহ
আদিক) সেৱা-তুচ্ছবা আৰু নপত্নীসকলেৰে নৈতে প্ৰিয় বাঞ্ছনীয় হ'বে ব্যৱহাৰ
কৰিলে তেওঁ গৃহিণী-পদ লাভ কৰিব পাৰিব । প্ৰতিকূল পৰিৱেশতো স্বামীৰ
প্ৰতি সন্তোষ ৰাখিলে আৰু পৰিজনবৰ্গৰ প্ৰতি দেহ-পৰাৱণা হ'লে তেওঁ মানসিক
শান্তি লাভ কৰিব পাৰিব । আশ্ৰয়ীৰ সাধাৰণ জীৱনব্যৱস্থা গৈ ভাৰতৰ সাম্ৰাজী-
৭৩ প্ৰতিষ্ঠিত হৈ গৰ্ব অনুভৱ নকৰিলে প্ৰকৃত আনন্দ অনুভৱ কৰিব পাৰিব ।
এই কৰ্ত্তব্যানুহ যথার্থভাৱে পালন কৰিলে তেওঁ স্বামীৰ দৰখন আনন্দ-নিকেতনত
পৰিণত কৰিব পাৰিব । আজিও অৱহাৰ ভ্ৰমত সন্মত ৰাখি পিতৃসকলে নিজ
কন্তাক পতিগৃহতৈ পঠোৱাব সম্মত কৰাৰ এই উপদেশ বাণীকে প্ৰত্যাহাৰ স্বৰূপ কৰে ।

কথ আছিল প্ৰজাবান । আগন্তিক আৰু পাৰৱৰ্তিক সকলো জানে যে তেওঁ
অধিকাৰী : 'ন খলু ধীমতাং কশ্চিদবিস্ময়ো মায ।' কিন্তু, তেওঁৰ সেই জানৰ
অভিমান নাছিল, সেয়েহে তেওঁ শকুন্তলাক উপদেশ দিয়াৰ পিছত সেই সম্পৰ্কে
মৌতনীয় অহমোদন বিচাৰিলে : 'কথং বা মৌতনীয় মন্ততে ।'

কথৰ সাংসাৰিক বাস্তৱ অভিজ্ঞতাই আশাক বিষ্মিত কৰে । আশ্ৰয় এৰি
যাব লগীয়া শকুন্তলাক শোকত অভিমান অভিভূতা দেখি তেওঁ প্ৰবোধ দিয়ে,
গৃহিণীসকলে স্বামীগৃহতৈ গৈ স্বামীৰ পদবী স্পৰ্শকৈ তেওঁৰ সন্তোষ পৰিচালনাৰ
কাৰণে প্ৰতি বৃহতীত কৰ্ম-ব্যস্ততাৰ বাস্তৱ থাকিব লগীয়া হয়, তাৰ পিছত সন্তোষ

১. শকুন্তলা ৪৪ অঙ্ক ।

২. ঐ ঐ ।

৩. ঐ ঐ ।

যাত ইয় আক মাফুলে সন্তানৰ প্ৰতিপালন, আশ্ব-বহু আদিত শুকতবতাবে
যাত হ'ব জীৱা হন, ভেতিয়া পিতৃব কথ্য চিত্তা কবিত্বই অত্বনৰ নাথাকে :

অভিজনবতো ততুঃ স্নাত্যে হিতা গহিনীপবে

বিতৰতকতি: কুন্ত্যন্তত প্ৰতিকণমাকুজা ।

ভনয়মচিবাং প্ৰাচীৰাক্ষং প্ৰসূত ৫ পাৰনং

যম বিবহজাং ন স্তং ব্ৰংসে শুচং গণনিত্যসি ॥২

সন্তানৰ বাহিৰে আন কোনোৱেই মাফুল চিত্তা আক য়েব কেন্দ্ৰ হ'ব
নোৱাৰে। সন্তান জন বিয়াৰ পিছত কথ্য বিয়াৰ চিত্তা কবিত্বই শকুন্তলাৰ
অৱসৰেই নাপাকিব। এৱে ৰবিব উক্তিৰ তাৎপৰ্য।

মত্বি কথ আছিল সংঘৰী পুত্ব; সংঘৰেই তেওঁৰ একমাত্ৰ ধন। তেওঁৰ
বিনা অমৃতভিত্ত, বিশেষকৈ তেওঁৰ অমৃতপিত্তিত আশ্ৰয়তে পালিতা কত্ম শকুন্তলাক
বজা চকুন্তাই বিয়া কৰোৱা সখেও বজাৰ অপৰাধ মথিলে নাইবা তেওঁৰ সন্তানকো
জাঘৰ কবিত্বই নিষিচাবিলে। ৰবিৱে বজাৰ বংশ-মৰ্যাদাক সন্তান কৰে।
কথই শকুন্তলাক বজাৰ শুচবলৈ পঠিয়াই শিৱ্য শাৰ্ভ'বক বজাক কলৈ কলে, 'দোব
সংঘম, তেওঁৰ উচ্চ বংশ-মৰ্যাদা আক তেওঁৰ প্ৰতি শকুন্তলাৰ স্বতঃপ্ৰণোবিত্ত
অনুৰাগ—এই আটাইবোৰ বিচাৰ কবি কুন্তাই অত্যন্ত পত্নীসমূহৰ অগতে
শকুন্তলাকো ধেন সন্তান মৰ্যাদা বিৱে।' ৰবিব কি মহাত্মকত্বতা, 'কি সৰ্ববশিতা
—নিজৰ কত্মৰ বাবে বজাবপৰা অধিক আকাঙ্ক্ষা নকৰে: যাত বিচাৰে বজাৰ
আন পত্নীৰে নৈতে সন্তান মৰ্যাদা। ইয়াৰ অতিবিক্ত বি হ'ব জীৱা আহে দেৱা
শকুন্তলাৰ নিজৰ ভাগ্যৰ কথা; আত্মীয়ৰ পক্ষে তাক যাত কথ্য নিত্ৰয়োজন:

'সামান্য প্ৰতিপত্তিপূৰ্ণ কথিয়ং বাবেবু নৃত্তা কত্ম

ভাণ্ডায়ন্তবত: পব ন থলু তত্যাচাং ব্ৰব্ৰুতি: ॥৩

এয়া চকুন্তাৰ প্ৰতি ৰবিব আক্ৰেশ নহয়; অত্ৰবোধ যাত। ৰবিব বিৱৰণ-লগ্ন
আচৰণ মন কবিত্ব জীৱা।

মত্বি কথ আছিল মাননী শিত্তিসম্পন্ন বোন্ধী। তেওঁৰ বোন্ধ-প্ৰভাৱৰ
বজতেই শকুন্তলা পত্তিগ্ৰহলৈ বোৱাৰ সম্ভৱত আশ্ৰমৰ তকপ্ৰেৰী কুন্তা আত্বন
আক বিবিধ প্ৰনাথন প্ৰধান কবিত্বলৈ সৰ্ব্ব বৈচিত্ৰ: 'কিং মাননী শিত্তি: '
যাবীচৰ আশ্ৰমত কুন্ততেবে নৈতে শকুন্তলাৰ পুনৰ্বিলম্বৰ অংগাৰ কৰলৈ পঠোৱাৰ

সন্দর্ভিত মহৰি দ্বাৰীতে কথৰ যোগ-প্ৰভাৱৰ উল্লেখ কৰি কয়, তথাঃ প্ৰভাৱত তেওঁৰ (কথৰ) সমক্ৰমি প্ৰত্যেক : 'তথাঃ প্ৰভাৱাং প্ৰত্যেকং মহৰ্বেষ তত্ত্বভৱতঃ ।' ^১ কথ আছিল এজন সিদ্ধ পুৰুষ । যজ্ঞ তেওঁৰ নিজৰ ইচ্ছাধীন : 'দ্বাধীনকুশলাঃ সিদ্ধিমন্তঃ ।' ^২

কথৰপৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত শকুন্তলাৰ শেষ প্ৰশ্ন আছিল, তেওঁ কেতিয়া আকৌ আশ্ৰমলৈ উভতি আহিব পাৰিব ? ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ কৰ্মধাৰ কয়ই তাৰ প্ৰত্যুত্তৰত ক'লে, 'উপযুক্ত সম্ভাৱনৰ হাতত ৰাজ্যতাৰ অৰ্পণ কৰি দ্বাৰীৰে সৈতে পুনৰ এই পৱিত্ৰ তপোবনলৈ আহিব পাৰিব ।' গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ দায়িত্ব সম্পূৰ্ণ কৰাৰ পিছতহে বানপ্ৰস্থাপ্ৰায় অৱলম্বন কৰি তেওঁ পুনৰ গৱিৰ আশ্ৰমলৈ আহিব পাৰিব । এয়ে কণ্ঠৰ সিদ্ধান্ত : 'তত্রা ত্বৰ্ণিতকুটুম্বতবেণ লাৰ্ধং শাস্তে কৰিণ্যসি পৰং পুনৰাশ্ৰমেহস্মিন্ ।' ^৩

শকুন্তলাৰ পতিগৃহ দ্বাৰাৰ সময়ত মহৰি কণ্ঠৰ মুখ-নিষ্কৃত শ্লোক চতুৰ্থে 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ৰ চতুৰ্থ অঙ্ক নাট্য অগতৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ দৃষ্টি বুলি বৰ্ণনা প্ৰধান কৰিছে :

'কাৰোদু নাটকং বম্যং তত্র বম্যং শকুন্তলা ।

তত্রাপি চ চতুৰ্থোহঙ্কতত্র শ্লোকচতুৰ্থম্ ॥'

এই শ্লোক চাৰিটাৰ মাজেদি প্ৰকাশিত গৱিৰ দ্বাৰত দ্বাৰীৰ দাবুৰ আজিও সংসাৰীলোকে ঘৰে ঘৰে উপভৱিত কৰে ।

মহৰি কথৰ নাম নাটকৰ প্ৰথম তিনি অঙ্কত সময় সময় তলিখলৈ পোৱা যায় ; কিন্তু, তেওঁ প্ৰশিক্ষণ দিয়া আশ্ৰমৰ বালিকানবুহৰ সংস্কৃত আচাৰ-ব্যৱহাৰ, বিনয় আৰু নিয়মালম্বৰ্ণিতাৰ মাজেদি তেওঁ যে ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ অস্তিত্ব আচাৰ্য আছিল তাক নিঃসন্দেহে বুজা যায় । নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত মহৰি কথ প্ৰথম আৰু শেষ দায়িত্ব বাবে বৰ্ণকৰ সন্মুখলৈ আহে । শেষৰ তিনি অঙ্কতো প্ৰয়োজনৰ বিশেষকৈ মহৰিৰ উল্লেখ পোৱা যায় ।

কথৰ প্ৰথম কৰ্ত্তব্য হ'ল শকুন্তলাক এজন উপযুক্ত পাত্ৰত অৰ্পণ কৰা : 'প্ৰণৱন্তে কন্তকা প্ৰতিপাদনীৱেত্যং তাৱং প্ৰথমঃ সংকল্পঃ ।' ^৪ উপযুক্ত পাত্ৰত কন্তাদান কৰিব লাগিব—এয়ে হ'ল শুকজম্বৰ প্ৰথম সংকল্প । কিন্তু তেওঁৰ

১. শকুন্তলা ৭ম অঙ্ক ।

২. ঐ ৪র্থ অঙ্ক ।

৩. ঐ ৪।২০

৪. ঐ ৪র্থ অঙ্ক ।

অল্পপরিমিত পুষ্কলপ্রদীপ হৃদয়স্তবে সৈতে শকুন্তলাৰ বিবাহ সম্পন্ন হৈছে।
 প্রবাসবপৰা আহি মহৰিয়ে শকুন্তলাৰ নিৰ্বাচন সম্বৰ্ণন কৰিলে, কিয়নো ভাৰত-
 সম্ৰাট হৃদয়স্ততকৈ শকুন্তলাৰ কাৰণে আন কোন অধিক উপযুক্ত পাত্র হ'ব পাৰে ?
 মহৰিয়ে তেওঁৰ বিনা প্রবৃত্তিতে সং পাত্র লাভ কৰা বাবে শকুন্তলাক অভিনন্দন
 জনালে : 'বৎসে সুশিষ্যপৰিহৃত্য বিত্তেহাশোচনীয়াসি সংযুক্তা।' উপযুক্ত শিষ্যত
 প্রদান কৰা বিত্তা বিবৰে হুখৰ কাৰণ নহয় সেইবাবে বোগ্য-পাত্রত প্রদান কৰা
 তোমাৰ কাৰণেও হুখ কৰিব লগীয়া একো নাই। কথই নিজ মুখে প্রকাশ কৰিছে :

সংকল্পিতং প্রথমমেব ময়া ভৱার্থে তুৰ্ভাবমাত্মনদ্বন্দ্বং সুকৃতৈর্গতা যম্।

চূতেন সংপ্রতিবর্তী নবমালিকেন্দ্রমস্ত্যাহং স্মি চ সংপ্রতি বীতচিন্তঃ ॥^১

মই প্রথমেই তোমাৰ কাৰণে উপযুক্ত স্বামীৰ কথা চিন্তা কৰিছিলোঁ। তোমাৰ
 পূণা কলভেই তুমি তাক লাভ কৰিছা। এই নবমালিকাইও আম গছকে লাভ
 কৰিছে। এই লতা আৰু তোমাৰ কাৰণে এতিয়া মোৰ কোনো চিন্তা নাই।

কল্পৰ দ্বিতীয় কৰ্তব্য হ'ল শকুন্তলাক উপযুক্ত গৃহিণী হ'বলৈ প্রশিক্ষণ দিয়া।
 আগতেই কৈ অহা হৈছে, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আদিৰ বিষয়ে ইতিপূৰ্বে শকুন্তলাক
 শিক্ষা দিয়া হৈছিল যদিও উপযুক্ত গৃহিণী হোৱাৰ প্রশিক্ষণ দিয়া হোৱা নাছিল।
 গতিকে পতিগৃহলৈ যোৱাৰ সময়তহে শকুন্তলাক সেই উপদেশসমূহ প্রদান কৰিলে
 (বৎসে স্মিধানীমদ্রুশালনীয়াসি) এইবাবে উপযুক্ত প্রশিক্ষণ দি শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ
 পঠিয়াই কথই নিঃশব্দ চিন্তে প্রকাশ কৰিলে : 'শকুন্তলাং পতিকুলং বিন্ধ্যজা জজ্বি-
 যানীং বাহ্যম্।' শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ পঠিয়াই মই নিশ্চিন্ত হওঁ।' কাৰণ বখা
 সময়ত স্বামীক প্রত্যৰ্পণ কৰিব লগীয়া কল্পা পিতৃৰ বাবে গচ্ছিত ধন রাখোন।
 কথই ব্যক্ত কৰিলে :

অর্থো হি কল্পা পৰকীর এব ভামস্ত সংপ্রেষ্য পৰিগ্রহীতুঃ।

ভাতো মমায়ং বিন্দবঃ প্রকাং প্রতাপিতস্তান ইহাভবাম্ ॥^২

কল্পা আনৰ ধন। শকুন্তলাক আজি পতি-গৃহলৈ পঠিয়াই দিয়াত মোৰ
 অন্তৰৰ ভাব লাঘৱ হৈছে আৰু এনেদৰে জাগিছে যেন গচ্ছিত ধন অধিকাৰীৰ
 হাতত সমৰ্পণ কৰা হ'ল।

কণ্বৰ কৰ্তব্য আৰু গাৱিৰ ইয়াতেই সমাপ্ত হ'ল। গতিকে নাট্যশিল্পীয়ে তেওঁক
 দ্বিতীয় বাৰ বৰ্ণকৰ আগলৈ নানিলে।

কালিদাসৰ প্ৰতিভা

সংস্কৃত সাহিত্য-কাননত বিসকল কবিৰ উদ্ভৱ হৈছিল সেই সকলোৰে ভিতৰত কালিদাস অধিতীয়। ‘অশ্বমেধ’ৰ টীকাকাব আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই^১ কালিদাসক মহাকবি বুলি অভিহিত কৰিছে। ‘কাব্যপ্ৰকাশ’ৰ প্ৰণেতা মন্মটভট্টই^২ কাব্যনিৰ্মাণৰ যি ছটা প্ৰয়োজনৰ উল্লেখ কৰিছে তাৰ ভিতৰত বশন্তা লাভ কবিসকলৰ পক্ষে অশ্বতম। এই ক্ষেত্ৰত, উদাহৰণ স্বৰূপে, তেওঁ কবি কালিদাসৰ নামোল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো প্ৰতীয়মান হয় যে, মন্মটভট্টৰ মতে কাব্য-জগতত বশন্তা-লাভৰ অধিকাৰী কবিসকলৰ ভিতৰত কবি কালিদাস শ্ৰেষ্ঠ। ‘প্ৰসঙ্গবাক্য’ৰ ৰচয়িতা জয়দেৱে^৩ কালিদাসক কবিকুলগুৰু বুলি শ্ৰেষ্ঠ মৰ্যাদা দিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত কিছুমানে কালিদাসক ভাৰতৰ ৰেঙ্গপিয়াৰ বুলি অভিহিত কৰিছে। সংস্কৃত সাহিত্য নভোমণ্ডলত কালিদাসৰ চাৰিখন প্ৰকাৰ-কাব্য আৰু তিনিখন দৃশ্য-কাব্য সৃষ্টি-মণ্ডলৰ দৰে স্বকীয় দীপ্তিৰে প্ৰকাশমান হৈ আছে। কাব্যৰ কথাবস্তু চয়ন, লোকোত্তৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ, প্ৰকৃতিৰ সূক্ষ্ম নিৰীক্ষণ, সৌন্দৰ্যৰ অল্পপম বৰ্ণন, বিবিধ অলংকাৰ আৰু ৰসৰ সৃষ্টি-কৌশলে কালিদাসক মহতো মহীয়ান কাব্যকাৰ হিছাপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে।

কবিৰ কৃতি বা কৰ্মই কাব্য। কবি ক্ৰান্তদৰ্শী। কবিয়ে

১. এতন্নিয়তিৰিচিত্ৰকবিপৰম্পৰাহিনি সংসাৰে কালিদাসপ্ৰভুতয়ে।
দ্বিত্বিপক্ৰেয়ঃ হা মহাকবয় ইতি গণ্যন্তে। আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্য।

২. ‘কালিদাসাদ্যনাথিৰ বশঃ’ মন্মটভট্ট।

৩. কবিকুলগুৰু : কালিদাসো বিজ্ঞানঃ- জয়দেৱ

কেৱল পাবিপাশ্বিক ঘটনাবে সৈতে সম্বন্ধ থকা মুখ-তুখকে অনুভৱ নকৰে, নাইবা সজাতীয় মানুহৰ অনুভূতিকেই উপলব্ধি নকৰে, কবি দেশকালৰ সংকুচিত সীমাবেধাতে আবদ্ধ হৈ নাথাকে; কিন্তু সৰ্বদেশ, সৰ্বকালিক আৰু সাৰ্বজনীন চিন্তাধাৰাক নিজস্ব কৰি তোলে। কবিয়ে স্বকীয় সূক্ষ্ম দৃষ্টিসম্পন্ন নেত্ৰেৰে দৃষ্ট পদাৰ্থসমূহৰ সৌন্দৰ্য অনুভৱ কৰে আৰু সেই অনুভূতিয়ে কবিৰ ভাবপ্ৰৱণ হৃদয়ত নতুন নতুন ভাবৰ উদ্বেগ কৰে। কবি সেই ভাববাসিক শব্দাৰ্থ যুগলকণ দ্বাৰৰ সহায়েৰে সহৃদয় পাঠকৰ অন্তঃৰাজ্যত প্ৰৱেশ কৰে আৰু কবি-লব্ধ অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰ অংশীদাৰ কৰি তোলে। অনিৰ্বচনীয় আনন্দানুভৱেই কাব্যপাঠৰ ঘাই উদ্দেশ্য। তেনেহলে এই অনিৰ্বচনীয় আনন্দ বিধায়ক গুণৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ কি? নাইবা কাব্যৰ স্বৰূপ বা লক্ষণ কি? সকলো দেশতে সকলো যুগতে এই সমস্যা সমাধানৰ কাৰণে বিস্তৰ আলোচনা হৈছে। ভাৰতবৰ্ষতো অলংকাৰ-শাস্ত্ৰৰ জন্মলগ্নাবধি কাব্যৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি অহা হৈছে; কিন্তু শেষ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা হৈছে নে নাই তাক সন্দেহ নোহোৱাকৈ কব নোৱাৰি। ইয়াৰ পৰা বিষয়-বস্তুৰ গুৰুত্ব সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। যুগ যুগ ধৰি বিভিন্ন অলংকাৰিকে বিভিন্ন মতবাদৰ সৃষ্টি কৰিছে আৰু এই বিভিন্ন মতবাদৰ মূল কাৰণ অনুসন্ধান কৰিলে দেখা যায় যে ইয়াৰ গুৰিতে হ'ল শব্দ আৰু অৰ্থ। ইয়াৰ ওপৰতে কাব্যৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠিত। অৰ্থযুক্ত পদ সমূহকে বাক্য বোলে। শব্দাৰ্থ সংযুক্ত বাক্যৰ বাহিৰে কাব্যৰ স্বতন্ত্ৰ জীৱন নাই। 'শব্দাৰ্থৌ সহিতৌ কাব্যম্' ভাস্কৰ এই উক্তিৰ পৰা বুজা যায় যে শব্দ আৰু অৰ্থৰ বাহিৰে কাব্যৰ স্বতন্ত্ৰ আত্মা নাই। অৱশ্যে এইটো মনত ৰাখিব লাগিব যে, যি শব্দ আৰু অৰ্থৰ মাজেদি কাব্যৰ প্ৰকাশ হয়, সেই শব্দ আৰু অৰ্থ আমি দৈনন্দিন ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ আৰু অৰ্থৰ দৰে

নহয়। কিয়নো, বাম ঘৰলৈ গৈছে, গছজোপা ওকাইছে ইত্যাদি গঢ়াত্মক বাক্য; কিন্তু, ‘পুত্ৰ হেকওৱা জননীৰ আকুল বিননি’, ‘কল কল হবে বৈ আছে ধবশ্ৰোতা শ্ৰোতস্বিনী’ সুশ্ৰাব্য শব্দ যোজনাবে এই বাক্যদ্বয় চমক লগা আৰু শ্ৰুতিমধুৰ, অৰ্থ বৰণীয়; গতিকে এনে বাক্যক কাব্যগুণ-বিশিষ্ট বুলিব পাৰি। আলংকাৰিক জগন্নাথৰ মতে বৰণীয় অৰ্থ-প্ৰকাশক বাক্যই কাব্য। ‘বৰণীয়ার্থ—প্ৰতিপাদক : শব্দ: কাব্যম্’। তেনেহলে দেখা যায়, কাব্যত চমৎকাৰিত আৰু মনোহাৰিত গুণ থাকিব লাগে। সুললিত শব্দেৰে সুমধুৰ ভাবৰ প্ৰকাশেই কাব্য।

আন কিছুমান আলংকাৰিকে ভাবৰ সৌন্দৰ্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। তেওঁলোকে কয়, বসেই কাব্যৰ আত্মা। গুণ আৰু অলংকাৰ বসৰ সহকাৰী বা পৰিপোষক মাথোন। সুন্দৰ ভাবৰ বাহক বস। ইয়াতেই সৃষ্টি হ’ল বসবাদৰ। বসবাদীসকলে কবলৈ ধৰিলে বসৰ বাহিৰে, কাব্যৰ আন একো আত্মা হ’ব নোৱাৰে। সেই বসবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাপক নাট্য-শাস্ত্ৰ-প্ৰণেতা মুনিপ্ৰবৰ ভৰত। তেওঁ বসকেই কাব্যৰ শ্ৰেষ্ঠ বস্তু বুলি কৈছে আৰু লগতে বসৰ আঠ প্ৰকাৰ ভেদো দেখুৱাইছে। ‘সাহিত্য-দৰ্পণ’কাৰ বিশ্বনাথ বস-সম্প্ৰদায়ৰ এজন প্ৰধান সমৰ্থক। কাব্যৰ প্ৰসিদ্ধ লক্ষণ, ‘বসবাহী বাক্যই কাব্য’ (ব্রাক্যং বসাব্যকং কাব্যম্) তেওঁৰেই ৰচিত।

তাৰ পিছত আন এদল সমালোচকে বসবাদৰ সমৰ্থন কৰে যদিও তেওঁলোকে কয়, বস কাব্যৰ আত্মা সঁচা; কিন্তু সেই বস বাচ্য অৰ্থৰ মাজেদি প্ৰকাশ হোৱা বিধৰ হ’ব নোৱাৰে। সেই বসৰ আত্মাখন হ’ব লাগিব ব্যঞ্জনা বা ধ্বনিৰ মাজেদি, অৰ্থাৎ কাব্যৰ আত্মা বাচ্য নহয় ব্যঞ্জনাহে। যি ঠাইত বাক্যৰ অৰ্থ আৰু শব্দই নিজৰ প্ৰাধান্য অৰ্থাৎ সাধাৰণতে বুজোৱা অৰ্থক চেৰ পেলাই বা পৰিহাৰ কৰি আন এটি ব্যক্তিৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে পণ্ডিত-

সকলে তাকেই ধ্বনি বোলে। সেই ব্যঞ্জিত অৰ্থৰেই আলংকাৰিক সংজ্ঞা ব্যঙ্গ্য বা ব্যঙ্গ্যার্থ। এই ব্যঙ্গ্যার্থ বা ধ্বনিৰেই কাব্যৰ আত্মা, কিয়নো ধ্বনিৰ মাজেদিয়েই যদি বসব সৃষ্টি হয় আৰু সেই বসেই যদি কাব্যৰ আত্মা হয়, তেন্তে সহজভাৱে ধ্বনিকেই কাব্যৰ আত্মা বোলা উচিত। ইয়াতেই ধ্বনি-সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি। ধ্বনিবাদ-সংস্কৃত অলংকাৰ-শাস্ত্ৰত এক অভিনৱ পদক্ষেপ। ইয়াৰ প্ৰধান আচাৰ্য 'ধ্বন্যালোক' প্ৰণেতা আনন্দৱৰ্ধন। এওঁৰ মতে ব্যঙ্গ্যার্থ বা ধ্বনিৰেই কাব্যৰ আত্মা (কাৱন্তাত্মা ধ্বনিঃ) কাব্যৰ বস ব্যঙ্গ্যার্থৰে প্ৰকাশ হয়, বাচ্যার্থৰে নহয়। বসবাদীয়ে বসৰ প্ৰাধান্য আৰু ধ্বনিবাদীয়ে বাচ্যার্থতকৈ ব্যঙ্গ্যার্থৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰে আৰু ধ্বনিক কান্যৰ আত্মা বা সাববস্তু বুলি মৰ্যাদা দিয়ে। গতিকে ধ্বনিবাদক বস-বাদৰ বিপ্লৱিত সংস্কৰণ বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। এওঁলোকৰ মতে গুণ আৰু অলংকাৰৰ মূল্যাক্ষন ধ্বনিৰ পৰিপোষক হিছাপেহে হয়, নিজস্ব ভিত্তিত নহয়। ধ্বনিবাদ, ধ্বনিকাৰৰ কাৰিকা, আনন্দৱৰ্ধনৰ বৃত্তি (ধ্বন্যালোক) আৰু অভিনৱগুপ্তৰ টীকাৰ (লোচনৰ) ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ধ্বনিবাদৰ পূৰ্বে ব্যঙ্গ্যনাক এটা বৃত্তি বুলি স্বীকাৰ কৰা হোৱা নাছিল। ব্যাকৰণৰ ফোটে-বাদৰ আলমত ইয়াৰ প্ৰাণ-প্ৰতিষ্ঠা। মন্মট আৰু নাগেশভট্টৰ দৰে শক্তিশালী সমালোচকৰ সমৰ্থনতই আন সকলো সম্প্ৰদায়তকৈ অধিক জনপ্ৰিয় হৈ উঠে। ধ্বনিবাদীৰ মতে অকল বসেই যে ব্যঞ্জিত হয় এনে নহয়, বস্তু আৰু অলংকাৰো ব্যঞ্জিত হয়। এই আটাই-বোৰৰ ব্যঞ্জিতাৰ্থই কাব্যৰ আত্মা। অৱশ্যে এইটো মন কৰিব লগীয়া যে আনন্দৱৰ্ধনৰ দৰে শ্ৰেষ্ঠ ধ্বনিবাদীয়েও বসকেই সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। ধ্বনিবাদৰ আন এজন প্ৰধান সমৰ্থক কব্যাক। তেওঁৰ ৰচিত গ্ৰন্থ—'অলংকাৰসৰ্বস্ব'।

এই বস বা ধ্বনিৰ বিপৰীতে অৰ্থাৎ স্কন্দৰ ভাববাণিৰ বিপৰীতে আন এজন আলংকাৰিকে কৰলৈ ধৰিলে যে ভাবৰ

সৌন্দৰ্যই কাব্যৰ সৃষ্টি নকৰে, প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰ সৌন্দৰ্যইহে কাব্যৰ মূল উপাদান। প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰ সৌন্দৰ্যক বিবিধ অলংকাৰেৰে অলংকৃত কৰি সুন্দৰতম কৰি তুলিব পাৰি। ইয়াতেই সূচনা হ'ল অলংকাৰবাদৰ। অলংকাৰ-সম্প্ৰদায়ৰ আদি আচাৰ্য ভামহ। এওঁৰ ৰচিত গ্ৰন্থ—‘কাব্যালংকাৰমূত্ৰ’। এওঁলোকে কয়, সৌন্দৰ্যই অলংকাৰ (সৌন্দৰ্যমলংকাৰঃ)। বাক্যৰ শব্দ আৰু অৰ্থক আভৰণ শূন্যকৈ নাৰাখি সাজ-সজ্জাৰ দ্বাৰা ভূষিত কৰিলেই সি কাব্য হৈ উঠে। এই সাজ-সজ্জাবেই নাম অলংকাৰ। শব্দ আৰু অৰ্থৰ অলংকাৰেই জীৱনী-শক্তি। অৱশ্যে ৰস সম্বন্ধে তেওঁলোক অনভিজ্ঞ নহয়; কিন্তু তেওঁলোকৰ মতে কাব্যত ৰসৰ প্ৰাধান্য নাই। এই প্ৰাধান্য আছে অলংকাৰত। এওঁলোকৰ মতে কাব্য যে মাতৃহৰ গ্ৰহণীয় হয়, সি কেৱল অলংকাৰৰ কাৰণেহে: ‘কাব্যং গ্ৰাহ্যমলংকাৰাৎ’। এওঁলোকে অলংকাৰৰ বাহ্য বৈচিত্ৰ্যত কাব্যৰ সাৰ-বস্তুক অৱহেলা কৰিছে আৰু ৰসবাদক তৰঙুৱা বুলি সমালোচনা কৰিছে।

আকৌ আন এজন অলংকাৰিক কয়, অলংকৃত বাক্য মাত্ৰেই কাব্য হ’ব নোৱাৰে, আন হাতে অলংকাৰশূন্য বাক্যও কাব্য হ’ব পাৰে; কাৰণ কাব্যৰ আত্মা হৈছে ৰীতি-‘ৰীতিৰাত্মা কাব্যাত্ম’। ৰীতি পদ ৰচনাৰ এটা বিশিষ্ট ভঙ্গী-‘বিশিষ্টা পদৰচনা ৰীতিঃ’। অলংকাৰ ৰীতিৰ আন্তৰ্জাতিক বস্তু। অলংকাৰ পৰিধান কৰিলেই শব্দৰ শোভা বৃদ্ধি নাপায়, তাৰ যথাৰ্থ অৱয়ব-সংস্থানৰ আৱশ্যক। ৰীতি কাব্যৰ সেই অৱয়ব-সংস্থান।

ৰীতি-সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰথম আচাৰ্য বামন। এওঁৰ মতে ৰীতি বা বিশিষ্ট পদ ৰচনাই কাব্যৰ আত্মা। বামনৰ পূৰ্বে দণ্ডীয়ে এই ৰীতি-বাদৰ বীজ ৰোপণ কৰিছিল। বামনৰ হাতত সেই বীজ বৃক্ষত পৰিণত হয়। বামনে গুণ আৰু অলংকাৰৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাই গুণৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰিছে আৰু অলংকাৰৰ এখোজ ওপৰলৈ নৈ ধ্বনিবাদৰ ভেটি স্থাপনত সহায় কৰিছে, অলংকাৰৰ বাহ্য-

বৈচিত্ৰ্যত আবদ্ধ নাথাকি কাব্যৰ অন্তৰ্নিহিত জীৱনী-শক্তিৰ আৱি-
কাৰত মনোনিৱেশ কৰিছে।

পুনৰ আন এদল আলংকাৰিকে কয়, যে বীতি বা অলংকাৰ
কাব্যৰ মূল বস্তু নহয়। বক্ৰোক্তি বা বৈদগ্ধ্যভঙ্গীভণিতিয়েই অৰ্থাৎ
কৌশলিক উক্তিয়েই কাব্যৰ প্ৰাণ। বক্ৰোক্তি-সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰধান
আচাৰ্য কুম্ভক।

এওঁৰ ৰচিত গ্ৰন্থ ‘বক্ৰোক্তিজীৱিত’। এওঁৰ মতে ৰস কাব্যৰ
আত্মা হ’ব নোৱাৰে, বক্ৰোক্তিহে কাব্যৰ আত্মা। অলংকাৰ মাত্ৰেই
বক্ৰোক্তিৰে বিভিন্ন দিশ। এই কৌশলিক ৰচনা-ভঙ্গীক অলং-
কাৰে অধিকতৰ ৰমণীয় কৰি তোলে। সবহ ক্ষেত্ৰতে বক্ৰোক্তি-
শ্লেষ অৰ্থাৎ অনেক অৰ্থ বুজোৱা শব্দৰ বিস্তাৰিত প্ৰতিষ্ঠিত।

সাহিত্য-বিজ্ঞাৰ প্ৰধান পাঁচটা সম্প্ৰদায়ৰ উল্লেখ কৰা হ’ল।
কবিৰ কাব্য ৰস, ধ্বনি, অলংকাৰ আদিৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণেৰে
ভৰপূৰ। ইয়াৰ প্ৰত্যেকটো বিষয় লৈ সহজে একোখন শ্লকীয়া
গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ দ্বাৰা কবিৰে সাহিত্য-বিজ্ঞাত
বিশেষ পাবদৰ্শী আছিল তাক বহুলাই কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই।
অলংকাৰ-শাস্ত্ৰৰ প্ৰায়বোৰ সমালোচকে কালিদাসৰ গ্ৰন্থৰপৰা
যথোপযুক্ত উদাহৰণৰ উদ্ধৃতিৰে নিজৰ মত সাব্যস্ত কৰিছে। ইয়াৰ
দ্বাৰা এইটোও প্ৰতীয়মান হয় যে তেওঁৰ পূৰ্বে সাহিত্য-বিজ্ঞাৰ
বিস্তৰ আলোচনা হোৱা নাছিল।

কবিয়ে ‘দ্বিজমোহনীয়’ নাটকত নাট্য-শাস্ত্ৰ-প্ৰণেতা ভৰতক
মুনি বুলি সমান প্ৰশৰ্ণন কৰিছে আৰু ভৰতক কেৱল নাট্যকাৰ
হিছাপেই উল্লেখ কৰা নাই; কিন্তু অভিনয়ৰ সঞ্চালক হিছাপেও
সন্মানিত কৰিছে। নৃত্য কলাতো যে কবিৰ অসাধাৰণ জ্ঞান
আছিল তাক তেওঁৰ ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত উল্লেখ কৰা
‘চলিত’ আৰু ‘পঞ্চাঙ্গাভিনয়’ আদি বিশেষ সংজ্ঞা ব্যৱহাৰৰ
পৰা অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰি।

বস, ধ্বনি, অলংকাৰ আদিৰ পৰিৱেশনত কালিদাসৰ প্ৰতিভা কি ভাৱে প্ৰকাশ পাইছে, তাক আলোচনা কৰাই এই প্ৰবন্ধৰ উদ্দেশ্য।

কালিদাসৰ প্ৰতিভা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে প্ৰতিভা কি সেই বিষয়ে উল্লেখ কৰাৰ প্ৰয়োজন। সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচকসকলে প্ৰতিভাৰ বিষয়ে যথেষ্ট আলোচনা কৰিছে আৰু এই সম্বন্ধে তিনিটা বিভিন্ন মতবাদৰ সৃষ্টি হৈছে। সাধাৰণতে তেওঁলোকে ভাবে, প্ৰতিভা (poetic genius) বৰ্ণনাৰ অতীত—দৈৱিক বস্তু। দৈৱ-শক্তিৰ প্ৰভাৱত কবিয়ে কাব্য ৰচনা কৰে। ‘সম্প্ৰদায়-প্ৰকাশিনী’ত প্ৰতিভাৰ লক্ষণ দিছে: ‘প্ৰজ্ঞা-নৱনৱোন্মেষশালিনীঃ প্ৰতিভাঃ স্মিতঃ’, নতুন নতুন চিন্তা জগাই তোলা প্ৰজ্ঞাকে প্ৰতিভা বোলে। অভিনৱগুণই তেওঁৰ ‘ধ্বজা-লোক’ৰ টীকা লোচনত অপূৰ্ব নিৰ্মাণ-ক্ষমতাকে প্ৰজ্ঞা বুলি অভিহিত কৰিছে। বামনে কয়, প্ৰতিভা ‘জন্মান্তৰগত-সংস্কাৰ-বিশেষঃ’। প্ৰতিভাক জন্মান্তৰীয় সংস্কাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিলে এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে কবিৰ জন্ম হয়, তেওঁ গঢ়ি উঠে বা তৈয়াৰী নহয়।

বামন আৰু মন্মটভট্টই কাব্য-নিৰ্মাণত প্ৰতিভাৰ প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ কৰে; কিন্তু ইয়াক কাব্য-ৰচনাৰ একমাত্ৰ কাৰণ বুলি নাভাবে। এই প্ৰতিভাৰ লগত বুৎপত্তি (wisdom—নানা শাস্ত্ৰৰ গভীৰ অধ্যয়নৰপৰা জন্ম জ্ঞান) আৰু অভ্যাস (repeated effort—পৌনঃপুনিক প্ৰযত্ন) এই তিনিৰ অবিচ্ছিন্ন সংযোগতহে কাব্যৰ সৃষ্টি হয়। বামন আৰু মন্মট উভয়েৰে মতে কবিৰ কেৱল জন্মই নহয়, কবি গঢ়ি উঠিবও পাৰে। এয়া প্ৰথম মত। দণ্ডী, কব্ৰট আদি আন কিছুমান আলংকাৰিকে কবিৰ কাৰণে প্ৰতিভা অপৰিহাৰ্য বুলি নথৰে। কব্ৰটে কয়, এই প্ৰতিভা সহজাত আৰু উৎপাদশালিনী—উভয়ে হ’ব পাৰে। দণ্ডীয়ে কিন্তু নৈসৰ্গিকী প্ৰতিভাৰ উল্লেখ কৰিছে। মূলতঃ এওঁলোকৰ মতে কবিৰ জন্মও হয় আৰু কোনো কোনোক্ষেত্ৰত কবি তৈয়াৰীও হ’ব পাৰে অৰ্থাৎ কবিত্ব শক্তি আহৰণাধীনো ই জন্ম-

গতই বে হ'ব লাগিব, এনে নহয়। এয়া হ'ল দ্বিতীয় মত। বাগ্‌ভট, জগন্নাথ আদি আন এদল আলোচকে প্ৰতিভাক ব্যুৎপত্তি আৰু অভ্যাসৰ ওপৰত স্থান দিয়ে আৰু কয়, ব্যুৎপত্তি আৰু অভ্যাস প্ৰতিভাৰ সহায়ক মাথোন, ইহঁতে প্ৰতিভাক সংস্কৃত কৰি তোলে। বাগ্‌ভটে কয় 'ব্যুৎপত্ত্যভ্যাসসংস্কৃতা প্ৰতিভা কাব্যশ্চ হেতুঃ।' এই দলৰ মতে কবিৰ কেৱল জন্ম হয়, তৈয়াৰী হ'ব নোৱাৰে। এয়া তৃতীয় মত। এই তিনিটা মতৰ পৰ্যালোচনা কৰি চালে সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি যে কাব্য-প্ৰণয়নৰ বাবে প্ৰতিভাৰ একান্ত প্ৰয়োজন। কাব্য-সৃষ্টিৰ মূল কাৰণ প্ৰতিভা। কবিৰ যদি সহজাত প্ৰতিভা নাথাকে, তেন্তে তেওঁ শ্ৰেষ্ঠ কাব্য ৰচনা কৰিব নোৱাৰে। মন্যটভট্টই এই প্ৰতিভাক শক্তি বুলি আখ্যা দিছে আৰু সেই শক্তিক কবিত্ব বীজৰূপে সংস্কাৰ-বিশেষ বুলি অভিহিত কৰিছে। প্ৰতিভা ভাবৰ উদ্‌বোধক। ই কবি-ৰচনাক উচ্চ স্তৰলৈ লৈ যায়। এই শক্তি নাথাকিলে কাব্য-প্ৰণয়ন হ'ব নোৱাৰে; যদি হয়ো, সেয়া মাথোন উপহাসৰ যোগাৰে হয় (যাং নিৰ্মাণশক্তিং বিনা কাব্যং ন প্ৰসবেৎ, প্ৰমৃতং বা উপহাসনীয়ং শ্ৰীং)। 'কাব্যাকৌতুক'ত উল্লেখ কৰিছে:

প্ৰজ্ঞা নহননোৱল্লেশশালিনী প্ৰতিভা মতা।

তদমুপ্ৰাণনাচ্ছীৰদৰ্শনানিপুণঃ কবিঃ ॥

কালিদাসৰ প্ৰতিভা নৈসৰ্গিক। ইয়াক জন্মান্তৰীয় সংস্কাৰ-বিশেষ বুলিব পাৰি। তেওঁৰ নিৰ্মাণ-ক্ষমতা অপূৰ্ব। নিপুণভাৱে চয়ন কৰা কবিৰ বিহয়বস্ত্তৰ অল্পময় বৰ্ণনাই সঙ্গময় পাঠকৰ অন্তৰত চিৰদিন বিমল আনন্দৰ সঞ্চাৰ কৰি আহিছে। ৰচনা-বৈভৱ-লোকোক্তৰ বৰ্ণনাই কবিৰ নৈসৰ্গিক প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰি আছে। ক্ৰতি-স্মৃতি, স্মৃতি-উপনিষদ আদি বিবিধ শাস্ত্ৰৰ গভীৰ অধ্যয়নৰ ফলত ওপজা বিশেষ ব্যুৎপত্তিয়ে (wisdom) সেই প্ৰতিভাক ভাষাৰ দীপ্তিৰে ৰেখীপ্যমান কৰি তুলিছে।

গোলাপ ফুল কবিয়েও দেখে আৰু আনেও দেখে ; কিন্তু সকলোৱে দেখা সেই গোলাপৰ মাজত প্ৰচ্ছন্ন হৈ থকা সৌন্দৰ্য্যখিনি অকল সূক্ষ্মদৃষ্টি-সম্পন্ন কবিৰ চকুতহে কষ্টকটীয়াকৈ জিলিকি উঠে। কবিয়ে তেওঁৰ দৃষ্টিত প্ৰতিভাত হোৱা গোলাপৰ বিশিষ্ট ভঙ্গীৰে আৰু সায়লীল ভাষাৰে কল্পনাৰ মাধুৰ্য্য সানি বৰ্ণনা কৰে। সেই বৰ্ণনা হয় চমৎকৃতি-জনক (marvellous)। আনৰ পক্ষে সেই দৰ্শন আৰু সেই বৰ্ণনা সম্ভৱপৰ নহয়। পৰ্যালোচনা কৰি চালে কিন্তু, কবিৰ সৌন্দৰ্য্যমণ্ডিত গোলাপ আৰু প্ৰকৃত গোলাপৰ মাজত কোনো প্ৰভেদ নাই। তথাপি অভিন্ন বস্তুৰ ভিতৰত ভিন্নকণ দৰ্শনেই কবিৰ সৃষ্টি। সেয়েহে কবি-দৃষ্ট গোলাপৰ বৰ্ণনা হয় বৈচিত্ৰ্য্যযুক্ত (striking)। এই বৈচিত্ৰ্য্যযুক্ত বৰ্ণনাকে বোলা হয় লোকোত্তৰ বৰ্ণনা (extraordinary description)। কবিৰ অহুভূতিৰ সূক্ষ্মতাই, কল্পনাৰ প্ৰখৰতাই আৰু ভাষাৰ মধুৰিমাই সেই বৰ্ণনাক চৰমোৎকৰ্ষ (চিন্তাকৰ্কক) কৰি তোলে। এই সকলোৰে মূলত কবিৰ নৈসৰ্গিক প্ৰতিভা। সেই নৈসৰ্গিক প্ৰতিভাই কালিদাসক শ্ৰেষ্ঠ কবি হিছাপে বিশ্ব-বৰেণ্য কৰি তুলিছে। তেওঁৰ কাব্য মৌলিক প্ৰতিভাৰ নিদৰ্শনেৰে পৰিপূৰ্ণ।

বস :

সৌন্দৰ্য্য-সৃষ্টিৰ দ্বাৰা পাঠকৰ হৃদয়ত চৰম আনন্দ উৎপাদন কৰাই কাব্যৰ ঘাই উদ্দেশ্য। কাব্যত শব্দ আৰু অৰ্থ বাচ্যার্থত পৰিসমাপ্ত হৈ নাথাকে, ই বাচ্যাতিবিস্তৃত এক অনিৱৰ্ত্তনীয় অহুভূতিৰ ব্যঞ্জনা কৰে। বাচ্যাতিবিস্তৃত এই অহুভূতিৰ নামেই বস। কবিৰ অন্তৰৰ ভাৱ বসত পৰিণত হয়। বসিক পাঠকৰ ভিতৰত কবিৰ বচনা-মাধুৰ্য্যৰ মাজেদি সেই বস সকাৰিত হয় আৰু তাৰ আনন্দৰনৰ যোগেদি অপূৰ্ণ আনন্দাভূত হয়।

বস-সৃষ্টিৰ উপাদান দুটা। এটা বাহ্য আৰু আনটো মানসিক।

কবিৰ বচনা বা কবি-সৃষ্টি জগৎ বাহ্য উপাদান; মনৰ ভাব নামৰ চিন্তাবৃত্তি হৈছে মানসিক উপাদান। বাহ্য উপাদান অৰ্থাৎ কবি-সৃষ্টি কাব্য জগতৰ প্ৰভাৱত কবিৰ মনৰ ভাব ৰূপান্তৰিত হৈ সি বসত পৰিণত হয়। বসৰ আধাৰ পাঠকৰ হৃদয়। এই ভাব বা চিন্তাবৃত্তি বস নহয় আৰু যি মানুহৰ মনত এই ভাব জগাই তোলে সিও কাব্য নহয়। পুত্ৰ হেৰুৱা জননীৰ শোকৰ বিনিমি মাতৃৰ ক্ষেত্ৰত বস নহয়। আৰু, বসৰ যি কাৰণ সিও কাব্য নহয়। কিন্তু কবিয়ে যেতিয়া নিজস্ব প্ৰতিভাবে, বিশিষ্ট পদ বচনাৰ সূৰমাৰে সেই লৌকিক শোক আৰু ভাব লৌকিক কাৰণৰ এটা অলৌকিক চিত্ৰ পাঠকৰ সম্মুখত উপস্থাপিতকৰে তেতিয়াই পাঠকৰ মনত বসৰ সঞ্চাৰ হয়। সেই বসেই কৰণ বস।

মনৰ ভাবক কাব্যৰ মানসিক উপাদান বুলি কোৱা হৈছে। কোনো বস্তুৰ দৰ্শনৰপৰা উৎপন্ন হোৱা হৰ্ষ বা বিষাদৰ যি অল্পভূতিয়ে মানুহৰ অন্তঃকৰণ বা চিন্তাবৃত্তিক সম্পূৰ্ণভাৱে অভিভূত কৰি তোলে তাক ভাব বোলে। এই ভাব অনন্ত। আলাংকাৰিকসকলে বিশ্লেষণ কৰি ৰাতি, হাস্ত, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা, বিস্ময় আৰু শয়—এই নটাক মনৰ প্ৰধান ভাব বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। এই ভাব-সমূহ মানুহৰ হৃদয়ত জন্মৰ পৰাই বাসনা বা সংস্কাৰৰূপে সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। আলাংকাৰিকৰ ভাষাত মনৰ এই ভাবসমূহ যেতিয়া অক্ষুণ্ণ বা বদ্ধমূল হৈ উঠে তেতিয়া সিহঁতক স্থায়ীভাৱ বোলা হয়। কবিয়ে কোনো বসৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ হ’লে সেই বসৰ স্থায়ীভাৱৰ অল্পগত বিভাৱ, অল্পভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱৰ সৃষ্টি কৰে। কাব্যত বিভাৱ, অল্পভাৱ, আৰু সঞ্চাৰীভাৱৰ সংযোগত ৰাতি প্ৰভৃতি স্থায়ী-ভাৱেই প্ৰকাশমান হৈ সন্তদয় পাঠকৰ অন্তৰত বসত পৰিণত হয়। বিভাৱে ৰাতি প্ৰভৃতি স্থায়ীভাৱসমূহক উদ্ভূত কৰি প্ৰধান বসৰ পৰিপুষ্টি সাধন কৰে তাক বিভাৱ বোলে। আলম্বন বিভাৱ আৰু উদ্দীপন বিভাৱ ভেদে এই বিভাৱ দুই প্ৰকাৰৰ। যি ব্যক্তি বা বিষয় বসৰ

আজ্ঞয় বা আধাব-স্বৰূপ, অৰ্থাৎ, যাক আজ্ঞয় কৰি বসৰ উৎপত্তি হয় তাক আলহন বিভাৱ বোলে ; যেনে, নাটকত নায়ক বা নায়িকা । এই নায়ক বা নায়িকাই স্থায়ীভাৱ বতিৰ আজ্ঞয় । যিভাবে বসক উদ্দীপ্ত অৰ্থাৎ, বসৰ পৰিপোষণত সহায় কৰে, সিহঁতক উদ্দীপন বিভাৱ বোলে । যেনে, চম্পোদয়, বসন্ত কাল, শৃঙ্গাৰ বসৰ কাৰণে নায়ক-নায়িকাৰ সৌন্দৰ্য, আকৰ্ষক বেশ-ভূষা আদি । এইবোৰ বতি ভাবৰ পৰিপোষক । যিভাবে অন্তৰৰ ভাবসমূহৰ বহিঃপ্ৰকাশত সহায় কৰে তাক অনুভাৱ বোলে । যেনে কটাক্ষ পাত, মুখৰ অঙ্গি-ভঙ্গী, ইত্যাদি । অৰ্থাৎ, জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ, সহায়েৰে আন্তৰিক ভাবৰ বহিঃপ্ৰকাশেই অনুভাৱ । অনুভাৱৰ অন্তৰ্গত আঠ প্ৰকাৰ সাংখ্যিক ভাব আছে । যেনে, স্তম্ভ, স্বেদ, ৰোমাঞ্চ, স্বৰভঙ্গ, বেপথু, বৈয়ৰ্ণ্য, অজ্ঞ, প্ৰজয় । যি ভাব কোনো এটা বিশেষ বসৰ লগত আৱদ্ধ হৈ নাথাকি সাগৰৰ দৌৰ দৰে এবাৰ দেখা দি এবাৰ নাইকিয়া হৈ প্ৰধান বসৰ পৰিপোষণ আৰু তাক স্পৃহ কৰি তোলাত বিভিন্ন ধৰণে সহায় কৰে তাক ব্যতিচাৰী বা সঞ্চাৰীভাৱ বোলে । ব্যতিচাৰীভাৱে স্থায়ীভাৱ বা স্থায়ীভাৱৰ ফলক উপলব্ধি কৰাত সহায় কৰে । নিৰ্বেদ, লজ্জা, অশ্লীয়া, বিবাদ, হৰ্ষ প্ৰভৃতি—তেওঁৰিটা ব্যতিচাৰীভাৱৰ উল্লেখ আছে ।

উপৰি-উক্ত বিভাৱ আৰু বিশেষকৈ অনুভাৱৰ জ্ঞান জন্মিলে কাব্যৰ নায়ক-নায়িকাৰে সৈতে পাঠকৰ হৃদয়-সংবাদ অৰ্থাৎ, নায়ক-নায়িকা আৰু পাঠক সমধৰ্মভাবাপন্ন হয়, হৃদয়েৰে সৈতে হৃদয়ৰ বাসায়নিক মিলন ঘটে । এই মিলনৰ মূলত নায়ক-নায়িকাগত স্থায়ী-ভাৱেৰে পাঠকৰ অন্তৰত থকা স্থায়ীভাৱৰ অভিব্যক্তি । পাঠকৰ অন্তৰত অভিব্যক্ত হোৱা তেওঁৰ নিজস্ব স্থায়ীভাৱৰ প্ৰতীতিয়েই বস ।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা বতি, হাস্ত প্ৰভৃতি নটা ভাবৰপৰা ক্ৰমান্বয়ে শৃঙ্গাৰ, হাস্ত, কৰুণ, ৰোজ, বীৰ, ভয়ানক, ৰোভংস, অদ্ভুত আৰু শাস্ত—এই নটা বসৰ সৃষ্টি হয় ।

বস-সৃষ্টিয়েই কাব্যৰ প্ৰথম উদ্দেশ্য । চৰম উদ্দেশ্য কিন্তু, বসাবাদক

যাজ্জেদি পোৱা এক অনিৰ্বচনীয় আনন্দ। এই আনন্দ অতীন্দ্ৰিয়। ইয়াক অল্পভূতিবেহে উপলব্ধি কৰিব পাৰি, অল্পসন্ধানেৰে ইয়াক বিচাৰি পোৱা নাযায়। আজংকাৰিকসকলে সেই বসৰ আখ্যা দিছে সঙ্কল্প-হৃদয়-সংবাদী। বসৰ আশ্বাদন নহয়, আশ্বাদনেই বস। বসাস্বাদেই অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰ হেতু। ম্যামটভট্টই বসাস্বাদৰ আনন্দক ‘বিগলিতবেচ্ছাস্তবম্’ : বিগলিতং—(অস্তুৰ্দ্ধান হৈছে) বেদ্যাস্তবম্ (আন কোনো জানিব লগীয়া বস্তু) বুলি কৈছে। অৰ্থাৎ বসাস্বাদ হ’লে বহিৰ্ভগতৰ আন কিবা জানিব লগীয়া বিষয়ৰ ধাৰণা সমূলি নাইকিয়া হয় আৰু কেৱল আনন্দতে নিমগ্ন হয়। বিশ্বনাথে এই বসাস্বাদৰ আখ্যা দিছে—‘বেচ্ছাস্তবস্পৰ্শশূন্যো ব্ৰহ্মস্বাদসহোদৰঃ।’ তেওঁৰ মতে বসাস্বাদ আৰু ব্ৰহ্মস্বাদ সগোত্ৰীয়। ব্ৰহ্মৰ সাক্ষাৎ হ’লে সাধক ব্ৰহ্মানন্দত নিমগ্ন হয়, তেতিয়া জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয়ৰ কোনো প্ৰভেদ নাথাকে, উভয়ে এক, অভিন্ন হৈ অৱস্থান কৰে। বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত আছে—‘যত্র হা অস্ত্য সৰ্বমাত্মৈৱাত্মভূৎ তৎ কেন কং পশ্যন্তঃ’^১। ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ ওচৰত যেতিয়া সকলোৱেই আত্মাৰ স্বৰূপ হয়, তেতিয়া কোনে কাক দেখা পায়। জীৱ আৰু ব্ৰহ্মৰ ঐক্যভূতি হ’লে ভেদজ্ঞানৰ অৱকাশ নাথাকে। তৈত্তিৰীয়া উপনিষদত কৈছে “বসো রৈ সঃ। বসং ছোৱায় লক্সা আনন্দীভৱতি”। যি স্বয়ং কৰ্তা (ব্ৰহ্ম) তেওঁ বসৰ স্বৰূপ। এই বস লাভ কৰি জীৱ আনন্দিত হয়। সেই আনন্দই অনিৰ্বচনীয় আনন্দ। বসাস্বাদ আৰু ব্ৰহ্মস্বাদ এক, অভিন্ন। বসানন্দই ব্ৰহ্মানন্দ। ব্ৰহ্মানন্দ স্বৰূপ বসানন্দ লাভেই কাব্যৰ চৰম আৰু পৰম উদ্দেশ্য।

অসংকাৰ-শাস্ত্ৰত শৃঙ্গাৰ, বীৰ, কৰুণ আদি যি নটা বসৰ উল্লেখ কৰা হৈছে তাৰ ভিতৰত শৃঙ্গাৰ বস সবাতোকৈ শ্ৰেষ্ঠ। শৃঙ্গাৰ পদৰ নিৰ্বচনেও তাকেই সূচায়—‘শৃঙ্গং প্ৰাধিক্তমুচ্ছতি প্ৰাপ্নোতীতি

শৃঙ্গাৰঃ’ বসৰ ভিতৰত প্ৰাধিকৃত লাভ কৰা তেঁতু শৃঙ্গাৰ। যুনিপ্ৰসব ভৰতৰ মতে পৃথিৱীত যি সুন্দৰ, পবিত্ৰ, উজ্জল আৰু দৰ্শনীয় বস্তু আছে সেই সবাকো শৃঙ্গাৰ বসৰ মাজেদি পোৱা যায় (যৎ কিঞ্চি-
শ্লোকে শুচিমধ্যমুজ্জলং দৰ্শনীয়ং হ্ৰা তৎ সৰ্বং শৃঙ্গাৰেণোপমীয়তে
উপযুক্ত্যতে) এই বস সম্বন্ধে আকৌ কোৱা হৈছে—কবি শৃঙ্গাৰ বসিক
হ’লে তেওঁৰ সৃষ্টি-জগৎ বসময় হয় আৰু সেই বসৰ প্ৰতি বীৰ্যস্পৃহ
হ’লে সেই সকলোবোৰেই নীবস হৈ পৰে।

শৃঙ্গাৰী চেন্ধক্লিঃ কাৱে জাতং বসময়ং জগৎ।

স এৱ হীতবাগশ্চেন্নীবসং সৰ্বমৈৱ তৎ ॥

আন আন বসতকৈ শৃঙ্গাৰ বস-পৰিৱেশনত কালিদাসৰ
প্ৰতিভা অধিক উজ্জল। কবিৰ বস পৰিৱেশনৰ নিপুণতাক লক্ষ্য
কৰি জয়দেৱে তেওঁক ‘কবিতা কামিনীৰ বিলাস’ আৰু সোভাধনে
‘উভয়সুন্দৰীকথা’ত ‘বসেশ্বৰ’ বুলি অভিহিত কৰিছে। অকল
শৃঙ্গাৰ বসেই নহয়, ককণ বস-নিৰ্বাহতো কবিৰ প্ৰতিভা সমধিক
সমুজ্জল হৈ আছে।

কালিদাসৰ ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তলা’, ‘বিক্ৰমোৰ্বীষ্য’ আৰু
‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’-এই তিনিওখন নাটকৰে অঙ্গী (প্ৰধান) বস শৃঙ্গাৰ।
তাৰ উপৰিও ঋগুকাব্য ‘মেঘদূত’ আৰু মহাকাব্য ‘কুমাৰ-সম্ভৱ’ত
আন বসতকৈ শৃঙ্গাৰ বসেই প্ৰাধিকৃত লাভ কৰিছে। অৱশ্যে কবিৰ
মহাকাব্য ‘বল্লুংগত’ শৃঙ্গাৰ বসকে ধৰি কম-বেছি পৰিমাণে আন
বসো স্পষ্টভাৱে জিলিকি আছে। যথাস্থানত যথোপযোগী বস
নিৰ্বাহেৰে কৰিয়ে অল্পপম প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। এই মহাকাব্যৰ
বৰ্ণ-সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰ-বৰ্ণনা, নৱম-সৰ্গত বসন্ত-বৰ্ণনা, ষোড়শ-
সৰ্গত জলকেলি-বৰ্ণনা আৰু অষ্টম সৰ্গত অগ্নিবৰ্ণৰ বিলাস-
বৰ্ণনাত শৃঙ্গাৰ বস; চতুৰ্থ-সৰ্গত বল্লুৰ দিগ্-বিজয়, সপ্তম-সৰ্গত
বিপক্ষ দলেৰে সৈতে অজব যুদ্ধ আৰু ষাটম-সৰ্গত বাঘৰ দ্বাৰা
বাল্লব পৰাজয় বৰ্ণনাত বীৰ বস, অষ্টম-সৰ্গত প্ৰিয়পত্নী ইন্দুমতীক

স্বত্ব্যত অজৰ বিলাপ-প্ৰসঙ্গত কৰণ বস; একাদশ-সৰ্গত বামৰ সন্মুখত পৰশুৰামৰ আবিৰ্ভাৱ আৰু ক্ৰুদ্ধ ভাষণ-প্ৰয়োগত ৰৌদ্ৰ বস; অষ্টম-সৰ্গত পত্নী-বিয়োগত মৰ্মাহত অজৰ প্ৰতি কুলগুৰু বসিষ্ঠৰ উপদেশ বাণী—প্ৰেৰণত, প্ৰথম আৰু চতুৰ্দশ-সৰ্গত ক্ৰমাগত বসিষ্ঠ আৰু বাল্মীকিৰ আশ্ৰম-পদ আৰু পঞ্চম-সৰ্গত সৰ্বভ্যাগী বঘুব অৱস্থা বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত শান্ত বস; একাদশ-সৰ্গত তাড়কা-বধৰ বেলিকা বীভৎস আৰু পঞ্চদশ-সৰ্গত লৱণ-দম্ভ্যৰ চিতাগ্নি-দহন—প্ৰসঙ্গত ভয়ানক আৰু বীভৎস বসৰ সৃষ্টি কৰিছে। ‘কুমাৰ-সম্ভৱ’ৰ পঞ্চম-সৰ্গত ব্ৰহ্মচাৰী আৰু পাৰ্বতীৰ কথোপকথনৰ মাজেদি প্ৰকাশিত হাস্যৰসে পাঠকৰ মনত আনন্দৰ সৃষ্টি নকৰাকৈ নাথাকে। বিভিন্ন বসৰ পৰিৱেশনৰ প্ৰতিভাই কালিদাসক যথার্থতে ৰাসেশ্বৰ কৰি তুলিছে।

অকল শৃঙ্গাৰ বসেই নহয়, কৰণ বস পৰিৱেশনতো কালিদাসৰ প্ৰতিভা পৰিস্ফুট হৈ আছে। কবিৰ কাব্যত শৃঙ্গাৰ আৰু কৰণ এই উভয় বসেই বসিক, সহৃদয় পাঠকৰ অন্তৰ বিশেষভাৱে আকৰ্ষণ কৰি আছে। ‘বঘুৱংশ’ত অকালতে পত্নী হেৰুৱা স্বামী আৰু ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত পতি হেৰুৱা নাৰীৰ যি কৰণ ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি শুনিবলৈ পোৱা যায় সেয়া আজিও হৃদয়বান পাঠকৰ হৃদয়তন্ত্রীত নিনাদিত হৈ উঠে।

‘বঘুৱংশ’ত দেখিবলৈ পোৱা যায় মহাবাজ অজই বাণী ইন্দুমতীৰে সৈতে উপবনত আমোদ-প্ৰমোদৰ মাজেদি বিহাৰ কৰি আছে। এনেতে হঠাৎ আকাশৰপৰা এধাৰি দিব্য মালা আহি বাণীৰ শৰীৰত পৰিল। মালাৰ পৰশ লাগি ইন্দুমতী অচেতন হৈ মাটিত পৰি গ’ল। মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে শৰীৰৰপৰা প্ৰাণবায়ু উৰি গ’ল। শৰীৰ বিবৰ্ণ হৈ পৰিল। অজই মৃত-পত্নীৰ দেহ নিজ কোলাত তুলি লৈ শোকবিহ্বল চিত্তেৰে দীঘল ছয়নিয়াহ পেলাবলৈ ধৰিলে। প্ৰাণতকৈও অধিক স্নেহৰ ভাৰ্য্যৰ অবিহনে তেওঁ জীয়াই থাকে

কাক লৈ ? আজিৰপৰা যেন তেওঁৰ সকলো শ্বশ্ব-সন্তোষৰ অন্ত পৰিল, সঙ্গীত-কলাৰ অৱসান ঘটিল, বসন্তোৎসৱৰ আনন্দকতা নাইকিয়া হ'ল, অঙ্গ-ভূষণবেই বা প্ৰয়োজন ক'ত !

ৰজাৰ মৰ্মহত আকুল ক্ৰন্দন শুনি ওচৰত থকা 'অনুচৰবৰ্গ' হিৰে থাকিব নোৱাৰিলে, সকলোৱে আকুল কণ্ঠে ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি তুলিলে। সৰোবৰত থকা জলচৰ পক্ষীসমূহেও^৭ সেই বোদনৰ ধ্বনি শুনি বোদন কৰিবলৈ ধৰিলে। অকল পক্ষীসমূহেই নহয়, তাত থকা 'তকৰাজিও'^৮ অশ্ৰু-বিমোচনৰ চলেৰে মধুবিন্দু নিঃসৰণ কৰি সেই শোক-সম্পূৰ্ণ অজৰ দুখ-বেদনাৰ সমভাগী হৈ উঠিল।

কবিয়ে 'কুমাৰসন্তৰ'ত পতি হেৰুৱা নাবীৰ হৃদয়-বিদাৰক আৰ্ত-নাদেৰে পাঠকৰ হৃদয় চিৰদিনৰ বাবে আৰ্দ্ৰ কৰি ৰাখিছে। বতিৰ স্বামী মদনে দুৰ্জয় সাহসেৰে ধূৰ্জটিৰ ধ্যান ভঙ্গ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল; কিন্তু মহাদেৱৰ ধ্যান ভঙ্গ নহ'ল, বৰং নিজৰ শৰীৰ তেওঁৰ ক্ৰোধ-বহ্নিয়ে ভস্মীভূত কৰি পেলালে। পতিৰ মৃত্যু-মোহা-চ্ছৱা, বিবশা বতিৰ শৰীৰলৈ কিছু সময়ৰ পিছত চৈতন্ত আছিল। নৱ-বৈধৱ্যৰ অসহ্য যাতনা উপলব্ধিৰ কাৰণেহে যেন বিধাতাই তেওঁৰ সেই চৈতন্ত সঞ্চাৰ কৰিছিল।^৯ আকুল চিন্তেৰে বতিয়ে স্বামীৰ মৃত কলেবৰৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰিলে, বতিয়ে ভাবিব পৰা নাছিল যে তেওঁৰ চকুযুৰি পতিৰ শবদৰ্শনৰ পৰাও বঞ্চিত। বতিয়ে মাথোন দেখিবলৈ পালে হবৰ কোপানল ভষ্ম পুৰুষৰ আকৃতি ধাৰণ কৰি পৃথিৱীৰ বুকুত পৰি আছে।^{১০} এই দৃষ্টই বতিৰ শাস্তিহীন

১. উত্তৰোপনি পাৰ্শ্বৱৰ্তিনাং তমুলেনাৰ্ভবৰেণ বোজতাঃ ।
বিহগাঃ কমলাকমলগাঃ সমহুঃখা ইব তত্ৰ চুক্রভঃ ॥ (বনু ৮:৩২)
২. ব্লিপগ্নিৰিতি কোমলাধিপঃ ককণাৰ্ধগ্ৰথিতঃ প্ৰিয়াং প্ৰতি ।
অকৰোংপৃথিৱীকহানপি ক্ৰতশাখাৰসৰাপ্প্ৰতিবিতান্ ॥ (বনু ৮:৭০)
৩. অথ মোহপৰায়ণা সতী বিবশা কাষৰধূৰিবোধিতা ।
বিধিনা প্ৰতিপাৰয়িত্বাতা নৱবৈধৱ্যমলহৰেবনম্ ॥ (কুমাৰ ৪১২)
৪. আয়ি জীৱিতনাথ জীৱনীভ্যজিখ্যায়োখিতয়া তয়াপুৰঃ ।
দদশে পুৰাকৃতি কিতৌ হবকোপানলভম্ কেবলম্ ॥ (কুমাৰ ৪১৩)

অন্তৰত অশাস্তিৰ সোত প্ৰৱল বেগে বোৱাবলৈ ধৰিলে। সেই ভদ্ৰ দেখি পুনৰায় বতিয়ে বিহ্বল। হৈ সেই বনস্থলীক সম হুখভাগিনী কবি বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে, বিক্ষিপ্ত হৈ পৰিল তেওঁৰ কেশপাশ, বাবে বাবে পৃথিৱীৰ বুকুত লুটি খাই খাই পৰাৰ কাৰণে ধূলি-ধূসৰিত হৈ গ'ল তেওঁৰ স্তনযুগল।^১ মদনে তেওঁক অকলে এৰি থৈ গ'ল কিয়? ইয়াৰ কোনো কাৰণ বিচাৰি নাপাই বতিয়ে চকুলো টুকি টুকি কৰলৈ ধৰিলে, তেওঁতো কোনো দিনে মদনৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কোনো কাম কৰা নাই, নাইবা মদনেওতো তেওঁক কোনো দিনে কোনো অশাস্তি দিয়া নাই। এনে স্থলত কোনেও কাকো এৰি যোৱাৰ কাৰণ থাকিব নোৱাৰে। তেনেহলে, বতি শোকাবুল বুলি জানিও, অকাৰণে আজি তোমাৰ প্ৰিয় দৰ্শনৰপৰা এই নয়ন বঞ্চিত কৰিলা কিয়?^২ তুমি কৈছিল। 'তুমি মোৰ হৃদয়ত সদায় বাস কৰা'। সেয়া আজি মিছা বুলি প্ৰমাণিত হৈছে, নহ'লে তুমি আজি শৰীৰহীন হোৱা সম্বন্ধে মই অক্ষত হৈ বুলোঁ কেনেকৈ?^৩ বতিৰ এনে কৰুণ ক্ৰন্দনৰ ধ্বনিয়ে সেই বনভূমিত বাস কৰা পশু-পক্ষীৰ অন্তৰতো প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিলে। মদনবধূ বতিৰ মৰ্মস্পৰ্শী বেদনাৰ ধ্বনি শুনি সকলোৱে কৰুণভাৱে অনুৰোধন কৰিবলৈ ধৰিলে।

এয়া কালিদাসৰ ইষ্টনাশৰপৰা (Loss of something desired) ওপজা কৰুণ বসব অপূৰ্ব সৃষ্টি। 'দশকপক'ৰ মতে অভিলষিত বস্তুৰ নাশ আৰু অনভিলষিত বস্তুৰ প্ৰাপ্তিয়ে কৰুণ-বসব সৃষ্টি কৰে (ইষ্টনাশাদনিষ্টাপ্তৌ শোকাভ্যা কৰুণঃ)। ইয়াৰ স্থায়ীভাৱ হুখ।

১. অথ ন। পুনৰেৰ বিহ্বল। বনস্থালীজনীসন্তানী।

বিলাপ বিকীৰ্ণধ্বজা সমুদ্রাধিৰ কুৰ্ভী স্থলীম্ ॥ (কুমাৰ ৪৪)

২. কৃতবানলি বিপ্ৰিয়ং ন মে প্ৰতিকূলং ন চ তে ময়া কৃতম্।

কিৰকাৰণমেব দৰ্শনং বিলপন্ত্যো বতরে ন বীৰতে ॥ (কুমাৰ ৪৭)

৩. হৱয়ে বসন্তীতি বংপ্ৰিয়ং বৎসোচক্ষুৰৈশি কৈতৱম্।

উপৰ্জবপং ন চেদ্বিৎ স্বনকঃ কথমক্ষতা বতিঃ ॥ (কুমাৰ ৪৯)

কালিদাসে 'বহুব্ৰংশ'ত জানকী-পৰিত্যাগৰ বেলিকা যি ককণ চিত্ৰ অঙ্কিত কৰিছে সি সঙ্গদয় পাঠকৰ অন্তৰত আজিও শোকৰ উদ্বেগ নকৰাকৈ নাথাকে। জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা বামৰ আজ্ঞা অনুসৰি লক্ষ্মণে সীতাৰ মনোবধ পূৰ্ণ কৰাৰ কপট ছলেৰে সীতাক ত্যাগ কৰিবলৈ অবণ্যলৈ লৈ যায়। সীতাই সপোনতো ভবা নাছিল যে বামচন্দ্ৰ আজি তেওঁৰ প্ৰতি কল্লবৃক্ষ নহয়, খড়্গবৃক্ষহে। সেই গভীৰ অবণ্যৰ মাজত বামাহুজে বামৰ সেই নিদাক্ষণ অভিপ্ৰায় জানকীক জনালেগৈ। বৃক্ষৰ অভাৱত আজিও লতাৰ পতন হোৱাৰ দৰে নিবাত্ৰয়া সীতা মূৰ্ছিতা হৈ পৃথিৱীৰ বুকুত ঢলি পৰিল। ক্ষন্তেক পিছত সংজ্ঞা লাভ কৰি ককণ ধৰেৰে ভয়াভূবা কুবৰী পক্ষীৰ দৰে আৰ্ত্তনাদ কৰিবলৈ ধৰিলে। সীতাৰ ককণ ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি শুনি ময়ূৰবিলাকে নৃত্য ত্যাগ কৰিলে, বৃক্ষসমূহে পুষ্পভাৰ পৰিহাৰ কৰিলে, হৰিণবিলাকে মুখত লোৱা কুশধাহৰোৰ বিসৰ্জন কৰিলে।^১ এইদৰে সেই অবণ্য সীতাৰ হৃদেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ উঠিল। অবণ্যবাসী তপস্বিনীসকলে কোনো বিপৰ্যয়ৰ সম্মুখীন হ'লেই সীতাৰ কাষ চাপিছিল। তেওঁলোকে বঢ়িয়াকৈ বুজিছিল যে সীতাৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে বামচন্দ্ৰৰ অম্লগ্ৰহ লাভ কৰিব। তাকেই সীতাই কৈছে, 'বাক্সৰ দ্বাৰা উপকৃত হ'লে তপস্বিনীবোৰ মোৰ ওচৰ চাপিছিল আৰু মই তেওঁলোকক নিৰ্ভয়ৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিলোঁ, অকল আপোনাৰ প্ৰসাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি। আজি মই কেনেকৈ সেই তপস্বীসকলৰ শৰণাৰ্থী হওঁ, বিশেষকৈ আপুনি যি পৰ্বত নিজ গোঁবত আৰু প্ৰতিভাৰে দীপ্তিমান হৈ আছে।' স্বামী পৰিত্যাক্তা, সহায়-সাৰথিহীন। সীতাৰ মৰ্মস্পৰ্শী ককণ উত্তিৰে আজিও সঙ্গদয় পাঠকৰ অন্তৰ ককণ বসেৰে প্লাৱিত কৰি তোলে।

১. নৃত্যং ময়ূৰাঃ কুশবানি বৃক্ষা বৰ্জ্যহপাতান্ বিসৰ্জয়ন্তি।

ভক্তাঃ প্ৰপন্নৈ সৰস্বতীভাৱন্যন্তৰ্যাসীকৰিত্ত্বং ভৱেৎপি । (বসু ১৪।৩২)

নিশাচৰোপদ্ব্যভূতভৰ্তৃকাণাং তপস্বিনীনাং ভৱতঃ প্ৰসাদাৎ ।

ভূষা শৰণ্যা শৰণাৰ্থমন্তং কথং প্ৰপংক্তে স্বয়ং দীপ্যমানে ॥^১

মই আপোনাৰ অনুগ্ৰহতে নিশাচৰ বান্ধুসবিলাকৰ দ্বাৰা উৎপীড়িত হোৱা তপস্বিনীসকলৰ পতিসমূহৰ বন্ধক আছিলোঁ। আপুনি প্ৰকাশমান হৈ থকা অৱস্থাত মই এতিয়া কেনেকৈ আন তপস্বী-জনৰ শৰণাৰ্থী হওঁ।

কালিদাসৰ ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তলা’ শৃঙ্গাৰ আৰু কৰুণ বসৰ অপূৰ্ণ মিলন-মোহনা। এই নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত শকুন্তলাৰ পতিগৃহ গমনৰ বেলিকা কবিয়ে এটি আদৰ্শ কৰুণ বসৰ চিত্ৰ আঁকিছে। স্বামী দৰ্শনৰ কাৰণে ব্যাকুল হ’লেও চিৰদিনৰ বাবে চিৰচেনেহৰ আশ্ৰয় এৰি যাব লগীয়া হোৱাত শকুন্তলাক তপোবনৰ বিবহে কাতৰ কবি তুলিছে। শকুন্তলা-বিবহে তপোবনকো সমভাৱে কাতৰ কবি তুলিছে। মৃগীবিলাকে পাণ্ডুলি থকা কুশবনবোৰ পেলাই দিছে, ময়ূৰবিলাকে নাচিবলৈ এৰিছে, লতাবিলাকে শুকান পাতবোৰ সবাই চকুৰ পানী টুকিবলৈ ধৰিছে।^২ ইয়াত যুদ্ধভীসকলে পতিগৃহলৈ যোৱাৰ সময়ত পিতৃকুলত যি শোকৰ পৰিৱেশ হয়, কবি কালিদাসে তাৰ নিখুঁত চিত্ৰেৰে সহৃদয় পাঠকৰ অন্তৰত কৰুণ বসৰ স্ৰোত প্ৰৱাহিত কৰিছে।

কবিৰ সেই একেখন নাটকৰ শেষ অঙ্কত মহৰ্ষি মাৰীচৰ আশ্ৰমপদ্ধত হৃদয়ন্তৰ সন্মুখত আহি উপস্থিত হোৱা পতি-বিবহ ত্ৰুতচাবিনী, একবেণীধৰা, শুকমূৰী, শুকচৰিত্ৰা শকুন্তলাৰ যি চিত্ৰ উপস্থাপিত কৰিছে সেই চিত্ৰই আজিও সহৃদয় পাঠকৰ অন্তৰ কৰুণ বসেৰে প্লাৱিত নকৰাকৈ নাথাকে। শকুন্তলাক দেখি হৃদয়ন্তই প্ৰকাশ কৰিলে :

১. বসুৱৎ ১৪।৬৪

২. উৎগলিতভৰ্তৃকল্পা শৃগাঃ পৰিত্যক্তমৰ্জনা ময়ূৰাঃ ।

অপহৃতপাণ্ডুপত্নী যুদ্ধভাৰ্য্যসীৰ ভজাঃ ॥ (শকুন্তলা—৪।১২)

হুসনে পৰিধ্বসে হুসানা নিয়মকামমুখী ধুতৈকয়েণি: ।

অতিনিককণস্ত শুক্লীলা ময় দীৰ্ঘং দ্বিবহব্ৰতং বিভৰ্তি ।^১

এয়া সেই মজিন বসন পৰিহিতা শকুন্তলা, যাৰ যুগ্মশুল্ল ভ্ৰতনিয়মাদি পালন কৰা হেতু শুক্ল চৈ গৈছে, যি শিৰত মাথোন এক বেণী ধাৰণ কৰি আছে; এই শুক্লীলাই মোৰ মিচিনা অতি নিৰ্দ্য়জ্ঞলৈ অপেক্ষা কৰি বহু দিন ধৰি বিবহ-ভ্ৰত উদ্ভাপন কৰি আছে।

কবি বৰ্ণিত বিবহ-ব্যথিতা শকুন্তলাৰ চিত্ৰটিয়ে ভ্ৰতভূতি বৰ্ণিত ককণাৰ প্ৰতিমূৰ্তি জ্ঞানকীৰ কথা সৌন্দৰ্য্যই দিয়ে। ইয়াত কালিদাসৰ শকুন্তলাক দেখি সজ্জন পাঠকৰ সজ্জন-মন্দিৰত উদ্ভাসিত হৈ উঠে ভ্ৰতভূতিৰ সেই ‘ককণস্ত মূৰ্তিঃ’ অথবা ‘শৰীৰিণী-দ্বিবহব্ৰথা’।^২ মূৰ্তিমান ককণবস অথবা বিবহব্ৰতী বিবহ-ব্যথা।

সংস্কৃত সাহিত্যত শৃঙ্গাৰ আৰু ককণ বসে এটা বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। এই সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰ কালিদাস আৰু ভ্ৰতভূতিৰ হাতত ক্ৰমাগত শৃঙ্গাৰ আৰু ককণ বসে প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। আন কথাত শৃঙ্গাৰ বস পৰিৱেশনত কালিদাসৰ যি স্থান, ককণ বস পৰিৱেশনত ভ্ৰতভূতিৰ সেই স্থান। কিছুমান পণ্ডিতে অৱশ্যে ককণ বসৰ প্ৰসঙ্গত কালিদাসতকৈ ভ্ৰতভূতিৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ কয়, ‘কাকণ্যং ভ্ৰতভূতিবৈৰ তল্পতে ।’

উৎপাদি ককণ বসত কালিদাসৰ নাইবা শৃঙ্গাৰ বসত ভ্ৰতভূতিৰ প্ৰতিভা প্ৰকাশ নোহোৱাকৈ আছে বুলি ক’ব নোৱাৰি। এই দুজন শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰৰ ভিতৰত কালিদাসৰ বিশেষৰ এই যে ডেউৰ বস বাঢ়্যাৰ্থে আৰু ভ্ৰতভূতিৰ বস বাঢ়্যাৰ্থে

১. শকুন্তলা—৭।২১

২. পৰিশাপ্তুৰ্বলকপোজহৃদকং নবতী বিজোলকধীকবাননম্ ।

ককণস্ত মূৰ্তিক বা শৰীৰিণী দ্বিবহব্ৰথেন হনযেতি জ্ঞানকী ॥

অতিব্যক্ত। কাব্য-অগতঃ বাচ্যার্থতকৈ ব্যক্ত্যর্থৰ আদৰ অধিক। ব্যক্ত্যর্থৰ মাজেদি অল্পভূত বসেই পাঠকৰ উৎকৃষ্ট আনন্দানুভৱৰ কাৰণ। আকৌ কালিদাসৰ পদ্ধতি সংশ্লেষণাত্মক ; কিন্তু উদ্ভূতিৰ বিশ্লেষণাত্মক। দ্বিতীয় পদ্ধতিতকৈ প্ৰথম পদ্ধতি অধিক আকৰ্ষক আৰু মনোপ্ৰাণী। কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ বিশেষত্ব এইখিনিতে। সেয়েহে কালিদাসৰ প্ৰতিভা আজিও বিশ্বব্যপী হৈ আছে।

ধ্বনি :

কাব্যত ধ্বনিৰ প্ৰয়োগত কালিদাসৰ প্ৰতিভা বিশেষভাৱে আকৰ্ষক হৈ আছে। কাব্যত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দবাণিৰ মাজেদি যি অৰ্থ প্ৰকাশ হয় তাক বাচ্যৰ্থ বোলে। বাচ্যৰ্থৰ মাজেদি যেতিয়া অভিপ্ৰেত অৰ্থ পৰিস্ফুট নহয় তেতিয়া মনলৈ অহা লক্ষ্যৰ্থৰ আৱণ্ণৱক হয়। বাচ্য আৰু লক্ষ্য এই দুয়োৰে অতিবিক্ত, সঙ্গময়ৰ আনন্দদায়ক আন এটি অৰ্থ ব্যক্ত্যৰ্থৰ মাজেদি পোৱা যায়। এই ব্যক্ত্যৰ্থৰে নামান্তৰ ধ্বনি। সেই ধ্বনিয়ে কাব্যৰ বৰণীয়াতা বঢ়ায়। যি কাব্যত বাচ্যৰ্থতকৈ ব্যক্ত্যৰ্থ বিশেষভাৱে মনোপ্ৰাণী হৈ উঠে তাক উৎকৃষ্ট কাব্য বোলা হয়। যি কাব্যত বাচ্যৰ্থতকৈ ব্যক্ত্যৰ্থ কম পৰ্যায়ৰ তাক মধ্যম আৰু যি কাব্যত ব্যক্ত্যৰ্থৰ অভাৱ বা ব্যক্ত্যৰ্থ অস্পষ্ট নাইবা ছৰ্বোচ্চ সি অলংকাৰাদিৰে পুষ্ট হ'লেও তাক অধম কাব্য বোলা হয়। আনন্দবৰ্ধনে কাব্যক এই তিনি ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এই দৃষ্টি-কোণৰপৰা চালে এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি যে কালিদাসৰ কাব্য উৎকৃষ্ট। ইয়াত ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ পৰিমাণে পৰিদৃষ্ট। কালিদাসে কোনো ভাবক স্পষ্ট শব্দৰ্থেৰে প্ৰকাশ নকৰি ব্যক্ত্যৰ্থেৰে সূচিত কৰি নিজৰ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে—

পাৰ্বতীয়ে কঠোৰ উপভাৱে শিৱৰ মন জয় কৰিলে। শিৱৰো পাৰ্বতীক তাৰাৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ আগ্ৰহ জন্মিল। শিৱৰ কথামতে অজিৰা প্ৰভৃতি দেৱদেৱসকল বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ লৈ পাৰ্বতীৰ পিতা গিৰিৰাজ হিমালয়ৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল। হিমালয়ে ঋষিসকলক আতিথ্য সংকাৰ কৰি আগমনৰ কাৰণ জনাবলৈ ক'লে। ঋষিসকলৰ অগ্ৰণী অজিৰাই জনালে যে জগতৰ পিতা শত্ৰুৱে আপোনাৰ ছুহিতা কামনা কৰে। পিতাকৰ ওচৰত থিয় হৈ থকা পাৰ্বতীয়ে দেৱদেৱৰ প্ৰস্তাৱ শুনি তলমূৰ কৰিলে আৰু হাতত থকা পছমৰ পাহিবোৰ এটা এটাকৈ গণিবলৈ ধৰিলে :

এৱংৱাদিনি দেৱৰ্ষৌ পাৰ্শ্বে পিতৃবধোমুখী।

লীলাকমলপদ্মাণি গণয়ামাস পাৰ্বতী ॥^১

দেৱৰ্ষি অজিৰসে এইদৰে কোৱাত পাৰ্বতীয়ে পিতাকৰ সমুখত তলমূৰ কৰি লীলা-কমলৰ^২ (শৰীৰৰ শোভাবৰ্ধক পছমৰ) পাহিবোৰ লেখিবলৈ ধৰিলে। পাৰ্বতীয়ে তলমূৰকৈ পছমৰ পাহিবোৰ লেখিবলৈ ধৰিলে এয়া বাচ্যাৰ্থ। ইয়াত কোনো অলংকাৰ নাই; কিন্তু এই বাচ্যাৰ্থৰ অতিৰিক্ত আন এটা অৰ্থ ইয়াত নিহিত আছে। সেই অৰ্থই বসন্তিপান্থ মনৰ সমল যোগাইছে। শিৱৰ প্ৰতি পাৰ্বতীৰ পূৰ্ববাগৰ উজ্জেক ফুটি উঠিছে। লাজত পাৰ্বতীয়ে তলমূৰ কৰিছে। বিবাহযোগ্যা কন্যাৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱত লাজ

১. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৮৪

২. লীলাকমল—লীলায়াঃ লীলাৰ্থং বা কমলম্ (Sportive lotus)। বুৱীয়া পুৰুষ বা নাৰীয়ে শৰীৰৰ লৌলৰ্য অধিক যনোগ্ৰাহী কৰিবলৈ হাতত লোৱা পছমক লীলাকমল বোলা হয়। কবিয়ে 'বদ্বয়ং'ত (৩।১৩) লীলাকমলক 'লীলাবহিনী' বুলি উল্লেখ কৰিছে। 'বৈবহুত' (২।২) আৰু 'কুমাৰ-সম্ভৱ' (৩।৫৬) কাব্যতো ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

আৱিৰ্ভাৱ হোৱা স্বাভাৱিক। শ্লোকৰ বাচ্যার্থেৰে সেই অৰ্থ পোৱা নাযায়, অথচ সেই বাচ্যার্থৰ মাজত অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা অতিবিস্তৃত অৰ্থখিনিয়েহে পাঠকৰ মনত আনন্দৰ উদ্দেশ্য কৰিছে। এইদৰে বাচ্যার্থৰ অতিবিস্তৃত অৰ্থকেই ধ্বনি সংজ্ঞাৰে অভিহিত কৰা হয়। এই ধ্বনি-কাব্যৰ সৃষ্টিতে কালিদাসৰ প্ৰতিভা প্ৰতিষ্ঠিত।

মহাদেৱৰ তপস্তাস্থলীত পাৰ্বতী সখীদ্বয়েৰে সৈতে উপস্থিত হ'ল। মহাদেৱে ধ্যানবপৰা নিবৃত্ত হৈ পাৰ্বতীক ওচৰলৈ আহিবলৈ আদেশ দিলে। পাৰ্বতীৰ সখীদ্বয়ে মহাদেৱৰ চৰণত বসন্তৰ পুষ্পাভৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিলে। পাৰ্বতীয়েও মহাদেৱক পঙ্কমৰ মালা প্ৰদান কৰিলে। ত্ৰিলোচনে সেই মালা গ্ৰহণ কৰিবলৈ মানস কৰিলে আৰু হবন্ত কিঞ্চিপবিলুপ্তধৈৰ্য্যচক্ৰোদয়াবন্ত ইৱামুবাশিঃ।

উমামুখে বিশ্বকলাধৰোৰ্ত্তে স্তম্ভপাবয়ামাস ত্ৰিলোচনানি ॥^১
ডেউয়া চক্ৰৰ উদয়ৰ লগে লগে সাগৰৰ দৰে, মহাদেৱৰো ধৈৰ্য কিঞ্চিৎ-চঞ্চল হ'ল। তেওঁ বিশ্বকলৰ নিচিনা অধৰোৰ্ত্তবিশিষ্ট উমাৰ মুখমণ্ডলৰ পিনে একেবাৰে তিনিওটা নয়ন পৰম অভিজাৰেৰে নিক্ষেপ কৰিলে।

শ্লোকৰ এই বাচ্যার্থৰ অতিবিস্তৃত আন এটি অৰ্থ হ'ল, ইয়াত নন্দ-বৌদ্ধন-সম্পন্ন পাৰ্বতীৰ মনোমোহা মুখমণ্ডলৰ পিনে ত্ৰিলোচনৰ তিনিওটা নয়নৰ সতৃষ্ণ নিক্ষেপে উৎকৰ্ষাৰ আতিশয্য ধ্বনিত কৰিছে। ধ্বনিৰ উদাহৰণেৰে কবিৰ কাব্য সূক্ষ্ম হৈ আছে।

বীতি :

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, বীতিবাদীসকলৰ বীতি হৈছে কাব্যৰ আত্মা। বামন এই বীতিবাদৰ প্ৰধান আচাৰ্য। সাহিত্য সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বীতিবাদে প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰিলে; কাব্য, আনন্দ-

বৰ্ণনৰ ধ্বনিবাদৰ প্ৰভাৱত বীতিবাদ গ্লান হৈ পৰিল। তথাপি বীতি বা বচনান্তৰ স্বকীয় গৌৰৱক একেৰাৰে মৰিমূৰ কৰিব নোৱাৰিলে। সাহিত্য সৃষ্টিত বচনান্তৰ মাধুৰ্য কোনো দিনে নাইকিয়া হ'ব নোৱাৰে। বামনে তিনি প্ৰকাৰৰ বীতিৰ উল্লেখ কৰিছে, যেনে—বৈদৰ্ভী, গোড়ী আৰু পাঞ্চালী। ইয়াৰ ভিতৰত বৈদৰ্ভী বীতিকে তেওঁ শ্ৰেষ্ঠ আসন দিছে, কাৰণ এই বীতিত সকলো গুণৰে সমাবেশ ঘটিছে। বামন আৰু দণ্ডী উভয়ে শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা, মাধুৰ্য আদি দহ প্ৰকাৰ গুণকে বৈদৰ্ভী বীতিৰ প্ৰাণ বুজি স্বীকাৰ কৰিছে। বিশিষ্ট পদ বচনাকে বীতি বোলা হৈছে। এই বচনাৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল গুণগত বৈশিষ্ট্য। গতিকৈ দেখা যায়, কাব্যৰ আত্মা বীতি আৰু বীতিৰ আত্মা গুণ। সেই দেখি সহজভাৱে গুণকেই কাব্যৰ আত্মা বুজি ক'লে অত্যাুক্তি কৰা নহয়। মন্ত্ৰটো আদি আলংকাৰিকে বামন আৰু দণ্ডীৰ আন সাতটা গুণক বাদ দি কেৱল মাধুৰ্য, গুৰু আৰু প্ৰসাদ এই গুণ ত্ৰয়কে গ্ৰহণ কৰিছে। এই বিষয়ে ইমানকৈ আলোচনা কৰিলোঁ।

মহাকবি কালিদাস বৈদৰ্ভী বীতিৰ স্ৰষ্টা পূজাৰ্থী। তেওঁৰ কাব্য বৈদৰ্ভী বীতিৰে বৰ্চিত। অৰ্থ-বৈদৰ্ভাই বৈদৰ্ভী বীতিৰ প্ৰধান আকৰ্ষক সামগ্ৰী। এনে গুণবিশিষ্ট হোৱা হেতু কালিদাসৰ সাহিত্যই পাঠকমাত্ৰৰে মন অনাৱাসে আকৰ্ষণ কৰে। তেওঁৰ ভাষাৰ শ্ৰুতিমধুৰ শ্ৰোত প্ৰজা-প্ৰহ্লাদৰ দৰে অবাধিত গতিৰে প্ৰৱহমান। তেওঁৰ কল্পনা যেনে অল্পপৰ, ভাষাও তেনে অপকল। নিত্য ব্যৱহাৰ সাধাৰণ শব্দবান্ধিৰে অল্পতম কল্পনাক অল্পতমভাৱে ভূষিত কৰি তোলাই কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ বৈশিষ্ট্য। তেওঁৰ ভাষাৰ পান্ধীৰ আৰু ভাষাৰ সৌৰভ অনন্তলজ। তেওঁৰ ভাষাত দীঘল সমাসীয় পদ নাই—ই সহজ, সবল আৰু আড়ম্বৰহীন; কিন্তু মাধুৰ্য-মণ্ডিত। তেওঁৰ সৰ্ব প্ৰধান গুণ হ'ল, যি পৰিমাণে ব্যক্ত কৰাৰ প্ৰয়োজন মাত্ৰ সেইখিনিহে ব্যক্ত কৰে—তাৰ কোনো অতিৰিক্ত

নহয়। সংযম আৰু পৰিমিত ভাৱৰ প্ৰয়োগ কালিদাসৰ দৰে শ্ৰেষ্ঠ কবিৰ পক্ষেই সম্ভৱ।

অলংকাৰ :

আগেয়ে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে শব্দ আৰু অৰ্থৰ ওপৰতে কাব্যৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠিত। সেই শব্দ আৰু অৰ্থক নিৰাভাৱণ কৰি নাৰাখি অলংকাৰেৰে ভূষিত কৰিলে সি কাব্যত পৰিপূৰ্ণ হয়। অলংকাৰবাদীসকলৰ মতে কাব্য যে যাহুহব আনন্দানুভৱৰ কাৰণ হয়, সেয়া কেৱল অলংকাৰৰ কাৰণে; কিয়নো অলংকাৰৰ সমুচিত প্ৰয়োগেই বসৰ উৎকৰ্ষ সাধনত সহায় কৰে।

শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰ ভেদে অলংকাৰ দুভাগত বিভক্ত। শব্দৰ দুটা অংশ থাকে—তাৰ এটা ধ্বনি (Sound) আৰু আনটো অৰ্থ (Sense)। প্ৰথমটো শ্ৰৱণ-গোচৰ অৰ্থাৎ কাণেৰে শুনি, দ্বিতীয়টো মনোগোচৰ অৰ্থাৎ মনেৰে অনুধাৱন কৰা হয়। শব্দৰ ধ্বনিক আশ্ৰয় কৰি যিবোৰ অলংকাৰ ব্যৱহৃত হয় তাক শব্দালংকাৰ বোলে। শব্দৰ প্ৰয়োগ-বৈচিত্ৰ্যই শব্দালংকাৰৰ ভেটি নিৰ্মাণ কৰে। বাক্যৰ ধ্বনিৰ দ্বাৰা অৰ্থৰ আভাস প্ৰকাশেই শব্দালংকাৰৰ বিশেষ ধৰ্ম। ধ্বনিৰ সাদৃশ্ৰুত শব্দৰ বৈচিত্ৰ্য কৃতি উঠে। সেই বৈচিত্ৰ্যই ভাষাক শ্ৰতিমধুব কৰি তোলে। ভাষাক মাধুৰ্য-মণ্ডিত কৰাই অলংকাৰৰ কাৰ্য।

অৰ্থক আশ্ৰয় কৰি যি অলংকাৰ ব্যৱহৃত হয় তাক অৰ্থালংকাৰ বোলে। ভাবৰ বৈচিত্ৰ্য আৰু সৌষ্ঠৱ সম্পাদন কৰাই অৰ্থালংকাৰৰ প্ৰধান গুণ। ভাবৰ বিচিত্ৰতা আৰু সূক্ষ্মতা বিভিন্ন পদ্ধতিৰে অৰ্থালংকাৰে বিভিন্ন। অলংকাৰৰ বিখ্যাত আলোচনা কৰা এই প্ৰবন্ধৰ উদ্দেশ্য নহয়। ইয়াত কেৱল অলংকাৰৰ যাজেনি কালিদাসৰ প্ৰতিভা কিভাবে প্ৰকট হৈ উঠিছে তাৰেই কেইটিমান

উদাহৰণ দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। কালিদাসে প্ৰৱেশ কৰা অলংকাৰসমূহৰ কথা বাদ দি কেৱল তেওঁৰ উপমা অলংকাৰক লৈয়ে এখন স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ দ্বাৰা বিশ্বব্যব বিশালতা অনায়াসে অনুমেয়। শকাংকাৰ আৰু অৰ্থাংকাৰ— উভয়ৰ দ্বাৰা কবিতা কাব্য জীৱন্তিত হৈ আছে। শকাংকাৰতকৈ অৰ্থাংকাৰৰ প্ৰতি কবিতা অধিক আগ্ৰহ, কাৰণ ই ভাবৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ভাব কল্পনা-প্ৰসূত। কবিতা কল্পনা শক্তিয়ে ভাবৰ সৌৰভ বঢ়ায়। কল্পনা-বজ্জিত ভাবৰ সৌৰভ তেতিয়া বাণেশ্বৰী অলংকাৰেৰে ভূষিত হয় তেতিয়া সেই ভাবে সজ্জন পাঠকৰ চিত্ত আকৰ্ষণ কৰে আৰু লগে লগে তেওঁলোকক অলৌকিক আনন্দানুভূতিৰে আগন্তু কৰি তোলে। গতিকে শকাংকাৰৰ উল্লেখ নকৰি অৰ্থাংকাৰতেই প্ৰৱেশ কৰা হ'ল। পূৰ্বেই উল্লেখ কৰা হৈছে অৰ্থাংকাৰ বিভিন্ন। তাৰ ভিতৰত সাদৃশ্যমূলক অলংকাৰসমূহেই প্ৰধান, আৰু তাৰ ভিতৰত উপমা সৰ্ব প্ৰধান। এই উপমা অলংকাৰৰ যাকৈদিয়েই প্ৰতিভা বিশেষ-ভাৱে প্ৰকটিত। সেয়েহে 'উপমা কালিদাস' কথাৰে সজ্জন সাহিত্যত এটা বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। কবিতা উপমাই উৎপ্ৰেক্ষা আৰু দৃষ্টান্তকো সামৰি লৈছে। কবিতা আন এবিধ উল্লেখযোগ্য অলংকাৰ অৰ্থাংকল্পনা। মূলমন্ত্ৰ হ'ল, মূলমন্ত্ৰৰ দ্বাৰা, সজ্জনিত শব্দ বিভাসেৰে কবিতা অলংকাৰসমূহক প্ৰতিমন্ত্ৰ, মনোপ্ৰাণী আৰু সজ্জনপ্ৰাণী কৰি তুলিছে।

বেদ, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, ৰাজনীতি, সমাজনীতি, প্ৰাকৃতিক জগৎ, সৌৰজগৎ সকলোৰে উপমা উদাহৰণ কৰি কবিতা তেওঁৰ অনন্তসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে।

সাগৰৰ দৰে গভীৰ তেওঁৰ জ্ঞান, আকাশৰ দৰে বহল তেওঁৰ বিভাৰ পৰিধি। বিবিধ শাস্ত্ৰৰ গভীৰ অধ্যয়ন-লব্ধ অভিজ্ঞতাৰ গভীৰেই তেওঁৰ প্ৰতিভাক কৰি তুলিছে বহুব্ধী।

মুনিপ্ৰহৰ বসিষ্ঠৰ আশ্ৰম। সেই আশ্ৰমতে সন্তানকামী ভাৰত
সত্ৰাট দিলীপ ধৰ্মপত্নী স্নদক্ষিণাবে সৈতে সুবধেৰু সুবভীৰ কস্তা
নন্দিনীৰ পৰিচৰ্যাত ব্ৰতী। সূৰ্য উদয়ৰ লগে লগে বজাই নন্দিনীক
পৰিচৰ্যাব কাৰণে বননিৰ নানা প্ৰান্তলৈ লৈ যায় আৰু সূৰ্য
অস্তাভিমুখী হোৱাৰ লগে লগে পুনঃ আশ্ৰমলৈ লৈ আহে।
নন্দিনীৰে সৈতে বজাৰ প্ৰত্যাগমনৰ চিত্ৰটো কবিয়ে উপমাৰে
বৰ্ণনা কৰিছে।

কৰা সময়ত বজা দিলীপে নন্দিনীক লৈ আশ্ৰমভিমুখে
আহিবলৈ ধৰিছে। বাণী স্নদক্ষিণাই নন্দিনীক সান্নিধ্যৰে আনিবলৈ
আশ্ৰমবৰণৰ। অলপ দূৰ আগ বাঢ়ি আহিছে; সেই সময়ত তেজস্বী
বজা আৰু দীপ্তিমতী বাণীৰ মধ্যবৰ্তী নন্দিনীক অস্তাভিমুখী সূৰ্য
আৰু সমাপতা বজাৰ মধ্যবৰ্তী মুহূৰ্ত্তৰ সন্ধ্যাৰ সৃষ্ণ দেখা গৈছে;

পূবকৃত্য বসন্তি পাৰ্থিৱেন প্ৰত্নাদ্গতা পাৰ্থিৱধৰ্মপত্ন্যা।

উদন্তবে সা দ্বিবাক্ষ ধেমুৰ্দ্ধিনকপামধ্যগতেন সন্ধ্যা ॥১

কবিয়ে ইয়াত সূৰ্যবংশীয় ঐশ্বৰ্য-মণ্ডিত বজা দিলীপক দিনৰ
উজ্জলতাৰ লগত, পূতচৰিত্ৰা, শাস্তি আৰু বিজ্ঞানৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি
স্নদক্ষিণাক শুভ্ৰজ্যোৎস্না-মণ্ডিত বাতিৰ প্ৰভাৱ লগত আৰু নন্দিনীক
কপিল বৰণক সন্ধ্যাৰ ঈষৎবস্ত গোলাপী আভাৰ লগত তুলনা
কৰিছে। এয়া কবিৰ অগূৰ্ব কল্পনা। দৃষ্ট পদাৰ্থক ব্যস্ত আৰু
স্বাভাৱিক বৰ্ণনাৰে বৰণীয় কবি তোলাই কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ
বৈশিষ্ট্য। বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সময়ে উপমাটোক অতি মধুৰ কৰি
তুলিছে। বাজমহিষী স্নদক্ষিণা সম্প্ৰতি সন্তান-সন্তত্ৰা; শবীৰ প্ৰায়
অৱসন্ন। দুৰ্বল আৰু ক্ষীণ শবীৰ লৈ সমস্ত অলংকাৰ পৰিধান
কৰা অসম্ভৱ হ'ল। সেয়েহে শবীৰত মাত্ৰ পৰিমিত অলংকাৰ।
সুখমন্ত্ৰে লোপ্ৰকূলৰ নিচিনা পাণ্ডু বৰণ ধাৰণ কৰিছে। এনে

অবহাত বাণীক বিবল নক্ষত্র আক ক্ষীণকাস্তি চন্দ্রেবে শোভিত
প্রায় পোহব হ'বলৈ ধবা নিশাব নিচিনা দেখা গৈছে ।

বজ্রনী অরুমানপ্রায় । মলিন চন্দ্রব আভা । আকাশবর্ণবা
ভবাবিলাকে এটি-ছুটিকৈ বিদায় ল'বলৈ ধৰিছে । তৰুণ ববিব
সুভাগমন আসন্ন । আসন্ন-প্রসন্ন অরুসন্ন বাণী সুদক্ষিণা । মাত্ৰ
এবিধ-ছুবিধ অলংকাৰেবে পৰিশোভিতা । লোভ্রকুলব দবে মুখব
বৰণ পাণ্ডুবৰণীয়া হৈ পৰিছে ।

প্রভাতকল্পা বাতিবে সৈতে আসন্ন-প্রসন্ন বাণীৰ কি অল্পপয়
তুলনা । এপিনে নিকজ্জল বাতিয়ে উজ্জল আক তেজস্বী সূর্য্যব
আক আন পিনে গ্লানকাস্তি বাণীয়ে প্রভারশালী আক পৃথিবীৰ
অধিপতি বঘুব আবির্ভাব কাল যেন ক্ষিপ্ৰতাবে অহাব নুচনা
কৰিছে :

শবীৰসাদাদসমগ্রভূষণা মুখেন সাংলক্ষ্যত লোভ্রপাতুনা ।

তনুপ্রকাশেন দ্বিচেয়তাবকা প্রভাতকল্পা শখিনের শরবী ॥^১

‘কুমাব-সম্ভবতো’^২ কবিৰ এনেকুৱা বম্য কল্পনা কেইবা ঠাইতো
দেখিবলৈ পোৱা যায় ।

কলমধান প্রথমে এঠাইত বোপণ কৰি এটা পৰিৱিৃত উচ্চতালৈ
বাঢ়িবলৈ দিয়া হয় । পিছত সেইবোৰক তুলি নি পুনৰ আন
এঠাইত প্রতিবোপণ কৰা হয় আক নির্দিষ্ট সময়ত সেই ধানবোৰ
কলবে উপচি পৰে । কিছুদিনৰ পিছতেই সেই ধানবোৰ কলব
তৰত হালি পৰে আক অৱশেষত প্রচুব শস্ত দান কৰি বোপণ-
কৰ্তাৰ অভিলাষ পূৰণ কৰে ।

দিগ্বিজৈতা মহাবাজ বঘুৱে বজ্রদেশৰ বজাসমূহক বুদ্ধত পৰাভূত
কৰি প্রথমে সিংহাসনচ্যুত কৰে ; পিছত পুনৰ সিংহাসনত সংস্থাপিত

১. বঘুৱংশ— ৩।২

২. কুমাবসম্ভব— ৪।৪৬; ৫।৪৪ ব্ৰষ্টব্য

কৰে। সিংহাসন-জুট সেই ৰাজসুৰ্য পুনঃ ৰাজপদত প্ৰতিষ্ঠিত হ'বলৈ পাই বহুব মহানুভৱতাত মুগ্ধ হ'ল আৰু অৱনত-মন্তক হৈ প্ৰচুব ধন আৰু উপহাৰৰ দ্বাৰা সজাট বহুক সংৰক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে:

আপাদপদপ্ৰণতাঃ কমলা ইয় তে বহু।^১

কলৈঃ সংৰক্ষ্যামানুকংখাতপ্ৰতিবোপিতাঃ ॥

প্ৰথমে উৎখাত, পিছত নিখাত কলমথানে নতশিৰে প্ৰচুব ধান দান কৰাৰে সৈতে প্ৰথমে সিংহাসনচ্যুত ৰজাই পুনঃ ৰাজপদত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ প্ৰচুব ধন দান কৰা তুলনা স্বাভাৱিক আৰু অভুলনীয়। অপূৰ্ব নিৰ্মাণ-কৰ্মতালী কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ এয়ে বিশেষত্ব।

মহাৰাজ বহুৱে বিশ্বজিৎ যজ্ঞ সমাপ্ত কৰি সমস্ত সঞ্চিত ধন দান কৰিলে। ভাৰত সজাট আজি বিজ্ঞ-হস্ত। এনেতে মহৰ্ষি বৰতজ্ঞৰ শিষ্য বিজ্ঞাপাবদৰ্শী কোৎস গুৰুদক্ষিণাৰ কাৰণে ধনপ্ৰাৰ্থী হৈ বহুব ওচৰত উপস্থিত। ৰজাৰ হাতত যুগ্ম পাত্ৰ দেখি কোৎসই বঢ়িয়াকৈ বুজিলে, বহু সৰ্বস্ব দান কৰি বিজ্ঞ-হস্ত হৈছে। অৱস্থা দেখি কোৎসই ক'লে, “অবণ্যবাসী শূন্যকলে ধানবোৰ সংগ্ৰহ কৰি লৈ যোৱাৰ পিছত নিৰাৰ ধানৰ নবাবোৰৰ দৰে সংপাত্ৰত সমস্ত দান কৰি আগুনিও কেৱল শৰীৰটো লৈয়ে আছে”। অৰ্থাৎ ধানেৰে উপচি থকা নিৰাৰ ধানগছবোৰবপৰা কলমকণ ধানসমূহ লৈ গ'লে যিদৰে কেৱল নবাবোৰেই অৱশিষ্ট থাকে মহাৰাজ বহুৱেও যজ্ঞানুষ্ঠানত সমস্ত ধন ব্যয় কৰি সেইদৰে পাত্ৰ শৰীৰটো লৈয়ে জীয়াই আছে। কলহীন নিৰাৰ ধানৰ নবাবে সৈতে ধনহীন ৰজাৰ তুলনা অপূৰ্ব।

শৰীৰমাৰ্দ্ৰেণ নবেদ্যে তিষ্ঠন্নাত্মাসি তীৰ্থপ্ৰতিপাদিতৰ্হিঃ ।

আবধ্যাকোপান্তকলপনুভিঃ শুভেন নীহাৰ ইহাৱশিষ্টে ॥^১

কৌৎসই ভাবিলে, অসং কাৰ্য কৰি ধনী হোৱাতকৈ সং কাৰ্য কৰি দৰিদ্ৰ হোৱাও শ্ৰেয়ঃ । ব্ৰহ্মচাৰী সেই বস্তুৰ ওচৰবপৰা আন কোনো বদান্ত পুৰুষৰ ওচৰলৈ যোৱাটো স্থিৰ কৰিলে আৰু বজাক ক’লে, “আপোনাৰ মঙ্গল হওক । চাতক পক্ষীয়েও জলবিন্দুৰহিঁত শবৎ কালৰ মেঘৰ ওচৰত জল প্ৰাৰ্থনা নকৰে । নিৰ্ধন মানুহৰ ওচৰত ধনৰ প্ৰাৰ্থনা জলশূন্য মেঘৰ ওচৰত জলৰ প্ৰাৰ্থনাৰ দৰে নিফল ।” ব্ৰহ্মচাৰী কৌৎসক চাতক পক্ষী আৰু বজাক জলহীন মেঘৰ লগত তুলনা অতি মনোৰম ।

তদন্ততস্তাৱনন্তকাৰ্যো গুৰ্বৰ্মাহতুঁমহং যতিশ্চে ।

বন্ত্যন্ত তে নিৰ্গলিতাঙ্গুৰ্ভঃ শবদ্বনং নাদতি চাতকোহপি ॥^২

কালিদাসৰ উপমা-হৃদুভি এবাৰ পৃথিৱীৰ কলশূন্য নিবাসৰ নবাব মাজত এবাৰ আকাশৰ সাবশূন্য মেঘৰ অন্তৰালত নিনাদিত হৈ উঠিছে ।

বিদৰ্ভৰ বজা ভোজে ইন্দুমতীৰ স্বল্পবৰৰ আয়োজন কৰিলে । আৰু মহাবাজ বহুলৈ তেওঁৰ পুত্ৰ অজক পঠাবলৈ অনুৰোধ জনালে । যথা সময়ত যুৱৰাজ অজ বিদৰ্ভ নগৰীৰ উপকণ্ঠত উপস্থিত হোৱাৰ বাতৰি পাই বজা ভোজ আহ্লাদ সহকাৰে তেওঁক আগ বঢ়াই আনিবলৈ গ’ল, যেন মহাসাগৰৰ উৰ্মিমালাই বিকৃত হৈ চন্দ্ৰমাক আগ বঢ়াই আনিবলৈহে গৈছে ।

তং তদ্বিহাংসং নগবোপকণ্ঠে তদাগম্যাকটপ্তকপ্ৰহৰ্যঃ ।

প্ৰত্যাঙ্কগাম জ্জ্বলকৈশিকৈশ্ৰম্ভস্ত্ৰং প্ৰযুক্তোৰ্ষিবিহোৰ্মিমালী ॥’

কবিৰ প্ৰতিভা দৃষ্টিত ভাহি উঠিল এক অপূৰ্ব সাদৃশ্য । মহাসাগৰৰ উৰ্মিমালী উদীয়মান চন্দ্ৰৰ দৰ্শনত ক্ষণে ক্ষণে ক্ষীত হোৱাৰ লগত ৰাজকুমাৰ অজক আগ বঢ়াই আনিবলৈ বোৱা বজাৰ খোজে খোজে মনৰ আনন্দ উৰ্দ্ধে উঠিল হৈ উঠাৰ কি অপূৰ্ব তুলনা তাক বসিক পাঠক মাত্ৰেই অনুভৱ কৰিব পাবিব ।

ৰাজকুমাৰ অজ খকাৰ কাৰণে বিদৰ্ভ ৰজাই এটা নতুন ৰমণীয় ৰাজভৱন নিৰ্মাণ কৰিছিল । কুমাৰ অজই সেই নৱ-নিৰ্মিত সুসজ্জিত ৰাজভৱনত অধিষ্ঠান কৰিলে । ৰাজকুমাৰৰ অধিষ্ঠিতিক কবিয়ে উপমাৰে বৰ্ণনা কৰিলে—মাল্লুহৰ ৰাল্যাৱস্থাৰ পিছত অভিনৱ যৌৱন-দশাত কন্দৰ্পই যিদৰে বাস কৰে অজও সেইদৰে অভিনৱ ৰাজভৱনত বাস কৰিবলৈ ধৰিলে—‘স নৱোপকাৰ্য্যং ৰাল্যাংপৰামিৱ দশাং মদনোৎখুৱাস’ ১

নৱ-নিৰ্মিত ৰাজভৱন আৰু ইন্দুমতীৰ আসন্ন স্বয়ংবৰ—এই দুটা মমলৈ আনিলে কবিৰ এই উপমা হৈ উঠে অনুপম । অভিনৱ ৰাজভৱনৰ মনোৰম পৰিৱেশ আৰু ইন্দুমতীৰ কণ-লালকণ্ঠৰ চিন্তাসক্ত অজৰ গাত মদনৰ পৰশ নলগাকৈ থাকে কেনেকৈ ? মদনে যেন নিজে নৱ-যৌৱন-সম্পন্ন কলেবৰ ধাৰণ কৰি সেই ৰাজভৱনত বাস কৰিবলৈ ধৰিলে । সময় আৰু স্থানৰ সমতা ৰক্ষা কৰি বৰ্ণাৰ উপমাৰ প্ৰয়োগেই কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ বিশেষত্ব ।

দিনৰ অৱসান ঘটিল । লাহে লাহে বাঢ়ি আহিল ৰাতিৰ গভীৰতা । সজীসকল নিজাত অস্তিত্বত । জাগি আছে

১. বসুৱংশ—৫.৬১

[কবিৰ এনে ধৰণৰ উপমাৰ কাৰণে বসুৱংশৰ ৩।১৭ ; ৭।১২ ; ১০।৮২ ; ১২।৩৬ ; ১৬।২৭ আৰু কুমাৰসম্ভৱ ৩।৬৭ দ্ৰষ্টব্য]

১. বসুৱংশ ৫।৬০

মাত্ৰ এটি প্ৰাণী—বসুগুৰু বাজকুমাৰ অজ। বাজকুমাৰী ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰত দেশ-বিশেষৰ বাজকুমাৰসকল আহি উপস্থিত। সেই অপৰূপা বাজকুমাৰীৰ স্পৃহনীয় মালাধাৰি অজৰ কণ্ঠত শোভিত হ'ব জানো! এই চিন্তাই অজক অভিভূত কৰি পেলাইছে, তেওঁৰ চকুত নিজাই প্ৰৱেশেই বা কৰে কেনেকৈ? কবিয়ে এটি অনুপম উপমাৰে তাৰ বৰ্ণনা কৰিছে—পতিৰ মনৰ ভাৱ বুজিবলৈ অসমৰ্থা নাৰীয়ে যিদৰে বাতি পতিৰ ওচৰত পলমকৈ আহি উপস্থিত হয়, সেইদৰে নিজাও বহু পলমকৈ অজৰ নয়নৰ ওচৰ চাপিল। ‘ভাৱান্বিতবোধকলুবা দয়িতেন্ন বাজৌ নিজা চিৰেণ নয়নাভিমুখী বভুৱ।’^১

ইয়াত কবিয়ে নিজাক প্ৰেমাভিভূতা যুৱতীৰ লগত তুলনা কৰিছে। প্ৰেম-কাতৰা যুৱতীয়ে নিজৰ অভিলষিত জনক পোৱাৰ আশাত আতুৰ আক উৎকণ্ঠিত; কিন্তু প্ৰিয়জনে তেওঁক সাগ্ৰেহে গ্ৰহণ কৰে নে নকৰে এই সন্দেহত উচ্চৈশ্বৰ্য্যকৈ থাকে আৰু অকাৰণ চিন্তা কৰি ব্যাকুল হয়, তথাপি জানো কাল অতিপাত নকৰাকৈ আগুৱাই আহে?

চিন্তাবৃত্ত অজৰ বাতি বহু সময়লৈকে টোপনি অহা নাছিল। এই সাধাৰণ কথাটোক এটা বাস্তৱ উপমাৰে উপহাসিত কৰি কবিয়ে তাক মনোৰম কৰি তুলিছে। কবিসকলে প্ৰায়ে পছন্দ, চন্দ্ৰ আৰু ধুনীয়া মুখ-মণ্ডল সৌন্দৰ্যৰ বাণী লক্ষ্মীৰ (বিশেষকৈ বাজকুমাৰ বা বাজকুমাৰীৰ) প্ৰধান আক্ৰমণ বুলি কল্পনা কৰা চিৰন্তন প্ৰথা। এইবিলাকৰ সাদৃশ্য প্ৰদৰ্শন কৰিও কবিসকলে বিশেষ আনন্দানুভৱ কৰে। কালিদাসৰ এনে ধৰণৰ এটি উল্লেখ যোগ্য উপমা পোৱা যায় নিজাভিভূত বাজকুমাৰ অজক বধা সময়ত শয্যা ত্যাগ কৰিবলৈ চাৰণবিলাকে কৰা শ্লথিত হৃদয়ৰ স্ততিধ্বনিত।

‘বাতিটো নিজাব অধীন হোৱা হেতু সৌন্দৰ্যলক্ষ্মী আপোনাৰ একান্ত অনুবক্তা হ’লেও অৱহেলিতা হৈ অভিমানিনী নাৰীৰ দৰে (আপোনালৈ আশা এৰি) চক্সেৰে সৈতে (বাতিৰ) আনন্দ উপভোগ কৰিছে। চক্সই এতিয়া পশ্চিম দিশত মাৰ বাবলৈ উদ্ভত হৈ আপোনাৰ মুখৰ সাদৃশ্য পৰিত্যাগ কৰিছে।’^১

কবিয়ে ইয়াত লক্ষ্মীক অৰ্থাৎ সৌন্দৰ্য-বাণীক অজব ভাৰ্যাকপে কল্পনা কৰিছে। লক্ষ্মী অজব প্ৰতি চিৰ অনুবক্তা, চিৰ আকাঙ্ক্ষিতা—তেওঁৰ মুখ-মণ্ডলৰ কাৰণে। লক্ষ্মীয়ে অজব কাৰ চাপিবলৈ বিচাৰিছে; কিন্তু তেওঁক নিজাত তদয় হৈ থকা দেখিলে। কবিয়ে নিজাকো নাৰীকপে কল্পনা কৰিছে; গতিকে অভিমানিনী লক্ষ্মীৰ পক্ষে এনে দৃষ্ট অসহনীয়। কিয়নো নিজাভিত্ত অজব ঘাৰা তেওঁ হুখ লগাকৈ অৱহেলিতা। প্ৰিয়জনৰ আন বয়সীৰে সৈতে সহবাস সজ্জ কৰিব নোৱৰা অভিমানিনী অৱলাৰ দৰে অস্থিৰ অধীৰ হৈ সাস্থনা পাবলৈ অজব মুখৰ বৰ্ণেট সাদৃশ্য থকা চক্সেৰে সৈতে বাতিৰ আনন্দ উপভোগ কৰিলে; কিন্তু হায়, অৱসান হ’ল বজনীৰ, অন্তৰ্হিত হ’ল চক্সমা। অজব মুখমণ্ডলৰ সাদৃশ্য হ’ল অন্তৰ্হান। সেয়েহে সোনকালে নিদ্ৰা ত্যাগ কৰি আজয়হীনা, শোচনীয়া সৌন্দৰ্যলক্ষ্মীক আজয় দি আনন্দ প্ৰদান কৰিবলৈ চাৰণসকলে ৰাজকুমাৰ অজক সান্থনয়ে স্তুতি কৰিছে। এয়া যেন লক্ষ্মীৰেই প্ৰাণৰ আকৃতি।

ভ্ৰমবৃত্ত পঞ্চমৰ লগত বনোহৰ চক্সৰ জ্বলনা কৰি কবিয়ে বিশেষ আনন্দানুভৱ কৰে। কবিয়ে পদ্মৰ ভ্ৰমবক চঞ্চল চক্সৰ কৃষ্ণমণি আৰু বাকী গুৰু অংশক গুৰু পদ্মৰ জ্বলৰ লগত

১. নিজাবপেনে ভৱভাপানৱেকমাণা পদুংল্লককমবলা নিনি বক্তিওৰ।

লক্ষ্মীৰিনোৱতি যেন দিগন্তলক্ষী নোহপি বহাননকচিং বিজহাতি চক্সঃ॥

বিজাইছে। ভ্ৰমৰবোৰ মধুপান কৰিবলৈ পছন্দৰ ওপৰত পৰে আৰু মধুপানত মত্ত হয়। মধুমত্ত ভ্ৰমৰৰ জানো সূৰ্যাস্তৰ জ্ঞান থাকে? বাতি হোৱাৰ লগে লগে পছন্দৰ পাহিবোৰ মূছ-কঁছ যায় আৰু বেচেৰা ভ্ৰমৰ গোটেই নিশা পছন্দৰ ভিতৰতে আৱদ্ধ হৈ থাকে। বাতিপুৱা সূৰ্যৰ কিৰণৰ পৰশত পছন্দৰ পাহিবোৰ পুনৰ মেল খায়। সেই ভ্ৰমৰযুক্ত পছন্দবোৰৰ দৰ্শনীয় দৃশ্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি কবিয়ে কৈছে, ‘হে মহাবাজ, ভিতৰত চঞ্চল কৃষ্ণ মণি-যুক্ত আপোনাৰ নয়ন আৰু অভাস্তবত অৱস্থিত চঞ্চল কৃষ্ণ ভ্ৰমৰযুক্ত পছন্দ—উভয়ে একেলগে উন্মেষিত হৈ অভিশীঘ্ৰে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৌন্দৰ্যপূৰ্ণ সাদৃশ্য লাভ কৰক।’

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে, নিশাৰ কাস্তিমতী চন্দ্ৰমা অন্তমিত-প্ৰায়। অকণৰ আগমনত পছন্দবোৰ প্ৰস্ফুটিত হ’বলৈ প্ৰস্তুত। গতিকে, হে যুৱবাজ, অনতিপলমে শয্যা ত্যাগ কৰক, যাতে পছন্দবোৰ সৌন্দৰ্য আহৰণ কৰি অপ্ৰতিদ্বন্দ্বীভাৱে গৌৰৱৰ অধিকাৰী হ’ব নোৱাৰে। তকণ বৰিব অকণ আভাৰ পৰশত উন্মেষিত শুভ্ৰ পছন্দৰ মধ্যৱৰ্তী কৃষ্ণ ভ্ৰমৰ আৰু সূৰ্যোদয়ৰ লগে লগে মেল খোৱা যুৱবাজৰ চকুৰ শুভ্ৰতাৰ মধ্যৱৰ্তী কৃষ্ণ মণিৰ কি নিকপম বৰ্ণনা।

নিজৰ অত্যধিক আগ্ৰহৰ বস্তু লাভ কৰিব নোৱাৰিলে মানুহ স্বভাৱতে হতাশ হয়। কিন্তু হতাশ হ’লেও মানুহজনে সেই অভিপ্ৰেত বস্তুৰ কিছু সাদৃশ্য থকা আন বস্তুক লৈয়ে শাস্তি লাভ কৰিবলৈ অভিলাষ কৰে। এয়া প্ৰাকৃতিক নিয়ম। এই ধাৰণাটো কবিতা সাহিত্যত প্ৰায়ে দেখা যায়।

প্ৰসঙ্গক্ৰমে বাতিপুৱাৰ সমীৰণে নিজা পৰৱৰ্ত্ত অজৰ মুখৰ

১. ভ্ৰমৰনা যুগপদ্বান্ধৱেন তাৱৎপতঃ পৰস্পৰকুলান্বযিবোহতাং যে।

প্ৰশ্লিষ্টবানপকবেতবতাবমন্তচক্ৰুৱৰ প্ৰচলিতভৱং চ পদম্॥

(বগুৰাঃ ৫.৬৮)

অনমুকৰণীয় স্নগন্ধ উপভোগ কৰিব নোৱাৰি বৃন্তচ্যুত ফুলৰ আৰু
সূৰ্যৰ কিৰণৰ স্পৰ্শত বিকশিত পত্ৰমৰ নিম্ন খাপৰ গন্ধকে লৈ শাস্তি
অমুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে :

বৃন্তাচ্ছূৰ্যং হবতি পুষ্পমনোকহানাং সংসৃজ্যতে সবসিজৈৰকণাংস্তভিন্নৈঃ
স্বাভাৱিকং পৰশুণেন দ্বিভাতৱায়ুঃ সৌৰভামীপুৰিষি তে মুখমাকতস্ত ॥^১

স্বয়ংবৰ সভাত ইন্দুমতীক লৈ যি বাস্তৱ আৰু মনোগ্ৰাহী
উপমাৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে তাত কালিদাসৰ অলৌকিক
প্ৰতিভা সন্দৰ্ভকৈ পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে।

ৰাজপথৰ ছয়ো কাষে সুবম্য অট্টালিকাসমূহ শ্ৰেণীবদ্ধভাৱে
সন্নিবেশিত হৈ থাকে। ঘোৰ অন্ধকাৰ ৰাতি এটি উজ্জল প্ৰদীপ
লৈ যদি সেই ৰাজপথেদি আগ বাঢ়ি যোৱা হয়, তেতিয়া সেই
প্ৰদীপৰ সন্মুখস্থ অট্টালিকাবোৰ ক্ৰমে উদ্ভাসিত আৰু উজ্জল হৈ
উঠে; কিন্তু প্ৰদীপ অতিক্ৰম কৰাৰ লগে লগে সিবোৰ
আকস্মিকভাৱে তিমিৰাবৃত আৰু নিকজ্জল হৈ পৰে।

সেইদৰে স্বয়ংবৰা ইন্দুমতীয়ে স্বয়ংবৰ সভাত শ্ৰেণীবদ্ধ হৈ
আসনত উপবিষ্ট হৈ থকা যিজন ৰাজকুমাৰৰ সন্মুখতেই উপস্থিত
হয়, সেইজনৰে মুখখন আনন্দত পুলকিত হৈ উঠে; কিন্তু ৰাজকুমাৰী
গহীন আৰু গম্ভীৰভাৱে তেওঁক অতিক্ৰম কৰি আগ বাঢ়ি যোৱাৰ
লগে লগে তেওঁৰ মুখখন বিষাদ আৰু বিমৰ্ষতাই বিবৰ্ণ কৰি তোলে :

সংচাৰিণী দীপশিখেষ্ব ৰাজৌ যং যং দ্যাতীয়ায় পতিংৱবা সা।

নবেজ্জমাৰ্গাট্টি ইৱ প্ৰপেদে দ্বিৱৰ্ণভাৱং স স ভূমিপালঃ ॥^২

ইয়াত দীপৰ উজ্জল শিখাৰে সৈতে ইন্দুমতীৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ
দীপ্তিৰ কি অল্পম উপমা! পণ্ডিতসকলে এইটোকে কালিদাসৰ
শ্ৰেষ্ঠ উপমা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। আৰু এই উপমাৰ চমৎকাৰিত্বত
মুগ্ধ হৈ কবিক ‘দীপকাৰ’ কালিদাস বুলি সন্মানিত কৰিছে।

১. বসুৱংশ ৫।৬২

২. বসুৱংশ ৬।৩৭

ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰ সভাত নানা দেশৰ ৰাজকুমাৰসকল উপস্থিত । কিন্তু ইন্দুমতীৰ স্পৃহণীয় পুষ্পমালোৰে শোভিত হ'ল ৰাজকুমাৰ অজব কণ্ঠ । ইয়াকে দেখি আন সকলো ৰাজকুমাৰ সৌভাগ্যস্থান অজব প্ৰতি ক্ৰোধাধিত হৈ উঠিল ; কিন্তু তেওঁলোক আটায়ে ৰাজকুমাৰীৰ পিতাকৰ নিৰ্মাত্ত অতিথি । গতিকে স্বয়ংবৰ-কক্ষত ক্ৰোধ প্ৰদৰ্শনৰ অৱকাশ নাই । তেওঁলোকে অজব প্ৰতি কোনো কপটতা নেদেখুৱাই মৌখিকভাৱে বহুত আৰু সদ্ভাবকে দেখুৱালে যাতে অজব মনলৈ কদাপি তেওঁলোকৰ কৃণীয় ৰড়যন্ত্ৰৰ কল্পনা আহিব নোৱাৰে । মহাৰাজ ৰঘুব হাতত ইতিপূৰ্বে পৰাজয় বৰণ কৰাৰ অপমান তেওঁলোকে পাহৰি যোৱা নাই । বৰ্তমান অজব এই সাক্ষাত পুনঃ অপমানিত হোৱাত তেওঁলোকৰ ক্ৰোধৰ বহিঃস্থৰূপে জ্বলি উঠিল । তেওঁলোকে ৰড়যন্ত্ৰ কৰিলে, অযোধ্যাৰ্শে প্ৰত্যাৱৰ্তনৰ পথত গোপনে অজক আক্ৰমণ কৰি ৰাজকুমাৰী ইন্দুমতীক অপহৰণ কৰিব । কবিয়ে বৰ্ণনা দিলে, তেওঁলোকক অগাধ জলহৃদৰ উপবিভাগৰ দৰে শান্ত আৰু মনোবশ ৰেখা গ'ল ; কিন্তু বুজা নগ'ল যে সেই জলৰ নিচেই তলতে ভয়ঙ্কৰ আৰু ক্ষুধাৰ্ণ ঘৰিয়ালে ৰড়যন্ত্ৰৰ উমান নোপোৱা সাঁতোৰা জনক খণ্ড-বিখণ্ড কৰিবলৈ বৈ আছে 'লিঙ্গৈমূদঃ সংবৃত্তিক্ৰিয়াস্তে হুদাঃ প্ৰসৱা ইহ গুটনক্ৰাঃ ।'^১ শেলৰ তীব্ৰতাৰে গতি কৰা ভয়াবহ হৃদত নমাজনক আক্ৰমণ কৰা উপমা অতি মনোবশ । অৱস্থা বিশেষৰ লগত খাপ খুৱাই প্ৰয়োগ কৰা উৎকৃষ্ট উপমাই কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ পৰিচায়ক ।

থকা ঘৰৰ দাঁতিত বটবৃক্ষ হ'বলৈ দিয়া বিপদজনক কাৰণ সেই গছৰ শিপাই ঘৰৰ বেৰ আৰু নুচ ভেটিকো ভেদ কৰি তিতবলৈ সোমাই আহে লাহে লাহে ঘৰৰ ভেটি দুৰ্বল কৰি পেলায় আৰু অৱশেষত ঘৰটো মাটিত বাগৰি পৰে ।

শিয় পত্নী ইন্দুমতীৰ আকস্মিক আৰু শোকাবহ মৃত্যুৱে মহাৰাজ

অজক ত্ৰিয়মাণ কৰি তুলিলে। শোকৰ শেলে লাহে লাহে বজাব
শবীৰ জীৰ্ণ-জীৰ্ণ কৰি পেলালে আৰু শেষত বটবৃক্ষৰ শিপাই লাহে
লাহে ঘৰৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰি ঘৰ বগবাই পেলোৱাৰ দৰে শোক-
শেলেও লাহে লাহে বজাব শবীৰৰ অন্তৰতম প্ৰৱেশত প্ৰৱেশ কৰি
বজাক যুত্থাব মুখত পেলালে :

তস্মা প্ৰসহ হৃদয়ং কিল শোকশঙ্কুঃ

গ্লানপ্ৰবোধ ইৱ সৌখতলং বিভেদ ।^১

লাহে লাহে বাঢ়ি যোৱা শোকৰ ভয়াবহ কাৰ্য নূচাবলৈ, লাহে
লাহে সোমাই যোৱা বটবৃক্ষৰ শিপাবে সৈতে দিয়া উপমা কেনে
বাস্তৱ আৰু স্বাভাৱিক তাক পাঠকমাত্ৰেই অনুভৱ কৰিব পাৰে।

জনকৰ বাজসভাত বামচন্দ্ৰই হৰধনু ভঙ্গ কৰিলে। এই বাৰ্তা
শুনি পৰশুৰামৰ ক্ৰোধানল পুনৰ উদ্দীপ্ত হৈ উঠিল। পৰশুৰামে
বামচন্দ্ৰৰ বীৰত্বক স্বীকাৰ নকৰিলে, বৰং বামচন্দ্ৰৰ শক্তিক তুচ্ছ
কৰিলে এটা বাস্তৱ উপমাবে।

নদীৰ দাঁতিত গছ গজে আৰু সময়ত সেই গছ বৃহৎ হৈ উঠে ;
কিন্তু নদীৰ প্ৰৱল সোঁতে সেই গছৰ গুৰিৰ মাটিবোৰ স্থানান্তৰিত
কৰি পেলায়। ফলত গছজোপা হয় শক্তিহীন। ইহাৎ সাধাৰণ
বতাহেও যদি সেই গছজোপা উভালি পেলায় তাত বতাহৰ গৌৰৱ
নাই, গৌৰৱ যদি কাৰবাৰ আছে সেয়া নদীৰ।

বামচন্দ্ৰই যে হৰধনু ভঙ্গ কৰিলে তাত বামৰ বীৰত্ব নাই, কাৰণ
সেই ধনুৰ শক্তি পূৰ্বেই বিক্ষুণ্ণ হৰণ কৰি নিছে। হৰধনু ভঙ্গৰ গৌৰৱ
বিকূৰ্বেই প্ৰোপা, বামচন্দ্ৰৰ নহয় :

ব্ৰিদ্ধি চাত্তবলমোজসা হৰেবৈশ্বৰং ধনুৰভাজি যন্তৱা ।

খাতমূলমন্নিমো নদীৰয়েঃ পাতয়ন্ত্যপি বৃহন্তটক্ৰমম্ ॥^২

১. বসুৱংশ—৮।২০

২. বসুৱংশ—১১।৭৬

শক্তিহীন বৃদ্ধৰ লগত সাবশূন্য হৰধন আৰু সাধাৰণ বতাহৰ লগত বামচন্দ্ৰৰ তুলনা—এই অদ্ভুত কল্পনা।

কাৰ্তবীৰ্য্যাজূৰ পুত্ৰসকলে অধিপ্ৰভুৰ জন্মদগ্নিক হত্যা কৰে। জন্মদগ্নিৰ পুত্ৰ পৰশুৰামে পিতৃ-বধৰ পোটক তুলিবলৈ বহু বাৰ ক্ষত্ৰিয়-সকলক নিধন কৰি ক্ৰোধানল প্ৰশমিত কৰিলে। কিন্তু বামচন্দ্ৰৰ বীৰত্বৰ কথা শুনি তেওঁৰ ক্ৰোধানল পুনঃ উদীপ্ত হ'ল। সেই উদীপ্ত ক্ৰোধানলক কবিয়ে উপমাৰে বৰ্ণনা কৰিলে : শুই থকা সাপক লাখুটিৰে আঘাত কৰিলে সাপ যিদৰে খঙত জ্বলি উঠে, পৰশুৰামো ক্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ বিক্ৰমৰ কথা শুনি বোৰাঘিৰ হৈ উঠিল। কিয়নো, পৰশুৰামৰ অন্তৰত ক্ষত্ৰিয়-প্ৰতিশোধৰ জুই এতিয়াও নিৰ্বাপিত হৈ যোৱা নাই।

‘সুপ্তসৰ্প ইৱ দণ্ডঘট্টনাত্ৰোৰিতোহস্মি তন্ন বিক্ৰমজ্ঞানং।’^১

ইয়াত কবিয়ে পৰশুৰামক সাপেৰে সৈতে, লাখুটিক বিক্ৰমেৰে সৈতে আৰু আঘাতক ভ্ৰূণেৰে (শুনা) সৈতে তুলনা কৰিছে।

‘বঘ্নুংশ’ত কবিয়ে মহাৰাজ দশৰথৰ শেষ অৱস্থা যি শব্দ চমৎকৃতিৰ উপমাৰ মাজেদি উপস্থাপিত কৰিছে সি পাঠকক মুগ্ধ নকৰাকৈ নাথাকে।

আধাৰত থকা সমস্ত স্নেহ (তেল) শোষণ কৰি বাতিপুত্ৰা দীপশিখা, যিদৰে বতিকাৰ শেষভাগত উপস্থিত হ’লে তাৰ নিৰ্বাপনৰ সময় সন্নিহিত হয়, সেইদৰে মহাৰাজ দশৰথে ইন্দ্ৰিয়ভোগ্য বিষয় ৰূপ স্নেহ সন্তোগ কৰি জীৱনৰ চৰম দশাত উপনীত হোৱাত, তেওঁৰ নিৰ্বাপন (মোক্ষ) সময় ওচৰ চাপি আহিল।

নিৰ্বিষ্টবিস্ময়স্নেহঃ স দশাস্তমুপেয়িৱান্।

আসীদাসন্ননিৰ্বাপঃ প্ৰদীপাৰ্চিব্ৰোৱসি ॥^২

কবিয়ে ইয়াত বাতিপুত্ৰা নিৰ্বাপিত হৈ যোৱা শক্তিসম্পন্ন প্ৰদীপৰ

১. বঘ্নুংশ—১১।১১

২. বঘ্নুংশ ১২।১০

উজ্জল শিখাৰে সৈতে প্ৰাপ্তবয়স্ক মহাবাজ দশবধক তুলনা কৰিছে। সেই তুলনাক শ্লেষযুক্ত শব্দেৰে চমৎকৃত কৰি তোলা হৈছে। উপমাটিয়ে দশবধৰ গোবৰময় জীৱনৰ সংকেত দিয়ে।

দশবধৰ পক্ষে

১. শ্লেহ—ইন্দ্ৰিয়ভোগ্য বিষয় শ্লেহ
২. নিৰ্বিষ্ট—সেই ভোগৰ সমাপ্তি
৩. দশান্ত—জীৱনৰ শেষ

প্ৰদীপৰ পক্ষে

১. প্ৰদীপত দিয়া সমস্ত তেল
২. সেই তেলৰ শেষ
৩. বৰ্তিকাৰ প্ৰান্ত ভাগ

দশবধৰ দৰে ধৰ্মপ্ৰাণ আত্মাৰ মৃত্যুৰ পিছত নিৰ্বাণ বা মুক্তি অৱশ্যস্তাৱী। সেয়ে তেওঁৰ নিৰ্বাণ আসন্ন। বাতিৰ ভিতৰত প্ৰদীপত আৱশ্যকীয় তেল দানৰ পিছত বাতিপুৱা নিৰ্বাপণ নহ'বনে বাক ? কবিতাৰ এই উপমা অতি বাস্তৱ।

কোনো এক সময়ত বজা দশবধ দেৱতাৰ পক্ষলৈ অশুববিলাকেৰে সৈতে যুদ্ধ কৰি আহত হয়, আৰু বাণী কৈকেয়ীৰ শুভ্ৰাৱাত তেওঁ আৰোগ্য লাভ কৰে। সম্ভৱ হৈ বজাই কৈকেয়ীক নিজৰ অভিক্ৰি অমূল্যৰি দুটা বৰ দিম বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে। বাণীয়ে বৰ দুটা লগে লগে নল'লে। মনৰ ভিতৰত বাখি থ'লে। কৈকেয়ীৰ অভিপ্ৰায়—প্ৰথম বৰেৰে নিজ পুত্ৰ ভৰতক অৰোধাৰ ৰাজ-সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰা আৰু দ্বিতীয় বৰেৰে বজাৰ প্ৰিয় জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ৰামচন্দ্ৰক চৈধ্য বছৰ বনবাস দিওৱা। ৰামৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ দিন উপস্থিত নোহোৱা-লৈকে বাণীয়ে বৰ দুটাক হৃদয়-কুহৰত গোপনে সাঁচি ৰাখিলে। দিন বাগৰি গ'ল। ৰামচন্দ্ৰৰ অভিষেকৰ দিন উপস্থিত হ'ল। কালিদাসে তাক এটি অতুলনীয় উপমাৰে বৰ্ণনা কৰিলে :

‘এইদৰে কোপনশতৱা, ক্ৰুৰা কৈকেয়ীয়ে নিজৰ অভিলাষ ফলৱতী হোৱা দেখি স্বামীৰ দ্বাৰা নানাভাৱে অহুনীত হৈও বাৰিবাৰ জলসিক্ত ভূবিবৰবপৰা নিৰ্গত ভুজঙ্গদ্বয়ৰ দৰে বজা দশবধৰ পূৰ্ণ প্ৰতিশ্ৰুতি বৰষয় উদ্দীৰণ কৰিলে।’

সৱ কিলান্বাসিতা চণ্ডী ভৰ্ৱা তৎসংক্ৰান্তৌ যবৌ ।

উদ্ধৰামেন্দ্রসিক্তা ভূৱিলমগ্নাৱিৰোধগৌ ॥^১

কবিয়ে ইয়াত মন্ত্ৰবাৰ দ্বাৰা প্ৰণোদিত কৈকেয়ীক জলসিক্ত ভূমিৰে সৈতে, তেওঁৰ বন্ধস্থলক গাঁতেৰে সৈতে আৰু বৰ ছটাক সাপেৰে সৈতে তুলনা কৰিছে। সাপৰ লগত তুলনা কৰি বৰ ছটাৰ বিষময় প্ৰতিক্ৰিয়াৰেই সূচনা কৰিছে। গাঁতৰ ভিতৰত সাপে বহুদিনলৈ জিৰণি লৈ থাকে, বৰষুণৰ পানীৰে উপচি পৰিলে গাঁতৰপৰা সেই সাপ বাহিৰ হৈ ওলাই আহে। যথা সময়ত বৰ্ণন কৰা বাৰিষাৰ জলৰ দৰে মন্ত্ৰবাৰ কুমন্ত্ৰণাই কৈকেয়ীৰ বন্ধস্থল পূৰ্ণ কৰিলে। এনে স্থলত তাত থকা সাপ বাহিৰ নোহোৱাকৈ থাকে কেনেকৈ ?

মহাবাজ দশবথ সসৈন্তে আহি জনকৰ ৰাজধানী মিথিলাৰ উপকণ্ঠত উপস্থিত হ'ল। তেওঁৰ সৈন্তবাহিনীয়ে নগৰীৰ চতুৰ্দ্দিশ বেঠন কৰি উপজৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। উপবনৰ গছ-গছনি ক্ষত-বিক্ষত কৰি পেলালে। মিথিলাবাসীয়ে সেই উপজৱ সহ্যতো ধৰিলেই, তত্পৰে উপভোগো কৰিলে। অৱশ্যে এইটো ঠিক যে আন কোনো ৰজাই সেইদৰে ক্ষতি সাধন কৰা হলে তাক সহ্য কৰাৰ কথা দূৰতৈ থাকুক, সেই অপমানৰ যথোচিতভাৱে পোটক তুলিবলৈহে উত্তত হ'লহেঁতেন; কিন্তু মহাবাজ দশবথ যে তেওঁলোকৰ ৰাজকুমাৰীৰ শত্ৰুৰেক। কবিয়ে এই ঘটনাও এটা বাস্তৱ উপমাৰে সমৰ্থন কৰি নিজৰ অলৌকিক প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। 'প্ৰীতিৰোধমসহিষ্ট সা পুৰী জ্যৈষ্ঠ কাস্তপৰিভোগমায়তম্।' ^২

এজনী যুৱতী নাৰীক যদি কোনো অবাঞ্ছিত, অপৰিচিত লোকে স্পৰ্শ কৰে, তেন্তে তাই বাহিনীৰ দৰে খঙতে গৰ্জন কৰি উঠে আৰু সেই অপমানৰ যথোচিত পোটক তুলিবলৈ চেষ্টা কৰে; কিন্তু যদি

১. বসুৱৎ—১২।৫

২. বসুৱৎ—১১।৫২

নিজৰ অভিপ্ৰেতজনে স্পৰ্শ কৰে, তাক নীৰৱে সহ কৰে আন নালাগে; অসহনীয় গূঢ়তৰ কাস্ত সন্তোষ সহ কৰিব লগীয়া হ'লেও তালৈ আক্ৰমণ নকৰে, বৰং তাক উপভোগ হৈ কৰে। এনে উপদ্ৰৱ নিৰ্ভৰ কৰে সেই উপদ্ৰৱকাৰীজন কোন তাৰ ওপৰত। যুৱতী নাৰীৰে সৈতে মিথিলা নগৰীৰ এই অপূৰ্ব তুলনাই বসিক পাঠকৰ অন্তৰ স্পৰ্শ নকৰিব নে?

গিৰিৰাজ হিমালয়ৰ ভাৰ্যা মেনকা। তেওঁলোকৰ কণ্ঠ্যৰূপে পাৰ্বতীয়ে জন্ম গ্ৰহণ কৰিলে। সেই নৱজাত কণ্ঠ্য মাতৃ মেনকাৰ ওচৰত শুই আছে। প্ৰফুল্ল-প্ৰভামণ্ডলেৰে জ্যোতিৰ্ময়ী পাৰ্বতীৰ সান্নিধ্যত প্ৰসুতি মেনকা দেৱী অতুল দীপ্তিৰে শোভিত হৈ উঠিল। কবিয়ে উপমাৰে তাৰ বৰ্ণনা কৰিছে—বৰ্ষাবন্তৰ নৱমেঘৰ বজ্জধনিৰে উদ্ভিন্ন হোৱা বত্ৰাকুৰৰ উজ্জল দীপ্তিৰে যেন বিদূৰ পৰ্বতৰ প্ৰান্ত-ভূমি উদ্ভাসিত হৈ উঠিছে।^১

জন্ম গ্ৰহণ কৰি উদয়শালিনী চন্দ্ৰলেখাৰ দৰে তেওঁ (পাৰ্বতী) দিনে দিনে পৰিবৰ্ধিত হ'বলৈ ধৰিলে। চন্দ্ৰলেখা যিদৰে দিনৰ পিছত দিন অধিকতৰ জ্যোৎস্নায়ুক্ত নতুন নতুন কলাৰ সংযোগত দেখিবলৈ অধিক সুন্দৰ হৈ উঠে, সেইদৰে অধিক বিকশিত হৈ উঠিল লাবণ্যময় অঙ্গপৰম্পৰাৰে দিনে দিনে উপচি পৰিবলৈ ধৰা পাৰ্বতীৰ দেহ-লাবণ্য।^২

কবিৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে, শশীকলা গুৰুপাকৃত যিদৰে প্ৰতিদিনে নৱ নৱ কলাৰ সংযোগত বৰ্ধিত হৈ চন্দ্ৰমণ্ডলৰ শোভা বৰ্ধন কৰে সেইদৰে পাৰ্বতীৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গবোৰ দিনে দিনে বৰ্ধিত হৈ তেওঁৰ সৌন্দৰ্যৰ বৃদ্ধি সাধন কৰিলে। ইয়াত কবিয়ে পাৰ্বতীক চন্দ্ৰমণ্ডলৰ

১. ভৱা হাৰিত্ৰা স্তবৰাং লবিত্ৰী স্কৰং প্ৰভামণ্ডলা চকাসে।

বিদূৰভূমিৰ্নৱমেঘলকাহুস্তিন্নৱা বজ্জললাকৱেৰ ॥ (কুমাৰ—১।২৪)

২. দিনে দিনে সা পৰিবৰ্ধমানা লকোদৱা চান্দ্ৰমণীৰ লেখা।

পুপোষ লাবণ্যময়ান্ৰিশেষান্ জ্যোৎস্নাস্তৰাণীৰ কলান্তৰানি ॥ (কুমাৰ—১।২৫)

লগত, তেওঁৰ সৌন্দৰ্যক চম্ভৱ প্ৰভাৱ লগত আৰু তেওঁৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ বুদ্ধিক চম্ভৱকলাৰ বুদ্ধিৰ লগত তুলনা কৰিছে। দেৱতা-সকলৰ দ্বাৰা প্ৰণোদিত হৈ কামদেৱে হিমালয়স্থ আশ্ৰমলৈ প্ৰৱেশ কৰিলে। বতাহে জুইক অহুসৰণ কৰাৰ দৰে কামদেৱক অহুসৰণ কৰিলে বসন্তই। প্ৰতিফলিত হ'ল প্ৰকৃতিৰ বুকুত অকাল বসন্তৰ প্ৰতিক্ৰিয়া। সেই অকাল বা অল্পপয়স্ক সময়ত আবিৰ্ভূত বসন্তৰ এক অপূৰ্ণ বৰ্ণনাৰে কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যিক প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে :

কুবেৰগুপ্তাং দিশমুঞ্চবান্থী গন্তুং প্ৰবৃন্তে সময়ং স্থিলজ্য।

দিগদক্ষিণা গন্ধৰ্বহং মুখেন স্থালীকনিঃশ্বাসমিহোৎসৰ্জ ॥^১

সূৰ্য দক্ষিণায়ন কাল আতিক্ৰম কৰি ঠঠাং উত্তৰ দিশলৈ গমন কৰিবলৈ প্ৰবৃত্ত হ'ল। (পৰিত্যক্ত) দক্ষিণ দিশে তাৰ মুখৰ দ্বাৰা দুখময় নিশ্বাসৰ দৰে দক্ষিণ সমীৰণ প্ৰৱাহিত কৰিবলৈ ধৰিলে।

ঠঠাং উত্তৰায়ণ মুখে প্ৰৱাহিত দক্ষিণ মলয়ানিলক সূৰ্য-বিবহৰ নিদাক্ষণ বেদনাৰ দুখময় নিশ্বাসৰ ৰূপ দি কবিয়ে কি অসামান্য কল্পনা কৰিছে।

কবিয়ে ইয়াত সূৰ্যক এজন সাহসিক নায়ক, দক্ষিণ আৰু উত্তৰ দিশক যথাক্ৰমে নায়িকা আৰু প্ৰতিনায়িকা হিচাপে কল্পনা কৰিছে। সেই নায়কে বিশ্বাসঘাতকৰ দৰে অকালতে দাক্ষিণ্যৱতী দক্ষিণাক পৰিত্যাগ কৰি বিকলাঙ্গ পুৰুষাশ্ৰিতা উত্তৰালৈ গমন কৰা দেখি খণ্ডিতা নায়িকাৰ দৰে দক্ষিণাই মুখেৰে দুখৰ নিশ্বাস পেলাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে, সতী জীয়ে নিজৰ স্বামীক পৰকীয়া সংসৰ্গত ৰত দেখিলে মুখেৰে কোনো কথা উচ্চাৰণ নকৰি কেৱল দুখৰ নিশ্বাসকে ত্যাগ কৰে।

কালিদাসৰ প্ৰতিভাৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল, তেওঁ কোনো স্বৰ্গীয় অৱস্থা আৰু ঘটনা বিশেষক এনে গাভীৰ্ণপূৰ্ণ আৰু মনোপ্ৰাণী বৰ্ণনাৰে উপস্থাপিত কৰে যে সি চিৰদিনেই পাঠকৰ মন

চমৎকৃত কবি বাখে। উদাহৰণ-স্বৰূপে 'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ নিম্নোক্ত
শ্লোকটি উল্লেখ কৰিব পাৰি :

সপদি মুকুলিতাক্ষীং কল্পসংবন্তভীত্যা

হুহিতৰমমুকম্পামজিৰাদায় দোৰ্ভ্যাম্ ।

শুবগজ ইৱ বিভ্ৰংপদ্বিনীং দম্বলগ্নাং

প্ৰতিপথগতিবাসীদ্বৈগদীৰ্ঘীকৃতাজঃ ॥^১

তৎক্ৰমাং অজিৰাজ হিমালয়ে কল্পৰ বোমৰ ভয়ত নিৰ্মালিত-
নয়না, অমুকম্পাৰ পাত্ৰী তেওঁৰ ছোৱালীজনীক বাছ যুগলেৰে
সাবটি ধৰি বেগাতিশয়েৰে নিজৰ শৰীৰ দীঘল কৰি পথৰ পিনে গতি
কৰিবলৈ ধৰিলে ; মনত এনে ভাব হ'ল, শুবহন্তী ঐধাৱতে যেন
পদ্বিনীক দাঁতেৰে কঢ়িয়াই গমন কৰিবলৈ ধৰিছে ।

চুৰ্জয় সাহসেৰে কামদেৱে মহাদেৱৰ সমাধি ভঙ্গ কৰিবলৈ চেষ্টা
কৰিলে । মদনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য পাৰ্বতীৰ প্ৰতি মহাদেৱৰ অনুৰাগ
জন্মোদ্ভাৱ। মদনৰ অপচেষ্টাত মহাদেৱ ক্ৰুদ্ধ হ'ল আৰু মনুৰ্ত্তৰ
ভিতৰতে নিজ নয়নৰপৰা নিৰ্গত উদ্দীপ্ত ৰছিৰে মদনক ভস্মীভূত কৰি
পেলালে । মদনৰ ভস্মাৱশেষৰ দৃশ্য দেখি পাৰ্বতী ভয়ত কম্পিতা,
নিৰাশাৰ মৰ্মস্তদ বেদনাৰে জৰ্জৰিতা আৰু অপমানত ত্ৰিয়মাণা হ'ল ।
স্নেহশীলা হুহিতাৰ অৱস্থা বৃহৎকায় হিমালয়ে সহ কৰিব নোৱাৰিলে ।
নিজ বাছ যুগলেৰে জীয়েক পাৰ্বতীক সৰু ছোৱালীৰ দৰে সাবটি লৈ
সেই ভয়াবহ আৰু শোচনীয় স্থানৰপৰা তুৰন্তে আঁতৰ হ'বলৈ
দীঘল দীঘলকৈ খোজ দিলে । দীঘল দীঘল খোজৰ বেগত হিমালয়ৰ
কলেৱৰো যেন দীঘল হৈ পৰিল । এই ছন্দোম্পন্ন দৃশ্যক কবিয়ে
এক অতুলনীয় উপমাৰে অনুপম কৰি তুলিছে । কবিয়ে হিমালয়ক
দৈত্যকায় হস্তীৰে সৈতে তুলনা কৰিছে আৰু সেই হস্তী যেন এটি
পছম-কলি দাঁতেৰে দাঙি ধৰি অত্যন্ত তীব্ৰ গতিৰে নিজৰ শৰীৰৰ

আয়তন দীঘল কৰি ধাৰিত হ'বলৈ ধৰিছে। আলমুৱাতলু পাখতীক আলমুৱাকৈ দাঙি ধৰা পদ্বিনীৰে সৈতে কৰা বিজনী কি অপ্ৰতিম।

প্ৰিয় স্বামী মদনৰ ভ্ৰম্যৱশেষ দেখি বতিৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ হৈ গ'ল। বতিৰ মৰ্মভেদী শোকৰ চিত্ৰটো কবিৰ অমৰ তৃণিকাৰ স্পৰ্শত অতুলনীয় হৈ উঠিছে।

ক মু মাং স্বদধীনজীৱিতাং বিনিৰ্কাৰ্য ক্ৰণভিন্নসৌন্দৰ্যঃ।

নলিনীং ক্ষতসেতুবন্ধনো জলসংঘাত ইৱাসি হিহৃতঃ।^১

মোৰ এই জীৱন তোমাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল; জলবাশি যেতিয়া সেতুৰ বান্ধ ভাঙি নিঃশেষ হৈ ওলাই যায় তেতিয়া তাৰ মাজত থকা মৃণালিনীৰ যি অৱস্থা হয়, তুমি (মদনে) দীৰ্ঘকালৰ বন্ধনৰ বন্ধন মুহূৰ্ততে ছিঙি মোকো সেই একে অৱস্থাত পেলাই থৈ ক'লৈ পলাই গ'ল। এবাৰ ভাবি চোৱাঁ।

জলাশয়ৰ সেতু ক্ষত হ'লে সঞ্চিত জলবাশি নিঃশেষ হৈ ওলাই যায় আৰু তাত নিঃসজ হৈ পৰি থাকে কেৱল নলিনী। সেইদৰে মদনেও প্ৰেমৰ বন্ধন ছিন্ন কৰি বতিক অকলশৰীয়াকৈ পেলাই থৈ কোনোবা অজান ঠাইলৈ পলাই গ'ল। মদনৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল বতিৰ জীৱন, যিদৰে নিৰ্ভৰশীল নলিনীৰ জীৱন জলাশয়ৰ জলৰ ওপৰত। জলপূৰ্ণ জলাশয়ৰ মধ্যস্থিতা মৃণালিনীৰ আনন্দৰ সীমা নাই, জীৱন-সৰ্বস্ব মদনৰ বৰ্তমানত বতিৰ আনন্দৰ পাৰ নাই; কিন্তু জলশূন্য সৰোবৰৰ নলিনী লেবেলি যোৱাৰ দৰে মদনহীন বতিৰ জীৱন মৰহি নোযোৱাকৈ থাকিব পাৰে জানো?

কবিয়ে বন্ধুত্বক (সৌন্দৰ্য) সেতুৰে সৈতে, মদনক সঞ্চিত জলবাশিৰে সৈতে আৰু বতিক নলিনীৰে সৈতে কৰা তুলনা অতি স্বাভাৱিক আৰু হৃদয়গ্ৰাহী।

হৃৎতাবাক্ৰান্ত হৃদয়েৰে মদনবধু বতিয়ে মদনবন্ধু বসন্তক উদ্দেশ্য কৰি বিনাই বিনাই কবলৈ ধাবলৈ :

গত এৱ ন তে নিবৰ্ততে স সখা দীপ ইৱানিলাহতঃ।

অহমন্ত দশেষ পশু মামহিষহ্যাসনেন ধুমিতাম্ ॥^১

তোমাৰ সেই বন্ধু কাম চিৰকালৰ বাবে আঁতৰি গৈছে ; বায়ু-
তাড়িত প্ৰদীপৰ দৰে তেওঁ আক উভতি নাহে। নিৰ্বাপিত প্ৰদীপৰ
খুমাচ্ছন্ন শলিতাৰ দৰে অসহ্য বিবহধূমেৰে আচ্ছন্ন মোৰ পিনে চোৱা।

বসন্তৰ দৰে পৰম আত্মীয় আক বন্ধুৰ বিননিতো যেতিয়া
মদন উভতি নাছিল, তেওঁ আক কোনো দিনেই নাহিব। কত্ৰৰ
ৰোষানলে নিৰ্বাপিত কৰিলে চিৰ দিনৰ বাবে বতিৰ জীৱন-প্ৰদীপ।
এয়া বতিৰ অনুতাপ।

কবিয়ে ইয়াত মদনক বায়ুতাড়িত প্ৰদীপেৰে সৈতে আক বতিক
সেই প্ৰদীপৰ শলিতাৰে সৈতে তুলনা কৰি বিবহধূমাচ্ছন্ন যি চিত্ৰ
আঁকিছে সেয়া অতি হৃদয়স্পৰ্শী। প্ৰদীপ নিৰ্বাপিত হয়, শলিতা
ধাকে ; কিন্তু তাৰপৰা কিছু সময় ধোঁৱা ওলাবলৈ ধৰে, খন্তেক
পিছতেই সেই ধোঁৱাও নাইকিয়া হয়। বতিয়েও জীৱনৰ এই
দুৰ্বিষহ অৱস্থা কিছু সময়লৈ সহ্য কৰিব, কিয়নো খন্তেক পিছতেই
তেওঁ নিজেই আত্মবলিদান দিবলৈ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ।

বিশ্বমূৰ্তি-মহাদেৱৰ প্ৰতি পাৰ্বতী অতিশয় অনুৰক্তা। কিন্তু
নিজৰ ইচ্ছানুসাৰে তেওঁ মহাদেৱক পতিকপে বৰণ কৰিব নোৱাৰে।
পিতা হিমালয়ে দান কৰিলেহে মহাদেৱে তেওঁক গ্ৰহণ কৰা বিধেয়,
এনেকৈ ভাবি পাৰ্বতীয়ে সখীসকলৰ মুখেৰে পিতা হিমালয়ক
কজা দানৰ কাৰণে অনুৰোধ কৰিবলৈ মহাদেৱক জনালে আক
নিজে আমগছে কোকিলৰ কুহুধ্বনিৰে ঋতুৰাজ বসন্তক নিবেদন
কৰি স্থিৰভাৱে বিৰাজ কৰাৰ দৰে, গহীন ভাৱেৰে অপেক্ষা
কৰিবলৈ ধৰিলে।^২

১. কুমাৰসম্ভৱ—৪।৩০

২. ওয়া ৱাহতসংৱেশ। সা বভৌ নিভূতা প্ৰিয়ে।

চুতযষ্টিবিৰাড্যাসে মৰ্শো পবভূতোম্মুখী ॥ (কুমাৰ ৬.২)

কবিতাৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে, শিৱই যি ধৰণে কাম হাতত লোৱা উচিত সেই সম্বন্ধে সখীমুখেৰে বাৰ্তা পঠাই নিজে শুভ পৰিণয়ৰ বাবে আনন্দ মনেৰে অপেক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে। বিবাহৰ কাৰণে আকুল আবেগেৰে অপেক্ষিতা পাৰ্বতীক কৰিয়ে উপমাৰে বৰ্ণনা কৰিলে যেন কোকিল-বন্ধেৰে বাৰ্তা পঠাই নতুন আম গছজোপা স্বত্বৰাজ বসন্তৰ শুভাগমনৰ কাৰণে স্থিৰ হৈ অপেক্ষা কৰি আছে। কোকিলৰ ধ্বনিয়ে বসন্তাগমনৰ আগ-জাননী।

মহাদেৱে পাৰ্বতীক গ্ৰহণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি দেৱতাসকলক স্মৰণ কৰিলে। স্মৰণ কৰাৰ লগে লগে দেৱতাসকল আহি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল, আৰু মহাদেৱৰ সন্তানৰ কাৰণে সান্নিধ্যৰে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। কৰিয়ে মহাদেৱৰ মুখেৰে দেৱতাসকলৰ সেই প্ৰাৰ্থনাৰ বৰ্ণনা কৰিলে :

সোহং তৃষ্ণাতুৰৈৰ্ভৃষ্টিং স্নিহাশ্বানি চাতকৈঃ।

অবিদ্বিগ্ৰকৃতৈৰ্দ্দৈৱৈঃ প্ৰসূতং প্ৰতি যাচিতঃ ॥^১

তৃষ্ণাতুৰ চাতক পক্ষীয়ে ব্ৰহ্মাণ্ডৰ আন সকলোকে ত্যাগ কৰি নিজৰ প্ৰাণ বন্ধাৰ কাৰণে কেৱল মেঘকেই জল-দানৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰে। শত্ৰুপীড়িত দেৱতাসকলেও শত্ৰুৰ হাতৰপৰা নিজৰ প্ৰাণ বন্ধা কৰিবলৈ মোৰ (মহাদেৱৰ) সন্তান কামনা কৰিছে। তৃষ্ণাত চাতক পক্ষীৰ দৰে ভয়াৰ্ত্ত দেৱতাসকল উপায়হীন। জগদ্বন্দ্বক ভৱদেৱৰ অন্তৰ গলিল, আৰু পত্নী গ্ৰহণৰ সম্ৰতি প্ৰকাশ কৰিলে।

জাৱা-গ্ৰহণত আগ্ৰহী স্মৰণাসন শব্দৰ সঙ্কলন কৰিয়ে অৱস্থা বিশেষৰ লগত খাপ খুৱাই এটা বিশেষ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ উপমাৰে বৰ্ণনা কৰি মনোপ্ৰসাদী কবি তুলিছে :

অত আহতু'মিচ্ছামি পাৱতীমাণ্ডল্যম্ ।

উৎপত্তয়ে হৰিৰ্ভোক্তুৰ্যজমান ইৱাবনিম্ ॥^১

যজমানে জগতৰ কল্যাণৰ কাৰণে যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰে আৰু যজ্ঞীয় হোমৰ অগ্নিৰ উৎপাদনৰ কাৰণে 'অবনি' (অগ্নিমহন) কাষ্ঠ আহৰণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে—ময়ো সেইদৰে পুত্ৰ-জন্মৰ কামনা কৰি পাৰ্বতীক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অভিলাষী হৈছো। হোমাগ্নিৰ কাৰণে যজ্ঞকাষ্ঠৰ আহৰণ আৰু পুত্ৰ-কামনাৰে ভাৰ্যা পৰিগ্ৰহৰ তুলনা অনুপম, কাৰণ উভয় কাৰ্যই পৱিত্ৰতাৰ সাধন আৰু জগৎ কল্যাণৰ নিদান।

মাতৃহৰ মন অতিশয় চঞ্চল। ই কেতিয়াও স্থিৰ হৈ থাকিব নোখোজে। বিষয় উপভোগৰ কাৰণে লাল্যায়িত মনক অভিলষিত বস্তুৰপৰা আঁতৰাই অনা কঠিন। আকাঙ্ক্ষিত বস্তু লাভ কৰিব নোৱাৰিলে মন হৈ উঠে বিজ্ঞোহী, আঁতৰি যায় সংযমৰ বাহিৰলৈ। যুগ্ম-বিহাৰী বজা দৃশ্যসমূহই মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰমত শকুন্তলাক দেখা পালে। শকুন্তলাৰ ৰূপ-লক্ষণ্য দেখি বজাৰ মন চঞ্চল হৈ উঠিল। ৰাজধানীলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰাৰ সময় উকলি গলতো বজাৰ মনে আশ্ৰম এবিধ নোখোজে, ইয়াৰ আশে-পাশে বিচৰণ কৰি কেৱল শকুন্তলাৰ ৰূপ দৰ্শনৰ অভিলাষ কৰে। যাব খুজিলেও যেন বজাৰ মনটো কিহবাই পিছৰপৰা টানি ধৰে। কবিয়ে এটি অতি বাস্তৱ উপমাৰে বজাৰ এই মানসিক অৱস্থাৰ বৰ্ণনা দিছে :

গচ্ছতি পুৰঃ শৰীৰং ধাৱতি পশ্চাদসংস্কৃতং চেতঃ ।

চীনাংশুকমিৱ কেতোঃ প্ৰতিৱাতং নীয়মানস্ত ॥^২

শৰীৰ আগৰ পিনে গৈছে; অস্থিৰ মন পিছৰ পিনে ধাবিত হৈছে; এয়া যেন চীনদেশীয় পাটৰ পতাকা, বতাহৰ বিৰুদ্ধে অগ্ৰসৰ

১. কুমাৰসম্ভৱ—৬।২৮

২. শকুন্তলা—১ম অঙ্ক। ৩১

হ'বলৈ ধৰিছে—যি পতাকাৰ ধ্বজদণ্ড সম্মুখলৈ যাব খুজিছে, কিন্তু বায়ুতাড়িত পতাকাবস্ত্ৰ পিছৰ পিনে ঢাল খাইছে।

ইয়াত শৰীৰক ধ্বজদণ্ডেৰে সৈতে আৰু চকল মনক চীনদেশীয় পাটৰ পাতল পতাকাৰে সৈতে কৰা তুলনা অতি বাস্তৱ। কবিয়ে নিপুণভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে, শৰীৰে যেন আত্মীয়-স্বজনক পাবলৈ লাহে লাহে গতি কৰিছে (গচ্ছতি); মনে কিন্তু শকুন্তলাক পাবলৈ চাপলি মেলিছে (ধাৱতি)। মনটো দৃশ্যভূতৰে সৈতে একে ভাগে যোৱা উচিত; কিন্তু মন তেওঁক বাদ দি শকুন্তলাৰ কাষলৈ চাপি গৈছে। দৃশ্যভূতৰ লগত মনৰ যেন কোনো পৰিচয়েই নাই।

বজা দৃশ্যভূতই অনুসন্ধান কৰি জানিলে, শকুন্তলা শুবয়ুহতী মেনকাৰ গৰ্ভজাত সন্ততি। জন্মৰ লগে লগে শকুন্তলাক ত্যাগ কৰি তেওঁ স্বস্থানলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিছে। জননী পৰিত্যক্তা, অনাশ্ৰিতা সেই স্থানটিক মহৰ্ষি বগ্নই পাই লৈ আহিল আৰু প্ৰতিপালন কৰি নিজ আশ্ৰমতে আশ্ৰয় দিলে। শকুন্তলাৰ এই জন্ম-কাহিনীৰ বজাই বৰ্ণনা কৰিলে ‘অৰ্কশ্চোপৰি শিখিলাং চ্যুতমিহ নৱমালিকা কুশুম্।’^১ নৱ-মালিকাৰ সুকোমল কুশুম যেন বৃহত্চ্যুত হৈ কৰ্কশ অৰ্ক তকত আশ্ৰয় লৈছে।

বজাৰ মনত শকুন্তলা এতিয়াও নৱমালিকা কুশুম, অতিশয় কোমল। তপঃক্লিষ্ট জটাবাহী মুনি অৰ্কবৃক্ষৰ দৰে নীৰস। এই জয়োৰ সংযোগ অভাৱনীয়। নীৰস অৰ্কবৃক্ষেৰে সৈতে জটাবাহী ঋষিৰ তুলনা অবমাননাৰ কাৰণে নহয়, এয়া বজা দৃশ্যভূত প্ৰেৰাসিত তান্ত্ৰিকৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত আৱেগৰ স্বভাৱসিদ্ধ উপমা। নৱমালিকাৰে সৈতে শুবয়ুহতী, অৰ্কেৰে সৈতে মুনি আৰু কুশুমেৰে সৈতে অপত্যৰ তি মনোৰম তুলনা।

বজা দৃশ্যভূতই এটি অল্পম উপমাৰে শকুন্তলাৰ সৌন্দৰ্যৰ প্ৰশংসা কৰা দেখা যায়।

নতুনকৈ মেলা বঙা কুঁহিপাত, কোমল ঠেঙুলি আৰু এটি ধুনীয়া ফুলেৰে সৈতে লতা এডাল সুন্দৰ হৈ উঠে। ই সকলোৰে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। সেই লতাৰ কুঁহিপাতৰ দৰে বঙা তলৰ ওঁঠ, শুকোমল বাহু আৰু প্ৰস্ফুটিত যৌৱনে শকুন্তলাক অপকণা কৰি তুলিছে। নৱ-বিকশিত ফুলপাহে সমগ্ৰ লতাডালক সৌন্দৰ্যসমৃদ্ধ কৰি তোলাৰ দৰে সকলো অঙ্গতে স্পষ্ট হৈ উঠা নৱযৌৱনে শকুন্তলাৰ অঙ্গসমূহক লোভনীয় কৰি তুলিছে।

অৰ্থাৎ, লতাৰ কুঁহিপাতৰ দৰে তায় বক্তাভ অধৰোষ্ঠ, কোমল ঠেঙুলিৰ দৰে শুকোমল বাহু আৰু নৱবিকশিত ফুলৰ দৰে উদ্ভিন্ন নৱযৌৱনে শকুন্তলাৰ প্ৰতি অঙ্গকে দৰ্শকমাত্ৰৰে লোভন সামগ্ৰী কৰি তুলিছে। কুশুম্বৰ দৰে লোভনীয় যৌৱনেই চিত্তাকৰ্ষণৰ কাৰণ :

অথবঃ কিসলয়বাগঃ কোমলৱিটপানুকাবিনৌ বাহু।

কুশুম্বমিৱ লোভনীয়ঃ যৌৱনমঙ্গেষু সংনঙ্কম ॥^১

হৰ্ষাসাৰ অভিলাপে হৃদয়ন্তৰ অন্তৰবৰপৰা শকুন্তলাৰ স্মৃতি বহিৰ্ভূত কৰি পেলাইছে। শকুন্তলা-সম্বন্ধীয় সকলো কথাই হৃদয়ন্তৰ স্মৃতি-পথবৰপৰা প্ৰস্ফুট হৈ গৈছে। সেয়েহে সমুখত উপস্থিত। শকুন্তলাক দেখিও বজাই চিনিব পৰা নাই। কেৱল প্ৰশ্ন কৰিছে 'এওঁক জানো মই আগেয়ে বিয়া কৰাইছিলো 'কিমত্ৰভৱতীঃ ময়া পৰিণীতপূৰ্বা?' অৱস্থা বিৰম দোখ গৌতমীয়ে অৱগুৰ্ভন আঁতৰ কৰি শকুন্তলাৰ মুখমণ্ডল বজাৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰালে। বজা শকুন্তলাৰ কণ দেখি মুগ্ধ হ'ল; কিন্তু সেই অযত্নপ্ৰাপ্ত সৌন্দৰ্যমাণ্ডল কণ প্ৰথমে গ্ৰহণ কৰা হয় নে নহয় সন্দেহ কৰি বজা অস্থিৰ হ'ল, গ্ৰহণ নে ভ্যাগ। সংশয়-দোলায়িত বজাৰ এই মানসিক অস্থিৰতাক কৰিয়ে এটা অল্পম উপমাৰে পৰিস্ফুট কৰি তুলিলে।

নিচেই বাতিপুৱা গোটেই বাতিৰ নিয়ৰেৰে কুন্দকুশুম্বৰ অভ্যন্তৰ আবৃত হৈ আছে। লুপ্তাৱা ভ্ৰমৰ ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰি

সুবাসিত মধুপান কৰিবলৈ বিভ্রান্ত হৈ পৰিছে; কিন্তু ফুলক আচ্ছাদন কৰি বধা অসহনীয় হিম তাৰ প্ৰতিবন্ধক হৈছে। আপন্নসৰ্বা শকুন্তলাৰ অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী ৰূপে বজাক আকৰ্ষণ কৰিছে সঁচা; কিন্তু বজা অগ্ৰসৰ হ'ব পৰা নাই, কি জানিবা শকুন্তলা আনৰ বিবাহিতা পত্নী।

ভ্ৰমৰ ইয় বিভাতে কুন্দমস্তস্তবাবং

ন চ খলু পৰিভোক্তুং নাপি শক্ৰোমি হাত্ম।^১

হিমৰ আচ্ছাদনেই কুন্দপুষ্পৰ মকবন্দ লোলূপ মধুকৰৰ প্ৰতিবন্ধক হোৱাৰ দৰে শকুন্তলাৰ কপাকৃষ্ট প্ৰণয়-মধুকৰ দৃশ্যসুৰো পৰকলত্ৰসংশয়ৰ আচ্ছাদনেই অন্তৰায় হ'ল। মধুপান কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈও ভ্ৰমৰে সহজে ফুল ত্যাগ কৰিব পৰা নাই, কাৰণ ফুলৰ মধু তাৰ আঁত লোভৰ বস্তু। শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হ'লেও তেওঁৰ কপ-লৱণ্যত মুগ্ধ বজা দৃশ্যসুই হঠাতে জানো ভেঁওক ত্যাগ কৰিব পাৰে?

দৃশ্যসুৰ স্মৃতি-পথৰপৰা বহিৰ্ভূতা শকুন্তলাই বিভিন্ন প্ৰমাণেৰে নিজক দৃশ্যসুৰ বিবাহিতা পত্নী বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰিলে। প্ৰমুগ্ধস্মৃতি দৃশ্যসু শকুন্তলাৰ কোনো কথাতে পতিয়ন নগ'ল, বৰং নিজৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত দোষাৰোপ কৰা বুলি প্ৰতিবাদ কৰি ক'লে, চৰিত্ৰহীনা শকুন্তলাই গৰ্ভস্থ সন্তানক দৃশ্যসুৰে সন্তান বুলি নিৰ্লজ্জ-ভাৱে যি অভিযোগ আনিছে তাৰ দ্বাৰা শকুন্তলাই কেৱল নিজৰ কুলকে যে কলুষিত কৰিছে এনে নহয়, দৃশ্যসুৰ পন্থিত্ৰতা আৰু নীতিপৰায়ণতাৰ ওপৰতো ই কুঠাবঘাত কৰি ভেঁওক পতিত কৰিবলৈ বিচাৰিছে। বজাই নিজৰ উজ্জ্বল যথার্থতা এটি অতি বাস্তৱ উপমাৰে সাব্যস্ত কৰিছে।

প্ৰৱল বানপানীত পাৰ ভঙা নদী কেৱল নিজৰ পন্থিত্ৰ জলবায়িক কলুষিত কৰিয়েই দ্ৰাস্ত নাথাকে, দাঁতিত থকা নিব-

১. শকুন্তলা ৫৫ অঙ্ক। ১২

পৰাধ বৃক্ষকো উভালি বিপন্ন কৰে। অৰ্ঘ্যং কুলংকৰা নদীয়ে
নিবপৰাধ বৃক্ষক বিপন্ন কৰাৰ দৰে কুল-কলংকিনী শকুন্তলাই নিবীহ
দৃগ্ৰস্তুক পতিত কৰিব খুজিছে।^১

বজ্জনী সমাগতপ্ৰায়। বজ্জা পুৰবৰাই ৰাজ-অট্টালিকাৰ ওপৰত
পৰিভ্ৰমণ কৰি আছে। হাতত প্ৰজ্জলিত বস্ত্ৰ লৈ পৰিচাৰিকা-
বিলাকে বজ্জাক আবৰি ধৰিছে। ইয়াত কবিয়ে পৰিভ্ৰমণশীল
কুলকায় বজ্জাক গতিশীল পৰ্বতৰ লগত তুলনা কৰিছে। ইন্দ্রই
পাখি কাটি দিয়াৰ পূৰ্বে পৰ্বতবোৰ উৰি ফুৰিছিল। ইয়াত পৰ্বতৰ
পক্ষছেদৰ পূৰ্বাৱস্থাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই পৰ্বতৰ হেলনীয়া ভূমিত
থকা দীঘল, ক্লীণকায় কৰ্ণিকাৰ স্তম্ভৰ লগত পৰিচাৰিকাবোৰক
বিজ্ঞোৱা হৈছে। কৰ্ণিকাৰ ফুলেৰে সৈতে পৰিচাৰিকাৰ হাতত
জ্বলি থকা বস্ত্ৰৰ তুলনাই কবির কল্পনা মনোগ্ৰাহী কৰি তুলিছে।^২

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকৰ এটি সুন্দৰ উপমাই কবির কল্পনা
মধুৰ কৰি তুলিছে। ৰাণী ইৰাৱতীয়ে আকস্মিকভাৱে জানিব
পাৰিলে যে বজ্জা অগ্নিমিত্ৰ আন এজনী নতুন যুৱতীৰ প্ৰণয়
পাশত আৱদ্ধ। বজ্জাৰ এনে অবৈধ প্ৰণয়ৰ কথা জানি ৰাণীয়ে
অপমান বোধ কৰিলে আৰু তেওঁ ক্ৰোধত জ্বলি উঠিল।
অৱহেলিতা ইৰাৱতীয়ে হুখেৰে অভিশয় অৰূপাত কৰিবলৈ ধৰিলে।
অপমান আৰু অৱহেলাত অস্থিৰ হোৱা ৰাণীৰ অসাৱধানতাৰ
কাৰণে নিতোল নিতম্বৰপৰা স্তৰ্ণ মেখলা খহি পৰিল। সেই
চক্ৰমকীয়া সোণৰ মেখলাৰেই অপৰাধী বজ্জাক আঘাত কৰিবলৈ
ৰাণী উদ্ভত হ’ল। ইৰাৱতীৰ কাৰ্যক বজ্জাই এটি উপমাৰে বৰ্ণনা
কৰিছে :

১. ৰূপদেশমাৱলিগিত্ত্বং কিমীহসে জনমিষং চ পাতয়িত্ত্বম্।

কুলংকৰেৰ দিগ্ৰঃ প্ৰশৱন্তস্তটকং চ ॥ (শকুন্তলা ৫ম অঙ্ক ১২১)

২. পৰিভ্ৰমণনিতাকৰাপিতাতিঃ পৰিবৃত্ত এষ দ্বিতাতি দীপিকাতিঃ।

গিৰিবিধ গতিবানপক্ষলোপাধমুতটপ্লিতকৰিকাৰবষ্টিঃ ॥

(বিক্ৰমোৰ্শীয়া ৩য় অঙ্ক ১৩)

এচাম মেঘবাজি যেন ধাৰাসাবে বৃষ্টিপাত কৰি বিজুলী-
সন্ধাবেবে বিদ্যাপৰ্বতক আঘাত কৰিবলৈ উত্তত হৈছে।’

কবিয়ে ইয়াত বাজশক্তি-সম্পন্ন সুলকায় বজাক বিদ্যাপৰ্বতৰ
লগত, অতিশয় অশ্ৰুপাত কৰা ইষাৱতীক ধাৰাসাবে বৰ্ণন কৰা
ডাল্লবৰ লগত আৰু মেঘলাৰ চকুমকীয়া সোণালী বৰণক বিজুলীৰ
দীপ্তিৰ লগত বিজনি দি বৰ্ণনাটো অতুলনীয় কৰি তুলিছে, কিয়নো
মেঘবাজিয়ে বৃষ্টিপাত কৰিছে, ৰাণীয়ে চকুলো টুকিছে। সোণ-
খচিত মেঘলাক ডড়িং-গতিৰে বজাৰ গালৈ মৰাত বিজুলী সন্ধাৰৰ
সদৃশ দেখা গৈছে।

কালিদাসৰ প্ৰতিভা কেৱল উপমা অলংকাৰৰ বৈচিত্ৰ্যতে
আৱদ্ধ হৈ থকা নাই। উপমাৰ বাহিৰে আন আন অলংকাৰৰ
প্ৰয়োগতো তেওঁৰ প্ৰতিভা পূৰ্ণভাৱে বিকশিত হৈছে। কবিতা
আন আন উল্লেখযোগ্য অলংকাৰবোৰ হ’ল—নিদৰ্শনা, দৃষ্টান্ত,
অৰ্থান্তৰালোচনা, কণক, উৎপ্ৰেক্ষা, স্বভাৱোক্তি, পৰিৱৰ্ত্তি বিৰোধাভাস,
ব্যতিৰেক আদি। কালিদাসে প্ৰয়োগ কৰা আটাইবোৰ
অলংকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ল’লে কিতাপৰ কলমবহু
বৃদ্ধি হ’ব। উপমাৰ উপৰি আন যিবোৰ প্ৰসিদ্ধ আৰু
প্ৰিয় অলংকাৰৰ মাজেদি কবিয়ে প্ৰতিভা প্ৰদৰ্শন কৰিছে তাৰে
মাত্ৰ কেইটিমান উল্লেখ কৰা হ’ল। প্ৰথমে নিদৰ্শনা অলংকাৰত
কবিতাৰ প্ৰতিভা কিভাৱে প্ৰকাশ পাইছে তাক চোৱা যাওঁক।

নিদৰ্শনা :

সাদৃশ্য থকা কাৰণে কোনো বস্তুৰ গুণবত আন কোনো
অসামান্য অথবা অসম্ভৱ কাৰ্য আৰোপ কৰিলে নিদৰ্শনা।

১. বাপাসাৰা হেমকাকীপুণেন শ্ৰোত্ৰিবিদ্যাদ্বয়পেক্ষাচ্যুতেন।

চণ্ডী চণ্ড হস্তবভূগুতা মাং বিদ্যাছায়া মেঘবাজীৰ ঐক্যম্॥

মালবিকাগ্নিমিত্ৰ (৩য় অঙ্ক : ১)

২. ‘অন্তৰহস্তসংকট উপমাণবিকল্পকঃ। নিদৰ্শনা।’

অলংকাৰ হয়। ইয়াত দুটা বস্তুৰ সম্বন্ধ অসম্ভৱ হৈও উপমান-উপমেয়ৰ ভাব প্ৰকাশিত হয়। নিদৰ্শনৰ অৰ্থ দৃষ্টান্ত বা উদাহৰণ আৰু নিদৰ্শনাৰ অৰ্থ নিশ্চয়পূৰ্বক দৰ্শন অৰ্থাৎ সাদৃশ্য আবিষ্কাৰ।

মৃগয়াশীল বজ্জা ছুয়ন্তুই মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰি সমীহয়েৰে সৈতে গছৰ গুৰিত পানী দি থকা অৱস্থাত শকুন্তলাক দেখিলে। ছুয়ন্তুৰ মানসপটত এয়া যেন এটি অৰবৰ্ণনীয় চিত্ৰ। বাজ্জ-অন্তু:পুৰৰ লাহ-বিলাহৰ মাজত জীৱন যাপন কৰা, বিবিধ প্ৰসাধনেৰে নিজক মণ্ডিত কৰা বহু বমণীৰ লগত বজ্জাৰ পৰিচয়। অৰণ্যৰ মাজতো যে বিশ্ব-ৰিমোহিনী সৌন্দৰ্যমণ্ডিত বমণী থাকিব পাৰে সেয়া বজ্জাৰ কল্পনাৰ অগোচৰ। সেয়েহে বজ্জাই এটি দৃষ্টান্তেৰে নিজৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিলে। উপবনত সম্বন্ধে প্ৰতিপালন কৰা লতাৰ ৰূপক বনৰ অমৰপালিতা লতাৰ স্বাভাৱিক গুণ আৰু সৌন্দৰ্যই পৰাভূত কৰিছে। ‘দ্বীকৃত্যঃ খলু গুণৈকতানলতা বনলতাভিঃ।’^১ অৰ্থাৎ বাজ্জ-অন্তু:পুৰৰ সুদূৰ্লভ সৌন্দৰ্য যদি আশ্ৰমবাসীৰো হয়, তেন্তে নিশ্চয় বনলতাই সৌন্দৰ্যেৰে উত্থানলতাক তিৰস্কৃত কৰিছে।

ইয়াত আশ্ৰমৰ বমণী আৰু বনলতা, অথবা বাজ্জ-অন্তু:পুৰৰ বমণী আৰু উত্থানলতাৰ সম্বন্ধ, অসম্ভৱ সম্বন্ধ; কিয়নো আশ্ৰমৰ বমণী-দেহত অৱিকল বনলতাৰ গুণ (সৌন্দৰ্যাদি) আৰু বাজ্জ-অন্তু:পুৰৰ বমণী-দেহত অৱিকল উত্থানলতাৰ গুণ থাকিব নোৱাৰে। এটা বস্তুৰ বিশিষ্ট গুণ আনে ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে আশ্ৰমৰ বমণী-দেহত বনলতাৰ দৰে শোভা বা সৌন্দৰ্য্যৰ আবিৰ্ভাৱ, বাজ্জ-অন্তু:পুৰৰ বমণী-দেহত উত্থানলতাৰ দৰে শোভা বা সৌন্দৰ্য্যৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছে। গতিকে অসম্ভৱ বস্তু-সম্বন্ধ হৈও উপমান-উপমেয়ৰ ভাৱ প্ৰকাশিত হৈছে। সেই কাৰণে নিদৰ্শনা অলংকাৰ।

১. শুদ্ধান্তৰ্গতভৱিৎ ৰূপাশ্ৰমবাসিনো যদি জনন্ত।

দ্বীকৃত্যঃ খলু গুণৈকতানলতা বনলতাভিঃ ॥ (শকুন্তলা ১ম অঙ্ক ১:৬)

প্ৰথমে দেখা পোৱাৰ লগে লগে আশ্ৰমৰ তিনিওজনী ছোৱালীৰ সৌন্দৰ্যই দৃগন্তক আকৰ্ষণ কৰিছিল (মধুৰমাসং দৰ্শনম্) ; কিন্তু ভালদৰে নিৰীক্ষণ কৰি দেখিলে, বাকী দুজনীতকৈ শকুন্তলা অধিক সুন্দৰী। সেই স্বভাৱ-সুন্দৰ, স্নেহামল ছোৱালী-জনীক গুনিবৰ কথাই গছৰ গুৰিত পানী দিয়া আদি আশ্ৰমৰ কাৰ্যত নিযুক্ত কৰা দেখি বজাই অসন্তুষ্ট হৈ ক'লে—আমিৰ সাধাৰণ কাণ্ডজ্ঞান বা হিতাহিত বিবেচনা থকা যেন নালাগে, কচিবোধবতো কথাই নাই ; কিয়নো, এই কাৰ্যবপৰা অনুমান হয় যেন তেওঁ নিশ্চিতৰূপে নীলপদ্মৰ পাতৰ পাৰ্শ্বভাগেৰে (ধাৰেৰে) শূকঠিন শমীৰক্ষক কাটিবলৈ প্ৰযত্ন কৰিছে :

ইদং কিলারাজমনোহৰং ৰূপু—

স্তম্ভঃক্ষমং সাধয়িতুং য ইচ্ছতি ।

ধ্ৰুৱং স নীলোৎপলপত্ৰধাৰয়া

শমীলতাং ছেদু মুষিৰ্ৱাস্ততি ॥^১

ইয়াত অনুপম মনোহৰ দেহক উপশ্ৰাৱ উপযুক্ত কৰাৰ চেষ্টা নীল-পদ্মৰ পাতৰ প্ৰান্তেৰে শমীৰক্ষক ছেদনৰ নিচিনা। বস্ত-সম্বন্ধ উপমাৰ পৰিকল্পক হৈছে। কিন্তু, বস্ত-সম্বন্ধ অসম্ভৱ ; কাৰণ, পত্ন-পাতৰ প্ৰান্তেৰে শমীৰক্ষ-ছেদনৰ প্ৰশ্নই মুঠে। গতিকে অলংকাৰ হ'ল—নিদৰ্শনা।

কবিৰ 'শকুন্তলা' নাটকৰপৰা নিদৰ্শনা অলংকাৰৰ আকৃষ্ট উৎকৃষ্ট উদাহৰণ উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

দূৰ্বাসাৰ অভিশাপৰ কথা বজা দৃগন্তক অবিদিত। তথাপি প্ৰিয়তমা শকুন্তলাৰ কোনো কথাই তেওঁৰ মনত নাই ; সকলো পাহৰি গৈছে। শকুন্তলাৰ স্মৃতি জ্বৰাই পোৱাৰ দিনা সেই নিষ্ঠুৰ প্ৰত্যাখ্যানৰ কথা ভাবি বজাই নিদাক্ষ অজ্ঞপোচনা অজ্ঞস্তম্ব কৰিবলৈ ধৰিলে। শকুন্তলাৰ চিন্তাত বজাৰ চিন্তা উৰিয়।

অল্পতাপানলদধ্ব বজাই ক'বলৈ ধৰিলে—নিজেই অনায়াসে আহি শকুন্তলা এদিন তেওঁৰ সম্মুখত উপস্থিত হৈছিল। পাহৰণিৰ বুকুত কোনো দিনে মাৰ যাব নোৱৰা তেওঁলোকৰ জীৱনৰ ক্ষণিক প্ৰেমৰ নানা গুপ্ত কাহিনী তেওঁ উপস্থাপিত কৰিছিল। ক্ষন্তেকৰ বাবেও বজাৰ স্মৃতি-পথত উদ্ভাসিত নহ'ল তাৰ কোনো এটি চিহ্নও। শকুন্তলাক পত্নী বুলি স্বীকাৰ কৰি নল'লে। প্ৰত্যাখ্যাতে শকুন্তলা অন্তৰ্হিতা হ'ল। কিন্তু, কি আচৰিত, ক্ষণিক মিলনৰ বিদায় বেলিকা দিয়া এটা আঙঠিৰ দৰ্শনে বজাৰ স্মৃতি-মন্দিৰৰ দুৱাৰ উন্মুক্ত কৰি দিলে। উদ্ভাসিত হৈ উঠিল গুপ্ত প্ৰেমৰ সুপ্ত কাহিনী স্মৃতিৰ কপালী পৰ্দাত নাটকীয়ভাৱে ইটোৰ পিছত সিটোকৈ। তথাপি বজা ইয়াৰ বহস্য কি তাক উদ্ঘাটন কৰিবলৈ অসমৰ্থ। সেয়েহে তেওঁৰ উৎকণ্ঠিত আবেগৰ এটি চমৎলাগোৱা উদাত্তবৰ্ণনে কবিয়ে বৰ্ণনা কৰিছে।

পথেৰে পৰিভ্ৰমণ কৰা পিপাসাৰ্ত লোকে শ্ৰোতবহা নদীৰ প্ৰচুৰ জল অৱ্হেলা কৰি যেন মৰু-মৰীচিকাৰ জলেৰে কাতৰ কণ্ঠ তিয়াবলৈ বিচাৰিছে।^১

বজাৰ মানসিক শাস্তিৰ কাৰণে শকুন্তলাৰ চিত্ৰাঙ্কন প্ৰস্তুত কৰা হ'ল। চিত্ৰাঙ্কিতা শকুন্তলাক দেখি বজাই অতি আদৰেৰে, সতৃষ্ণ নয়নে অৱলোকন কৰিবলৈ ধৰিলে—অথচ এদিন সমাগতা সাক্ষাৎ প্ৰিয়তমা শকুন্তলাকে নিজৰ পত্নী নহয় বুলি প্ৰতীতি হৈছিল। শকুন্তলা অন্তৰ্হিতা হ'লত বজাৰ মনত সংশয় উপস্থিত হ'ল—এয়া পত্নী শকুন্তলা হয় নে নহয়। আঙঠিটো দেখাৰ পিছত বজা নিশ্চিত হ'ল, তেওঁই শকুন্তলা। বজাৰ এই মানসিক অন্তৰ্হাতোক এটা দৃষ্টান্তেৰে অতি মনোবশ কৰি তোলা হৈছে:

১. সাক্ষাৎপ্ৰিয়ানুপগতামপহায় পূৰ্বং চিত্ৰাংগিতাং পুনৰিমাং বহুমন্ত্ৰমানঃ।

স্ৰোতোৰহাং পথি নিকামজ্জলানতীত্য জাতঃ সখে প্ৰণয়ৰান্মৃগতৃষ্ণকায়াম্ ॥

(শকুন্তলা ৬:১৬)

বৃহৎকলেশ্বৰ হাতীটোক সম্মুখত সাক্ষাৎ দেখি সেইটো কি জন্তু
ঠিবাং কৰিব নোবিলে; কিন্তু কিছু দূৰ গৈ পথৰ কোমল
মাটিত চিহ্নিত হৈ থকা হাতীৰ ভৰিব খোজ দেখি নিশ্চিত হ'ল—
সেই জন্তুটো সঁচাকৈ হাতীয়েই। বজাৰ মনৰ বিকাৰো আছিল
সেই একে ধৰণৰে—তথান্নিধো মে মনসো বিকাৰঃ।^১

দৃষ্টান্তঃ

পৰস্পৰ সন্নিহিত দুটা বাক্যৰ গুণ-ক্ৰিয়া আদি ধৰ্ম প্ৰকৃততে
একে নোহোৱাকৈও যদি সদৃশ হয় আৰু সিহঁতৰ সাদৃশ্য যদি
উদাহৰণেৰে দৰ্শাই নিশ্চিত কৰা হয় তেনেহ'লে সি দৃষ্টান্ত অলংকাৰ
হয়। ইয়াত উভয়ৰ সাধাৰণ গুণ বা ক্ৰিয়াৰ উল্লেখ নাথাকে।

মহাদেৱে কামদেৱক ভাস্কৰ কৰা দেখি পাৰ্বতীৰ মনোবধ বিফল
হ'ল। ভগ্ন-মনোবধা পাৰ্বতীয়ে মহেশ্বৰক পতি-ৰূপে পাবলৈ তপস্যাৰ
সংকল্প ল'লে। পাৰ্বতীৰ কঠোৰ সংকল্পৰ কথা জানিব পাৰি মাতৃ
মেনকাই বাধা দিলে। আলমুৱা ছোৱালীৰ কষ্ট মাতৃ-হৃদয়ে সহে
কেনেকৈ। মেনকাই ক'লে, তোমাৰ পিতৃ হিমালয়ৰ স্বৰ্গতে অনেক
দেৱতা আছে, বিশেষকৈ শচী আৰু আন—যাক আৰাধনা কৰিলে
বৈবাহিক সম্বন্ধ অনায়াসে ঘটে। তোমাৰ এনে শূকোমল শৰীৰ
এনে কঠোৰ তপস্যাৰ কাৰণে যোগ্য নহয়। পাৰ্বতীৰ শৰীৰ অতি
কোমল, তপস্যা অত্যন্ত কঠিন। তেওঁৰ এই শূকুমাৰ দেহ দেৱতাৰ
উপভোগৰহে যোগ্য, দাক্ষিণ তপস্যাৰ বাবে কদাপি ই সমৰ্থ হ'ব
নোৱাৰে। মেনকাৰ মনৰ ভাব কৰিয়ে এটা বাস্তৱ উদাহৰণেৰে
দৃঢ় কৰিলে। যুহু শিৰীষ ফুলে অকল ভ্ৰমৰবে পদ-ভব সহিব পাবে,
পক্ষীৰ পদক্ষেপ সজা কৰিব নোৱাৰে :

২. যথা গজো নেতি সমক্ষৰূপে তস্মিন্ৰূপক্ৰামতি সংশয়ঃ স্ত্যাত্।

পদানি দৃষ্ট্বা তু ভবেৎপ্ৰতীতিস্তথান্নিধো মে মনসো বিকাৰঃ॥

(শকুন্তলা ৭।৩১)

‘পদং সৰ্হত ভ্ৰমবস্ত্ৰ পেলবং শিৰীষপুষ্পং ন পুনঃ পতন্ত্ৰিণঃ’।^১

কবিৰ ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত দৃষ্টান্ত ভাংকাৰৰ আন এটি উৎকৃষ্ট উদাহৰণ দেখা যায়।

ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ আচৰণত ৰাণী ইৰাৱতী অতিশয় ক্ৰোধাধিতা হ’ল। কোপাবিষ্টা ৰাণীৰ সুবিবেচনাৰ কাৰণে ৰজাই শঠতাৰে ক’লে—উপযুক্ত কাৰণ নোহোৱাকৈ আজি পৰ্যন্ত কোনো দিনেই তুমি মোৰ প্ৰতি অসন্তুষ্ট হোৱা নাই; তেনেহ’লে বিনা কাৰণে আজি এই ক্ৰোধ প্ৰদৰ্শন কেলেই? উপযুক্ত সময় উপস্থিত নহ’লে (পূৰ্ণিমা-ভিন্ন কালত) ৰাজ্যে জানো কেতিয়াবা চন্দ্ৰক গ্ৰাস কৰে? তেন্তে কিয় আজি অকাৰণে তোমাৰ চন্দ্ৰতুলা মুখমণ্ডল ক্ৰোধকণী ৰাজ্যে আবৰি ধৰিছে ক’বা নে? চন্দ্ৰ বাতৰ মথতুলা:

কদা মগং ৱততন্ত্ৰ কাৰণাদৃতে ভ্ৰাগতঃ ক্ষণমপি কোপপাত্ৰতাম্।^২

অপৰ’ণি গ্ৰহকলুষন্দুমণ্ডলা বিভাৱবী বথয় কথং ভৱিষ্যতি ॥

‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰপৰা দৃষ্টান্তৰ আন এটা উৎকৃষ্ট উদাহৰণ উল্লেখ কৰা হ’ল।

গিৰিৰাজ হিমালয়ৰ ল’ৰা-ছোৱালী অনেক; কিন্তু পাৰ্বতীৰ জন্ম হোৱাত তেওঁ সেই ছোৱালীজনীৰ প্ৰতি একান্তমনে চাবলৈ ধৰিলে, তথাপি নয়নৰ যেন তৃপ্তিৰ ভৱসান নঘটে। হিমালয়ৰ এই মানসিক অৱস্থা এটা বাস্তৱ দৃষ্টান্তেৰে স্পষ্ট কৰি তোলা হৈছে। বসন্ত কালত বিবিধ ৰঙৰ বিবিধ ফুল ফুলিলেও ভ্ৰমৰশ্ৰেণী কেৱল আমফুলৰ কাৰণেহে আকৃষ্ট হয়। আন ফুল যেন সিহঁতৰ হেপাহ পলুৱালৈ অসমৰ্থ।

মহীভূতঃ পুত্ৰৱতোহপি দৃষ্টিস্থিৱল্পতো ন জগাম তৃপ্তিম্।^৩

অনন্তপুষ্পস্ত মধোহি চূতে দ্বিবেকমালা সৱিধেশসজা ॥

১. কুমাৰসম্ভৱ ৫।৪

২. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ৪।১৬

৩. কুমাৰসম্ভৱ ১।২৭

স্বভাৱোক্তি :

যেতিয়া কোনো বস্তু বা বিষয়ৰ নিজস্ব ক্ৰিয়া আৰু স্বৰূপৰ স্বাভাৱিক বৰ্ণনাৰে বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ প্ৰকৃত সৌন্দৰ্য প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া সি স্বভাৱোক্তি অলংকাৰ হয়।

বস্তুৰ গতানুগতিক বৰ্ণনা দিলেই স্বভাৱোক্তি অলংকাৰ নহয়। বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ যথার্থ ৰূপ কেৱল কবিৰ দৃষ্টিতহে প্ৰতিভাত হয়, ই আনৰ দুৰ্লভ্য। ইয়াত কবিৰ ৰত্ননা-শক্তিতকৈ দৃষ্টি-শক্তিৰ সূক্ষ্মতা আৰু প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰ নিপুণতাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন। কবিয়ে দৃষ্ট বস্তুৰ স্বভাৱনিষ্ঠ ধৰ্মক যথার্থ ৰূপত মনোৰম প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰে উপস্থাপিত কৰিব পাৰিলে কবিৰ প্ৰতিভা অনায়াসে প্ৰকাশিত হয়। স্বভাৱোক্তি অলংকাৰ প্ৰায়োগত কালিদাসৰ প্ৰতিভা বিশেষভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। কবিয়ে তেওঁৰ ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তলা’ নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কৰ আদিত এটি এটিকৈ ক্ৰমান্বয়ে তিনিটা স্বভাৱোক্তিৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন দেখুৱাইছে।

মৃগয়াশীল ৰজা দুষ্যন্তক ইতিমধ্যে হৰিণাটোৱে বহু দূৰলৈ অনুধাবন কৰালে; এতিয়াও সি ক্ষিপ্ৰ গতিৰে লৰি আছে। ৰজা হৰিণৰ কাৰ্য দেখি স্তম্ভ। তেওঁ তাৰ শাৰীৰিক শক্তিক প্ৰশংসা কৰি সাৰলিক ক’লে—চোৱাঁ, এই হৰিণাটোৱে এতিয়াও আগৰ পিনে ওখ ডাঁপ দি আকাশ-মণ্ডলোদি অধিক আৰু ভূমণ্ডলক কিঞ্চিত্ৰমাত্ৰ স্পৰ্শ কৰি ভীত গতিৰে চেকুৰ মেলিছে। ডিঙিটো বঁকা কৰা হৈছে দেখিবলৈ ধুনীয়া হৈ উঠা হৰিণাটোৱে খেদি যোৱা বধখনৰ প্ৰতি বাবে বাবে দৃষ্টিপাত কৰিছে। কাৰণ, ৰজাৰপৰা বিপদ-সীমাৰ দূৰত্ব বন্ধা কৰিবলৈ হৰিণৰ আপ্ৰাণ চেষ্টা। শৰ-নিৰ্বেপৰ ভয়ত শৰীৰৰ পিছৰ অংশটোৰ অধিক ভাগ সন্মুখৰ অংশটোত সন্মুখাই লৈছে, কিয়নো শৰ পৰিলে পিছৰ অংশতেই পৰাৰ সম্ভাৱনা বেছি। এনে অৱস্থাত হৰিণাটোক বতুৰ্জাৰ দাবণ কৰা যেন লাগে। আকৌ সেই পৰিৱৰ্ত্ত

হৰিণাটোৰ মুখবপৰা আধা পাণ্ডলা কুশবনবোৰ ওলাই ওৰোটো
বাট সিঁচৰতি হৈ পৰি গৈছে।

ঐশ্বৰ্য্যভাষ্যমং মুখবমুপততি স্তন্যদেহে দন্তদৃষ্টিঃ

পশ্চাৰ্ধেন প্ৰদ্বিষ্টঃ শৰপতনভয়াভূয়া পূৰ্ণকায়ম্।

দৰ্ভৈৰ্ধৰাৱলীতৈঃ অমৰিবৃতমুখভ্ৰংশিভিঃ কৌৰৱজ্ঞা।

পশ্চাদগ্ৰপ্লুতত্বাৱিহতি বহুতৰং স্তোকমুৰ্গাং প্ৰযাতি।^১

এইদৰে হস্তৰ দ্বাৰা অনুসৃত হৰিণাটোৱে তীব্ৰতৰ গতিৰে
ধাবিত হৈ বজ্জাৰ লক্ষ্য-পথক চেব পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে।
অৱস্থা দেখি বজ্জাই সাৰথিক বথৰ বেগ দ্ৰুত কৰিবলৈ নিৰ্দেশ
দিলে। সাৰথিয়ে বথৰ গতি দৃগুণে বঢ়াবলৈ ধৰিলে। আক
বথৰ গতি যে দ্ৰুততৰ হৈছে তাৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে সাৰথিয়ে বজ্জাক
ক'লে—চাওক মহাবাজ, লোকামবোৰ শিখিল কৰি দিয়াত ধোঁৱা
কেইটা যেন হৰিণৰ বেগৰ প্ৰতি জঁপাবায়ণ হৈ শৰীৰৰ পূৰ্ণভাগ
প্ৰসাৰিত কৰিছে, চামৰ-কপ শিবোভূষণৰ শিখাসমূহ নিকম্পিত হৈছে,
কাণবোৰ ওপৰৰ পিনে স্থিৰ হৈ উঠিছে আৰু অইন কি নিজৰ
ভৰিৰ খুৰাবপৰা উৎপন্ন হোৱা ধূলিবোৰকো অতিক্ৰম কৰি লৰিবলৈ
ধৰিছে।

মুক্তেষু বশ্মিষু নিৰায়তপূৰ্ণকায়

নিকম্পচামবশিখা নিভৃতোৰ্ধকৰ্ণাঃ।

আয়োদ্ধতৈৰপি বজ্জোভিবলজ্জনীয়

ধাৱন্ত্যমী মৃগজৱাক্ষময়েৰ বথ্যাঃ॥^২

বেগাই লৰি যোৱাৰ সময়ত শৰীৰৰ আগ ভাগ দৌঘল কৰি
হোৱা ধোঁৱাবিলাকৰ স্বভাৱ। ধোঁৱাৰ বেগৰ গতিৰ কাৰণে চামৰৰ
চকল শিখাবোৰ বতাহৰ বিৰুদ্ধে ধাবিত হোৱা হেতু পতাকাৰ
দৰে নিশ্চল যেন দেখা গৈছে। দ্ৰুতগতিত গমন কৰা বথৰ

চকাবপৰা উখিত ধূলিৰ কথাই নাই, নিজৰ খুৰাবপৰা উৎপন্ন ধূলিকো সিহঁতে অতিক্ৰম কৰিছে; বতাহৰ বেগকো চেৰ পেলাবলৈ যেন ধোঁৱাবিলাক যত্নপৰ হৈছে।

অতি দ্ৰুতগতিত চলা বেলেৰে ভ্ৰমণ কৰা যাত্ৰীয়ে গাড়ীৰ ভিতৰৰপৰা বাহিৰলৈ চালে দৃশ্যমান গছ-গছনি আদি গাড়ীৰ গতিৰ বিপৰীতে লৰি লৰি গৈ থকা যেন দেখে। মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে দূৰৰ বস্তু ওচৰলৈ অহা আৰু ওচৰৰ বস্তু দূৰলৈ আঁতৰি যোৱা যেন পায়। বেল-লাইনৰ কাষেদি যোৱা টেলিগ্ৰাফৰ খুটাবোৰ দূৰৈৰপৰা লগ লাগি থকা যেন দেখি; কিন্তু ওচৰ পালে সিহঁতৰ দূৰত্ব ওলাই পৰে, সেইদৰে টেলিগ্ৰাফৰ তাঁৰসমূহকো দূৰৈৰপৰা এটা সমৰেখাত অৱস্থিত হৈ থকা যেন দেখি; কিন্তু ওচৰ পালে সিহঁতৰ মাজৰ ব্যৱধান চকুত পৰে। এই দৃশ্য অতি বাস্তৱ।

কালিদাসে তেনে ধৰণৰ এটি বাস্তৱ বৰ্ণনা উপস্থাপিত কৰিছে নৃগান্ধুসাবী বজা চুগ্ৰস্তৰ মুখেদি সেই একে প্ৰসঙ্গতে।

বথৰ অতিশয় দ্ৰুত গতিৰ কাৰণে দূৰৈৰ বস্তুবিলাক নৃন্দ আৰু ক্ষীণাকাৰ দেখা যায়; কিন্তু ক্ষণেক পিছতেই বথ ওচৰ চপাব লগে লগে সেই বস্তুৱেই স্থূল আৰু বৃহদাকাৰত প্ৰকটিত হয়। ওচৰৰপৰা যিবোৰ বস্তুক বিভক্ত যেন দেখা যায় দূৰলৈ গ'লে পুনঃ সেই বস্তুবোৰক সংলগ্ন হৈ থকা যেন লাগে। যিবোৰ বস্তু প্ৰকৃততে বৈকাভাৱে অৱস্থিত, সেইবোৰক দূৰৈৰপৰা সমৰেখাত অৱস্থিত যেন লাগে। আকৌ বথৰ বেগৰ কাৰণেই মুহূৰ্তৰ বাবেও কোনো বস্তুৱেই বেছি আঁতৰত নাইবা নিচেই ওচৰত অৱস্থিত হৈ নাথাকে। অৰ্থাৎ দূৰবৰ্তীসমূহ তৎক্ষণাৎ সমীপবৰ্তী হয় আৰু সমীপবৰ্তীসমূহ দূৰবৰ্তী হোৱা যেন অনুভূত হয়।

বজাই সেই নৃন্দ অনুভূতি প্ৰকাশ কৰিছে:

বদ্যলোকে নৃন্দঃ ব্ৰজতি সহসা তদ্বিপুলতাং

বদৰ্থে ব্ৰিজ্জিগ্ৰং ভ্ৰজতি কৃতসংধানমিৱ তৎ ।

প্ৰকৃত্য। যদ্বক্ৰং তদপি সমবেশং নয়নয়ো-

ন মে দূৰে কিংচিৎক্ষণমপি ন পাৰ্শ্বে বথজৱাৎ ॥

কবিৰ সূক্ষ্ম দৃষ্টিত প্ৰতিভাত বাস্তৱ দৃশ্যৰ হুবহু বৰ্ণন ক্ষমতাই তেওঁক অলৌকিক প্ৰতিভামণ্ডিত কৰি তুলিছে।

কবিৰ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত স্বভাৱোক্তিব আন এটি সুন্দৰ উদাহৰণ উল্লেখ কৰিব পাৰি।

মহাদেৱৰ বৃষভে নিজৰ ভৰিৰ খুৰাৰ আগভাগেৰে শিলাকাৰ বৰফৰ স্তূপসমূহ চূৰ্ণিত কৰিলে আৰু সদৰ্পে মধুৰ ধ্বনি কৰা বৃষভে সিংহৰ ধ্বনি সহ্য কৰিব নোৱাৰি উচ্চস্বৰে গৰ্জন কৰিবলৈ ধৰিলে। গো-সদৃশ পশুবিজ্ঞাকে উদ্বিগ্ন হৈ অতিকষ্টে সেইপিনে দৃষ্টিপাত কৰিবলৈ ধৰিলে।^১

শঙ্কৰৰ বৃষভে নিজৰ শক্তিৰ অহঙ্কাৰ কৰে। সিংহৰ ধ্বনিক সহ্য কৰিলে নিজে অপমানিত হোৱা যেন বোধ কৰে। সেইদেখি নিজৰ উচ্চ ধ্বনিৰে সিংহৰ ধ্বনিক অভিভূত কৰি নিজকে অধিক শক্তিশালী বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিব খোজে। শক্তিশালীয়ে আনক অধিক শক্তিশালী হোৱাটো নিবিচাৰে।

অৰ্থান্তৰন্যাস :

কবিৰ আন এটা প্ৰসিদ্ধ অলংকাৰ হ’ল অৰ্থান্তৰন্যাস।

যি ঠাইত সামান্য বিষয়ৰ দ্বাৰা বিশেষ বিষয়ৰ নাইবা বিশেষ বিষয়ৰ দ্বাৰা সামান্য বিষয়ৰ সমৰ্থন হয়, সেই ঠাইত অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰ হয়। কাৰ্যৰ দ্বাৰা কাৰণৰ অথবা কাৰণৰ দ্বাৰা কাৰ্যৰ সমৰ্থন হ’লেও অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰ হয়।

১. ভূবাসংঘাতশিলাঃ খুৰাগ্ৰৈঃ সন্মূল্লিখন্দৰ্পকজঃ ককুদ্ভান্।

দৃষ্টঃ কথংচিদগৰৱৈৰ্বিৰিষ্মৈথসোড়সিংহধ্বনিকল্পনাৎ ॥

সাধাৰণ বিষয়ৰ অৰ্থ সাধাৰণ বিষয় (general statement) বিশেষ-বিষয় (particular statement)-সমূহ সামান্য বিষয়ৰ অন্তৰ্গত। 'সমৰ্থন'সমূহ মাজুহৰ বৈচিত্ৰ্যময় জীৱনৰূপৰা সংগ্ৰহ কৰা হয় আৰু তাক, কিয়নো, যিহেতু, কাৰণ আদি শব্দেৰে দেখুওৱা হয়। সেই কাৰণে সমৰ্থনটো বাচ্য (expressed) নহয়, প্ৰতীয়মানহে (implied); এইখিনিতেই ইয়াৰ অলংকাৰত্বৰ কবিত্ব প্ৰতিভা সুন্দৰকৈ প্ৰকাশিত হৈ উঠে।

দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই দেৱতাসকলৰ কাৰ্যসিদ্ধিৰ কাৰণে কামদেৱক উপযুক্ত পাত্ৰ বুলি স্থিৰ কৰিলে আৰু লগে লগে কামদেৱক স্মৰণ কৰিলে। ইন্দ্ৰৰ স্মৰণমাত্ৰেই কামদেৱ আহি সকলোৰে সম্মুখত উপস্থিত হ'ল।

মুহূৰ্ত্ততে আন সকলো দেৱতাক পৰিত্যাগ কৰি ইন্দ্ৰৰ সহস্ৰ চকু একেলগে কেৱল কামদেৱৰ ওপৰত পৰিল।

ছুটা চকুৰে চালেই যথেষ্ট। তেনে স্থলত কন্দৰ্পৰ প্ৰতি দেৱৰাজৰ সহস্ৰ নয়নৰ সন্মেল নিৰীক্ষণ দেখি সকলো স্তম্ভিত। সুপৰিচিত সমস্ত দেৱতাবৰ্গক পৰিত্যাগ কৰি অকল কন্দৰ্পৰ প্ৰতি আদৰৰ আতিশয্যা দেখুওৱাত দেৱৰাজে পক্ষপাতিত্ব কৰা বুলি শঙ্কা হয়। কবিয়ে সেই আশঙ্কা নিৰাশ কৰিলে অৰ্থানুৰণ্যসেবে, 'কিয়নো প্ৰয়োজন অনুসৰি দেৱকৰ প্ৰতি প্ৰভুসকলৰ আদৰ সদায় পৰিৱৰ্তিত হয়।'১ প্ৰভূমাত্ৰেই ভূত্যা-লভ্যা ফলৰ আশ্ৰয়ী, গুণৰ নহয়। এয়া মানৱ-চৰিত্ৰৰ এক বিশেষ বৈচিত্ৰ্য।

মদন-ভঙ্গ্যৰ বাৰ্তাত বতি মুচ্ছিতা হ'ল। অলপ পিছত জ্ঞান আহিল। মদনৰ ভঙ্গ্যৰূপেৰে দেখি বতিয়ে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। বতিৰ বিলাপে বসন্তক বিৰলিগুণ বাণৰ দৰে আঘাত

১. ভাস্কৰ্য্যবোধনত্ৰিবিংশতিতমঃ সৰ্বস্বত্বাং বুগপংপাত।

প্ৰয়োজনাপেক্ষিতয়া প্ৰভুণাং প্ৰায়শ্চলং গোবৰহাপ্ৰিভেদুঃ।

কৰিলে। শোকাভূতা বতৰক আশ্বস্ত কৰিবলৈ বসন্ত আহি বতৰ
সম্মুখত উপস্থিত হ'ল। বসন্তক দেখি বতৰ শোকানল হৃৎপথে
জ্বলি উঠিল, তেওঁ পুনঃ উচ্চস্বৰে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। সজোৰে
স্তন-মুগলত আঘাত কৰি বুকুত ভুকুৱাবলৈ ধৰিলে। হৃৎকৰ কি
তীব্ৰ জ্বালা! হৃদয়-ভৰা শোকৰ কি দুৰ্ব্বহ বেদনা! বসন্তৰ
সম্মুখত বতৰ বৰ্ধিত শোক কৰিয়ে অৰ্থাস্তবশ্বাসেৰে সমৰ্থন কৰিলে:
'কাৰণ স্বজনৰ সম্মুখত হৃৎকৰ হৃৎভৰা হৃদয়ৰ দুৰাৰ সম্পূৰ্ণ মুকলি হয় :'
স্বজনস্ত হি হৃৎখমগ্ৰেভো বিবৃতদ্বাবমিৰোপজায়তে।'^১

আৱদ্ধ হৈ থকা জুলীয়া পদাৰ্থমাত্ৰই বাট পালে পূৰ্ণ শক্তিয়ে
ওলাই যায়, শোক সন্তপ্তজনৰ সম্মুখত আত্মীয়জন উপস্থিত হ'লে
হৃৎ-ভৰা হৃদয়ৰ দুৰাৰ মেল খায়, প্ৰলাপ আৰু অশ্ৰুধাৰাৰ মাজেদি
ওলাই যায় হৃৎভাৰাক্ৰান্ত হৃদয়ৰ শোকৰ তীব্ৰ যত্নণা। মনো-
বিজ্ঞানবিদ্ কালিদাসৰ কি অসামান্য অনুভূতি!

হ্যাতিবেক :

উপমানতকৈ উপমেয়ৰ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বৰ্ণনা কৰিলে হ্যাতিবেক
অলংকাৰ হয়।^২

সাধাৰণতে উপমেয়তকৈ অধিক উৎকৃষ্ট পৰ্যায়ৰ বস্তুকে উপমান
হিছাপে গ্ৰহণ কৰা হয় আৰু অধিক সংখ্যক বস্তুৰে সৌন্দৰ্যমূলক
তুলনাৰ ক্ষেত্ৰত কবিসকলে সাধাৰণতে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট আৰ্হি
গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়, যেনে—সুন্দৰী নাৰীৰ মুখৰ সৌন্দৰ্যৰ তুলনাৰ
বাবে পূৰ্ণ চন্দ্ৰৰ, কণ্ঠস্বৰৰ কাৰণে কোকিলৰ ধ্বনিৰ, ফুলেৰে

১. তমৱেক্ষ্য কৰোদ সা ভূশং স্তনসংঘাধমুৰো জঘান চ।

স্বজনস্ত হি হৃৎখমগ্ৰেভো বিবৃতদ্বাবমিৰোপজায়তে ॥

(কুমাৰ ৪।২৬)

২. ভেদপ্ৰাধানো নোপমানাহুপমেয়স্তাথিক্যে বিপৰ্যয়ে বা হ্যাতিবেকঃ।

অলংকৃত চুলিকোছাব বাবে মৰা-চবাইৰ পাখিৰ আশ্ৰয়, ইত্যাদি। যদি কোনো ক্ষেত্ৰত কবিয়ে উপমানতকৈ উপমেয়ক অধিক উৎকৃষ্ট পৰ্যায়ৰ বুলি প্ৰতিপন্ন কৰে অৰ্থাৎ উপমেয়ৰ গুণৰ আধিক্য আৰু উপমানৰ গুণৰ ন্যূনতা প্ৰদৰ্শন কৰে, তেতিয়া ব্যতিৰেক অলংকাৰ হয়। বিশেষভাৱে অতিৰেক বা উৎকৃষ্ট কোৱা হেতু ব্যতিৰেক।

নৱ-যৌৱনসম্পন্ন পাৰ্বতীৰ অতুলনীয় সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কবিয়ে মন্তব্য কৰিছে যে তিবোতাৰ উৰু-প্ৰদেশৰ বৰ্ণনা কৰা ক্ষেত্ৰত হাতীৰ শুঁৰ আৰু কলৰ গা-গছক প্ৰাসিক্ত উপমান হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়; কিন্তু পাৰ্বতীৰ ক্ষেত্ৰত তাৰ বৈজ্ঞান্য ঘটিছে, কাৰণ, হাতীৰ শুঁৰৰ গঠন অতিশয় কঠিন আৰু বৰ্কশ, আৰু কলৰ গা-গছ স্বভাৱতে অপ্ৰীতিকৰভাৱে শীতল। দেৱবাল্যৰ উৰু-প্ৰদেশৰ লগত তুলনাৰ বাবে দুয়োটাই নিঃকিন বা অযোগ্য হৈ পৰিছে। ইয়াত উপমেয় পাৰ্বতীৰ উৰু-প্ৰদেশত হাতীৰ শুঁৰৰ বৰ্কশতা বা কলগছৰ শীতলতা নাই বৰং আন কিছু বিশেষ গুণ হৈ আছে, গতিকে উপমান হাতীৰ শুঁৰ বা কলগছ নিঃকিন হৈ পৰিছে।

নাগেন্দ্ৰহস্তান্ত্ৰি কৰ্কশদ্বাদেকান্ত্ৰৈত্য্যংকদলীৰিণেশাঃ।

লঙ্কাপি লোকে পৰিণাহি কপং জাতান্ত্ৰদূৰ্বোকপমানবাহাঃ ॥^১

কবিয়ে আকৌ পাৰ্বতীৰ মুখমণ্ডল বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত ব্যতিৰেক অলংকাৰৰ আন এটি উৎকৃষ্ট উদাহৰণৰ মাজেদি নিজৰ প্ৰতিভা প্ৰকাশ কৰিছে।

পাৰ্বতীৰ মুখমণ্ডল আছিল চন্দ্ৰ আৰু পছম সদৃশ। কবিয়ে বিশেষ প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰে তাৰ বৰ্ণনা দিছে। চকলা লক্ষীয়ে সৌন্দৰ্য্যভিম্বানিনী দেৱতা চন্দ্ৰক আশ্ৰয় কৰিলে পছমৰ সৌন্দৰ্য্যাদি গুণ অনুভৱ নকৰে আকৌ পছমক আশ্ৰয় কৰিলে চন্দ্ৰৰ শোভা হেৰুৱায়। সেয়েহে ডেউ উমাৰ মুখমণ্ডলক লাভ কৰি চন্দ্ৰ আৰু

পত্নীৰ উভয়নিষ্ঠ আনন্দ অনুভৱ কৰিলে, কাৰণ উভয়ৰ গুণ উমাৰ মুখত সন্নিবিষ্ট।

ইয়াত উপমানভূত চন্দ্ৰ আৰু পত্নীমতকৈ উপমেয় উমামুখ অধিক গুণশালী হোৱা হেতু ই ৰাতিৰেক অলংকাৰ হৈছে। লক্ষ্মীয়ে চন্দ্ৰ আৰু পত্নীৰ যি কোনো এটাক আশ্ৰয় কৰিলে তেওঁ আনটোৰ আনন্দ অনুভৱৰপৰা বঞ্চিত হয়; কিন্তু উমামুখক আশ্ৰয় কৰি উভয়ৰে আনন্দ উপভোগ কৰে। কাৰণ মুখখন মুখ-পদ্ম আৰু মুখ-চন্দ্ৰ উভয়েই। পত্নীৰ স্নেহ চন্দ্ৰত তুল্য আৰু চন্দ্ৰ দিনত নিস্প্ৰভ, পত্নীৰ ৰাতি সজ্জিত। এই দুয়োৰে মাজত জানো লক্ষ্মীয়ে অহনিশে আনন্দ পাব পাৰে? গতিকে দিনে-ৰাতিয়ে আনন্দদায়ক উমাৰ মুখকে আশ্ৰয় কৰা শ্ৰেয়ঃ

চন্দ্ৰং গতা পদ্মগুণায় ভুক্তো পদ্মাসিতা চান্দ্রমসীমতিখ্যাম্।

উমামুখং তু প্ৰতিপত্ত লোলা দ্বিসংশ্ৰয়াঃ প্ৰীতিময়্যাপ লক্ষ্মীঃ ॥^১

চন্দ্ৰ আৰু পত্নী উভয়ৰে গুণক নিঃকিন কৰি পাৰ্বতীৰ মুখখন অধিক উৎকৰ্ষিত হৈ উঠিছে।

বিভাৱনা :

কাৰণ বিনা কাৰ্যৰ উৎপত্তি হ'লে বিভাৱনা অলংকাৰ হয়। কাৰ্য আছে কাৰণ নাই, অথবা কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্যৰ উৎপত্তি অসম্ভৱ। গতিকে ইয়াত 'কাৰণ বিনা'ৰ অৰ্থ প্ৰসিদ্ধ কাৰণ বিনা। গতিকে কাৰ্যোৎপত্তিৰ কাৰণে প্ৰসিদ্ধ কাৰণৰ অভাৱত আন বিশেষ কাৰণৰ অনুমান কৰিলে বিভাৱনা অলংকাৰ হয়।^২

যৌৱনে পাৰ্বতীৰ শৰীৰত নিহিত হৈ থকা সৌন্দৰ্য্যবাহিনীক আৱিষ্কাৰ কৰি দৰ্শকৰ কেৱল দৃষ্টি-পথলৈ আনিলে। পাৰ্বতীৰ

১. কুমাৰসম্ভৱ ১।৪৩

২. 'কাৰণভাৱে কাৰ্যোৎপত্তিবিভাৱনা'। বিভাৱ্যতে অনুযায়তে কাৰণান্তৰ প্ৰসিদ্ধাৎ কাৰণান্তৰ কাৰণং যন্তাম্।

সেই উল্লেখিত যৌৱনৰ বৰ্ণনা কৰি কবিয়ে ক’লে—পাৰ্বতীৰ বালা কাল উকলিল। ভৰ যৌৱনত ভৰি দিলে। অকৃত্ৰিম সৌন্দৰ্যই সমস্ত শৰীৰ প্ৰস্ফুটিত কৰি তুলিলে। এই যৌৱন নাৰী-দেহৰ অনাগ্ৰাসলক অলংকাৰ। এই বয়সে মানুহক মত্তলীয়া কৰে; কিন্তু ইয়াত মদিৰাৰ লেশ নাই, ইয়াত মদনৰ পুষ্প-বাণৰ কোনো পুষ্প নাই; কিন্তু ই সংসাৰ সম্মোহনৰ অমোঘ অস্ত্ৰ। যৌৱনেই যুৱতীৰ প্ৰসাধন। ই মদ নহ’লেও, লোকৰ মত্ততা সাধন কৰে। ইয়াত মত্ততা আছে, কিন্তু মদিৰা নাই; মদনৰ পঞ্চ-বাণ অস্ত্ৰ নোলোৱাকৈয়ে একমাত্ৰ যৌৱনৰ দ্বাৰা সংসাৰ জয় কৰিব পাৰি।

অসংভূতং মণ্ডনমঙ্গযষ্টেবনাসন্নাখ্যং কৰণং মদন্ত।

কামন্ত পুষ্পপ্ৰতিবিক্তমস্ত্ৰং বাল্যাংপৰং সাথ ত্বয়ঃ প্ৰপেদে ॥^১

এই শ্লোকৰ দ্বিতীয়-পাদত উল্লেখ কৰা হৈছে, এই বয়সত মত্ততা আছে; কিন্তু মদ নাই। মদ মত্ততাৰ কাৰণ আৰু কাৰ্য মাত্ৰৰে কাৰণ থকা প্ৰাকৃতিক নিয়ম; কিন্তু কাৰণ নোলোৱাকৈয়ে কাৰ্যৰ আবিৰ্ভাৱ হোৱা হেতু ৱিভাৱনা অলংকাৰ হৈছে।

পাৰ্বতীৰ কৃশাঙ্গৰ মাজেদি পৰিস্ফুট যৌৱনত্ৰীয়েই মদহীন মাদকতাৰ কাৰণ। মদ পান নকৰিলেও, পঞ্চ-বাণৰ পৰশ নালাগিলেও যৌৱন-মদে মত্ততাৰ সৃষ্টি কৰে।

‘বসুৱংশ’ত মহাবাজ দিলীপৰ চৰিত্ৰ-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত ৱিভাৱনা অলংকাৰৰ আন এটি সুন্দৰ উদাহৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ভয়ৰ কাৰণ উপস্থিত হ’লে আত্মবন্ধা কৰিবলৈ মানুহ যত্নপৰ হয়; ৰোগৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হ’লে ধৰ্ম আচৰণ কৰিবলৈ মনোযোগী হয়, নীৰোগ মানুহৰ মনলৈ ধৰ্মৰ ভাব নাহে। লোভৰ বশবৰ্তী হৈ মানুহে অৰ্থ সংগ্ৰহ আৰু সঞ্চয় কৰে; আকৌ দেখা যায়, মানুহে সুখদায়ক ভোগ্য বস্তুৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ কৰে আৰু বিষয়-সুখৰ আনন্দ অনুভৱ কৰে। এয়া মানুহৰ স্বাভাৱিক ধৰ্ম।

কিন্তু মহাবাহু দিলীপৰ ভয় নাই, অথচ তেওঁ আত্মবল্য কৰে ;
বোগাত্ব নহয়, অথচ ধৰ্মৰ অনুষ্ঠান কৰে ; লোভ নাই, অথচ অৰ্থ
গ্ৰহণ কৰে ; আসক্তি নাই, অথচ বিষয়-সুখ অনুভৱ কৰে ।

জুগোপাখ্যানমত্ৰস্তো ভেদে ধৰ্মমনাত্বঃ ।

অগ্ন্যুবাদদে সৌৰ্ধৰ্মসক্তঃ সুখমবভূং ॥^১

ইয়াত আত্ম-সংযম, শুদ্ধ স্বভাৱ আৰু বাজোচিত ধৰ্মৰূপ প্ৰকৃত
কাৰণ অনুক্ত হৈও কাৰ্যৰ উৎপত্তি হোৱাত দ্বিভাৱনা অলংকাৰ হৈছে ।
অনুক্ত প্ৰসিদ্ধ কাৰণৰ বাবে কাৰণান্তৰৰ অনুমান কৰা হৈছে ।
‘কুমাৰসম্ভৱ’ত অকাল বসন্ত-বৰ্ণনাত কবিয়ে প্ৰকাশ কৰিছে :

‘ক্লান্তকতে অশোক গছে ক্লবণবাই পল্লৱ আৰু কুসুম প্ৰসৱ
কৰিলে, স্তম্ভী নাৰীৰ মনোহৰ নৃপুৰ ধ্বনি-বিশিষ্ট চৰণৰ আঘাতলৈ
অপেক্ষা নকৰিলে ।’^২

স্তম্ভী নাৰীৰ সনৃপুৰ চৰণাঘাত নোপোৱালৈকে অশোক ফুল
সুফুলে, এয়া কবিসকলৰ সংকেত (poetic convention) ; ইয়াত
বসন্তৰ বলবন্তৰ-ভাব-ৰূপ কাৰণ অনুক্ত ; কিন্তু অনুমানলভ্য ।

বিশেষোক্তি :

কাৰণ বিচ্যমান থকা সত্ত্বেও কাৰ্যোৎপত্তি নহ’লে বিশেষোক্তি
অলংকাৰ হয় । কাৰ্যোৎপত্তিৰ অৰ্থ—স্বাভাৱিক কাৰ্যোৎপত্তি ।
কাৰণৰ অৰ্থ—সাধাৰণ বা প্ৰসিদ্ধ কাৰণ । কাৰ্যোৎপত্তি নোহোৱাৰ
প্ৰকৃত কাৰণ কোনো ঠাইত উক্ত আৰু কোনো ঠাইত অনুক্ত
হৈ থাকে । এনে স্থলত কেতিয়াবা স্বাভাৱিক কাৰ্যোৎপত্তিৰ
ঠাইত বিকল্প কাৰ্যোৎপত্তি হোৱাও দেখা যায় ।

১. বচুৰংগ ১।২১

২. অন্তত স্তম্ভঃ কুসুমান্তশোকঃ ক্লবণপ্ৰভৃত্যেব সপল্লৱানি ।

পাণেন নাটপেক্ষত স্তম্ভবীণং লংগৰ্কাবিসিক্তনৃপুৰেণ ॥

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত মহাদেৱৰ সমাধি-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত পোৱা যায় :
 ‘বসন্তৰ আবিৰ্ভাৱ হোৱাৰ সময়তে মহাদেৱে অঙ্গবাসকলৰ মধুৰ
 গীত শুনিবলৈ পালে ; কিন্তু তেওঁ আত্মাৰ অনুসন্ধানত সচেত হৈ
 উঠিল । চিন্তা বশীভূত কৰা লোকৰ সমাধি কেতিয়াও কোনেও
 ভঙ্গ কৰিব নোৱাৰে ।’^১

বসন্ত কালত অঙ্গবাসৰ গীত শ্ৰৱণ-ৰূপ কাৰণৰ স্বাভাৱিক কাৰ্য
 সমাধিভঙ্গ ; কিন্তু সেই কাৰ্যোৎপত্তি নোহোৱাৰ প্ৰকৃত কাৰণ
 ‘আত্ম-সংযম’ । সেই কাৰণ ইয়াত উক্ত হৈছে । কবিৰ ‘বসুন্ত’ত
 দিলীপৰ চৰিত্ৰ-বৰ্ণনাত পোৱা যায় :

‘তেওঁ (দিলীপে) জ্ঞান থকা সত্ত্বেও মৌনভাৱে থাকে, শক্তি থকা
 সত্ত্বেও ক্ষমা কৰে, আৰু দান কৰা সত্ত্বেও আত্ম-প্ৰশংসা নকৰে ;
 গতিকে, তেওঁৰ গুণসমূহ মৌন প্ৰভৃতি বিকল্প গুণৰে সৈতে সামঞ্জস্য
 ৰাখি পৰস্পৰে সহোদৰৰ দৰে বাস কৰিছে ।’^২

ইয়াত জ্ঞান, শক্তি আৰু দান-ৰূপ কাৰণৰ স্বাভাৱিক কাৰ্য
 যথাক্ৰমে প্ৰকাশ, প্ৰদৰ্শন আৰু প্ৰশংসা ; কিন্তু স্বাভাৱিক কাৰ্যৰ
 উৎপত্তি নহৈ বিকল্প কাৰ্য মৌন, ক্ষমা আৰু প্লাঘা বা দৰ্পহীনতাহে
 উৎপত্তি হোৱা দেখা যায় । ইয়াত প্ৰকৃত কাৰণ ‘আত্মসংযম’ । এই
 কাৰণ অনুক্ত ।

সমাসৌক্তি :

সমান কাৰ্য আৰু সমান বিশেষণৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত অৰ্থাৎ বৰ্ণনীয়
 বিষয়ত অপ্ৰস্তুত বিষয়ৰ ব্যৱহাৰ সমাৰোপ কৰিলে সমাসৌক্তি
 অলংকাৰ হয় । অৰ্থাৎ প্ৰস্তাৱিত বিষয়ত অপ্ৰস্তাৱিত বিষয়ৰ

১. প্ৰতাপবোঙ্গীতিৰূপি কণেহস্মিন্ধবঃ প্ৰসংখ্যানপৰো বভূৰ ।

আত্মেৰবাণাং ন হি জাতু দিয়াঃ সমাধিভেদপ্ৰভৰো ভৱতি ॥

(কুমাৰ ৩৪০)

২. জানে মৌনং ক্ষমা শকৌ ভ্যাগে প্লাঘাৱিপৰ্যমঃ ।

গুণা গুণানুৰূপিত্বাত্তত্ত্বমপ্ৰসঙ্গ ইব ॥

(বসু ১২২)

ব্যৱহাৰ (যেনে—কাৰ্য, বৈশিষ্ট্য, বিশেষণ) আৰোপিত হ'লে সমাসোক্তি অলংকাৰ হয়।

সমান কাৰ্য, সমান বৈশিষ্ট্য বা সমান বিশেষণ নাথাকিলে এই অলংকাৰ নহয়। ইয়াত অপ্ৰস্তাৱিত বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰভাৱে উল্লেখ নাথাকে; বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ কাৰ্য বা বিশেষণে তাৰ সংকেত দিয়ে। সমাসৰ অৰ্থ সংক্ষেপ; প্ৰস্তুত আৰু অপ্ৰস্তুত—এই দুই বিষয়ৰ উক্তিক সংক্ষিপ্ত কৰাৰ কাৰণে এই অলংকাৰৰ নাম সমাসোক্তি। ইয়াত অপ্ৰস্তুত বস্তু সাধাৰণ মানৱ-ধৰ্ম-বিশিষ্ট হয়।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত বসন্ত-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে :

বালেন্দুৰক্ৰোণ্যদ্বিকশভাৱাদ্ভূঃ পলাশাস্ততিলোহিতানি।

সন্তোঃ বসন্তেন সমাগতানাং নখক্ষতানীং বনস্থলীনাং॥^১

পূৰ্ণভাৱে বিকশিত নোহোৱা হেতু নতুনকৈ দেখা দিয়া চন্দ্ৰৰ দৰে অতি বঙীন, বক্ৰাকৃতিৰ পলাশৰ কলিসমূহে বসন্তেৰে সৈতে সমাগতা বনস্থলীৰ অঙ্গত নতুনকৈ কৰা নখাঘাতৰ শোভা ধাৰণ কৰিছে।

ইয়াত বনস্থলীৰ ওপৰত নখাঘাত কৰা বসন্তক প্ৰণয়ী-ৰূপে অঙ্কিত কৰা হৈছে আৰু অপ্ৰস্তুত (উল্লেখ নোহোৱা) নায়কৰ ব্যৱহাৰ প্ৰস্তুত বসন্তৰ আৰোপ কৰা হৈছে। নখাঘাত-ৰূপে সমান কাৰ্যক উল্লেখৰ দ্বাৰা এই আৰোপ সিদ্ধ হোৱাত সমাসোক্তি অলংকাৰ হৈছে। অৰ্ধবিকশিত বঙীন পলাশৰ কলিৰ বক্ৰাকাৰৰ লগত যুৱতীৰ অঙ্গত নায়কৰ নখাঘাতৰ বঙীন বক্ৰাকৃতিৰ কি অনুস্তৰ কল্পনা!

অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা :

যি ঠাইত অপ্ৰস্তুত বা অপ্ৰস্তাৱিত বিষয়ৰ বৰ্ণনাৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত বা বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ উপলব্ধি হয়, সেই ঠাইত অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা অলংকাৰ হয়। অৰ্থাৎ যি ঠাইত বৰ্ণনীয় বিষয় নিগূঢ় হৈ থাকে

আৰু তাৰ উপলব্ধিৰ কাৰণে অপ্ৰস্তুতৰ বিষয়ৰ বৰ্ণনা কৰা হয়
তাৰ অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা অলংকাৰ হয়।

প্ৰশংসাৰ অৰ্থ বৰ্ণনা, গুণ-কীৰ্ত্তন নহয়। অপ্ৰস্তুতৰ বৰ্ণনাই
অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত পোৱা যায়, মহাদেৱক পতি-ৰূপে পাবলৈ
পাৰ্বতী কঠোৰ তপস্বাত ব্ৰতী। এনেতে ব্ৰহ্মচাৰীৰ ছদ্মৰূপত
মহাদেৱ পাৰ্বতীৰ সম্মুখত উপস্থিত হ’ল, আৰু যথা সম্ভৱ মহাদেৱৰ
নিন্দা কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু তেওঁৰ নিৰ্দাচন যে ঠিক হোৱা নাই
তাৰ যুক্তি দৰ্শালে।

ব্ৰহ্মচাৰীয়ে ক’লে, চোৱাঁ, কঙ্কামাত্ৰেই পতি-ৰূপ পৰায়ণা; কিন্তু
মহাদেৱ বিকপাক্ষ। সৰ্বাঙ্গ প্ৰধান চকুৰ ওপৰতে মানুহৰ সৌন্দৰ্য,
বিকৃত লোচনৰ আন অঙ্গ বৰ্ণনা কৰি কি লাভ? দ্বিতীয়তে,
আচাৰ্যস্তু পতিয়েই নাৰীৰ সৰ্বতোভাৱে কাম্য; কিন্তু মহাদেৱ
দিগম্বৰ, গতিকে আৰ্থিক অৱস্থাৰ বিষয়ে নোকোৱাই ভাল।
তেওঁৰ কুলৰ কোনো পৰিচয় নাই। আৰু বিশেষকৈ, আচৰিত
কথা, মহাদেৱ বৃষভৰ ওপৰত উঠি ঘূৰি ফুৰে। তেওঁক পতি-ৰূপে
গ্ৰহণ কৰি তুমি বৃষভৰ ওপৰত উঠি ঘূৰি ফুৰা দেখিলে তোমাক
জানো মানুহে নাইহিবি?

বপুৰ্দ্ধিকপাক্ষমলক্ষ্যজন্মত। দিগম্বৰত্বেন নিৱেদিতং ব্ৰহ্ম।

বৰেষু যদ্বালমুগাক্ষি মৃগ্যতে তদস্তি কিং ৰাস্তমপি ত্ৰিলোচনে।^১
উত্তৰত পাৰ্বতীয়ে ক’লে :

অসংপদস্তস্ত বৃষণে গচ্ছতঃ প্ৰভিন্নদিখাৰণৱাহনো বৃষা।

কৰোতি পাদাকুপগম্য মৌলিনা বিনিজ্জমন্দাৰবজোকণাদুলা ॥^২

তেওঁৰ (মহাদেৱৰ) ধন-সম্পত্তি নাই, দৰিদ্ৰ, কিন্তু মদত্ৰাবী
ঐৰাৱত-বাহনেৰে বিচৰণ কৰা স্বয়ং ইন্দ্ৰই তেওঁৰ ওচৰ চাপি শিৰৰ

১. কুমাৰসম্ভৱ ৫।৭২

২. কুমাৰসম্ভৱ ৫।৮০

মুকুটেৰে সেই বৃষ-বাহনেৰে গমন কৰিব ধৰা সম্পদহীন দৰিদ্ৰৰ চৰণ-যুগলত নতশিৰে নমস্কাৰ কৰে; সেই সময়ত তেওঁৰ শিৰৰ বিকশিত মন্দাৰ কুমুদৰ পৰাগেৰে শিৱৰ চৰণৰ আঙুলিবোৰ বঙীন হৈ উঠে।

দিগ্গজাবোহী দেৱৰাজ ইল্ল যাব চৰণ-যুগলত অৱনতমস্তক হয়, সেই ত্ৰিলোচনৰ মহিমা স্বাৰ্থৰূপে কোনে বৰ্ণাব পাৰে। বৃষাবোহীৰ চৰণ দিগ্গজাবোহীৰো বন্দনীয়, ভেনে ক্ষেত্ৰত শিৱৰ সম্পদৰেই বা প্ৰয়োজন কি? বৃষ-বাহনেই বা উপহাসৰ বস্তু হয় কেনেকৈ? ইয়াত ইল্লৰ কাৰ্য্যেৰে মহাদেৱৰ মহত্ব প্ৰকাশ হোৱাত অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা অলংকাৰ হৈছে। [প্ৰাসঙ্গিক বিষয়ত অপ্ৰাসঙ্গিক বিষয়ৰ আৰোপ কৰিলে সমাসোক্তি আৰু অপ্ৰাসঙ্গিক বিষয়ত প্ৰাসঙ্গিক বিষয়ৰ আৰোপ কৰিলে অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা হয়।]

বিৰোধাভাস:

যি ঠাইত প্ৰকৃত বিৰোধ নাই, অথচ আপাতদৃষ্টিত বিৰোধ বুলি প্ৰতীয়মান হয় সেই ঠাইত বিৰোধাভাস অলংকাৰ হয়।

বিৰোধাভাসক কেৱল বিৰোধ অলংকাৰ বুলিও কোৱা হয়। এই বিৰোধ ঘাইকৈ বচন-ভঙ্গীত নিহিত, পৰ্যায়সানত সেই বিৰোধ তিৰোহিত হয় আৰু পৰ্যালোচনাৰ মাজেদি সেই বিৰোধৰ অন্তসান ঘটাব নোৱাৰিলে তাত অলংকাৰ নহয়, দোষ হে হয়।

‘বসুৱংশ’ত বিষ্ণুজ্ঞতি প্ৰসঙ্গত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে:

অজস্ৰ গৃহুতো জন্ম নিৰীহস্ত হতদ্বিৰঃ।

স্বপতো জাগৰকস্ত যাধাৰ্থ্যং বেদ কস্তৱ ॥^১

তুমি (বিষ্ণু) অজ অৰ্থাৎ জন্মহীন হ’লেও জন্ম পৰিগ্ৰহ কৰিছা, নিৰীহ অৰ্থাৎ চেষ্টা বহিত হৈও শত্ৰু বিনাশ কৰি থাকি; নিত্য

জাগৰণশীল হৈও যোগনিজা অৱলম্বন কৰি আছা—তোমাৰ মহিমা
কোনে বুজিব পাৰে।

ইয়াত জন্মবহিত (অজ) গুণ আৰু জন্ম-গ্ৰহণ—এই কাৰ্যৰ মাজত
বিবোধ প্ৰতীতি হ'লেও ভগৱানৰ অলৌকিক মহিমা পৰ্যালোচনা
কৰিলে সেই বিবোধৰ অৱসান ঘটে।

পৰিবৃত্তি :

বি ঠাইত দুটা বস্তুৰ বিনিময় (exchange) বা আদান-প্ৰদান
দেখুওৱা হয় সেই ঠাইত পৰিবৃত্তি (barter) অলংকাৰ হয়।
এই বিনিময় তিনি প্ৰকাৰে হ'ব পাৰে, যেনে (১) সমানেৰে সৈতে
সমানৰ, (২) উত্তমৰে সৈতে নিঃকিনৰ, নাইবা (৩) নিঃকিনেৰে
সৈতে উত্তমৰ।

প্ৰকৃততে এই বিনিময় বাস্তৱ নহয়, এয়া কবিব কল্পনা মথোন।
এই কল্পনাৰ মাজেদিয়েই কবিয়ে সৃষ্টি কৰে এক অনিৰ্বচনীয়
চমৎকাৰিত্বৰ।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত ছন্দৱেশী ব্ৰহ্মচাৰী শব্দৰে তপস্শাত্ৰৱী পাৰ্বতীক
প্ৰশ্ন কৰিলে :

কিমিত্যপাস্তাভবণানি যৌৱনে ধৃতং স্বয়া বাৰ্ধক্যশোভি বহুলম্।

ব্ৰহ্ম প্ৰদোষে স্মৃষ্টচন্দ্ৰতাৰকা দ্বিভাৱবী যন্তকণায় কল্পতে ॥’

কিহৰ বাবে তুমি এই নন্দ-প্ৰসূতিত যৌৱনৰ শোভা-বৰ্ধক
আভৰণৰ সলনি বৃদ্ধ-কালত শোভা পোৱা গছৰ বাকলি পৰিধান-ৰূপে
গ্ৰহণ কৰিছা? চন্দ্ৰ আৰু তাৰকাবাজিৰে সমুদ্ভাসিতা গভীৰ
বজনীয়ে জানো অকণৰ আভা কামনা কৰে ?

ইয়াত যৌৱনৰ অলংকাৰৰ সলনি বাৰ্ধক্যৰ বহুল গ্ৰহণ
নিঃকিনেৰে সৈতে উত্তমৰ বিনিময় ঘটিছে।

কবিতাৰ অভিপ্ৰায়—চন্দ্ৰতাবাদি অলংকাৰেৰে শোভিতা নন্দ-
যৌৱনসম্পন্ন। বজ্জনীৰ বুকুত যদি অকণৰ উদয় সম্ভৱ হয়, তেনেহ'লে
পাৰ্বতীৰ পক্ষে নন্দ-যৌৱনৰ অলংকাৰ ত্যাগ কৰি 'বাৰ্ধক্যশোভি বজ্জন'
ধাৰণ সমুচিত হ'ব। কবিতাৰ কি অল্পত কল্পনা।

পৰ্যায় :

একেটা বস্তুৱে যেতিয়া কেইবা ঠাইতো ক্ৰমান্বয়ে অৱস্থান কৰা
বা কাৰ্য কৰা বুল্যায় তেতিয়া পৰ্যায় (succession) অলংকাৰ
হয়। পৰ্যায়ৰ অৰ্থ হ'ল, ক্ৰম (order of sequence)।

পাৰ্বতীৰ তপস্তা-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে :

বৰ্ষাৰ প্ৰথম জলবিন্দুসমূহে পাৰ্বতীৰ চেলাউৰিত খন্তেক ধকাৰ
পিছতে গৈ ওঠত আঘাত কৰিলে। তাৰ পিছত সেই বিন্দুসমূহ
তেওঁৰ স্তনৰ ওপৰত পৰি একেবাৰে চূৰ্ণিত হ'ল, তাৰ পিছত
সেই চূৰ্ণ বিন্দুসমূহ গৈ উদৰৰ বেখাবলীত কম্পিত হ'বলৈ ধৰিলে।
এইদৰে গৈ তেওঁৰ নাভিৰন্ধিত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ জলবিন্দুৰ বহু
সময় লাগিল।

ইয়াত একেটা বস্তু অৰ্থাৎ বৰ্ষাৰ প্ৰথম জলবিন্দু, ক্ৰমান্বয়ে
পাৰ্বতীৰ চেলাউৰি, ওঠ, স্তন, উদৰৰ বেখাবলী আৰু নাভিত
অৱস্থিতিৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

আকৌ,

যি হাতেৰে তেওঁ (পাৰ্বতীয়ে) বিভিন্ন বস্তুৰে ওঠ বজ্জিত
কৰিছিল আৰু বাগবজ্জিত স্তনৰ ওপৰত পৰা কন্দুক বতীন হৈ
উঠিলে যি হাতেৰে তাকে লৈ খেলা কৰিছিল, সেই হাত এতিয়া

১. হিতাঃ কক্ষং পদ্মস্থ ভাড়িতাধবাঃ পয়োদ্ব্যৰোহেধনিপাতচূৰ্ণিতাঃ।

বলীষ্ তন্তাঃ খলিতাঃ প্ৰপেদ্যিবে চিবেণ নাত্তি প্ৰথমোদ্ব্যৰোহঃ ॥

কুশাঙ্কুৰ সংগ্ৰহত ক্ষত-বিক্ষত আৰু সকলো সময়তে অক্ষমালা গণনাত ব্যাপ্ত ।^১

ইয়াত পাৰ্বতীয়ে একেখন হাতকে ওঠত বঙৰ প্ৰাণেপ, কন্দুকৰ খেলা, কুণ্ণবনৰ আহৰণ আৰু অক্ষমালাৰ গণনাত নিযুক্ত কৰিছে ।

সমুচ্চয় :

যি ঠাইত কোনো এটা কাৰ্য সাধন কৰিব পৰা এটা কাৰণ থকা সত্ত্বেও সেই কাৰ্যৰ একে ফলকে দিব পৰা আন কিছুমান কাৰণবোৰ উল্লেখ কৰা হয়, তেতিয়া সেই ঠাইত সমুচ্চয় অলংকাৰ হয় ।

উদাহৰণস্বৰূপে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ নিম্নোক্ত শ্লোকটো উল্লেখ কৰিব পাৰি :

উমা বৃধ্ৰ্ভৱান্দাতা যাচিতাৰ ইমে বয়ম্ ।

বৰঃ শম্ভুবলং হেৰ ত্বংকুলোদ্ভূতয়ে ব্ৰিধিঃ ॥^২

আপোনাৰ (হিমালয়ৰ) কন্যা উমা হ’ব বধূ, আপুনি হ’ব সম্প্ৰদানকৰ্তা, আমি (অজিৰাপ্ৰভৃতি মুনি) যাচক আৰু স্বয়ং শম্ভু হ’ব বৰ ; গতিকে এই শুভকাৰ্য আপোনাৰ কুলৰ সকলো প্ৰকাৰে মঙ্গলদায়ক হ’ব ।

কবিয়ে ইয়াত হিমালয়ৰ পক্ষে কন্যা সম্প্ৰদানকৰণ কাৰ্যৰ ফল যে তেওঁৰ কুলৰ কাৰণে অতি মঙ্গলদায়ক হ’ব তাৰ একাধিক কাৰণ প্ৰয়োগ কৰিছে । এই কাৰণসমূহৰ যি কোনো এটাই হিমালয়ৰ কুল সমৃদ্ধি আৰু মঙ্গল বিধান কৰিবলৈ স্বতন্ত্ৰভাৱে সমৰ্থ ; কিয়নো পুণ্যৱতী পাৰ্বতী কন্যা, হিমালয় নিজে সম্প্ৰদান কৰ্তা, বন্দনীয় মহাবিসকল সেই বিবাহ সংযোগৰ ঘটক আৰু সবাতোকৈ শ্ৰেষ্ঠ কথা, জগৎ কল্যাণকাৰী শিৱ সেই কন্যাৰ প্ৰাৰ্থী । ইয়াৰ

১. বিন্দুষ্টবাগাদধৰান্নিৱৰ্তিতঃ স্তনাস্ববাগাংগণিতাত্ত কন্দুকাং ।

কুশাঙ্কুবাধানপবিক্ৰিতাঙ্গুলিঃ ক্লতোহক্ষদ্বপ্ৰণৱী তয়া কবঃ ॥

২. কুমাৰসম্ভৱ ৩।৮২

(কুমাৰ ৫।১১)

যি কোনো এটা কাৰণেই জানো হিমালয়ৰ কুলৰ মঙ্গল বিধান কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'ব ?

ইয়াত এক অভিপ্ৰেত কলৰ কাৰণে একে লগে একাধিক কাৰণক উল্লেখ কৰা হৈছে ; কিন্তু তাৰ প্ৰতিটি কাৰণেই স্বকীয়ভাৱে সেই একে ফলকে দিবলৈ সমৰ্থ । গতিকে সি সমুচ্চয় অলংকাৰ হৈছে ।

উদাত্ত :

যি ঠাইত বিষয়-বস্তুৰ লোকাতিশয় সমৃদ্ধিৰ নাইবা মহৎ ব্যক্তিৰ কাৰ্য বা আচৰণক প্ৰস্তাৱিত বিষয়ৰ অঙ্গ হিছাপে বৰ্ণনা কৰা হয়, তাত উদাত্ত অলংকাৰ হয় ।

‘বিক্ৰমোদীশী’ নাটকত পোৱা যায়, হৃদাস্ত দানৰ কেশীৰ হাতৰপৰা উৰ্দ্ধশীক উদ্ধাৰ কৰা হেতু বজা পুৰবয়্যাক চিত্ৰবধে প্ৰশংসা কৰিলে । চিত্ৰবধৰ প্ৰশংসা-বাণী শুনি বজাই বিনম্ৰভাৱে উত্তৰ দিলে, ইন্দ্ৰৰ সপক্ষ অনুযয়ী হিছাপেহে শত্ৰুক জয় কৰিছোঁ, এয়া নিঃসন্দেহে সেই বজাপাণিৰে পৰাক্ৰম মাথোন, ইয়াত আমাৰ প্ৰশংসা বা গুণৰ কথা নাই ; এই প্ৰশংসা কেৱল পৰাক্ৰমী ইন্দ্ৰৰে প্ৰাপ্য, আমাৰ নহয় । বজাই নিজৰ বক্তব্যক এটি উদাহৰণেৰে দৃঢ় কৰি তুলিলে :

‘বনুধাধৰকন্দৰাধিসপী প্ৰতিশকোহপি হৰেভিনন্তি নাপান্ ।’^১

পৰ্বত-কন্দৰৰপৰা নিৰ্গত হোৱা সিংহ-গৰ্জনৰ কেৱল প্ৰতিধ্বনিয়েই হস্তীসমূহৰ সাহস ভঙ্গ কৰিবলৈ যথেষ্ট ।

ইয়াৰ বাবে প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ কেৱল সিংহই ; প্ৰতিধ্বনিও নহয়, পৰ্বত-কন্দৰো নহয় । ইয়াৰ দ্বাৰা বজাই ব্যক্ত কৰিবলৈ বিচাৰিছে যে, প্ৰতিপক্ষক পৰাস্ত কৰা এই বীৰত্বপূৰ্ণ কাৰ্য ইন্দ্ৰৰ পৰাক্ৰমৰ প্ৰতিকলন মাথোন ; অনুযায়ীৰগৰ কোনো গুণ নাই । বজাই নিজে ইন্দ্ৰৰ অনুযায়ী বুলি প্ৰকাশ কৰাত বিনয়ৰ আতিশয়

প্ৰদৰ্শিত হৈছে। বজাৰ বীৰত্বক ইন্দুৰ পৰাক্ৰমৰ অঙ্গ হিছাপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

সহোক্তি :

যি ঠাইত এটা উক্তিৰে সৈতে সহ-বাচক শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰি দুটা ভাবৰ সাহিত্যিক বা সহভাবক মনোবৰ্জনকৈ প্ৰকাশ কৰা হয় সেই ঠাইত সহোক্তি অলংকাৰ হয়। চমংকাৰকাৰী সহ-ভাবৰ প্ৰকাশেই সহোক্তি।

মহাবাহু অজই বাণী ইন্দুমতীৰে সৈতে উপবনত বিহাৰ কৰি আছে। এনেতে দেৱৰ্ষি নাৰদ আকাশ-পথেৰে গোকৰ্ণ তীৰ্থলৈ যায়। দেৱৰ্ষিৰ হাতত বীণা; বীণাৰ আগভাগত আছে দিব্য কুশুম্বেৰে গাঁথা এধাৰি মালা। বজাহৰ বেগত হঠাৎ সেই মালাধাৰি বীণাৰপৰা ধৰি ইন্দুমতীৰ স্তন-যুগলৰ ওপৰত পৰিল। দিব্য-মালা নিৰীক্ষণ কৰি ৰাজবধু ইন্দুমতী হুচুচুতা হ'ল। হতচেতন দেহটিৰে ইন্দুমতী লুটি খাই পৰিল পৃথিৱীৰ বুকুত আৰু লগতে প্ৰিয়পতি অজকো কৰিলে ধৰাশায়ী।^১ এইটো লোক প্ৰসিদ্ধ কথা যে, প্ৰদীপৰ শিখা কেতিয়া মাটিত পৰে তাৰ লগতে তৈল-বিন্দুও থাকে। কবিতাৰ অভিপ্ৰায় এয়ে, দীপশিখা আৰু তৈলবিন্দুৱে একেলগে অভিন্নভাৱে গতি কৰে; সেই দৰে অভিন্নভাৱে আকৃষ্ট বাণী আৰু বজাবো একে গতি হ'ল। এনে ক্ষেত্ৰত প্ৰদীপৰ শিখাৰে সৈতে ইন্দুমতীৰ আৰু তৈলবিন্দুৰে সৈতে অজৰ তুলনা কবিতাৰ কি অল্পপ্ৰমেয় কল্পনা। দীপশিখাৰ জীৱন সমাপ্তি হ'লে তৈলবিন্দুৰ জানো জীৱনৰ অৱসান নহব? ইয়াত ইন্দুমতীৰ ভূতল-শয়নে মহাবাহু অজৰ সম্মোহনৰ কাৰণ। আৰু কবিয়ে সহোক্তিৰ যাজ্ঞেদি কাৰ্য-কাৰণ

১. বনুবা কবণোজ্জ্বিতেন না নিপত্তন্তী পতিবপ্যপাতয়ং।

নহু তৈলনিবেকবিন্দুনা নহ দীপাৰ্চিকপৈতি বেদীৰীং ॥

ভাৱৰ সাহিত্যিক প্ৰকাশ কৰিলে। ইয়াকেই সহৃদয়-হৃদয়াহ্লাদী সাহিত্য-বৰ্ণন বোলা হয়।

প্ৰতিবস্তুপমা :

পৰম্পৰ-সন্নিহিত ছটা সম্পূৰ্ণ পৃথক বাক্যৰ সাদৃশ্য প্ৰতীয়মান হলে আৰু সিহঁতৰ সাধাৰণ ধৰ্ম ভিন্ন শব্দেৰে প্ৰকাশিত হ'লে প্ৰতিবস্তুপমা অলংকাৰ হয়।

প্ৰতিবস্তুপমা প্ৰকৃততে উপমাৰ প্ৰতিবস্তু বা ছায়া। প্ৰতিবস্তুপমাত প্ৰতি বাক্যৰ সামান্য ধৰ্ম শব্দান্তৰেৰে সূচিত হয় আৰু ইয়াত ইব, যথা প্ৰভৃতি সাদৃশ্য-বাচক শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা নহয়।

ৰজা হৃয়ন্তই অনসূয়াবপৰা শকুন্তলাৰ জন্ম-বৃত্তান্ত জানিলে। শকুন্তলাৰ পিতৃ মহৰ্ষি কথ আৰু মাতৃ অম্বৰা মেনকা। তেতিয়া হৃয়ন্তই মন্তব্য কৰিলে, এৰা, তপস্বী-জাত নহলে এনে উদ্ভাদকাৰিণী কণ হ'ব পাৰে জানো ?

ভাস্কৰ দীপ্তি সদায় আকাশতে উৎপন্ন হয়, শুদ্ধ পৃথিৱীবপৰা তাৰ উদ্ভৱ কদাপি সম্ভৱ নহয়; সেইদৰে পাৰ্থিৱ নাবীবপৰা অপাৰ্থিৱ প্ৰভাসম্পন্ন শকুন্তলাৰ জন্ম হোৱা সম্ভৱ নহয়, স্বৰ্গৰ অম্বৰাবপৰা জন্মলাভ কৰা অৱশ্যে স্বাভাৱিক।

মাহুৰীষু কথং হা সাদৃশ্য কপশ্চ সম্ভৱঃ।

ন প্ৰভাতবলং জ্যোতিকদেতি হনুধাতলাং ॥^১

ইয়াত পৃথিৱীবপৰা প্ৰভা-চঞ্চল জ্যোতিৰ কদাপি উদ্ভৱ নহয় (ন প্ৰভাতবলং...তলাং) এইটো উপমান বাক্য আৰু মানৱীয় নাবীবপৰা এনে কণৰ অবিৰ্ভাৱ অসম্ভৱ (মাহুৰীষু...সম্ভৱঃ) উপমেয় বাক্য। আকাশোৎপন্ন জ্যোতি-প্ৰভাবে সৈতে শকুন্তলাৰ অপাৰ্থিৱ কণ-দীপ্তিৰ তুলনা কৰা হৈছে। বাক্যদ্বয়ৰ স্বতন্ত্ৰ সামান্য ধৰ্ম 'কথং হা সাং' (কেনেকৈ বা) আৰু 'ন উদেতি' (উদ্ভৱ নহয়)

শব্দান্তৰেৰে প্ৰতীয়মান হৈছে। ইয়াত সাদৃশ্যবাচক ইব, যথা আদিৰ প্ৰয়োগ কৰা হোৱা নাই। এইদৰে শব্দসুন্দৰ কপ বৰ্ণনাত কালিদাসৰ অতুলনীয় প্ৰতিভা প্ৰকাশিত হৈছে।

অতিশয়োক্তি :

উপমান আৰু উপমেয়ৰ অভেদ-সিদ্ধান্তৰ কাৰণে উপমেয়ৰ উল্লেখ নকৰি উপমানকেই উপমেয়ৰূপে নিৰ্দেশ কৰিলে অতিশয়োক্তি অলংকাৰ হয়।

ইয়াত উপমেয় আৰু উপমানৰ অতিশয় সাদৃশ্য থকা কাৰণে অভেদ-সিদ্ধান্ত হয় আৰু উপমানে উপমেয়ক একেবাৰে গ্ৰাস কৰি পেলায়।

বাৱণে সীতাক হৰণ কৰি নিয়াৰ সময়ত ঠায়ে ঠায়ে সীতাই নিজৰ আভৰণ এপদ ছপদকৈ পেলাই গৈছিল, মনতে ভাবিছিল এয়া বামচন্দ্ৰৰ চকুত পৰিলে জানোবা তেওঁ বুজি পায়—এই পথেদিয়ে সীতাক কোনোবাই লৈ গৈছে।

বাৱণ-বিজ্ঞেতা বামচন্দ্ৰই সীতাৰে সৈতে লঙ্কাবপৰা উভতি অহাৰ পথত কোনো এখন ঠাই দেখাৰ লগে লগে বামচন্দ্ৰৰ স্মৃতি-পথত উদ্ভাসিত হৈ উঠিল এক মৰ্মস্তুদ স্মৃতি আৰু সীতাক ক'লে :

সৈবা স্তলী যত্র रिचिश्चता श्वां ভ্রষ্টং ময়া নূপূৰমেকমূৰ্ণ্যাম্।

অদৃশ্যত স্বচ্চৰণাবহিন্দৱিল্লেশ্বত্ৰুখাদিহ বন্ধমৌনম্॥^১

চোৱাঁ, এইখনেই সেই ঠাই, তোমাক অৱেষণ কৰোঁতে কৰোঁতে হঠাতে য'ত দেখা পাইছিলোঁ তোমাৰ গাবপৰা এবাই পৰা এটি নূপূৰ। তাক দেখি মনত এনে লাগিছিল যেন সেই নূপূৰ তোমাৰ চৰণ-কমলবপৰা বিচ্যুত হৈ ছুত মৌন অৱলম্বন কৰি মাটিত পৰি আছে।

বিবহ-যন্ত্ৰণাত অচেতন নূপূৰ চেতন বিবহী লোকৰ দৰে মৌন

অৱলম্বন কবি গাঢ়িত পৰি থকাৰ কি অল্পম কল্পনা ; কিন্তু চেতনৰ মৌন (silence) আৰু অচেতনৰ মৌনৰ (Stillness) ভিতৰত প্ৰভেদ স্বভাৱসিদ্ধ, তথাপি কবিৰ সমান অৰ্থবোধক ‘বন্ধমৌনম্’ শব্দৰ প্ৰয়োগে প্ৰভেদৰ সীমা বেধা নাইকিয়া কবি প্ৰভেদৰ দৰে প্ৰতীক্ষমান কৰি তুলিছে। ভেদ থকা সত্ত্বেও প্ৰভেদৰ প্ৰতীতিয়েই অতিশয়োক্তিৰ কাৰণ।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তলা’ত কবিয়ে শকুন্তলাৰ সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা কৰিছে :

চিত্ৰে নিৰ্বেশ্য পৰিকল্পিতসংযোগা

কপোচ্চয়েন মনসা স্থিখিনা কৃত্য হু।

জীৱন্তস্থিৰপৰা প্ৰতিভাতি সা মে

ধাতুৱিভূৰ্হমহুচিন্ত্য ৱপুশ্চ তন্ত্ৰাঃ ॥’

তেওঁৰ (শকুন্তলাৰ) শৰীৰলৈ লক্ষ্য কৰিলে, মনত এনে ভাৱ উদয় হয় যেন বিধাতাই প্ৰথমে চিত্ৰপটত তেওঁৰ আকৃতি চিত্ৰিত কৰি পিছতহে তাত প্ৰাণ দান কৰিছে ; অথবা মনে মনে মনোমত উপকৰণ সামগ্ৰী সংগ্ৰহ কৰি, মনে মনে অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গসমূহক যথা স্থানত বিস্তাৰ কৰি, মনে মনেই ভাব-বাক্যত তেওঁৰ শৰীৰ নিৰ্মাণ কৰিছে। বিধাতাৰ সৃষ্টি-নৈপুণ্য আৰু তেওঁৰ দৈহিক সৌন্দৰ্য, এই দুটাৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিলে মনত এনে ভাৱ জাগে, তেওঁ যেন নাবী-সমাজৰ অস্থিভীয়া অতৃতপূৰ্বা জীৱন্ত-সৃষ্টি।

কবিয়ে ইয়াত শকুন্তলাৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ সমূহৰ পৃথক পৃথক বৰ্ণনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা নাই, সৌন্দৰ্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো একেটা শ্লোকৰ মাজেদি প্ৰকাশ কৰি নিজৰ অতুলনীয় কবিত্ব-শক্তি আৰু ৰম্য বৰ্ণনা ক্ষমতাৰ প্ৰদৰ্শন কৰিছে।

সৌন্দৰ্য এক অবিভাজ্য বস্তু ; তথাপি শকুন্তলাৰ সৌন্দৰ্যক আন সকলো জীৱ-সৌন্দৰ্যতকৈ পৃথক কৰি (অপৰা) বৰ্ণনা কৰি কবিয়ে

অভেদৰ মাজত ভেদৰ সৃষ্টি কৰিছে। অভেদ থকা সত্ত্বেও ভেদৰ প্ৰতীতি জন্মোৱাত সি অতিশয়োক্তি অলংকাৰ হৈছে।

এইদৰে সম্বন্ধ থকা সত্ত্বেও অসম্বন্ধ, অসম্বন্ধথকা সত্ত্বেও সম্বন্ধৰ প্ৰতীতি নাইবা কাৰ্য-কাৰণৰ ভিতৰত পোৰাপৰৰ তাৰতম্য ঘটিলেও অতিশয়োক্তি অলংকাৰ হয়।

উৎপ্ৰেক্ষা :

যি ঠাইত উপমান পদাৰ্থত উপমেয়ৰ সম্ভৱনা কল্পনা কৰা হয়, সেই ঠাইত উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰ হয়। উৎপ্ৰেক্ষা ছবিধ, বাচ্যা (expressed) আৰু প্ৰতীয়মানা (implied)।

উপমান আৰু উপমেয়ৰ অভেদ কল্পনা কৰিবলৈ যোৱাত যি সংশয় বা সন্দেহ উপস্থিত হয়, সেই সংশয় বা সন্দেহক যেতিয়া যেনে, যথা, বোধ হয় প্ৰভৃতি শব্দৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া সেই উৎপ্ৰেক্ষাক বাচ্যা উৎপ্ৰেক্ষা বোলে আৰু যেতিয়া উৎপ্ৰেক্ষাৰ প্ৰতীতি জন্মে, অথচ যেনে, যথা বোধ হয় প্ৰভৃতি শব্দৰ প্ৰয়োগ নাথাকে তেতিয়া প্ৰতীয়মানা উৎপ্ৰেক্ষা হয়।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত কঠোৰ তপস্কাত আত্মনিয়োগ কৰা পাৰ্বতীৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে :

রূমং যযৌ কন্দুকলীলয়াপি যা তয়া মুনীনাং চৰিতং ব্যগাহত ।

এৱং স্বপুঃ কাঞ্চনপদ্মনিৰ্মিতং যুহু প্ৰকৃত্যা চ সসাবমেৱ চ ॥’

পূৰ্বে তেওঁ (পাৰ্বতীয়ে) সামান্ত কন্দুকৰ খেলা কবিয়েই ভাগৰি পৰিছিল। কিন্তু আজি মুনিসকলৰ আচৰণীয় কঠোৰ সাধনাতো তেওঁ নিজকে গাঢ়ভাৱে সন্নিবিষ্ট কৰিছে। নিশ্চয় তেওঁৰ শৰীৰ সুৱৰ্ণ-কমলোৰে নিৰ্মিত, সেয়েহে তেওঁৰ শৰীৰ একে লগে যুহু আৰু কঠিন ভাৱাপন্ন।

সুকুমাৰ পছম আৰু কঠিন কাঞ্চনোৰে গঠিত তেওঁৰ শৰীৰ :

প্ৰকৃতিৰ পিনৰপৰা পহুমৰ দৰে যুহু, সাৰাংশৰ পিনৰপৰা সোণৰ দৰে কঠিন। এই উভয় উপাদানেৰে নিৰ্মিত হোৱাত তেওঁৰ শবীৰ স্নকুমাৰ হলেও যেন কঠিন তপশ্চাক্ষৰ। এয়ে কবিৰ সম্ভাৱিত কল্পনা।

লঙ্কাধিপতি বান্ধে পাতালত বাস কৰা নাগ-স্নী আৰু নাগ-কন্তাসমূহক যথেষ্ট অত্যাচাৰ কৰিছিল আৰু তেওঁলোকক লঙ্কালৈ আনি তেওঁৰ বিলাসৰ দাসী কৰিছিল; সেই কাৰণে পাতালবাসী নাগকুল বান্ধেৰ প্ৰতি অতিশয় অসন্তুষ্ট। এই প্ৰসঙ্গত ‘বঘুৎশ’ত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে :

বামৰ দ্বাৰা নিক্ষিপ্ত শব বান্ধেৰ হৃদয় ভেদ কৰি ভুঙ্কসমূহক এই শুভ-সংবাদ দিবলৈকে যেন পৃথিৱীৰ গৰ্ভত প্ৰৱেশ কৰিলে।^১

দ্ববিংগমী বাণ বান্ধে-বধৰ শুভ তাঁৰ-বাৰ্তা লৈ যেন পাতালত উপস্থিত হ’ল। কবিৰ কি আলৌকিক কল্পনা!

ভাৱিক :

কোনো অতীত, ভৱিষ্যৎ বা পৰোক্ষ ঘটনাক বৰ্ণনাৰ কৌশলকে যেতিয়া চাক্ষুৰ প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ দৰে প্ৰতিপাদন কৰা হয় তেতিয়া ভাৱিক অলংকাৰ হয়।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত পোৱা যায়, ‘নিধাসৰ স্নগন্ধত অতিশয় তৃষাৰ্ত হৈ এটি মধুকৰে তেওঁৰ (পাৰ্বতীৰ) বিস্কফলৰ দৰে বঙীম ওঠৰ সন্মুখত বিচৰণ কৰিছে; ভয় আৰু চঞ্চল দৃষ্টিৰে পাৰ্বতীয়ে লীলা-কমলৰ দ্বাৰা তাক বাৰে বাৰে নিবাৰণ কৰিছে।’^২

ইয়াত পৰ্বতীয়ে হাতত থকা লীলাকমলেৰে ভ্ৰমবক প্ৰতি মুহূৰ্ত্তে নিবাৰণ কৰা দেখা নাই যদিও ইয়াক পঢ়িলে চকুৰ আগতে এই ঘটনা ঘটা যেন লাগে।

১. বান্ধেৰোপাধি বামাস্তো ভিক্ষা হৃদয়মাস্তগঃ।

বিশেষ ভুৰমাখাতুৰুৰগভ্য ইৱ প্ৰিয়ম্॥

(বঘু ১২।১১)

২. স্নগন্ধিনিঃখাসৱিবুদ্ধতৃকং বিশাধবাসন্নচৰং দ্বিবেকম্।

প্ৰতিক্ষণং সংভ্ৰমলোজদৃষ্টিলীলাবহিন্দেন নিবাৰয়ন্তী। (কুমাৰ ৩।৫৬)

‘শকুন্তলা’ নাটকত, শকুন্তলাই সখীদ্বয়ৰ কথাত বিবক্ত হোৱা যেন দেখুৱাই ‘মই তোমালোকৰ লগত নাথাকোঁ’ বুলি কৈ আঁতৰি যোৱাৰ ভাও ধৰিলে আৰু কিছু দূৰ গৈয়ে হঠাৎ কুশবনৰ গজালিয়ে চৰণত আঘাত কৰা বুলি কৈ তাৰ কাঁইটবোৰ বাহিৰ কৰাৰ ছলেৰে আৰু পৰিধান কৰা গছৰ বাকলিবোৰ গছৰ ডালত লাগি ধৰা বুলি একেওৱাৰ ছলেৰে মুখ ঘূৰাই সেই নৱাগত অতিথিৰ (দৃষ্টান্ত) পিনে চাবলৈ ধৰিলে।

দৰ্ভাক্ষবেণ চৰণঃ ক্ষত ইত্যাকাণ্ডে ভয়ী স্থিতা কতিচিদেব পদানি গম্বা।

আসীদ্বিস্তৱদনা চ স্মিমোচ্যন্তি শাখাসু বহুলমসক্তমপি ক্ৰমাণাম্ ॥^১

ইয়াতো শকুন্তলাৰ কাৰ্য্যৱলী চকুৰে নেদেখিলেও চকুৰ আগতে ঘটা যেন প্ৰতীয়মান হয়। এই ছয়ো ঠাইতে কালিদাসৰ প্ৰতিভা প্ৰকাশ পাইছে; কাৰণ স্থান, কাল আৰু পাত্ৰৰ সামঞ্জস্য ৰাখি এই অলংকাৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰিলেহে ই বাস্তৱ ৰূপ ধাৰণ কৰে।

বিষয় :

বিসদৃশ বস্তুৰ বৰ্ণনা-বিশেষক বিষয় অলংকাৰ বোলে। ইয়াত (১) কাৰ্য-কাৰণৰ বৈষম্য অৰ্থাৎ কাৰ্য-কাৰণৰ গুণ বা ক্ৰিয়াৰ বৈপৰীত্য (২) আৱক কাৰ্যৰ বৈকল্য আৰু অনিষ্ট-সম্ভাৱনাৰ উপস্থিতি (৩) দুটা পৰস্পৰ বিৰোধী বস্তুৰ একে লগে সংযোগ বৰ্ণিত হয়।

কবিয়ে বহুৱংশীয় ৰজাসমূহৰ চৰিত্ৰৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিছে :

ক সূৰ্যপ্ৰভৱো বংশঃ ক চান্নদ্বিষয়া মতিঃ।

তিতীৰ্বৃহৎ বং মোহাত্তপুণেনান্মি সাগৰম্ ॥^২

সূৰ্য সমুদ্ৰ বংশই বা ক’ত আৰু মোৰ (কবিৰ) অন্ন-বিষয়িনী

বুদ্ধিয়েই বা ক’ত। মই যেন মোহাচ্ছন্ন হৈ ভূবেৰে ছন্তৰ সাগৰ পাৰ হ’বলৈ অভিলাষী হৈছোঁ।

অৰ্থাৎ, এপিনে সূৰ্যবংশ অতি বিশাল আৰু মহৎ; আন হাতে মোৰ বুদ্ধি, শক্তি অতি সামান্য। নগণ্য বুদ্ধিৰে গুৰুতৰ কাৰ্যৰ সমাধা আৰু ক্ষুদ্ৰ ভূব এখনৰ সহায়েৰে বিশাল সমুদ্ৰ অতিক্ৰম কৰাৰ আকাঙ্ক্ষা—এই দুয়ো একে।

ইয়াত মহৎ বংশ আৰু অল্প বুদ্ধি এই দুটা বিৰুদ্ধ বস্তুৰ একে ঠাইতে সংঘটন বৰ্ণিত হৈছে। আকৌ ইয়াত ভূবেৰে সাগৰ পাৰ হোৱাৰ দৰে মোৰ বুদ্ধি-বৃত্তিৰে সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণন অসম্ভৱ, এইটো উপমাৰ দ্বাৰা পৰ্যবসিত হোৱা হেতু নিদৰ্শনা অলংকাৰো হৈছে।

কালিদাসৰ বিশাল প্ৰতিভা-সমুদ্ৰৰ বৰ্ণনা আমাৰ পক্ষে সাধ্যাতীত; তাক কৰিব নিজস্ব উক্তিৰেই ব্যক্ত কৰি সামৰিলোঁ—‘তিভীৰু’ৰ্ছন্তৰং মোহাচ্ছূপেনান্মি সাগৰম্।’

কালিদাস আৰু অভিজ্ঞান

মহাকাব্য কালিদাস ভাৰতৰ সাহিত্য-গগনত আদিত্যৰ দৰে উদয় হৈছিল। আৰু অজিও তেওঁ যে ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি তাত অকণো অতিশয়োক্তি নাই। প্ৰাচীন কবিসকলৰ ভাব আৰু ভাষাৰ প্ৰভাৱ থাকিলেও কবিৰ নিজস্ব কল্পনাৰে তেওঁৰ সাহিত্য শ্ৰীযুক্ত হৈ আছে। এটা সামগ্ৰিক দৃষ্টিৰে চালে কবি-প্ৰতিভাৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰি। কালিদাস কাব্য ওচৰত কিমান ঋণী এনে ধৰণৰ বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা কবিৰ মৌলিকত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ নিৰাকৰণ কৰিব নোৱাৰি, সামগ্ৰিকভাৱে বিচাৰ কৰিলেহে কবিৰ মৌলিকত্ব প্ৰতীয়মান হয়। এপাহ কুলৰ সৌৰভ আৰু সৌন্দৰ্য সামগ্ৰিকভাৱেহে উপলব্ধি কৰিব পাৰি, কুলৰ প্ৰত্যেকটো পাহি বাসান্ননিক প্ৰক্ৰিয়াৰে বিশ্লেষণ কৰিবলৈ ল'লে তাৰ সৌৰভ আৰু সৌন্দৰ্যৰ সন্ধান পোৱা নাযায়।

কালিদাস আৰু অভিজ্ঞান সম্বন্ধে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে অভিজ্ঞান বুজিলে কি বুজি তাক বিচাৰ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন। অভিজ্ঞান শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ শ্ৰাবক, জ্ঞাপক, পৰিচায়ক, নিৰ্ণয়ন বা চিন। অতি উপসৰ্গৰ লগত জ্ঞা ধাতুৰ পিছত লুটী (অনু) প্ৰত্যয় যোগ হৈ অভিজ্ঞান পদটো নিষ্পন্ন হৈছে। কবিৰ 'মেঘদূত' কাব্যৰ টীকাৰ মল্লিনাথে অভিজ্ঞান শব্দৰ বাখ্যা কৰিছে—অভিজ্ঞায়তে অনেন ইতি অভিজ্ঞানম্ লক্ষণম্ অৰ্থাৎ বাৰ দ্বাৰা কোনো এটা বস্তুৰ বিষয়ে সবিশেষ জনা যায় তাক অভিজ্ঞান বা লক্ষণ বোলে। মল্লিনাথে আকৌ কবিৰ মহাকাব্য 'বহুব্ৰূহ'ৰ সীকাত অভিজ্ঞান

শব্দৰ প্ৰতিশব্দ ‘প্ৰত্যভিজ্ঞান সাধক’ বুলি উল্লেখ কৰিছে। কবিয়ে নিজেও ‘প্ৰত্যভিজ্ঞান’ শব্দটো অভিজ্ঞানৰ সলনি তেওঁৰ কাব্য আৰু নাটকত ব্যৱহাৰ কৰিছে। অভিজ্ঞানৰ আগত প্ৰতি উপসৰ্গ যোগ দিলে প্ৰত্যভিজ্ঞান হয়। অভিজ্ঞানৰ সলনি অভিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগকেই প্ৰত্যভিজ্ঞান বোলা হয়। যেনেকৈ দানৰ সলনি দিয়া দানৰ নাম হয় প্ৰতিদান; উদ্ভবৰ সলনি দিয়া উদ্ভবক বোলা হয় প্ৰত্যুদ্ভব। কবিয়ে আকৌ অভিজ্ঞানক স্বৰ্গীয় বুলিও অভিহিত কৰিছে।

কোনো মানুহেই কোনো বস্তুৰ সম্যক পৰিচয় নোপোৱালৈকে তাক বিশ্বাসযোগ্য বুলি গ্ৰহণ নকৰে। এয়া মানুহৰ নৈসৰ্গিক মানসিক বৃত্তি। অভিজ্ঞানে মানুহৰ মনবপৰা সন্দেহ দূৰ কৰে। অবিশ্বাসৰ আৱৰণ আঁতৰ কৰি বিশ্বাসৰ পোহৰেৰে সন্দিগ্ধ বস্তুক উদ্ভাসিত কৰি তোলে। তেতিয়া বস্তুৰ যথার্থ স্বৰূপ সম্বন্ধে মানুহৰ প্ৰতীতি জগে আৰু তাক নিঃসন্দেহে গ্ৰহণ কৰে।

বাহ্য আৰু আন্তৰ ভেদে অভিজ্ঞানক দুভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। বাহ্য অভিজ্ঞান স্থূল (concrete) নাইবা বস্তুধৰ্মী, অথবা বস্তুস্বৰূপ। পূৰ্ব-পৰিচিত কোনো বস্তুৰ সহায়েৰে যেতিয়া ছন্দ লোকৰ কোনো এজনে আনজনৰ মনত বিশ্বাস স্থাপন কৰিবলৈ সেই পূৰ্ব-পৰিচিত বস্তুক নিদৰ্শন হিছাপে প্ৰয়োগ কৰে তেতিয়া তাক স্থূল অভিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰা হয়। আন্তৰ অভিজ্ঞান ভাবস্থ (abiding in the heart) বা ভাবধৰ্মী। ই নিৰ্ভস্কক (abstract)। কোনো সম্বন্ধ-মুক্তত আবদ্ধ হোৱা ছন্দ লোকৰ মাজত কেতবোৰ অন্তৰঙ্গ কথা-বাৰ্তা হয়। সেই কথা অত্যন্ত গোপনীয়। সি উভয়ৰে অন্তৰত সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। তাৰ সন্দেহ আনৰ পক্ষে পোৱা অসম্ভৱ। তেনে ধৰণৰ বহুস্তাবৃত, গোপনীয় বস্তুসকল যেতিয়া বাৰ্তাবহৰ মাধ্যমেৰে এজনৰপৰা আনজনলৈ পঠিয়াই বিশ্বাস স্থাপনৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া

সেই ভাবস্বৰ্গ অভিজ্ঞানকেই ভাবস্থ বা ভাবনিবন্ধন বা ভাবধৰ্মী অভিজ্ঞান বুলি আখ্যা দিয়া হয়। পূৰ্ব-পৰিজ্ঞাত বৃত্তান্ত বাৰ্তাৱহ বা দূতবপৰা শুনাজনৰ অতীত ঘটনাৱলী অন্তৰত উদ্ভাসিত হৈ উঠে। তেতিয়া তেওঁ প্ৰমাণান্তৰৰ অপেক্ষা নাৰাখে, বাৰ্তাবহৰ কথা সম্পূৰ্ণ বিশ্বাসযোগ্য বুলি সাদৰে গ্ৰহণ কৰে। অন্তৰত সন্নিৱিষ্ট হৈ থকা ভাববাণীৰ স্মৃতি উদ্বুদ্ধ কৰিব পৰা মাধ্যমৰ নামেই ভাবস্থ অভিজ্ঞান।

এই অভিজ্ঞানদ্বয়ৰ ভিতৰত বস্তুকপী অভিজ্ঞানতকৈ ভাবস্থ বা ভাবধৰ্মী অভিজ্ঞান উচ্চ পৰ্যায়ৰ। কিয়নো বস্তুকপ অভিজ্ঞান হেৰাব পাৰে, আনে চুব কৰি নিব পাৰে, নাইবা কোনোবাই ছল-চাতুৰী কৰি নি তাৰে নিজ অভিপ্ৰায় সাধন কৰিব পাৰে। গতিকে বস্তুগত অভিজ্ঞান একান্ত নিৰ্ভৰশীল বুলি পৰিগণিত হ'ব নোৱাৰে। ভাবস্থ অভিজ্ঞান অন্তৰঙ্গ হোৱা হেতু ই বস্তুগত অভিজ্ঞানৰ আশঙ্কাসমূহৰপৰা মুক্ত। দুজন ব্যক্তিক আশ্ৰয় কৰি ইয়াৰ উৎপত্তি আৰু দুজনৰ অন্তৰতে ইয়াৰ স্থিতি। দুজন ব্যক্তিৰ মাজত ঘটা গোপনীয় ঘটনাৰ ওপৰত ই প্ৰতিষ্ঠিত, গতিকে এজন আনজনৰ মনত বিশ্বাস স্থাপন কৰিবলৈ যথেষ্ট নিৰ্ভৰযোগ্য। সাধাৰণতে বস্তুকপ অভিজ্ঞানৰ সহায়েৰেই মানুহ বিশ্বাস স্থাপন কৰিবলৈ যত্নপৰ হয়। বস্তুকপ অভিজ্ঞান যেতিয়া ব্যৰ্থ হয় তেতিয়া ভাবস্থ অভিজ্ঞানৰ সহায় লোৱা হয়। অথবা বস্তুকপ অভিজ্ঞান যেতিয়া দুৰ্লভ, অপ্ৰস্তুত, নাইবা নষ্ট হৈ যায় তেতিয়াও ভাবস্থ অভিজ্ঞানৰ আশ্ৰয় লৈ বিষয়ৰ প্ৰতীতি জন্মোৱা হয়। গতিকে দেখা যায় স্থূল অভিজ্ঞানতকৈ ভাবস্থ অভিজ্ঞানৰ স্থান উচ্চ আৰু তাৰ মূল্য অধিক।

ক্ষেত্ৰ-বিশেষে অভিজ্ঞান দুখ আৰু দুখ উভয়ৰে কাৰণ হয়। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞানে মানুহৰ মন আনন্দেৰে আশ্বস্ত কৰি তোলে আৰু আন কিছুমান ক্ষেত্ৰত ই বিবাদৰ কালিমাৰে

মানুহৰ মন আচ্ছন্ন কৰি অশ্ৰুধাৰা বোৱায়। ‘বামায়ণ’ত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, বামচন্দ্ৰৰ স্বনামাঙ্কিত আঙঠিটো যেতিয়া হনুমানে সীতাৰ হাতত দিয়ে, তেতিয়া শোক-সাগৰত নিমজ্জিত সীতাৰ আনন্দৰ সীমা নাইকিয়া হ’ল। স্বয়ং বামচন্দ্ৰৰ লগত সাক্ষাৎ সম্বন্ধ ঘটিলে তেওঁ যি আনন্দ অনুভৱ কৰিলেহেঁতেন, আঙঠিটো হাতত পৰাৰ লগে লগে সেই একেই আনন্দ অনুভৱ কৰিলে।

গৃহীত্বা প্ৰেক্ষমাণা সা ভৰ্তুঃ কবয়িভূষিতম্।

ভৰ্তাৰমিৰ সংপ্ৰাপ্তং জানকী মুদিতাভৱৎ ॥

আন হাতে আমি দেখিবলৈ পাওঁ, বামচন্দ্ৰই যেতিয়া সীতাৰ-পৰা চূড়ামণিটো পালে, তেতিয়া বামচন্দ্ৰৰ শান্তিহীন অন্তৰত অশান্তিৰ স্ৰোত হৃৎপথে বৰলৈ ধৰিলে। তেওঁ হৃৎত অস্থিৰ হৈ ভায়েক লক্ষ্মণেৰে সৈতে ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি তুলিলে :

এৱমুক্তো হনুমতা বামো দশবথায়জঃ।

তং মণিং হৃদয়ে কৃতা কবোদ সহলক্ষণঃ ॥

কালিদাসৰ ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তলা’ত দেখিবলৈ পোৱা যায়, বজা হুৱাস্তৰ হাতলৈ যেতিয়া স্বনামাঙ্কিত আঙঠি আহে, তেতিয়া তেওঁ অত্যন্ত অস্থিৰ হৈ পৰে আৰু বিনিম্ৰ বজনী অতিবাহিত কৰিব লগীয়া হয় :

শয্যাপ্ৰাস্তুৱিৱৰ্তনৈৱিগময়তুমিচ্ছ এৱ ক্ষপাঃ।’

কালিদাসৰ অভিজ্ঞানৰ মূল আধাৰ বাগ্মীকিৰ ‘বামায়ণ’। বাগ্মীকি-প্ৰযুক্ত অভিজ্ঞানৰ আলম লৈ কবিয়ে কল্পনাৰ বলেৰে তেওঁৰ কাব্যত অভিজ্ঞানৰ কৌশলিক প্ৰয়োগ কৰি তেওঁৰ কাব্য হৃদয়প্ৰাৱী কৰি তুলিছে। ‘বামায়ণ’ত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, বামচন্দ্ৰই হনুমানক সীতাৰ ওচৰলৈ দূত হিছাপে পঠাবলৈ স্থিৰ কৰিলে। কিন্তু তেওঁৰ মনত সন্দেহ উপস্থিত হ’ল। সঁচাকৈয়ে যে তেওঁ সীতাৰ ওচৰলৈ বান্দৰ হনুমানক দূত হিছাপে পঠিয়াইছে

সেই কথা জানো সীতাই বিশ্বাস কৰিব পাৰিব ? আন হাতে অকুণ্ঠচিত্তে দৌত্যভাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ ওলোৱা হনুমানৰ মনতো সন্দেহ উপস্থিত হ'ল ; তেওঁ যে সঁচাকৈয়ে সীতাৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিব পাৰিছে, সেই কথাকেই বা বামচন্দ্ৰই বিশ্বাস কৰিব কেনেকৈ ? এনে পৰিপ্ৰেক্ষিতত উভয়ৰে সন্দেহ আঁতৰ কৰিবলৈ কবি অভিজ্ঞানৰ আশ্ৰয় ল'ব লগীয়া হৈছিল। সেয়েহে বামচন্দ্ৰই অভিজ্ঞান বা নিদৰ্শন হিছাপে নিজ নাম অঙ্কিত আঙঠিটো হনুমানৰ হাতত দি পঠালে। সীতাৰ চিৰ পৰিচিত বামচন্দ্ৰৰ স্বনামাঙ্কিত আঙঠিটো হাতত পৰিলে সীতাৰ মনৰপৰা সকলো সন্দেহ অনায়াসে আঁতৰ হ'ব। হনুমানৰ সকলো বাৰ্তা নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি গ্ৰহণ কৰিব। সীতায়ো হনুমান উভতি অহাৰ সময়ত প্ৰত্যভিজ্ঞান বা চিনৎৰূপে চূড়ামণিটো বামচন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। মহাকাব্য 'বামায়ণ'ৰপৰাই কলিদাসে অভিজ্ঞানৰ বীজ আহৰণ কৰি তেওঁৰ সাহিত্যত তাক সৌৰভাঙ্কিত কৰি তুলিছে।

অভিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগ দুই প্ৰকাৰে সম্ভৱ হয়। কেতিয়াবা অভিজ্ঞান দূতৰ মাধ্যমেৰে সহকীজনলৈ পঠোৱা হয়। বামচন্দ্ৰই দূত হনুমানৰ মাধ্যমেৰে স্বনামধেয় আঙঠিটো অভিজ্ঞানৰূপে সীতা-দেৱীৰ ওচৰলৈ পঠিয়াইছিল। আৰু কেতিয়াবা এই অভিজ্ঞান ঘটনাক্ৰমত আকস্মিকভাৱে মানুহৰ হাতলৈ আহে। উদাহৰণ-স্বৰূপে, 'শকুন্তলা' নাটকত বজা কুন্তলৰ হাতলৈ স্বনামাঙ্কিত আঙঠিটো মানুহৰ পেটৰপৰা আহি তেওঁৰ হস্তগত হৈছিল। এইখিনিতে আন এটা কথা মন কৰিব লগীয়া ; যেতিয়া দূতৰ সহায়েৰে অভিজ্ঞান পঠোৱা হয়, তেতিয়া প্ৰয়োজন হয় প্ৰত্যভিজ্ঞানৰ। অভিজ্ঞানৰ সন্ধানি প্ৰযুক্ত অভিজ্ঞানৰ নামেই প্ৰত্যভিজ্ঞান। দূতে গৰাকীৰপৰা অভিজ্ঞান লৈ গৈ তেওঁৰ সহকীজনৰ হাতত তুলি দি বিশ্বাস জন্মাব পাৰে সঁচা ; কিন্তু সেই কথাৰ গৰাকীক সন্তোষ দিবলৈ দূতৰ কাৰণে প্ৰত্যভিজ্ঞানৰ প্ৰয়োজন হয়। দূতে অভিজ্ঞানলৈ

জনবৰণৰ। প্ৰত্যভিজ্ঞান আনি গৰাকীৰ হাতত প্ৰত্যৰ্পণ কৰিলেহে গৰাকীৰ প্ৰতীতি জন্মে। সেয়েহে হনুমানে সীতাদেৱীৰণৰ। বিদায় লোৱাৰ সময়ত বামচন্দ্ৰলৈ প্ৰত্যভিজ্ঞান পঠাবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনালে।

ভাৰতীয় দৰ্শন-শাস্ত্ৰত প্ৰত্যভিজ্ঞান সম্বন্ধে যথেষ্ট আলোচনা আছে। জৈন দৰ্শনত প্ৰমাণক দুভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে—প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ। অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞানক প্ৰত্যক্ষ আৰু ইন্দ্ৰিয় আৰু মনৰ সহায়েৰে উপাদিত হোৱা জ্ঞানক পৰোক্ষ জ্ঞান বোলে। এই পৰোক্ষ জ্ঞান পাঁচ প্ৰকাৰৰ—স্মৃতি, প্ৰত্যভিজ্ঞান, তৰ্ক, অনুমান আৰু আগম। পূৰ্ব-পৰিচিত কোনো ব্যক্তি বা বস্তুক পিছত আকৌ দেখিলে “এইটোৱেই সেইটো”—এইদৰে হোৱা দৰ্শন আৰু স্মৃতিকণ সঙ্কলিত জ্ঞানকেই প্ৰত্যভিজ্ঞান বোলে। ‘সোহয়ং দেৱদন্তঃ সঃ স্মৃতিকণঃ অয়ং প্ৰত্যক্ষদৰ্শনঃ। এইজনেই সেই (পূৰ্ব দেখা) দেৱদন্ত অৰ্থাৎ যি দেৱদন্তক পূৰ্বে বা অতীতত দেখিছিলোঁ, সেই দেৱদন্ত সম্মুখত উপস্থিত হোৱাত তেওঁৰ বিষয়ে পূৰ্বস্মৃতি উদ্ভূত হৈছে আৰু তেওঁৰ বিষয়ে অভিন্ন-জ্ঞান উপস্থিত হৈছে। অতীত আৰু বৰ্তমানত দেখা দেৱদন্ত অভিন্ন। এই জ্ঞানেই প্ৰত্যভিজ্ঞান। প্ৰত্যভিজ্ঞান, প্ৰত্যৱস্মৰ্শ আৰু প্ৰত্যভিজ্ঞা নামান্তৰ মাথোন।

কণিকবাদী বৌদ্ধসকলে প্ৰত্যভিজ্ঞাক প্ৰমাণ বুলি স্বীকাৰ নকৰে। অতীত আৰু বৰ্তমান অৱস্থাৰ ভিতৰত একত্ব বা সমন্বয়-বোধক কোনো বস্তু নাই। একত্ব-বোধক বিষয়ৰ অভাৱত ইয়াৰ জ্ঞান নহয়। তেওঁলোকে কয়, ‘সেইটোৱেই এইটো’—এনেধৰণৰ যি জ্ঞান হয় সি সাদৃশ্যমূলক নাইবা প্ৰত্যক্ষ, আৰু স্মৃতি এই দুয়োৰে সমুচ্চয় মাথোন। ইয়াৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰা নিশ্চয়োজ্ঞান। ইয়াৰ বিপৰীতে জ্ঞায়, বৈশেষিক আৰু মীমাংসকসকলে একত্ব-বিয়ক জ্ঞানক প্ৰত্যভিজ্ঞান প্ৰমাণ বুলি স্বীকাৰ কৰে; কিন্তু স্বতন্ত্ৰ বৰ্ণনাদা নিদি প্ৰত্যক্ষৰ অন্তৰ্গত বুলি কয়। জৈন-

সকলে কিন্তু ইয়াক বৌদ্ধসকলৰ অগ্ৰমাণ নাইবা শ্ৰায় বৈশেষিক-সকলৰ দৰে প্ৰত্যক্ষাস্তৰ্গত প্ৰমাণ বুলি স্বীকাৰ নকৰি স্বতন্ত্ৰ প্ৰমাণৰ মৰ্যাদা দিছে। তেওঁলোকৰ মতে, দৰ্শন আৰু স্মৰণৰ পিছত উৎপন্ন হোৱা পূৰ্ব আৰু উত্তৰ, বা অতীত আৰু বৰ্তমান অৱস্থাৰ মাজত থকা বাস্তৱিক একত্ব, সাদৃশ্য, বৈলক্ষণ্য আদি বিষয়-বোধক স্বতন্ত্ৰ পৰোক্ষ প্ৰমাণ-বিশেষ।

এইখিনিতে এইটো মন কৰিব লগীয়া যে সাহিত্যত ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰত্যভিজ্ঞান আৰু দৰ্শন শাস্ত্ৰত প্ৰয়োগ কৰা প্ৰত্যভিজ্ঞান একে বস্তু নহয়। সাহিত্যত ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰত্যভিজ্ঞান শব্দৰ প্ৰাধান্য প্ৰতি উপসৰ্গৰ ওপৰত নিহিত। তাৰ অৰ্থ হৈছে বহলি বা সলনি। অভিজ্ঞানৰ সলনি দিয়া অভিজ্ঞানৰ নামেই সাহিত্যৰ প্ৰত্যভিজ্ঞান। দৰ্শনৰ প্ৰত্যভিজ্ঞান সাহিত্যৰ অভিজ্ঞানৰ লগত প্ৰায় একে। এই দুয়োৰে অৰ্থ পূৰ্ব পৰিচিত বস্তু দেখি 'সেইটোৱেই এইটো' এনে-ধৰণৰ জ্ঞানকেই বুজায়। আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰিছোঁ, প্ৰত্যভিজ্ঞা প্ৰত্যভিজ্ঞানৰ নামান্তৰ মাথোন। প্ৰত্যভিজ্ঞা, প্ৰত্যভিজ্ঞান আৰু অভিজ্ঞানৰ মাজত থকা সাদৃশ্য দেখি কালিদাসক কিছুমান পণ্ডিতে কাশ্মীৰ দেশীয় বুলি অনুমান কৰে আৰু কাশ্মীৰী শৈৱমতাবলম্বী আৰু প্ৰত্যভিজ্ঞাদৰ্শনৰ সেৱক বুলি ভাবে।

প্ৰত্যভিজ্ঞা দৰ্শনৰ মতে শিৱই একমাত্ৰ পৰমার্থ বস্তু। সেই পৰমেশ্বৰ শিৱ বিশ্বময় আৰু বিশ্বোত্তীৰ্ণ। বিশ্ব সৃষ্টিৰ কাৰণে শিৱ শক্তিকৰূপে আৱিৰ্ভূত হয় আৰু সেই শক্তিয়ে সৈতে মিলি এই চৰাচৰ বিশ্ব-সৃষ্টি ৰচনা কৰে। শিৱ নিজেই শক্তিৰ আৱৰণ লৈ জীৱাত্মা-ৰূপে সৃষ্ট হয়। গতিকে জীৱ আৰু শিৱ অভিন্ন। পৰমেশ্বৰ শিৱ পূৰ্ণ চৈতন্তৰূপে প্ৰকাশমান। জীৱাত্মা শিৱতকৈ অভিন্ন হ'লেও শক্তিৰ আৱৰণেৰে আবৃত হোৱা হেতু পূৰ্ণ চৈতন্তৰূপে প্ৰকাশমান হ'ব নোৱাৰে। শক্তি বা মায়াৰ আৱৰণ থকা কাৰণেই জীৱাত্মাৰ শিৱতকৈ অভিন্ন বা পূৰ্ণ চৈতন্ত জ্ঞান বিন্যস্ত হয়; সেই বিন্যস্ত

জ্ঞান উদ্ভূত কবিবলৈ প্ৰত্যভিজ্ঞাৰ প্ৰয়োজন। জীৱাত্মাই সংসাৰত দুখাদি ভোগ কৰি নিজৰ স্বৰূপ পাহৰি যায়। প্ৰত্যভিজ্ঞাই জীৱাত্মাক শিৱৰ স্বৰূপৰ লগত অভিন্ন সম্বন্ধ ঘটায়। সদৃশকৰ উপদেশ আৰু আধ্যাত্মিক দৰ্শনাদিৰ দ্বাৰা যেতিয়া জীৱাত্মাৰ মায়াৰ আৱৰণ নষ্ট হয়, তেতিয়া নিজৰ স্বৰূপ উপলব্ধি হয় আৰু শিৱেৰে সৈতে একাত্মবোধ হৈ অপাৰ আনন্দ অনুভৱ কৰে। এই একাত্ম বা অভিন্নমূলক পৰিচয় যাৰ দ্বাৰা হয়, তাকেই প্ৰত্যভিজ্ঞা বোলে।

এজনী তিৰোতা নানা গুণেৰে বিভূষিত কোনো এজন সুন্দৰ পুৰুষক নেদেখাকৈয়ে কেৱল গুণাৱলীৰ কথা শুনিয়েই তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয় আৰু তেওঁৰ প্ৰেমত পৰে। কামনাৰ বশীভূত হৈ নিজৰ মানসিক অৱস্থা বৰ্ণাই পত্ৰও লিখে। সেই পুৰুষজন তেতিয়া আহি তেওঁৰ সন্মুখত উপস্থিত হয়, যদিও সেই তিৰোতা-জনীয়ে সেইজনেই যে সেই গুণ-সম্পন্ন পুৰুষ তাক চিনিব নোৱাৰে অৰ্থাৎ শুনা গুণাৱলী দেখা মানুহজনত নাই। আন মানুহৰ লগত বিশেষ একো পাৰ্থক্যও নাই, গতিকে সেই বাঞ্ছিত পুৰুষৰ সাক্ষাৎ লাভ কৰিও সঙ্গ-সুখবপৰা বঞ্চিত হৈয়ে ব'ল। কিন্তু তিৰোতাজনীৰ বন্ধুৱে যেতিয়া এই উপস্থিত হোৱা লোকজনৰ ভিতৰতে তেওঁ শুনা গুণাৱলীৰ লগত পৰিচয় কৰি দিয়ে, তেতিয়া তেওঁ সেইবোৰ দেখা পায় আৰু আনন্দত বিভোৰ হৈ উঠে। সেইদৰে জীৱাত্মা যদিও বস্তুতঃ পৰমেশ্বৰেৰে সৈতে অভিন্ন, তথাপি পৰমেশ্বৰৰ গুণ-সামগ্ৰীৰ লগত পৰিচয় নঘটিলে তেওঁ সেই অভিন্নাত্মক আনন্দ অনুভৱ কৰিব নোৱাৰে। যেতিয়া আচাৰ্যৰ সহায়ত জীৱাই পৰমেশ্বৰৰ সৰ্বব্যাপী, সৰ্বময়, বিশ্বময়, পৰাসম্বিত্ৰ আদি গুণগ্ৰামৰ লগত পৰিচয় লাভ কৰিব তেতিয়া জীৱৰ পূৰ্ণ চৈতন্ত্ব স্বৰূপ লাভ হ'ব। এই চৈতন্ত্ব-স্বৰূপ উপলব্ধিৰ নামেই মুক্তি। প্ৰত্যভিজ্ঞাই এই মুক্তিৰ পথ মুকলি কৰে। নিয়তি বা কোনো এক অদৃষ্ট শক্তিৰ আৱৰণেই এই ওপজ্ঞানৰ অন্তৰায়। এই আৱৰণেই আত্মাৰ নিজ

স্বৰূপৰ বিশ্বুতি ঘটায়। কোনো কাৰণ বশতঃ শক্তিৰ সেই আয়বণ আঁতৰি গ'লে আত্মাৰ বিশ্বুতস্বৰূপ পুনৰ স্মৃতি পথলৈ আহে। এই কল্পনাই কালিদাসৰ কাব্যত বাহকৈ ব্যাপি আছে। সম্প্ৰতি কবিৰ সাহিত্যত এই অভিজ্ঞানৰ বাপকতা সম্বন্ধে বিচাৰ কৰি চোৱা যাওক।

সৃষ্টিধৰ্মী কালিদাসৰ সৃষ্ট কাব্যকলাত সকলোবোৰ উদ্ভূত ধীৰে ধীৰে অগ্ৰসৰ হৈ শেষত সৌৰভমণ্ডিত পৰিপক্ক অৱস্থা লাভ কৰিছে আৰু কালৰ ব্যৱধান তিবোহিত কৰি পাঠকৰ মন চিৰ দিনৰ বাবে জয় কৰি আহিছে। কবিৰ যুগৰ পাঠকে তেওঁৰ সাহিত্য পাঠ কৰি বসান্বাদৰ যি বিমল আনন্দ অল্পভৱ কৰিছিল আজিৰ দিনৰ পাঠকেও সেই একেই আনন্দানুভৱেৰে বিভোল হয়। কালিদাসৰ সাহিত্যত তপস্তা, সৌন্দৰ্য আদি উদ্ভৱ দৰে অভিজ্ঞান উদ্ভটিয়েও ধীৰে ধীৰে অগ্ৰসৰ হৈ পাঠকৰ মন ক্ৰমে আনন্দৰে পূৰ্ণকৃত কৰি তুলিছে। 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত কৰিয়ে নাগযুজাঙ্কিত আঙঠিত অভিজ্ঞানৰ যি বীজ বপন কৰিছে 'অভিজ্ঞানশকুন্তলা'ত দুগুণতৰ স্বনামধেয় আঙঠিত তাক কলে-কুলে সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে।

'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকেই কবিৰ নাট্য সাহিত্যলৈ প্ৰথম নিৱেদন। বজা অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালবিকাৰ প্ৰণয় কাহিনী লৈ এই নাটক ৰচিত। ই বিদিশৰাজ অগ্নিমিত্ৰৰ ৰাজ-অন্তঃপুৰৰ এটি বড়য়ন্ত্ৰৰ কাহিনী। মালবিকা ৰাজ-অন্তঃপুৰৰ পৰিচাৰিকা। মালবিকাৰ অল্পপম সৌন্দৰ্য দেখি ৰাজ-মহিষী ধাবিণীয়ে তেওঁক সদায় বজা অগ্নিমিত্ৰৰ চকুৰ আঁতৰত ৰাখিব খোজে। কিয়নো মালবিকাৰ অপূৰ্ণ ৰূপ-সৌন্দৰ্য লৈ তেওঁ ভয় কৰে, কি জানিবা মালবিকাৰ ৰূপে বজাক আকৰ্ষণ কৰি তেওঁক তেওঁৰপৰা আঁতৰাই নিয়ে। কিন্তু কি হ'ব, বজা অগ্নিমিত্ৰ যে ইতিপূৰ্বেই মালবিকাৰ ৰূপ-লাৱণ্যত মুগ্ধ, মালবিকাও যে বজাৰ প্ৰতি ডেনেই আসক্ত। ধাবিণীয়ে এই কথাৰ গম পালে। ক্ৰুদ্ধ হৈ ৰাণীয়ে মালবিকাক তেওঁক

সখীয়েক বকুলায়লিকাবে সৈতে কাবাগৃহত বন্দী কৰি ৰাখিলে; আৰু মাধৱিকাক ছৱৰী নিযুক্ত কৰি আদেশ দিলে, “মোৰ এই নাগমুজ্জাহিত আঙঠি নেদেখুওৱাকৈ মালৱিকা আৰু বকুলায়লিকাক মুক্ত কৰি দিব নোৱাৰিব” :

“মমাদ্ভুলীয়কমুদ্রামদৃষ্টা ন মোক্তৱ্যা ত্ৱয়া হতাশা মালৱিকা বকুলায়লিকা চেতি ।”

এনে ক্ষেত্ৰত ৰাণীৰপৰা আঙঠিটো আনিব নোৱাৰিলে মালৱিকাৰ মুক্তিৰ আশা শূন্যৰূপৰাহত । মালৱিকা মুক্ত নহ’লে ৰজাৰ লগত তেওঁৰ মিলনেই বা হ’ব কেনেকৈ ? এনেহেন সংকট সময়ত ৰজাৰ বন্ধু বিদূষক উপস্থিত হ’ল । পিছত বিদূষক সাপে কামোৰাৰ ভাও জুৰি ৰাণীৰ ওচৰ পালেগৈ আৰু জনালে যে প্ৰমদ-বনৰপৰা তেওঁলৈ ফুলৰ উপহাৰ আনিবলৈ যোৱাত তেওঁৰ এই দুৰ্দশা ঘটিল; এতিয়া তেওঁৰ জীৱ যাওঁ যাওঁ । সোদৰপ্ৰতিম বিদূষকৰ অৱস্থা দেখি ৰাণী অতিশয় উৎকণ্ঠিতা হ’ল । বিষবৈষ্ণু ঐৱসিক্ৰিৰ দ্বাৰা চিকিৎসা কৰিবলৈ বিদূষকক লৈ যোৱা হ’ল । ইতিমধ্যে খবৰ আহিল যে বিদূষকক বিষযুক্ত কৰিবলৈ হ’লে সৰ্পমুজ্জিত কিবা এটাৰ প্ৰয়োজন : ‘উদকুস্তৱিধানৈ সৰ্পমুজ্জিতং কিমপি কল্পয়িতৱ্যম্ ।’ মৃত্যুৰ কবলৰপৰা এটি জীৱন ৰক্ষা কৰিবলৈ ৰাণীয়ে নিজৰ হাততে থকা সৰ্পমুজ্জাহিত আঙঠিটো নিদিয়াকৈ জানো থাকিব পাৰে ? ৰাণীয়ে ততালিকে আঙঠিটো দি দিলে আৰু লগতে কাম হৈ যোৱাৰ পিছত আকৌ ওভতাই দিবলৈ নিৰ্দেশো দিলে ।

‘ইদং সৰ্পমুজ্জিতম্ভুলীয়কম্ । পশ্চাৎ মম হস্তে দেহেতৎ ।’

এইদৰে সেই সৰ্পমুজ্জাহিত আঙঠিটো গৈ বিদূষকৰ হাতত পৰিল । বিদূষকে এই আঙঠি লৈ ছৱৰী মাধৱিকাক ওচৰ পালে আৰু আঙঠি দেখুৱাই বিশ্বাস জন্মালে যে ৰাজমহিষী ধাৰিণীয়ে

মালবিকাক মুক্ত কৰি দিবলৈ আদেশ দিছে। আঙঠি দেখি অনায়াসে মাধৱিকাব বিশ্বাস জন্মিল; আন কথা বিচাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজনেই বা কি থাকিব পাৰে।

এই আঙঠিয়েই হ'ল অভিজ্ঞান। অভিজ্ঞানৰ ধৰ্মই হ'ল বিশ্বাস জন্মোৱা। 'দেৱ্যা অঙ্গুলীয়কমুদ্গাং দৃষ্ট্বা কথং বিচাৰয়তি।' মালবিকা আৰু অগ্নিমিত্ৰৰ মিলন ঘটোৱাই এই নাটকৰ মূল উদ্দেশ্য। এই অভিজ্ঞানেই সেই উদ্দেশ্য সাধনৰ একমাত্ৰ সহায়ক। কালিদাসে ইয়াত স্কুল বা বস্তুৰূপ অভিজ্ঞানৰ সহায়েৰে নিজৰ অভিপ্ৰেত উদ্দেশ্য সাধন কৰিলে।

আমি এতিয়া কবিৰ 'বঘুৱংশ' কাব্যলৈ আহোঁ। 'বঘুৱংশ' কালিদাসৰ অন্ততম মহাকাব্য। এই কাব্যত সূৰ্যবংশীয় আঠাইশজন বজাৰ জীৱন-বৃত্তান্ত উনৈশটা সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শাৰীৰিক শক্তি, মানসিক উৎকৰ্ষ আৰু অন্তৰৰ ওঁদাৰ্য আদি গুণসামগ্ৰীৰে বিভূষিত বঘু এই বজাসকলৰ ভিতৰত সবাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। সেই প্ৰাধিভাষা বঘুৰ নামেৰেই কবিয়ে তেওঁৰ মহাকাব্যৰ নামকৰণ কৰিলে 'বঘুৱংশ'।

কবিৰ এই কাব্য বচনাৰ মূল আধাৰ বাল্মীকিৰ বামায়ণ। বামৰ জীৱন বৃত্তান্ত লৈয়ে 'বামায়ণ' ৰচিত। 'বঘুৱংশতো' বামৰ জীৱন চৰিত্ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। বাল্মীকিৰ 'বামায়ণ'ত অভিজ্ঞানে এটা বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। কালিদাসৰ 'বঘুৱংশতো' সেই অভিজ্ঞানে তুল্য মৰ্যাদা লাভ কৰিছে।

'বামায়ণ'ৰ দৰে 'বঘুৱংশ'তো বামচন্দ্ৰই সীতাৰ অন্বেষণত নিযুক্ত কৰা পৰন-নন্দন হনুমানৰ হাতত নিজৰ অভিজ্ঞান বা চিন-স্বৰূপ আঙঠিটো দি পঠালে। অৱশেষত হনুমানে সীতাক বিচাৰি উলিয়ালে আৰু বাম-নামাঙ্কিত আঙঠিটো সীতাৰ হাতত অপৰ্ণ কৰি প্ৰণাম জনালে। আঙঠি দেখি স্থলীভল আনন্দাশ্ৰুপাতেৰে সীতাদেৱীয়ে যেন তালৈ স্বাগত সন্ভাষণ জনালে।

তসৌ তন্তুৰ্ভক্তিজ্ঞানমঙ্গলীয়ং দদৌ কপিঃ ।

প্ৰত্যাঙ্গতমিহানুশ্ৰেয়সানন্দাশ্ৰবিন্দুভিঃ ॥

হনুমান নিজ কাৰ্য সমাধা কৰি সীতাৰপৰা বিদায় লবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। তেতিয়া সীতাই বামচন্দ্ৰৰ কাৰণে প্ৰত্যভিজ্ঞান দি হনুমানক বিদায় দিলে। সীতা-প্ৰদত্ত অভিজ্ঞান-বস্তু লৈ হনুমানে প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰিলে। বামচন্দ্ৰৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ সেই সীতাদত্ত প্ৰত্যভিজ্ঞান প্ৰদান কৰিলে। বামচন্দ্ৰই বৈদেহীৰ মূৰ্ত্তিমান হৃদয়-সদৃশ সেই অভিজ্ঞান-বস্তু হৃদয়ত ধাৰণ কৰি প্ৰিয়তমাৰ আলিঙ্গন-সুখ অহুভৱ কৰিলে :

প্ৰত্যভিজ্ঞানবস্তুং চ বামায়াদৰ্শয়ংকভী ।

হৃদয়ং স্বয়মায়াতং বৈদেহ্য। ইহ মূৰ্ত্তিমং ॥

স প্ৰাপ হৃদয়শ্ৰুতমগ্নিস্পৰ্শনিমীলিতঃ ।

অপয়োধবসংসৰ্গাং প্ৰিয়ালিঙ্গননিবৃতিম্ ॥২

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকৰ দৰে ইয়াতো স্তূপ বা বস্তুৰূপ অভিজ্ঞানৰ আলম লৈ বাম আৰু সীতাৰ পৰস্পৰৰ মাজত প্ৰত্যয় স্থাপন কৰিছে। ‘বামায়ণ’ৰ দৰে কবিত্ব ‘বসুধাংশ’তো আমি অভিজ্ঞান আৰু প্ৰত্যভিজ্ঞান উভয়ৰে প্ৰয়োগ স্পন্দবভাৱে দেখিবলৈ পাওঁ।

এতিয়া আমি কবিত্ব ‘মেঘদূত’ কাব্যলৈ আহোঁ। ‘মেঘদূত’ কালিদাসৰ চিৰ-প্ৰসিদ্ধ খণ্ডকাব্য। কৰ্ত্তব্য বিমুখ-হেতু নিৰ্বাসিত হোৱা কোনো এক বিবহী যক্ষৰ শোকাকুল হৃদয়ৰ কৰুণ কাহিনী লৈ এই কাব্য ৰচিত। পত্নী-বিবহ-যন্ত্ৰণাত জৰ্জৰিত যক্ষই কথমপি জীৱন বন্ধা কৰি বামগিৰিৰ আশ্ৰমত আঠ মাহ অভিৰাহিত কৰিলে। সেইদিনা আহাৰৰ প্ৰথম দিন। উদাস মনেৰে যক্ষই আকাশলৈ চাই দেখিলে এক অপূৰ্ব মেঘখণ্ড উপস্থিত। মেঘৰ উত্তৰাভিমুখে ৰাভ্ৰা লক্ষ্য কৰি যক্ষই স্থিৰ কৰিলে, নিশ্চয় সি অলক।

অতিক্ৰম কৰি যাব। সেই অলকাতেই থাকে তেওঁৰ প্ৰাণ-প্ৰতিমা প্ৰিয়তমা। সেয়েহে বিবহ-বিধুৰ যক্ষৰ সম্ভৱ অন্তৰত জাগি উঠিল উৎকণ্ঠ চিন্তে অপেক্ষা কৰি থকা প্ৰিয় পত্নীলৈ বাৰ্তা পঠোৱাব বাসনা। কামান্ধ যক্ষ আজি চেতন-অচেতন বিচাৰ-বিমুঢ়, সেয়েহে তেওঁ মেঘকেই দূত হ'বলৈ সাদৰ সন্ভাষণ জনালে। কিন্তু মেঘ যে সঁচাকৈয়ে যক্ষৰেই বাৰ্তাবহ সেই কথা বিবহ-কাতৰা যক্ষপত্নীয়ে বা বিশ্বাস কৰিব কেনেকৈ। গতিকে পত্নীৰ মনত বিশ্বাস স্থাপন কৰিবলৈ যক্ষৰ প্ৰয়োজন হ'ল তেওঁৰ চিন-স্বৰূপ কোনো অভিজ্ঞান প্ৰিয়তমালৈ পঠোৱাব। কবিয়ে ইয়াত যি অভিজ্ঞানৰ ব্যৱস্থা কৰিলে, সি়েই হ'ল ভাবস্থ বা ভাবনাত্মক অভিজ্ঞান। স্বামী-স্ত্ৰীয়ে বিবহ-যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিব লগীয়া অৱস্থা হ'লে তেওঁলোকৰ মধুময় জীৱনৰ বহুস্তাবৃত গুপ্ত কথাবোৰে অন্তৰত ক্ষণে ক্ষণে উদয় হৈ আঘাতৰ হেন্দোলনি তোলে। সেয়েহে কালিদাসে যক্ষপত্নীৰ স্মৃতিৰ অন্তৰালত নিভৃত হৈ থকা বৈবাহিক জীৱনৰ বহুস্তময় ভাববাসিক উদ্ধৃদ্ধ কৰি তেওঁৰ বিশ্বাস স্থাপনৰ দ্বাৰা সুকলি কৰিলে। কবিয়ে যক্ষৰ মুখেৰে প্ৰকাশ কৰিলে:

ভূম্ভাছাহ ক্ৰমপি ধয়নে কণ্ঠলগ্না পুৰা মে
 নিজাং গচ্ছা কিমপি কদতি সন্ধ্যং দ্বিপ্ৰবৃদ্ধা ।
 সান্ধৰ্হাসং কথিতমসকৃৎপ্ৰচ্ছতচ্চ ক্ৰমা মে
 দৃষ্টঃ স্বপ্নে কিতৱ বসয়ন্থকামপি ঞ্ং ময়েতি ॥
 এতশ্চান্ধাং কুশলিনমভিজ্ঞানদানাদিদিহা
 মা কৌলীনাচ্চকিতনয়নে মৰ্য্যদ্বিশ্বাসিনী ভূঃ ।
 স্নেহানান্দঃ কিমপি দ্বিবহে ধ্বংসিনস্তে স্বভোগা-
 দিষ্টে বস্তুন্যপচিতবসাঃ প্ৰেমবাসীভৱন্তি ॥
 আশ্বাস্তৱং প্ৰথমদ্বিবহোদগ্ৰশোকং সখীং তে
 শৈলাদাশু ত্ৰিনয়নবৃষোংখাতকৃটান্ধিতঃ ।

সাভিজ্ঞানপ্ৰহিতকুশলৈশ্চুচোভিৰ্মমাপি

প্ৰাতঃ কুন্দ প্ৰসন্নশিখিলং জীৱিতং ধাৰয়েথাঃ ॥^১

হে অবলা, তোমাৰ স্বামীয়ে মোক পুনৰ তোমাক ক'বলৈ কৈছে, “এদিনাখন তুমি মোৰ কণ্ঠ আলিঙ্গন কৰি গুই আহিলা, পিছত হঠাৎ কান্দি কান্দি সাব পাই উঠিলা। তেতিয়া কিয় কান্দিছা বুলি মই তোমাক বাৰে বাৰে সুধিলে”, মিচিকি হাঁহি মাৰি তুমি উত্তৰ দিলা, ‘সপোনত কি দেখিলো জানা, তুমি যেন আন এজনী ভিবোতাৰে সৈতে বিহাৰ কৰি আছা।’ চঞ্চল-নয়না এই অভিজ্ঞান বাক্যেৰে তুমি বুজিবা যে মই এতিয়াও কুশলে আছোঁ। আনৰ কথা শুনি তুমি মোৰ জীৱনৰ আশঙ্কা নকৰিবা।

“প্ৰথম বিবাহ হেতু উগ্ৰ শোকেৰে অভিভূত। তোমাৰ সখীক এইদৰে আশ্বাস দি বৃক্ষবৃক্ষৰ বৃষভৰ দ্বাৰা শিখৰ উৎখাত হোৱা কৈলাস পৰ্বতৰ পৰা শীঘ্ৰে প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিবা; কিন্তু অহাৰ সময়ত মোৰ প্ৰিয়তমাৰ কিবা এটা স্মৃতিচিহ্ন অৰ্থাৎ অভিজ্ঞান লৈ আহিবা আৰু তেওঁৰ কুশল-সংবাদ দি প্ৰাতঃকালৰ কুন্দফুলৰ দৰে শিখিল হৈ পৰা মোৰ জীৱন বন্ধাৰ ব্যৱস্থা লবা।

যক্ষপত্নীয়ে যেতিয়া মেঘৰ মুখৰপৰা স্বামী-স্ত্ৰীৰ মাজত ঘটা দাম্পত্য জীৱনৰ গুপ্ত বহুস্তৰ সন্তোদ পাব তেতিয়া মেঘ যে সটাকৈয়ে স্বামীৰেই দূত আৰু তেওঁৰ ভিতৰত যে কোনো প্ৰকাৰৰ প্ৰেৰণনা নাই, তাক অনায়াসে বিশ্বাস কৰিব। এই গুপ্ত বহুস্তৰ মানুহৰ অন্তৰত ভাবনা বা সংস্কাৰ-ৰূপে স্থিতি কৰি থাকে। সময় আৰু ক্ষেত্ৰ বিশেষে সেই ভাবনাই সজীৱ-স্মৃতিৰ ৰূপ লয়। বিন্মৃত বস্তু স্মৃতি-পথলৈ আহিলে মানুহৰ যি কোনো বিষয়েৰে সন্দেহ জাঁতৰ হয় আৰু বিশ্বাস জন্মে। সেই ভাবস্থ অভিজ্ঞানৰ আলম লৈ যক্ষ-পত্নীৰ বিশ্বাস-স্থাপনৰ ভেটি সূদৃঢ় কৰি কবিতাৰ উদ্দেশ্য সাধন কৰা হ’ল।

তথাপি কবিতাৰ প্ৰতি আমাৰ অভিযোগ এয়ে যে-যক্ষৰ যদি

সঁচাকৈয়ে চেতন-অচেতন সম্বন্ধে কোনো জ্ঞান নাই, অচেতন কেবল তেওঁ সচেতন বাৰ্তাবহ কবিব পাৰে, তেন্তে তেওঁ মেঘৰ হাতত বস্তুকপ অভিজ্ঞান দি পঠাবলৈ যত্ন নকৰিলে কিয়? এই আপত্তি অৱশ্যে একেবাৰে যুক্তিহীন নহয়; কিন্তু কবিয়ে ইয়াৰ সমাধান পূৰ্বেই কৰি থৈছে। বিবহ-বেদনাত বন্ধৰ শৰীৰ শুকাই-খীণাই গৈছে। হাতত যি অলংকাৰ আছিল সিও ওলাই যোৱাত বন্ধ বস্তুকপ অভিজ্ঞান পঠাবলৈ অসমৰ্থ হৈ পৰিছে:

‘নীচা মাসান্‌কনকৱলয়ত্ৰং শবিস্তপ্ৰাকোষ্ঠঃ।’^১

সেয়েহে বন্ধ বস্তুকপ অভিজ্ঞানৰ সলনি ভাৱস্থ অভিজ্ঞানৰ আশ্ৰয় ল’ব লগীয়া হৈছে।

শেষত আমি ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলা’ত প্ৰৱেশ কৰিলোঁ। ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তলা’ কালিদাসৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ নাটক, ‘কালিদাসস্য সৰ্বশ্ৰমভিজ্ঞান-শাকুন্তলম্’। কবিয়ে ‘মহাভাৰত’ৰ ‘শকুন্তলোপাখ্যানম’ৰপৰা তেওঁৰ অমৰ নাটকৰ কাহিনী আহৰণ কৰিছে। এই নাটকত অভিজ্ঞানে প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰা হেতু শকুন্তলাৰ আগত অভিজ্ঞান পদটো জুৰি দিয়া হৈছে—‘অভিজ্ঞানপ্ৰধানং শাকুন্তলম্-অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্।’ ‘মহাভাৰত’ৰ প্ৰাণহীন নীৰস কাহিনীত কালিদাসে কল্পনাৰ বোল দি প্ৰাণৱন্ত আকৰ্ষক কৰি তুলিছে। নতুন চৰিত্ৰ আৰু ঘটনাৰ সমাৱেশ আৰু বিশেষকৈ দুৰ্বাসাৰ অভিশাপৰ অৱতাৰণা কৰি শ্ৰেষ্ঠ নাট্যশিল্পী কালিদাসে তেওঁৰ নাটকখন বস-পিপাসু পাঠকৰ হৃদয়গ্ৰাহী কৰি তুলিছে। ঋষিৰ অভিশাপৰ অদম্য শক্তিকো পৰাসূত কৰি অভিজ্ঞানেই ইয়াত প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিছে। নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কৰপৰা শেষ অঙ্কলৈ এই অভিজ্ঞান সূত্ৰৰ দৰে ব্যাপি আছে।

হস্তিনাপুৰৰ বজা হৃষ্যস্ত আৰু আশ্ৰম নিবাসী মহৰ্ষি কথৰ ধৰ্ম-হুহিতা শকুন্তলাৰ প্ৰণয়-কাহিনীয়েই এই নাটকৰ উপজাৱা। মহৰ্ষি

কথৰ তপোৱনত উভয়ে গাৰ্জৰ বীতিৰে বিবাহ সম্পন্ন হয়। ইয়াৰ পিছত বজাই নিজ ৰাজধানীলৈ উভতি যোৱাৰ সময়ত অনামাস্থিত আঙঠি এটা নিজেই শকুন্তলাৰ অভুলিত পিন্ধাই দি কয়, এই আঙঠিত লিখা মোৰ নামৰ আখৰবোৰ দিনে এটাকৈ লেখিবা। যেতিয়া শেষৰ আখৰটো লেখা শেষ হ'ব, তেতিয়া তোমাক ৰাজঅন্তঃপুৰলৈ নিয়াৰ কাৰণে কোনোবা এজন তোমাৰ এইখিনি পাবহি।^১

ৰজা ৰাজধানীলৈ উভতিগৈ। শকুন্তলা ৰাতিয়ে-দিনে কেৱল দুঃস্বপ্নৰ চিন্তাতে মগ্ন হৈ থাকিল। আইন নাজাগে আশ্ৰমৰ অতিথি সংকাৰৰ কথাও পাহৰি গ'ল। ইতিমধ্যে মহামুনি দুৰ্বাসা আশ্ৰমত উপস্থিত হৈ আতিথ্য গ্ৰহণৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। দুঃস্বপ্নৰ চিন্তাত একান্তভাৱে নিমগ্না শকুন্তলাই অতিথিকপে অহা ঋষি দুৰ্বাসাৰ উপস্থিতিও লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰিলে। ত্ৰুষ্ক হৈ ঋষিয়ে শকুন্তলাক এইদৰে অভিশাপ দিলে :

আঃ অতিথিপৰিভাৱিনি,

দ্বিচিন্তয়ন্তী যমনস্তমানসা

তপোধনং ধ্বেসি ন মামুপস্থিতম্।

অবিজ্ঞাতি ধ্বাং ন স বোধিতোহপি সন্

কথাং প্ৰমত্তঃ প্ৰথমং কৃতামিহ ॥^২

“অতিথি অবজ্ঞাকাৰিণী,

যিজনৰ চিন্তাত নিমগ্ন হৈ আন কৰ্তব্য পাহৰি আমাৰ নিচিনা উপদ্বীকো উপস্থিত বুলি গ্ৰাহ্য নকৰিলা, উদ্ভাদ ব্যক্তিয়ে পূৰ্বোচ্চাৰিত কথা যিদৰে শ্ৰবণ কৰিব নোৱাৰে, সেইদৰে শ্ৰবণ কৰি দিলেও সেইজনে তোমাক চিনিব নোৱাৰিব।”

১. ৰাজা-পঞ্চাৰ্দ্ধিহাং বুদ্ধ্যং তদবুৰ্ণো নিৰ্বেশয়তা যয়া প্ৰত্যভিহিতা।

এটেকমত্ৰ দিবসে দিবসে যদীয়ং

নামাকৰণং গণয় গচ্ছসি যাবৎসমম্।

তাৱৎপ্ৰিয়ে যদববোধগৃহপ্ৰবেশং

নেতা জনন্তৱ সমীপমুপৈশ্যতীতি ॥ (শকুন্তলা ৬।১২)

২. শকুন্তলা—৪।১

মনে-প্ৰাণে পতি-ধ্যানপৰাণা শকুন্তলাই বহিৰ্জগতৰ জ্ঞান শূন্য হৈ কেৱল হৃদয়ন্তৰ চিন্তাতে আপোন পাহৰা হৈ আছে। হুৰ্ভাসাৰ এই নিষ্ঠুৰ অভিশাপৰ যে কি ভয়াৱহ পৰিণাম তাৰ গম পাব কেনেকৈ ? কিন্তু তেওঁৰ সখী অননুয়া আৰু প্ৰিয়ংবদাই উদাত্ত স্বৰেৰে উচ্চাৰিত ঋষিৰ অভিশাপ স্পষ্টভাৱে শুনিলে আৰু ই যে শকুন্তলাৰ উজ্জল ভাগ্যাকাশত হঠাৎ এচপৰা ক'লা ডাৱৰ; তাকো বঢ়িয়াকৈ বৃদ্ধিলে।

অভিশাপ দি হুৰ্ভাসা আশ্ৰয়ৰপৰা উভতি যাবলৈ উদ্ভত হ'ল। লৰালৰিকৈ প্ৰিয়ংবদাই গৈ ঋষিৰ চৰণত প্ৰণাম জনাই কন্তাসদৃশ অৰোধ বালিকাৰ প্ৰথম অপৰাধ মাৰ্জনা কৰি এই অভিশাপ প্ৰত্যাহাৰ কৰিবলৈ সাত্ৰনয়ে কাকুতি-মিনতি কৰিলে। নাৰী-স্বদয়ৰ আবেগপূৰ্ণ আকুতিয়ে ঋষিৰ অন্তৰ স্পৰ্শ কৰিলে। ঋষিয়ে গম্ভীৰ স্বৰে উত্তৰ দিলে,

‘ন মে বচনমশ্রুত্বাভৱিতুমৰ্হতি কিংঋভিজ্ঞানান্তৰণদৰ্শনেন শাপো নিৱৰ্ত্তিগ্ৰ্যত ইতি।’^১

‘মোৰ বাক্য বিফল হ'ব নোৱাৰে ; কিন্তু অভিজ্ঞান-স্বৰূপ কোনো আভৱণ দেখুৱালে অভিশাপৰ অৱসান ঘটিব।’

ঋষিৰ এই প্ৰবোধ বাক্যত সখীদ্বয়ে সাত্ৰনা আৰু শকুন্তলাৰ ভৱিষ্যৎ সৌভাগ্যৰ আশ্বাস পালে। কিন্তু এই কথা উভয়ৰে মাজত গোপন হৈয়ে থাকিল।

হুৰ্ভাসাৰ অভিশাপ উচ্চাৰিত হোৱাৰ লগে লগে তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ হ'ল। হৃদয়ন্তৰ স্মৃতি-পথৰপৰা প্ৰিয়তমা শকুন্তলা অন্তৰ্হিতা হ'ল। সেয়েহে বজাই যি সময়ৰ ভিতৰত শকুন্তলাক বান্ধ-অন্তঃ-পূৰ্বলৈ নিয়াৰ কাৰণে মানুহ পঠোৱাৰ কথা আছিল সি উকলি গ'ল। বজাৰ এনে বিপৰীত আচৰণত স্তম্ভিত হৈ অননুয়াই ক'লে হুৰ্ভাসাৰ অভিশাপেই বজাৰ এই বিকাৰৰ কাৰণ, নহ'লে সেইদৰে

প্ৰতিশ্ৰুতি দি গৈ আজিলৈকে চিঠি এখনকেই বা নিদিব কিয় ? যি হওক, আজন্মৰপৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত নিজৰ নাম লিখা আঙঠিটো স্মৃতিচিহ্ন হিছাপে বজাই নিজ হাতেৰে শকুন্তলাৰ আঙুলিত পিন্ধাই দিছিল। সি শকুন্তলাৰ ওচৰত থাকিলে স্বাধীন-ভাৱেই তেওঁৰ পৰিচয় দানৰ উপায় পাব।^১

নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত দেখিবলৈ পোৱা যায়, আজন্মৰ পক্ষৰপৰাই শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ লৈ যোৱাৰ বন্দোবস্ত কৰা হ'ল। শকুন্তলাক বিদায় দিয়াৰ সময়ত সখীদ্বয়ে ক'লে, "সখী, বজাই তোমাক চিনি পোৱাত যদি কষ্ট হয়, তেতিয়া বজাৰ এই নিজ-নাম-অঙ্কিত আঙঠিটো দেখুৱাই দিবা।"^২

নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কত আমি দেখিবলৈ পাওঁ শকুন্তলা বহু আশা-আকাঙ্ক্ষাৰে দুঃশান্তৰ দ্বাৰদেশত উপস্থিত হ'ল। কিন্তু ভাগ্যৰ কি নিষ্ঠুৰ পৰিহাস, ৰাজৰ্ষি দুঃশান্তই নৱমালিকা-সদৃশা শকুন্তলাক অপমানপূৰ্বক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে; আৰু স্পষ্টভাৱে কৈ দিলে, তেওঁ কোনো দিনেই শকুন্তলাৰে সৈতে কোনো প্ৰকাৰৰ বিবাহ-বন্ধনত আৱদ্ধ হোৱা নাই। এই বিষয়ৰ কোনো কথাই তেওঁৰ স্মৃতিৰ গোচৰ নহয়। গতিকে আনৰ বিবাহিতা স্ত্ৰীক নিজৰ পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰি নিজৰ বিমুগ্ধ চৰিত্ৰ কলংকৰ কালিমাৰে কলুষিত কৰা তেওঁৰ পক্ষে অসম্ভৱ। বজাৰ এই বজ্জ-নিৰ্ঘোষ নিষ্ঠুৰ বাণীয়ে শকুন্তলাৰ আশালতা গছি ছিঙি মৰিযুৰ কৰি পেলালে। শকুন্তলাই ধীৰে ধীৰে বজাক ক'লে, "সঁচাকৈয়ে যদি আপুনি মোক আনৰ স্ত্ৰী বুলি সন্দেহ কৰে, তেন্তে অভিজ্ঞান দেখুৱাই আপোনাৰ সন্দেহ

১. অস্তি তেন ৰাজৰ্ষিণা সৎপ্ৰস্থিতেন স্বনামধেয়াঙ্কিতমঙ্গলীৰকং স্বৰণীৱৰ্মমিতি স্বয়ং পিনদ্ধম্। তস্মিন্ স্বাধীনোপায় শকুন্তলা ভৱিষ্যতি। (শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক)

২. সখি যদি নাম ন ৰাজা প্ৰত্যভিজ্ঞানমম্বৰো ভৱেত্তত্তত্তত্তেদমাত্মনাক-ধেয়াঙ্কিতমঙ্গলীৰকং দৰ্শয়। (শকুন্তলা ৪র্থ অঙ্ক)

দুব কৰিম, তেতিয়া অৱশ্যেই আপুনি বিশ্বাস কৰিব।”^১ এই বুলি কৈ ৰাজপ্ৰদত্ত অভিজ্ঞান-স্বৰূপ স্বনামাঙ্কিত আঙঠিটো দেখুৱাবলৈ আঙুলিৰ পিনে চাই দেখে, আঙঠি নাই :

অঙ্গুলীয়কশূণ্ণা মেহঙ্গুলীঃ। সেই আঙঠি যে শচিভীৰ্ষৰ জলত প্ৰণাম কৰা সময়ত আঙুলিৰপৰা ওলাই পৰিছে শকুন্তলাই তাক নাজানে। আঙঠি নোহোৱাত শকুন্তলাৰ সংসাৰ শূন্যত পৰিণত হ’ল। এই জীৱন-মৰণ সমন্তাবপৰা উদ্ধাৰ হ’বলৈ শকুন্তলাই ইয়াত বস্তুৰূপ অভিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগ কৰিলে; কিন্তু সেই অভিজ্ঞান ব্যৰ্থ হোৱাত আকৌ ভাৱস্থ অভিজ্ঞানৰ সহায়েৰে নিজৰ অভিলষিত উদ্দেশ্য সাধন কৰিবলৈ বিচাৰিলে। সেয়েহে শকুন্তলাৰ অন্তৰত বেথাপাত কৰি ধোৱা সেই প্ৰেমসিক্ত ঘটনা বৰ্ণাই বজাৰ স্মৃতি উদ্ধৃক কৰিবলৈ শকুন্তলাই বিবৰি ক’বলৈ ধৰিলে—“মহাৰাজ, আপোনাৰ নিশ্চয় মনত আছে এদিনাখন আশ্ৰমপদৰ নৱমল্লিকা কুঞ্জত মই আপোনাৰ হাতত কলহেৰে পানী ঢালি দিছিলোঁ। তেতিয়া মোৰ পুত্ৰকল্প দীৰ্ঘাপাঙ্গ নামৰ হৰিণ শিশুটি আহি উপস্থিত হ’ল। তাৰ প্ৰতি দয়ালীল হৈ আপুনি কৈ উঠিল, ‘প্ৰথম তাক পানী খাবলৈ দিয়’।’ এইদৰে কৈ আপুনি নিজে তাক পানী খুৱাবলৈ বিচাৰিলে; কিন্তু অপৰিচিত হেতু সি আপোনাৰ ওচৰলৈ নাছিল। তেতিয়া আপুনি উপহাস কৰি ক’লে, ‘আত্মীয়জনহে বিশ্বাসৰ পাত্ৰ; তোমালোক ছয়ো যে বনবাসী’ : সৰ্ব্বঃ সগন্ধেযু দ্বিৰসিতি। দ্বাৱপ্যত্ৰাবণ্যকাস্বিতি।”^২

এই বৃন্তান্ত শুনাৰ পিছতো বজাই শকুন্তলাৰ কথা স্মৃতি-পথলৈ আনিব নোৱাৰিলে। এতেকে শকুন্তলাক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ প্ৰশ্নই লুঠে। বজাৰ প্ৰেমপূৰ্ণ বহন্ত-উক্তি উদ্ঘাটিত কৰি ডেউৰ

১. বৰি পৰমার্থতঃ পৰপৰিগ্ৰহশক্তিৰা স্বৰৈৰং প্ৰবৃত্তং তদভিজ্ঞানেনানেন তদ্বা-
শকাবপনেন্যামি। (শকুন্তলা ৫ম অঙ্ক)

২. শকুন্তলা—৫ম অঙ্ক

পূৰ্ব স্মৃতি উৰু কবিবলৈ যি ভাৱৰ অজ্ঞানৰ আশ্ৰয় লোৱা হ'ল সিও নিফল হ'ল।

চৰম হতাশাৰ তিমিৰ অন্ধকাৰে নিঃসহায়া শকুন্তলাৰ চতুৰ্দ্ধিশ আবৃত কৰি পেলালে। শকুন্তলাই নিজ অভিকচিৰে গঢ়ি তোলা বিশ্বাসৰ মন্দিৰ প্ৰভাৱণাৰ দাবানলত ভস্মসাৎ হৈ গ'ল। অনন্তোপায় হৈ শকুন্তলাই পৃথিৱীৰ গৰ্ভত আশ্ৰয় বিচাৰিলে : 'ভগৱতি ৰক্ষা, দেহি মে ৱিৱৰম্।'

এনেতে হঠাৎ স্বামী-কপধাৰী এক দিব্য জ্যোতিষ্কৰ আবিৰ্ভাৱ হৈ শকুন্তলাক আকাশ-মাৰ্গেৰে লৈ গৈ মহামুনি মাৰীচৰ আশ্ৰমত প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। অভিজ্ঞান হেৰুৱাই শকুন্তলা পৃথিৱীৰপৰা অন্তৰ্ধান হ'ল। সেই শকুন্তলা আৰু হুগুস্তৰ জানো কেতিয়াবা পুনৰ্মিলন হ'ব, বজাৰ জানো লুপ্ত স্মৃতি কেতিয়াবা পুনৰ্জাগৰিত হ'ব, ইত্যাদি চিন্তাই দৰ্শক-চিন্তিত বৈচিত্ৰ্য আৰু কোতূহলৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ ধৰিলে।

ইয়াৰ পিছত নাটকৰ বৰ্ণ অঙ্কত দেখা গ'ল যে শত্ৰুৱতাৰ-নিবাসী এজন ধীৰে এদিনাখন এটা বোঁ মাছৰ পেটত বড়-প্ৰভাৱে সমুজ্জল বজাৰ নাম লিখা এটা আঙঠি পাই বজাৰত বিক্ৰী কৰিবলৈ লৈ গ'ল। বজাৰ নগৰৰক্ষীয়ে সেই আঙঠি দেখি ধীৰেৰে সৈতে অঙঠিটো লৈ বজাৰ ওচৰ পালেগৈ। আঙঠি দেখি বজা স্তম্ভিত হ'ল। আঙঠিৰ দৃষ্টিয়ে অভিশাপৰ আঁৰ কাপোৰ আঁতৰ কৰি শকুন্তলাৰ স্মৃতি বজাৰ মানস-পটত উদ্ভাসিত কৰি তুলিলে। মুহূৰ্ত্ততে বজা গম্ভীৰ হৈ পৰিল আৰু তেওঁ চকুলো টুকিবলৈ ধৰিলে। সকলোৱে ভাবিলে, এই আঙঠি দেখি নিশ্চয় বজাৰ কোনো প্ৰিয়জনলৈ মনত পৰিছে :

“ভস্ম দৰ্শনেন ভৱাভিমতো জনঃ স্মৃতঃ। মুহূৰ্ত্তং প্ৰকৃতিগম্ভীৰো-
হপি পৰ্যত্ৰফনয়ন আসীৎ।”^১

আঙঠিটো দেখিলে শকুন্তলাৰ কথা বজাৰ মনলৈ অহাৰ কথাই, কিয়নো সেই আঙঠিয়েই যে ‘অভিজ্ঞানাত্মৰণ’। অভিজ্ঞানাত্মৰণ দৰ্শনতে অভিলষিতজনৰ শাপ-মুক্তা শকুন্তলাৰ স্বৰণ।

শকুন্তলা হৃদয়ন্তৰ স্মৃতি-পথলৈ আহিল সঁচা; কিন্তু দৃষ্টি-পথলৈ অহাৰ কোনো সম্ভাৱনা নাই; কিয়নো, নাট্যশিল্পী কালিদাসে স্বামী-পৰিত্যক্তা শকুন্তলাক পৃথিৱীত নাৰাধি পৃথিৱীৰ উৰ্দ্ধলোকত স্থাপন কৰিছে। পৃথিৱীৰ যি কোনো ঠাইতে নাধাকক লাগিলে হৃদয়ন্তৰ পক্ষে শকুন্তলাক বিচাৰি উলিওৱাটো অসম্ভৱ নহ’লহেঁতেন।

অভিজ্ঞানে (শকুন্তলাৰ অনুস্মাৰক আঙঠিটোৱে) হৃদয়ন্তৰ হৃদয় বিদীৰ্ণ কৰি পেলালে। জীৱনৰ বিষয়-বাসনাৰ প্ৰতি তেওঁৰ কোনো আসক্তি নোহোৱা হ’ল। বিবহ-ক্লিষ্ট হৃদয়ন্তৰ স্মৃতিলৈ সঘনে আহিবলৈ ধৰিলে যে সঁচাকৈয়ে ইতিপূৰ্বে তেওঁ গোপনে শকুন্তলাক বিয়া কৰাইছিল আৰু মোহাচ্ছন্ন হৈ তেওঁক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছে। সেয়েহে তেওঁ আজি অনুতাপানলত দগ্ধ হ’ব লগীয়া হৈছে :

“যদৈব খলু স্বাস্থলীয়কদৰ্শনাদনুস্মৃতং দেৱেন সত্যমুচপূৰ্ব্বা মে তত্ৰভৱতী বহসি শকুন্তলা মোহাৎপ্ৰত্যাৱিষ্টোত তদাপ্ৰভৃত্যেৱ পশ্চাত্তাপমুপগতো দেৱঃ।”^১

অভিজ্ঞানে শকুন্তলাৰ লুপ্ত স্মৃতি পুনৰ জগাই তুলি হৃদয়ন্তৰ কেৱল বিবহ-যজ্ঞগাত জৰ্জৰিত কৰিয়েই ক্লান্ত থকা নাই, তেওঁক বিনিজ-বজ্জনী যাপন কৰিবলৈ বাধ্য কৰালে :

“শযাপ্ৰাস্তুৱিৱৰ্তনৈৱিগময়তুমিচ্ছ এৱ ক্ৰপাঃ।”^২

ৰাতি বজাৰ চকুত টোপনি নাই। ৰাতি গভীৰ টোপনি নহ’লে দিনত জানো সবল চিন্তা সম্ভৱ হয়? সবল চিন্তাৰ অভাৱেই উদ্ভাদনাৰ অন্ততম কাৰণ। হৃদয়ন্তৰ কথা-বাৰ্তাত সেই উদ্ভাদনাৰ আভাস ফুটি উঠিল। তেওঁ অভিজ্ঞানক নিন্দা কৰিলে : সেই নুকোমল আঙুলিবৰণা ওলাই গৈ তই কি কাৰণত পানীত পৰিলি

১. শকুন্তলা—৬ষ্ঠ অঙ্ক

২. ঐ ৬।৫

অথবা অচেতন বস্তুৱে ইয়াৰ মূল্যই বা বুজিব কেনেকৈ? আৰু
ময়ে বা প্ৰথমে প্ৰিয়তমাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলোঁ কিয়?

‘অচেতনং নাম গুণং ন লক্ষ্যয়েন্ন্যৈৱ কস্মাদদৰ্শীৰিতা প্ৰিয়া।’^১

দৃশ্যন্তৰ এনে মানসিক দৃষ্টিস্তৰ ভিতৰতে ইন্দ্ৰৰপৰা আহ্বান
আছিল, তেওঁ স্বৰ্গলৈ গৈ অম্বৰ-যুদ্ধত ইন্দ্ৰক সহায় কৰিব লাগে।
দৃশ্যন্তই ইন্দ্ৰপূৰ্বলৈ গৈ ইন্দ্ৰৰ কাৰ্য সমাধা কৰি উভতি অহোতে
হেমকূট পৰ্বতত মহৰ্ষি মাৰীচৰ আশ্ৰমপদ দেখিলে আৰু ঋষিক সশ্ৰদ্ধ
প্ৰণতি জনোৱাৰ মানসেৰে আশ্ৰমপদত প্ৰৱেশ কৰিলে।

মাৰীচৰ সেই পৱিত্ৰ আশ্ৰমপদত বজাই মলিন বসন পৰিহিতা,
এক বেণীধৰা, ব্ৰতকৃশ-শৰীৰা শকুন্তলাক দেখিলে। শকুন্তলাই
এই শূদীৰ্ঘ কাল তেওঁৰেই অপেক্ষাত নিয়মব্ৰত পালন কৰি কাল
ষাপন কৰিছে :

বসনে পৰিধূসৰে বসনা নিয়মক্ষামমুখী ধৃতৈকৱেণিঃ।

অতিনিকৰ্ণশ্চ শুদ্ধলীলা মম দীৰ্ঘং ৱিবহব্ৰতং বিভৰ্তি ॥^২

অনুতাপেৰে বিবৰ্ণশৰীৰ দৃশ্যন্তক দেখিও চিনিব নোৱাৰি
শকুন্তলাই শুধিলে, ‘এয়া অৰ্ষপুত্ৰ নে’? দৃশ্যন্তই উত্তৰ দিলে, ‘প্ৰিয়ে
তোমাৰ প্ৰতি আচৰণ কৰা প্ৰত্যাখ্যান-কড়তাই আজি অমুকুল
পৰিণামত ৰূপায়িত হৈছে, গতিকে তোমাৰ দ্বাৰা প্ৰত্যাভিজ্ঞাত
পুনৰ্পৰিচিত দৃশ্যন্ত আজি তোমাৰ সন্মুখত উপস্থিত’ :

প্ৰিয়ে ক্ৰোৰ্ধমপি মে ষ্মি প্ৰযুক্তমমুকুলপৰিণামং সংবৃত্তং
যদহমিদানীং হয়। প্ৰত্যাভিজ্ঞাতমাত্মনঃ পশ্যামি।^৩

শকুন্তলা যিদিনা দৃশ্যন্তৰ দ্বাৰ-দেশত উপস্থিত হৈছিল সিদিনা
দৃশ্যন্তই শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাভিজ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰিলে; আনহাতে
দৃশ্যন্তই আশ্ৰমপদত শকুন্তলাৰ সন্মুখত উপস্থিত হোৱাত শকুন্তলাই

১. শকুন্তলা—৬।১৩

২. শকুন্তলা—৭।২১

৩. ঐ ৭ম অঙ্ক

দুঃস্থৰ প্ৰত্যভিজ্ঞান পুনৰ্পৰিচয় লাভ কৰিলে। ইয়াকেই বোলা হৈছে অল্পকাল পৰিণাম।^১

শকুন্তলাই ক’লে, এয়া আৰ্যপুত্ৰই। দুঃস্থই ক’লে, এৰা বাহুব গোস্ব পিছত বোহিণীৰে সৈতে চন্দ্ৰৰ মিলন হোৱাৰ দৰে বিস্ময়ৰ মোহ জাঁতৰি যোৱাত আজি তোমাৰ সম্মুখত উপস্থিত হৈছোঁহি। তাৰ পিছত শকুন্তলাই সুধিলে, ‘এই হতভাগিনীক মহাবাহুব মনত পৰিল কেনেকৈ?’ এইদৰে কোৱাৰ পিছত শকুন্তলাৰ হৃদকূৰে পানী বৰলৈ ধৰিলে। তাকে দেখি দুঃস্থই ক’লে, ‘আগতে তোমাৰ চকুৰ পানী মচি পেলোৱা।’ এইবুলি কৈ বজাই নিজেই শকুন্তলাৰ চকুৰ পানী মচিব খোজোঁতে বজাৰ আঙুলিত থকা সেই উজ্জ্বল আঙঠিটো দেখি শকুন্তলাই কৈ উঠিল, “ইদং তৎ অঙ্গুলীয়কম্”—এইটোৱেই সেই অঙঠিটো। দুঃস্থই জনালে, এই আঙঠিৰ দৃষ্টিয়ে তোমাৰ স্মৃতিৰ কাৰণ : ‘অস্মাদঙ্গুলীয়োপলম্ব্যং খলু স্মৃতিকপলক্।’ এই আঙঠিয়েই পুনৰ্মিলনৰ কাৰণ হোৱা হেতু বজাই পুনৰ শকুন্তলাৰ আঙুলিত তাক পিন্ধাই দিবলৈ আশ্ৰিত প্ৰকাশ কৰিলে। শকুন্তলাই ক’লে, “নালাগে, নালাগে, প্ৰয়োজনৰ সময়ত যেতিয়া পোৱা নগ’ল এতিয়া মই ইয়াক বিশ্বাস নকৰোঁ। এই আঙঠি আৰ্যপুত্ৰৰ হাততে থাকক : ‘নাস্তি বিশ্বসিমি। আৰ্যপুত্ৰ এৱৈভদ্ধাবয়তু।’”

দুঃস্থৰ স্বনামাঙ্কিত বস্ত্ৰ-প্ৰভাবে সমুজ্জ্বল এই আঙঠিটো বজাই অভিজ্ঞান বা স্মৰণীয় হিছাপে শকুন্তলাৰ আঙুলিত পিন্ধাই দিছিল। এই অভিজ্ঞান এদিন শকুন্তলাৰ কাৰণে নিতান্ত প্ৰয়োজন আছিল; কিন্তু নিয়তিৰ কুটিল-চক্ৰত তেওঁ সেইদিনা সেই অভিজ্ঞান প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি প্ৰত্যাখ্যান বৰণ কৰিব লগীয়া হ’ল। আক সেই অভিজ্ঞান গৈ আকোঁ দুঃস্থৰ হাতত পৰিল। দৈৱই যেন সেই

১. স্বং বৰাগতানি তথা বয়ং ন প্ৰত্যভিজ্ঞাতানি। যস্মি পুনৰাগতে স্বয়া প্ৰত্যভিজ্ঞাত ইত্যল্পকালপৰিণামত। (বাণভট্ট-টীকা)

অভিজ্ঞান শকুন্তলাৰপৰা লৈ গৈ ৰুদ্ৰস্বৰ হাতত প্ৰত্যভিজ্ঞান হিছাপে তুলি দিলে। এই প্ৰত্যভিজ্ঞানৰ বলেৰেই পূৰ্ব পৰিচিত প্ৰত্যাখ্যাতা শকুন্তলাৰ স্মৃতি তেওঁৰ মানস-পটত উদ্ভাসিত হৈ উঠিল।

আকৌ, যি অভিজ্ঞানক শকুন্তলাই হেৰুৱাই বিবহ-ব্ৰত বাপন কৰিব লগীয়া হৈছিল, সেই অভিজ্ঞান পুনৰ প্ৰত্যভিজ্ঞান-ৰূপেই শকুন্তলাৰ সন্মুখত উপস্থিত হৈছিল; সেয়েহে শকুন্তলাই কৈ উঠিল 'ইদং তৎ অঙ্গুলীয়কম্। তৎ স্মৃতিকপম্ ইদং প্ৰত্যক্ষকপম্ অঙ্গুলীয়কম্।' এই যে দৰ্শন আৰু স্মৰণ-ৰূপ সঙ্কল্যাত্মক জ্ঞান তাৰেই নাম প্ৰত্যভিজ্ঞান। সেয়েহে কবিয়ে ৰুদ্ৰস্বৰ স্মৃতি জাগৰণ আৰু শকুন্তলাৰে সৈতে পুনৰ্মিলনক 'প্ৰত্যভিজ্ঞাতমাগ্নানম্' বুলি অভিহিত কৰিছে।

কালিদাসে তেওঁৰ কাব্য আৰু নাটকত অভিজ্ঞানৰ বিভিন্ন দিশ আৰু ৰূপ দেখুৱাই শ্ৰেষ্ঠ নাটক 'অভিজ্ঞানশকুন্তলা'ত অভিজ্ঞান আৰু প্ৰত্যভিজ্ঞানৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাই নাটকৰ সামৰণি মাৰিছে।

প্ৰকৃতিৰ কবি কালিদাস

মহাকবি কালিদাসৰ কাব্য-প্ৰতিভাই নানা ফালৰপৰাই সাহিত্য-বস-পিপাসু মনৰ যথামথ সামগ্ৰী যোগাই আহিছে। কবিয়ে সমগ্ৰ সাহিত্যতে তেওঁৰ নায়ক-নায়িকাৰে সৈতে বিশ্ব-প্ৰকৃতিৰ এটা অভিন্ন সম্বন্ধৰ সন্ধান দৰ্শাইছে। নিসৰ্গ চিত্ৰাঙ্কনত কবিৰ সূক্ষ্মদৰ্শিতা যিদৰে সুস্পষ্ট, প্ৰকৃতিৰে সৈতে মানৱ জীৱনৰ বিপুল সময়ৰ যোগসূত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাতো সেইদৰে তেওঁ সুশৃঙ্খল। কবিৰ অতুল তুলিকাৰ স্পৰ্শত প্ৰকৃতিৰ পট-ভূমিকাত পৰ্বত-পাহাৰ, গিৰি-শৃঙ্গ, সাগৰ-সৰোবৰ, নদী-নিৰ্বাণী, আশ্ৰম-অবণ্য, চহৰ-নগৰ, প্ৰান্ত:-সন্ধ্যা, দিন-ৰাতি, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ, চন্দ্ৰ-সূৰ্য, আকাশ-পৃথিৱী, মেঘ-বৰষুণ আৰু ছয় ঋতু যিদৰে পৰিস্ফুট সেইদৰে তাৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক গছ-লতা, ফল-ফুল, পশু-পক্ষী আদিও অভিনৱ সৌন্দৰ্য্যৰে মণ্ডিত। কবিৰ হাতত পৰম্পৰে এটা সুন্দৰ সামঞ্জস্য বন্ধা কবি প্ৰকাশ পাইছে। সেই কাৰণে কবিৰ সাহিত্যত স্তৰে স্তৰে যিবোৰ গছ-লতা, ফল-ফুল, জীৱ-জন্তু, নদ-নদী, পৰ্বত-পাহাৰ নিজ নিজ পৰিৱেশত অঙ্কিত হৈছে তাৰ কোনো ঠাইতে অসংলগ্ন আৰু অসঙ্গত পৰি-কল্পনাৰ অৱকাশ নাই।

মানুহৰ জীৱনৰ ওপৰত প্ৰকৃতিৰ প্ৰভাৱ অতুলনীয় আৰু অপৰিসীম। প্ৰকৃতিৰ বুকুত আমাৰ উৎপত্তি আৰু তাতেই আমাৰ শেষ বিজ্ঞান্টি। মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত যি এটা স্বাভাৱিক ঘনিষ্ঠ সৰ্ব্বদা আছে, স্বভাৱ-কবি কালিদাসে তেওঁৰ সাহিত্যত সেই লক্ষ্যৰ নিখুঁত চিত্ৰ আঁকি পাঠকৰ সন্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে।

মানুহৰ সুখ-দুখ, আনন্দ-বিষাদ, ঘাত-প্ৰতিঘাত, উত্থান-পতনৰ
স্বৰূপ চিত্ৰাঙ্কনকেই কবি-কল্পনাৰ পৰাকাস্তা। বুলি ধৰি ল'ব নোৱাৰি,
সেইবোৰক বাস্তৱ-ৰূপত ৰূপায়িত কৰিবলৈ, জাঁজন্ত কৰিবলৈ,
প্ৰাণৰ স্পন্দনেৰে সঞ্চাৰিত কৰিবলৈ আত্মবজ্জিক প্ৰাকৃতিক আৱেষ্টনৰ
একান্ত প্ৰয়োজন; কিয়নো সেই প্ৰাকৃতিক আৱেষ্টনেৰে সৈতে
মানৱ জীৱনৰ এটা চিৰন্তন নিৰ্গম সম্বন্ধ আছে। সেই সম্বন্ধৰ
চিত্ৰটো হৃদয়-গ্ৰাহী কবি অঙ্কিত কৰাৰ প্ৰয়োজন আৰু সেই
প্ৰয়োজন পৰিস্ফুটভাৱে প্ৰতিফলিত কৰিব পাৰিলেহে, কবিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব
প্ৰতিপাদিত হয়, তেতিয়া সৌন্দৰ্যৰ পূৰ্ণ বিকাশ হয় আৰু সেই
সৌন্দৰ্যৰ অমূল্যভূতিয়ে মানুহক অনাবিল আনন্দ দিয়ে।

ভাৰতবৰ্ষ প্ৰকৃতিৰ বম্য ভূমি। ভাৰতৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৱলীয়ে
নানাভাৱে কবিৰ কাব্যত বস সৃষ্টিৰ উপাদান যোগাইছে।
কবিৰ অনুপম কৌশল হেতু প্ৰকৃতিৰ সামগ্ৰীসমূহ তেওঁৰ কাব্যত
ন ন ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে।

কালিদাস প্ৰকৃতিৰ পূজাৰী। প্ৰকৃতিৰ বুকুৰপৰা যি সুন্দৰ,
যি পৱিত্ৰ, যি মনোজ্ঞ, তাৰ বৰ্ণনাৰে কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যক
শ্ৰীমণ্ডিত কৰি তুলিছে। কবিৰ কাব্যত প্ৰকৃতিৰ প্ৰলয়ঙ্কৰী মূৰ্তিৰ
ভয়াবহ কল্পনা নাই। কালিদাস প্ৰকৃতিৰ শান্ত, সৌম্য মধুৰ ৰূপৰেই
উপাসক। যি সুন্দৰ, যি মনোজ্ঞ, সি চেতন-অচেতন যিয়েই নহওক
লাগিলে, কবিয়ে তাৰেই মাথোন কল্পনা কৰিছে।

কালিদাস ৰাজ-পণ্ডিত। ৰাজকীয় পৰিৱেশত জীৱন যাপন
কৰিছে; কিন্তু প্ৰকৃতিৰ যাবতীয় আভৰণেৰে সৈতে তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ
সম্বন্ধ দেখিলে তেওঁৰ বস-গ্ৰাহী পাঠক মাত্ৰেই আশ্চৰ্য্যান্বিত নহৈ
নোৱাৰে। তুৰাৰ-ধৱল শৃঙ্গেৰে স্তম্ভোদ্ভিত হিমালয়, পুণ্ড্ৰোৱা
গজা-বহুনাৰ পৱিত্ৰ মিলন, বংচতীয়া ফুলেৰে জাতিকাৰ পুষ্পোতান,
যজ্ঞীয় আহুতিৰ স্তম্ভকেৰে স্তম্ভাঙ্কিত তপোবনৰ বৰ্ণনাই কোন বসিক
পাঠকৰ মন মুগ্ধ নকৰাকৈ থাকিব পাৰে। এহাতে সুৰম্য ৰাজ

অষ্টাঙ্গিকা, বসন্তীৰ নৃত্য-পীঠেৰে বিলাস-মগ্নিত বাজ-অন্তঃপূৰ, নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰেমাকৰ্ষণৰ উদ্বোধক মনোহৰ পুষ্পোত্তান, আন হাতে ঋষিৰ পৰ্বকুটীৰ, সংসাৰৰ বিবয়-বাসনা ত্যাগ কৰা আত্ম-বাসীৰ কঠোৰ সাধনা, ফলমূলাহাৰী যুনিৰ তপস্তাৰ ক্ষেত্ৰ বৰ্ণনাৰে বৈচিত্ৰ্যময় প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ মনোৰম চিত্ৰ আঁকি চিৰ দিনৰ বাবে পাঠকৰ মন আকৰ্ষণ কৰি ৰাখিছে।

মনোহৰ প্ৰকৃতিৰ অল্পপম সৌন্দৰ্যত কবি-হৃদয় উদ্বেলিত ; ই কবিৰ কল্পনাক দিগন্ত-প্ৰসাৰী কৰি তুলিছে। কবিয়ে প্ৰকৃতিৰ নানা বিধ বস্তুক মাতৃহৰ প্ৰসাধনৰ সামগ্ৰী হিছাপে অঙ্কিত কৰি সাহিত্যৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়াইছে। প্ৰকৃতি সাহিত্য-কলাৰ অলংকাৰ স্বৰূপ। কবিয়ে প্ৰকৃতিৰ মনোমোহা দৃশ্যেৰে তেওঁৰ কাব্য অলংকৃত কৰি পাঠকৰ সম্মুখত দাঙি ধৰি উপভোগৰ সমল যোগাইছে আৰু সজ্জন পঠকৰ অন্তৰ জয় কৰিছে।

কবি কালিদাস নৈসৰ্গিক কবি আৰু নৈসৰ্গিক বৰ্ণনাৰেই তেওঁৰ কাব্য পৰিপূৰ্ণ। ভাৰতৰ পৰ্বতবান্ধিৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্যই কবিৰ মন পুলকিত কৰি তুলিছে। এই পৰ্বতশ্ৰেণীৰ ভিতৰত হিমালয়, হেমকূট, বামগিৰি, চিত্ৰকূট, কৈলাস, বিষ্ণু আৰু আত্মকূটৰ দৃশ্যই কবিৰ মন বিশেষভাৱে আকৰ্ষণ কৰিছে।

পৰ্বত-বৰ্ণনা :

কালিদাসে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত হিমালয়ৰ বৰ্ণনা কৰিছে। হিমালয়ক তেওঁ নগাধিৰাজ বুলি আখ্যা দিছে। ই দেৱতাসকলৰ আবাস। উত্তৰ দিশত ই অন্তৰ্ভুক্ত আৰু পূব সাগৰৰপৰা পশ্চিম সাগৰলৈ বিস্তৃত। ই পৃথিৱীৰ মানদণ্ড, ‘স্থিতঃ পৃথিৱ্যা ইয় মানদণ্ডঃ।’^১ ই উজ্জল বস্তুৰ ভাণ্ডাৰ আৰু অমূল্য মহৌষধিৰ উৎপত্তি-স্থান। সেন্দূৰ, গৈবিক আদি বৰ্ণৰ শিলসমূহেৰে হিমালয়ৰ শৰীৰ গঠিত।

মেঘ আহি হিমালয়ত উপস্থিত হ'লে, মেঘৰ বিষ হিমালয়ত প্ৰতিফলিত হয়। তেতিয়া হিমালয়ে নানা বৰণ ধাৰণ কৰে। এই দৃশ্য দেখিলে অলুমান হয়, যেন অকালতে সন্ধ্যা সমাগত। তাকে দেখি দিবা অঙ্গৰাবিলাক সন্ধ্যা পৰিধান ল'বলৈ ততাতয়াকৈ লবি যায়।

স্নিগ্ধ, শীতল সমীৰণে ইয়াৰ চতুৰ্দ্দিশ স্পৰ্শিতল কৰি ৰাখে। কল্ববীৰ্য্যগৰ নাভিৰ গন্ধেৰে ইয়াৰ শিলাময়-ভূমি সুবভিত। বতাহেৰে পূৰ্ণ হোৱা বাঁহবিশেষে ইয়াত বাঁহীৰ দৰে স্নমধুৰ ধ্বনি তোলে : যঃ পূৰ্বয়নকীচকবন্ধভাগান্নবীমুখোথেন সমীৰণেন।^১ মনোহৰ কুসুম, কোমল তৃণ, শুকুমাৰ লতা, স্নদৃশ্য-সমন্বিত হিমালয়। ইয়াৰ উচ্চ শৃঙ্গ দেৱ-কিংবাবিলাকৰ বম্য ভূমি। চামৰ যুগৰ জোনালী নেজেৰে ইয়াক বা দি হিমালয় যে গিৰিৰাজ তাৰ যথার্থতা বন্ধা কৰে : 'যস্তাৰ্ঘ্যযুক্তং গিৰিৰাজশৰং কুৱন্তি বালয়াজনৈশ্চমৰ্যঃ।'^২ এই হিমালয় যন্তৰ অঙ্গশৰণ, সোমলতাৰিৰ উত্তৰ-ক্ষেত্ৰ আৰু পৃথিৱীৰ ভাৰ-বহন-দক্ষ, দেৱাদিদেৱ মহাদেৱৰ প্ৰণয়াকাজক্ষী হৈ উমাই হিমালয়ত কঠোৰ ভগন্তা কৰে। ই পাৰ্বতী-পৰমেশ্বৰৰ মিলন ক্ষেত্ৰ। জগতৰ ত্ৰাণ-কৰ্তা, তাৰকাসুৰ-নিধনকাৰী কাৰ্ত্তিকেয়ৰ ইয়াতেই আবিৰ্ভাৱ। হিমালয় পৰম পৱিত্ৰ গঙ্গাৰ প্ৰথম প্ৰকাশ স্থান। কৃষ্ণ আৰু কপিল বৰ্ণৰ মেঘ ইয়াৰ শৃঙ্গৰ সন্নিৱৰ্ত্ত উপস্থিত হ'লে ইয়াক নিজৰ শিঙেৰে তুলি লোৱা, নন্দীৰ পিঠিত লাগি ধৰা বোকাৰ দৰে দেখা যায়।

কবিৰ চকুত চিত্ৰকূট পৰ্বত বৃহৎ আকাৰৰ বৃষভ। ইয়াৰ কন্দৰবপৰা নিৰ্ব্বৰ-ধ্বনি নিৰ্গত হৈছে। ইয়াৰ শৃঙ্গৰ আগভাগত মেঘবাশি সংলগ্ন হোৱাত ইয়েই পঙ্কমণ্ডিত শিঙেৰে শকাৱমান মন্ত্ৰ

বৃষভৰ দৰে দৰ্শকৰ চিত্ত আকৰ্ষণ কৰে : ‘দৃশ্ব: বক্ৰদ্বানিহ চিত্ৰকূট:।’^১

বৰ্ষাৰ প্ৰথম দিনত জলবাহী মেঘে বাৰগিৰি পৰ্বতক অলিঙ্গনেৰে সন্তোষণ জনাইছে। পৰ্বতেৰে সৈতে মনমন্ত হস্তীৰ খেল দৰ্শকৰ চিত্তাকৰ্ষক হৈ উঠিছে।

বিন্ধ্য পৰ্বতৰ দাঁতিয়েদি নৰ্মদাৰ উজ্জল সলিল প্ৰবাহমান হৈ আছে। এই পৰ্বতৰ উচ্চ-নীচ শিলসমূহে বেৰা নদীক বিশীৰ্ণ কৰিছে। সেই হেতু এই বিন্ধ্য পৰ্বতে ভয়ৰেখাৰে চিত্ৰাঙ্কিত হাতীৰ শৰীৰৰ দৰে শোভা ধাৰণ কৰিছে :

‘ভক্তিক্ষেদৈৰিৱ দ্বিৰচিতাং ভূতিমঙ্গে গজশ্চ।’^২

আত্মকূট পৰ্বত-শিখৰৰ নামনি ঠাইবোৰ বনজ আমগছৰ পকা ফলসমূহেৰে উপচি আছে। এই পৰ্বতৰ মাজভাগ শ্ৰাম বৰগীয়া, আন অংশ পাণ্ডুবৰগীয়া হোৱাত ই ধৰিত্ৰীৰ বক্ষস্থলৰ দৰে আতঁকৈ আকৰ্ষক হৈ উঠিছে।

কৈলাস পৰ্বত সুউচ্চ শৃঙ্গ-বিশিষ্ট, পছমৰ দৰে শুভ্ৰ, আকাশ অবধি পৰিব্যাপ্ত। উজ্জল কৈলাসশৃঙ্গ দেৱাজনাসকলৰ মুখ-দৰ্শণ-সদৃশ। ইয়াক দেখিলে অভুৱান হয়, কৃতজ্ঞাৰ প্ৰতি দিনৰ অষ্ট-হাস্তসমূহ যেন একে ঠাইতে ভূপীকৃত কৰি ৰখা হৈছে।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তলা’ত কবিয়ে ছেমকূট^৩ পৰ্বতৰ বৰ্ণনা দিছে : ছেমকূট পূব সাগৰৰপৰা পশ্চিম সাগৰলৈ বিস্তৃত। ই সোণবৰগীয়া। এই পৰ্বত শিখৰৰপৰা অবিজ্ঞানত গতিৰে বৈ থকা সোণোৱালী জলপ্ৰৱাহে কোন দৰ্শকৰ নো মন মুগ্ধ নকৰাকৈ থাকে ?

‘বহুব্ৰূহ’ত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, কবিৰ মনত দাক্ষিণাত্য সুন্দৰী নায়িকাৰ তুল্য। মলয় আৰু দহৰ পৰ্বত সেই নায়িকাৰ যেন স্তন-বৃগল। চন্দন বৃক্ষেৰে সুশোভিত সেই পৰ্বত। সেই দৃষ্ট

১. বহুব্ৰূহ— ১০৪৭

২. বেষুত— ১১২

৩. অভিজ্ঞান শকুন্তলা—৭ম অঙ্ক।

দেখিলে অকুমান হয়, ডিবোতালকলে যেন নিজ বুকুত চন্দনৰ প্ৰলেপ লৈ স্নগন্ধ বিস্তাৰ কৰি আনন্দ উপভোগৰ সময় যোগাইছে।^১

সেই একেখন মহাকাব্যত আকৌ এটা পৰ্বতৰ জগত আমাৰ পৰিচয় ঘটে। বিবাহৰ সময়ত অজই ইন্দুমতীক সমুখত লৈ অগ্নিক প্ৰদক্ষিণ কৰা দৃষ্ট দেখিলে অকুমান হয়, দিনে যেন বাতৰি আগত লৈ স্নমেক পৰ্বতহে প্ৰদক্ষিণ কৰিছে : ‘মৈবোকপাস্তেদ্বিব বৰ্ত্তমানম্।’^২ দিন আৰু বাতৰিৰ সংজ্ঞাত স্নমেক পৰ্বতৰ স্বৰ্ণাভ ভ্যোতি প্ৰজ্জ্বলিত অগ্নিৰ সোণবৰণীয়া শিখাৰ দৰে উজ্জ্বল হৈ উঠিছে।

সাগৰ-বৰ্ণনা :

‘বসুন্ধৰা’ৰ ত্ৰয়োদশ সৰ্গত মহাকবিয়ে মহাসাগৰৰ বৰ্ণনাৰে সহৃদয় পাঠকৰ মন আগুত কৰি তুলিছে। কবিয়ে মহাসাগৰক ভগৱান বিষ্ণুৰ স্বৰূপ বুলি অভিহিত কৰিছে। এই মহাসাগৰ বিষ্ণুৰ দৰে নিজ মহিমাৰে দশোদিশ ব্যাপি আছে : ‘স্থিতং দশ ব্যাপ্য দিশো মহিমা’।^৩ সহস্ৰকপধাৰী বিষ্ণুৰ দৰে ইয়াৰ অকোভনীয় কপ, অৱস্থা বিবিধ আৰু কপো নানা। ই অপৰিমেয়, অপৰিসীম, নিত্য আৰু বৰ্ণনাৰ অতীত। যুগান্তকাৰী ভগৱান বিষ্ণুৱে যুগান্তানন্ত চৰাচৰ জগতক সংহাৰ কৰে আৰু সেই প্ৰলয় কালত যোগনিজা আশ্ৰয় কৰি তেওঁ এই মহাসাগৰৰ বুকুতেই শয়ন কৰে।^৪ শত্ৰু-সমুপদ বজাসকলে ধৰ্মপৰায়ণ মধ্যস্থ বজাৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ দৰে ইন্দ্ৰৰ ভয়ত শত শত পৰ্বতে এই শৰণাগতবৎসল সমুদ্ৰৰ বুকুত

১. বসুন্ধৰা ৪।৫১-৫২

২. ঐ ৭।২৪

৩. দ্বিকোবিদ্যাস্তামবধাবণীয়াদুত্তৰা কপমিয়ত্তয়া ই। (বসু ১৩।৫)

৪. অহুং যুগান্তোচিভযোগনিজঃ সংহত্য লোকান্পৃকবোহধিশেতে।

(বসু ১৩।৬)

আশ্ৰয় লয়। যবাহ কপ ধাবণ কৰি ভগৱান বিষ্ণুৱে যেতিয়া পাতালবৰণা পৃথিৱী উদ্ধাৰ কৰে, তেতিয়া এই মহাসাগৰৰ প্ৰলয়-কালৰ পৰিবৰ্ধিত স্বৰ্গ সলিলবাশিয়ে মুহূৰ্ত্তৰ বাবে হ'লেও বসুন্ধৰাৰ মুখাবৰণৰ কাম কৰে।^১

এই মহাসাগৰ একনিষ্ঠ প্ৰেমিক, স্ত্ৰী-সন্তোষাত অভিযয় নিপুণ, তটিনীসমূহৰ পতিকল্প; তটিনীসমূহ যে মুখাপৰ্ণত স্বভাৱতে প্ৰগল্ভা। তবঙ্গ ভৰত নাচি নাচি তটিনী তটিনীপতিৰ লগত সজতা হয়। সমুদ্ৰই সিহঁতৰ তবঙ্গ-কপ অধৰ পান কৰি তৃপ্তি লাভ কৰে আৰু নিজৰ তবঙ্গ-কপ অধৰ পান কৰাই সিহঁতক সন্তুষ্ট কৰে :

মুখাপৰ্ণেৰ্ণ প্ৰকৃতিপ্ৰগল্ভা: স্বয়ং তবংগাধৰদানদক্ষ:।

অনন্তসামান্তকলত্ৰয়ন্তি: পিবত্যাসৌ পায়য়তে চ সিক্: ॥^২

জলচৰ প্ৰাণীসমূহে সমুদ্ৰৰ সৌন্দৰ্য বঢ়াইছে। সমুদ্ৰৰ কোনো ঠাইত প্ৰবলকায় তিনি মাছৰ বন্ধনুত শিৰবৰণা সহস্ৰ ধাৰাৰে জল উথিত হৈছে; তাক দেখিলে ধাৰাযন্ত্ৰ বুলি ভ্ৰম হয়।

জলহন্তীসমূহে হঠাৎ ওপঙি উঠি সাগৰৰ ফেনবোৰ বিস্তৃত কৰে। সেই ফেন সিহঁতৰ কপাল আৰু কাণত সংলগ্ন হোৱাত সিহঁতক ক্ষন্তেকৰ বাবে কৰ্ণভূষণেৰে ভূষিত হোৱা যেন দেখা যায়।

কোনো কোনো ঠাইত সমুদ্ৰ-ভীৰৰ স্থলীতল বাহু পান কৰাৰ আশাৰে গাঁতবৰণা সাপবোৰ ওলাই আহিছে। সাগৰৰ তবঙ্গেৰে সৈতে সিহঁতৰ প্ৰভেদ নাই বুলিলেই হয়; কেৱল কণামণ্ডল শোভা কৰা মণিবাশিৰ জ্যোতি নুৰ্ধ-কিবৰণৰ সম্পৰ্কত সমৰ্থক সমুদ্ৰজল হোৱা হেতু সিহঁতক পৃথক কৰি তুলিছে।

জলপান কৰিবলৈ মেঘসমূহ সমুদ্ৰৰ বন্ধত অৱতীৰ্ণ হৈছে, হঠাৎ প্ৰবল বাহু-বেগেৰে মেঘ আবৰ্জিত হৈছে,— এই দৃশ্য দেখিলে অজ্ঞান হয় যেন মন্দৰ পৰ্বতৰ ছাৰা সমুদ্ৰ আকৌ এবাৰ প্ৰমথিত হ'বলৈ ধৰিছে। অতি দূৰ হেতু লৱণসমুদ্ৰৰ চক্ৰাকাৰ ভীৰকুৰি কীণ আৰু

১. অন্তাচ্ছমন্ত: প্ৰলয় প্ৰবৃত্তং মুহূৰ্ত্তকালকপং বহুৰ। (বহু ১০।৮)

২. বসুন্ধৰা—১৫।৯

তমাল-তালী আদি বন্বাজিবে নীল বৰণীয়া হোৱাত তাক জোহাৰ পৰিধি-বেখাৰ ওপৰত মামৰব কলঙ্ক বেখা যেন দেখা গৈছে :

দ্বাদশচক্ৰনিভস্ত তসী তমালতালীৱনবাজিনীলা ।

আভাতি ৱেলা লৱণাস্থবান্ধৰ্ণবানিৱৰ্দ্ধে কলঙ্কবেখা ॥^১

‘বহুবংশ’ৰ প্ৰথম সৰ্গত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, কবিৰ মনত বহুবংশৰ বৰ্ণনীয় বিষয় ছপাৰ সাগৰ-সদৃশ আৰু সেই সাগৰ অতিক্ৰম কৰিবলৈ তেওঁৰ ধীশক্তি মাত্ৰ ভেলৰ দৰে নগণ্য ।^২

সেই কাব্যৰ দ্বিতীয় সৰ্গত পোৱা যায়, মহৰ্ষি বশিষ্ঠৰ ধেনু নন্দিনী পৃথিৱী-স্বৰূপা আৰু নন্দিনীৰ বাট চাৰিটা যেন চাৰিটা শাস্ত্ৰত সমুদ্ৰ : ‘পয়োধৰীভূতচতুঃসমুদ্ৰাং জুগোপগোকপধৰামিৰোহীম ।’^৩ কবিয়ে সাগৰক বড়গৰ্ভা ধৰিত্ৰীৰ মেখেলা বুলি অভিহিত কৰিছে : ‘নিধানগৰ্ভামিৱ সাগবান্ধবাম্ ।’^৪ কবিৰ কল্পনাত পৃথিৱী নায়িকা আৰু সাগৰ সেই নায়িকাৰ মেখেলা । চন্দ্ৰক দেখিলে সাগৰৰ জল উচ্ছসিত হৈ উঠে, সাগৰৰ আকাশচূড়ী উমিৰ যেন চন্দ্ৰক চুন্দন কৰিবলৈ হেপাহ : ‘মহোদধে: পূব ইৱেন্দুদৰ্শনাৎ ।’^৫ চন্দ্ৰেৰে সৈতে সাগৰৰ কি মধুৰ সঙ্গ। চন্দ্ৰৰ জ্যোৎস্নাই সাগৰৰ বুকুত জোৱাৰ-ভাটাৰ সৃষ্টি কৰে : ‘চন্দ্ৰং প্ৰব্ৰজোমিবিৰোমিমালী ।’^৬

এই সাগৰে পৃথিৱীৰ অশেষ উপকাৰ সাধন কৰে । সূৰ্যই সাগৰবৰণৰ জল আহৰণ কৰে আৰু বাটিকপে সেই জল বিতৰণ কৰি পৃথিৱীক শস্ত-শ্ৰামজা কৰি তোলে : ‘সহস্ৰগুণমুৎস্ৰষ্টুমা দন্তে হি বসং বৰিঃ ।’^৭ এই সাগৰ নানা বিধ বড়ৰ আৰু ‘বড়াকবং দ্বীক্য’ ।^৮

১. বহুবংশ—১৩।১৫

২. ঐ ১।২

৩. ঐ ২।৩

৪. ঐ ৩২

৫. ঐ ৩।১৭

৬. ঐ ৫।৬১

৭. ঐ ১।১৮

৮. ঐ ১৩।১

ৰামচন্দ্ৰৰ মুখেৰে কবিয়ে সাগৰৰ অল্পপম দৃষ্টি বৰ্ণনা কৰিছে :

দ্বৈদেহি পশ্চা মলয়াবিভক্তং মৎসেতুনা কেনিলমবুবাশিম্।

ছায়াপথেনৈৱ শবৎপ্ৰসন্নমাকাশমাস্কিতচাকতাবম্ ॥^১

হে বৈদেহী, সোৱা চোৱী, কেনপুঞ্জৰে বিৰাজিত সাগৰ, আমাৰ নিৰ্মিত সেতুৰ দ্বাৰা মলয়পৰ্বত পৰ্যন্ত হুভাগত বিভক্ত হৈ ছায়াপথেৰে হুভাগত বিভক্ত হোৱা বৰগীয়া তাৰকাৰাজিৰে মণ্ডিত শবৎ কালৰ স্নানিমল আকাশৰ দৰে স্নানোভন যেন দেখা গৈছে।

নদীৰ-বৰ্ণনা :

কবিয়ে ভাৰতৰ পবিত্ৰ নদী গঙ্গা, যমুনা, গোদাৱৰী, সবৰ্ষতী, নৰ্মদা, সিন্ধু আৰু কাৱেৰীৰ বৰ্ণনা কবিয়েই ক্ৰান্ত থকা নাই, ভাৰতৰ আন নদী-উপনদীয়েও তেওঁৰ সাহিত্যত স্থান পাইছে। মন্দাকিনী, মালিনী, সবয়ু, সিপ্ৰা, সোণভদ্রা, তমসা, উধ্য, ভিধ্য, বেতৱতী, নিৰিঙ্ক্যা, গম্ভীৰী, চম্পাৱতী আৰু নানা।

পৰ্বতৰ ভিতৰত হিমালয় যেনে প্ৰিয় পৰ্বত, নদীৰ ভিতৰত গঙ্গাও কবিৰ সবাতকৈ প্ৰিয় নদী। সাবলীল ভাৱে কবিয়ে গঙ্গাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। 'বয়ুৱংশ'ত কবিয়ে গঙ্গাৰ উৎপত্তি-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত গঙ্গাক হৰজটাত্ৰষ্ট বুলি আখ্যা দিছে : 'বভৌ হৰজটাত্ৰষ্টাং গঙ্গামিহ ভগীৰথঃ।'^২ কিন্তু 'কুমাৰসম্ভৱ'ত গঙ্গাক মহাদেৱৰ সাক্ষাৎ জলময় ৰূপ বুলিয়ে অভিহিত কৰিছে : 'শস্তোৰশ্তোময়ী মূৰ্তিঃ সৈৱ দেৱী স্ৰুৰাপগা।'^৩ আকৌ সেই কাব্যতেই কবিয়ে গঙ্গাক মোক্ষ মার্গৰ অৰ্হিষ্ঠাত্ৰী দেৱী, স্বৰ্গাৰোহণৰ সোপান বুলি উল্লেখ কৰিছে : 'স্বৰ্গাৰোহণনিঃপ্ৰেণিৰ্মোক্ষমার্গাধিদেৱতা।'^৪ 'মেঘদূত'ত কবিয়ে হিমালয়ৰ উচ্চ

১. বয়ুৱংশ—১০।২

২. বয়ুৱংশ ৪।৩২

৩. কুমাৰসম্ভৱ ১০.২৬

৪. ঐ ১০।২২

শিখবৰপৰা নামি অহা জাহ্নৱীৰ পুণ্য প্ৰবাহক সগৰ বজাৰ সন্ধান-
সকলৰ স্বৰ্গলৈ যোৱাৰ সোপান বুলি অজ্ঞাবে দ্ৰৱণ কৰিছে : ‘জহো:
কস্তাং সগৰতনয়স্বৰ্গসোপানপঙ্কতিম্ ।’^১ পুণ্যতোয়া গজাৰ প্ৰতি
কবিৰ আবেগ অজ্ঞাবে পৰিপূৰ্ণ। ‘বদ্বংশ’ত গজাৰ বৰ্ণনা অতি
মনোৰম হৈ উঠিছে। গজা-যমুনাৰ অতুলনীয় সঙ্গম-বৰ্ণনাত কবি-
প্ৰাণ উৰ্বেলিত হৈ উঠিছে। যমুনাই যেন গজাৰ শোভা হৃদয়ে
বিস্তাৰ কৰিছে। গজাৰ শুভ্ৰ জলে যমুনাৰ নীল জলৰ লগত সংমিশ্ৰিত
হৈ অপূৰ্ণ ক্ৰীড়াৰণ কৰিছে। যমুনাৰে সৈতে সঙ্গম হোৱাত গজাক
এডাল বগা সূতাৰে গঁধা ইন্দ্ৰনীল যুক্ত যুক্তাৰ হাবৰ দৰে দেখা
গৈছে। এই সংমিশ্ৰিত নদীযুগলে বগা আৰু নীলা পত্ৰমৰ এধাৰি
মালাৰ আকৃতি ধাৰণ কৰিছে। এলানি শুভ্ৰ ৰাজহংসৰ সদৃশ
গজাৰ শোভা কৃষ্ণহংস-সদৃশ যমুনাৰে অধিক বিতৰ্ণিত হৈ
উঠিছে। বগা চন্দনেৰে শোভিত পৃথিৱী-সদৃশ গজা যমুনাৰে সৈতে
সংযুক্ত হৈ কৃষ্ণাণ্ডকৰ প্ৰসাধন লৈ যেন দৰ্শকৰ মন মুগ্ধ কৰি তুলিছে।
যমুনাৰ নীল জলৰ চৌ ভেদ কৰি মিলিত হোৱা গজাক গছৰ শ্ৰাম-
বৰীয়া পাতবোৰৰ ছাঁ ভেদ কৰি যোৱা হৃৎ-শুভ্ৰ জোনৰ পোহৰৰ
দৰে দেখা গৈছে। কবিয়ে কয়, গজা আৰু যমুনাৰ সঙ্গম কেন্দ্ৰত
বিসকলে অবগাহন কৰি দেহ ত্যাগ কৰে, পুণ্যাঙ্গাসকলৰ তত্ত্বজ্ঞান
নোহোৱাকৈয়ে পুনৰ্জন্ম নাইকিয়া হয় : ‘তদ্বাহবোধেন হিনাপি ভূয়ন্ত-
ছুত্যাঙ্গাং নাস্তি শৰীৰবন্ধঃ ।’^২ গজা শৰতৰ শুভ্ৰ মেঘ ; যমুনা নীল
আকাশ। প্ৰয়াগৰ গজা শুভ্ৰ-ভঙ্গ-মণ্ডিত, কৃষ্ণদৰ্প-বেষ্টিত শঙ্কৰ-
সদৃশ : ‘কৃষ্ণোবগভূষণেৰ ভদ্ৰাজবাগা তদ্বৰীৰবন্ধঃ ।’^৩

‘মেঘদূত’ত বহু নদীৰ বৰ্ণনাই আমাৰ মন আকৃষ্ট কৰি তোলে।
প্ৰাণৰ প্ৰেয়সীৰ দৰে নদীসমূহে মেঘৰ মন আকৃষ্ট কৰিছে। বেজবৰ্তী

১. মেঘদূত ১।৫৩

২. বদ্বংশ ১৩।৫৮

৩. ঐ ১৩।৫৭

চকল চৌৰ হেন্সোজনি তুলি বৈ গৈছে, সেই চৌ নায়েিকাৰ যেন
কটাক। সেই কামাসক্তা নায়েিকাক চুহন কৰি যেন মেঘ উৰি গ'ল
কোনোবা অজান দেশলৈ। নাভি পৰ্যন্ত বুকু উৎস কৰি লাজকুৰীয়া
নায়েিকা চক্ৰাকাৰে নিৰ্বিক্ৰিয়া হুহু মন্দ গতিৰে বৈ গৈ আছে।
নিৰ্বিক্ৰিয়াৰ দাঁতিৰ বগলীজাকেই তাইৰ মেখলা, বগলীসমূহৰ কণ্ঠ-
কনিৰেই যেন নিৰ্বিক্ৰিয়াৰ প্ৰেমাৰুতিৰ আবেদন মেঘলৈ নিবেদিত
হৈছে। নদীৰ বক্তৃতাই মন্দ গতিৰ হেতু, আৰু জলৰ স্বৰ্ণীয়েই নদীৰ
নাভিৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ।

‘বসুন্ধৰা’ৰ পবিত্ৰ-সজিলা সবধূৰ বৰ্ণনাই আমাৰ মন পবিত্ৰ
কৰি তোলে। সবধূৰ আবিৰ্ভাৱ মানস হৃদবপৰা। ইয়াৰ পবিত্ৰ
দাঁতিত নিখাত যজ্ঞীয় খুঁটাসমূহে ইন্ধাকু বংশীয় বজাসকলৰ ধৰ্ম্মীয়
অন্তুষ্ঠানৰ সঁহাৰি দিয়ে। অশ্বমেধ যজ্ঞৰ অৱসানত কৰা সূৰ্য্যবংশীয়
বজাসকলৰ অৱগাহনে ইয়াৰ জল পবিত্ৰ কৰি তুলিছে।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ মনত এই সবধূ উপমাতা। এই পবিত্ৰ-বংশীয়
ৰাজকুমাৰসমূহক সবধূৱে যেন ৰাল্য-কালবপৰা ধাত্ৰীৰ দৰে প্ৰতি-
পালন কৰিছে। ইয়াৰ পবিত্ৰ সজিল পান কৰি, ইয়াৰ স্বচ্ছ ৰালিতে
ধেমালি কাৰি এই বংশৰ ৰাজকুমাৰসমূহে নিজ নিজ শৰীৰৰ পুষ্টি
সাধন কৰিছে। ৰাৱণ-বিজেতা ৰামচন্দ্ৰক চৌৰ দ্বাৰা সবধূৱে
কৌশল্যাৰ দৰে আঁকোৱালি ধৰিছে :

সেয়ং মদৌয়া জননীৱ তেন মাঞ্চেন ৰাজ্ঞা সবধূৰ্বিযুক্তা।

দূৰে ৱসন্তং শিলিৰানিলৈৰ্মাং তবংগহৈভেকপগৃহভীৱ।’

‘বসুন্ধৰা’ত মন্দাকিনীৰ আকৰ্ষক বৰ্ণনাই পাঠকৰ মন উৎফুল্লিত
কৰি তোলে। এই নদী স্বচ্ছ সজিল বহন কৰি চিঞকুটেৰে
প্ৰৱহমান হৈছে। লজ্জাবপৰা আকাশ পথেৰে প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰা
সময়ত ৰামচন্দ্ৰই এই মন্দাকিনীক পৃথিৱীৰ সুজাৰ কণ্ঠহাৰ বুলি

অভিহিত কৰিছে : ‘মন্দাকিনী ভাতি নগোপকণ্ঠে মুক্তায়লী কণ্ঠগন্তে
ভূমে: ।’^১

‘মেঘদূত’তে। কবিয়ে মেঘক প্ৰশংসা কৰিবলৈ গৈ মন্দাকিনীৰ
বৰ্ণনা মনোৰম কৰি তুলিছে। বায়ুমণ্ডলৰপৰা নামি মেঘে যেতিয়া
মন্দাকিনীৰ সলিল পান কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিব, তেতিয়া আকাশ
মার্গেৰে পৰিভ্ৰমণ কৰা লোকৰ দৃষ্টিত প্ৰতীয়মান হ’ব মন্দাকিনী
যেন বসুন্ধৰাৰ এধাৰি কণ্ঠহাৰ আৰু মেঘ সেই কণ্ঠহাৰৰ মধ্যত
খচিত এক অল্পম নীলকান্ত মণি ।^২

‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ ষষ্ঠ সৰ্গতো মন্দাকিনীৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।
মন্দাকিনীৰ ভীৰত মহাদেৱৰ তপোবন। সেই তপোবনলৈ সপ্তৰ্ষি-
সকলৰ শুভাগমন হোৱাত মন্দাকিনীয়ে অভূতপূৰ্ব শোভা ধাৰণ
কৰিলে। দেৱপ্ৰিয় মন্দাবে মন্দাকিনীৰ শোভা বৰ্ধনত অংশ গ্ৰহণ
কৰিলে :

আপ্নুতাস্তীৰমন্দাবকুসুমোংকিবস্বীচিষু ।

স্বোমগঙ্গাপ্ৰয়াহেষু দিঙ্নাগমদগন্ধিষু ॥^৩

সেই মন্দাকিনীৰ কি অতুলনীয় সম্পদ। ভীৰত থকা মন্দাৰ
কুসুম উৰি উৰি আহি নদীৰ সৰু সৰু টোৰ ওপৰত পৰি উমলিবলৈ
ধৰিছে আৰু দিক্‌গজসমূহৰ মদ-জলেৰে মন্দাকিনীৰ জলবাণি শ্ৰবণিত
হৈ উঠিছে।

মন্দাকিনীত ওপজা পছমৰ মালা গাঁধি পাৰ্বতীয়ে তপস্বী
মহাদেৱলৈ নিবেদন কৰে। মহাদেৱে সেই মালা গ্ৰহণ কৰিবলৈ
আগ্ৰহী হৈ উঠে ।^৪

বিন্ধ্য পৰ্বতৰ অসমান শিলাময় নিম্নভূমিৰ মাজেদি নৰ্মদা^৫

১. বসুন্ধৰা ১৩।৪৮

২. মেঘদূত ১।৪৯

৩. কুমাৰসম্ভৱ ৬।৫

৪. ঐ ৩।৬৫-৬

৫. মেঘদূত ১।১৯

প্ৰৱাহিত হৈছে। এই নদীৰে বিজ্ঞা পৰ্বতে শুভ্ৰ ভাষ্যেৰে অঙ্কিত
হাতীৰ পিঠিৰ আকাৰ ধাৰণ কৰি দৰ্শকৰ মন আকৰ্ষণ কৰিছে।

‘বঘুৱংশ’ৰ ষষ্ঠ সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰৰ বৰ্ণনা আছে। দেশ-
বিদেশৰ ৰাজকুমাৰসকল সেই স্বয়ংবৰত সমুপস্থিত। প্ৰকৃতিৰ
আবেষ্টনীৰে কবিয়ে সেই ৰাজকুমাৰসকলৰ প্ৰতি ইন্দুমতীৰ মন
আকৰ্ষণ কৰিবলৈ বিচাৰিছে। সেয়েহে শুনন্দাই ইন্দুমতীক ক’লে,
এয়া অৱন্তীৰাজ। অৱন্তী নগৰৰ দাঁতিয়েদি সিপ্ৰা নদী^১ প্ৰবল বেগে
প্ৰৱহমান। সেই নদীৰ তৰঙ্গস্পৰ্শী সূক্ষীতল সমীৰণেৰে তীব্ৰত
অৱস্থিত উত্তানসমূহ যুহু সঞ্চালিত। অৱন্তীৰাজৰ যদি প্ৰণয়িনী হ’বলৈ
কামনা কৰা, তেন্তে তেওঁৰে সৈতে সেই মনোৰম উত্তানসমূহত
বিহাৰ কৰাৰ সুযোগ নাপাবা জানো ?

যদি অল্প বজাক কামনা কৰা, তেনেহ’লে তুমি প্ৰাসাদ-গৱাক্ষৰ-
পৰা মাহিগ্ৰতী নগৰীৰ প্ৰাচীৰ-নিতম্বৰ মেখলা-সদৃশ বেৰা নদীৰ^২
বৰ্মণীয় জল-প্ৰৱাহৰ সুৰম্য দৃশ্য অবলোকন কৰিব পাৰিবা।
বেৰা নদীৰ নামাস্তৰ নৰ্মদা, এই নদী বিজ্ঞাচলৰপৰা ওলাই মাহিগ্ৰতী
নগৰৰ দাঁতিয়েদি প্ৰৱাহিত হৈছে। নৰ্মদাই সেই নগৰীৰ পাদদেশ
বিধৌত কৰি প্ৰবল বেগে বৈ আছে; নদীৰ তীব্ৰভূমি মাহিগ্ৰতীৰ
নিতম্ব-স্বৰূপ আৰু নদীৰ জল-প্ৰৱাহ চন্দ্ৰহাৰ-সদৃশ। এই শুমনোহৰ
দৃশ্য উপভোগৰ কামনা থাকিলে অল্প বজাই তোমাৰ মনোমন্দিৰত
স্থান পোৱা উচিত।

মধুৰাধিপতি স্তবেণক লক্ষ্য কৰি শুনন্দাই ইন্দুমতীক ক’লে :

কলিন্দ-কন্ধ্যা যমুনা মধুৰাৰ দাঁতিয়েদি প্ৰৱাহিত, স্তবেণৰ ৰাজ
অন্তঃপুৰৰ সুন্দৰীসকলে এই নদীতেই জলক্ৰীড়া কৰে, তেওঁলোকৰ

১. বঘুৱংশ ৬।৩৫

২. অশ্বাঙ্কলক্ষ্মীৰ বীৰ্যবাহোৰ্মাহিগ্ৰতীৰপ্ৰনিতম্বকাকীম্।

প্ৰাসাদজালৈৰ্জলধেণিবৰ্ম্যাং বেৰাং যদি প্ৰেক্ষিতুৰস্তি কামঃ ॥ (বধু ৬।৪৩)

স্তনসিণ্ডু শ্বেত-চন্দনসমূহ যমুনাৰ জলেৰে সৈতে সংমিশ্ৰিত হয় ;
তেতিয়া যমুনাৰ নীল জলবাহিনী গঙ্গাৰ শ্বেত জলৰ সদৃশ দেখা যায় ।
গঙ্গাবিহীন মথুৰাও গঙ্গা-যমুনাৰ সঙ্গমস্থলী যেন প্ৰতিভাত হয় ।
এনে নয়নাভিৰাম দৃষ্ট উপভোগৰ অভিলাস থাকিলে সুদৰ্শন
সুবেগকেই বৰণ কৰা উচিত নহ'ব জানো ?

যন্তাৱবোধস্তনচন্দনানাং প্ৰক্ষালনাচ্ছাবিহাৰকালে ।

কলিন্দকঙ্কা মথুৰাং গতাং গঙ্গোর্মিসংসক্তজলৈৰ ভাতি ॥^১

এইদৰে ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰ বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত কালিদাসে ভাবতৰ
প্ৰধান প্ৰধান বাক্যস্বৰ্গক সন্মিলিত কৰি, তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকৰে
ৰাজ্যৰ যি মনোমোহন বস্তু আছে, যি বিশেষভাৱে লেখত ল'ব লগীয়া
সামগ্ৰী আছে, সেই আটাইবোৰৰে বৰ্ণনা নিৰপেক্ষভাৱে কৰি
ভাবতৰ যেন এখন প্ৰাকৃতিক দৃষ্টৰ মনোবঞ্জন মানচিত্ৰহে পাঠকৰ
সম্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে ।

গছ-লতা-ফুল :

গছ-লতা-ফুলেই হৈছে প্ৰকৃতিৰ প্ৰধান অলংকাৰ । মানুহৰ
লগত প্ৰকৃতিৰ সম্বন্ধ ফুলৰ মাধ্যমেৰেই প্ৰতিষ্ঠিত । ভগৱানেৰে
সৈতেও ফুলেই মানুহৰ সম্বন্ধ বঢ়ায় । ভগৱানৰ চৰণত পুষ্পাঞ্জলি
অৰ্পণ কৰিলে ভগৱান সন্তুষ্ট হয় বুলি মানুহৰ বিশ্বাস । ফুলৰ
মাল্যাই প্ৰিয়জনৰ প্ৰীতি সাধন কৰে । মানুহৰ জীৱনত পুষ্প-শয্যাৰ-
পৰা মৃত্যু-শয্যালৈ কেৱল ফুলৰ লগতেই সম্বন্ধ । কল্পনা-কল্পিত
আভাষণে সৌন্দৰ্যৰ কৃত্ৰিমতা আনিব পাৰে ; কিন্তু পুষ্পপ্ৰীতি
কণত স্বভাৱ-সিদ্ধ-সুখমা কুটি উঠে ।

ফুল প্ৰকৃতিৰ অপূৰ্ব আভাষণ । ফুলে স্বভাৱতেই মানুহৰ মন
আকৰ্ষণ কৰে । ফুলৰ সৌৰভ-সৌন্দৰ্যত কবি-হৃদয় উৰ্বলিত হয় ।
ই কবিৰ কল্পনাক দিগন্তপ্ৰসাৰী কৰে ।

ফুলৰ স্নিগ্ধ মাধুৰ্য্যৰ কাৰণেই প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি আমাৰ আকৰ্ষণ অধিক। ফুলৰ সৌন্দৰ্য্যই কবিৰ কাব্যক বস-সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে। সেই কাৰণে কবিয়ে ফুল ভাল পায়, ফুলক আদৰ কৰে। সেয়েহে কেতাৰাৰ ফুলে কবি-হৃদয় সুন্দৰভাৱে অধিকাৰ কৰিছে। কবিৰ বিভিন্ন কাব্য-কাননত প্ৰস্তুতিত হৈ থকা পুষ্পসমূহ চয়ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিলেই তাত থকা গছ আৰু লতাৰ কথাও স্বাভাৱিকভেদেই আহে। গছ আৰু লতা যি ফুলৰ আধাৰ।

কবিৰ আদৰৰ ফুলসমূহৰ ভিতৰত অশোক, শিৰীষ, চুতমঞ্জৰী, পদ্ম, পাৰিজাত, নৱমল্লিকা আদি প্ৰধান। কবিয়ে এইবোৰ ফুলৰ উল্লেখ বাবে বাবে কৰিছে।

কালিদাসৰ সাহিত্যত যি গছ-লতা-ফুলৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়, তাৰ ভিতৰত অশোক অগ্ৰতম। অশোক দেৱতাৰ প্ৰিয় ফুল। চ'ত মাহৰ শুক্লাষ্টমীত অশোক ফুলৰ আঠোটা কলি খালে মানুহে শোক-তাপৰপৰা নিষ্কৃতি পায় বুলি 'স্কন্দ-পুৰাণ'ত পোৱা যায়। 'মেঘদূত' কাব্যৰ চীকাত মল্লিনাথে শ্বেত আৰু বক্ত ভেদে দুবিধ অশোকৰ^১ উল্লেখ কৰিছে। শ্বেত অশোকৰ উপযোগিতা বহু; বক্ত অশোকে অৱশ্যে কেৱল অভিলাষে বৃদ্ধি কৰে। কবিয়ে অভিলাষ-উদ্দীপক এই বক্ত অশোকৰেইহে বৰ্ণনা কৰিছে।

'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত মহাবাজ অগ্নিমিত্ৰই বিদূষকৰ লগত প্ৰেম-কাননত প্ৰৱেশ কৰাত বসন্তৰ সৌন্দৰ্য লক্ষ্যে অজ্ঞান কামিনীসমূহৰ মুখৰ সৌন্দৰ্য কিভাৱে পৰাভূত কৰিছে তাক লক্ষ্য কৰি কৈছে:

বক্তাশোককচা বিশেষিভগুণো বিদ্বাদ্ভালকঃ

প্ৰত্যাখ্যাতিশেষকং কুবৰকং স্ত্ৰীমাৱদাতাকণম্।

১. প্ৰসূনকৈবশোকস্ত শ্বেতো বক্ত ইতি বিধা।

বহুসিদ্ধিকৰঃ শ্বেতো বক্তোহত্র স্ববৰ্ণনঃ ॥ 'মল্লিনাথ' (মেঘদূত ২।১৮)

আক্ৰান্ত। তিলকক্ৰিয়া চ তিলকৈৰ্লগ্ৰহিবেফাঞ্জনৈঃ

সারজ্ঞেৰ মুখপ্ৰসাধনবিধৌ শ্ৰীৰ্মাধৰী যোষিতান্ ॥^১

বস্তু বৰ্ণৰ অশোকৰ শোভাই বমণীসকলৰ বিশ্বসদৃশ অধৰৰ বঙচুৱা বোল খৰ্ব কৰিছে; শ্ৰাম আৰু শ্বেত-বস্তুভ কুৰৱক পুষ্প-সমূহে স্তম্ভবীসকলৰ মুখৰ প্ৰসাধনৰ গৌৰৱ নষ্ট কৰিছে। তিলক ফুলৰ ওপৰত অৱস্থিত কাজল-ক'লা ভ্ৰমৰসমূহে যুৱতীসকলৰ কপালৰ তিলকক ভিৰস্কাৰ কৰিছে। বসন্তশ্ৰীয়ে বমণীসকলৰ মুখ-প্ৰসাধন-কলাক অৱহেলিত কৰি তুলিছে।

কবিয়ে সেই একে নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কৰ প্ৰাৰম্ভতে তপনীয়াশোক^২ নামৰ আন এবিধ অশোকৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে। কোনোৱে ইয়াক বস্তু অশোকৰ শাবীৰ বলিও কয়; কবিয়ে অৱশ্যে ইয়াক তপনীয়াশোক বলিয়েই বৰ্ণনা কৰিছে।

উদ্বীপক গুণৰ কাৰণে অশোক বতিৰাজ মদনৰ পঞ্চ-বাণৰ^৩ অস্ত্ৰভম। প্ৰিয়জনলৈ আগ বঢ়োৱা শ্ৰীতি-উপহাৰৰ ক্ষেত্ৰত অশোকৰ স্থান আগ শাবীত। সেই নাটকৰে চতুৰ্থ অঙ্কত দেখা যায়, বিদূষকে বাণী ধাৰণীক অশোকৰ খোপা এটি উপহাৰ দিয়াৰ কাৰণে উজ্জানত প্ৰৱেশ কৰাত সাপৰ কামোৰ খালে।^৪

অশোক ফুলে বসন্তৰ জ্ঞান দিয়ে। এই ফুলক তিবোতাসকলে প্ৰসাধন হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰে। কবিসকলৰ মতে নাৰীৰ চৰণ স্পৰ্শত অশোক প্ৰস্ফুটিত হয়। তেওঁলোকৰ পদাঘাতত অশোকে সময় অসময় বিচাৰ নকৰি যি কোনো সময়তে ফুল দান কৰে।

১. মালহিকায়িমিত্ৰ ৩।৫

২. পৰিচাৰিকা—...এথা তপনীয়াশোকমহলোকয়ন্তী মধুৰিকা তিষ্ঠতি

৩. অৰবিন্দমশোকং চ চূতং চ নৰমল্লিকা।

নীলোৎপলং চ পট্টেতে পঞ্চবাণস্তা শাঙ্গকাঃ ॥

৪. বিদূষকঃ—তস্মিন্নশোকস্তবককাৰণাৎপ্ৰসাৰিতে দক্ষিণহন্তে
কোটবিনিৰ্গতেন লপকপেন কালেন দৃষ্টোহস্মি।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ তৃতীয় সৰ্গত অকাল বসন্তৰ বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে :

অমৃত সন্তঃ কুশুম্ভাশোকঃ স্ফৰ্জাংপ্ৰভৃত্যেৱ সপল্লৱানি ।

পাদেন নাপৈক্ষত সুন্দৰীণাং সংপৰ্কমাসিঞ্জিতনৃপুৰেণ ॥^১

অকালত প্ৰস্ফুটিত কৰিবলৈ যি অশোক গছৰ প্ৰয়োজন সুন্দৰীসকলৰ নৃপ-ধ্বনিৰে মুখৰিত চৰণাঘাতৰ, সেই অশোক তক-শাখা-প্ৰশাখাবপৰা নতুন গজালিটিলৈকে ফুলেৰে জাতিকাৰ হৈ পৰিল, অকাল বসন্তৰ অবিভাৱত বমণীৰ পদাঘাতৰ প্ৰয়োজন নহ’ল ।

সেই বসন্ত-বৰ্ণনাত বসন্ত কালৰ ফুল কৰ্ণিকাৰেৰে সৈতে আমাৰ পৰিচয় হয় । কৰ্ণিকাৰ বৰ্ণ উজ্জল-বস্তু নাইবা স্বৰ্ণাভ । ই গন্ধহীন । কবিৰ কাব্যত সকলো ঠাইৰে বসন্ত বৰ্ণনাত কৰ্ণিকাৰ ফুলে সমাদৰ লাভ কৰিছে । কৰ্ণিকাৰ বসন্ত কালৰ ভূষণ-স্বৰূপ । কবিয়ে কৰ্ণিকাৰ পৰিচয় দিছে :

ধ্বংগকৰ্ণে সতি কৰ্ণিকাং ছনোতি নিৰ্গন্ধতয়া স চৈতঃ ।

প্ৰায়েণ সামগ্ৰ্যৱিধৌ গুণানাং পৰাঙমুখী দ্বিধ্বংজঃ প্ৰবৃতিঃ ॥^২

কৰ্ণিকাৰ ফুলৰ সোণোৱালী বঙে সমগ্ৰ বনভূমিক উজ্জল কৰিলে । কিন্তু এনে সুন্দৰ ফুলত গোন্ধ নথকাতহে বৰ হুথ লাগিল । বিধাতাৰ সৃষ্টিত কোনো বস্তুৱেই কপে-গুণে সকলো পিনে সৰ্বাঙ্গ সুন্দৰ হোৱাটো বিৰল ।

বসন্ত কালত নাৰীসমূহৰ কৰ্ণ ভূষণৰ যোগ্য কুসুম নৱকৰ্ণিকাৰে আৰু ঘন-কৃষ্ণ কেশৰ ত্ৰিবিদ্ধিকাৰক অশোক আৰু নৱমঞ্জিকা ফুল-সমূহে শোভা লাভ কৰিছে ।

পাৰ্বতী বসন্ত কালৰ পুষ্পাভৰণেৰে অলংকৃত হোৱাত অশোক ফুলে পদ্মবাগ মণিক পৰাজিত কৰিলে, কৰ্ণিকাৰ কুসুমে সুবৰ্ণৰ শোভা

১. কুমাৰসম্ভৱ ৩:২৬

২. কুমাৰসম্ভৱ ৩:২৮

ধাৰণ কৰিলে আৰু সিন্ধুবাৰ পুষ্পৰ হাৰে মুক্তামালাৰ ঠাই পূৰণ কৰিলে :

অশোকনিৰ্ভৰ সিঁতপদ্মবাগমাকৃষ্টহেমছ্যতিকণিকাবম্ ।

মুক্তাকলাপীকৃতসিন্ধুহাৰং বসন্তপুষ্পাভবণং ব্ৰহ্মসী ॥^১

‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ বসন্ত বৰ্ণনাত তিলক ফুলৰ পৰিচয় পোৱা যায় ।
‘বসুন্ত’ৰ নৱম সৰ্গত তিলক ফুলৰ অল্পপম বৰ্ণনা আছে ।

মহিলাসকলৰ কেশকলাপ মুক্তাজালেৰে মণ্ডিত হ’লে যেনে শোভা পায়, ঋত পৰাগ চিত্ৰিত তিলকমঞ্জৰীসমূহেও ভ্ৰমৰ-শ্ৰেণী আহি পৰাত তেনেকুৱা শোভা ধৰিলে :

উপচিতায়য়য়া শুচিভিঃ কণৈবলিকদম্বকযোগমুপেয়ুৰী ।

সদৃশকাস্তিবলক্যত মঞ্জৰী তিলকজালকজালকমৌক্তিকৈঃ ॥^২

পলাশ ফুলে ঋতুৰাজ বসন্তৰ আগ-জাননী দিয়ে । পলাশৰ আন এটা নাম কিংগুক । কবিয়ে এই দুই নামেৰেই পলাশৰ বৰ্ণনা কৰিছে । ‘বসুন্ত’ৰ বসন্ত-বৰ্ণনাত পলাশৰ মনোৰম বৰ্ণনাই পাঠকৰ চিত্ত মুগ্ধ কৰি তোলে :

কোনো নাৰীয়ে মদমত্তা হৈ বিদৰে লজ্জা পৰিহাৰ কৰি প্ৰিয়-তমৰ শৰীৰত নখকৃত চিহ্ন প্ৰদান কৰে, সেইদৰে বসন্ত-লক্ষ্মীয়েও কিংগুক বৃক্ষত (পলাশ তকত) কুসুম কলি প্ৰদান কৰাত সি অপকণ শোভা ধাৰণ কৰিলে ।^৩

সেই একে প্ৰসঙ্গতে কবিয়ে কুবৰক ফুলক বসন্তৰ দূত হিছাপে পাঠকৰ সম্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে :

কুবৰক কুসুম প্ৰক্ষুটিত হোৱাত অহুমান হ’ল যেন বসন্তই উপবন লক্ষ্মীৰ শৰীৰত নতুন পাত বচনা কৰি দিছে । মধু দান কৰিব

১. কুমাৰসম্ভৱ ৩।৫৩

২. বসুন্ত ২।৪৪

৩. উপহিতং শিনিবাপগমপ্ৰিয়া বুকুলজালমশোভত কিংগুকে ।

প্ৰণয়িনীৰ নখকতমণ্ডনং প্ৰবৰয়া বদয়াপিত্তলজ্জয়া ॥ (বসু ২।৩১)

পৰা কুবৰক ফুলৰ মধু পান কৰি ভোমোবাৰিলাকে গুণ্ গুণ্ শব্দেৰে
গুণ্ণন আবন্ত কৰিলে ।^১

কবির কাব্যত কেইবা ঠাইতো বসন্তৰ বৰ্ণনা আছে সেই
সকলো বৰ্ণনাতে বসন্ত কালৰ ফুল চূতমঞ্জৰীৰ চিত্ৰ আছে ।
'শকুন্তলা' নাটকত আছে :

আতাত্ৰহৰিতপাণ্ডুৰ জীৱিতসৰং বসন্তমাসস্ত (য়োঃ) ।

দৃষ্টোহসি চূতকোবক ঋতুমঙ্গল স্বাং প্ৰসাদয়ামি ॥^২

বসন্ত মাহৰ জীৱন-সৰ্বস্ব, বসন্ত ঋতুৰ প্ৰাণ-স্বৰূপ, জৈবং তাত্ৰ-হৰিৎ,
পাণ্ডুবৰ্ণ আত্ৰ-মুকুল, তুমি প্ৰসন্ন হোৱাঁ । এই চূতমঞ্জৰীয়েই মদনৰ
পঞ্চ-ফুল-বাণৰ অন্ততম ফুল ।

অৰ্জুনমঞ্জৰী গ্ৰীষ্ম কালৰ ফুল । 'বয়ুংগ'ৰ বোড়ল সৰ্গৰ গ্ৰীষ্ম-
বৰ্ণনাত অৰ্জুনমঞ্জৰীৰ উল্লেখ আছে :

অৰ্জুন গছৰ মনোহৰ মঞ্জৰীসমূহে পৰাগ কণিকাৰ সংস্পৰ্শত
অপকণ শোভা ধাৰণ কৰিলে । অল্পমান হ'ল, যেন মহাদেৱে
মদনৰ দেহ দৰ্শন কৰা ঋতুতে 'বয়ু-বিধগু' হোৱা তেওঁৰ সেই ধনুৰ
গুণেই বাস্তৱিকৈ বিবাক কৰিবলৈ ধৰিলে ।^৩

গ্ৰীষ্মকালৰ আন এবিধ ফুল শিৰীষ । কোনো কোনোৰ মতে
ই কামদেৱৰ পঞ্চবাণৰ ভিতৰত । নৱমল্লিকাৰ ঠাইত শিৰীষ পুষ্পকে
পঞ্চবাণৰ ভিতৰত ধৰা হয় । 'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ প্ৰথম সৰ্গত পাৰ্বতীৰ
বাহুৰ সৌন্দৰ্য-বৰ্ণনাত কৈছে :

শিৰীষপুষ্পাধিকসৌকুমাৰ্যৌ বাহু তদীয়াহিতি মে দ্বিতৰ্কঃ ।

পৰাজিতেনাপি কৃতৌ হবন্ত যৌ কণ্ঠপাশৌ মকৰধ্বজেন ॥^৪

১. বিবচিত্তা মনোপৰনশ্ৰিৰাভিনৱা ইৱ পত্ৰবিশেষকঃ ।

ময়ুজিহং ময়ুমানবিশাৰদাঃ কুবৰকা বৰকাৰণতঃ বয়ুঃ ॥ (বয়ু ৯।২২)

২. শকুন্তলা ৩।২

৩. বয়ুংগ ১৬।৪১

৪. কুমাৰসম্ভৱ ১।৪১

মই ভাবোঁ, পাৰ্বতীৰ বাহুযুগল শিৰীষ কুমুমতকৈও অধিক কোমল ; নহ'লেনো মদনে নিজৰ ফুলবাণ শিৰীষ গুপ্পৰ বাণ নিক্ষেপ কৰিও যি জিলোচনৰ চিত্ত-বিক্ষেপ কৰিব নোৱাৰি তেওঁৰ ওচৰত পৰাজিত হ'ল, সেই জিলোচনৰ কণ্ঠ পুনৰ মদনে পাৰ্বতীৰ বাহুযুগলেৰে বান্ধিবলৈ সমৰ্থ হ'ল কেনেকৈ ?

পাটল গ্ৰীষ্মকালৰ ফুল । 'শকুন্তলা' নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত গ্ৰীষ্ম-কালৰ বৰ্ণনাত এই ফুলৰ উল্লেখ পোৱা যায় :

শুভগমলিলাৱগাহাঃ পাটলসংসৰ্গম্ভৱভিন্ননৱাতাঃ ।

প্ৰচ্ছায়শূলভনিস্তা দিৱসাঃ পৰিণামৰমণীয়াঃ ॥^১

এই সময়ত (গ্ৰীষ্মকালত) দিনবোৰ শেষৰ পিনে অতিকৈ ৰমণীয় । তেতিয়া জলত স্নান কৰা তাত্যন্ত সুখকৰ । বননিৰ বতাহৰ পাটল ফুলৰ সংসৰ্গত সৌৰভ-বিজড়িত, ঘন ছায়াত অনায়াসে টোপনি আছে ।

মালতী, কাঁশ, কুমুদ, সপ্তপৰ্ণ বৰ্ষা কালৰ ফুল । ই শৰৎ কাললৈকে থাকে । 'ঋতুসংহাৰ'ৰ শৰৎ-বৰ্ণনাত কবিয়ে মালতীৰ উল্লেখ কৰিছে :

শৰৎ কালত সকলোৱে শ্বেত বৰ্ণ ধাৰণ কৰিছে ; কাঁশ ফুলৰ (কঁহুৱাৰ) দ্বাৰা পৃথিৱী, শিশিৰ-কান্তি চন্দ্ৰ-কিৰণৰ দ্বাৰা বজ্জনী, হংসশ্ৰেণীৰ দ্বাৰা নদীৰ জল, কুমুদৰ দ্বাৰা সৰোবৰ, ফুলৰ ভৰত ওলমি পৰা সপ্তপৰ্ণৰ দ্বাৰা বনভূমি আৰু মালতী কুমুমৰ দ্বাৰা উপবননগ্ৰহ একেবাৰে শুভ্ৰ হৈ উঠিছে ।^২

শিলীজ্জা বৰ্ষা কালৰ আন এবিধ ফুল । ই প্ৰচুৰ শস্ত্ৰ-সম্পদৰ সম্ভাৱনা সূচায় । শিলীজ্জা আৰু কন্দলী একে জাতীয় ফুল । 'মেঘদূত'ৰ পূৰ্বমেঘত মেঘ কৈলাশলৈ যাত্ৰা কৰা সময়ত শিলীজ্জা ফুলৰ লগত আমাৰ পৰিচয় ঘটে ।

যাৰ প্ৰভাৱত পৃথিৱী শিলীজ্জাপূৰ্ণ আৰু উৰ্বা হয়, তোমাৰ

১. শকুন্তলা ১।৩

২. ঋতুসংহাৰ ৩।২

সেই প্ৰতিমধুৰ গৰ্জন শুনি মানস-সৰোবৰলৈ যাবলৈ ইস্কুক হোৱা
ৰাজহংসই মৃণালৰ কুঁহিপাতকে পথৰ সামগ্ৰী কৰি আকাশ পথেৰে
কৈলাশলৈকে তোমাৰ সহযাত্ৰী হ'ব।^১

কবিয়ে 'ঋতুসংহাৰ'ত বৰ্ষা বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত বৰ্ষা কালৰ ফুল বকুল,
মালতী, যুথিকা, কুটুমল, কদম্ব, কেশৰ, কেতেকী আৰু কুটজ
আদিৰ বৰ্ণনা কৰিছে :

শিবসি বকুলমালাং মালতীভিঃ সমেতাং

ব্লিকসিতনৱপুষ্পৈযুথিকাকুটুমলৈশ্চ ।

ব্লিকচনৱকদম্বৈঃ কৰ্ণপূৰং বধূনাং

বচয়তি জলদৌঘঃকাস্তৱংকাল এষঃ ॥^২

মেঘেৰে ভৰি পৰা এই বৰ্ষা কালে পতিৰ দৰে বধূসকলৰ শিবত
দিবলৈ মালতী কুমুমখচিত বকুল ফুলৰ মালা নিৰ্মাণ কৰে, সেই
মালাৰ মাজভাগত সন্নিবিষ্ট থাকে নৱবিকশিত কুটুমল আৰু
যুথিকা ফুলৰ কলি, আকৌ নৱ-প্ৰসুটিত কদম্ব ফুলেৰে তৈয়াৰ কৰে
সেই বধূসকলৰ কাণৰ অলংকাৰ ।

কোবিদাৰ শৰৎ কালৰ ফুল । কবিয়ে 'ঋতুসংহাৰ'ৰ শৰৎ-
বৰ্ণনাত কোবিদাৰ বৰণীয় চিত্ৰ আঁকিছে :

মন্দানিলাকুলিতচাকতৰাগ্ৰশাখঃ পুষ্পাদগমপ্ৰচয়কোমলপল্লৱাণাঃ ।

মন্তৱিৰেকপৰিপীতমধুপ্ৰসেকশ্চিত্তং হৃদাৱয়তি কস্ত নকোহ্বিদাৰঃ ॥^৩

শৰৎ কালত এই কোবিদাৰ তকৱে কাৰ নো জন্ম বিদীৰ্ণ কৰা
নাই ? মুছ মন্দ সমীৰৰ হিল্লোলত ইয়াৰ নৱ-পল্লৱসমূহ শাখাৰ
আগ ভাগত ওলমি পৰিছে, সেই কোমল পল্লৱসমূহৰ আগ ভাগত
ফুল ফুলিছে । প্ৰসুটিত ফুলৰ মধু পান কৰি জয়বকুল বলিয়া
হৈছে । এনে দৃশ্য দেখি কাৰ নো চিন্ত উৰিষ নহ'ব ?

১. মেঘদূত ১১১

২. ঋতুসংহাৰ ২১২৪

৩. ঐ ৩৬

কবিয়ে সেই বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গতেই কহ্লাব, পদ্ম, কুমুদ ফুলৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে :

সমীৰণ বাতিপুৱাতেই সৰোবৰত থকা পদ্ম, কুমুদ, কহ্লাব কম্পিত কৰি সেইবোৰৰ সংস্পৰ্শত অধিক শীতল আৰু স্নিগ্ধ হৈছে আৰু লাহে লাহে ই তৰু-জগৎ কঁপাই সিহঁতৰ পাতত লাগি থকা শিশিৰ-কণাবোৰ পেলাবলৈ ধৰিছে ।^১

শেকালিকা (শেৱালী) শবৎ কালৰ আন এবিধ ফুল । কবিয়ে সেই কাব্যৰ শবৎ-বৰ্ণনাত শেকালিকাৰ কথা কৈছে :

উপবনৰ শোভাত আজি মাল্লুহমাত্ৰেই মন উৎকণ্ঠাবে পৰিপূৰ্ণ ।
শেকালিকা কুমুদৰ সৌৰভত উদ্ভান মনোজ্ঞ হৈছে, স্তম্ভিৰ-চিন্তা বিহগ-
ফুলৰ ধ্বনিত ই মুখৰিত হৈছে আৰু উদ্ভান-প্ৰাস্তত থকা বৃগীসমূহে
নয়ন-কমল উন্মীলিত কৰি সতৃষ্ণনয়নে চাই আছে ।^২

কল্পতক বা কল্পদ্ৰুম ইন্দ্ৰৰ নন্দন-কাননৰ বৃক্ষ । এই বৃক্ষই মাল্লুহে মানস কৰা বস্তু দান কৰা হেতু ইয়াৰ নাম কল্পতক ।

‘বহুব্ৰংশ’ৰ ষষ্ঠ সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰ সভালৈ দেশ-বিদেশৰ ৰাজ কুমাৰসকলৰ সমাগমৰ বৰ্ণনা আছে । বহুকুল প্ৰদীপ অজৰ আগমন লক্ষ্য কৰি কবিয়ে কৈছে :

তেৰাং মহাৰীসনসংস্থিতানামুদাবনেপথ্যভূতাং স মধ্যে ।

বৰাজ থান্না বহুশূন্থবেৰ কল্পদ্রুমাণামিহ পাবিজাতঃ ॥^৩

সেই উজ্জল বেশ-ভূষায়ুক্ত আৰু বহু-বিভূষিত সিংহাসনত বহি থকা ৰাজকুমাৰসমূহৰ ভিতৰত নিজৰ তেজৰে দীপ্তিমান বহুপুত্ৰ অজ কল্পবৃক্ষসমূহৰ ভিতৰত পাবিজাতৰ দৰে অধিক উদ্ভাসিত ।

পাবিজাত দেৱতক । স্বৰ্গৰ নন্দন-কাননত পোন প্ৰথমে ইন্দ্ৰই পাবিজাত ৰোপণ কৰিছিল । পাবিজাত, মন্দাৰ, সন্তান বা সন্তানক,

১. ঋতুসংহাৰ ৩।১৫

২. ঐ ৩।১৪

৩. বহুব্ৰংশ ৬।৬

হৰিচন্দন আৰু কল্পবৃক্ষ— এই পাঁচ বিধ স্বৰ্গীয় বৃক্ষ। এই পাঁচ প্ৰকাৰ দেৱতকৰ ভিতৰত তিনি বিধ সপুষ্পক। হৰিচন্দন আৰু কল্পবৃক্ষৰ সপুষ্পক বৰ্ণনা কবিৰ কাব্যত নাই। কবিয়ে বিস্তাৰ ঠাইত এই পাঁচ বিধ গছৰেই বৰ্ণনা দিছে।

ইন্দ্ৰপদ্মী শচীয়ে পাৰিজাত ফুলক কেশ-প্ৰসাধনত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কবিয়ে মহাদেৱৰ হাতেৰে পাৰ্বতীৰ খোপাত পাৰিজাত পিন্ধাইছে। উল্লেখ আছে :

তাং পুলোমতনয়ালকোচীতৈঃ পাৰিজাতকুসুমৈঃ প্ৰসাধয়ন্ ।

ননন্দে চিবমযুগ্মলোচনঃ সম্পৃহং শ্ৰবৰধৃভিবীক্ষিতঃ ॥^১

ত্ৰিলোচন মহাদেৱে উমাক যেতিয়া ইন্দ্ৰপ্ৰিয়া শচীৰ কেশভূষণ পাৰিজাত কুসুমেৰে অলংকৃত কৰি দিয়ে তেতিয়া শ্ৰবৰধৃসকলে বহুকাল সতৃষ্ণ-নয়নেৰে তেওঁলোকৰ পিনে চাই থাকিল।

হৰিচন্দন স্বৰ্গত উৎপন্ন হোৱা চন্দন বৃক্ষ। হৰি অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰই বুকুত এই চন্দনৰ প্ৰলেপ লৈছিল, সেই কাৰণে ইয়াৰ নাম হৰিচন্দন। ইন্দ্ৰৰ ডিঙিত মন্দাৰ ফুলৰ মালা; ইন্দ্ৰৰ বুকুত চন্দনেৰে অলুৱাজিত হৈ সেই মালাই অপূৰ্ব শোভা ধাৰণ কৰে। স্বৰ্গৰপৰা মহাবাজ হুয়ন্তৰ বিদায়-বেলিকা ইন্দ্ৰই সেই মালাকেই বজা হুয়ন্তলৈ আগ-বঢ়াই সম্ভাষণ জনাইছিল। হুয়ন্তই ইন্দ্ৰৰ সমাদৰ বৰ্ণনা কৰিলে :

অন্তৰ্গতপ্ৰাৰ্ধনমস্তিকস্থং জয়ন্তমুদ্বীক্ষ্য কৃতশ্ৰিতেন ।

আয়ুঃপ্ৰকোহৰিচন্দনাক্ষা মন্দাৰমালা হৰিণা পিনদ্ধা ॥^২

ওচৰতে থকা পুত্ৰ জয়ন্তৰ অন্তৰৰ অভিলাষ বুজিব পাৰিও ইন্দ্ৰই হাঁহি মুখে নিজৰ বুকুত ওলমি থকা হৰিচন্দনেৰে চৰ্চিত মন্দাৰ মালা সোলকাই মোৰ ডিঙিত পিন্ধাই দিলে।

নৱমালিকা ফুলক কবিয়ে নৱমঞ্জিকা, নৱমালিকা আৰু অকল

১. কুমাৰপদ্ম ৮।২৭

২. শকুন্তলা ৭।২

মালিকা (মালিকা < মল্লিকা) বুলিও বৰ্ণনা কৰিছে। নৰমালিকাৰ সৌন্দৰ্য-বৰ্ণনা 'বসুৱংশ'ৰ নৱম সৰ্গত পোৱা যায় :

মধুৰ-বিলাসিনী বৃৱতীয়ে যিদৰে প্ৰিয়তমক মদ-গন্ধবিশিষ্ট অধৰ দান কৰে আৰু মনোহৰ হাঁহিৰে চিত্ত-বিস্রম ঘটায়, সেইদৰে নৱমল্লিকা লতাই কুঁহিপাত-ৰূপ ঠেঠেৰে কুসুম-স্তৱক-ৰূপ হাঁহি মাৰি আত্মীয়-মুগ্ধক বিমোহিত কৰিলে।

অমদয়মধুগন্ধসনাথয়া কিসলয়াধৰসংগতয়া মনঃ।

কুসুমসংভৃতয়া নৱমল্লিকা স্মিতকচা তকচাকবিলাসিনী ॥^১

মাধবী-মণ্ডপৰ উল্লেখ কালিদাসৰ সাহিত্যত বহু ঠাইত আছে। 'শকুন্তলা' নাটকৰ ষষ্ঠ অঙ্কত ৰজা দৃষ্টান্তক বিদূষকে কৈছে :

'এই মাধবী-মণ্ডপত মণিময় শিলৰ আসন সজোৱা আছে, সোৱা মাধবীলতাই মনোহৰ পুষ্প উপহাৰেৰে আমালৈ স্বাগত আহ্বান জনাইছে। কুণ্ঠত প্ৰৱেশ কৰি আসন গ্ৰহণ কৰক।'^২

অতিমুক্তলতা, মাধবীলতা নাইবা বাসন্তীলতা একে জাতীয়ই। সেই নাটকে তৃতীয় অঙ্কত প্ৰিয়ংবদাই শকুন্তলাক কৈছে :

'সখি, ভাগ্যক্ৰমে তোমাৰ অনুৰাগ উপযুক্ত হৈছে। সাগৰ এৰি মহানদী আৰু ক'লৈ যায়, কোৱা। প্ৰস্তুতিত অতিমুক্তলতাৰ ভাৱ আম গছৰ বাহিৰে আন কোনে সহিব ?'^৩

লোভক্ৰম দেখিবলৈ অতি সুন্দৰ। ইয়াৰ ফুলৰ বেণু তিবোতা-বিলাকে প্ৰসাধন-সামগ্ৰী হিছাপে মুখমণ্ডলত ব্যৱহাৰ কৰে।

৩. বসুৱংশ ২:৪২

১. বিদূষকঃ—এষ মণিশিলাপটুকসনাথো মাধৱীমণ্ডপ উপহাৰবৰমণীয়তয়া

নিঃলংশয়ং স্বাগতেনেৱ নো প্ৰতীচ্ছতি। তৎপ্ৰতিশ্চ নিবীৰত্ব ভবান্।

(শকুন্তলা—ষষ্ঠ-অঙ্ক)

২. প্ৰিয়ংবদা—সখি দিষ্টাভূতপত্তেহ্ভিনিৱেশঃ। সাগৰমুখং বিদ্যা

কুত্ব বা মহানন্তৰতৰতি। ক ইদানীং সৎকাৰমন্তৰেণাতিমুক্তমতাং

পল্লবতাং সচেতে।' (শকুন্তলা—তৃতীয়-অঙ্ক)

কবিয়ে 'বহুৱংশ'ৰ দ্বিতীয় সৰ্গত লোভক্ৰমৰ উল্লেখ কৰিছে :

স পাটলায়াং গগ্নি তস্থিহ্মাংসং ধ্বৰ্জবঃ কেসৰিণং দদৰ্শ ।

অধিত্যকায়ামিহ ধাতুমব্যং লোভক্ৰমং সাহুৰ্যতঃ প্ৰকুন্ম ॥^১

ধ্বৰ্জব সেই বজ্জাই (দিলীপে) আঁতৰলৈ চাই দেখিলে, সেই তাম বৰগীয়া গাভী নন্দিনীৰ ওপৰত এটা কেশব-শোভিত সিংহ উপবিষ্ট; যেন পৰ্বতৰ গৈবিকময় অধিত্যকাত পুষ্পিত লোভক্ৰম বিৰাজমান।

গাভীৰ তাত্ৰ বৰ্জব লগত গৈবিকময় অধিত্যকাৰ, কেশবৰ লগত পুষ্পৰ আৰু সিংহৰ লগত লোভক্ৰমৰ অতুলনীয় তুলনাবে কালিদাসে প্ৰত্যেক ক্ষেত্ৰতে প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে।

পশু-পক্ষী :

সৌন্দৰ্যৰ কবি কালিদাসৰ অতুল তুলিকাৰ স্পৰ্শত পক্ষীৰ ৰূপেৰে সৈতে ফুলৰ কান্তিৰ বিচিত্ৰ সন্মিলন ঘটিছে। প্ৰকৃতিৰ পটভূমিকাত ফুল আৰু পক্ষীয়ে যি সৌন্দৰ্যৰ বেখা টানি মাধুৰ্য বিতৰণ কৰিছে, কবিৰ ৰস-সাহিত্যৰ সি অপৰিহাৰ্য উপাদান হৈ পৰিছে। কবিৰ সাহিত্যই চৰাই আৰু ফুলৰ অপূৰ্ণ লীলাৰে পাঠকৰ মন পুলকিত কৰি ৰাখিছে। কবিয়ে নতুন নতুন পৰিবেষ্টনীৰ মাজত চৰাই আৰু ফুলক অভিন্ন সৌন্দৰ্যেৰে মণ্ডিত কৰি পাঠকৰ সন্মুখত দাঙি ধৰিছে।

কবি কালিদাসে তেওঁৰ 'মেঘদূত' কাব্যত বিবহাৰ্ত যক্ষৰ হিয়াভৰা বেদনা অল্পভঙ্গ কৰিবলৈ যক্ষক মেঘৰ শৰণাপন্ন কৰাইছে। যক্ষই মেঘক দূত হিছাপে পাবলৈ অভিনয় কৰিছে। সেই মেঘৰ অভূদয়ত প্ৰকৃতিৰ অন্তৰালত বিভিন্ন পৰিৱেশৰ মাজত চৰায়ে যে কি এটা অপূৰ্ণ জ্ঞান অধিকাৰ কৰি আছে তাক 'মেঘদূত'ৰ পাঠক যাদ্ৰেই অল্পভঙ্গ কৰিব পাৰে। মাহুহৰ সুখ-হুখেৰে সৈতে চৰাইৰ জীৱন কিতাবে জড়িত হৈ আছে, তাৰ ৰূপ আৰু শব্দই সাহিত্যত

কিভাৱে সৌন্দৰ্যৰ বেখা আঁকি দিছে, কেনেকৈ তাৰ কণ্ঠৰ আৰু গতি-ভঙ্গীয়ে বস-সাহিত্যৰ উপাদান যোগাইছে তাকো অকল 'মেঘদূত'ৰ পাঠক মাত্ৰেই সহজে অনুমান কৰিব পাৰে।

নৱাগত মেঘক দেখি নৃত্যপৰায়ণ কলাপীয়ে সংবৰ্ধনা জনালে, বলাকাসমূহে আকাশ-মণ্ডলত শ্ৰেণীবদ্ধ হৈ অভিনন্দন আগ বঢ়ালে, চাতকৰ মুহূৰ্ত্তঃ কলকণ্ঠই মেঘৰ জয়-যাত্ৰা সূচনা কৰিলে, বাজহংস কৈলাস পৰ্যন্ত মেঘৰ সহযাত্ৰী হ'ল। মেঘেৰে সৈতে চৰাইৰ কি প্ৰগাঢ় সম্বন্ধ, কি মনোৰম জীৱন-লীলা।

আন হে নালাগে, মেঘ দৌত্য-কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত নৌ হয় এথোন এনেতে চাতক-পক্ষীয়ে আহি মেঘৰ বাঁও-পিনে মধুৰ কুঁজন শুনাগে :

মন্দং মন্দং হৃদতি পৱনশ্চানুকুলো যথা স্বাং

ৰামশ্চায়াং নদতি মধুৰং চাতকস্তে সগন্ধঃ।

গৰ্ভাধানক্ৰণপৰিচয়ান্নুনমাবদ্ধমালাঃ

সেৱিষ্যন্তে নয়নশ্চভগং খে ভৱন্ত্য বলাকাঃ ॥^১

যিদৰে অনুকূল বায়ুৱে তোমাক মৃদু-মন্দ গতিৰে লৈ যাব আৰু গৰ্ভিত চাতকে তোমাৰ বাঁওপিনে মধুৰ কুঁজন কৰিব, সেইদৰে তোমাৰ দৰ্শনত গৰ্ভাধান কাল উপস্থিত হোৱা বুলি ভাবি আকাশ-পথত বলাকাসমূহে মালাৰ দৰে সজ্জিত হৈ উৰি উৰি নয়ন-মনোহৰ তোমাক অভিনন্দন জনাব।

কবিয়ে বাজহংস মেঘৰ সহযাত্ৰী হোৱাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। বৰ্ষাগমনত এই বাজহংসই ভাৰতৰ জলভূমিপৰা যুগলখণ্ড মুখত লৈ মেঘ-গৰ্ভিত অন্তৰীক্ষত উঠি উত্তৰাভিমুখে গিৰিৰাজ হিমালয় অতিক্ৰম কৰি কৈলাসৰ পিনে ধাৰিত হৈছে।

কতুং যচ্চ প্ৰভৱতি মহীমুচ্ছিসীক্ৰাময়ন্ত্যাম্

তচ্ছ হা তে প্ৰৱণশ্চভগং গৰ্ভিতং দানসোৎকঃ।

আ কৈলাসদ্বিসকিসলয়চ্ছেদপাথেয়বৃত্তঃ

সংপৎশাস্ত্ৰে নভসি ভৱতো বাজহংসাঃ সহায়ঃ ॥^১

তোমাৰ (মেঘৰ) যি গৰ্জন-প্ৰভাৱত পৃথিৱীত কন্দলী কুল কুঞ্জে আৰু ভূমি হয় উৰ্বৰা, তোমাৰ সেই প্ৰৱণমধুৰ গৰ্জন শুনি মানস-সবোববলৈ যাত্ৰাৰ কাৰণে উৎকণ্ঠিত বাজহংসই মৃণালখণ্ডৰ পাথেয় সুখত লৈ আকাশ মার্গত কৈলাস পৰ্যন্ত তোমাৰ সহযাত্ৰী হ'ব।

বৰ্ষা গ'লে নীত ঋতুত এই বাজহংসবোৰ পুনৰ ভাবতলৈ উভতি আহে। তেতিয়া সিহঁতৰ কোনো উৎকণ্ঠা নাথাকে; কেৱল মানস সবোববৰ স্মৃতি লৈ ভাবতলৈ ঘূৰি আহে; সেই কাৰণে কবিয়ে সিহঁতক 'মানসবাজহংসী' বুলি আখ্যা দিছে। কবিয়ে 'বসুন্ধৰা'ত এই মানসবাজহংসীৰ কথা উল্লেখ কৰিছে:

তাং সৈৱ ব্ৰেজপ্ৰহণে নিযুক্তা বাজান্তবং বাজন্ততাং নিনায়।

সমীৰণোথৈৱ তবজলেখা পদ্মান্তবং মানসবাজহংসীম্ ॥^২

বতাহ-বেগত উৎপন্ন চোৱে যিদৰে মানস সবোববৰ বাজহংসীক এটা পছমবপৰা আনটো পছমলৈ লৈ যায়, সেইদৰে দ্বাবপালিকা সেই সুনন্দাই বাজনন্দিনী ইন্দুমতীক (মগধেশ্বৰৰ ওচৰবপৰা) আনজন বজাব ওচৰলৈ লৈ গ'ল। কবিয়ে 'বিক্ৰমোৱশীৰ'^৩ নাটকতো এই বিধ চবাইৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

হংসৰ এই অহা-যোৱা আৰু ঋতু-বিশেষত সিহঁতৰ উৎকণ্ঠা অতি বহুশ্রময়। চবাইৰ এই অহা-যোৱা বা বিহৰণশীল স্বভাৱ এটা নৈসৰ্গিক ঘটনা। চবাইবিলাক যেন কোনো এটা অব্যক্ত নিয়মৰ বশবৰ্তী হৈয়েই ঋতু-বিশেষত চঞ্চল হয় আৰু দেশবপৰা দেশান্তৰলৈ গুচি যায়।

বৰ্ষা কালত ময়ূৰৰ নৃত্য, কলাপ-বিজ্ঞাৰ আৰু কেকা-ধ্বনিয়ে

১. মেঘবৃত্ত—১।১১

২. বসুন্ধৰা—৬।২৬

৩. বিক্ৰমোৱশীৰ—৪।১৪; ১৫

প্ৰকৃতিক অপকৰণ সৌন্দৰ্য্যেৰে মণ্ডিত কৰি তোলে। মহাকবিৰ বৰ্ণনাত ময়ূৰ পৰ্বতকন্দৰত বিবাজ কৰিছে, বাক্সি-যাপনৰ কাৰণে আবাস-বৃক্ষত আশ্ৰয় লৈছে, ববাহ আৰু মৃগফুলৰ লগত দেখা দিছে, পুৰোপকৰ্ণৰ উপবনত অৱস্থান কৰিছে, ভীৰস্থলীতো ময়ূৰে ভূমুকি মাৰিছে।

কবিয়ে ‘মেঘদূত’ত ময়ূৰৰ পৰিচয় দিছে—ময়ূৰৰ চকুৰ কোণ শুভ্ৰ, নয়ন সজল, বৰ্হক্ষুৰিত কচি আৰু উজ্জল বেধা-বিশিষ্ট ময়ূৰৰ ভিত্তি নীল-বৰণীয়া আৰু কেকা-ধ্বনিৰে উন্নমিত ; ই মেঘৰ বন্ধু।

উৎপশ্চামি ক্ৰতমপি মথে মৎপ্ৰিয়ার্থং বিষাসোঃ

কালক্ষেপং ককুভম্ববভৌ পৰ্বতে পৰ্বতে তে।

শুল্পাপাঙ্গৈঃ সজলনয়নৈঃ স্বাগতীকৃত্য কেকাঃ

প্ৰত্যুত্তাতঃ কথমপি ভবান্গন্তমাশু দ্ব্যবশ্তেৎ ॥’

হে সখি, মোৰ (যক্ষৰ) প্ৰিয়তমাৰ উদ্দেশ্যে যাত্ৰা কৰি তুমি দ্ৰুত গতিৰে যাবা মই জানো ; মনত ভাব হয়, কূটজ ফুলৰ শৃগন্ধেৰে সুৰভিত পৰ্বতে-পৰ্বতে তোমাৰ কিছু পলম হ’ব পাৰে। কূটজ ফুলৰ শৃগন্ধৰ কথা নক’লেও, ময়ূৰবিলাকে সজল নয়নেৰে কেকা-ধ্বনিৰে তোমাক যেতিয়া স্বাগত-সম্ভাষণ জনাব, তেতিয়া তুমি কষ্ট হ’লেও কিবা প্ৰকাৰে সোনকালে যাবলৈ যত্ন কৰিবা।

তাৰ পিছত তুমি পৰ্বতত প্ৰতিধ্বনিত হোৱা গুৰু-গৰ্জনৰে কাতিকৰ ময়ূৰক নচুৱাবা। সেই ময়ূৰৰ চকুৰ কোণ শিৱৰ মূৰৰপৰা ওলোৱা চন্দ্ৰ-কিৰণৰ দ্বাৰা ধ্বলিত, পুতেকৰ প্ৰতি মৰমৰ কাৰণেই ভৱানীয়ে তেওঁৰ দেহৰপৰা নিৰ্গত হোৱা জ্যোতিৰ্লেখনেৰে শোভিত, ময়ূৰৰ পাখিকেই কুবলয়দল-শোভিত কৰ্ণত ভূষণ হিছাপে ধাৰণ কৰে।

বিবহ-কাভৰা যক্ষপত্নীয়ে নীলকৰ্ণ ময়ূৰক নচুৱাই কিছু সময় অভিবাহিত কৰে সঁচা ; কিন্তু আন এটি পোহনীয়া চৰায়ে তেওঁৰ

নিৰ্বাসিত স্বামীৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে। সেই চবাইটো সাৰিকা।
বিলায়-বেলিকা যক্ষই দৃতক সেই সাৰিকাৰ কথা সোৱাই দিছে :

আলোকে তে নিপততি পুৰা সা বলিহ্যাকুলা হা

মংসাদৃশ্যং বিবহতম্বু হা ভাৱগমাং লিখন্তী।

প্ৰচ্ছন্তী হা মধুবয়চনাং সাৰিকাং পঞ্জবস্থাং

কচ্চিস্তত্বঃ স্ববসি বসিকে স্বং হি তন্ত্ৰ প্ৰিয়েতি ॥^১

তেওঁ (যক্ষপত্নী) সোনকালে তোমাৰ চকুত পৰিব, হয়তো তুমি
দেখিবা, মোৰ কল্যাণ কামনা কৰি পূজা-পাৰ্বণত তেওঁ ব্যস্ত ; অথবা
মোৰ বিবহ-ক্লেশ প্ৰতিকৃতি কল্পনা কৰি তেওঁ তাৰেই ছবি আঁকিছে,
অথবা হয়তো পিঞ্জৰাবন্ধা মঞ্জুভাষিণী সাৰিকাক প্ৰেম কৰিছে, হে
বসিকা, তুমি জানো মোৰ স্বামীক স্বৰণ কৰাঁ ? তুমি তো তেওঁৰ
অতি প্ৰিয় আছিল।

প্ৰকৃতিৰ বুকুত প্ৰিয়তমাৰ আংশিক দৰ্শনে বিবহ-ক্লিষ্ট বন্ধৰ
অন্তৰত অশান্তিৰ স্ৰোত প্ৰৱল বেগে বোৱাইছে :

শ্ৰামাস্থগং চকিতহবিণীপ্ৰেক্ষণে দৃষ্টিপাতং

বক্তৃচ্ছায়াং শশিনি শিখিনাং বহুভাবেষু কেশান্।

উৎপশ্চামি প্ৰতন্ত্ৰম্বু নদীদ্বীচিষু ক্ৰৱিলাসান্

হস্তৈকস্মিন্ কচিদপি ন তে চণ্ডি সাদৃশ্যমস্তি ॥^২

প্ৰিয়ঙ্গু লতাত তোমাৰ দেহ-লাৱণ্য, হৰিণীৰ চকিত চকুত তোমাৰ
দৃষ্টিপাত, চন্দ্ৰত তোমাৰ মুখশ্ৰী, ময়ূৰৰ নেজত তোমাৰ চুলিকোছা,
আৰু ক্ষীণকায়া নদীৰ ক্ষুদ্ৰ তৰঙ্গত তোমাৰ ক্ৰৱিলাস দেখিবলৈ
পাওঁ। প্ৰায় সকলোতে তোমাৰ সাদৃশ্য আংশিকভাৱে দেখিবলৈ
পাওঁ ; কিন্তু হয়, হে মানিনী, তোমাৰ সম্পূৰ্ণ সাদৃশ্য একে লগে
কোনো ঠাইতে দেখা নাপাওঁ।

যেৰ দেখিলে ময়ূৰবিলাকে পৰ্বতে পৰ্বতে নৃত্য আৰম্ভ কৰে আৰু

কেকা-ধ্বনিৰে ময়ূৰ-ময়ূৰীয়ে পৰম্পৰে শ্ৰীতি আনন্দ প্ৰকাশ কৰে ।
মেঘেৰে সৈতে ময়ূৰৰ ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ । মেঘ-দৰ্শনত ময়ূৰৰ আনন্দ নৃত্য
আৰু কেকাবৰ সাময়িক নিসৰ্গ-শোভাৰ এক বাস্তৱ সামগ্ৰী ।

‘ঋতুসংহাৰ’ৰ বৰ্ষা-বৰ্ণনাত কবিয়ে ময়ূৰ-ময়ূৰীৰ দাম্পত্য জীৱনৰ
বিভোপন চিত্ৰেৰে পাঠকৰ মন আকৰ্ষণ কৰিছে :

সদা মনোজ্ঞঃ অনন্তসংহোৎসুকঃ স্বিকীৰ্ণস্থিতীৰ্ণকলাপশোভিতম্ ।

সসংলমালিজনচুৰ্ণনাকুলং প্ৰবৃত্তনৃত্যং কুলমন্ত বৰ্ণিণাম্ ॥^১

নৱ বৰ্ষাৰ সমাগমত ময়ূৰবিলাক আজি আনন্দোৎসৱত উদ্ভাস
হৈ উঠিছে । কলাপভাৰ প্ৰসাৰিত কৰি সিহঁতে শোভা ধাৰণ কৰিছে
আৰু নিবন্তৰ আলিজন আৰু চুৰ্ণনৰ কাৰণে আকুল হৈ মনোহৰ
কেকাধ্বনিৰে সিহঁত নৃত্যপৰায়ণ হৈছে ।

বৰ্ষা কালৰ এই নৃত্যপৰায়ণ ময়ূৰ শবৎ কালত হীনপ্ৰভ হয় ।
তেতিয়া তাৰ স্বৰ-লহৰীত সেই চিন্ত-হাবিণী লয় নাই ; ইয়াৰ
বিচিত্ৰ সৌন্দৰ্যই দৰ্শকৰ মন আকৰ্ষণ নকৰে, পৰ্বতে পৰ্বতে ইয়াৰ
আনন্দ-নৃত্যই মাহুহক মুগ্ধ নকৰে, মেঘদৰ্শনত ইয়াৰ অভিজাব নাই ।

সেই মদমত্ত নীলকণ্ঠশ্ৰেণীয়ে কণ্ঠ উন্নত কৰি মেঘ-মেঘৰ আকাশৰ
পিনে আজি নাচায়, ‘পশ্চান্তি নোন্নতমুখা গগনং ময়ূৰাঃ ।’^২ আজি
ময়ূৰবিলাকে আগৰ দৰে নৃত্য কৰা বন্ধ কৰিছে, সেয়েহে জগদ্বাদক
মদনে ময়ূৰ-কুল পৰিত্যাগ কৰি মধুৰ গীত-মুখৰ কলহংসক আশ্ৰয়
কৰিছে :

‘নৃত্যপ্ৰয়োগবহিতানুশিখিনো বিহায়

হংসানুপৈতি মদনো মধুৰপ্ৰগীতান্ ।’^৩

এইদৰে কবিয়ে শবৎ কালৰ বিমৰ্ষ ময়ূৰৰ শোচনীয় দৃশ্য দৰ্শাইছে ।

১. ঋতুসংহাৰ ২।৬

২. ঐ ৩।১২

৩. ঐ ৩।১৩

কোকিলৰ কলকণ্ঠই ভাৰতবাসীক চিৰ দিন মুগ্ধ কৰি আহিছে। বছৰে বছৰে নতুনকৈ ফুটি উঠা আম গছৰ চকল শাখাত বহি দিশে দিশে বসন্তৰ আগমন-বাৰ্তা বিলাই প্ৰকৃতিক মুগ্ধবিত কৰা চৰাই-টোৱেই হৈছে কোকিল বা কুলি। কুলিৰ গীতেই বসন্তৰ প্ৰেৰণা জোগায়। কবিয়ে কেৱল বসন্ত কালতেই কোকিলৰ কণ্ঠৰ পাঠকৰ ক্ৰতি-গোচৰ কৰাইছে।

‘ঋতুসংহাৰ’ত কবিয়ে মৃদু-মলয় সমীৰণত কল্লমান কুসুমিত সহকাৰ বৃক্ষৰ শাখাত বহি বসন্তৰ আগমন-বাৰ্তা ঘোষণা কৰা কোকিলৰ ছবি নিপুণভাৱে আঁকিছে :

‘পুংস্কোকিলশ্চ তবসাসয়েন মন্তঃ প্ৰিয়াং চুশ্ৰতি বাগজুষ্টঃ’^১

আমৰ মঞ্জৰীৰ মধু-স্বৰূপ মদ পান কৰি অল্পবাপাক জলয়েৰে পুৰুষ কোকিলবোৰে প্ৰগাঢ়ভাৱে মিহঁতৰ প্ৰিয়তমাক চুশ্ৰন কৰিছে। ‘বসুন্তঃ’ত বসন্ত-ঋতুৰ আগ-জাননী জনাইছে :

প্ৰথমে কুল কুলিল, তাৰ পিছত কুঁহিপাত ওলাল। প্ৰমৰৰ বন্ধাৰ আৰু কোকিলৰ কুহ-ধ্বনিত দিগ্‌মণ্ডল মুগ্ধবিত হ’ল। এইদৰে নৱ-পল্লৱ-বিভূষিত বৃক্ষেৰে সমাকীৰ্ণ বনজলীত আৱিৰ্ভূত হৈ বসন্তই নিজ চিহ্নেৰে সকলো ঠাই উপভোগৰ বোণা কৰি তুলিলে।^২

কোকিল-দম্পতিৰ কণ্ঠৰত যে মানকতা আছে, মিহঁতৰ স্ব-বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত যে অনিৰ্বচনীয় উদ্ভেজনা আছে কবিয়ে তাক ‘বসুন্তঃ’ত নিখুঁতভাৱে অঙ্কিত কৰিছে :

ভ্যজত মানমলং বত স্নিগ্ৰহৈর্ন পুনৰেতি গতং চতুৰং বয়ঃ ।

পৰভৃতাভিৰিতীৰ নিৱেদিতৈ শ্বৰমতে বয়তে শ্ব বধূজনঃ ॥^৩

১. ঋতুসংহাৰ ৬।১৪

২. কুসুমবন্ধ ততো নৱপল্লৱান্তংস্থ বটপকোকিলকুলিভুঃ ।

ইতি বন্যাক্ৰমযাৱিবভূম্যধুঃ সৰতীমৱতীৰ্ণ বনজলীম্ ॥ (বসু ৯।২৬)

৩. বসুন্তঃ ৯।৪৭

মানিনীসকল, এতিয়া অভিমান পৰিত্যাগ কৰাঁ, কলহ কৰি
কি লাভ, পাহৰি নাৰাৰা, উপভোগ কৰিব লগীয়া এই দুৰ্গত নৱ-
যৌৱন বৰ চঞ্চল, এবাৰ গ'লে আক ঘূৰি নাহে। মুখৰ কুলিষোৰে
যেন মদনদেৱৰ এই উপদেশ-বাণী সিহঁতৰ কমনীয় কণ্ঠৰ কুল-
ধ্বনিৰে শুनावলৈ ধৰিলে আৰু মানিনীসকলেও স্বভাৱ-মূলত নিজ
নিজ চুৰ্জয় মান ত্যাগ কৰি তুষিত প্ৰিয়জনৰে সৈতে মিলিবলৈ
ধৰিলে।

চক্ৰবাক চৰাইৰ মতা আৰু মাইকী দিনত যুগ্ম অৱস্থাত বিচৰণ
কৰে, বাতি হ'লে সিহঁতৰ এটা নদীৰ এপাৰে আৰু আনটো
সিপাৰে থাকি গোটেই বাতি উভয়ে উভয়ক ককণ স্বৰেৰে মাতি
মাতি কাল কটায়।

কবিয়ে 'শকুন্তলা' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত এই চক্ৰবাক-চক্ৰবাকীৰ
জীৱনৰ বাস্তৱ ঘটনাৰে দুয়ান্ত আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰণয়লাপৰ ব্যৱধান
সময় যে সমাগতপ্ৰায় তাক শুল্কৰভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে—'চক্ৰবাক-
বধুকে আমন্ত্ৰয়স্ব সহচৰম্, উপস্থিতা বজনী।' চক্ৰবাকী, সহচৰক
বিদায় দিয়া, বাতি উপস্থিত।

কবিয়ে আকৌ সেই নাটকৰে চতুৰ্থ অঙ্কত চক্ৰবাক আৰু
চক্ৰবাকীৰ বিলাপ সম্পৰ্কে উল্লেখ কৰি কৈছে—সামান্ত পদ্যপত্ৰৰ
ব্যৱধান হ'লেই চক্ৰবাকে চক্ৰবাকীৰ কাৰণে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে।
'নলিনীপত্ৰাস্তৰিতমপি সহচৰমপশ্চাত্ত্যাতুবা চক্ৰবাক্যাবৰ্ণতি।'

'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালৱিকাৰ মিলনৰ
মাজত বাণী ধাৰিণী বজাৰ চকুত চক্ৰবাক আৰু চক্ৰবাকীৰ মাজত
সমাগতা বজনীৰ দৰে প্ৰতিভাত হ'ল :

আজি মই (অগ্নিমিত্ৰ) যেন চক্ৰবাক আৰু প্ৰিয়তমা মালৱিকা
যেন মোৰ সহচৰী, চক্ৰবাকী আৰু দেৱী ধাৰিণী যেন আমাৰ
উভয়ৰে মাজত সাক্ষাৎ বজনী।' আশি হৃদয়ৰ কি সৰল, কি

বন্ধন তাৰ সন্তোদ তেওঁ পাব কেনেকৈ ? বজনী উপস্থিত হ'লে চক্ৰবাক আৰু চক্ৰবাকী ওচৰত থাকিও মিলিব নোৱাৰে, ধাৰিণীৰ উপস্থিতিত আমি জানো মিলিব পাৰিম ?

কবিত 'বিক্ৰমোৰ্বশীৰ' নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত বিবহ-কাতৰ বজা পুৰবৰাই বনৰ ভিতৰত নানা জীৱক প্ৰিয়তমাৰ কথা শুনিয়েছে। চক্ৰবাককো শুনিলে :

সবোৰৰত তোমাৰ আৰু চক্ৰবাকীৰ মাজত সামান্য পদ্মপত্ৰৰ ব্যৱধান থাকিলেও তোমাৰ প্ৰিয়া বহু আঁতৰি গৈছে বুলি ভাবি বিলাপ কৰা, উদ্গ্ৰীৱ হৈ মাতা ; যদি পদ্মী-স্নেহৰ কাৰণেই তোমাৰ পৃথক হৈ থকাৰ ইমান ভয়, তেনেহ'লে প্ৰিয়-বিবহাৰ্ত এইজনক প্ৰিয়াৰ বাৰ্তা দিবলৈ তোমাৰ এই বিমুখতা কিয় ?^১

কবিয়ে 'বয়ুৰংশ'ৰ অষ্টম সৰ্গত অজব বিলাপ-প্ৰসঙ্গত চক্ৰবাকক স্মৰণ কৰিছে :

ইন্দুমতী, বিবহিণী বজনীয়ে শূধাকৰক আৰু চক্ৰবাকীয়ে তাইৰ প্ৰিয়তম চক্ৰবাকক আকৌ পায় বুলিয়েই চন্দ্ৰ আৰু চক্ৰবাকে নিজ নিজ হৃদয়-বল্লভাৰ বিচ্ছেদ কথমপি সহ্য কৰি থাকে ; কিন্তু তোমাৰ এই চিৰ বিচ্ছেদে যে মোক তিলতিলকৈ দগ্ধ কৰিব।^২

কবিয়ে সেই একেখন মহাকাব্যতে এই বিহঙ্গম যুগলৰ দাম্পত্য জীৱনৰ চিন্তাকৰ্ষক চিত্ৰ আঁকিছে :

অত্ৰাৱিষুক্তানি বথাজনান্যামশ্চোদ্ভাস্তোংপলকেশবাণি ।

দৃশ্বানি দ্বাস্তবহৰ্ভিনা তে ময়া প্ৰিয়ে সম্পৃহমীক্ষিতানি ॥^৩

প্ৰিয়তমা, এদিন এই পম্পাৰ জলত চক্ৰবাক-চক্ৰবাকীৰ দল যুগ্মভাৱে সম্মিলিত হৈ ভবজৰ তালে তালে নাচি নাচি ওপঙি কুৰিছিল ; ইটোৱে সিটোক উৎপল-কেশৰ দান কৰিছিল আৰু

১. বিক্ৰমোৰ্বশীৰ ৪।২০

২. বয়ুৰংশ ৮।৫৬

৩. ঐ ১৩।৩১

ভোম্বাৰ (সীতাৰ) বিবাহ-দৰ্শন বামে কাতৰ নয়নেৰে সেই মিলনৰ ছবি চাই আছিল; এয়ে সেই পম্পা-সজিল।

কবিৰ সাহিত্য-কাননত চাতক পক্ষীয়ে মেঘেৰে সৈতে এটা ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ বন্ধা কৰি আছে। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে, ই বৰষুণৰ পানীৰ বাহিৰে আন পানী নাখায়। অশ্বগুৰ্ভ মেঘৰ আগমন-কালত চাতকৰ চাঞ্চল্য প্ৰকাশ পায়; জলমুক্ত মেঘৰ সন্দৰ্শনত ই নিমাত হৈ পৰে। ইয়াৰ স্বৰ তীক্ষ্ণ; কিন্তু লয়-বিশিষ্ট।

বৰ্ষা কালত মেঘৰ আগমনৰ কাৰণে আকুলভাৱে অপেক্ষা কৰি থকা চাতকৰ চিত্ৰ কবিয়ে নিপুণভাৱে আঁকিছে:

তৃষাকুলেচ্চাতকপক্ষিণাং কুলৈঃ প্ৰযাচিতাস্তোয়ভবায়লম্বিনঃ।

প্ৰযাতি মন্দং বহুধাবয়ব্বিণো বলাহকাঃ শ্ৰোতমনোহবম্বনাঃ ॥^১

তৃষিত চাতককুলে মেঘক জলভিক্ষা কৰিবলৈ ধৰিছে। সেই মেঘ জলৰ ভৰত দীঘলীয়া হৈ ওলমি পৰিছে আৰু অজস্ৰ ধাৰা বৰ্ষণ কৰি কৰি প্ৰৱণ-মনোহৰ শব্দেৰে ধীৰে ধীৰে আগ বাঢ়ি আহিছে। আকৌ সেই চাতকেই জলমুক্ত মেঘ দেখি নিমাত হৈ পৰে: ‘বহুধাবয়ব্ব’ত মহৰ্ষি বৰতন্তৰ শিষ্য কোৎসই দানশীল মহাবাজ বহুব ওচৰত প্ৰাৰ্থিত ধন নাপাই আন কোনোবা বদাস্ত পুৰুষৰ ওচৰলৈ গৈ ধন সংগ্ৰহৰ প্ৰস্তাৱ কৰিলে আৰু ক’লে, মেঘৰ জলৰ বাহিৰে চাতক পক্ষীৰ আন কোনো পানী খাব লগীয়া নাথাকিলেও সি কিন্তু শব্দতৰ জলহীন মেঘৰ ওচৰত পানীৰ পিয়াহত মৰি গ’লেও কেতিয়াও ‘পানী পানী’ বুলি প্ৰাৰ্থনা নকৰে, ‘স্বস্ত্যন্ত তে নিৰ্গলিতাশ্বগুৰ্ভঃ শব্দম্বনং নাৰ্হতি চাতকোহপি।’^২

হৃদ আৰু সৰোবৰৰ ওচৰত সাৰস পক্ষীবিলাকে দলে দলে বৃদ্ধ অৱস্থাত বিচৰণ কৰে। কবিয়ে সেই সাৰস পক্ষীক গোদাবৰী নদী

১. ঋতুসংহাৰ ২।৩

২. বহুধাবয়ব ৫.১৭

আক পম্পা সৰোবৰৰ লগত একেলগে আমাৰ ওচৰত উপস্থাপিত কৰিছে :

উপাস্তৱানীবহনোপগূঢ়াশ্ৰালক্ষ্যপাবিগ্নসাবসানি ।

দ্বাৰতীৰ্ণা পিবতীৰ শ্বেদাদমূনি পম্পাসলিলানি দৃষ্টিঃ ॥^১

লক্ষ্যবপৰা সীতাৰে সৈতে প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন কৰা সময়ত ত্ৰীবামচন্দ্ৰই পূৰ্বানুভূত জনস্থানৰ দৃশ্যৱলী দেখি সীতাক কৈছে—বহু ওপৰবপৰা চোৱা হেতু মোৰ দৃষ্টিয়ে যেন অতি কষ্টেৰে পম্পা-সৰোবৰৰ জল পান কৰিছে। এই জলৰ তীব্ৰত জন্মা বেতৰ-কুঞ্জেৰে সমাচ্ছন্ন হোৱাত চঞ্চল সাৰসবিলাকক অম্পষ্ট দেখা গৈছে। আকৌ, জানকী, সৌ চোৱাঁ, গোদাবৰীৰ বুকুত বিহাৰ কৰা সাৰসশ্ৰেণী শূন্যত আমাৰ বথৰ পিনলৈ কেনে সুন্দৰভাৱে উৰি উৰি আহিছে। আমাৰ নিৰ্যা বথৰ হেম-কিঙ্কীৰ কণু কণু ধ্বনি শুনি সিহঁত বোধ হয় তোমাকেই সম্ভাষণ জনাবলৈ উৰি আহিছে।

অমূৰ্জমানাস্তবলগ্নিনীনাং জ্জ্বা স্বনং কাঞ্চনকিঙ্কীৰীনাং ।

প্ৰত্যাৱৰ্ত্তজন্তীৰ খমুৎপতন্ত্যো গোদাৱৰীসাবসপঙ-জ্জয়ন্তাম্ ॥^২

প্ৰাতঃ-সন্ধ্যা, দিন-ৰাতি, চন্দ্ৰ-সূৰ্য, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ, আকাশ-পৃথিৱী :

প্ৰাতঃ-সন্ধ্যা, দিন-ৰাতি আদিৰ প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনাৰে কবিৰ সাহিত্য সমৃদ্ধ হৈ আছে। প্ৰাতঃ-সন্ধ্যা, দিন-ৰাতি সকলোৱেই প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ অধীন। বিশ্বৰ সকলো বস্তুৱেই প্ৰাকৃতিক নিয়মেৰে নিয়ন্ত্ৰিত। কোনোও এই নিয়ম লঙ্ঘন কৰিব নোৱাৰে। কবিয়ে বিশ্ব প্ৰকৃতিৰ সকলো বস্তুৰে, সকলো অৱস্থাবে নিখুঁত চিত্ৰ আঁকি পাঠকৰ মন মুগ্ধ কৰি ৰাখিছে।

কবিয়ে ‘ঋতুসংহাৰ’ত চন্দ্ৰ-কিৰণৰ অৱসানৰ লগে লগে ৰাতি-পুৱাৰ মনোহৰ দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কৰিছে :

১. ববুৱংশ ১৩৭০

২. ঐ ১৩৭৩

সুন্দৰী বমণীসকলে বাতি ধৰল অট্টালিকাত শূন্থেৰে টোপনি যায়। প্ৰৱল উৎকৰ্ণাৰে চক্ৰই বহু ক্ষণ ধৰি তেওঁলোকৰ মুখ নিবীক্ষণ কৰে আৰু যেন নিজেই লজ্জিত হৈ বাতিপুৱা পাণ্ডুৰ্ণ ধাৰণ কৰে।^১ আকাশ-মণ্ডলৰ এপিনে সূৰ্য উদীয়মান, আন পিনে চন্দ্ৰ অন্তৰ্ভূত। নায়কৰ সমুখত সমাগত নায়িকাৰ মুখত আনন্দ বিবিধি উঠাৰ দৰে সূৰ্যোদয়ৰ লগে লগে পদ্মবোৰ বিকশিত হৈ উঠিল; আন পিনে স্বামী আঁতৰি গ'লে নাৰীৰ মুখ-মণ্ডল ম্লান হোৱাৰ দৰে চন্দ্ৰ-কিৰণৰ অভাৱত মৌক্য ফুলবোৰে নিজ সৌন্দৰ্য সম্বৰণ কৰিলে।

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত কবিয়ে মধ্যাহ্ন সময়ৰ এটি মনোৰম দৃশ্য পাঠকৰ সমুখত উপস্থাপিত কৰিছে: বৈতালিকে কৈছে, মহাবাজৰ জয় হওক। মহাবাজ, প্ৰথম মধ্যাহ্ন কাল উপস্থিত। কিয়নো, সোৱা চাওক, ক্ৰীড়া-সমাবোহত পদ্মিনীসমূহৰ পাতৰ ছাঁত মুজিত নয়নেৰে তাপক্লান্ত হংসশ্ৰেণীয়ে আশ্ৰয় লৈছে। অট্টালিকাৰ ছাদ অত্যন্ত উত্তপ্ত হোৱা হেতু পাৰৱৰ্তকুলে তাৰ কাৰ্ণিচ পৰিত্যাগ কৰিছে। জলবিন্দু ওপৰলৈ উৎক্ষেপণ কৰা হেতু জলযন্ত্ৰ অনবৰত ওপৰলৈ ঘূৰিবলৈ ধৰিছে আৰু তাৰ চাৰিওপিনে মমূৰবিলাকে জল পান কৰিবৰ কাৰণে বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰিছে। সকলো বাজপুণেৰে দীপ্ত আপোনাৰ দৰেই সূৰ্যও সমগ্ৰ সবল অংশুমালাৰে উদ্দীপ্ত।^২

কবিৰ ‘মেঘদূত’ কাব্যত সন্ধ্যা, বাতি আৰু সূৰ্যোদয়ৰ মনোজ্ঞ দৃশ্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। যক্ষই মেঘক লক্ষ্য কৰি কৈছে—সন্ধ্যা উপস্থিত হ’লে মহাকাল মন্দিৰত ভক্তি সহকাৰে মহাদেৱৰ আৰাধনা

১. ৰত্নসংহাৰ ১।২

২. পত্ৰচ্ছায়াম্ হংসা মুকুলিতনয়না দীঘিকাপাদ্মিনীনাং
সৌধাভ্যন্তৰ্ণতাপাৰলভিপৰিচয়ৰেবিপাৰৱতানি
বিন্দুৎক্ষেপান্‌পিপাসুঃ পৰিণততি শিশ্বী ভ্ৰান্তিমৰাৰিধ্বজং
নৰৈৰ্‌ক্ৰমৈঃ নৰৈশ্চৈব নৰ নৃপশ্চগৈৰ্‌দীপ্যতে নগ্ননগ্নিঃ।

আবস্ত হ'ব। সেই পৰম প্ৰাণ্য সাক্ষ্য পূজাত তুমি ঢোল বাজুখ কাৰ্য কৰি সুগম্ভীৰ গৰ্জনৰ সম্পূৰ্ণ ফল লাভ কৰিব পাৰিবা। সাক্ষ্য-অৰ্চনা সমাপ্ত হ'লে পশুপতিৰ নৃত্য আবস্ত হ'ব। সেই নৃত্যৰ সময়ত তুমি লোহিতবৰ্ণ সাক্ষ্যবাগ ধাৰণ কৰি শিৱৰ উৰ্দ্ধবাহু যুগলক মণ্ডলাকাৰে সমাচ্ছন্ন কৰিবা। তেতিয়া ভৱানীয়ে নিকৰ্বেগে স্তিমিত নয়নে তোমাৰ ভক্তি নিৰীক্ষণ কৰিব।^১

উজ্জয়িনী নগৰত মাজ-নিশা সূচিভেদে অন্ধকাৰেৰে যেতিয়া ৰাজ-পথ সমাচ্ছন্ন হ'ব তেতিয়া অভিসাৰিকাৰ দল প্ৰিয়তমৰ আবাসলৈ গমন কৰিব, তেতিয়া তুমি বিজুলি-সংগ্ৰাৰে দেদীপ্যমান হৈ তেওঁ-লোকক পথ দেখুৱাবা। তেতিয়া গৰ্জন নাইবা জলবৰ্ষণ একোকে নকৰিবা, সেই বমণীসকল যে স্বভাৱতে অত্যন্ত ভীক।^২

হে মেঘ, সূৰ্যোদয়ৰ সময়ত প্ৰণয়-প্ৰৱণ নায়কবোৰে খণ্ডিতা নায়িকাবোৰৰ চকুৰ জল মচি দিব। তেতিয়া তুমি দিবাকৰৰ খং হুতুলি তেওঁৰ পথ মুক্ত কৰি দিবা; কিয়নো তেওঁ প্ৰণয়িনী কমলিনীৰ কোমল বদনৰপৰা নিয়ৰ-কপ নয়ন-জল অপনয়ন কৰিবলৈ পুনৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছে। তুমি যদি তেতিয়া তেওঁৰ কিৰণ বোধ কৰা, তেন্তে তোমাৰ প্ৰতি তেওঁৰ বোৰ আক দেখ উভয়ে জন্মিব।^৩

‘বিক্ৰমোদ্বীপীয়া’ নাটকত কণ্ঠকীৰ মুখত সাক্ষ্যৰ বৰ্ণনা বমণীয় হৈ উঠিছে:

ৰাজ-ভৱনত সাক্ষ্যৰ দৃশ্য সঁচাকৈয়ে অতি মনোৰম হৈ উঠিছে; কিয়নো, এতিয়া মনুৰবিলাকে নিজাত অলস হৈ বিজ্জাম লোৱা ঠাইত অৱস্থান কৰিছে; অহুমান হয়, ইহঁত যেন ভাস্কৰ্যৰ দৰে উৎকীৰ্ণ। খিৰিকীয়েদি ওলোৱা ধূপৰ ধোঁৱাই ছাদৰ কাৰ্ণিচবোৰ পাৰ চৰাই বুলি ভ্ৰম জন্মাইছে। অতঃপূৰ্বত থকা বৃদ্ধাসকলে সদাচাৰ-সম্পন্ন হৈ

১. মেঘদূত ১৩০

২. ঐ ১৪১

৩. ঐ ১৪২

পুষ্পোপচাৰেৰে বিকীৰ্ণ বিশেষ বিশেষ ঠাইত উজ্জল সান্ধ্য-মঙ্গল প্ৰদীপ জলাইছে।^১

কবিয়ে 'কুমাৰসম্ভৱ'ত সন্ধ্যাৰ বৰ্ণনা কৰিছে :

এই সন্ধ্যা সময়ত প্ৰায় অন্তৰ্গত সূৰ্যৰ অৱশিষ্ট বস্তুভ বেথাকৃতিৰ কিৰণেৰে পশ্চিম দিশ উদ্ভাসিত হৈ উঠিছে। এই দৃশ্য দেখিলে অল্পমান হয়, যেন বণভূমিৰ বস্তু-শাণিত ঋতুসমূহ ওপৰলৈ উঠি আহিছে।^২

কবিৰ 'বহুবংশ'ত সন্ধ্যাৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা দেখিবলৈ পোৱা যায় :

নন্দিনী বননিবপৰা (বসিষ্ঠৰ) আশ্ৰমলৈ উভতি আহিল। সেই নন্দিনীৰ বৰ্ণ নৱ কিশলয় দৰে স্নিগ্ধ আৰু বঙ চুৱা। তেওঁৰ কপালত থকা ঈষৎ বেঁকা শুভ্ৰ ৰোমাৱলীৰে সৈতে (অমাৱস্তাৰ পিছত) নতুন চক্ৰেৰে অলংকৃত বস্তুভ সন্ধ্যাৰ দৰে শোভা ধান কৰিলে।^৩

আকৌ কবিয়ে কৈছে :

ৰাজ-মহিষী সুদক্ষিণাই গাভীৰ পিছে পিছে বনবপৰা উভতি অহা দিলীপক সতৃষ্ণ নয়নেৰে নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে। ৰজা দিলীপ গাভীৰ পিছৰ পিনে আৰু আগ বাঢ়ি অহা ৰাজমহিষী সুদক্ষিণা গাভীৰ সন্মুখত উপস্থিত হোৱাত নন্দিনী উভয়েৰে মাজত অৱস্থিত হৈ দিন আৰু ৰাতিৰ মধ্যবৰ্তী সন্ধ্যাৰ দৰে শোভিত হৈ উঠিল।^৪

'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত ৰজা অগ্নিমিত্ৰই মালৱিকাৰ সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত ৰাতিৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে :

অনতিলম্বিহুকূলনিৱাসিনী বহুভিৰাভবগৈঃ প্ৰতিভাতি মে।

উড়ু গণৈকদয়োগুখচন্দ্ৰিকা গতহিমৈৰিৱ চৈত্ৰৱিভাৱৰী ॥^৫

১. বিক্ৰমোৰ্ণশীৰ্ষ ২।২

২. কুমাৰসম্ভৱ ৮।৫৪

৩. বহুবংশ—১।৮৩

৪. ঐ—২।২০

৫. মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ৫।৭

তললৈ বেছিকৈ ওলমি নপৰা পাটৰ কাপোৰ পৰিহিতা আৰু
বিবিধ অলংকাৰেৰে বিভূষিতা মালত্ৱিকাক কুঁৱলি-মুক্ত নক্ষত্ৰ-
বিৰাজিত উদয়োগ্ৰুহ চক্ৰেৰে সৈতে সমুজ্জল চ'ত মাহৰ নিশাৰ দৰে
দেখা গৈছে।

কবিয়ে 'ঋতুসংহাৰ'ত শৰৎ কালৰ নিশাৰ মনোৰম বৰ্ণনা দিছে :

তাৰকাৰাজিৰ উৎকৃষ্ট অলংকাৰেৰে শোভিত, মেঘৰ আবৰণ-শূন্য
চক্ৰমুখ সমন্বিত, নিৰ্মল জ্যোৎস্নাৰ শুভ্ৰ বস্ত্ৰ পৰিহিত শৰৎ কালৰ
নিশা তকনী যুৱতীৰ দৰে দিনে দিনে বৃদ্ধি পায়।^১

কবিয়ে 'মেঘদূত'ত অলকা নগৰীৰ অপূৰ্ব বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে :

অলকাৰ আন আন সৌন্দৰ্য্যবান্ধিৰ উপৰিও দেখা যায় তাৰ নিশা
অত্যন্ত শুল্কৰ—সকলো সময়তে জ্যোৎস্নাৰে আলোকিত, অন্ধকাৰৰ
লেশ মাত্ৰও তাত নাই : 'নিত্যজ্যোৎস্না: প্ৰতিহততমোবৃত্তিবম্যা:
প্ৰদোষা:।'^২

'ৱিক্ৰমোৰ'শীৰ' নাটকত ৰজা পুৰবৰাই মুৰ্ছিতা উৰ্বশীয়ে চৈতন্ত লাভ
কৰা অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰিছে :

চক্ৰ উদয় হলে নিশা যিদৰে অন্ধকাৰবৰণা মুক্ত হৈ লাবণ্যময়ী হৈ
উঠে, ৰাজিৰ অৱশিষ্টা যিদৰে ধূমমুক্ত হৈ উজ্জলতৰ হৈ থাকে,
পাৰ খহি পৰা গজাই যিদৰে ক্ৰমশ: নিৰ্মলতা লাভ কৰে,
অন্তৰ্মোহাচ্ছন্ন এই চাকগাত্ৰীও সেইদৰে ক্ৰমশ: কান্তিমতী হৈ
উঠিল।^৩

আকৌ সেই নাটকতে ৰজা পুৰবৰাক শূৰ্যৰ লগত তুলনা কৰি
কবিয়ে দৈছে :

বৈভালিকে কয় 'আমি ভাবোঁ, ৰজা পুৰবৰা আৰু শূৰ্যৰ লক্ষ্য
এক ; কিয়নো ৰজাই বিনয়াদি শিক্ষাৰে প্ৰজাসমূহৰ অজ্ঞান-অন্ধকাৰ

১. ঋতুসংহাৰ ৩।৭

২. মেঘদূত ২।৩

৩. ৱিক্ৰমোৰ'শীৰ ১।৭

নাশ কৰে, সূৰ্য্যয়ো তেজঃপুঞ্জৰে গ্ৰহ-নক্ষত্ৰসমূহৰ কাৰণে জগতৰ অন্ধকাৰ নাশ কৰে ; সূৰ্যই মধ্যাহ্ন সময়ত মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে বিজ্ঞাপ্তি জন্ম, বজায়ো দিনৰ ষষ্ঠাংশ সময়ত বিজ্ঞাম কৰে ।^১

কবিয়ে ‘বসুৱংশ’ৰ সপ্তদশ সৰ্গত মহাবাজ অতিথিৰ বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত চন্দ্ৰ-সূৰ্য, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ, দিন-ৰাতিৰ অধিক উল্লেখ কৰা দেখা যায় :

ৰাতিৰ শেষ গ্ৰহৰবপৰা বুদ্ধিয়ে যি দৰে প্ৰসন্নতা লাভ কৰে, সেইদৰে ৰাণী কুমুদভীয়ে কুশৰপৰা অতিথিক লাভ কৰিলে ‘পশ্চিমাধ্যামিনীষামাং প্ৰসাদমিহ চেতনা ।’^২ সূৰ্যই যিদৰে উত্তৰ দক্ষিণ উভয় দিশৰ পৱিত্ৰতা সাধন কৰে, সেইদৰে অনুপমকান্তি অতিথিয়েও মাতৃ আৰু পিতৃ উভয় কুলকে পৱিত্ৰ কৰিলে: অপুনাং সন্নিভেৰোভো মাৰ্গাব্স্থবদক্ষিণৌ ।^৩

তেওঁ কুমাৰ-ভাবৰপৰা ক্ৰমে যৌৱৰাজ্য আৰু যৌৱৰাজ্যৰপৰা পূৰ্ণ নৃপতিত্ব লাভ কৰি, ৰেখা-ভাবৰপৰা ক্ৰমে অৰ্ধেন্দু আৰু অৰ্ধেন্দুৰপৰা পূৰ্ণেন্দুৰ দৰে বিৰাজ কৰিবলৈ ধৰিলে : ‘ৰেখাভাৱাত্মপা-কৃৎ সামগ্ৰ্যমিহ চন্দ্ৰমাঃ ।’^৪ জুইৰ প্ৰথমে ধোঁৱা, পিছত শিখা ; সূৰ্যৰ প্ৰথমে উদয়, পিছত কিৰণমালা, তেজঃ পদাৰ্থৰ ই স্বভাৱ-সিদ্ধ নিয়ম ; অতিথি এই নিয়ম লঙ্ঘন কৰি একেৰাবে প্ৰথমৰপৰাই গুণ-গৰিমাৰে ভূষিত হৈ উদয় হ’ল ।^৫ পুৰবাসিনী ৰমণীসমূহে প্ৰীতিপূৰ্ণ নয়নেৰে তেওঁক চাবলৈ ধৰিলে । সেই দৃশ্য দেখিলে অহুমান হয়, বিভাৱণীসমূহে যেন শবৎ কালৰ নিৰ্মল নক্ষত্ৰৰাজিৰে ক্ৰমক অৱলোকন কৰিছে ।^৬ গুপ্তচৰকণ ৰশ্মি-পৰম্পৰাবে ব্যাপি থকা

১. বিক্ৰমোৰ্ষীয়া ২১১

২. বসুৱংশ ১৭১১

৩. ঐ ১৭১২

৪. ঐ ১৭৩০

৫. ঐ ১৭৩৪

৬. ঐ ৭১৩৫

হেতু মেঘমুক্ত সূৰ্যমণ্ডলৰ দৰে সেই অতিথিৰ ৰাজ্যমণ্ডলত একো অজ্ঞাত নাছিল।^১ দিন আৰু ৰাতিক সমান ভাগত বিভক্ত কৰি যি সময়ত ৰজাৰ যি কৰ্তব্য হিছাপে নিৰ্দিষ্ট কৰা আছে, অতিথিয়ে তাক নিঃসংশয়ে নিয়ম মতে পালন কৰিছিল।^২

সূৰ্যই উদ্ভিত হৈ দৰ্শন দি যিদৰে জগতৰ পাপ নাশ কৰে আৰু বস্তুৰ যথার্থ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰি, অন্ধকাৰ আঁতৰাই লোকসমূহক স্বকৰ্মত প্ৰবৃত্ত কৰায়, সেইদৰে ৰজায়ে অজ্ঞানিত হৈ দৰ্শন দি প্ৰজাসমূহৰ দুৰুতি নাশ কৰে আৰু বস্তুতত্ত্বৰ যথার্থ জ্ঞান জন্মাই অজ্ঞান আঁতৰ কৰে আৰু স্বকৰ্তব্য কৰিবলৈ স্বাধীনভাৱে স্বাধীন কৰি তোলে।^৩ চন্দ্ৰৰ কিৰণ পদ্মত প্ৰৱেশ নকৰে, সূৰ্যৰ অংগুৱে কুমুদত স্থান নাপায়; কিন্তু সেই গুণীৰ গুণ-পৰম্পৰা বিপক্ষৰ মাজতো স্থান লাভ কৰিছিল।

ইন্দোৰগতয়ঃ পদ্যে সূৰ্যশ্চ কুমুদেংশৰঃ ।

গুণাস্তশ্চ স্থিপক্ষেহপি গুণিনো লেভিবেহন্তৰম্ ॥^৪

কবিয়ে মহাৰাজ দিলীপক সূৰ্যৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে :

ৰজা দিলীপে প্ৰজাবৰ্গৰ অধিক হিতকৰ কাম কৰাৰ বাবে তেওঁলোকৰপৰা কৰ গ্ৰহণ কৰিছিল। সহস্ৰ গুণ অধিক জল বৰ্ষণ কৰি পৃথিৱীক ধন-ধাণ্ডেৰে সুসমৃদ্ধ কৰি তোলাৰ কাৰণে সূৰ্যই পৃথিৱীৰপৰা জল আকৰ্ষণ কৰে: 'সহস্ৰগুণমুৎপ্ৰট্টমাদন্তে হি বসং বহিঃ'।^৫

কবিয়ে 'বঘ্নঃশ'ৰ দ্বিতীয় সৰ্গত নন্দিনীৰ অৱণ্যত বিচৰণ কৰা প্ৰসঙ্গত কৈছে :

১. বঘ্নঃশ ১৭।৪৮

২. ঐ ১৭।৪৯

৩. চুৰিতং দৰ্শনেন যন্তুত্বাৰ্থেন তুদন্তমঃ ।

প্ৰজাঃ স্ব-তুত্বাংচক্ৰে শব্দংসূৰ্য উদোদিতঃ ॥ বঘ্ন ১৭।৭৪)

৪. বঘ্নঃশ ১৭।৭৫

৫. ঐ ১৮।৮

সংচাৰপুতানি দিগন্তবাণি কৃতা দিনান্তে নিললয় গন্তম্ ।

প্ৰচক্ৰমে পল্লৱাগতাত্মা প্ৰভা পতঙ্গশ্চ যুনেচ্চ ধেমুঃ ॥^১

পল্লৱাগ-লোহিত সূৰ্য কিৰণ আৰু বসিষ্ঠ ধেমু নন্দিনী উভয়েই তেওঁলোকৰ সঞ্চৰণৰ দ্বাৰা দিগন্ত পৱিত্ৰ কৰি দিনাৱসানত নিজ নিজ আবাসলৈ যাবলৈ উদ্ভত হ'ল, অৰ্থাৎ সূৰ্যই অস্তাচললৈ আৰু যুনিৰ ধেমুৱে আত্মমলৈ গতি কৰিছে ।

সেই একেখন মহাকাব্যৰ পঞ্চম সৰ্গত গুৰু-দক্ষিণা-প্ৰাৰ্থী বৰতন্ত্ৰৰ শিগ্ৰাই বজা বঘুক কৈছে :

হে মহাবাজ, আমাৰ সকলো বিষয়েই কুশল । হে নাথ, আপুনি যিসকলৰ বন্ধাকৰ্তা সেই প্ৰজাবৰ্গৰ অমঙ্গলৰ আশঙ্কা ক'ত ? সূৰ্যই যেতিয়া কিৰণ দি থাকে, তেতিয়া অন্ধকাৰে কেনেকৈ মানুহৰ দৃষ্টি আৱৰণ কৰিব পাৰে ?^২

'বঘুবংশ'ৰ দশম সৰ্গত কবিয়ে বাম, লক্ষ্মণ, ভৰত আৰু শত্ৰুঘ্নৰ ভ্ৰাতৃস্নেহ সম্বন্ধে উল্লেখ কৰি কৈছে—তেওঁলোকৰ সৌভ্ৰাতৃত্ব একে ধৰণৰ আছিল যদিও বাম-লক্ষ্মণৰ আৰু ভৰত-শত্ৰুঘ্নৰ প্ৰীতি-বন্ধন দৃঢ় হৈ উঠিছিল । বতাহ আৰু জুইৰ দৰে, চন্দ্ৰ আৰু সাগৰৰ দৰে যোৰে যোৰে একতা সদায় অবিচ্ছিন্ন আছিল ।^৩

বঘুবংশীয় ৰাজকুমাৰসকলৰ প্ৰজা-শাসন প্ৰণালীৰ বৰ্ণনা কবিয়ে দিনৰ দৃশ্তেৰে মনোৰম কৰি তুলিছে :

ৰাজকুমাৰসকলে গ্ৰীষ্ম কালৰ অন্তত কলা মেঘেৰে ঢকা দিন-বোৰৰ দৰে তেজস্বিতা আৰু স্নেহশীলতাৰ মাজেদি প্ৰজাবৰ্গৰ চিন্তা আকৰ্ষণ কৰিছিল ।^৪

১. বঘুবংশ ২।১৫

২. সৰ্বত্ৰ নো বাৰ্তমৱেহি ৰাজৱাণে কুতস্থ্যন্তভং প্ৰজানাম্ ।
সূৰ্যৈ তপজ্যাৱৰণায় দৃষ্টেঃ কল্পেত লোকশ্চ কথং তমিশ্ৰা ॥ (বঘু ৫।১৩)

৩. বঘুবংশ ১০।৮১-২

৪. ঐ ১০।৮৩

‘বহুব্ৰংশ’ৰ বৰ্ত্ত সৰ্গত শুনন্দাই মগধ-ৰাজ্যক লক্ষ্য কৰি ইন্দুমতীক ক’লে :

আন আন সহস্ৰ বজা আছে সঁচা ; কিন্তু পৃথিৱীয়ে তেওঁকেই একমাত্ৰ শ্ৰুশাসক হিছাপে পাইছে ।
এহ-নক্ষত্ৰ তাৰকাৰাজিৰে পৰিপূৰ্ণ হ’লেও, অকল চন্দ্ৰেৰেহে বজনী আলোকিত হৈ উঠে : ‘নক্ষত্ৰ-
তাৰাগ্ৰহসংকুলাপি জ্যোতিৰ্মতী চন্দ্ৰমসৈৱ বাত্ৰি: ।’^১ ইচ্ছা কৰিলে এওঁৰ ডিঙিত মালা অৰ্পণ কৰিব পাৰী ।

‘বহুব্ৰংশ’ৰ অষ্টম সৰ্গত দেখিবলৈ পোৱা যায়, মহাৰাজ বহুৱে ৰাজ্যভাৰ পৰিত্যাগ কৰি শেষ আশ্ৰম অৰ্থাৎ সন্ন্যাস আশ্ৰম অৱলম্বন কৰিলে আৰু জিতেশ্বিয় হৈ নগৰৰ উপকণ্ঠৰ নিৰ্জন ঠাইত কাল কটাবলৈ ধৰিলে । ৰাজকুমাৰ অজ অযোধ্যাৰ ৰাজ-সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠিত হ’ল । এই অভূতপূৰ্ব দৃশ্য বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত কবিয়ে কৈছে :

শান্তি-মাৰ্গত মগ্ন, পুৰাতন বজা বহু আৰু অভূতদেয়েৰে দীপ্তিমান
নতুন বজা অজেৰে, অন্তৰ্নীত-প্ৰায় চন্দ্ৰ আৰু উদয়শীল সূৰ্য-মণ্ডিত
নভোমণ্ডলৰ দৰে শোভা ধাৰণ কৰিলে সেই বহুকুলে ।

প্ৰশম্বন্তিতপূৰ্ব পাৰ্শ্বিহং কুলমভ্ৰাত্তনুতনৈববম্ ।

নভসা নিভৃতেন্দুনা তুলামুদিতাৰ্কেণ সমাকবোহ তৎ ॥^২

কবিৰ অভিপ্ৰায়,

চন্দ্ৰ অন্ত যাবলৈ উগ্ৰুখ আৰু সূৰ্য প্ৰকাশ পাবলৈ আবস্ত কৰিলে
গগনমণ্ডলৰ যেনেকুৱা দৃশ্য হয়, প্ৰাচীন বজা বহু শান্তিৰ পথত
পদাৰ্পণ আৰু নতুন বজা অজ অভূতদেয়েৰে দীপ্তিমান হোৱাত
সেই ৰাজকুলেও তেনেকুৱা সাদৃশ্য লাভ কৰিলে ।

কবিয়ে ‘শকুন্তলা’ নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত প্ৰভাত-কালৰ বৰ্ণনা
কৰিছে আৰু লগতে নৈসৰ্গিক ঘটনাৰ মাজেদি মানৱ জীৱনৰ উদ্যান-

পতনৰ এটি বাস্তৱ ৰূপ দাঙি ধৰিছে :

ষাভ্যেকতোহন্তশিখৰং পতিবোষধীনা—

মাৰিকুতাকণপূৰ্ণবঃসৰ একতোহৰ্কঃ ।

তেজোদ্বয়ন্ত যুগপদ্যাসনোদয়াভ্যাং

লোকে। নিয়ম্যত ইদ্বাশ্বদশান্তবেষু ॥^১

এক দিশত ওষধিপতি চন্দ্ৰ প্ৰায় অন্তৰ্গত হ'বলৈ ধৰিছে, আন দিশত সূৰ্যদেৱে অৰুণক সম্মুখত লৈ উদয় হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে। তেজোময় এই বস্তু দুটাৰ একে লগে অন্ত আৰু উদয়ে মানুহক এই শিক্ষাকেই দিছে যে মানুহৰ জীৱনত অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন অৱশ্যস্বাভাৱী।

আশ্ৰম :

ভাৰতৰ আশ্ৰমসমূহ সুবিস্তীৰ্ণ অটব্য অৱণ্যৰ মাজত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। এই আশ্ৰমসমূহেই আছিল প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ প্ৰাণ-কেন্দ্ৰ। অৱণ্যৰ গভীৰ নিৰ্জনতাই ইয়াৰ প্ৰাণ শক্তি নিস্তেজ কৰিব পৰা নাই। বহু পশু-পক্ষীৰ কোলাহলে ইয়াৰ শান্ত মূল্যৰ পৰিবেশ অশান্ত আৰু ভয়াৱহ কৰি তোলা নাই। সেই ঠাইত জীৱ-জন্তুবোৰে হিংসা পৰিত্যাগ কৰি শ্ৰীতি ভাবেৰে বাস কৰে। তক-লতা পশু-পক্ষী সকলোৱেই আশ্ৰমবাসীৰপা মৰম স্নেহ লাভ কৰি প্ৰতিপালিত আৰু পৰিবৰ্দ্ধিত হয়। ইয়াত শান্ত বস-চিৰ প্ৰৱাহিত।

এই অশ্ৰম অৰি-মুনিসকলৰ সাধনাৰ ক্ষেত্ৰ, তপস্তাৰ পৱিত্ৰ ধাম, ব্ৰহ্ম-বিজ্ঞা লাভৰ পুণ্য-তীৰ্থ। এই আশ্ৰম ঐহিক জীৱনৰ প্ৰয়োজন সাধনৰ স্থান নহয়, ই আত্মোপলব্ধিৰ পুণ্য ধাম, ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ বাসায়নিক কেন্দ্ৰ।

কালিদাসৰ সময়ত আশ্ৰমৰ যুগ অতীত হৈ গ'লেও তেওঁ তেওঁৰ সাহিত্যত সন্মানৰে সৈতে সেই আশ্ৰমৰ প্ৰতিচ্ছবি মূল্যৰ আৰু

স্পষ্টভাৱে অঙ্কিত কৰি প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ ঐতিহ্য সগোবয়ে, সসম্ভৱে স্মৰণ কৰিছে।

কবিয়ে 'কুমাৰসম্ভৱ'ত ছখন আশ্ৰমৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তাৰ প্ৰথম খন দেৱাদিদেৱ মহাদেৱৰ পবিত্ৰ আশ্ৰম। এই আশ্ৰম হিমালয়ৰ মন্দাকিনীৰ তীৰত অৱস্থিত। কন্তুবীৰ্য়গ-নাভিৰ গন্ধেৰে ইয়াৰ চতুৰ্দ্দিশ সুবাসিত, কিয়ববিলাকৰ গীত-ধ্বনিৰে মুখৰিত। ইয়াত শিৱৰ ভূত্যসকলে নমেক ফুলৰ প্ৰসাধন লয়, লুখম্পৰ্শ ভূৰ্জপত্ৰ পৰিধেয় হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰে, শৰীৰত মনঃশিলা ধাতুৰ প্ৰলেপ লয়, আৰু শূগন্ধি দ্ৰব্যেৰে পৰিৰূপিত শিলাময় ঠাইত বাস কৰে। মহাদেৱৰ ব্ৰহ্মে দৰ্প সহকাৰে খুৰাৰ আগভাগেৰে তুষাৰৰূপ শিলসমূহ খনন কৰে, গোজাতীয় প্ৰাণীবিলাকে উদ্বিগ্ন হৈ তাৰ পিনে কোনো প্ৰকাৰে চাই থাকে। সেই ব্ৰহ্মে সিংহৰ ধ্বনি সহ কবিত নোৱাৰি উচ্চ কণ্ঠে গৰ্জন কৰি উঠে।

যি স্মৰণ তপস্তাৰ অশেষ ফল বিধান কৰে, সেই অষ্টমূৰ্তি মহাদেৱ নিজৰেই অষ্ট মূৰ্তি প্ৰজ্জলিত অগ্নি স্থাপন কৰি, কোনো এক অনিৰ্বচনীয় ফলৰ অভিলাষী হৈ সেই তপোবনত তপস্তাত প্ৰবৃত্ত হ'ল : 'কেনাপি কামেন তপশ্চচাৰ।''

হিমালয়ৰ গোবীশিখৰেই তপস্তাৰ আন এখন পবিত্ৰ আশ্ৰম। মৃত্যুঞ্জয় শিৱক পতিকপে লাভ কৰিবলৈ গোবী তাত তপস্তাবতী হৈছিল। সেই গোবীশিখৰ ময়ূৰজ্ঞেীৰে ভৰপূৰ। তাত পদম্পৰ-বিৰোধী প্ৰাণীবোৰে হিংসা ত্যাগ কৰে, তৰুৰাজিয়ে বাঞ্ছিত ফলৰ দ্বাৰা অতিথিবৃন্দৰ সেৱা কৰে, নৱ-নিৰ্মিত পৰ্ণশালাত হোমায়ি সজ্জিত হৈ থাকে ; ইয়াৰ ফলত সেই তপোবন পবিত্ৰ হৈ উঠিছে। তপস্তাৰ সময়ত গোবীয়ে কোমল লতাৰ বিলাসকলা, হৰিণীবোৰৰ বিলোল-দৃষ্টি গচ্ছিত কৰি ৰাখিছিল। গোবীয়ে নিজেই সেই তপোবনৰ ক্ষুদ্ৰ বৃক্ষসমূহক কলহেৰে পানী দি পৰিচৰ্যা কৰিছিল। নিজ

সন্তানবদৰে প্ৰতিপালন কৰা সেই লতা-বৃক্ষাদিয়েই আছিল পাৰ্বতীৰ প্ৰথম পুত্ৰকল্প। সেইবোৰৰ তুলনাত কাৰ্তিক আছিল অল্পজ। সেয়েহে কাৰ্তিকেও লতা-বৃক্ষাদিৰ প্ৰতি পাৰ্বতীৰ পুত্ৰবাংসল্য হ্ৰাস কৰিব পৰা নাছিল। অবগ্যজাত নীবাৰ ধান খুৱাই পাৰ্বতীয়ে হৰিণ-বিলাকক লালন-পালন কৰিছিল। হৰিণবিলাকৰ তেওঁৰ প্ৰতি কি অগাধ বিশ্বাস! তেওঁ যেতিয়া স্নান কৰি প্ৰজ্জলিত অগ্নিত ঘিউৰ আহুতি প্ৰদান কৰে আৰু স্তৱ পাঠ কৰে, তেতিয়া তেওঁক চাবলৈ ঋষি-মুনিসকল তাত আহি উপস্থিত হৈছিল। আশ্ৰমৰ কুটীৰত সংস্থাপিত যন্ত্ৰাগ্নিয়ে সমগ্ৰ তপোবনকে পবিত্ৰ কৰি তুলিছিল। সেই তপোবনৰ অহিংসা, অতিথি-সংকাৰ আৰু অগ্নি-পৰিচৰ্চাই সমস্ত জগতকে পবিত্ৰ কৰি তুলিছিল।^১

কবিয়ে ‘বসুন্ধৰা’ত কেইবাখনো শাস্ত্ৰ-স্মৃতি আশ্ৰমৰ উজ্জল বৰ্ণনা পাঠকৰ সন্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে। সেই মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গত মহৰ্ষি বসিষ্ঠৰ পবিত্ৰ আশ্ৰমৰ বৰ্ণনা আছে।

বসিষ্ঠৰ আশ্ৰম :

মহৰ্ষি বসিষ্ঠৰ আশ্ৰম^২ বহু ঋষি-মুনিৰ সাধনাৰ স্থল। সন্তান-কামী ৰজা দিলীপ সহধৰ্মিণী মৃদক্ষিণাৰে সৈতে সন্ধ্যা সময়ত সেই আশ্ৰমত উপস্থিত হ’ল। ৰজা দিলীপে দেখিলে, তেতিয়া যন্ত্ৰীয় অগ্নিত সন্ধ্যা আহুতি প্ৰদানৰ কাৰণে তপস্বীসকল দূৰ অবগ্যবপৰা সন্নিহ-কুশ-ফল আদি আহৰণ কৰি সেই তপোবনলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰিবলৈ ধৰিছে। চাওঁতে চাওঁতে ঋষি-মুনিসকলেৰে সেই আশ্ৰমপদ ভৰি পৰিল। সেই সময়তে হৰিণবোৰ আহাৰ খাই অবগ্যবপৰা ঘূৰি আহি আশ্ৰমৰ পৰ্ৱকুটীৰৰ সন্মুখত উপস্থিত হ’ল। ঋষি পত্নীসকলৰ-পৰা সিহঁতে নীবাৰ ধান খাবলৈ নোপোৱালৈকে সিহঁত কুটীৰৰ প্ৰৱেশ

১. কুমাৰসম্ভৱ ১ম সৰ্গ

২. বসুন্ধৰা ১ম সৰ্গ

পৰ্বৰপৰা আঁতৰি নাযায়। হৰিণবিলাক ঋষি-পত্নীসকলৰ সন্তানৰ
ভূল্য। তেওঁলোকৰ হাতৰপৰা নীবাৰ ধান খোৱা যে সিহঁতৰ
আজ্ঞাৰ অভ্যাস।

সেই সন্ধ্যা সময়ত যুনি কণ্ঠ্যবোৰে আশ্ৰমৰ গছ-গছনিবোৰৰ
গুৰিত পানী দিবলৈ ধৰিছে আৰু গছৰ গুৰিত তৈয়াৰ কৰা মাটিৰ
ঘেৰবোৰ পানীৰে উপচি পৰিলে তেওঁলোক গছৰ গুৰিৰপৰা আঁতৰি
আছে। তেতিয়া চৰাইবিলাকে গছৰ গুৰিত সঞ্চিত হৈ থকা জল
হেলাৰঙে পান কৰে।

সন্ধ্যাকালত অতিথিসকল আশ্ৰমলৈ আহিবলৈ ধৰিছে, তেতিয়া
অগ্নিত আহুতি প্ৰদান আৰম্ভ হৈছে। সেই যজ্ঞীয় আহুতিৰ শ্লগন্ধ
বতাহৰ লগত মিলি অতিথিসকলৰ শৰীৰ, মন আৰু প্ৰাণ পবিত্ৰ
কৰি তুলিছে।

সেই সময়ত নীবাৰ ধানৰ বোজাবোৰ আনি পৰ্ণকুটীৰ চোতালত
দমাই ৰখা হৈছে। হৰিণবিলাকে সেই চোতালতে শুই শুই চৰ্বিত-
চৰ্বণ কৰিবলৈ ধৰিছে।

ৰজা দিলীপ কুলপতি-প্ৰদৰ্শিত পৰ্ণশালাত প্ৰৱেশ কৰিলে।
ব্ৰতচাৰিণী পত্নীৰে সৈতে কুশলযাত শয়ন কৰিলে; কিন্তু কষ্ট
অনুভৱ নকৰিলে; কিয়নো এয়া যে চিৰ শাস্তিৰ নিকেতন।

বৰতন্ত্ৰৰ আশ্ৰম :

বৰতন্ত্ৰৰ শিষ্য কোৎস গুৰু-দক্ষিণাৰ্থী হৈ মহাৰাজ বহুব ওচৰ
চাপিল। বহুব্ৰে শিষ্যৰ মুখৰপৰা ঋষি আৰু 'তেওঁৰ আশ্ৰমৰ'
সৰ্বিশেষ বাৰ্তা জানিবলৈ বিচাৰিলে।

ঋষি-যুনিসকলে আশ্ৰমৰ গছ-জতাবোৰৰ গুৰিত পানী দি
সেইবোৰক নিজ সন্তানৰ দৰে প্ৰতিপালন কৰে। অতিথিসকলে
তাৰ গছৰ শীতল ছাঁত আশ্ৰয় লৈ শ্ৰম নিবাৰণ কৰে।

আশ্ৰমত নিত্য হোম অৰ্হুষ্ঠিত হয়। সেই হোমাহুষ্ঠানৰ কাৰণে ঋষিসকলে প্ৰয়োজনীয় কুশ আহৰণ কৰে; কিন্তু তাত থকা হৰিণ-বিলাকক কুশ-ভক্ষণত বাধা প্ৰদান নকৰে। ঋষি-মুনিসকলে হৰিণ শিশুবিলাকক লালন-পালন কৰি ডাঙৰ-দৌঘল কৰে। সিহঁতে ঋষিৰ কোলাত শয়ন কৰে আৰু সিহঁতৰ নাভিনাল তেওঁলোকৰ কোলাতে সৰি পৰে।

ঋষিসকলে নদীৰ পবিত্ৰ জলত নিয়মিতভাৱে স্নান কৰে, আৰু পিতৃপুৰুষৰ উদ্দেশ্যে তৰ্পণ আদি ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে। তেওঁলোকে শস্ত্ৰ-পালকৰ শস্ত্ৰ-ক্ষেত্ৰত প্ৰকীৰ্ণ হৈ থকা ধানবোৰ সংগ্ৰহ কৰে। সেই ধানেৰে তেওঁলোকে নিজে খেতি কৰে, তাৰ বৰ্ঠাংশ ৰাজ-কৰ হিছাপে ৰজাক দিয়ে আৰু অৱশিষ্ট অংশেৰে অন্তান্ত কাৰ্য সম্পাদন কৰে। অতিথি পৰিচৰ্যাৰ কাৰণে তেওঁলোকে নিৰাৰ ধানৰ খেতি কৰে আৰু তাক গৰু, ম'হ বা আন বস্তু জন্তুৰ উপদ্ৰৱৰপৰা সৰ্বস্ব ৰক্ষা কৰে।

শৰভঙ্গৰ আশ্ৰম :

ঋষিৰ শৰভঙ্গৰ আশ্ৰম^১ অতি পবিত্ৰ স্থান। ইয়াত নিত্য হোমৰ অগ্নি সদায় প্ৰজ্জলিত। শৰণাৰ্থীৰ আশ্ৰয় স্থান হিছাপে এই তপোবন জগৎ-বিখ্যাত। ঋষিৰ অভাৱত আশ্ৰমৰ বৃক্ষসমূহেই পুত্ৰৰ দৰে কাম কৰে। বৃক্ষসমূহে ছায়া দানেৰে অতিথিসকলৰ পথশ্ৰম নিৰাৰণ কৰে, মধুৰ আৰু সুস্বাদু ফল-দানেৰে ক্ষুধা নিবৃত্তি কৰে।

ছায়াৱিনীতাশ্বপৰিশ্ৰমেষু ভূয়িষ্ঠসংভাৱ্যফলেহমীষু।

তন্ত্ৰাতিথীনামধুনা সপৰ্য্য স্থিতা স্পৃগুত্ৰেধিৱ পাদপেষু ॥^২

সেই সাগ্নিক ঋষি শৰভঙ্গই বহুকাল সমিধ নিক্ষেপ কৰি অগ্নিক পৰিভূত কৰে আৰু নিজৰ দেহকো মন্ত্ৰগুত কৰি সেই অগ্নিত

১. বয়ুৰংশ—ত্ৰয়োদশ সৰ্গ

২. ঐ ১৩।৪৬

আহুতিকপে প্ৰদান কৰে : 'চিৰায় সন্তপ্য সমিদ্ধিবগ্নিং যো মন্ত্ৰপূতাং
তনুমপ্যাহৌষীং' ।^১

অগ্নিৰ তপোবন :

মুনিপ্ৰৱৰ অগ্নিৰ প্ৰভামণ্ডিত তপোবনত^২ নিত্য শান্তি বিৰাজমান।
ইয়াত হিংস্ৰ জন্তুবিলাকে স্বাভাৱিক হিংসাত্মক বৃত্তি পৰিত্যাগ কৰি
শ্ৰীতি আৰু শান্তিৰে বাস কৰে। এই আশ্ৰমত বিনা পুষ্পই
গছবিলাকে ফল দান কৰে : 'অপুষ্পলিঙ্গাং ফলদ্বিবৃক্ষম্' এই আশ্ৰমৰ
অক্ষুণ্ণ প্ৰভাৱ সকলোৱে অনুভৱ কৰে। অগ্নি মুনিৰ সহধৰ্মিনী
অননুয়াই এই ঠায়েদি ভাগীৰথী গঙ্গাক প্ৰবাহিত কৰাইছিল।
তপোধনসকলে সেই গঙ্গাৰ পবিত্ৰ জলত অভিষেক-স্নান সমাপ্ত
কৰিছিল। বান্ধুহীন অৱস্থাত স্থিৰ হৈ থকা যজ্ঞবেদীৰ মধ্যস্থ
গছবোৰক নিৰিষ্টমনে যোগাভ্যাস ব্ৰতী হৈ থকা তপস্বীসকলৰ দৰে
ধ্যান-পৰায়ণ হৈ থকা যেন দেখা যায়। সেই গছৰ তলত বেদীত বহি
ঋষিসকলে দিব্য-জ্যোতি লাভ কৰিবলৈ সাধনা কৰে।

কণ্ঠৰ আশ্ৰম :

কবিৰ 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত আমি দুখন আশ্ৰম দেখিবলৈ
পাওঁ। তাৰ ভিতৰত প্ৰথমখন মহৰ্ষি কণ্ঠৰ আৰু আনখন প্ৰজাপতি
মাৰীচৰ। প্ৰথমখন পৃথিৱীত আৰু আনখন স্বৰ্গলোকৰ সীমাত।

মহৰ্ষি কণ্ঠৰ আশ্ৰম মালিনী নদীৰ তীৰত অৱস্থিত।^৩ এই
আশ্ৰমত মহৰ্ষিয়ে দহ হাজাৰ বিদ্যাৰ্থীক অন্নবস্ত্ৰাদিৰে পৰিপালন কৰি
বেদ অধ্যয়ন কৰাইছিল, সেই কাৰণে কণ্ঠ কুলপতি হিছাপে চিৰ
প্ৰসিদ্ধ। এই আশ্ৰমত পুৰষ-স্ত্ৰী উভয় শ্ৰেণীৰ লোকেই আশ্ৰম-ধৰ্ম
পালন কৰি বাস কৰে। গাৰ্হস্থ্য আশ্ৰমৰ দৰে এই আশ্ৰমতো মৰম-
স্নেহ, মায়া-মমতা, আদৰ-অভ্যৰ্থনা, দয়া-দাক্ষিণ্য চিৰ বিৰাজমান।

১. ৰঘুবংশ ১৩।৪৫

২. ঐ ১৩।৫০

৩. এৰ খলু কণ্ঠ কুলপতেৰনুমালিনীতীৰমাশ্ৰমো দৃশ্যতে।

মহৰ্ষি কথ বনবাসী হ'লেও সামাজিক ৰীতি-নীতি আৰু লোকব্যৱহাৰ সম্বন্ধে সম্পূৰ্ণ অভিজ্ঞ : 'বনৌকসোহপি সম্ভো লৌকিকজ্ঞা হুয়ম ।'

আশ্ৰমৰ পৰ্ণকুটীৰেই তেওঁলোকৰ বাস-ভৱন । তাত নিত্য হোম আৰু যজ্ঞ অনুষ্ঠিত হয় । মুনিসকলে যজ্ঞানুষ্ঠানৰ কাৰণে যজ্ঞকাৰ্থ সমিধ আদি নিজেই সংগ্ৰহ কৰে । আশ্ৰমবাসীসকল অতিথি শুভ্ৰাৱা পৰায়ণ । অতিথি-অভ্যাগতৰ কাৰণে আশ্ৰমৰ দুৱাৰ সদায় মুকলি । তেওঁলোকে বনৰ ফল-মূলেৰে অতিথিক অভ্যৰ্থনা কৰে । অতিথি-সকলে বিজ্ঞান লোৱাৰ কাৰণে গছৰ ছাঁত বেদী তৈয়াৰ কৰি ৰাখে ।

মহাৰাজ হুয়ন্ত অজ্ঞাতসাবে মহৰ্ষি কথৰ পবিত্ৰ আশ্ৰমৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল । তেতিয়া আশ্ৰমৰ সেই চিৰ প্ৰশান্ত পৰিবেশে যেন তেওঁক সতৰ্ক কৰি দিলে যে, তেওঁ এখন পুণ্য ক্ষেত্ৰত পদাৰ্পণ কৰিছে, আৰু তেওঁৰ মনৰপৰা চিকাৰ বৃদ্ধি আঁতৰাব লাগে । সেয়েহে মহাৰাজ হুয়ন্ত এই আশ্ৰম দৰ্শনৰ একান্ত আগ্ৰহী হ'ল । তেওঁৰ ধাৰণা আশ্ৰম দৰ্শন কৰিলে তেওঁৰ মন-প্ৰাণ পবিত্ৰ হ'ব : 'পুণ্যাশ্ৰমদৰ্শনেন তাবদাত্মানং পুনৌমহে ।' আশ্ৰমৰ প্ৰান্তভূমিত উপস্থিত হৈ মহাৰাজ হুয়ন্তই কৈ উঠিল, এয়া যে আশ্ৰমপদ তাক আনে উল্লুৰিয়াই দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই ; কিয়নো,

নীৱাৰা: শুকগৰ্ভকোটবমুখভ্ৰষ্টাস্তকণামধ:

প্ৰস্নিকা: কচিদিদুদীকলভিদ: নৃচ্যন্ত এয়োপলা: ।

দ্বিধাসোপগমাদভিন্নগতয়: শব্দং সহস্ৰে যুগা-

স্তোয়াধাবপথাশ্চ ব্ৰহ্মলিখানিযুন্দবেখাঙ্কিতা: ॥^১

ইয়াত গছৰ খোবোঙত ভাটৌবিলাকৰ বাস, সেই খোবোঙৰ মুখৰপৰা ওলাই পৰা নীৰাৰ ধানবোৰ গছৰ তলত সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে । কোনো কোনো ঠাইত ইন্দুদী গছৰ কলবোৰ পিহাৰ কাৰণে শিলাপ্ৰস্তুৰসমূহ তেলেৰে ময়ূণ হৈ আছে । অপৰিচিত লোকৰ আগমনৰ শব্দ শুনিও হৰিণবিলাকে বিশ্বাসৰ কাৰণে নিজৰ

গতিপথৰ সলনি কৰা নাই, শব্দ সহজে কৰিছে। ঋষি-মুনিসকলে
জ্ঞান কৰা হেতু ভেৰ্তলোকৰ পৰিধেয় বহুদলৰ আগভাগবপৰা পত্ৰি
ঘোৱা পানীৰে গোটেই পথ বেধাঙ্কিত হৈ আছে।

গাহস্তাং মহিষা নিপানসলিলং শৃঙ্গৈৰ্মুহুস্তাভিতঃ

ছায়াবদ্ধকদম্বকং যুগকুলং বোমহুমভাস্ততু।

বিশ্ৰঙ্কং ক্ৰিয়তাং ব্ৰাহ্মততিভিমুস্তাক্ৰতিঃ পদ্মে

বিশ্ৰামং লভতামিদং চ শিখিলজ্যাবন্ধমন্মদুঃ ॥^১

আজি ম'হবিলাকে শিঙেৰে বাবে বাবে জল আলোড়িত বোকাত
বুৰ মাৰক, গছৰ ছাঁত দল বান্ধি হৰিণবিলাকে আহাৰ চৰ্বিত-চৰ্বণ
কৰক, গাহবিবোৰে নিৰ্ভয়ে পিতনিভ মুস্তা ধাঁহবোৰ খান্দক আক
শুণ শিখিল কৰা আমাৰ ধনুৱেও বিশ্ৰাম লাভ কৰক।

এই আশ্ৰমৰ পৰিবেশ অতি শাস্ত। আশ্ৰমপদত বিনীত
বেশেৰে প্ৰৱেশ কৰিব লাগে। ইয়াত জাকজমকতা, মুসুজে,
আড়ম্বৰে মুস্তায় : 'শাস্তমিদমাশ্ৰমপদম্। বিনীতয়েষণে প্ৰয়েষ্টৱানি
তপোৱনানি।'

আশ্ৰমবাসী বালিকাবিলাকে নিভৌ গছ-লতাৰ গুৰিত পানী
দিয়ে আক পশু-পক্ষীবিলাকক আহাৰ দি প্ৰতিপালন কৰে।
শকুন্তলাই আশ্ৰমৰ প্ৰতিজুপি তক-লতাকে নিজ ভাই-ভনীৰ দৰে
মৰম-স্নেহ কৰে। নিজে প্ৰসাধনপ্ৰিয় হ'লেও গছৰ পল্লৱ আনি
ভূষণ হিছাপে ব্যৱহাৰ নকৰে। গছৰ গুৰিত জল নিদিয়াকৈ নিজে
জল পান নকৰে। হৰিণবিলাকক নীৰাৰ-ধান নিজ হাতেৰে
মুখুৱালে শাস্তি নাপায়। কুশবনৰ আঘাতত কোনো কোনো
হৰিণ পোৱালিৰ মুখ ক্ষত হ'লে ইজুদী তেলৰ প্ৰলেপ দি তাক
নিৰাময় কৰি তোলে।

এই আশ্ৰমত প্ৰকৃতিৰে সৈতে মানুহৰ কি অল্পম সৌহাৰ্য।

মাৰীচৰ আশ্ৰম :

পৃথিৱী আৰু স্বৰ্গৰ সীমাত অৱস্থিত হেমকূট কিৰুৱ-পৰ্বত। পূব আৰু পশ্চিম সাগৰক স্পৰ্শ কৰি ব্যাপি থকা, সন্ধ্যা কালৰ মেঘৰ দৰে সুদৃশ্য এই হেমকূট পৰ্বত। এই পৰ্বতৰপৰা স্বৰ্ণাভ জলীয় পদাৰ্থ সদায় নিৰ্গত হৈ থাকে। সেই পৰ্বততে ঋষিগ্ৰন্থৰ মাৰীচৰ আশ্ৰম। ই উপস্বীসকলৰ পৰম সিদ্ধিক্ষেত্ৰ। এই আশ্ৰম মন্দাৰ, অশোক আদি নানা গছ-গছনিৰে ভৰপূৰ। মন্দাৰ গছবিলাকক মাৰীচ-পত্নী অদিতিয়ে পুত্ৰৰূপে প্ৰতিপালন কৰে : ‘অদিতিপৰিহৃতমন্দাৰবৃক্ষং প্ৰজাপতেৰাশ্ৰমম্।’ হিংস্ৰ জন্তুৰ হিংসাত্মক বৃত্তি ইয়াত নাই। ইয়াত বালকে মাকৰ স্তনৰপৰা সিংহ-শাৱকক টানি আনি সিহঁতৰ লগত উমলি-জামলি মুখ মেজি দাঁত গণনা কৰে। সিংহ-শাৱকৰ প্ৰতি তেনে আচৰণ কৰিলে ঋষি-পত্নীসকলে মনত দুখ পায়। আশ্ৰমৰ তিবোতাসকলে মাটিৰ পুতলা তৈয়াৰ কৰি বালকক ওমলা বস্ত্ৰৰ যোগান ধৰে। এই আশ্ৰমতে সৰ্বদমনে বৰ্ণ-বিচিত্ৰ মূৰ্তিকাৰ ময়ূৰৰ লগত ধেমালি কৰে।

এই আশ্ৰম কল্পবৃক্ষেৰে ভৰপূৰ; সেই বৃক্ষৰ তলত বহি কেৱল বায়ু ভক্ষণ কৰিয়েই ঋষিসকলে জীৱন নিৰ্বাহ কৰে; অথচ কল্পবৃক্ষৰ ওচৰত ভোগৰ বস্তু প্ৰাৰ্থনা নকৰে; স্বৰ্ণপদ্মৰ বেণুৰে সুবাসিত হৃদয় জলত ধৰ্মাত্মজ্ঞানৰ কাৰণে স্নান কৰে; কিন্তু জলক্ৰীড়াৰ উপভোগৰ প্ৰতি মন নেমেলে; বস্ত্ৰ-খচিত শিলাত বহি ধ্যান কৰে; কিন্তু তাক বিলাসৰ সামগ্ৰী হিছাপে ব্যৱহাৰ নকৰে। সেই আশ্ৰমত অইনহে নালাগে স্বৰ্গৰ অপ্সৰীসকলেৰে পৰিবেষ্টিত হ’লেও ঋষিসকল নিত্য-সংযমী। মৰ্ত্যৰ ঋষি-মুনিসকলে উপস্বীসকলৰূপে যি স্বৰ্গ-সুখ কামনা কৰে, মাৰীচৰ আশ্ৰমৰ উপস্বীসকলে সেই স্বৰ্গ-সুখৰ মাজত থাকিও তাক তুচ্ছ জ্ঞান কৰে।

প্ৰাণানামনিলেন বৃত্তিকচিভা সৎকল্পবৃক্ষে হনে

ভোয়ে কাঞ্চনপদ্মবেণুকপিশে ধৰ্মাভিষেকক্ৰিয়া ।

ধ্যানং বহুশিলাতলেষু দ্বিবৃদ্ধসীংসানিধৌ সংযমো

যৎকাজ্জুষ্টি তপোভিবন্যমুনয়ন্তশ্চিৎস্তপশ্চাস্তমী ॥’

মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰিত বাগ-যজ্ঞাদিৰ আড়ম্বৰ আছে ; বাগ-যজ্ঞৰ সহায়েৰে স্বৰ্গ-প্ৰাপ্তিৰ কামনাও আছে ; কিন্তু প্ৰজাপতি মাৰীচৰ আশ্ৰমত সেই বাজ্ঞিক অনুষ্ঠানৰ অৱকাশ নাই, স্বৰ্গ-প্ৰাপ্তিৰ কামনাই বা থাকিব কেনেকৈ ? ই তপস্তাৰ সিদ্ধি-ক্ষেত্ৰ : ‘তপঃ সংসিদ্ধিক্ষেত্ৰম্’ ই ঋষি-মুনিসকলৰ কেৱল পবিত্ৰস্থান ধ্যান-নিমগ্ন ধাম ।

মহৰ্ষিয়ে অৱসৰ সময়ত ধৰ্ম সন্মতীয় আলোচনাত মনোনিবেশ কৰে, আন মহৰ্ষিসকলে পত্নীৰে সৈতে সেই আলোচনা শুনে : ‘দাক্ষায়ণ্যা পতিব্ৰতাদধৰ্মমধিকৃত্য পৃষ্ঠস্তৈ মহৰ্ষিপত্নীসহিত্যৈ কথয়তি ।’

মহাবাজ হুয়ন্তুই প্ৰজাপতি মাৰীচৰ প্ৰভামণ্ডিত ধ্যান-ধামত প্ৰৱেশ কৰি কয়, এই স্থান স্বৰ্গতকৈও অধিক শান্তিদায়ক ; আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিলে অমৃত-হৃদত স্নান কৰা যেন লাগে : ‘স্বৰ্গাদধিকতৰং নিৰ্বৃতিস্থানম্ । অমৃতহৃদমিহাৱগাচোহস্মি ।’ এই আশ্ৰম অনাবিল আনন্দৰ অমিয় আলয় ।

প্ৰকৃতিৰ দ্বিবিধ অৱস্থা :

কালিদাসৰ কাব্যত আমি স্থিতিশীল আৰু গতিশীল ভেদে প্ৰকৃতিৰ দ্বিবিধ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা পাব পাওঁ । স্থিতিশীল অৱস্থাই প্ৰকৃতিৰ স্বাভাৱিক অৱস্থা । স্থিতিশীল বস্তুৰ বৰ্ণনা গতিশীল বস্তুৰ বৰ্ণনাতকৈ তুলনামূলকভাৱে সহজ ; কিয়নো অলব-অচৰ বস্তু এটাতকৈ চলন্ত বস্তু এটাৰ চিত্ৰ অঁকাত শিল্পীৰ যথেষ্ট পাবদৰ্শিতাৰ প্ৰয়োজন ।

কবিয়ে স্থিতিশীল বস্তুৰ মনোবশ চিত্ৰ অঁকাৰ দৰেই গতিশীল

বসন্তৰ বৰ্ণনাকো স্বাভাৱিক কবি তুলিছে। চলন্ত বসন্তৰ স্বাভাৱিক বৰ্ণনা যেতিয়া পৰিস্ফুট হৈ উঠে, সি স্থিতিশীল বসন্তৰ বৰ্ণনাতকৈ অধিক হৃদয়গ্ৰাহী হয়, আৰু এই চলন্ত বসন্তৰ স্বাভাৱিক বৰ্ণনাই পাঠক হৃদয় বিশেষভাৱে মুগ্ধ কৰি তোলে।

চলন্ত বসন্তৰ এটি আকৰ্ষক দৃশ্য ‘বসুদংশ’ত বসন্ত-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত দেখিবলৈ পোৱা যায় :

বনত সাক্ষ্য মল্লিকাসমূহৰ কলিৰোৰ ফুলিল ; সুবাসেৰে চৌদিশ
আমোলমোলাই গ’ল। গুণ্ গুণ্ শব্দ কৰি ইটো কলিৰপৰা সিটো
কলিলৈ ভোমোৰাবিলাকে অহা-যোৱা কৰিলে। সিহঁত যেন কলি-
বিলাকৰ গণনাতে মগ্ন, এনে অল্পমান হ’ল।^১

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত অকাল বসন্ত-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত

মদমন্ত হৈ বতাহৰ বিপৰীত পিনে লৰি যোৱা হৰিণাবোৰৰ চকুত
প্ৰিয়ালমঞ্জৰীৰ বেণুবোৰ উৰি আহি পৰিল। সিহঁত চকুৰে নেদেখা
হৈও বনত ডেও দি দি আগ বাঢ়ি গ’ল ; সিহঁতৰ খোজত গছৰ তলত
সৰি পৰি থকা শুকান পাতবোৰৰ মৰ্মৰ শব্দই গোটেই বননি
মুখৰিত কৰি তুলিলে।^২

কালিদাসৰ প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনাৰ পৰ্যালোচনা কৰিলে যিদৰে প্ৰকৃতিৰ
স্থিতি আৰু গতিশীল অৱস্থা পৰিলক্ষিত হয়, সেইদৰে প্ৰাকৃতিক দৃশ্য
উপভোগ কৰা দৰ্শককো স্থিতিশীল আৰু গতিশীল ভেদে দুই অৱস্থাত
দেখিবলৈ পোৱা যায়। স্থিতিশীল প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনা যেনে স্বাভাৱিক,
স্থিতিশীল দৰ্শকৰ চকুতো প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ শোভা দৰ্শন স্বভাৱসিদ্ধ।
কিন্তু গতিশীল দৰ্শকৰ চকুত প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ বৰ্ণনাই আমাক বিশেষ
আনন্দ দিয়ে ; কিয়নো এখন উদ্ভানত বহি উদ্ভানৰ বৰ্ণনা কৰা বা

১. বনেৰু সায়ংতনমল্লিকানাং বিজৃম্ভগোদগন্ধিষু কুড়ম্ভেষু।

প্ৰত্যেকনিৰ্দ্ধিষ্টপদঃ সপৰ্যং সংখ্যামিহৈবায়ং ব্ৰহ্মবশচকাৰ ॥ (বসু ১৬৪৭)

২. মৃগাঃ প্ৰিয়ালম্ভৰমঞ্জৰীগাং বজঃকপৈৰ্দিগ্নিতদৃষ্টিপাতাঃ।

মদোদ্ধতাঃ প্ৰত্যনিভং বিচেকৰ্ণনস্থলীৰ্ধৰপদ্মশোকাঃ ॥ (কুমাৰ ৩৩৩)

ভাব সৌন্দৰ্য অল্পভৱ কৰা সহজ ; কিন্তু গতি কৰি থকা অৱস্থাত উত্থান দেখি ভাব বৰ্ণনা মনোপ্ৰাণী কৰি তোলা কঠিন। কালিদাসৰ অতুল তুলিকাৰ স্পৰ্শত গতিশীল দৰ্শকৰ দৃষ্টিৰে বৰ্ণিত প্ৰাকৃতিক দৃশ্যই পাঠকৰ মন চিৰ দিনৰ কাৰণে জয় কৰি ৰাখিছে। ‘বসুন্ধৰা’ৰ ত্ৰয়োদশ সৰ্গত ৰাৱণ-নিধনকাৰী ৰামে সীতাৰে সৈতে আকাশ মার্গেৰে লঙ্কাৰপৰা অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰা সময়ত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই আকাশৰ পৰা ভ্ৰমণশীল অৱস্থাত পৃথিৱীৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ যি বৰ্ণনা দিছে সি আজিও কালিদাসপ্ৰেমীৰ মন আকৰ্ষণ কৰি ৰাখিছে। প্ৰকৃতি-স্নেহক কালিদাসে আকাশ মার্গেৰে গতি কৰি নিম্ন স্থানলৈ অৱতৰণ কৰা সময়ত মনুষ্য-লোকৰ দৃশ্য কেনে ৰমণীয় তাক অসাধাৰণ বৰ্ণনা-শক্তিৰে বৰ্ণনাইছে। পৃথিৱীখন যেন স্পষ্ট দৃশ্যমান পৰ্বত-শিখৰৰপৰা ওলাই নামি আহিবলৈ ধৰিছে। গছৰ শৰা-প্ৰশাখাবোৰ স্পষ্টভাৱে দেখিবলৈ পোৱাত সিহঁতক পাতৰ আৱৰণৰপৰা মুক্ত হোৱা যেন দেখা গৈছে। ক্ষীণকায় যেন দেখাৰ কাৰণে যি নদীসমূহৰ জল দেখা পোৱা নগৈছিল, এতিয়া সেইবোৰ স্পষ্ট হৈ উঠাত সেইবোৰে বিশালতা লাভ কৰা দেখা গৈছে। সমগ্ৰ পৃথিৱীখনকে কোনোবাই অৱতৰণকাৰীৰ ওচৰলৈ ওপৰৰ পিনে দাঙি নিয়া যেন লাগে।

কৰিয়ে এই বৰ্ণনা ‘শকুন্তলা’ নাটকৰ সপ্তম অঙ্কত মহাবাজ হৃষ্যস্তৰ মুখেদি প্ৰকাশ কৰিছে : ‘ত্ৰৈগাৱতৰণাদাশ্চৰ্যদৰ্শনঃ সংলক্ষ্যতে মনুষ্যলোকঃ।’

আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ, স্থিতিশীল বস্তুতকৈ গতিশীল বস্তুৰ বৰ্ণনা স্বাভাৱিক কৰি তোলা কঠিন। তাতোকৈ কঠিন হ’ল, দৰ্শক আৰু দৃশ্য উভয়ে যেতিয়া গতিশীল অৱস্থাত থাকে। কালিদাসে গতিশীল দৃশ্য-দৰ্শকৰ অল্পপম চিত্ৰ আঁকি কৰিব অনন্ত-সাধৰণ কাল্পনিক শক্তিৰ পৰিচয় দিছে।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ নাটকত যুগয়া-বিহাৰী ৰজা হৃষ্যস্তই কৃষ্ণসাব যুগৰ প্ৰতি শব্দ নিক্ষেপ কৰিবলৈ বিচাৰিলে। প্ৰাণৰ ভয়ত হৰিণে

ক্ৰান্ততৰ গতিৰে দৌৰিবলৈ ধৰিলে। বজাই হৰিণৰ ক্ৰান্ত গতিৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি ক'লে, এই সাবজই অনেক দূৰলৈ আকৰ্ষণ কৰি আনিলে।

এতিয়াও হৰিণটোৱে পিছে পিছে যোৱা বথৰ ফালে ডিঙি বঁকা কৰি বাবে বাবে মোহনীয়ভাৱে দৃষ্টিপাত কৰি কেৱল দৌৰি আছে, শব্দ আহি পৰাৰ ভয়ত শৰীৰৰ পিছৰ অংশৰ অধিক ভাগ আগৰ অংশত সোমাই লৈছে, পথ ক্ৰান্তিৰে মেল খোৱা মুখখনৰপৰা আধা চোবোৱা কুশৰ্ণাহবোৰ ওলোৱাত গোটেই পথ ব্যাপ্ত হৈছে, আৰু অতি জোৰেৰে জঁপিয়াই জঁপিয়াই যোৱাৰ কাৰণে অধিক পৰিমাণ শব্দেৰে আৰু নিচেই কম পৰিমাণ ভূমিত পদক্ষেপ কৰিছে।^১ পিছে পিছে দৌৰি থকা সত্ত্বেও কথমপিছে সি মোৰ দৃষ্টিগোচৰলৈ আহে।

তাকে দেখি বজাই সাৰথিক ক্ৰান্তৰেগে বথ চলাবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। সাৰথিয়েও ক্ষিপ্ৰতাৰে বথ চলাবলৈ ধৰিলে। কবিয়ে ক্ৰান্তগতিত চলন্ত বথৰ বৰ্ণনা দিছে :

লেকামবোৰ টিলাই দিয়া হেতু ঘোঁৰাবিলাকে সিহঁতৰ শৰীৰৰ আগৰ অংশ সম্পূৰ্ণ প্ৰসাৰিত কৰিছে, সিহঁতৰ চামৰ-ৰূপ শিৰোভূষণৰ শিখাবোৰ নিষ্কম্পিত হৈছে, নিষ্পন্দ কাণবোৰ ওপৰৰ পিনে স্থিৰ হৈ উঠিছে, আৰু সিহঁতৰ নিজৰ খুৰাৰপৰা উৎপন্ন হোৱা ধূলিৰ বাধাকো অতিক্ৰম কৰি দৌৰি আছে। ইয়াক দেখিলে অজ্ঞান হয়, হৰিণৰ গতি-বেগ সহ্য কৰিব নোৱাৰি যেন সিহঁত দৌৰিবলৈ ধৰিছে।

বথ যে ক্ষিপ্ৰ গতিত চলিবলৈ ধৰিছে তাক বজা হৃদয়লৈ দৰ্শাইছে : ক্ৰান্তগামী বথৰপৰা দূৰৈৰ বস্তু নুশ্ল অৰ্থাৎ স্কোণাকাৰ বা ক্ষুদ্ৰ দেখা গৈছে, বথখন ওচৰ চাপি আহিলত সেই বস্তুটো সুস্পষ্ট আৰু বৃহদাকাৰত প্ৰকাশ পাইছে। আকৌ ওচৰৰপৰা যিহকে বিচ্ছিন্ন দেখা গৈছে, দূৰলৈ গ'লে অজ্ঞান হয় যে সিহঁত সংলগ্ন হৈ আছে, আকৌ যি হয়তো বক্ৰভাৱে অৱস্থিত তাক দূৰৈৰপৰা সমান ৰেখাত

১. শকুন্তলা ১।৭

২. ঐ ১।৮

অৱস্থিত বুলি অনুমান হয়। আকৌ বধৰ গতি হেতু যি এইমাত্ৰ দূৰত, সি ততালিকে ওচৰত, যি এইমাত্ৰ ওচৰত, সি আকৌ তৎক্ষণাৎ দূৰত অৱস্থিত হৈছে।^১

শকুন্তলাই নৱমালিকা লতাৰ গুৰিত পানী দি থকা সময়ত এটা ভোমোৰাই নৱমালিকা ফুললৈ আক্ৰেপ নকৰি শকুন্তলাৰ মুখখনক পছম যেন দেখি তাতে পৰিল। শকুন্তলাই হাতেৰে ভোমোৰাক বাৰে বাৰে বাধা দিবলৈ ধৰিলে। এই দৃশ্য দেখি দৃশ্যন্তই আক্ৰেপ কৰি ক'লে :

হে মধুকৰ, আমি কেৱল তত্ত্ব আৱেষণ কৰি ভাগৰি পৰিলোঁ। তুমি কিন্তু ভাগ্যান্বান; কিয়নো তুমি বাধা পায়ো তেওঁৰ (শকুন্তলাৰ) কম্পিত চকল চকুযুৰি বাৰে বাৰে স্পৰ্শ কৰিছা, কাণৰ ওচৰলৈ গৈ গোপন-ভাৰীৰ দৰে বাৰে বাৰে গুণ্ গুণ্ শব্দ কৰি কতনো মধুৰ কথা কৈছা, হাতেৰে বাধা দিয়াৰ চেষ্টা কৰিলেও বাৰে বাৰে বতিমূল অধৰ পান কৰিছা।^২

কবিৰ উক্ত নাটকত দেখা যায় ক্ষিপ্ৰ-গতিত চলা দৃশ্যন্তৰ বধ দেখি এটা বনবীয়া হাতী প্ৰাণৰ ভয়ত ঢাপলি যোৱিলে। এই হাতীটো দেখি আশ্ৰমৰ তপস্বীসকলে ক'বলৈ ধৰিলে :

বধ দেখি ভয়ত হাতীটোৱে দ্ৰুত গতিৰে লৰ ধৰাত দাঁত এটা গা-গছত জোৰেৰে লাগি ভাগি গ'ল, লতা-জালেৰে ভৰি কেইখন মেৰ খাই ধৰিলে, হৰিণৰ জাকসমূহ ভয়ত সম্ভ্ৰান্ত হৈ ইফালে-সিফালে লৰা-ঢপৰা কৰিবলৈ ধৰিলে; এই হাতী তপস্বীৰ মূৰ্ত বিস্মৰণে আমাৰ এই তপোবনত প্ৰৱেশ কৰিছে।^৩

কবিয়ে প্ৰকৃতিক মানুহেৰে সৈতে বিচ্ছিন্ন কৰি নীৰৱ, নিষ্ক্ৰিয় আৰু জড় পদাৰ্থ হিছাপে অঙ্কিত কৰা নাই, মানুহেৰে সৈতে

১. শকুন্তলা ১।২

২. ঐ ১।২১

৩. ঐ ১।৩০

বিশ্ব-প্ৰকৃতিৰ এক অপূৰ্ণ, মধুৰ মিলনৰ চিত্ৰহে পৰিস্ফুট কৰি তুলিছে। মানুহৰ সুখ-দুখৰ প্ৰতি প্ৰকৃতিৰ প্ৰাণস্পৰ্শী সহানুভূতিয়েই কালিদাসৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য। ঐশ্বৰ্য-সম্পদৰ সময়ত প্ৰকৃতি মানুহেৰে সৈতে আনন্দ-বিভোৰ হয় আৰু দুৰ্দিন বিষাদৰ সময়ত ই সমানে দুখভাগী হৈ মানুহৰ লগতে সমবেদনাৰ শ্ৰব মিলায়। প্ৰকৃতিৰ বুকুত চিৰ-প্ৰৱাহিত চৈতন্ত্বময়ী শক্তিয়ে সৈতে কবিয়ে মানৱ-আত্মাৰ বাসায়নিক সংযোগ ঘটাইছে। সেই চৈতন্ত্বময়ী শক্তিয়ে প্ৰকৃতিৰ সৰু-বৰ সকলো পদাৰ্থকে প্ৰাণৰ স্পন্দনেৰে উদ্দীপ্ত কৰি তুলিছে। জীৱন্ত প্ৰাণীৰ দৰে প্ৰকৃতিৰ সমূহ পদাৰ্থই সুখ-দুখ অনুভৱ কৰিব পাৰে, সিহঁত অস্তঃসজ্জা বিশিষ্ট। কবিৰ কি অপূৰ্ণ ধাৰণা! মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত অভিন্ন সম্বন্ধ স্থাপন কৰি কবি প্ৰকৃতিৰ কবি হিছাপে লক্ষ-প্ৰতিষ্ঠ, বিশ্ববিশ্ৰুত।

কালিদাসৰ চৰিত্ৰসমূহে প্ৰকৃতিৰ লগত মিলি নিজ নিজ ভাবৰ আদান-প্ৰদান কৰিছে। সেই চৰিত্ৰসমূহৰ সুখ-সম্পদত প্ৰকৃতি আনন্দ-মুখৰ আৰু দুখ-দৈন্ত্ৰত বিষাদৰ কালিমাৰে স্ত্ৰিয়মান। প্ৰয়োজনৰ সময়ত প্ৰকৃতিয়ে মানুহলৈ সহায় আগ বঢ়ায়, বিপদৰ সময়ত ই বন্ধক হিছাপে আগ বাঢ়ি আহে। কবিৰ সাহিত্যত প্ৰকৃতিৰ ধাৰণা সূক্ষ্মৰপৰা সূক্ষ্মতমলৈ গৈছে। কবিয়ে প্ৰকৃতিৰ মাজত দাৰ্শনিক তথ্যৰ সন্ধান মিলাইছে। ‘ঋতু-সংহাৰ’ আৰু ‘মালব্লিকান্সমিত্ৰ’ নাটকত প্ৰকৃতিৰ উদ্দীপ্ত আৰু চাঞ্চল্যকৰ বৰ্ণনাই পাঠকৰ মন মুগ্ধ কৰি তোলে। প্ৰকৃতি ইয়াত কেৱল প্ৰেমময় ৰূপতে দেখা দিছে।

‘মেঘদূত’ত প্ৰকৃতিয়ে সচেতন ৰূপ ধাৰণ কৰি পাঠকক এখন নতুন ৰাজ্যলৈ লৈ গৈছে। এই কাব্যত বিবহী বন্ধই ৰামগিৰি আশ্ৰমৰ কোনো এটি নিভৃত কোণত অস্তবৰ আকুল বেদনাৰে বিলাপ কৰিছে যদিও সেই বিলাপৰ ধ্বনি বিশ্ব-প্ৰকৃতিৰ বুকুত প্ৰতিধ্বনিত হৈছে। সেই বিষাদৰ কালিমাৰে সমগ্ৰ প্ৰকৃতিয়ে সমবেদনাৰ শ্ৰব বজাইছে।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত কবিয়ে প্ৰকৃতিক চৈতন্যময়ী শক্তিয়ে উদ্ভাসিত কৰি ফুটিছে। নগাধিৰাজ হিমালয় দেৱতাৰ আত্ম-স্বৰূপ, ভগৱান বিষ্ণুৰ নিশ্চল অৱস্থাৰ অন্ততম ৰূপ, জগৎ-মাতা পাৰ্বতীৰ পৰম প্ৰেমহীন পিতা।

হিমালয়ে দিনত ভয়াবিষ্ট অন্ধকাৰক নিজ গুহাত স্থান দি সূৰ্যৰূপৰা ৰক্ষা কৰে : ‘দিৱাকৰাজ্যক্ৰতি যো গুহাসু লীনং দিৱাভীতমিৱাক্ৰকাৰম্।’^১ হিমালয়ে নিজ গুহাৰূপৰা ওলোৱা বতাহেৰে কীচকৰ (বাঁহ বিশেষৰ) ছিহ্ন পূৰ্ণ কৰি বংশীধ্বনি কৰে : ‘যঃ পুৰয়ন্ কীচকবজ্জভাগান্ধবীমুখোন্মেন সমীৰণেন।’^২ কবিয়ে হিমালয়ক চৈতন্য-বিশিষ্টৰূপে পাঠকৰ সন্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে।

কবিয়ে পুনঃ ‘বহুব্ৰংশ’ত প্ৰকৃতিৰ সচেতনতা সুন্দৰভাৱে সংস্থাপিত কৰিছে। সেই কাব্যৰ দ্বিতীয় সৰ্গত বসিষ্ঠাশ্ৰমত নন্দিনী-গুচ্ছৰা-পৰায়ণ মহাৰাজ দিলীপৰ জয়গান কৰিছে, অৰণ্যবাসী পক্ষীসমূহে ‘আলোকশব্দং হৃদয়াং হিবাৱৈঃ।’^৩ পৌৰ-কণ্ঠাবিলাকে লাজাজলি অৰ্পণ কৰাৰ দৰে বনজতাৰিলাকে বজাৰ মূৰত পুষ্পবৃষ্টি কৰি বজাক সৰ্বৰ্দ্ধনা জনালে ‘অৱাকিবন্বাললতাঃ প্ৰসূনৈৰাচাৰলাজৈবিন্ন পৌৰ-কণ্ঠাঃ।’^৪ ছিহ্নেৰে বতাহপূৰ্ণ কীচক (বাঁহ)-বোৰে বংশীধ্বনি আৰু লতাগৃহত বনদেৱতাসকলে মুক্তকণ্ঠে বজাৰ যশোগান কৰিবলৈ ধৰিলে :

স কীচকৈৰ্মাকতপূৰ্ণবক্ৰৈঃ কৃজ্জিৰাপাদিতব্ৰংশকৃত্যম্।

গুচ্ছাৱ কুঞ্জেষু যশঃ স্বমুচ্চৈকদগীয়মানং হনদেৱতাভিঃ ॥^৫

জলবিন্দুবাহী সমীৰণে ছত্ৰহীন ব্ৰতাসক্ত বজাক সূৰ্যৰ তাপৰ

১. কুমাৰসম্ভৱ ১।১২

২. কুমাৰসম্ভৱ ১।৮

৩. বহুব্ৰংশ ২।৯

৪. ঐ ২।১

৫. ঐ ২।১২

ক্লাস্তি আঁতৰাই শুদ্ধা কৰিলে : ‘তমাতপক্লাস্তমনাতপত্ৰমাচাৰপূতং
পৱনঃ সিন্ধৱে ।’^১

নৱম সৰ্গত যুগয়াকাৰী বজা দশৰথ অৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰাত বন-
দেৱতাবিলাকে ভ্ৰমবযুক্ত বনলতাত অমুগ্ৰহিষ্ট হৈ বজাক নিৰীক্ষণ
কৰিবলৈ ধৰিলে ।^২

ত্ৰয়োদশ সৰ্গত সমুদ্ৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কবিয়ে নদী আৰু সমুদ্ৰৰ
তৰঙ্গবিলাকৰ পৰস্পৰ সংঘাতক অধৰ দান আৰু অধৰ পান বুলি
বৰ্ণনা কৰি স্ত্ৰী-পুৰুষৰ প্ৰেমলীলাৰ লগত তুলনা কৰিছে : ‘অনন্ত-
সামান্যকলত্ৰবৃত্তিঃ পিৱত্যসৌ পায়য়তে চ সিদ্ধুঃ’ ।^৩

ৰামচন্দ্ৰৰ উপমাতা ধাত্ৰী সৰযু পুত্ৰকল্প ৰামক বহু দিন নেদেখি
ত্ৰিয়মানা । ৰামচন্দ্ৰক অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা দেখি পুত্ৰ-
বিবহত শোকাভুৰা সৰযুৱে শ্লগন্ধি বায়ু-প্ৰৱাহিত তৰঙ্গ-স্বৰূপ স্নেহ-
শীতল হাতেৰে ৰামক আঁকোৱালি ল’বলৈ বিচাৰিছে :

সেয়ং মদীয়া জননীৱ তেন মাশ্বেন ৰাজ্ঞা সৰযুৰ্ভিযুক্তা ।

দূৰে হ্ৰসন্তঃ শিখিবানিলৈৰ্মাং তৰঙ্গহস্তৈকপগুহতীৱ ॥^৪

চতুৰ্দশ সৰ্গত লক্ষ্মণে সীতাক নিৰ্বাসন দিবলৈ বনলৈ লৈ গ’ল ।
তেওঁ গৈ গজা নদীৰ ওচৰত উপস্থিত হ’ল । তেতিয়া গজাই
তৰঙ্গ-ৰূপ হাতেৰে লক্ষ্মণৰ এনে নিষ্ঠুৰ কাৰ্যৰ প্ৰতিবাদ জনালে :

‘অৱাৰ্যতেৱোধিতৱীচিহ্নৈৰ্জহোহুহিত্ৰা স্থিতয়া পুৰস্তাৎ ।’^৫

নাৰী-হৃদয়ৰ বাহিৰে নাৰীৰ হৃদয়-ব্যথা আন কোনে বুজিব ?

অত্যাগিনী সীতাক অকলে অৰণ্যত এৰি আঁতৰিলে নিষ্ঠুৰ
লক্ষ্মণ । নিৰ্বাসিতা সীতাৰ হিয়াভৰা ক্ৰন্দনৰ আকুল বিননিয়ে

১. বসুৱংশ ২।১৩

২. ঐ ৯।৫২

৩. ঐ ১৩।৯

৪. ঐ ১৩।৬৩

৫. ঐ ১৪।৫১

অৰণ্যৰ নিঃশব্দতা ভঙ্গ কৰিলে। কৰুণ-বিলাপিনী সীতাৰ কাতৰ
ক্ৰন্দনৰ ঘনিত বনৰ গছ-লতা, পশু-পক্ষী সকলোৱে উৎকণ্ঠিত হৈ
কান্দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে :

নৃত্যং মনুৰাঃ কুসুমানি বৃক্ষা দৰ্ভাল্পপাত্ৰাঘিকঙ্কহ বিণ্যাঃ ।

তস্যাঃ প্ৰপন্নৈ সমজুঃখভাৱমত্যন্তমাসীদ্ধদিতং ব্ৰনেশপি ॥^১

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত কৰিয়ে প্ৰকৃতিক চেতনাভিন্ন হিছাপে
অঙ্কিত কৰিছে। এই নাটকত প্ৰকৃতি নাটকীয় পাত্ৰ-বিশেষ।
মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত কোনো ভেদাভেদ নাই। শকুন্তলাই
আশ্ৰমৰ পশু-পক্ষী, গছ-লতা সকলোৰে সৈতে ঘনিষ্ঠ সন্ধৰ্শ স্থাপন
কৰে। গছ-লতাবোৰৰ গুৰিত পানী দি প্ৰতিপালন আৰু পৰিবৰ্দ্ধন
কৰে। হৰিণবিলাকক কুশ-বনৰ আঘাতত ক্ষত মুখত ইজুদীৰ
তেলৰ প্ৰলেপ দি আৰোগ্য কৰে। মাউৰা হৰিণ-শিশুক পুত্ৰৰ
নিচিনাকৈ প্ৰতিপালন কৰে। বাতিপুত্ৰা হৰিণ-হৰিণীবিলাক
শকুন্তলাৰ হাতৰপৰা নীবাৰ খান নোখোৱালৈকে আঁতৰি নাযায়,
লতাবোৰে শাখাৰে শকুন্তলাক আহ্বান কৰে। তৰ্কাবলাকে
শাখাবাহুৰে শকুন্তলাক আবৰি ধৰি আলিঙ্গন কৰে।

শকুন্তলা পতি-গৃহলৈ যোৱাৰ বেলিকা মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ
ভিতৰত কি ঘনিষ্ঠ সন্ধৰ্শ, কেনে মধুৰ মিলন, কিমান সৌভাগ্যপূৰ্ণ
আত্মীয়তা কৰিয়ে তাক স্পষ্ট কৰি তুলিছে। এনে হেন সন্ধৰ্শ
মৰ্মস্পৰ্শ বিচ্ছেদ বৰ্ণনাৰে কৰিয়ে সজ্জদয় পাঠকৰ অন্তৰত গভীৰ
বেদনাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

পতি-গৃহলৈ যোৱাৰ সময়ত আশ্ৰমশুলভ প্ৰসাধনেৰে শকুন্তলাক
অলঙ্কৃত কৰা হ’ল। এজোপা গছে পৰিধানৰ কাৰণে চন্দ্ৰৰ দৰে
সুত্ৰ পাটৰ কাপোৰ দান কৰিলে, আন এজোপাই বা চৰণযুগল বৰ্জিত
কৰাৰ কাৰণে লাক্ষাবস প্ৰদান কৰিলে, আকৌ আন কোনোবা

এজোপা গছে বন-দেৱতাৰ হাতেৰে নৱ-পল্লৱৰ লগত বিজাৰ পৰা অলঙ্কাৰ প্ৰদান কৰিলে।

শকুন্তলা পতি-গৃহলৈ যাত্ৰাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত। আজ্ঞমৰ অস্ত্ৰতম ব্যক্তি হিছাপে জ্ঞান কৰা আজ্ঞমৰ তৰু-লতাক সম্বোধন কৰি মহৰ্ষি কথই শকুন্তলাৰ পতি-গৃহ-গমনৰ অনুমোদন বিচাৰিলে: হে সন্নিহিত তপোবন-তৰুবাজি, তোমালোকক জল দান নকৰাকৈ যি পানী এটুপিও গ্ৰহণ নকৰে, নিজে প্ৰসাধন-প্ৰিয় হৈও তোমালোকৰ প্ৰতি স্নেহবশতঃ পল্লৱ ভাঙি আনি ভূষণ হিছাপে পৰিধান নকৰে, তোমালোকৰ ফুল ফুলিলে যি সবাতোকৈ আগতে আনন্দোৎসৱত বিভোৰ হয়—সেই শকুন্তলা আজি পতিগৃহলৈ যায়, সকলোৱে অনুমতি প্ৰদান কৰা।

পাত্ৰং ন প্ৰথমং দ্যৱন্ততি জলং বৃদ্ধাস্বপীতেষু যা

নাপ্তে প্ৰিয়মণ্ডনাপি ভৱতাং স্নেহেন যা পল্লৱম্।

আত্মে দ্বঃ কুশুম্ৰপ্ৰস্তুতিসময়ে যন্তা ভৱত্যাংসৱঃ

সেয়ং বাতি শকুন্তলা পতিগৃহং সৰৈবহুজায়তাম্ ১

আন আন আজ্ঞমবাসীৰ দৰে আজ্ঞমৰ তৰুলতাতো শকুন্তলাৰ বিদায়ত অংশ গ্ৰহণ কৰিছে। বন-দেৱতাই আকাশী-বাপীৰে শকুন্তলাৰ যাত্ৰাৰ কুশল কামনা কৰিলে। বনৰ বান্ধৱ বৃক্ষসমূহে শকুন্তলাক প্ৰস্থানৰ অনুমতি দিছে, সিহঁতৰ শাখাত অৱস্থিত কোকিলৰ মধুৰ কণ্ঠস্বৰকে সিহঁতে সিহঁতৰ প্ৰত্যুত্তৰ হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। কথই কৈছে:

অনুমতগমনা শকুন্তলা তৰুভিৰিযং বনবাসবকুতিঃ।

পৰভূতত্বিকতং কলং যথা প্ৰতিব্ৰচনীকৃতমেভিবীৰ্জশম্ ২

শকুন্তলাৰ যাত্ৰাৰ সময় সন্মগত; আজ্ঞম শোকত উৎকণ্ঠিত, তৰু-লতা, পল্ল-পক্ষীসকলো শোকাভূৰ।

মহুৰবিলাকে নৃত্য পৰিত্যাগ কৰিলে, হৰিণবিলাকে তৃণ-ভক্ষণ ত্যাগ কৰি বিষম মনেৰে ওপৰৰ পিনে চাই থাকিল। হৰিণ-বধূৱে পিছৰপৰা শকুন্তলাৰ পৰিধেয় বস্ত্ৰৰ আঁচলত কামোৰ মাৰি ধৰি শকুন্তলাক বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। লতাসমূহে শুকান পাতবোৰ পেলাই অশ্রু-মোচন কৰিবলৈ ধৰিলে :

উদগলিতদৰ্ভকৱলা মৃগ্যঃ পৰিত্যক্তনৰ্ত্তনা মমুবাঃ ।

অপমৃতপাণ্ডুপত্ৰা মুঞ্চন্ত্যজ্জীৱ লতাঃ ॥^১

শকুন্তলাই তেতিয়া ভগিনী বনজ্যোৎস্নাৰপৰা বিদায় ল'লে। শকুন্তলাই বনজ্যোৎস্নাক আলিঙ্গন কৰিলে : বনজ্যোৎস্না, আমগছেৰে সৈতে তুমি মিলিত হ'লেও মোৰ পিনে আগ বাঢ়ি আহাঁ, শাখাবাহুৰে প্ৰত্যালিঙ্গন কৰাঁ, আজি ধৰি মই তোমালোকৰপৰা বহু আঁতৰত থাকিমগৈ যে !

কালিদাসৰ সাহিত্যত প্ৰকৃতি ব্যক্তিৰূপান্তৰিত নহয়, সাক্ষাৎ ব্যক্তিবিশেষ। শকুন্তলা সখীদ্বয়ৰ হাতত এই বনজ্যোৎস্নাৰ বক্ষণ-বেক্ষণৰ ভাৰ স্তম্ভ কৰি আৱন্ত হ'ল।

আজন্মৰ এবিধ বস্ত্ৰৰপৰা আন এবিধ বস্ত্ৰলৈ শকুন্তলাৰ চিন্তাৰ সোঁত বৰলৈ ধৰিলে। শকুন্তলাই কথক ক'লে : পিতা, পৰ্ণ-কুটীৰৰ প্ৰাস্তত বিচৰণ কৰি থকা মহুৰগতি সগৰ্ভা হৰিণ-বধূৱে নিৰ্বিয়ে পোৱালি দিয়া প্ৰিয় সংবাদটো কাৰোবাক পঠিয়াই মোক দিয়ে যেন। এইদৰে কৈ শকুন্তলাই খোজ দিবলৈ ধৰাত কোনোবাই কাপোৰৰ আঁচলত ধৰি টানিলে। তাকে দেখি কথই শকুন্তলাক ক'লে : তুমি জানো নাজানা, এয়া সেই তোমাৰ পুত্ৰকল্প মাতৃহীন হৰিণ-শিশু—বাব কুশ-ধাঁহৰ আঘাতেৰে ক্ষত হোৱা মুখত তুমি ইন্দুদী-তেলৰ প্ৰলেপ দি আৰোগ্য কৰিছিল, নীৰাৰ ধান মূঠিয়ে মূঠিয়ে খুৱাই প্ৰতিপালন কৰিছিল। সি আজি তোমাৰ পথ এৰি দিয়ে কেনেকৈ ?

আজন্মৰ গহ-লতা, পশু-পক্ষী কোনেও যেন শকুন্তলাৰ বিষহ

সহজে গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। লতাবে সৈতে ফুলৰ যি সম্বন্ধ আশ্ৰমেৰে সৈতে শকুন্তলাৰো ঠিক একেই সম্বন্ধ। ফুল সবিলে লতাৰ দৃষ্ট বেনে শোচনীয় হয়, শকুন্তলাৰ অভাৱত আশ্ৰমৰো ঠিক তেনেই অৱস্থা হ'ল। শকুন্তলা যে তক লতা, পশু-পক্ষী সকলোৰে স্নেহশীল জননী !

‘শকুন্তলা’ নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, বজা হুয়াস্তই শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে। প্ৰত্যাখ্যাতা শকুন্তলাই পুনৰ পশু-পক্ষী, তক-লতা সমন্বিতে মহৰ্ষি মাৰীচৰ প্ৰভা-মণ্ডিত আশ্ৰম-পদত স্থান লভিলে। ষষ্ঠ অঙ্কত বিবহক্লিষ্ট হুয়াস্তক প্ৰকৃতিয়ে সমবেদনা জনাইছে :

চুতানাং চিৰনিৰ্গতাপি কলিকা বধ্নাতি ন স্বং বজঃ

সংনকং যদপি স্থিতং কুববকং তৎকোৰকাৱস্থয়া ।

কণ্ঠেষু স্থলিতং গতেহপি শিশিৰে পুংস্কাকিলানাং কতং

শঙ্কে সংহবতি স্ববোহপি চকিততুৰ্ণাৰ্ধকৃষ্টং শবম্ ॥’

আমৰ মুকুলবোৰ কেতিয়াবাই দেখা দিছে ; কিন্তু সেইবোৰত পৰাগ দেখা দিয়া নাই, কুববক ফুলৰ কলিবোৰ ওলাই কলি অৱস্থাতে আছে, শীত কাল অতীত হ'লেও কোকিলৰ কণ্ঠস্বৰ কণ্ঠতে স্থলিত হৈছে, স্টুটভাৱে প্ৰকাশ হোৱা নাই। অনুমান হয়, কামদেৱেও ভীত হৈ তৃণৰপৰা ফুলৰ আধা উলিয়াই আকৌ তৃণৰ ভিতৰতে গুৱাই থৈছে।

এইদৰে বিবহ-কাণ্ডৰ হুয়াস্তৰ অন্তৰৰ আবেগেৰে সৈতে সমগ্ৰ বিশ্ব-প্ৰকৃতিয়ে যেন শ্বৰ মিলাই সমবেদনা জ্ঞাপন কৰিছে।

কালিদাসে ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত প্ৰকৃতিৰে সৈতে মানুহৰ চিন্তাৰ যি সুগভীৰ বাসায়নিক সংযোগৰ অভূতনীয় চিত্ৰ আঁকিছে, সেয়া পৃথিৱীৰ আন কোনো প্ৰাচীন কবিৰ পক্ষে সম্ভৱ হৈছে নে নাই সন্দেহ ।

কালিদাস আৰু শিক্ষা

সংস্কৃত সাহিত্য-গগনত উজ্জল জ্যোতিৰ্বাৰ্ত্তিৰ মাজত কালিদাস উজ্জলতম জ্যোতিক হিছাপে চিৰ উজ্জল হৈ আছে। ভগ্নভূমি ভাৰতবৰ্ষৰ ভৌগোলিক সীমাবেধাই তেওঁৰ যশস্তাৰ ভাষ্যৰ বৰ্ণি আৱদ্ধ কৰি ৰাখিব পৰা নাই। সেই বৰ্ণিয়ে দেশ-দেশান্তৰৰ সাহিত্য ৰসপিপাসুৰ অন্তৰ উদ্ভাসিত কৰি তুলিছে। সেয়েহে কালিদাসে বিশ্ববৰ্ণ্য কবি হিছাপে আজিও প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰি আছে। উচ্চ ভাব-ধাৰাক উচ্চতৰ কল্পনা-মাধুৰ্য্যেৰে মণ্ডিত কৰি তুলিব পৰা হেতু কালিদাসৰ কাব্যই বিশ্ব-সাহিত্যত উচ্চতম আসন অধিকাৰ কৰিব পাৰিছে।

কালিদাসৰ সাহিত্যত ভাৰতৰ প্ৰাচীন সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ ৰূপ-ৰেখা আজিও স্পষ্ট হৈ জিলিকি আছে। এই সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ ভেটি স্থাপিত হৈছে ভাৰতৰ প্ৰাচীন শিক্ষা-পদ্ধতিৰ ওপৰত। শিক্ষা-পদ্ধতি সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু ৰাজনীতিক পৰিস্থিতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ই দেশত সদায় সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ গতি অনুসৰি গঢ় লৈ উঠে। গতিকে, কোনো যুগৰ শিক্ষা সহজে আলোচনা কৰিব লাগিলে সেই যুগৰ সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু ৰাজনীতিক অৱস্থাৰ কথা অহাটো স্বাভাৱিক। কালিদাসৰ সাহিত্যত শিক্ষা সহজে আলোচনা কৰিবলৈ ল'লে সেই যুগৰ সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ কথা অৱশ্যেই উল্লেখ কৰিব লাগিব।

যাহুবৰ শৰীৰটো যিদৰে ক্ষিতি, অপ্ৰ, তেজ, মৰুৎ, ব্যোম— এই পাঁচটা অৱয়বেৰে গঠিত সেইদৰে শিক্ষা পদ্ধতিও পাঁচোটা অৱয়েৰে গঠিত।

১. শিক্ষাৰ বিষয়
২. শিক্ষাৰ প্ৰতিষ্ঠান
৩. শিক্ষক
৪. শিক্ষাৰ্থী
৫. শিক্ষাদানৰ পদ্ধতি

শিক্ষাৰ এই পাঁচটা অবয়বক কেন্দ্ৰ কৰিয়ে কালিদাসৰ সাহিত্যৰ শিক্ষাৰ বিষয় আলোচনা কৰা হ'ব। কিন্তু এই আলোচনাত প্ৰৱেশ কৰাৰ পূৰ্বে কালিদাসৰ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য বা আদৰ্শ কি আছিল তাক বিচাৰ কৰি চোৱা উচিত হ'ব, কিয়নো শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য বা আদৰ্শ সম্বন্ধে দেশ-বিদেশৰ শিক্ষাবিদসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ দেখা যায়। অপাৰ, অনন্ত জ্ঞান-সমুদ্ৰত শিক্ষাৰ নাওখন উদ্দেশ্যহীনভাৱে মেলি দিলে কোনো দিনেই ফল-পুষ্পেৰে মণ্ডিত মনোৰম কূলত উপনীত হোৱা সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে। গতিকে আমাৰ মনত প্ৰশ্ন উঠে, শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য কি? এই স্বাত্ৰা-পথৰ শেষ সীমা ক'ত? কিছুমানে কয়, আমাৰ মনোবৃত্তিসমূহৰ সম্যক বিকাশ-সাধনেই শিক্ষাৰ ঘাই উদ্দেশ্য; আন কিছুমানে কয়, ব্যক্তিৰ উন্নয়ন-সাধনেই শিক্ষাৰ কাম্য বস্তু; আকৌ আন কিছুমানে কয়, চৰিত্ৰৰ উৎকৰ্ষ-সাধনেই শিক্ষাৰ পৰম লক্ষ্য।

মহাকবি কালিদাসৰ মতে 'সম্যক্তাৱে লাভ কৰা বিজ্ঞাই জ্ঞানদিয়ে আক চৰিত্ৰ গঠন কৰে': 'সম্যগাবাধিতা বিজ্ঞাপ্ৰবোধদ্বিনয়াদ্বি।'^১ 'যিউৱে জুইৰ স্বাভাৱিক শক্তি বৰ্দ্ধিত কৰাৰ দৰে শূনিকাই স্বাভাৱিক নল্ল স্বভাৱকো পৰিবৰ্দ্ধিত কৰে': 'স্বাভাৱিকং দ্বিনীতং তেবাং দ্বিনয়কৰ্মণা'^২ অৰ্থাৎ কবিৰ মতে জ্ঞান লাভ আক চৰিত্ৰ গঠনেই শিক্ষাৰ চৰম আক পৰম লক্ষ্য। জ্ঞান আক চৰিত্ৰৰ উৎকৰ্ষই মানৱীয় বৃত্তিসমূহৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে। এই মানৱীয় বৃত্তিসমূহৰ

১. বসুৱৎ ১০।৭১

২. ঐ ১০।৭২

উৎকৰ্ষ সাধন হ'লে মানুহে সুখৰ পোহৰ দেখে। আৰু তেতিয়া নৈতিক ভাৱধাৰাই মানুহৰ মনৰ ওপৰত পূৰ্ণ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস পায়। এই নৈতিক ভাৱ-ধাৰাৰ মাৰ্গদ্বয়েই প্ৰকাশ হয় বিশ্বপ্ৰেম, অহিংসা, নিঃস্বার্থ সেৱা, পিতা-মাতাৰ প্ৰতি কৰ্তব্য, শিক্ষকৰ প্ৰতি কৰ্তব্য, সমাজৰ প্ৰতি কৰ্তব্যব্যৱোধ। সেয়েহে প্ৰাচীন উক্তিৰে কয়, 'ৱিত্তা দদাতি ৱিনয়ম্।' যি পিতা-মাতা, যি শিক্ষক, যিখন সমাজে মানুহৰ শিক্ষা-লাভৰ কাৰণে অপ্ৰেৰণ কৰে স্বীকাৰ কৰিব লগীয়া হয়, সিসকলৰ স্বাৰ্থ-শোধ আৰু কল্যাণ-বিধানৰ দায়িত্ব দিব পাৰে কেৱল নৈতিক চিন্তা-ধাৰাৰে পৰিশুদ্ধ প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষা পদ্ধতিয়ে। মহাকবি কালিদাস ভাৰতৰ সেই প্ৰাচীন শিক্ষা-পদ্ধতিৰ একনিষ্ঠ সেৱক। তেওঁ সাহিত্যত শিক্ষাৰ সেই মহান আদৰ্শ স্পষ্ট কৰি তুলিছে। প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষা-পদ্ধতি গুৰুকুল পদ্ধতি বুলি চিৰ প্ৰসিদ্ধ। গুৰুকুল পদ্ধতিৰ অৰ্থ হ'ল, উপনয়ন সংস্কাৰ সমাপ্ত হোৱাৰ পিছত সমাজৰ বালকবিলাকে গুৰু-গৃহলৈ গৈ ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰত পালন কৰি শিক্ষা গ্ৰহণ কৰা। আৰু তাত কম পক্ষেও বাৰ বছৰ কাল যাপন কৰিব লাগে। গুৰু-গৃহত থাকি বিজ্ঞা লাভ কৰা হেতু এই শিক্ষাৰ নাম গুৰুকুল-পদ্ধতি বুলি কোৱা হয়। কালিদাসৰ যুগত ভাৰতৰ গুৰুকুল-পদ্ধতিৰ ভাৰতৰ দীপলিখা সমগ্ৰিক-ভাৱে প্ৰচ্ছলিত হৈ আছিল। কবিৰ মহাকাব্য 'ৰঘুবংশ'ৰ পঞ্চম সৰ্গত এই গুৰুকুল পদ্ধতিৰ এখনি উৎকৃষ্ট চিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

শিক্ষাৰ বিষয় :

প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষাৰ বিষয়সমূহক বিজ্ঞা বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। কালিদাসে শিক্ষাৰ সমানার্থক ক্ৰিয়া, বিজ্ঞা আৰু বিনয় আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিলেও, শিক্ষা আৰু শিক্ষকক বুজোৱা তেওঁৰ প্ৰিয় প্ৰতিশব্দ যথাক্ৰমে বিনয় আৰু বিনেতা।^১ এই শব্দ দুটাই

১. (ক) ৱতান্ৱিনেয়্যায়ন ৱৃষ্টপদ্বান্। (বঘু ২।৮)

(খ) লব্যগ্ৰৱিনীয়াহুযতো গৃহায়। (বঘু ৫।১০)

(গ) স্বাত্মৱিকং ৱিনীতত্বং ভেদাৎ ৱিনয়কৰ্ণণা (বঘু ১০।৭২)

যেন কবিৰ মানত শিক্ষাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আৰু শিক্ষাৰ প্ৰধান দায়িত্ব সম্যকৰূপে বহন কৰে।

‘ছান্দোগ্য উপনিষদ’ত^১ ব্ৰহ্মবিদ্যার্থী নাৰদ মুনিয়ে গুৰু সনৎ-কুমাৰৰ ওচৰত তেওঁ অধ্যয়ন কৰা বিষয়সমূহৰ নামোল্লেখ কৰিছে :

ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ, সামবেদ, অথৰ্ববেদ, ইতিহাস, পুৰাণ, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, গণিত, দৈববিদ্যা, নিধিবিদ্যা, তৰ্কশাস্ত্ৰ, নীতিশাস্ত্ৰ, শিক্ষা, কল্প, নিকল্প, জ্যোতিষ, ছন্দ, ভূতবিদ্যা, ধনুৰ্বেদ, সৰ্পবিদ্যা, গন্ধৰ্বশাস্ত্ৰ।

ইয়াৰপৰা উপনিষদৰ যুগত প্ৰচলিত অধ্যয়নৰ বিষয়সমূহৰ আভাস পোৱা যায়। ভগৱান মনুৰ^২ মতে এই বিদ্যাৰ সংখ্যা চৈধ্য, যেন—শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ আৰু ছন্দ—এই ছয় অঙ্গ ; ঋক্, যজুঃ, সাম আৰু অথৰ্ব—এই চাৰি বেদ ; মীমাংসা, ত্ৰায়শাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু পুৰাণ—এই চৈধ্য প্ৰকাৰ বিদ্যা।

মহৰ্ষি যাস্তবন্ধ্যৰ^৩ মতেও বিদ্যা চৈধ্য প্ৰকাৰৰ। অমৰকোষৰ মতে বিদ্যা এঘাৰ প্ৰকাৰৰ ; যেনে—ঋতি, বেদাঙ্গ, ইতিহাস, আৰ্যী-ক্ষিকী, দণ্ডনীতি, তৰ্কবিদ্যা, অৰ্থশাস্ত্ৰ, উপলক্ষাৰ্থ, পুৰাণ, প্ৰবন্ধ, স্মৃতিশাস্ত্ৰ।

মহাকবি কালিদাসৰ সাহিত্যত এই আটাইবোৰ বিদ্যাৰ উল্লেখ আছে। ‘ৰঘুবংশ’ৰ পঞ্চম সৰ্গত আমি দেখিবলৈ পাই যে, কোৎসই গুৰুগৃহত বিদ্যা সমাপ্ত হোৱাত গুৰু বৰতন্ত্ৰক গুৰু-দক্ষিণা গ্ৰহণ কৰিবলৈ আবেদন জনালে। মহৰ্ষিয়ে কিন্তু, শিশুৰ অবিচলিত ভক্তিকেই উপযুক্ত দক্ষিণা বুলি গণ্য কৰি আন কোনো ৰূপ দক্ষিণা গ্ৰহণত অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। শিশুই কিন্তু বাৰে বাৰে দক্ষিণা

১. ছান্দোগ্য উপনিষদ ৭।১।২

২. অঙ্গানি বেদাশ্চতাবে। মীমাংসা ত্ৰায়বিস্তৰঃ।
পুৰাণং ধৰ্মশাস্ত্ৰং চ বিদ্যা হেতাশ্চতুৰ্দশ ॥

৩. পুৰাণত্ৰায়মীমাংসা ধৰ্মশাস্ত্ৰাদ্বিপ্রিতাঃ।
বেদাঃ স্থানানি বিজ্ঞানং ধৰ্মস্ত তু চতুৰ্দশ ॥

গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুবোধ জনালে। ক্ৰুদ্ধ হৈ গুৰুৱে শিষ্যক ক'লে,
‘তুমি মোৰ ওচৰত অধ্যয়ন কৰা চতুৰ্দশ বিত্তাৰ সংখ্যা-পৰিমিত
চতুৰ্দশ কোটি স্বৰ্ণমুদ্ৰা গুৰুদক্ষিণাৰ কাৰণে আনা।’

‘দ্বিস্তম্ভ দ্বিতাপবিসংখ্যা মে কোটীশ্চতশ্ৰো দশ চাহবেতি।’^১

ইয়াত কবিয়ে যি চতুৰ্দশ বিত্তাৰ কথা কৈছে, সি ভগৱান মনুৱে
নিৰ্দেশ কৰা চৈধ্য প্ৰকাৰ বিত্তাৰ বাহিৰে আন একো নহয়। কালি-
দাসৰ অভিপ্ৰায় এই যে (১) শিক্ষা (বৰ্ণোচ্চাৰণবিবেক) (২)
কল্প (বেদান্ত) (৩) ব্যাকৰণ (৪) নিকঙ্ক (বৈদিক অভিধান) (৫)
জ্যোতিষ (৬) ছন্দশাস্ত্ৰ (৭) সাম (৮) ঋক্ (৯) যজুঃ (১০) অথৰ্ব
(১১) মীমাংসা (১৩) জ্ঞায় (১৩) পুৰাণ (১৪) ধৰ্মশাস্ত্ৰ। এই চৈধ্য
প্ৰকাৰেই ঘাইকৈ গুৰুকুল-পদ্ধতিৰ শিক্ষণীয় বিষয় আছিল।

কবিয়ে ‘বঘুৰংশ’ত বঘুৰংশীয় বজাসমূহৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত
বিত্তাৰ উল্লেখ কৰি কৈছে যে, তেওঁলোকৰ আটাইবোৰেই শিশু কালত
বিত্তা আয়ত্ত কৰিছিল : ‘শৈশৱেহত্যন্তদ্বিত্তানাম্।’^২ ইয়াত বিত্তাৰ
দ্বাৰা প্ৰচলিত সমূহ বিত্তাবাজিৰ কথাকে কোৱা হৈছে। সেই মহা-
কাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গত কবিয়ে মহাৰাজ দিলীপৰ বিষয়ে কৈছে,
‘তেওঁৰ বিষয়ৰ প্ৰতি কোনো আসক্তি নাই, তেওঁ সৰ্বশাস্ত্ৰ বিশাৰদ’:
‘অনাকৃষ্টস্ত দ্বিবয়ৈদ্বিত্তানাং পাবদৃশনঃ।’^৩ পঞ্চম সৰ্গত গুৰু-দক্ষিণাৰ্থী
বৰতন্ত-শিষ্য কোৎসই মহাৰাজ বঘুৰ ওচৰ চাপি গুৰু-দক্ষিণাৰ কথা
নিৱেদন কৰা প্ৰসঙ্গত কবিয়ে বেদৰ কথা উল্লেখ কৰিছে : ‘ইথং
দ্বিজেন দ্বিজৰাজকান্তিৱাৱেদিভো ৱেদদ্বিদাং বৰেণ।’^৪ এই দৰে শ্ৰেষ্ঠ
বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ-বালক কোৎসই মহাৰাজ বঘুক নিৱেদন কৰিলত...

১. বঘুৰংশ ৫।২১

২. ঐ ১।৮

৩. ঐ ১।২৩

৪. ঐ ৫।২৩

মহৰ্ষি বায়ীকিয়ে নিজ আত্মমত কুশ-লব্ধক শৈশৱ কাল অতিক্ৰম কৰাত অঙ্গসমূহেৰে সৈতে বেদ অধ্যয়ন কৰাইছিল। ইয়াত কবিয়ে বেদ আৰু বেদাঙ্গসমূহৰ স্পষ্ট উল্লেখ কৰিছে : ‘সাজং চ বেদমধ্যাপ্য কিংচিৎক্ৰান্তশৌণদৌ।’^১ বেদৰ ছটা^২ অঙ্গ, যেনে—শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, নিকন্ত, ছন্দঃশাস্ত্ৰ আৰু জ্যোতিঃশাস্ত্ৰ। ‘দ্বিক্ৰমোৰ্গীয়া’ নাটকত কবিয়ে বেদৰ উল্লেখ কৰিছে : ‘বেদাভ্যাসজড়ঃ...পুৰাণো যুনিঃ।’^৩ বেদ চৰ্চা কৰি কৰি যি জড়বুদ্ধি হৈছে, ...সেই পুৰণি ঋষি।

‘বহুৱংশৰ প্ৰথম সৰ্গত বহুৱংশীয় বজাসমূহৰ আদি বজা সূৰ্য-তনয় মনুৰ উল্লেখ কৰি কবিয়ে কৈছে, ‘আসীম্ভীক্ষিতামাতঃ প্ৰণৱচ্ছন্দ-সামিহ।’^৪ বেদৰ ভিতৰত যিদৰে প্ৰণৱ (সকলো মন্ত্ৰৰ আদিভূত), সেইদৰে সেই বাজকুলত মনু নামে এজন বজা আছিল। কবিয়ে বেদৰ প্ৰথম আখৰ প্ৰণৱৰ অৰ্থাৎ ওঙ্কাৰৰ দৰে বুলি কৈ বেদক স্মৰণ কৰিছে।

বহুনন্দন অজ্ঞই গুৰুৰূপৰা মন্ত্ৰ গ্ৰহণৰ বেলিকা কবিয়ে অথৱ-বেদৰ উল্লেখ কৰিছে : ‘স বভূৱ হুৰাসদঃ পৰৈগুৰুণাথৱ হিদি কৃতক্ৰিয়ঃ’^৫ অথৱ বেদবিদ গুৰুৱে (বসিষ্ঠই) বিধি অনুসাৰে প্ৰয়োগ কৰা মন্ত্ৰেৰে অভিষিক্ত হোৱা অঙ্গ সময়ত শত্ৰুসমূহৰ হুৰ্দ্ধৈ হৈ উঠিল। সেই অথৱ বেদবিদ বসিষ্ঠৰ উল্লেখ ‘বহুৱংশ’ৰ প্ৰথম সৰ্গতো পোৱা যায় ‘অথাথৰ্বনিধেস্তম্ভ....।’^৬

কালিদাসৰ সময়ত বেদৰ অধ্যয়ন সমাজত নিয়মিতভাৱে চলি আছিল। হিন্দুশাস্ত্ৰ অনুসাৰে মাহুহে এই সংসাৰত জন্ম গ্ৰহণ

১. বহুৱংশ—১৫।৩৩

২. শিক্ষা কল্পে। ব্যাকৰণ নিকন্ত ছন্দসাং চয়ঃ।
জ্যোতিষাময়নং চৈৱ বেদাঙ্গানি বড়ৈৰ্ভূতু ॥

৩. দ্বিক্ৰমোৰ্গীয়া ১।৮

৪. বহুৱংশ ১।১১

৫. ঐ ৮।৪

৬. ঐ ১।৫২

কবোতে তিনিটা ঋণ^১ লগত লৈ আছে। এই তিনিটা ঋণ হ'ল, ঋষি-ঋণ, দেৱ-ঋণ আৰু পিতৃ-ঋণ। মানুহ বেদ-অধ্যয়ন, যজ্ঞানুষ্ঠান আৰু সন্তান উৎপাদনৰ দ্বাৰা যথাক্ৰমে ঋষি-ঋণ, দেৱ-ঋণ আৰু পিতৃ-ঋণৰূপৰা মুক্ত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ যি কোনো এটাৰ অভাৱত মানুহ এই সহজাত ঋণত্ৰয়ৰূপৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰে। কবিয়ে অজৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত ইয়াক স্পষ্ট কৰি তুলিছে :

ঋষিদেৱগণস্বধাভূজাং ক্ৰতুযাগপ্ৰসৱৈঃ স পাৰ্শ্বিকঃ ।

অনুগতমুপেয়িত্বানুবভৌ পৰিধেমুক্ত ইদোকদৌধিতিঃ ॥^২

শাস্ত্ৰ-অধ্যয়ন, যাগ-যজ্ঞ আৰু সন্তান উৎপাদনৰ দ্বাৰা বহুদুৰ্গত অজৰ ঋষি-ঋণ, দেৱ-ঋণ আৰু পিতৃ-ঋণ পৰিশোধ কৰিলে। পৰিধিমুক্ত প্ৰথৰ সূৰ্যৰ দৰে তেওঁৰ দৌণ্ডি আছিল।

শাস্ত্ৰ-অধ্যয়নৰ দ্বাৰা মানুহক সুশিক্ষিত কৰি তোলাৰ ব্যৱস্থা যে সমাজত প্ৰচলিত আছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

কবিয়ে ক্ৰতি আৰু স্মৃতিৰ স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে 'বদুৰংশ'ৰ দ্বিতীয় সৰ্গত। ক্ৰতি শব্দই বেদক বুজায় আৰু স্মৃতি শব্দটো মন্ত্ৰ আদি মহৰ্ষিসকলে প্ৰণয়ন কৰা স্মৃতিশাস্ত্ৰক বুজায়। স্মৃতিয়ে সন্মান ক্ৰতি বা বেদৰ নিৰ্দেশ অনুসৰণ কৰে। সন্তানকামী বজা দিলীপে যেতিয়া মহৰ্ষি বসিষ্ঠৰ ধেমু নন্দিনীক আশ্ৰমৰূপৰা বনলৈ পৰিচৰ্যাৰ কাৰণে লৈ যায়, তেতিয়া দিলীপৰ সহধৰ্মিণী সুদক্ষিণা কিছু দূৰলৈ নন্দিনীৰ পিছে পিছে যায়। সুদক্ষিণাৰ নন্দিনীৰ অনুসৰণক কবিয়ে ক্ৰতিক স্মৃতিয়ে অনুসৰণ কৰাৰ লগত বিজাইছে : 'ক্ৰতেৰিবাৰ্ধং স্মৃতিবহুগচ্ছং ॥'^৩—স্মৃতিয়ে যিদৰে ক্ৰতিক অনুগমন কৰে।

১. জায়দানো হ বৈ ব্ৰাহ্মণজিভিৰ্গণৈৰ্গণৰাজায়তে । ব্ৰহ্মচৰ্য্যেণযিভ্যো বজেন
দেবভ্যঃ প্ৰজয়া পিতৃভ্যঃ । এষ বা অনুগো বঃ পুত্ৰো যজা ব্ৰহ্মচাৰী
(তৈত্তিৰীয়-সংহিতা ৬:৩:১০) । তথা চোক্তং

ঋণং দেৱন্ত যাগেন ঋষীগাং পাঠ-কৰ্মণা ।

সন্তত্যা পিতৃলোকানাং পোষয়িত্বা পৰিত্ৰজ্যেৎ ॥

২. বদুৰংশ ৮।৩০

৩. ঐ ২।২

‘বসুংশ’ৰ তৃতীয় সৰ্গত বসুৰ বিজ্ঞা-গ্ৰহণৰ বেলিকা কবিয়ে চাৰি প্ৰকাৰ বিজ্ঞাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে :

ধিয়: সমগ্ৰৈ: স গুণৈকদাৰধী: ক্ৰমাচ্চতশ্চতুৰ্ণৰোপমা: ।

তত্ৰাৰ বিজ্ঞা: পৰুনাতিপাতিভিৰ্দিশো হৰিষ্টিৰ্হিৰিতামিৱেখৰ: ॥^১

দিক্‌পতি সূৰ্যই যিদৰে বেগশালী অশ্বৰে বায়ুৰ বেগক পৰাভূত কৰি চাৰিটা সমুদ্ৰৰ দৰে চাৰি দিক ক্ৰমশ: উত্তীৰ্ণ হয়, তীক্ষ্ণবুদ্ধি বসুৱে সমগ্ৰ বুদ্ধি-বৃত্তিৰে চাৰি-সমুদ্ৰ-সদৃশ চাৰি বিজ্ঞা ক্ৰমশ: অতিক্ৰম কৰিলে (অৰ্থাৎ আয়ত্ত কৰিলে) ।

কবিয়ে ইয়াত যি চাৰি বিজ্ঞাৰ উল্লেখ কৰিছে সেয়া হ’ল—
আত্মীক্ষিকী, ত্ৰয়ী (বেদ), বাৰ্তা আৰু দণ্ডনীতি । এই চাৰি প্ৰকাৰ বিজ্ঞাক প্ৰাচীন মহৰ্ষিসকলে সংসাৰ-যাত্ৰাৰ বাবে অপৰিহাৰ্য বুলি অভিহিত কৰিছে । কামন্দকৰ^২ মতে এই চাৰি বিজ্ঞাই সমাজৰ স্থিতিৰ কাৰণ । আত্মীক্ষিকী আদি চাৰি প্ৰকাৰ বিজ্ঞাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে কামন্দকে কয়, আত্ম-বিজ্ঞাৰ কাৰণে আত্মীক্ষিকী, ধৰ্ম আৰু অধৰ্মৰ কাৰণে বেদ (ত্ৰয়ী), অৰ্থ আদি লাভৰ কাৰণে কৃষি (বাৰ্তা) আৰু ৰাজ-শাসনৰ বাবে দণ্ডনীতিৰ প্ৰয়োজন ।^৩ আত্মীক্ষিকীৰ দ্বাৰা যি আত্ম-বিজ্ঞাৰ কথা কোৱা হ’ল, সেই আত্ম-বিজ্ঞাৰ অৰ্থ সম্বন্ধে কামন্দকে কয়, যি বিজ্ঞাৰে শুখ আৰু দুখৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি তাক আত্মীক্ষিকী বা আত্ম-বিজ্ঞা বোলে । এই আত্ম-বিজ্ঞাৰে পৰমার্থ তত্ত্বক দৰ্শন কৰা মুমুক্শু ব্যক্তি হৰ্ষ আৰু বিষাদৰ কবলৰপৰা মুক্ত হয় ।^৪ আত্মদৰ্শনকাৰী ব্যক্তি হৰ্ষ-শোকৰ-

১. বসুংশ ৩।৩০

২. আত্মীক্ষিকী ত্ৰয়ী বাৰ্তা দণ্ডনীতিশ্চ শাস্ত্ৰতী ।
এতা বিজ্ঞাশ্চতশ্চ লোকসংস্থিতিহেতব: ॥

৩. আত্মীক্ষিক্যাশ্চবিজ্ঞানং ধৰ্মাধৰ্মৌ ত্ৰয়ীস্থিতৌ ।
অৰ্থানৰ্থৌ তু বাৰ্তায়াং দণ্ডনীতৌ নয়ানৰ্যৌ ॥

৪. আত্মীক্ষিক্যাশ্চবিজ্ঞা শ্ৰাদীক্ষণাৎসুখদুঃখয়ো: ।
ঈক্ষমাণস্তয়া তত্ত্বং হৰ্ষশোকৌ ব্যদস্ত্যতি ॥

পৰা যে মুক্ত হয় সেই বিষয়ে 'কঠোপনিষদ'ত পোৱা যায়, ধীৰ স্বাক্তি
সেই সনাতন আৰু স্বপ্ৰকাশ আত্মাৰ অধ্যাত্ম যোগৰ সহায়েৰে
সাক্ষাৎ কৰি স্থখ-দুখৰপৰা মুক্ত হয়।^১

ত্ৰয়ী শব্দই বেদক বুজায়। ইয়াত বেদক অঙ্গৰে সৈতে বুজোৱা
হৈছে। এই সম্বন্ধে কামন্দকে কয়,

অজ্ঞানি বেদাশ্চত্বাৰো মীমাংসা জ্ঞায়বিস্তৰঃ ।

ধৰ্মশাস্ত্ৰং পুৰাণং চ ত্ৰয়ীদং সৰ্বমুচ্যতে ॥

বাৰ্তাৰ দ্বাৰা কৃষিকৰ্ম আৰু দণ্ডনীতিৰ দ্বাৰা অখিল ৰাজ-শাসন-
তত্ত্বক বুজাইছে।

বসু মূলতঃ এই চাৰি প্ৰকাৰ বিদ্যাত শূনিপুণ হৈ উঠিছিল।
বসুবংশীয় ৰজাসমূহৰ এই চাৰি প্ৰকাৰ বিদ্যাই আছিল কুলবিদ্যা
অৰ্থাৎ বংশ পৰম্পৰা হিছাপে চলি অহা বিদ্যা। কবিয়ে কৈছে:

তমাদৌ কুলবিদ্যানামৰ্থমৰ্থাৱদাং ৰবঃ ।

পশ্চাৎপাৰ্থিৱকন্ত্যানাং পাণিমগ্ৰাহয়ং পিতা ॥^২

অৰ্থবিদসকলৰ অগ্ৰগণ্য পিতা কুশই পুত্ৰ অতিথিক কুলবিদ্যা-
সমূহৰ মৰ্ম উপলব্ধি কৰোৱাৰ পিছত ৰাজকুমাৰীসকলৰ পাণি-গ্ৰহণ
কৰালে।

কবিয়ে ইয়াত কুলবিদ্যাৰ দ্বাৰা আৰ্যীক্ষিকী, ত্ৰয়ী, বাৰ্তা আৰু
দণ্ডনীতিকে বুজাইছে (আৰ্যীক্ষিকী ত্ৰয়ী বাৰ্তাদণ্ডনীতীনাম্—মল্লিনাথ)।
কুলবিদ্যা সম্পৰ্কে সকলোৰে এটা নিজস্ব অভিমান থাকে। কবিয়ে
সেই কথা 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত নাট্যাচাৰ্য গণদাসৰ মুখেৰে
প্ৰকাশ কৰিছে: 'কামং খলু সৰ্বমুপাধি কুলবিদ্যা বহুৱতা।'^৩ এই
কুলবিদ্যা পিতাৰপৰা পুত্ৰ-পৌত্ৰাদিক্ৰমে বংশধৰসকলৰ হাতলৈ
আহে। গতিকে বংশ পৰম্পৰা হিছাপে চলি অহা বিদ্যাত বংশধৰ-
সকলৰ বিশেষ অভিস্কৃততা থকা বুলি গৌৰৱ কৰে। সেই দেখি

১. অধ্যাত্মযোগাধিগমেন ধেৱং

মন্তা ধীৰো হৰ্ষশোকৌ জহাতি (কঠোপনিষদ ১।২।১২)

২. বসুবংশ ১৭।৩

৩. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ২য় অঙ্ক।

কুলবিদ্ভাক মাত্ৰহে ত্যাগ কৰা উচিত নহয়। কালিদাসে কয়, যি সহজাত কাৰ্য্য সি নিশ্চিনীয় হ'লেও তাক ত্যাগ কৰা উচিত নহয় : 'সহজং কিল যদ্বিনিদ্ভিতং ন খলু তৎকৰ্ম স্বিকৰ্জনীয়ম্ ।'^১

ব্ৰহ্মবিদ্ভা :

ব্ৰহ্মবিদ্ভা বা আত্মবিদ্ভাই প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষৰ শিক্ষা পদ্ধতিৰ একমাত্ৰ কাম্য বস্তু আছিল। ভাৰতৰ সমগ্ৰ উপনিষদত এই ব্ৰহ্মবিদ্ভাৰ স্বৰূপ আৰু তাক লাভ কৰাৰ উপায় সম্বন্ধে বিশদ বিৱৰণ দিয়া আছে। সেই কাৰণে এই ব্ৰহ্মবিদ্ভাৰ আন এটা নাম হ'ল উপনিষদ-বিদ্ভা। ব্ৰহ্মবিদ্ভা বা আত্মবিদ্ভা নাইবা অধ্যাত্মবিদ্ভা একে বস্তু। উপনিষদ-বিদ্ভাও ইয়াৰেই নামান্তৰ মাথোন। কবিয়ে 'মালব্লিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত উপনিষদৰ অধ্যাত্মবিদ্ভাৰ উল্লেখ কৰিছে :

মঙ্গলালংকৃতা ভাতি কৌশিক্যা যতিৱেষয়া ।

ত্ৰয়ী দ্বিগ্ৰহৰভ্যোৱ সমমধ্যাত্মবিদ্ভয়া ॥^২

বজা অগ্নিমিত্ৰেই দেৱী ধাবিণীৰ আগমন লক্ষ্য কৰি কৈছে, দেৱী ধাবিণী—সন্ধ্যাসিনীৰ বেশ লোৱা কৌশিকীৰে সৈতে মালব্লিক অলংকাৰ পৰিধান কৰি অধ্যাত্ম-বিদ্ভাৰে সৈতে শৰীৰ ধাৰণ কৰা বেদত্ৰয়ী যেন উপস্থিত হ'ল।

ত্ৰয়ী শব্দেৰে ঋক্, যজুঃ আৰু সাম এই তিনি বেদক বুজায়। অৰ্থৰ বেদ এই তিনিখন বেদতকৈ অৰ্বাচীন আৰু ইয়াৰ বিষয়বস্তু ভিন্ন ; গতিকে ইয়াক তুল্য বৰ্ণনা দিয়া হোৱা নাই। গতিকে ত্ৰয়ী শব্দৰ দ্বাৰা অৰ্থৰ বেদৰ বাহিৰে বাকী তিনিখন বেদকে বুজায়। কবিয়ে ত্ৰয়ী শব্দ প্ৰয়োগ কৰি তাকেই উল্লেখ কৰিছে।

অধ্যাত্ম-বিদ্ভা বুলিলে আত্মা সম্বন্ধীয় বিদ্ভাকে বুজায়। অধ্যাত্ম শব্দৰ নিৰ্ৰচনৰ পৰা তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি : 'আত্মানং ব্ৰহ্ম অধিকৃত্য বা বিদ্ভা সা অধ্যাত্মবিদ্ভা' অৰ্থাৎ পৰমাত্মা বা ব্ৰহ্ম সম্বন্ধীয়

১. শকুন্তলা ৬।১

২. মালব্লিকাগ্নিমিত্ৰ ১।১৪

জ্ঞানেই অধ্যাত্ম-বিজ্ঞা। অধ্যাত্ম শব্দেৰে ব্ৰহ্মৰ অংশভূত জীৱৰ দেহ-
স্বৰূপ আত্মাক অৱলম্বন কৰি ভোক্তাকপে অৱস্থান কৰাকে বুজায়।*
জীৱাত্মাৰ সহস্ৰে সমাগ্ জ্ঞান দিব পৰা বিজ্ঞাৰ নামেই অধ্যাত্মবিজ্ঞা।
এই বিজ্ঞাই জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা যি এক, অভিন্ন তাক স্পষ্ট
কৰি দিয়ে। জীৱাত্মা অবিজ্ঞা বা মায়াৰ কবলৰপৰা মুক্ত হ'লে
ব্ৰহ্মৰ লগত এক হৈ মিলি যায়। এই মিলনৰ পিছত পুনৰ
মুখ-চুখ ভোগ কৰিবলৈ জীৱাত্মা সংসাৰলৈ উভতি নাহে। ক্ৰটিয়ে
কয়, 'তেবাং ন পুনৰায়ুজিঃ'।^১ এই অৱস্থা লাভ কৰিবলৈ হ'লে
জীৱাত্মা শুভ, অশুভ সকলো প্ৰকাৰ কৰ্ম-বাসনাৰপৰা মুক্ত হ'ব
লাগিব। কৰ্ম-বাসনাৰপৰা সম্পূৰ্ণ নিষ্কৃতিয়েই নিঃশ্ৰেয়স্ বা নিৰবচ্ছিন্ন
কল্যাণ বা মুক্তিৰ হেতু বা ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ সোপান স্বৰূপ।

কবিয়ে 'বসুৱংশ'ত ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ উল্লেখ কৰিছে :

যশোভিৰা ব্ৰহ্মসত্ত্বং প্ৰকাশঃ স ব্ৰহ্মভূয়ং গতিমাজগাম।

ব্ৰহ্মিষ্ঠমাধায় নিজেহধিকাৰে ব্ৰহ্মিষ্ঠমেৱ স্বতত্ত্বশ্ৰুতম্ ॥^২

তেওঁ (হিবণ্যাত্মাভে) যশস্তাৱলী বিজ্ঞাৰ কৰি ব্ৰহ্মসত্ত্বা পৰ্যন্ত
প্ৰসিদ্ধ লাভ কৰিলে, যথাসময়ত তেওঁ 'ব্ৰহ্মিষ্ঠ' নামৰ নিজ ব্ৰহ্মবিদ্
পুত্ৰৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ অৰ্পণ কৰি ব্ৰহ্মেৰে সৈতে মিলি গ'ল অৰ্থাৎ
মুক্ত লাভ কৰিলে।

কবিয়ে আকৌ সেই একেখন মহাকাব্যতে মহাৰাজ কাৰ্ত্তবীৰ্য যি
ব্ৰহ্মবিজ্ঞাত নিপুণ আছিল তাৰ উল্লেখ কৰিছে : 'বত্ৰয় যোগী কিল
কাৰ্ত্তৱীৰ্যঃ'^৩ কাৰ্ত্তবীৰ্য ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ অধিকাৰী হৈ অনন্তসাধাৰণ হৈ
উঠিছিল।

* স্বস্ত এৰ ব্ৰহ্মণ এৰ অংশতয়া জীৱকপেণ ভৱনং স্বভাৱঃ ; স এৰ আত্মানাম্
দেহমধিকৃত্য ভোক্তৃণেৱ বৰ্তমানোহধ্যাত্ম শব্দেন উচ্যতে (প্ৰীথব স্বামী)
গীতা ৮।৩

১. বৃহদাৱণ্যকোপনিষৎ ৬।২।১৫

২. বসুৱংশ ১৮।২৮

৩. বসুৱংশ ৬।৩৮

জ্যোতিৰ্বিদ্যা :

জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান বেদৰ ছয় অঙ্গৰ অঙ্গতম । কবিয়ে জ্যোতিৰ্বিজ্ঞানৰ অনেক তথ্য তেওঁৰ কাব্য আৰু নাটকত সন্নিবিষ্ট কৰিছে ।

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰ মতে মানুহৰ জন্ম-ক্ষণৰ সময়ত যদি বৰিষপৰা দূৰত উচ্চ গ্ৰহ থাকে, তেন্তে সেই মানুহজনৰ ভাগ্য সম্পদ বৃদ্ধি হয় । কালিদাসে বয়ুৰ জন্ম-ক্ষণত বৰিষপৰা দূৰবৰ্তী স্থানত পাঁচটা গ্ৰহই উচ্চ বা তুঙ্গ-স্থানত অৱস্থান কৰা হেতু কুমাৰৰ ভাগ্য-সম্পদৰ কথা উল্লেখ কৰিছে :

গ্ৰহৈস্থতঃ পঞ্চভিকচ্চসংশ্ৰায়ৈবসূৰ্য্যগৈঃ সূচিতভাগ্যসংপদম ।

অনুত পুত্ৰং সময়ে শচীসমা ত্ৰিসাধনা শক্তিবির্য্যর্থমক্ষয়ম্ ১

যিদৰে ত্ৰিসাধনা শক্তিয়ে (প্ৰভাৱ, মন্ত্ৰ আৰু উৎসাহ) অক্ষয় অৰ্থ উৎপাদন কৰে, সেইদৰে শচী-সদৃশ মহিষী স্নুদক্ষিণাই যথা সময়ত এটি পুত্ৰ প্ৰসৱ কৰিলে । সেই সময়ত বৰিষপৰা দূৰবৰ্তী স্থানত সংস্থিত পাঁচটা গ্ৰহ তুঙ্গ-স্থানত অৱস্থিত থকাত কুমাৰৰ ভাগ্য-সম্পদ সূচিত হৈছিল ।

ইয়াত এইটো মন কৰিব লগীয়া কথা যে জ্যোতিষ শাস্ত্ৰত দ্বাদশ ৰাশিৰ প্ৰত্যেককে ত্ৰিশ ভাগত ভাগ কৰা হৈছে । এই ৰাশিসমূহৰ ভিতৰত কেইটামান ৰাশিৰ নিৰ্দিষ্ট ভাগ-বিশেষক কেইটামান গ্ৰহৰ উচ্চ বা তুঙ্গ স্থান বুলি নিৰ্দেশ কৰা হৈছে, যেনে—মেঘৰ দশম ভাগাংশ সূৰ্য্যৰ, বুধৰ তৃতীয়াংশ চন্দ্ৰৰ, মৰুৰ অষ্টাবিংশ অংশ মঙ্গলৰ, কস্তাৰ পঞ্চদশ অংশ বুধৰ, কৰ্কটৰ পঞ্চম অংশ বৃহস্পতিৰ, মীনৰ সপ্তদ্বিংশ অংশ শুক্ৰৰ আৰু তুলাৰ বিংশতি ভাগাংশ শনিৰ পৰম উচ্চ স্থান বা স্তুতুঙ্গ আৰু উক্ত ৰাশিসমূহৰ বিপৰীত সপ্তমৰাশিৰ সেই নিৰ্দিষ্ট ভাগাংশবোৰ সেই সেই গ্ৰহসমূহৰ পৰম নীচ স্থান । ২

১. বয়ুৰাংশ ৩।১৩

২. অজবৃষভমৃগাঙ্গনাকুলীবা বাবৰগিজো চ দিৱাকৰাদিতুঙ্গাঃ ।

দশাশিখিমহুস্ক্ৰীক্ৰীয়াংশৈজ্বিনৰকৱিংশতিভিচ্চ তেহন্তনীচাঃ ॥

(মল্লিনাথৰ টকা)

উক্ত সপ্ত গ্ৰহৰ ভিতৰত এটা গ্ৰহ উচ্চ হ'লে সুখী, দুটাত শ্ৰেষ্ঠ, তিনিটাত ৰাজত্বলা, চাৰিটাত ৰজা আৰু পাঁচটাত দেৱত্বলা । পাঁচটা গ্ৰহ উচ্চ স্থানত থাকিলে অতুল ভাগ্য-সম্পদ লাভ হয় ।^১

কিন্তু এই গ্ৰহসমূহ সূৰ্যৰপৰা দূৰত অৱস্থান কৰিব লাগিব ; কিয়নো যি কোনো গ্ৰহই সূৰ্যৰ ৰাশিত (সিংহ ৰাশিত) থাকিলে, সূৰ্যৰে সৈতে সহাবস্থান কৰিলে নাইবা সূৰ্যৰ দ্বাৰা দৃষ্ট হ'লে সেই গ্ৰহ অন্তৰ্গত অৰ্থাৎ প্ৰভাৱশূন্য হৈ পৰে ।^২

কালিদাসে দিলীপ-নন্দন ৰঘুৰ জন্ম সময়ত নিৰ্দিষ্ট পাঁচটা উচ্চ গ্ৰহৰ উল্লেখ কৰি ৰঘু যে সময়ত দেৱত্বলা লোক হ'ব তাক নিৰ্দেশ কৰিছে । দেৱোপম লোকৰ জন্ম-ক্ষণতহে পাঁচটা উচ্চ গ্ৰহৰ সমাবেশ হয় ।

কবিয়ে 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত জ্যোতিষ চৰ্চা লোকক দৈৱ-চিন্তক বুলি উল্লেখ কৰিছে । দৈৱ সম্বন্ধে যিসকলে গণনা কৰিছিল তেওঁলোকক দৈৱচিন্তক বোলা হৈছিল । দৈৱ-চিন্তকসকলে জনাইছে যে ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ ওপৰত গ্ৰহসমূহৰ অন্তত প্ৰভাৱ পৰিছে, গতিকে ৰজাৰ কেতবোৰ বিপদ নাইবা উপসৰ্গই আহি দেখা দিছে । ৰাজ-বন্দীবোৰক মুক্ত কৰি দিলে ৰজাৰ প্ৰতিকূল গ্ৰহসমূহ অল্পকাল অৱস্থালৈ আহি মঙ্গল বিধান কৰিব পাৰে ; কিয়নো, মুক্ত বন্দী-সকলে সৰ্বাস্তঃকৰণে ৰজাক আশীৰ্বাদ জনাব । মানুহৰ শুভাশীৰ্বে গ্ৰহৰ কোপ লাঘৱ কৰে, গ্ৰহ-দোষৰ উপশম ঘটায় ।

'জ্যোতিষসকলে কৈছে যে ৰজাৰ গ্ৰহ-বিশেষ প্ৰতিকূলে গৈছে, গ্ৰহ-দোষ উপশম কৰিবলৈ হ'লে ৰাজবন্দীসকলৰ মুক্তি বিধেয় ।'^৩

১. সুখিনঃ প্ৰকৃষ্টকাৰ্য্য ৰাজ্যপ্ৰাপ্তকপকাশ্য ৰাজানঃ ।

একদ্বিজ্জিচতুৰ্ভিৰ্জ্যৈস্তেহতঃ পৰং দিৱ্যাঃ ॥

(মলিনাথৰ টীকা)

২. ক্ৰ্ণবাক্ৰান্তঃ ক্ৰ্ণবগন্তঃ ক্ৰ্ণবদৃষ্টন্ত যো গ্ৰহঃ ।

বিৰাশিতাং প্ৰপন্নশ্চ স বিনষ্টো বৃধৈঃ স্মৃতঃ ॥ (চাৰিএবৰ্ধনব্যাখ্যা)

৩. দৈৱচিন্তকৈৰিজ্ঞাপিতো ৰাজা সোপসৰ্গং বো নক্ষত্ৰং সৰ্ববন্ধনমোক্ষঃ
ক্ৰিয়তামিতি । (মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ—৪র্থ অঙ্ক)

জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ মতে কোনো এটা গ্ৰহই কোনো এটা বাশি এবাৰ অতিক্ৰম কৰি পুনৰ সেই বাশিলৈ প্ৰত্যাগমন কৰিলে তাক সেই গ্ৰহৰ বক্ৰগতি বোলে আৰু গ্ৰহটোৰ নাম হয় বক্ৰী গ্ৰহ। মঙ্গল গ্ৰহৰ এনে বক্ৰ গতিয়ে মানুহৰ ভাগ্যলৈ সদায় অমঙ্গল আৰু অনিষ্ট আনে। মঙ্গলগ্ৰহ স্বভাৱতে ক্ৰূৰ আৰু অগ্নি ধৰ্ম্ম এণ্ডাৰ-সদৃশ ইয়াৰ বৰ্ণ। সেই কাৰণে ইয়াৰ আন এটা নাম অঙ্গাৰক (অঙ্গাৰ ইৱ)। কবিয়ে সেই একেখন নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত অঙ্গাৰক গ্ৰহৰ বক্ৰ গতিৰ উল্লেখ কৰিছে। বিদূষকে বজা অগ্নিমিত্ৰক লক্ষ্য কৰি কৈছে, ‘গতিকৈ আমিও সোনকালে মঙ্গল গ্ৰহই বাশিলৈ বক্ৰ গতিৰে প্ৰত্যাহৰ্ত্তন কৰাৰ আগেয়ে আঁতৰি যামঁ।’^১

জ্যোতিষে কয়, আকাশত ধূমকেতুৰ আবিৰ্ভাৱ হ’লে জনসাধাৰণৰ বিশেষ অমঙ্গল সাধন হয়। ধূমকেতুৰ দৰ্শন সদায় অশুভ-শুচক। কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত সেই ধূমকেতুৰ উল্লেখ কৰিছে :

.....তাবকাখ্যো মহাম্ভৱঃ।

উপপ্ৰৱায় লোকানাং ধূমকেতুৰিৱোখিতঃ।^২

তাবক নামৰ মহাম্ভৱ ধূমকেতুৰ নিচিনা জনসাধাৰণৰ সৰ্বনাশৰ কাৰণে আৱিৰ্ভূত হৈছে।

এই ধূমকেতুৰ আবিৰ্ভাৱ সম্বন্ধে ‘গাৰ্গ্যসংহিতা’ত কৈছে : ভয়াবহ ধূমকেতু যেতিয়া নভোমণ্ডলত আবিৰ্ভাৱ হ’ব, তেতিয়া এই চৰাচৰ জগৎ শীঘ্ৰে ধ্বংস প্ৰাপ্ত হ’ব।^৩

জ্যোতিৰ্বিদে কয়, মানুহে শুক্ৰ গ্ৰহক সম্মুখত বাশি কোনো ঠাইলৈ যাত্ৰা কৰিব নাপায়। এই গ্ৰহক সম্মুখত বাশি যাত্ৰা

১. বিদূষক : উদয়ং শীঘ্ৰমপক্ৰমামঃ। যাবদঙ্গাৰকো বাশিমিৱাম্ভৱক্ৰং প্ৰতিগমনং ন কৰোতি। (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ—তৃতীয়-অঙ্ক)

১. কুমাৰসম্ভৱ ২।৩২

২. উক্তিষ্ঠতি যদা ভীমো ধূমকেতুৰ্ভঙ্কজে।

তদা বিনশতি কিম্ৰং জগদেভচ্চৰাচৰম্॥

কৰিলে কাৰ্য সিদ্ধি নহয় ; অনিষ্ট হে হয় । অইন নালাগে কেতিয়াবা মানুহ মৃত্যুৰ মুখত পৰিব লগীয়াও হ'ব পাৰে । কালিদাসে জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰৰ এই তথ্যটো সেই একেখন মহাকাব্যতে কামদেৱে যেতিয়া সমাধিস্থ, মহাদেৱৰ ধ্যান ভঙ্গ কৰিবলৈ যাত্ৰা কৰে সেই সময়ত উল্লেখ কৰিছে :

দৃষ্টিপ্ৰপাতং পৰিহৃত্য তন্ত্ৰ কামঃ পুৰঃপুত্ৰমিহ প্ৰয়াণে ।

প্ৰান্তেষু সংস্কৃতনমেকশাখং ধ্যানাস্পদং ভূতপত্ৰেহিৱেশ ॥^১

যাত্ৰাৰ সময়ত পুত্ৰাধিষ্ঠিত দিশ ত্যাগ কৰাৰ দৰে, নন্দীৰ দৃষ্টি-পথ এৰাই মদন মহাদেৱৰ ধ্যান স্থলত উপস্থিত হ'ল । সেই স্থান নমেকবৃক্ষৰ শাখাসমূহেৰে পৰিবেষ্টিত ।

এই সম্পৰ্কত মল্লিনাথে ('কুমাৰসম্ভৱ'ৰ টীকাকাৰ) এটা উদ্ধৃতি দিছে :

প্ৰতিপুত্ৰং প্ৰতিবৃধং প্ৰত্যঙ্গাবকমেৱ চ ।

অপি শত্ৰুসমো ৰাজা হতসৈন্যো নিৱৰ্ততে ॥

যাত্ৰাৰ সময়ত সম্মুখত পুত্ৰ, বৃধ বা মঙ্গল গ্ৰহ থাকিলে ইন্দ্ৰৰ সমতুল্য ৰজায়ে নিজ সৈন্য বিনষ্ট হোৱাত প্ৰবাজিত হৈ উভতি আহিব লগা হয় ।

বিবাহ হিন্দুৰ দশ-সংস্কাৰৰ অন্ততম । বিবাহ সম্পৰ্কে জ্যোতিষ শাস্ত্ৰ বিশেষ আলোচনা আছে । দৰা-কন্যাৰ যোটন শুদ্ধিৰপৰা আৰম্ভ কৰি বিবাহৰ দিন, তিথি, নক্ষত্ৰ আৰু লগ্ন আদিৰ বিস্তৃত আলোচনা আছে । বিবাহৰ দৰে শুভ কাৰ্য কৃষ্ণ পক্ষতকৈ শুক্ল পক্ষত প্ৰশস্ত । কালিদাসে নগাধিৰাজ হিমালয়ে ৰজা পাৰ্বতীৰ বিয়াৰ তিথি ধাৰ্য কৰা প্ৰসঙ্গত কৈছে :

অৰ্থোবধীনামধিপন্ত বৃদ্ধৌ তিথৌ চ জামিত্ৰগুণাৱিতায়াম্ ।

সমেতবদ্ধুৰ্হিমৱান্শুভায় বিবাহদীক্ষাৱিধিমৰতিষ্ঠং ॥^২

১. কুমাৰসম্ভৱ ৩৪৩

২. কুমাৰসম্ভৱ ৭১৩

পিছত ঔষধিপতি চন্দ্ৰৰ বৃদ্ধি অৰ্থাৎ শুক্ল পক্ষত লগ্নৰপৰা সপ্তম স্থানৰ শুদ্ধি-সম্পন্ন তিথিত হিমালয় বন্ধুবৰ্গেৰে সৈতে মিলি কন্যাৰ বিবাহ-দীক্ষা বিধিৰ অনুষ্ঠানত প্ৰবৃত্ত হ'ল।

প্ৰাচীন কালত তিবোতাবিলাকৰ পক্ষে বিবাহকে উপনয়ন-স্বৰূপ দীক্ষা-বিধি বুলি গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। বিবাহ আদি শুভ কাৰ্যৰ বাবে শুক্ল পক্ষ বিশেষ শুভ ফলদায়ক। যি তিথিত লগ্নৰপৰা সপ্তমস্থানত কোনো গ্ৰহ নাথাকে সেই তিথিয়েই বিবাহৰ কাৰণে প্ৰশস্ত। জামিতি শব্দৰ দ্বাৰা জন্ম-লগ্নৰপৰা সপ্তম স্থানকে বুজায়। সপ্তমস্থান পুৰুষৰ পক্ষে পত্নী আৰু তিবোতাৰ পক্ষে স্বামীৰ স্থান। এই স্থানত চন্দ্ৰ আদি কোনো গ্ৰহৰ অশুভ দৃষ্টি বা স্থিতি অশুভ বুলি গণ্য কৰা হয়। ইয়াৰ বাখ্যা প্ৰসঙ্গত চীকাকাৰ মল্লিনাথৰ উক্তি দ্ৰষ্টব্য।^১

আকৌ এইদৰে পোৱা যায়, কোনো পাপ গ্ৰহৰপৰা চন্দ্ৰ সপ্তমস্থ হ'লে জামিতি নামৰ দোষান্তৰ ঘটে।^২

বিবাহৰ সময়ত কন্যাক অলংকাৰ পিন্ধোৱা এটা মাত্ৰলিক কাৰ্য। এই মাত্ৰলিক কাৰ্য এটা পৱিত্ৰ মুহূৰ্তত অনুষ্ঠিত হ'ব লাগে। এই অলংকাৰ পতি-পুত্ৰৱতী তিবোতাইহে কন্যাক পিন্ধাব লাগে। বিবাহৰ পূৰ্বে পাৰ্বভীক অলংকৃত কৰা প্ৰসঙ্গত কবিয়ে কৈছে :

মৈত্ৰে মুহূৰ্তে শশলাঙ্ঘনেন যোগং গতানুত্তৰফল্গুনীষু।

২. [জামিতিশুণাৱিতায়াং তিথৌ] জামিতিং লগ্নাৎসপ্তমং স্থানং শুক্ল শুভঃ শুদ্ধিঃ না চ গ্ৰহবাহিত্যং তেনাৱিতায়াং সত্যাম্। বহুপি জামিতিঃ স্থিৰ্গ্ৰহৰ্ধৰন্তথাপি তদ্বাৰা তিথেষপি তথা ব্যপদেশে ন দোষঃ।

৩. পাপগ্ৰহাচ্চন্দ্ৰো যদি সপ্তমস্থঃ শান্তনা জামিতিৰেধো নাম দোষান্তৰং জ্ঞেয়তে পুনঃ,

বহিৰ্ভিন্নকুজাক্ৰান্তং যুগাক্কাৎসপ্তমং ত্যজেৎ।

বিবাহযাত্ৰাচুড়াস্থ গৃহকৰ্ম প্ৰৱেশনে ॥

তন্ত্ৰাঃ শৰীৰে প্ৰতিকৰ্ম চক্ৰবৰ্জক্ৰিয়া য়াঃ পত্ৰিপুত্ৰবতাঃ ১১

মৈত্ৰ মুহূৰ্ত অৰ্থাৎ সূৰ্য উদয়বপৰা তৃতীয় মুহূৰ্ত উপস্থিত।
উত্তৰফল্গুনী নক্ষত্ৰেৰে সৈতে চন্দ্ৰ সংযুক্ত হ'ল। যিসকল বন্ধু-জীৱ
পতি আৰু পুত্ৰ উভয়ে আছে, তেওঁলোকে সেই শুভ লগ্নত উমাৰ
শৰীৰ অলংকৃত কৰিবলৈ ধৰিলে।

মল্লিনাথৰ মতে সূৰ্য উদয়ৰ তৃতীয় মুহূৰ্ত (এক মুহূৰ্ত সমান
৭৮ মিনিট) অৰ্থাৎ সূৰ্য উদয়বপৰা ১ ঘণ্টা ৩৬ মিনিট উকলি যোৱাত
সিংহ আৰু কন্যা বাণ্ঠাশ্ৰিত উত্তৰফল্গুনী নামৰ দ্বাদশ নক্ষত্ৰই
বিবাহ আদি মাজিলক কাৰ্যৰ কাৰণে প্ৰশস্ত বুলি কোৱা হৈছে।

জ্যোতিৰ্বিদসকলে সৌৰমণ্ডলক সাতাইশটা ভাগত বিভক্ত
কৰিছে। এই সাতাইশটা বিভাগেই সাতাইশটা নক্ষত্ৰ। এই
নক্ষত্ৰসমূহক কবিসকলে প্ৰজাপতি দক্ষৰ ছহিতা আৰু চন্দ্ৰৰ ভাৰ্যা
ৰূপে কল্পনা কৰিছে।^১ এই ভাৰ্যাসমূহৰ ভিতৰত বোহিণী চন্দ্ৰৰ
সবাতোকৈ প্ৰিয়। গ্ৰীষ্ম কালত বোহিণী নক্ষত্ৰৰ পিছতেই চিত্ৰা
আৰু বিশাখা নক্ষত্ৰ অতি উজ্জল হৈ উঠে।

কালিদাসে তেওঁৰ কাব্যৰ কেইবা ঠাইতো স্থান, কাল আৰু
পাত্ৰৰ সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰি চন্দ্ৰেৰে সৈতে এই নক্ষত্ৰত্ৰয়ৰ মধুৰ
মিলনৰ মনোৰম চিত্ৰ শুল্কৰভাৱে আঁকিছে।

শুল্ক ৰেণেৰে মহাৰাজ দিলীপ আৰু মহিষী শুল্কক্ৰিণা ৰথত
একেখন আসনতে বহি মহৰ্ষি বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ যায়। ৰজা-
বানীৰ এই মিলন-শোভাই অপৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। কবিয়ে
সেই মনোৰম মিলন-শোভাৰ বৰ্ণনা কৰিছে—এয়া যেন চন্দ্ৰ আৰু
চিত্ৰা নক্ষত্ৰৰ সংযোগ ঘটিছে।^২ কবিৰ ধাৰণা শুল্ক ৰেণেৰে ৰজা
আৰু বানীৰ শোভা হিমযুক্ত চন্দ্ৰ আৰু চিত্ৰাৰ মিলন-শোভাৰ দৰে
দৰ্শনীয় হৈ উঠিছে।

১. কুমাৰসম্ভৱ ৭।৬

২. নৰেন্দ্ৰকান্তমহাপা সৎপতিং তমোন্মদং দক্ষমুতা ইবাংকুঃ। (বদ ৩.৩৩)

৩. হিমনিমুক্তয়োৰ্যোগে চিত্ৰাচন্দ্ৰমসৌৰিৰ। (বদ ১।৪৬)

‘শকুন্তলা’ নাটকত দেখা যায়, দৃশ্যসুৰ প্ৰতি শকুন্তলাৰ আকৰ্ষণ লক্ষ্য কৰি সখী প্ৰিয়ংবদাই ক’লে, ‘সাগৰক এৰি মহানদী আন ক’লৈ যাব !’ প্ৰিয়ংবদাৰ কথা শুনি বজাই গহীনভাৱে উদ্ভৰ দিলে, ‘বিশাখা নক্ষত্ৰই যে সদায় চন্দ্ৰলেখাৰ অনুসৰণ কৰে তাত আচৰিত হ’ব লগা কিবা আছে জানো ?’

সেই নাটকৰে শেষ অঙ্কত বজা দৃশ্যসুৰ তেওঁৰে সৈতে শকুন্তলাৰ পুনর্মিলনক ‘গ্ৰহণৰ পিছত ৰোহিণী নক্ষত্ৰই যেন চন্দ্ৰৰ ওচৰত (সংযোগৰ কাৰণে) উপস্থিত হৈছে’।^১ বুলিছে। কবিৰ ধাৰণা, দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ-ৰূপ ৰাহুৰ মোহাক্ষ গ্ৰাসৰপৰা মুক্ত চন্দ্ৰভূজ্য দৃশ্যসুৰে সৈতে মিলন-কামনাৰে যেন ৰোহিণীৰূপা শকুন্তলা বজাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ’ল। ৰোহিণী আৰু চন্দ্ৰৰ সংযোগ সম্বন্ধে কবিয়ে ‘বিক্ৰমোৰলীয়া’ নাটকত বিশেষকৈ তৃতীয় অঙ্কত কেইবাবাৰো উল্লেখ কৰিছে। সেই নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত দেখা যায়, বজাই বজা পুৰবৰাৰ আগমন সম্বন্ধে উল্লেখ কৰিছে, এয়া প্ৰিয়সখী চিত্ৰলেখাৰে সৈতে উৰলীক লৈ ৰাজঘি উপস্থিত হৈছে। এই দৃশ্য দেখিলে অনুমান হয়, স্বয়ং চন্দ্ৰদেৱ যেন বিশাখাৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছে।^২

কালিদাসে তেওঁৰ সাহিত্যত ভাগ্য, দৈৱ, ইত্যাদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰি জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰৰ প্ৰতি বিশেষ শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰিছে।

অহো দৈৱশ্চানুৰূপানীয়া মালৱিকা^৩—সঁচাকৈয়ে মালৱিকা অদৃষ্টৰ অনুৰূপাৰ যোগ্য। ‘দৈৱমন্ত্ৰাঃ প্ৰতিকূলং শময়িতুং সোমতীৰ্থং গতঃ।’^৪ সম্প্ৰতি কথি শকুন্তলাৰ প্ৰতিকূল দৈৱ প্ৰশমিত কৰিবলৈ সোম-

১. কিমত্ৰ চিত্ৰং যদি বিশাখে শশাক্ষলেখানুৱৰ্তেতে। (শকুন্তলা-তৃতীয় অঙ্ক)
২. উপবাগান্তে শশিনঃ সন্মুপগতা ৰোহিণী যোগম্ (শকুন্তলা ৭।২২)
৩. এম চিত্ৰলেখাঘিৱতীয়াং প্ৰিয়সখীমুৰলীং গৃহীত্বা বিশাখাসমীপগত
ইব ভগৱাংশ্চন্দ্ৰ উপস্থিতো ৰাজঘিঃ। (বিক্ৰমোৰলীয়া—১ম অঙ্ক)
৪. মালৱিকায়িমিত্ৰ এম অঙ্ক
৫. শকুন্তলা ১ম অঙ্ক।

ভীৰ্থলৈ গৈছে। ভাগেশ্বৰসেৱিনী^১ : ভাগ্য লৈ গৰ্বিত নহ'ব।
ভাগ্যামৃতমতঃ পবং^২ : ইয়াৰ পিছত তেওঁৰ ভাগ্যত যি আছে
সেয়ে হ'ব।

ব্যাকৰণ :

বেদৰ আন এটা অঙ্গ হ'ল ব্যাকৰণ। ব্যাকৰণক বেদৰ মুখ
বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। কালিদাসৰ সাহিত্যত ব্যাকৰণৰ বিচাৰ
কৰিবলৈ গ'লে এটা শূকীয়া প্ৰবন্ধৰ প্ৰয়োজন; কিয়নো কবিৰ
কাব্যত এনে কিছুমান প্ৰয়োগ আছে, যিবোৰ পাণিনি-ব্যাকৰণ-
সম্মত নহয়। ইয়াৰণৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে কবিয়ে
বোধ হয় তেওঁৰ সময়ত প্ৰচলিত আন কোনো বৈয়াকৰণৰ মত
অনুসৰণ কৰিছিল। এই প্ৰবন্ধত তেনে বিস্তৃত আলোচনা নিষ্প্ৰয়ো-
জন। কবিয়ে উল্লেখ কৰা ব্যাকৰণৰ কিছুমান মৌলিক কথাহে
ইয়াত উল্লেখ কৰা হ'ব।

কবিয়ে 'বসুৱংশ'ত বাম আদি ভ্ৰাতৃ-চতুষ্টয়ৰ বিবাহ-প্ৰসঙ্গত
উল্লেখ কৰিছে :

তা নবাধিপশ্ৰুতা নৃপাশ্ৰজৈস্তে চ ভাতিবগমনকৃতার্থতাম্

সোঃভৱদ্ববধূঃসমাগমঃ প্ৰত্যয়প্ৰকৃতিযোগসংনিভঃ ॥^৩

ৰাজকুমাৰসকলে সেই ৰাজকুমাৰীসকলেৰে সৈতে আৰু ৰাজকুমাৰী-
সকলে সেই ৰাজকুমাৰসকলেৰে সৈতে মিলি চৰিতাৰ্থতা লাভ
কৰিলে। ফলতঃ সেই বৰ-২ধূৰ মিলন যেন প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয়ৰ
যোগৰ নিচিনা অতি মনোৰম হ'ল।

কবিয়ে ইয়াত ক'বলৈ বিচাৰিছে যে প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয় মিলিত হৈ
এটা অৰ্থৰ সাধন বা জ্ঞান জন্মাবলৈ হ'লে যিদৰে পৰস্পৰৰ সাহায্য

১. শকুন্তলা ৪ৰ্থ অঙ্ক ১৮।

২. ঐ ৪ৰ্থ অঙ্ক ১৭।

৩. বসুৱংশ ১১।৫৬

নহ'লে সমৰ্থ হ'ব নোৱাৰে, ঠিক সেইভাৱে এই ক্ষেত্ৰতো দম্পতি-
যুগলৰ অভিলষিত অৰ্থ, অৰ্থাৎ ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ ইয়াৰ
যি কোনো অৰ্থ সাধন কৰিবলৈ বাঞ্ছা কৰিলে সি স্বামী আৰু স্ত্ৰীৰ
উভয়েৰে সাহায্য বিনা কেতিয়াও সম্পাদিত হ'ব নোৱাৰে।

প্ৰকৃতি^১ শব্দৰ দ্বাৰা প্ৰাতিপদিকক ব্ৰজায় আৰু প্ৰত্যয়ৰ^২ দ্বাৰা
স্বপ্, ডিঙ্, কৃৎ, তদ্ধিত, সমাস আদিক ব্ৰজায়। যাৰ দ্বাৰা অৰ্থ
নিশ্চিতভাৱে জনা যায় তাক প্ৰত্যয় বোলে। প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয়ৰ
মিলনৰ দ্বাৰা বিশিষ্ট অৰ্থৰ প্ৰতিপাদন হয়। কবিয়ে ব্যাকৰণৰপৰা
লোৱা এই উৎকৃষ্ট উদাহৰণেৰে তেওঁৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ পৰিস্ফুট
কৰি তুলিছে।

কবিয়ে সেই মহাকাব্যতে পুনৰ ব্যাকৰণৰ আন এটা তথ্য
উল্লেখ কৰিছে :

স হৃদ্য বালিনং বীৰস্তংপদে চিৰকাজ্জিক্তে।

ধাতোঃ স্থান ইবাদেশং সুগ্ৰীৱং সংশ্ৰৱেশয়ৎ ॥^৩

তেওঁ (বীৰবৰ ৰামে) বালীক বধ কৰিলে ; বহু দিনৰ আকাজ্জিক্ত
সেই ৰাজপদত, 'আদেশ' বিধি অনুযায়ী এটা ধাতুৰ ঠাইত আন
এটা ধাতু সন্নিবেশ হোৱাৰ দৰে সুগ্ৰীৱক প্ৰতিষ্ঠিত কৰিলে।

ব্যাকৰণৰপৰা লোৱা এই সুন্দৰ উপমাটিৰে কবিয়ে ব্যক্ত কৰিবলৈ
বিচাৰিছে যে সুগ্ৰীৱ বালীৰ সমকক্ষ বীৰ। আৰু বালীৰ স্থান
পূৰাবলৈ সুগ্ৰীৱৰ পূৰ্ণ যোগ্যতা আছে। এটা শব্দৰ ঠাইত আন
এটা শব্দৰ বিধিপূৰ্বক আবিৰ্ভাৱকে আদেশ^৪ বোলে। আকৌ,

১. প্ৰক্ৰিয়তে ইতি প্ৰকৃতিঃ

২. প্ৰতীৱতে অৰ্থোহনেন ইতি প্ৰত্যয়ঃ।

৩. বয়ুৰংশ ১২।৫৮

'ধাতোঃ স্থান ইবাদেশঃ' ইয়াৰ দ্বাৰা কবিয়ে ক'ব খুজিছে, যিদৰে
'ইগোগালুঙি' (পাণিনি সূত্ৰ ২।৪।৪৫) এই সূত্ৰ অনুসাৰে লুঙ্ বিতক্তিশ্চ
'ইণ্' ধাতুৰ ঠাইত 'গা' আদেশ হয়, বাৰ ফলত ইণ্ ধাতুৰ ঠাইত 'অগাৎ'
এই নতুন শব্দ সন্নিবিষ্ট হয়, সেইদৰে ৰামে বালীক বধ কৰি বালীৰ
ঠাইত সুগ্ৰীৱক প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে।

৪. 'আদেশো নাম শব্দান্তৰস্ত স্থানে বিধীয়মানং শব্দান্তৰমভিধীয়তে

(বল্লিনাথ)

আদেশৰ আগমন হয় শত্ৰুৰ দৰে। সুগ্ৰীৱ আৰু বালী উভয়ে শত্ৰু আছিল। সুগ্ৰীৱ বালীৰ সমকক্ষ বা সমপৰ্যায়ৰ বীৰ; গতিকে, বালীৰ ঠাইত সুগ্ৰীৱৰ আগমন ব্যাকৰণমতে যুক্তিযুক্তই হৈছে।

কবিৰ সেই একেখন মহাকাব্যৰপৰাই ব্যাকৰণৰ আন এটা উদাহৰণ উল্লেখ কবিৰ পাৰি :

যঃ কল্চন বঘুণাং হি পৰমেকঃ পৰম্পৰঃ ।

অপবাদ ইদ্বোৎসৰ্গং দ্ব্যাবৰ্ত্তয়িতুমীশ্বৰঃ ॥^১

এটা বিশেষ বিধিয়ে যিদৰে সামান্য বিধিক বাধিত কবিৰ পাৰে, সেইদৰে বঘুৰংশৰ যি কোনো এজনেই শত্ৰু নিধন কৰিবলৈ সমৰ্থ।

ক্লৰণ নামৰ অশ্বৰক নিহত কৰিবলৈ ঋষিসকলে বামচক্ৰক আবেদন কৰাত তেওঁ নিজে সেই দৈত্য নিধনৰ কাৰণে নগৈ কনিষ্ঠ ভ্ৰাতা শত্ৰুৰক পঠিয়ালে; কিয়নো বঘুৰংশীয় যি কোনো এজনেই অকলে শত্ৰু সংহাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ। সেই কাৰণে শত্ৰুৰকেই আদেশ কৰা হ'ল। ব্যাকৰণৰপৰা এটা উপমাৰে কবিয়ে বামৰ এই কাৰ্য সমৰ্থন কৰিলে, 'অপবাদ ইদ্বোৎসৰ্গং দ্ব্যাবৰ্ত্তয়িতুমীশ্বৰঃ'। অৰ্থাৎ সামান্য বিধি (general rule) যিদৰে অপবাদ অৰ্থাৎ বিশেষ বিধিৰ (an exception) দ্বাৰা বাধিত হয়। আন কথাত, অপবাদ বা বিশেষ বিধিয়ে যেনেকৈ সামান্য বা উৎসৰ্গ বিধিক বাধা দিয়ে। অৰ্থাৎ, সামান্য বিধিতকৈ বিশেষ বিধি বলবান। সামান্য বহুব্যাপক, বিশেষ অল্পব্যাপক।^২

১. বঘুৰংশ ১৫।৭

২. সামান্য বিধিয়ে কয়, কোনো প্ৰাণীকে হিংসা নকৰিব 'মা হিংস্তাং সৰ্ৱাণি ভূতানি'; কিন্তু বিশেষ বিধিয়ে কয়, যজ্ঞাহুষ্ঠানকাৰীয়ে পত্ৰ হত্যা কৰিব 'অগ্নিষোমীয়ং পশুমালাভেত'; গতিকে দেখা গ'ল যে বিশেষ বিধি সামান্য বিধিৰ বাধক হ'ল; নহ'লে বিশেষ বিধিৰ অৱকাশ নোহোৱা হয়।

বাম-বাক্যৰ যি কোনো শত্ৰুৱেই বহুব্ৰাহ্মণীয় বজাসকলৰ পক্ষে সমান বা সামান্য আৰু তাক নিধন কৰিবলৈ সেই বংশৰ যি কোনোৱেই বিশেষ বা অপবাদ। বিশেষেই সামান্যক আঁতৰ কৰি প্ৰভুৰ বিস্তাৰ কৰে।

কবিয়ে 'কুমাৰসম্ভৱ'ত পুনৰ এই উপমাকে উল্লেখ কৰিছে।^১ 'বহুবংশ'ত আমি আকৌ দেখিবলৈ পাওঁ, ব্যাকৰণৰ আন কিছুমান উল্লেখ। বামচন্দ্ৰৰ আদেশমতে শত্ৰুৱেই লৱণ দৈত্যৰ নিধনৰ কাৰণে যাত্ৰা কৰিলে। শত্ৰুৱৰ কাৰ্য-সিদ্ধিৰ কাৰণে বামৰ আদেশত সৈন্তসমূহ তেওঁৰ অনুগমন কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। কবিয়ে তাক ব্যাকৰণৰপৰা লোৱা উপমাৰে সমৰ্থন কৰি কৈছে :

বামাদেশাদনুগতা সেনা তন্ত্ৰাৰ্থসিদ্ধয়ে।

পশ্চাদধায়ন্যৰ্থস্ত ধাতোৰ্য্যিবিদ্বাভৱৎ ॥^২

অধ্যয়ন্যৰ্থক ধাতুৰে (ই ধাতুৰে) সৈতে অধি উপসৰ্গ যুক্ত হৈ যিদৰে অৰ্থসিদ্ধিৰ সহায়ক হয়, সেইদৰে বামৰ আদেশত সেনা-বাহিনীও তেওঁৰে (শত্ৰুৱৰ) সৈতে যুক্ত হৈ কাৰ্য-সিদ্ধিৰ সহায়ক হ'ল।

কবিয়ে উয়াত কবলৈ বিচাৰিছে, ই ধাতুৱে নিজেই অধ্যয়ন অৰ্থ বুজায়। অধি এই উপসৰ্গটোক ই ধাতুৰ অৰ্থ বুজোৱাৰ সহায়ক হিছাপে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা উপসৰ্গটো ধাতুৰ অৰ্থকেই অনুবৰ্তন কৰে।^৩

১. লক্ষপ্ৰতিষ্ঠা: প্ৰথমঃ বৃহৎ কিং বলবন্তৰৈ:

অপৰাদৈৰিৰোৎসৰ্গা: কৃতৱ্যায়ুস্তৱ: পঠৈ: ॥ (কুমাৰ ২।২৭)

বিশেষ শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা সামান্য শাস্ত্ৰ ব্যাহত হোৱাৰ দৰে, তেওঁলোকে কি প্ৰথমে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰি পিছত বলবান শত্ৰুৰ দ্বাৰা অপসৰিত হ'বলৈ ওলাইছা।

২. বহুবংশ ১৫।৯

৩. বাস্কৰ্য্য বাসতে কচিংকশ্চিন্তবহুৰ্বৰ্ত্ততে।

তবেৰ বিদ্বিনষ্টোক্ত উপসৰ্গগতিদ্বিধা ॥

ইয়াত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, বামৰ আদেশক্ৰমে সেনাবাহিনীয়ে শত্ৰুৰ অলুৰ্ভন কৰিছিল; কিন্তু শত্ৰু অকলেই শত্ৰু নিধন কৰিবলৈ সমৰ্থ। এই সৈন্যসমূহ কেৱল সহায়ক। ই ধাতুৱে নিজেই অধ্যয়ন অৰ্থ বুজাবলৈ সমৰ্থ। অধি উপসৰ্গ সহায়ক মাত্ৰ।

কবিয়ে এইদৰে ব্যাকৰণ আৰু স্মৃতি শাস্ত্ৰৰ পৰা আহৰণ কৰা উপমাৰাজিৰ পৰা আমি সহজেই অনুমান কৰিব পাৰোঁ যে কবিৰ পাঠকসমূহে এই উপমাবোৰ সহজে বুজিব পাৰিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা কবিৰ যুগত যে শিক্ষাৰ প্ৰভাৱ অক্ষুণ্ণ আছিল তাকো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

কালিদাসে প্ৰায়ে শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থৰ (etymological meaning) সন্ধান দি আনন্দ পায়। শব্দবিজ্ঞানৰ এই ব্যুৎপত্তিগত বা প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয় নিৰ্বচন ব্যাকৰণৰ অঙ্গীভূত। উদাহৰণ-স্বৰূপে কবিয়ে কৃত্ৰিয় শব্দৰ নিৰ্বচন দেখুৱাইছে 'কৃতাংকিল ত্ৰায়ত ইতুদগ্ৰঃ কৃত্তস্ত শকো ভূৱনেষু কঃ'।^১ 'কৃতব (বিপদৰ) পৰা ত্ৰাণ কৰে' এই অৰ্থতেই কৃত্ৰিয় শব্দটো জগৎ-প্ৰসিদ্ধ। চন্দ্ৰ, তপন আৰু ৰাজা শব্দৰ ব্যাখ্যা দিছে:

যথা প্ৰহ্লাদনাচন্দ্ৰঃ প্ৰতাপাতপনো যথা।

তথৈৱ সোহভূদযথো ৰাজা প্ৰকৃতিবজ্জনানং ॥^২

বিদৰে প্ৰহ্লাদ দিয়া হেতু চন্দ্ৰ আৰু তপ দিয়া হেতু তপন (সূৰ্য); সেইদৰে প্ৰজাবজ্জন কৰা হেতু তেওঁৰ (বহুব) 'ৰাজা' নাম সাৰ্থক হৈছে।

শত্ৰু নামৰ অৰ্থ দেখুৱাইছে:

আদিদেৱাধ শত্ৰুং তেৰাং ক্ষমায় ৰাঘৱঃ।

কৰিষ্যমি নামাস্ত যথার্থমবিনিগ্ৰহাৎ ॥^৩

১. প্ৰভুবিৱাৰ্থঃ স্মৃতিবহুঃ ৬৭ (বদু, ২১২)

২. বদুঃ ২১৩

৩. ঐ ৪১২

৪. ঐ ১৫৬

ভেঁওলোকৰ (মুনিসকলৰ) মজল কৰাৰ কাৰণে, 'শত্ৰু বধ কৰি
নিজৰ নাম সাৰ্থক কৰক' এই উদ্দেশ্যেই যেন বামে শত্ৰুসকলকই
আদেশ দিলে। দশবধৰ ব্যাখ্যা দিছে :

দশবশ্মিগতোপমছাতিং যশসা দিক্ষু দশশ্বশি শ্ৰুতম্।

দশপুৰ্ববধং যমাখ্যায়া দশকঠাবিশুদ্ধং দ্বিত্ববুধাঃ ॥^১

দশশত বশ্মি অৰ্থাৎ সহস্ৰাংস্ত সূৰ্যৰ দৰে তেওঁ জ্যোতিসম্পন্ন
আৰু দশোদিশে প্ৰতিতযশা হ'ব। এওঁ দশানন বান্ধন-ঘাতকৰ
(অৰ্থাৎ বামচক্ৰৰ) জনক হ'ব, গতিকে পণ্ডিতসকলে তেওঁৰ নামকৰণ
কৰিলে দশবধ।

কবিয়ে বচুৰ নামকৰণ সম্বন্ধ কৈছে :

শ্ৰুতশ্চ যায়াদয়মন্তুমৰ্ভকন্তথা পৰেবাং বৃধি চেতি পাৰ্শ্বিয়ঃ।

অৱেক্ষ্য ধাতোৰ্গমনাৰ্থমর্থব্বিহিত্তকাৰ নাম্না বচুনাম্মসংভৱম্ ॥^২

এই বালক (সময়ত) যিদৰে শত্ৰুশাবকম হ'ব, সেইদৰে যুদ্ধত
শত্ৰু দমনত পাবলগী হ'ব; সেই কাৰণে ধাতুৰ অৰ্থজ্ঞ দিলীপে
'লঘু' ধাতুৰ গমন অৰ্থ বিবেচনা কৰি পুত্ৰৰ নামকৰণ কৰিলে
'বচু'। অৰ্থাৎ গমনাৰ্থ লঘু ধাতুৰ পিছত উ প্ৰত্যয় যোগ কৰিলে
বচু পদ নিষ্পন্ন হয়; গতিকে দিলীপে ধাতুৰ অৰ্থ অনুসাবে 'বচু' এই
সাৰ্থক নাম ৰাখিলে।

এনে ধৰণৰ ব্যাকৰণ সম্বন্ধীয় কথা কবিৰ সাহিত্যত বহু আছে।
উদাহৰণ গুণীকৃত কৰি প্ৰবন্ধৰ কলেৱৰ বৃদ্ধি কৰাৰ লোভ সামৰা
হ'ল। এইখিনিতে এইটো উল্লেখ কৰিব পাৰি যে, মানুহৰ নাম
আৰু কামৰ মাজত সামঞ্জস্য মানুহৰ আদৰৰ বস্তু আছিল। ইয়াৰ-
পৰাও পাঠকসকল যে কচিদম্পন্ন আছিল তাক অনুমান কৰিব
পাৰি। শিকাই মানুহক শুকচিদম্পন্ন কৰে।

কলাবিভা :

কামিদাসৰ সাহিত্যত সংগীত, অভিনয় আৰু চিত্ৰ আদি নানা শ্ৰুত্ৰমাৰ কলাবিভাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তেওঁৰ যুগত যে সংগীত বিভাৰ বহুল প্ৰচলন আছিল তাক তেওঁৰ ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’^১ নাটকৰপৰা ভালদৰে বুজিব পাৰি। নৃত্য, গীত আৰু বাস্তব সমাহাৰকে সংগীত বুলি আখ্যা দিয়া হৈছিল;^২ ই অকল গানতে আৰম্ভ নাছিল। সংগীত-বিভাৰ চৰ্চাৰ কাৰণে উপযুক্ত শিক্ষক নিয়োগ কৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ পৰিচালনাৰ কাৰণে সংগীত শালা (music hall) আৰু অভিনয় প্ৰদৰ্শনৰ বাবে প্ৰেক্ষাগৃহ (representation hall)-ৰ ব্যৱস্থা আছিল। মালবিকা ‘চলিত’ নামৰ এবিধ নৃত্য-কলাত বিশেষ পাবৰ্শী হৈ উঠিছিল। সেই মালবিকাই ‘পঞ্চাঙ্গাভিনয়’তো শূনিপুণা হৈ দৰ্শকসকলক বিমোহিত কৰিছিল। অৱস্থাৰ অনুকৰণেই অভিনয়। এই অভিনয় চাৰি প্ৰকাৰৰ, যেনে—আঙ্গিক, বাচিক, আহাৰ্য আৰু সাধিক।^৩

পাঁচটা অঙ্গেৰে যি অভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰা হয় তাক পঞ্চাঙ্গাভিনয় বোলে। এই পাঁচটা অঙ্গ হ’ল, মন, চকু, চকুৰ ক্ৰ, হাত আৰু ভৰি। এই পাঁচটা অঙ্গেৰে প্ৰদৰ্শিত নৃত্যক চলিতক নৃত্য বোলা হৈছিল। মালবিকা এই চলিতক নৃত্যতে নিপুণা হৈ উঠিছিল। নৃত্য, গীতৰ ভাল, মান আৰু লয় সম্পূৰ্ণভাৱে বক্ষা কৰা হৈছিল।

কবিৰ সাহিত্যত বীণা আদি উক্ত বাস্তব, শূদঙ্গ আদি চৰ্ম বাস্তব, শূৰজী আদি ছিত্ৰ বাস্তব উল্লেখ পোৱা যায়। দেবৰ্ষি নাৰদ দক্ষিণ দিশলৈ যাওঁতে তেওঁৰ বীণাৰ আগ ভাগত সন্নিবিষ্ট দিব্য কুম্ভ-মালা হঠাৎ খহি ইন্দ্ৰমতীৰ বুকুত পৰিল। আৰু মালাৰ স্পৰ্শত ইন্দ্ৰমতীৰ জীৱনৰ অৱলান ঘটিল।^৪

১. তদাবস্ত্যভাং সংগীতম্; প্ৰবৃত্তং সংগীতকম্ (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ১ম অঙ্ক)

২. নৃত্যং গীতং তথা বাস্তবং ত্ৰয়ং সংগীতমুচ্যতে।

৩. ভৱেদভিনয়োহৰহাৰকাৰঃ ন চতুৰিধঃ।

আঙ্গিকো বাচিকশৈলবৰ্ণাধাৰঃ সাধিকস্তথা ॥ (সাহিত্য-বৰ্ণন ৬২)

৪. বয়ুৰ্ৱংশ ৮।৩৩

মেঘদূত'ত যক্ষ-পৰীয়ে শুমধুব কঠেৰে প্ৰিয়ভম্বৰ গুণান্বকীৰ্তন কৰি গান গাবলৈ লোৱাত তেওঁৰ চকুৰ জলে বীণাৰ তাঁৰ ডিয়াই পেলোৱাৰ বৰ্ণনা আছে 'তন্ত্ৰীমাৰ্জাং নয়নসলিলৈঃ ।'^১

'বহুৱংশ'ৰ ত্ৰয়োদশ সৰ্গত মৃদঙ্গাদি বাত্ম যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে সংগীত চৰ্চাৰ উল্লেখ পোৱা যায় : 'প্ৰসক্তসংগীত মৃদঙ্গঘোষঃ ।'^২ মৃদঙ্গৰ আন এটা নাম পুঙ্কব। 'বহুৱংশ'ত^৩ ছুইবাব ইয়াৰ উল্লেখ আছে। নৰ্তকীসকলে নৃত্য কৰাৰ সময়ত বজা অগ্নিবৰ্ণই নিজে মৃদঙ্গ বজাইছিল। কবিৰ কাব্যৰ নানা ঠাইত মৃদঙ্গৰ ধ্বনি শুনি মেঘৰ গৰ্জন বুলি ভ্ৰম কৰি ময়ূৰবিলাকে নাচিবলৈ ধৰা বৰ্ণনা পোৱা যায়। অলকা নগৰীত সংগীত গোৱাৰ সময়ত মৃদঙ্গৰ ব্যৱহাৰ আমাৰ চকুত পৰে। আকৌ অলকাপুৰীৰ প্ৰাসাদসমূহত সংগীতেৰে সৈতে স্নিগ্ধ-গম্ভীৰ সুবজ ধ্বনিত হৈ থাকে : 'সংগীতায় প্ৰহতসুবজাঃ স্নিগ্ধগম্ভীৰঘোষম্ ।'^৪

'বহুৱংশ'ৰ দ্বিতীয় সৰ্গত পোৱা যায় :

স কীচকৈৰ্মাকতপূৰ্ণবক্ৰৈঃ কৃজ্জিৰাপাদিত্ত্বংশকৃত্যম্ ।

শুভ্ৰাৱ কুণ্ঠেষু বশঃ স্বমুচৈকদগীয়মানং বনদেৱতাভিঃ ॥^৫

মহাবাজ দিলীপে কোনোবা এঠাইত শুনিলে যেন বাঁহৰ ফুটাইদি বতাহ সোমাই কীচক (বাঁহ বিশেষ)-বিলাক শকায়েমান হৈ যেন বাঁহীৰ ধ্বনি কৰিছে আৰু কোনো ঠাইত শুনিলে যেন বন-দেৱতা-সকলে লতা-গৃহৰ মাজত মুক্তকণ্ঠে তেওঁৰ যশোগান গাবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। কবিৰ সেই একেখন মহাকাব্যতে দেখিবলৈ পোৱা যায়; মহাবাজ অজৰ ইন্দুমতী আছিল ললিত-কলা বিজ্ঞা-প্ৰহণৰ প্ৰিয়ভম্বা

১. মেঘদূত ২/২৬

২. বহুৱংশ ১৭৪০

৩. ত্ৰি ১৭/১১ ; ১৯/১৪

৪. মেঘদূত ২ ১

৫. বহুৱংশ ২/১২

শিখা (প্ৰিয়শিখা ললিতে কলাহিৰো) ।^১ বজা অগ্নিবৰ্ণই
তিৰোতাসকলক নৃত্যাভিনয় লিকাইছিল (স্ত্ৰীষু নৃত্যমুপধায় দৰ্শয়ন্^২)

‘দ্বিক্ৰমোৰশীৰ্য’ নাটকত সংগীত অমুখীলনৰ^৩ উপৰিও বস, বাগ
আদি পাৰিভাষিক সংজ্ঞাৰ উল্লেখ পোৱা যায় ।

কালিদাসৰ সময়ত সংগীতৰ যে বিশেষ প্ৰচলন আছিল তাক
সহজে অনুমান কৰিব পাৰি । ‘শকুন্তলা’ নাটকত দেখা যায়, সেই
নাটকৰ অভিনয়ত দৰ্শকবৃন্দক ঐশ্বৰ্য্যকালৰ বৰ্ণনামূলক গীতেৰে
আদৰণি জনোৱা হৈছিল ।^৪ সেই নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কত উপেক্ষিতা
হংসপদিকাই বাগ-পৰিবাহিনী গীতেৰে বজা দ্ৰুগন্তক উৎসনা
কৰিছিল ।^৫ সেয়েহে বিদূষকে বজাক ক’লে, বজা, সংগীতশালাৰ
পিনে কাণ দিয়’ । স্পষ্ট বিদূষক মধুৰ সংগীতৰ ধ্বনি শুনিবলৈ
পোৱা গৈছে ।^৬ বিদূষকৰ কথা শুনি বজা দ্ৰুগন্তই ক’লে, কেনে
মধুৰ বাগ-পৰিপূৰ্ণ গীত । আকৌ বজাই কৈ উঠিল, এনেকুৱা গীত
শুনি অভিলষিত জনবপৰা বিযুক্ত নোহোৱাকৈয়ে দেখিছোঁ মনটো
অত্যন্ত বিচলিত হৈ উঠিছে ।^৭ ইয়াৰ দ্বাৰা উক্ত স্তবৰ সংগীত-বিজ্ঞা
চৰ্চাৰ অনুমান অনায়াসে কৰিব পাৰি ।

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত বজাৰ নয়ন-মধু মালবিকাই প্ৰথম
প্ৰেম নিবেদন কৰিছিল সংগীতৰ মাধ্যমেৰে ।^৮ ‘বসুন্তৰ’ত লব-কুশৰ

১. বসুন্তৰ ৮।৬৭

২. ঐ ১২।৩৬

৩. বিদূষক : নিপুণিকে সংগীতব্যাপাবমুচ্ছিত্বা ক প্ৰস্থিতানি ।

(দ্বিক্ৰমোৰশীৰ্য ১ম অঙ্ক)

৪. সূত্ৰাৰ :—ভৰিষমেষৱ ভাৱদচিৰপ্ৰবৃত্তমুপভোগক্ষমং ঐশ্বৰ্যমৱধিকৃত্য
গীৱতাম্ । (শকুন্তলা—প্ৰস্তাবনা)

৫. শকুন্তলা ৫।১

৬. বিদূষক : তো বয়ন্ত সংগীতশালাস্তবেহংবদানং দেহি । কলবিত্ত্ৱায়া গীতেঃ
স্ববসংযোগঃ প্ৰয়ন্তে । (শকুন্তলা ৫ম অঙ্ক)

৭. বজা—অহো, বাগপৰিবাহিনী গীতিঃ ।...কিং হু এনু গীতমেষংবিধাৰ্ধমাক-
ৰ্ণ্যেঠেনৱিবহাদৃতেহপি বলবহুংকণ্ঠিতোহস্মি । (শকুন্তলা ৫ম অঙ্ক)

৮. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ২।৪

শুমধুব স্বৰেবে গোৱা বামচৰিতে আজিও পাঠকৰ হৃদয় শোকাবুল
কৰি তোলে।^১

এতিয়া আমি কবিৰ চিত্ৰ-কলালৈ আহোঁ। কবিৰ সাহিত্যত
চিত্ৰ-কলাৰ চানেকি বহু পৰিমাণে পোৱা যায়। ‘অভিজ্ঞান-
শকুন্তল’ত কবিয়ে শকুন্তলাৰ ৰূপ-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কৈছে, বিধাতাই
যেন প্ৰথমে শকুন্তলাক চিত্ৰত আঁকি লৈ পিছত জীৱ দান কৰিছে :
‘চিত্ৰেনিৱেশ্ত পৰিকল্পিতসম্বযোগা।’^২ নহ’লে বিধাতাৰ পক্ষে
একেবাৰতে এনে নিখুঁত ৰূপৰ সৃষ্টি সম্ভৱ নহ’লহেঁতেন। চিত্ৰত
আঁকি লোৱা হেতু সংশোধনৰ সুযোগ পাই এই ৰূপ সৃষ্টি সম্ভৱপৰ
হৈ উঠিছে।

সেই নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত পোৱা যায়, শকুন্তলা পতি-গৃহলৈ
যাত্ৰা কৰা সময়ত আশ্ৰমৰ বৃক্ষসমূহে বিবিধ আভৰণ প্ৰদান
কৰিলে। সেইবোৰ দেখি শ্ৰিয়ংবদা আৰু অনুসূয়াই ক’লে, এই
অলংকাৰবোৰৰ কোনটো কোন অঙ্গত পিন্ধাব লাগিব সেই বিষয়ে
অভিজ্ঞতা নাথাকিলেও ছবি আঁকাৰ বিচাৰপৰা আমাৰ যি জ্ঞান
হৈছে তাৰ দ্বাৰা শকুন্তলাৰ অঙ্গত অলংকাৰবোৰ পিন্ধাই দিম :
‘চিত্ৰকৰ্মপৰিচয়েনাঙ্গেষু ত আভৰণৱিনিষোগং কুৰ্বঃ।’^৩

‘শকুন্তলা’ নাটকৰ ষষ্ঠ অঙ্কত বিবহ-কাতৰ হুগ্ৰাস্তৰ হাতত
শকুন্তলাৰ চিত্ৰ প্ৰদান কৰি চতুৰিকাই ক’লে, এয়া মহাবাহীক
চিত্ৰত দেখা গৈছে। (ইয়ং চিত্ৰগতা ভট্টিনী)। চিত্ৰ দেখি ৰজাৰ
আক্ৰোশপূৰ্ণ উক্তি মন কবিলে লগীয়া :

‘দাক্ষাংপ্ৰিয়ামুপগতামপহায় পূৰ্বং

চিত্ৰাৰ্পিতাং পুনৰিমাং বহুমন্ত্ৰমানঃ।’^৪

১. বনুৱংশ ১৬/৬৬

২. শকুন্তলা ২৯

৩. ঐ ৪৪ অঙ্ক

৪. ঐ ৬/১৬

সান্ধাৎ সমাগতা প্ৰিয়তমাক প্ৰথমে পৰিত্যাগ কৰি এতিয়া চিত্ৰত অঙ্কিত এওঁৰ ওপৰত গুৰুৰ আৰোপ কৰিছে।

সেই নাটকতে একে সন্দৰ্ভতে দেখা যায় বজা কুন্তল নিজেও এজন নিপুণ চিত্ৰশিল্পী আছিল। বজাই বিবহৰ অৱস্থাত প্ৰিয়তমা শকুন্তলাৰ চিত্ৰ আঁকি তাপিত স্নদয়ত সান্ধনা লভিবলৈ ব্যাকুল হৈছিল। বজাই শকুন্তলাৰ অৰ্ধ-সমাগত চিত্ৰটো বিদূৰকক দেখুৱালে। বিদূৰকে বজাৰ চিত্ৰ-কৰ্মৰ প্ৰশংসা কৰিলে; তথাপি বজাই ক'লে, এতিয়াও কিছু আঁকিবলৈ বাকী আছে। সেইবিলাক সম্পূৰ্ণ কৰিব লাগিব।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত কবিয়ে পাৰ্বতীৰ ৰূপ-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত ব্যক্ত কৰিছে :
পাৰ্বতীৰ শৰীৰটো যেন তুলিকাৰ দ্বাৰা উদ্ভাসিত চিত্ৰ ‘উন্নীলিভং
তুলিকয়েৱ চিত্ৰম্।’^১

কবিৰ সেই মহাকাব্যতে চিত্ৰ সম্বন্ধে আকৌ পোৱা যায়—নন্দীৰ আজ্ঞাত সবলোৱেই চিত্ৰত অঙ্কিত কৰাৰ দৰে নিশ্চল হৈ অৱস্থান কৰিলে : ‘চিত্ৰাপিতাবস্তুমিৱাতস্থে।’^২

‘বচুবৰাণ’তো কবিয়ে একে ধৰণে চিত্ৰ সম্বন্ধে উল্লেখ কৰিছে :
সিংহৰ শৰীৰলৈ শব নিক্ষেপ কৰিবলৈ উত্তত হোৱা ভাৰত-সত্ৰাট বহু
চিত্ৰত অঙ্কিত কৰাৰ দৰে যেন নিশ্চল হৈ ব’ল : ‘চিত্ৰাপিতাবস্তু
ইৱাতস্থে।’^৩

কবিৰ ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকতো চিত্ৰ আৰু চিত্ৰশালাৰ বিষয়ে পোৱা যায়—চিত্ৰত মহাবাহীৰ ওচৰতে সেইজনক দেখা গৈছে ‘দেব্যাঃ
পাৰ্শ্বগতঃ স জনশ্চিত্ৰে দৃষ্টঃ।’^৪ বাণীয়ে চিত্ৰশালালৈ গৈছে ‘চিত্ৰ-
শালাংগতা দেৱী।’^৫ চিত্ৰশালাৰ (hall of painting) উল্লেখে
চিত্ৰকলাৰ বহুল প্ৰচলনৰ কথা সূচায়। সেই নাটকত বজা

১. কুমাৰসম্ভৱ ১।৩২

২. ই ৩।৪২

৩. বচুবৰাণ ২।৩১

৪. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ—১৪ অঙ্ক।

৫. ই ই

অগ্নিবিদ্ৰূপই মালবিকাব কণ সম্বন্ধে কৰা উক্তিও এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য :

চিত্ৰগতায়ামস্থাং কাস্তিৱিসংবাদশঙ্কি মে হৃদয়ম্ ।

সংপ্ৰতি শিখিলসমাধিং মজ্জে যেনেয়মালিখিতা ॥^১

মোৰ মানস-চিত্ৰত অঙ্কিত মালবিকাব কণ-লাৱণ্যৰ বিষয়ে মোৰ মনত সন্দেহ হৈছিল ; কিন্তু এতিয়া চিত্ৰকৰে আঁকা তেওঁৰ চিত্ৰ দেখি অসুস্থমান হয়, যিজনে এওঁৰ ছবি আঁকিছে তেওঁ ভালদৰে মনোযোগ দি আঁকিব পৰা নাই ।

‘বিদ্ৰুমোৰলীয়া’ নাটকত চেটীয়ে বিন্দুৰূপক লক্ষ্য কৰি কৈছে, এই যে ছবিত আঁকা বান্দৰৰ দৰে আৰ্হ মানবক নিশ্চলভাৱে ৰহি আছে ।

কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যত দৃশ্যম্ভু, পুৰুষা, যক্ষ, বজা অগ্নিবৰ্ণ, যক্ষপত্নী আদি পাত্ৰসমূহক চিত্ৰাঙ্কনত নিপুণ বুলি বৰ্ণনা কৰিছে । অকল চিত্ৰাঙ্কনতে নহয়, সূন্দৰ চিত্ৰক জীৱন্ত কৰি তুলিবলৈ পাৰ্শ্ব-ভূমিৰ প্ৰয়োজনীয়তা দেখুৱাই কবিয়ে শিল্প নৈপুণ্যৰ জ্ঞান প্ৰকট কৰিছে । উদাহৰণ-স্বৰূপে কথৰ আত্মমত দেখা শকুন্তলাৰ প্ৰথম-দৰ্শনৰ চিত্ৰ নিৰ্মাণ কৰি বজা দৃশ্যম্ভু সন্দেহ নহ’ল ; সেয়া যেন আধৰুৱা হৈ ব’ল, তাক নিখুঁত কৰিবলৈ যিবোৰ বস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজন তাক বৰ্ণনা কৰি ক’লে :

কাৰ্ধা সৈকতজীৱহঃসমিধুনা শ্ৰোভোৱহা মালিনী

পাদান্তামভিতো নিৰৱহবিণা গোৰীপুৰোঃ পান্ননাঃ

শাখালম্বিতৱক্ষসস্ত চ তবোৰ্ণিৰ্মাতুমিচ্ছাম্যথঃ

শৃঙ্গে কৃষ্ণমৃগস্ত ৱামনয়নং কণ্ঠ্যমানং মৃগীম্ ॥^২

এই ছবিত আঁকিব লাগিব মালিনী নদী, যাৰ বালিময় তটভূমিত

১. মালবিকায়নিমিত্ত ২।২

২. এয থবালিখিতো ৱানব ইৱ কিমপি তুকাংকৃত আৰ্হদানৱকুন্তিষ্ঠতি ।
(বিদ্ৰুমোৰলীয়া ২য় অঙ্ক)

৩. শকুন্তলা ৬।১৭

‘হংসবিধূন জিবনি লৈ আছে ; (আক) বাব ছয়ো দাঁতিত অৱস্থিত
পবিত্ৰ হিমালয়ৰ কাষৰ পৰ্বতশ্ৰেণীত হৰিণবোৰ বহি আছে ; আক
এডাল গছ, বাব শাখাত বকুলবোৰ প্ৰলম্বিত হৈ আছে ; তাৰ
তলতেই মই আকিব খোজোঁ। এনে এটি স্থান, যি তাইৰ বাঁও চকুটো
এটা কুকৰুগৰ শিঙত থজুৱাই আছে।

কবিৰ এই উদ্ভাসমূহবপৰা বুজা যায় যে কবিৰ সময়ত কচিসম্পন্ন
চিত্ৰকলাৰ অনুশীলন হৈছিল আক লগতে ইয়াকো সহজে অনুমান
কৰিব পাৰি যে চিত্ৰবিজ্ঞাই জনসাধাৰণৰ মন বিধেৰভাৱে আকৰ্ষণ
কৰিছিল।

ধনুৰ্বিজ্ঞা :

কলাবিজ্ঞাৰ দৰে ধনুৰ্বিজ্ঞাৰো উল্লেখ কালিদাসৰ সাহিত্যত বৰখোঁট
পোৱা যায়। বসুধংগীৰ বজাসমূহ আটাইয়ে ধনুৰ্বিজ্ঞাত পাবলগী
আছিল। এই বিজ্ঞা পিতাবপৰা পুত্ৰই লাভ কৰিছিল। মহাবাজ
বসুয়ে পিতা দিলীপবপৰা ধনুৰ্বিজ্ঞা লাভ কৰিছিল। দিলীপ ধনু-
বিজ্ঞাত বিশেষ অভিজ্ঞ আছিল, সেই কাৰণে বসুয়ে আন শিক্ষকৰ
ওচৰ নচপাকৈয়ে অধিতীয় ধনুৰ্ধাৰী পিতাকবপৰা সেই বিজ্ঞাৰ বিশেষ
জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিছিল : ‘অশিক্ষিতাশ্চ পিতৃবেদ মন্তৱং।’^১

ধনুৰ্ধাৰী দিলীপৰ বিষয়ে কবিয়ে কৈছে :

ন পাটলায়াং গৱি তস্থিৱাসং ধনুৰ্ধৰঃ কেসৰিণং দদৰ্শ।^২

ততো যুগেন্দ্ৰস্ত যুগেন্দ্ৰগামী স্বধায় স্বধাস্ত শৰং শৰণ্যঃ।

জাতাভিষঙ্গে নৃপতিৰ্নিবজ্জাহুৰ্দ্ধু মৈচ্ছংগ্ৰাসতোদুৰ্ভাবিঃ ॥^৩

ধনুৰ্ধাৰ হাতত লৈ বজা দিলীপে পাটল বণ্ডৰ গাতীৰ ওপৰত উপবিষ্ট
এটা সিংহ দেখিলে।

তাৰ পিছত বলপূৰ্বক শত্ৰুঘাতী আজিও-বৎসল যুগেন্দ্ৰগতি বজা

১. বসুধংগ ৩.৩১

২. ঐ ২।২২

৩. ঐ ২।৩০

দিলীপে এইদৰে পৰাভৱ অমৃত্যু কৰি নিধনযোগ্য সেই সিংহৰ নিধনৰ কাৰণে তুণবপৰা শব গ্ৰহণ কৰিবলৈ অভিলাষ কৰিলে।

মহাবাজ দশবধ আছিল এজন বিখ্যাত ধনুৰ্ধাৰী। কবিয়ে কয়, মহাবাজ দশবধে গিৰিগুহাত থকা বাঘবোৰ সন্মুখত উপস্থিত দেখি বিশেষ অভ্যাস থকা হেতু ক্ষিপ্ৰ হস্ত চালন কৰি নিমিষৰ ভিতৰতে সিহঁতৰ মুখগহ্বৰ বাণেৰে পূৰ্ণ কৰি তুণৰ আকৃতিত পৰিণত কৰিলে : ‘শিক্ষাৰিশেষজঘুহস্তভয়া নিমেধাত্মগীচকাৰ শবপুৰিতত্ত্ব-বজ্জান্।’^১

দশবধ-তনয় বঘুকুল-শিৰোমণি বাঘচন্দ্ৰ যে কি অসাধাৰণ ধনুৰ্ধাৰী আছিল, তাক জনক বাজ-কন্তাব ধনুৰ্ভঙ্গ-পণত প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাইছিল :

ভজ্যমানমতিমাত্ৰকৰ্ষণাস্তেন বজ্ৰপকবশ্বনং ধনুঃ।^২

বামে প্ৰহলভাৱে আৱৰ্ষণ কৰা সেই ধনু বজ্ৰৰ দৰে শব্দ কৰি ভাগি গৈছিল।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত মহাবাজ হৃষ্যস্ত যে এজন ধনুবিজ্ঞাবিদ আছিল সেইটো জনা যায়। অনবৰত ধনুগুৰ্ণ আকৰ্ষণ কৰা হেতু তেওঁৰ (হৃষ্যস্ত) দেহৰ পূৰ্বভাগ স্ফুট হৈছে।^৩

এই ধনুবিজ্ঞা হৰ্ষলৰ বন্ধাৰ কাৰণে, নিপ্পাপীৰ নিধনৰ কাৰণে নহয় : ‘আৰ্ত্তত্ৰাণায় হঃ শস্ত্ৰং ন প্ৰহতুৰ্মনাগসি।’^৪ প্ৰাচীন ভাৰতৰ ধনুবিজ্ঞা শিক্ষাৰ এয়ে আছিল উজ্জল আদৰ্শ। এই বিজ্ঞা গ্ৰহণৰ বেলিকা বিজ্ঞাৰ্থীৰ শাৰীৰিক অৱস্থা কেনে হয় কবিয়ে ‘বঘুৰাশ’ত তাৰ স্পন্দৰ বৰ্ণনা দিছে :

১. বঘুৰাশ ২৮৩

২. ঐ ১১৮৬

৩. অনবৰতধনুৰ্ভঙ্গাঞ্চালনক্ৰমবপুৰ্ণম্ (শকুন্তলা ২৮)

৪. শকুন্তলা ১১১

বৃহত্ স্থিতঃ কিংচিদিন্নোক্তবান্ধৰ্মমুদ্বচুড়োহকিতসম্ভাজাতুঃ ।

আকৰ্ষণমাকুষ্টসবাণধৰা ব্যবোচতাস্ত্ৰে স স্তিনীয়মানঃ ॥^১

ধনুৰ্বিজ্ঞা শিকা সময়ত তেওঁ (সুদৰ্শন) শৰীৰৰ পূৰ্বভাগ কিছু পৰিমাণে প্ৰসাৰিত কৰে, মূৰৰ চূড়া (crest) বান্ধি লয়, বাঁও আঁঠু আকৃষ্টিত কৰে আৰু ধনুত বাণ লগাই কাণ পৰ্যন্ত আকৰ্ষণ কৰে, তেতিয়া তেওঁক দেখিলেই বিশেষ ধুনীয়া হৈ উঠে।

আয়ুৰ্বিজ্ঞা :

কালিদাসৰ সাহিত্যত আয়ুৰ্বিজ্ঞাই পাঠকৰ দৃষ্টি বিশেষভাৱে আকৰ্ষণ কৰিছে। আয়ুৰ্বিজ্ঞানে মানুহৰ শৰীৰ নিৰাময় কৰি বধাৰ সন্ধান দিয়ে। কবিয়ে কয় শৰীৰটো বন্ধা কৰাই শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম : ‘শৰীৰ-মাত্ত্বং খলু ধৰ্মসাধনম্ ॥’^২ শৰীৰ, বাক্য, বুদ্ধি, ধন আদি নানা উপায়েৰে ধৰ্ম সাধন কৰিব পাৰি; কিন্তু এইবিলাকৰ ভিতৰত শৰীৰেই মুখ্য সাধন। ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ—এই চতুৰ্ভুজ শৰীৰৰ দ্বাৰাহে লাভ কৰিব পাৰি। শৰীৰৰ অভাৱত ই অসম্ভৱ, সেয়েহে কবির মতে, ‘শৰীৰমাত্ত্বং খলু ধৰ্মসাধনম্ ॥’

মানুহৰ শৰীৰ সুস্থ অৱস্থাত ৰাখিলে ত’লে ঠিক সময়ত আহাৰ কৰিব লাগে, নহ’লে স্বাস্থ্যৰ ক্ষতি কৰে। শৰীৰ-বন্ধা—আয়ুৰ্বিজ্ঞা বা আয়ুৰ্বেদৰ এটা প্ৰধান উপদেশ। কবিয়ে ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত আয়ুৰ্বেদোক্ত এই তথ্যটো উল্লেখ কৰি কৈছে, ‘উচিতৱেলাতিক্ৰমে চিকিৎসকা দোষমুদাহৰন্তি ॥’^৩ কবির সাহিত্যত ঔষধ আৰু চিকিৎসক উভয়ৰে উল্লেখ পোৱা যায়। ‘বসুৱংশ’ত উল্লেখ কৰা হৈছে, ‘অজব বেমাৰ চিকিৎসকে আঁতৰ কৰিব নোৱাৰিব, অৰ্থাৎ তেওঁৰ বেমাৰ অসাধ্য ॥’^৪ কিছুমান ৰোগ যে

১. বসুৱংশ ১৮।৫১

২. কুমাৰসম্ভৱ ৫।৩৩

৩. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ২য় অঙ্ক

৪. প্ৰাণান্তহেতুৰপি তৎ ত্ৰিবজাৰসাধ্যং লাভং প্ৰিৱাহুঃমৰে কবয়া ন যেনে।

অসাধ্য; কবিয়ে তাক ‘কুমাৰসম্ভৱ’তো উল্লেখ কৰিছে, সাংনিপাতিক বোগত বীৰ্যবান ঔষধসমূহো ব্যৰ্থ হয়।’^১

প্ৰাচীন ভাৰতীয় চিকিৎসা বনৌষধি চিকিৎসা আছিল। পশু-পক্ষীৰ বেমাৰ হ’লে সিহঁতে কি বন-লতা খাই আৰোগ্য লাভ কৰে মাহুহে তালৈ লক্ষ্য কৰি, সেই বন-লতা আদিৰপৰা ঔষধ তৈয়াৰ কৰিছিল। বেমাৰ হ’লে পশুবিলাকে এনে কিছুমান বন খায় বাৰ দ্বাৰা সিহঁতৰ বেমাৰ নাইকিয়া হয়, এয়া প্ৰকৃতিৰ দান। বোগাক্ৰান্ত পশু-পক্ষীৰ আচৰণ লক্ষ্য কৰি এই বনৌষধিৰ আবিষ্কাৰ কৰিছিল। আজিও বননিত বাস কৰা মাহুহে কেৱল বনৌষধি ব্যৱহাৰ কৰিয়েই বোগমুক্ত হোৱা দেখা যায়। শৰীৰত জ্বৰ হ’লে বনৌষধি প্ৰয়োগ কৰি নিৰাময় লাভ কৰাৰ কথা কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে, ‘হনুমানে অনা সঞ্জীৱনী ঔষধৰ প্ৰভাৱত লক্ষণ নীৰোগ হৈ তেওঁ পুনঃ বান্ধুসবিলাক বিনাশ কৰিবলৈ ধৰিলে।’^২ কবিত্ব মতে মাহুহৰ শৰীৰ স্নান কৰি বাখিবলৈ হ’লে চিকিৎসকৰ পৰামৰ্শ মানি চলিব লাগে; অন্যথা মাহুহে অকালতে মৃত্যু বৰণ কৰিব লগীয়া হয়। বান্ধুৰৈ-সকলে বজা অগ্নিবৰ্ণক চৰিত্ৰ সংশোধন কৰিবলৈ সঁকীয়াই দিছিল; কিন্তু তেওঁ তালৈ আক্ৰমণ নকৰি ইন্দ্ৰিয় চৰিতাৰ্থ কৰিবলৈ শৰীৰৰ ওপৰত যথেষ্ট ব্যৱহাৰ কৰি মৃত্যু বৰণ কৰিব লগীয়া হৈছিল।^৩

আচাৰ্য সূত্ৰতৰ মতে আয়ুৰ্বেদৰ দ্বাইকৈ আঠটা অঙ্গ বা ভাগ আছে। এই কাৰণে ইয়াৰ আন এটা নাম অষ্টাঙ্গ আয়ুৰ্বেদ। এই আঠটা ভাগৰ ভিতৰত কুমাৰভূত্যা বা শিশু-চিকিৎসাও এটা প্ৰধান ভাগ। এই ভাগত গৰ্ভস্থ সন্তানৰ বাবে ল’ৰা লগা যন্ত্ৰ, সন্তান-সম্ভৱা তিৰোতাৰ বাবে ল’ৰা লগা পৰিচৰ্যা আৰু নৱজাত শিশুৰ প্ৰতি ল’ৰা

১. বীৰ্যবন্তৌষধানীৰ বিকাৰে সাংনিপাতিকে।

(প্ৰতিহৃতক্ৰিয়াঃ)

(কুমাৰ ২।৪৮)

২. ‘স হাকতিসমানীভবনৌষধিহৃতব্যথঃ।’ (বসু ১২।৭৮)

৩. বসু৭৭ ১২।৪২

লগা বস্ত্ৰ আদি বিষয় আলোচিত হৈছে। কবিয়ে এই কুমাৰভৃত্য সত্বে উল্লেখ কৰিছে :

শিশু-চিকিৎসাত নিপুণ বিশ্বস্ত চিকিৎসকৰ দ্বাৰা গৰ্ভস্থ শিশুৰ পুষ্টি-সাধন কাৰ্য সম্পাদিত হোৱাৰ পিছত বজা দিলীপে দশম মাহত প্ৰীত হৈ আসন্নপ্ৰসৱা প্ৰিয়া মহিষীক গ্ৰীষ্ম কালৰ অৱসানত মেঘৰ ভৰত আনত বৰ্ষণোদ্যুত আকাশৰ দৰে দেখিলে।^১

সৰ্পবিজ্ঞা :

কবিৰ ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত সৰ্পবিজ্ঞা সত্বে উল্লেখ আছে আৰু এই বিজ্ঞাৰ যে বিশেষ চৰ্চা আছিল, তাকো ভালদৰে বুজা যায়। বজা অগ্নিমিত্ৰৰ বন্ধু বিদুষকে জনালে যে তেওঁক সাপে কামুৰিছে। এই সম্পৰ্কত কবিয়ে সৰ্প-দংশনৰ প্ৰাথমিক চিকিৎসাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে :

‘সাপে কামুৰিলে প্ৰথমে ক্ষত ঠাই কাটি পেলাব লাগে বুলি শুনা যায়। গতিকে তেওঁৰো ইয়াকেই প্ৰথমে কবিৰ লাগে।

সৰ্পই দংশন কৰা মাত্ৰে ক্ষত ঠাইখিনি কাটি, পুৰি নাইবা ছিঁজ কৰি তাৰপৰা তেজ বাহিৰ কৰিব লাগে—এইবোৰেই জীৱন-ৰক্ষাৰ উপায়।’^২

প্ৰাচীন ভাৰতত অস্ত্ৰোপচাৰৰ যে প্ৰচলন আছিল, তাক ইয়াৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি।

‘বৈজ্ঞানিকোদয়’ত কৈছে :

সৰ্পদষ্ট ঠাই অস্ত্ৰেৰে ফালি তেজ উলিয়াই পেলাব লাগে। তেজৰ

১. কুমাৰভৃত্যাকুশলৈবহুষ্টিতে ভিবগ্ভিবাস্ত্ৰবধ গৰ্ভতৰ্ধনি।

পতিঃ প্ৰভীতঃ পসৰোদ্যুতঃ প্ৰিয়াং দৰ্শ কালে দিবমভিত্তিমিব ॥

(বসু ৩:২২)

২. পৰিত্ৰা'জ্ঞা—ভেন হি দংশছেদঃ পূৰ্বকৰ্ণোত প্ৰয়তে। স তাৰবস্ত্ৰ ক্ৰিয়তাব্।

হেথো দংশন্ত বাহো বা ক্ষতের্ৰা বক্তমোক্ষণম্

এতানি বষ্টমাত্ৰাণাম্যুত্যাঃ প্ৰোতপত্তয়ঃ ॥ (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ৩:৩)

বেগ বাহিৰলৈ আহিলে বিষ নাইকিয়া হয় ! তেজৰ বেগ ওপৰলৈ বৰলৈ ধৰিলে মজ্জ বা ঔষধে কোনো ক্ৰিয়া কৰিব নোৱাৰে ।”

সৰ্প-দংশনৰ বিষ উপশম কৰাৰ কাৰণে ‘উদকুম্ভবিধান’ নামৰ এবিধ বিশেষ কৰ্ম্মাৰুষ্ঠানৰ প্ৰয়োগ প্ৰচলিত আছিল। উদকুম্ভ শব্দৰ অৰ্থ মজ্জপূত জলৰ কলহ। সৰ্প-দংশনৰপৰা বক্ষা পাবলৈ মজ্জপূত কলহৰ পানীৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে ‘ভৈৰৱতন্ত্ৰ’ত বিশদভাৱে দিয়া আছে। তাৰ বিৱৰণ ইয়াত নিম্নপ্ৰয়োজন।

কবিয়ে এই উদকুম্ভ বিধান প্ৰয়োগ কৰি বিদূষকক সৰ্প-দংশনৰ শূন্যস্থিত মৃত্যুৰপৰা বক্ষা কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে :

ঋষিসিদ্ধিয়ে জনাইছে যে, ‘উদকুম্ভবিধান’ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ হ’লে সৰ্পমুজ্জা-অঙ্কিত কিবা এটা বস্তুৰ প্ৰয়োজন।

সৰ্পমুজ্জাঙ্কিত কোনো মজ্জ-পৰিণত পদাৰ্থেৰে মজ্জপূত উদকুম্ভৰ পানী সৰ্পদষ্ট ঠাইত ছটিয়ালে ৰোগীয়ে সৰ্পবিষৰপৰা উপশম লাভ কৰে।

ঋষিসিদ্ধি ৰাজবৈद्य আছিল। তেওঁ বিষৰ বিশেষজ্ঞ। গতিকে তেওঁ বিষ-বৈद्य বুলি খ্যাত। সৰ্পবিজ্ঞা-বিশাৰদ ঋষিসিদ্ধিৰ চিকিৎসা যে অব্যৰ্থ তাক তেওঁৰ নামটোৰপৰাই বুজা যায়, যি ৰোগ নাশ কৰাটো নিশ্চিত, তেৱেঁই ঋষিসিদ্ধি (ঋষা সিদ্ধিৰ্ষন্ত)।

বিদূষকক যে সৰ্পৰ সৰ্প ই দংশন কৰিছিল, তাক তেওঁৰ শৰীৰৰ লক্ষণৰপৰা বুজা গৈছিল—‘মোৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গবোৰৰ কঁশনি উঠিছে’-‘সিমসিমায়ন্তি মেহজানি।’ বিষৰ লক্ষণ সম্বন্ধে ‘বসন্তৰাজ’ত^৩ বিচাৰ কৰিছে।

১. আদৌ তু সাৱয়েত্ৰকং ছিদ্ৰা শল্লোণ দংশতঃ।

বহিৰ্বেগীকৃতো বক্তে বিষং তদ্বাচিনশ্চতি ॥

উৰ্দ্ধ্বশ্ৰাতোহুগে ক্লেঃড় ন যন্তা নৌষধিক্ৰিয়া।

(কাটনবেমৰ টীকাত উদ্ধৃত)

২. ঋষিসিদ্ধিৰিচ্ছাপয়তি। উদকুম্ভবিধানে সৰ্পমুজ্জিতং কিমপি কল্পয়িতব্যম্।
(হালধিকামিষ্মি ৪র্থ অঙ্ক)

৩. বৈষণ্যং ষেপথুৰ্গাং ফেনঃ স্বকৃত্ত ভজ্জলম্।

হুংখং আভ্যং যুক্তিচেতি বিবৰ্ণেণাঃ শ্ৰাব্যৰ্থাঃ ॥ (বসন্তৰাজ)

তিবোতাবিলাকেও বনৌষধি প্ৰয়োগ কৰি শৰীৰৰ ক্ষত হোৱা ঠাইৰ চিকিৎসা কৰাৰ কথা জানিছিল। কুশকেন্দ্ৰৰ আগ ভাগেৰে হৰিণৰ মুখ ক্ষত হ'লে, শকুন্তলাই ইন্ধুদীৰ তেলৰ প্ৰলেপ দি সিহঁতৰ সেই ক্ষত ঠাই শুকুৱাই ভাল কৰিছিল। সূচিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা থাকিলেও ভাৰতবাসীৰ এটা বিশ্বাস যে, পৰমাহুস শেষ হ'লে বোগ উপশমৰ চেষ্টা সদায় বিফল হয়।^১

স্ত্ৰী-শিক্ষা :

ভাৰতবৰ্ষত বৈদিক যুগৰপৰাই যে স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ প্ৰচলন আছিল তাক গাৰ্গী, মৈত্ৰেয়ী আদি বিদ্বানী নাৰীসকলৰ কাহিনীৰপৰা স্পষ্ট-ভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। কালিদাসৰ সময়তো স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ ধাৰা যে প্ৰৱাহিত হৈ আছিল তাক তেওঁৰ সাহিত্য পাঠ কৰিলে স্পষ্টভাৱে বুজিব পাৰি। প্ৰাচীন ভাৰতত গুৰু-শিষ্য পৰম্পৰা হিছাপে শিক্ষাৰ স্ৰোত মুখে মুখে চলি আছিল। স্ত্ৰীসকলে আশ্ৰমত ঋষি-মুনিসকলৰপৰা মুখে মুখে শুনিয়েই শিক্ষা লাভ কৰিছিল। 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, অদিতিৰ অনুৰোধক্ৰমে ভগৱান মাৰীচে তেওঁৰ আশ্ৰমপদত মুনি-পত্নীসকলক পতিব্ৰতা ধৰ্মৰ উপদেশ দিছিল।^২

মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰমৰ অননুয়া আৰু প্ৰিয়ংবদা যে শিক্ষিত আছিল আৰু বিশেষকৈ পুৰাণ, ইতিহাস আদি যে তেওঁলোকৰ পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্গত আছিল তাক তেওঁলোকৰ কথাৰপৰাই বুজিব পাৰি। হৃগুস্তব প্ৰতি শকুন্তলাৰ প্ৰেমাত্মবাহুৰ কথা যেতিয়া তেওঁ সঙ্গীহৰ আগত ব্যক্ত কৰিবলৈ টান পাইছিল, তেতিয়া অননুৱাই কৈছিল, 'হেবা; শকুন্তলা, প্ৰেম-বিষয় আমাৰ নিজৰ অভিজ্ঞতা নাই সঁচা; কিন্তু ইতিহাস,

১. প্ৰতিকাবহিধানসমূহ: সতি শেষে হি কলার কর্তে (বসু ৮।৪০)

২. দাক্ষায়ণ্য পতিব্ৰতাধৰ্মবধিকৃত্য পুটতন্ত্ৰে মহৰ্ষিপত্নীসহিত্যৈ কথয়তি (অভিজ্ঞানশকুন্তল ৭ম অঙ্ক)

পুৰাণ; লৌকিক কাহিনী প্ৰভৃতিত প্ৰেমিকসকলৰ যেনেকুৱা অৱস্থা হোৱাৰ কথা শুনিছোঁ, তোমাৰ অৱস্থাও তেনেকুৱাই দেখিছোঁ।’^১

শকুন্তলাৰ সখীদ্বয়ৰ লগত হোৱা কথা-বতৰাৰপৰা বুজিব পাৰি, তিবোতাবিলাক লিখাতো অভ্যস্ত আছিল। তেওঁলোক ছন্দোবদ্ধ কবিতা বচনাতো পাকৈত আছিল। প্ৰিয়ংবদাই শকুন্তলাক ছদ্মস্ত লৈ প্ৰেমপত্ৰ লিখাৰ উপদেশ দি কৈছিল—‘হেৰা, তোমাৰ নিজৰ বিষয় লৈ কোনো ছন্দোবদ্ধ মধুৰ পদ বচনা কৰিবলৈ মনোনিবেশ কৰাঁ।’^২ তেতিয়া শকুন্তলাই কলে, ‘হেৰা, শ্লোকৰ বক্তব্য-বিষয় চিন্তা কৰিছোঁ। কিন্তু লিখাৰ সঁজুলি যে নাই’^৩ ইয়াৰ প্ৰত্যুত্তৰত প্ৰিয়ংবদাই ক’লে, ‘তোমাৰ বক্তব্য-বিষয়, এই শুকপক্ষীৰ বক্ষস্থলৰ দৰে কোমল স্ত্ৰীম পদ্মপত্ৰৰ ওপৰত নখেৰে অক্ষৰাঙ্কিত কৰাঁ।’^৪ প্ৰিয়ংবদাৰ উপদেশমতে শকুন্তলাই পত্ৰমৰ পাতত নখেৰে শ্লোক লিখি উলিয়াই সখীদ্বয়ৰ অম্লমোদনৰ কাৰণে পঢ়ি শুনালে। আৰু, কথাখিনি ঠিক হৈছে নে নাই সুধিলে।’^৫

ইয়াৰপৰা বুজিব পাৰি যে তিবোতাবিলাক লিখা আৰু পঢ়া উভয়তে নিপুণ আছিল।

কবিয়ে লিখাৰ সঁজুলি আৰু বৰ্ণ (যাৰ আন এটা অৰ্থ ৰং নাইবা আজিকালিৰ ভাষাত চিয়াহী) উল্লেখ কৰি ভাৰতত লিখাৰ প্ৰণালী

১. অনস্থয়া—হলা শকুন্তলে অনভ্যস্তৰে খৰাৰাং মদনগতন্ত বৃত্তান্তত।
কিংতু যাদৃশীতিহাসনিবন্ধেষু কাময়মানানামবস্থা প্ৰয়তে তাদৃশী তন্ন পত্ৰামি।
(অভিজ্ঞানশকুন্তল ৩য় অঙ্ক)
২. প্ৰিয়ংবদা—তেন হাত্মন উপস্তানপূৰ্ব্ৱ চিন্তয় তাৰংকিমপি ললিতপদমক্ৰমম্।
(অভিজ্ঞানশকুন্তল ৩য় অঙ্ক)
৩. শকুন্তলা—হলা চিন্তিতং ময়া গীতবন্ত। অসংনিহিতানি পূৰ্ণলৈখনসাধনানি
(অ. শকুন্তলা ৩য় অঙ্ক)
৪. প্ৰিয়ংবদা—এতস্মিন্ শুকোদবক্ষকুমাৰে ললিনীপত্ৰে বৈথৈনিষ্কিপ্তবৰ্ণং কুৰু।
৫. শকুন্তলা—হলা শৃণুতমিহানীং সংগতাৰ্থং ন বেতি।

যে অতি প্ৰাচীন কালৰপৰাই প্ৰচলিত আছিল তাৰ নিৰ্দেশ কৰিছে।

ভূৰ্জপত্ৰক (ভূৰ্জ গছৰ বাকলিৰপৰা তৈয়াৰ কৰা) লিখাৰ উপকৰণ হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ উল্লেখ কবিৰ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত পোৱা যায়। কবিয়ে তাত ভূৰ্জপত্ৰত প্ৰেমপত্ৰ লিখাৰ স্পষ্ট উল্লেখ কৰিছে : ‘ব্ৰজন্তি বিদ্যাধৰশুন্দৰীণামনললেখক্ৰিয়য়োপযোগম্।’^১ এই ভূৰ্জপত্ৰই শূন্দৰী বিদ্যাধৰীবিলাকৰ প্ৰেমপত্ৰ লিখাত সহায় কৰে। ‘দ্বিক্ৰমোৰ্দ্ধীৰ্য’ নাটকতো ভূৰ্জপত্ৰত প্ৰেমপত্ৰ লিখাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। উৰ্বশীয়ে ক’লে, ‘দিবাবলেৰে ভূৰ্জপত্ৰ নিৰ্মাণ কৰি তাতেই উত্তৰ দিম।’^২

তিবোতাসকল কেৱল লিখা-পঢ়াতে নহয়, সংগীত-চৰ্চাতো পাঠকত আছিল। ‘শকুন্তলা’ নাটকত বিন্দুকৈ বজা ছত্ৰাস্তক কৈছে, ‘বন্ধু, সংগীতশালাৰ ভিতৰৰ পিনে কাণ দিয়ক। বিন্দুৰ মধুৰ গীতৰ ধ্বনি শুনা গৈছে। বোধ হয় হংসপদিকাই গান গাবলৈ অভ্যাস কৰিছে।’^৩

তিবোতাবিলাক যে অকল সংগীততে পাঠকত আছিল এনে নহয়, তেওঁলোক নৃত্যতো নিপুণ আছিল। কবিৰ ‘মালবিকাগ্নমিত্ৰ’ নাটকত নায়িকা মালবিকাৰ নৃত্যত দৰ্শকবৃন্দ মুগ্ধ। মালবিকাই ৰাজকীয় পৰিৱেশত শূনিপুণ শিক্ষাৰ সহায়ত সংগীত-বিদ্যাত বিশেষ নিপুণতা লাভ কৰিছিল। পৰম নিপুণা আৰু মেধাৱিনী মালবিকা সম্বন্ধে শিক্ষক গণদাসে কয় যে, শিক্ষা লাভ কৰি মালবিকাই তাৰ

৩. কুমাৰসম্ভৱ ১।৭

৪. উৰ্বশী—...‘প্ৰভাৱনিৰ্মিতেন ভূৰ্জপত্ৰেণ সংপাদিতোত্তৰা ভৱিতুমিচ্ছামি।’

ৰাজা—ভূৰ্জপত্ৰগতোহয়মক্ষৰবিত্তাসঃ। (দ্বিক্ৰমোৰ্দ্ধীৰ্য ২য় অঙ্ক)

৫. বিন্দুকঃ—ভো বয়স্ক, সংগীতশালাস্তবেহৰধানং দেহি। কলবিন্দুকায়া গীতেঃ শ্ৰবণযোগঃ প্ৰয়তে। জানে তত্ত্ৰভৱতী হংসপদিকা বৰ্ণপৰিচয়ং কবোভীতি।

(শকুন্তলা ৫য় অঙ্ক)

প্ৰয়োগ বিদৰে দেখুৱাইছে, তাতে অনুমান হয় যেন তেওঁ এতিয়া শিক্ষকৰূপে প্ৰত্যাশদেশ দিব পৰা হৈছে।^১

কবির সেই একেখন নাটকতে আমি পাওঁ, কৌশিকী এজনী বিহুৰী নাৰী আছিল। তেওঁক পণ্ডিত কৌশিকী বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল : ‘পণ্ডিতকৌশিকী খলু ভগৱতী।’^২ আচাৰ্যসকলৰ ভিতৰত কোনো মতভেদ হ’লে তাৰ বিচাৰৰ তাৰ পৰিছিল কৌশিকীৰ হাতত।^৩

কবির ‘বসুৱংশ’ত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, মহাবাজ অগ্নিবৰ্ণই নিৰ্জনত বৰণীসকলক আজিক, বাচিক আৰু সাধ্বিক—এই ত্ৰিবিধ নৃত্যাভিনয় শিকাইছিল আৰু তাৰ প্ৰদৰ্শন কৰি সহচৰসকলৰ সম্মুখত অভিনয়-নিপুণ নাট্যাচাৰ্যসকলৰ ভিতৰত তৰ্ক লগাই দিছিল।^৪

কবির সেই একেখন কাব্যতে আমি পুনৰ দেখিবলৈ পাওঁ, ইন্দুমতীয়ে মহাবাজ অজৰ ওচৰত ললিত-কলা বিছা চৰ্চা কৰিছিল। অজই ইন্দুমতীক কলাবিছাৰ প্ৰিয় শিষ্যা বুলি কৈছে :

গৃহিণী সচিবঃ সখী মিথঃ প্ৰিয়শিষ্যা ললিতে কলাৱিধৌ ।

কৰণাৱিমুখেন নৃত্যানাং হৰতাং স্বাং হৃদ কিং ন মে জ্ঞতম্ ॥^৫

হে প্ৰিয়তমা, তুমি মোৰ গৃহিণী, পৰামৰ্শৰ সচিব, প্ৰেমৰ বধু, আৰু গীত-বাত্ত আদি ললিত-কলাৰ আদৰৰ শিষ্যা। নিৰ্ভকণ বিধিয়ে

১. যন্তঃপ্ৰয়োগবিদয়ে ভাস্কিকমুপদিশ্রুতে য়া তন্ত্ৰে ।

তন্ত্ৰবিশেষকৰণংপ্ৰত্যাশদিশ্রুতীৰ মে বালা ॥ (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ১।৫)

২. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ—১ম অঙ্ক ।

৩. বাজা—ভগৱতি ভক্তভৱতোহঁৰদত্তগণধাসনোঃ পৰম্পৰং বিজ্ঞানসংঘৰৌ
জাতঃ । তদ্বজ্জ ভগৱত্যা প্ৰাশ্লিকপদমধ্যাসিতৱ্যম্ । (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ১ম—অঙ্ক)

৪. অজসম্বৰচনাশ্ৰয়ঃ মিথঃ ক্ৰীড় নৃত্যমুপধায় দৰ্শয়ন ।

ন প্ৰয়োগনিপুণৈঃ প্ৰযোক্তৃভিঃ সংজঘৰ্ষ সহ মিত্ৰসংগ্ৰিধৌ ॥ (বসু ১২।৩৬)

৫. বসুৱংশ ৮।৬৭

তোমাক কাঢ়ি নি মোৰ আৰু হৰণ কৰিবলৈ জানো কিবা বাকী থ'লে, কোৱাঁ !

কালিদাসৰ সময়ত প্ৰায়বোৰ তিবোতাৰে বিবাহ হৈছিল আৰু যিবিলাকৰ বিবাহ হোৱা নাছিল তেওঁলোকে শিক্ষাক আজীৱন ব্ৰত হিছাপে আচৰণ কৰিছিল। 'শকুন্তলা' নাটকত বজা হুগ্ৰন্তই শকুন্তলাৰ বিষয় অনুসন্ধান কৰা প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিছে :

বৈখানসং কিমনয়া ব্ৰতমাশ্ৰয়ান-

দ্যাপাববোধি মদনস্ত নিষেদ্বিতন্যম্।

অত্যন্তমাত্মসদৃশে ক্ষণরত্নভাভি-

বাহো নিরন্তস্ততি সয়ং হবিষাজনাভি: ॥^১

আপোনালোকৰ সখীৰ বিষয়ে জানিব খোজোঁ। বিবাহ-সন্ধন নঘটালৈকে এওঁ প্ৰণয়ৰ সম্পূৰ্ণ বিবোধী, তপস্বীজনোচিত ব্ৰত উদ্‌যাপন কৰিব নে চকু হুটী একেৰাৰে সিহঁতৰ দৰে হোৱা হেতু প্ৰিয় হৰিণবধূবোৰেৰে সৈতে একে লগে চিৰকাল বাস কৰিব ?

শিক্ষক :

কালিদাসৰ সাহিত্যত প্ৰাচীন ৰীতি অনুসাৰে শিক্ষকক গুৰু, আচাৰ্য, উপাধ্যায়, কুলপতি আদি শব্দেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। প্ৰতিটি শব্দেৰে একোটা নুকীয়া অৰ্থ আছে। সূক্ষ্ম দৃষ্টিসম্পন্ন কবি কালিদাসে যথা স্থানত যথোপযোগী শব্দ প্ৰয়োগ কৰি পাঠকৰ চিত্ত বিশেষ আনন্দেৰে আহ্বানিত কৰি তোলে। কবিৰ সমাজত শিক্ষকৰ স্থান আছিল অতি উচ্চ আৰু সন্মানজনক। তেওঁলোক আছিল সকলোৰে নমস্ত, সকলোৰে ব্ৰহ্মভাজন। আজমীয়া আৰু অনাজমীয়া হিছাপে শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান যিদৰে দুই প্ৰকাৰৰ আছিল, সেইদৰে আজমবাসী আৰু অনাজমবাসী হিছাপে শিক্ষকে আছিল দুই প্ৰকাৰৰ। ৰাজ্যিক শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠানত বিসৰূপে শিক্ষা দান

কৰিছিল, তেওঁলোকেই অনাশ্ৰমী অৰ্থাৎ নগৰবাসী শিক্ষক। শিক্ষা দানৰ কাৰণে এওঁলোকক নিয়োগ কৰা হৈছিল। এওঁলোক বেতন-ভোগী শিক্ষক। কবিৰ ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত এই বেতন-ভোগী শিক্ষকৰ উল্লেখ পোৱা যায়। হৰদত্ত আৰু গণদাস নামৰ নাট্যাচাৰ্য দুজনৰ মাজত কোন অধিক নিপুণ তাক প্ৰমাণ কৰিব লগীয়া হোৱাত বিদুষকে ক’লে, ‘শিল্প-বিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগ দেখুৱাই নিজৰ নিপুণতা প্ৰমাণ কৰক, নহ’লে এওঁলোকক বেতন দি ৰখাৰ প্ৰয়োজনেই বা কি : ‘কিং মুখা বেতনদানেন।’^১

সংসাৰৰ সকলো কামনা, সকলো বাসনা, সকলো ভোগ-বিলাস বিসৰ্জন দি অবশ্যলৈ গৈ ধ্যানমগ্ন ধূৰ্জটিৰ দৰে জ্ঞান-অন্বেষণত মগ্ন হৈ বিসকলে জীৱন যাপন কৰিছিল, তেওঁলোকেই আছিল আশ্ৰমবাসী শিক্ষক। এওঁলোকেই আছিল ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ জীৱন্ত প্ৰতিষ্ঠান আৰু পুঞ্জীভূত জ্ঞানময় শক্তি বিক্ষোৰণৰ মূলধাৰ। সমাজত, দেশত তথা ৰাষ্ট্ৰত জ্ঞানৰ বিতৰণ আৰু বিশেষকৈ সমাজৰ নৱাগত বংশধৰসকলক জ্ঞান-দীপ্তিৰে উদ্ভাসিত কৰি তোলাই আছিল তেওঁলোকৰ জীৱনৰ ব্ৰত : ‘লোকেন চৈতন্ত্যমিৰোক্ষবশ্মে:।’^২ চৰাচৰ জগতে যিদৰে উষ্ণ ৰশ্মি সূৰ্যৰপৰা চৈতন্ত্য লাভ কৰে, সেইদৰে বিদ্যার্থী-সকল গুৰুৰপৰা জ্ঞান লাভ কৰি উদ্দীপ্ত হৈ উঠে। সূৰ্যই প্ৰাণীসমূহৰ প্ৰাণ ; প্ৰাণীসমূহ জীয়াই থাকিবলৈ সূৰ্যৰ প্ৰাণময় শক্তিৰ ওচৰত ঋণী, বিদ্যার্থীসমূহো গুৰুৰ জ্ঞানময় ভাণ্ডাৰৰ ওচৰত ঋণী।

এইখিনিতে এইটো উল্লেখ কৰিব পাৰি যে, কবিয়ে অজ্ঞানৰ আৰণ্য নাশ কৰি জ্ঞানৰ জ্যোতিৰে শিক্ষার্থীসকলক উদ্দীপ্ত কৰি তোলা শিক্ষকক নিশাৰ অন্ধকাৰ নাশ কৰি চৰাচৰ বিশ্বক চৈতন্ত্য প্ৰদান কৰা সূৰ্যৰ জগত তুলনা কৰি শিক্ষকক সকলোৰে বৰেণ্য পদত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে।

১. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ--১ম অঙ্ক।

২. বহুবংশ ৫।৪

শিক্ষকৰূপৰা লাভ কৰা জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে শিক্ষাৰ্থীসকলৰ ভাৰী জীৱনৰ প্ৰতিষ্ঠা। সেয়েহে শিক্ষকসকলক বোলা হৈছিল গুৰু। তেওঁৰেই গুৰু। তেওঁ বিদ্যাৰ্থীক উপনয়নেৰে সংস্কৃত কৰি বেদাধ্যয়ন কৰাইছিল : ‘স গুৰুৰ্যঃ ক্ৰিয়াং কৃৎস্না স্নেহমশ্নৈ প্ৰযচ্ছতি।’ শিক্ষা লাভৰ কাৰণে আচাৰ্যৰ ওচৰলৈ অনা সংস্কাৰকে উপনয়ন বোলে। মহৰ্ষি পাণিনিয়ে উপনয়নৰ অৰ্থ কৰিছে : ‘উপনয়নং আচাৰ্যকৰণম্।’ ব্ৰত, অধ্যয়ন আৰু উপাসনা—এই তিনিবিধ আছিল তেওঁলোকৰ জীৱনৰ সাধনা : ‘ত্ৰিবিধং তপস্ত্ৱং।’^১ এই ত্ৰিবিধ সাধনাবে তেওঁলোকে শৰীৰৰ উৎকৰ্ষ, মনৰ পৱিত্ৰতা আৰু বাক্যৰ প্ৰসাৰ অৰ্জন কৰি সমাজত সকলোৰে সন্মানাৰ্হ হৈছিল।

দেশৰ বজা-প্ৰজা সকলোৱে গুৰুক দেৱতাৰ দৰে জ্ঞান কৰিছিল। ৰাজ্যত যি কোনো সমস্যা উপস্থিত হ’লে বজাই গুৰুৰ পৰামৰ্শমতে সেই সমস্যা সমাধানৰ ব্যৱস্থা হাতত লৈছিল। মহাৰাজ দিলীপে মহৰ্ষি বসিষ্ঠক সকলো দৈৱিক আৰু মানৱীয় আপদৰে প্ৰতিকাৰ-কৰ্তা নুজি বিশ্বাস কৰিছিল : ‘দৈৱীনাং মাহুৰীণাং চ প্ৰতিহৰ্তা স্বমাপদাম্।’^২ বজাই ইয়াকো বিশ্বাস কৰিছিল যে, তেওঁৰ মন্ত্ৰ-প্ৰভাৱত অদৃষ্ট শত্ৰুসমূহো দূৰতে প্ৰশমিত হৈ থাকে : ‘তন্ন মন্ত্ৰকৃতো মন্ত্ৰৈৰ্দুৰ্বাংপ্ৰশমিতাবিভিঃ।’^৩ দিলীপৰ শৰে দৃষ্ট লক্ষ্যক ভেদ কৰে, গুৰুৰ মন্ত্ৰপ্ৰভাৱে অদৃষ্ট শত্ৰুকো দূৰতে বিদূৰ কৰে। মহাৰাজ দিলীপৰ গুৰুৰ প্ৰতি কি অটল বিশ্বাস, প্ৰগাঢ় ভক্তি আৰু অসীম শ্ৰদ্ধা আছিল, তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি। অকল যে শিষ্যৰ অন্তৰখনেই গুৰুৰ প্ৰতি অচলা ভক্তিয়ে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছিল এনে নহয়, গুৰুসকলৰো জন্ম শিষ্যৰ প্ৰতি অলুপ অলুপ্পাবে ভৰপূৰ আছিল। ‘বঘুৰংশ’ৰ অষ্টম সৰ্গত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, পদ্মী-বিয়েগত কাতৰ মহাৰাজ অজব ওচৰলৈ

১. বঘুৰংশ ৫।৫

২. ঐ ১।৬০

৩. ঐ ১।৬১

মহৰ্ষি বসিষ্ঠ কাৰ্যাস্তবৰ ব্যৱধানত যাৰ নোৱাৰিলে ; কিন্তু শিশু
এজনক পঠিয়াই উপদেশ-বাণীৰে শোক-সন্তপ্ত হৃদয়ৰ শোকৰ ভাৰ
নাইকিয়া কৰিলে ।^১ শিশুৰ সৰ্বতোভাৱে কল্যাণ কামনা কৰাই
গুৰুৰ একমাত্ৰ কাম্য বস্তু । কবিৰ ‘বয়ুৰংশ’ৰ পঞ্চম সৰ্গত মহৰ্ষি
বৰতন্ত্ৰৰ শিশু গুৰু-দক্ষিণাৰ্থী কোৎস আৰু ভাৰত-সম্ৰাট বয়ুৰ মাজত
হোৱা কথোপকথনৰপৰা সমাজত শিক্ষকৰ সন্মান কিমান উচ্চ আৰু
শিক্ষাৰ কিমান সমাদৰ আছিল, তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি ।^২

গুৰুৰ প্ৰতি শিশুৰ অসীম ভক্তি, শিশুৰ প্ৰতি গুৰুৰ অকৃত্ৰিম
স্নেহ—এনে মধুৰ সম্পৰ্কৰ মাজেদি জ্ঞানৰ আদান-প্ৰদান আৰু
বিকাশ-বিতৰণৰ ফলত প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষ জ্ঞানান্বেষণৰ পুণ্য
ভীৰ্ষক্ষেত্ৰ হৈ পৃথিৱীৰ বুকুত জিলিকি উঠিছিল ।

গুৰুভক্তি বিনা বিজ্ঞা ফলৱতী নহয় । ‘শ্বেতাশ্বতৰ-উপনিষদ’ত
কৈছে :

যন্ত দেৱে পৰা ভক্তিৰ্যথা দেৱে তথা গুৰৌ

তস্মৈতে কথিতা হৃদ্যাঃ প্ৰকাশন্তে মহাত্মনঃ ।^৩

যাৰ পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতি পৰা ভক্তি আৰু পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতি যেনেকুৱা
গুৰুৰ প্ৰতিও তেনেকুৱা ভক্তি আছে, সেই মহান ব্যক্তিৰ ওচৰতে
উপনিষদৰ বিষয়সমূহ অনুভৱৰ যোগ্য হয় ।

শিক্ষকৰ গুণ :

শিশুক বিদ্বান আৰু কলাকৃষ্টিত পাৰদৰ্শী কৰি তুলিব পাৰিলেহে
শিক্ষকৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব স্বীকাৰ কৰা হৈছিল । কবিয়ে ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’
নাটকত উল্লেখ কৰিছে :

উপদেশং বিদ্বঃ গুৰুং সন্তুষ্টমুপদেশিনঃ ।

১. বয়ুৰংশ ৮/৭৫-২৩

২. ত্ৰি ৫১১-৩৫

৩. শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ ৬/২৩

শ্ৰামায়তে ন দ্বিৎসু যঃ কাঞ্চনমিহাশ্বিন্ ॥^১

অগ্নিত সংযোগ কৰিলে যিদৰে সোণৰ বিগুহতা বৃদ্ধিৰ পাবি, সেইদৰে বিদ্যান লোকৰ সমুখত শিশুই প্ৰয়োগ কৰা নিতুৰ্জল বিষয়ব-পৰা জ্ঞানীসকলে শিক্ষকৰ নিৰ্ণোষ প্ৰশিক্ষণৰ কথা অনুমান কৰে।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত কবিয়ে কৈছে, বিদ্বানসকলৰ সন্তুষ্টি সাধন নোহোৱালৈকে শিল্পকলাৰ প্ৰয়োগ কৌশলক যথায়থ অৰ্থাৎ দোষ বহিত বুলি বিবেচনা কৰিব নোৱাৰি : ‘আ পৰিতোষাচ্ছিত্বা ন সাধু যন্তো প্ৰয়োগদ্বিজ্ঞানম্ ॥’^২

‘কুমাৰসম্ভৱ’তো কবিয়ে কয়, ‘সাধাৰণতে মহান ব্যক্তিসকলে সমাদৰ জনালে মাহুহৰ নিজৰ গুণৰ ওপৰত বিশ্বাস জন্মে : ‘প্ৰায়ঃ প্ৰত্যয়মাধন্তে স্বগুণেব্দ্ভমানবঃ ॥’^৩

প্ৰাচীন ভাৰতত শিক্ষকসমূহে আন্তৰিকতাৰে সৈতে শিশুবৰ্গক প্ৰশিক্ষণ দি নিপুণ কৰি তুলিছিল। এই একনিষ্ঠ সেৱাৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ আসন সমাজত সদায় উচ্চ আছিল। আন্তৰিকতাৰ অভাৱেই সন্মানৰ লাঘৱ আনে। কবিৰ মতে উপযুক্ত শিক্ষাৰ্থী নিৰ্বাচন কৰিব পৰাটোৱেই শিক্ষকৰ প্ৰধান গুণ। বিচাৰ-দৃষ্টিৰ অভাৱত শিক্ষকে উপযুক্ত শিক্ষাৰ্থী বাছি ল’ব নোৱাৰে। ‘মালব্ৰিকা-শ্লিমিত্ৰ’ত শিক্ষক গণদাসে শিষ্য মালব্ৰিকা সন্মুখে অভিমত দিছে, ‘মালব্ৰিকা অকল নিপুণাই নহয়, মেধাৱিনীও, : ‘পৰমনিপুণা মেধাৱিনী চেতি ॥’

উপযুক্ত অধিকাৰীত দান কৰা বিদ্যা শক্তিমালা হৈ উঠে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় শিক্ষা-পদ্ধতিত বিদ্যা গ্ৰহণৰ উপযুক্ত অধিকাৰী কোন—এই বিষয়ে বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। বিদ্যা গ্ৰহণৰ বিশিষ্ট পাত্ৰ সম্পৰ্কত কবিয়ে কয়, উপযুক্ত পাত্ৰত প্ৰযুক্ত হ’লেই বিদ্যা

১. মালব্ৰিকাশ্লিমিত্ৰ ২।৯

২. অভিজ্ঞানশকুন্তল ১।২

৩. কুমাৰসম্ভৱ ৬।২০

কলহতী হয় : 'ক্ৰিয়া হি হন্তুপহিতা প্ৰসীদতি ।' কবিয়ে আকৌ কৈছে :

পাত্ৰবিশেষে শ্ৰুতং গুণাস্তবং ব্ৰজতি শিল্পমাধাতুঃ ।

জলমিৱ সমুদ্ৰশুক্লে মুক্তাকলতাং পয়োদন্ত ॥^১

সমুদ্ৰৰ শায়কৰ খোলাত মেঘৰ পানী পবিলে মুক্তাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰাৰ দৰে উপযুক্ত পাত্ৰত শিক্ষা প্ৰদান কবিলে শিক্ষকৰ নৈপুণ্যই শ্ৰেষ্ঠ উৎকৰ্ষ লাভ কৰে ।

'মালবিকাগ্নিমিত্ৰ'ত নাট্যাচাৰ্য হৰদত্ত আৰু গণদাসৰ মাজত কোন অধিক নিপুণ শিক্ষক এই সম্পৰ্কে ঘটা বিবাদৰ মাজেদি শিক্ষকৰ আন কিছুমান গুণৰ আভাস পোৱা যায় । নিজে সুশিক্ষিত হ'লেও প্ৰত্যেক মাহুহে শিক্ষা দানত সমানে নিপুণতা দেখুৱাব নোৱাৰে ।

কিছুমান শিক্ষকে কেৱল নিজেই বিদ্যাত্যাসত পাবদৰ্শিতা দেখুৱাব পাৰে, আন কিছুমানে আনক (শিষ্যক) পাৰ্গত কৰি নিজৰ পাবদৰ্শিতা দেখুৱাব পাৰে । আন হাতে বিসকলে নিজৰ পাবদৰ্শিতাবে আনকো পাবদৰ্শী কৰি তুলিব পাৰে তেৱেঁই শিক্ষকবৰ্গৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ আসনৰ যোগ্য অধিকাৰী হয় ।

শিষ্টা ক্ৰিয়া কস্তচিদাশংস্থা সংক্ৰান্তিবস্তু বিশেষযুক্তা ।

যন্তোভয়ং সাধু স শিক্ষকাণং ধুবি প্ৰতিষ্ঠাপয়িতব্য এৱ ॥^২

নিজে অভিজ্ঞ হোৱাই শিক্ষকৰ পক্ষে যথেষ্ট নহয়, আনক অভিজ্ঞ কৰি তুলিব পাবিলেহে তেওঁৰ দায়িত্ব যথার্থভাৱে বহন কৰা হয় । কবিয়ে আকৌ ব্যক্ত কৰিছে :

জ্ঞান্পদোৎপ্ৰাতি বিবাদভীৰোস্তিতিক্ষমাণস্ত পবেণ নিন্দাম্ ।

যন্তাগমঃ কেৱলজীৱিকায়ৈ তং জ্ঞানপণ্যং হণিজং হদন্তি ॥^৩

১. বসুৱাণ ৩।২২

২. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ১।৬

৩. মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ১।.৬

৪. ঐ ১।১৭

বিসকল শিক্ষকে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা বুলি ভাবি কোনো বিচাৰ বিষয়বপৰা আঁতৰি যায় আৰু আনবপৰা অহা নিন্দাক নিবন্ধে লগ কৰে, আৰু যাব বিদ্যা কেৱল জীৱিকা-নিৰ্বাহতে পৰ্যবসিত ভেনে শিক্ষক কেৱল জ্ঞান বিক্ৰী কৰা ব্যৱসায়ী মাথোন।

শিক্ষা-দানৰ নিপুণতা শিক্ষকৰ নিজস্ব বস্তু। বিদ্যা-দানৰ কৌশল শিক্ষকক আনে শিকোৱা বস্তু নহয়। নিজস্ব অৱজ্ঞতিবপৰা জন্মাই এটা বিশেষ শক্তি। সকলোৰে এই শক্তি নাথাকে। প্ৰত্যেক নিপুণ শিক্ষকৰ শিক্ষা-প্ৰণালী সুকীয়া সুকীয়া। সমান বিদ্যান লোকৰ মাজত সদায় এজনে আনজনৰ মান-বশৰ প্ৰতি সঁহাৰপায়ণ হয় : ‘প্ৰায়ঃ সমানৱিদ্ধাঃ পৰস্পৰযশঃপুৰোভাগাঃ।’^১ বিশিষ্ট শিক্ষক-সকলক তীৰ্থ বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল : ‘ময়া তীৰ্থাদভিনয়দ্বিত্বা শিক্ষিতা।’^২

প্ৰাচীন ভাৰতৰ আশ্ৰমবাসী শিক্ষকসকলে দেশৰ শিক্ষাৰ দায়িত্ব বহন কৰা হেতু তেওঁলোকক বাক-কববপৰা বেহাই দিয়া হৈছিল। বজাই সেই শিক্ষকসকলৰ অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা-ৰূপ তপস্বীক বিদ্যমুক্ত কৰি ৰাখিছিল, সেয়েহে মহৰ্ষিসকলে বজাৰ মজলৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ তপস্বীৰ বৰ্ঠাংশ দান কৰিছিল।^৩

সেই আশ্ৰমবাসী শিক্ষকসকলে বিদ্যা-দানৰ বিনিময়ত বিদ্যাৰ্থীৰপৰা কোনো অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা নাছিল। বিদ্যা সমাপ্ত হ’লে গুৰু-দক্ষিণা দিয়াৰ প্ৰথাও প্ৰচলিত নাছিল ; কিন্তু ‘বহুগুণ’ৰ পঞ্চম সৰ্গত মহৰ্ষি বৰভদ্ৰৰ শিষ্য কোৎসৰ কাহিনীৰপৰা গুৰু-দক্ষিণাৰ প্ৰচলনৰ আভাস পোৱা যায়। কিন্তু সি গুৰুৰ অনিচ্ছাকৃত। কিয়নো মহৰ্ষি বৰভদ্ৰ কোৎসৰ গুৰু-ভক্তিতে সন্তুষ্ট আছিল ; কিন্তু শিষ্যই বাবে বাবে গুৰু-

১. মাজদিকাগ্নিমিত্ৰ ১।২০

২. ঐ ১ম অঙ্ক।

৩. তপঃবড় ভাগমৰ্য্যং দ্বত্যাৰণ্যকা হি নঃ (শকুন্তলা ২।১৩)

বৰ্ঠাংশবৃত্তেৰপি ধৰ্ম এবঃ (শকুন্তলা ৫।৪) ; বহুগুণ ১৭।৬৫

দক্ষিণা ল'বলৈ আয়েদন কৰাত শুকৰে ক্ৰুদ্ধ হৈ তেওঁৰ ওচৰত অধ্যয়ন কৰা চতুৰ্দ্দশ বিত্তাৰ সংখ্যানুসাবে চতুৰ্দ্দশ কোটি শুবৰ্ণ মুদ্ৰা দিবলৈ আদেশ দিলে।

ৰজাই বিত্তাৰ্থীসকলক শুক-দক্ষিণা দিয়াত সহায় কৰিছিল। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ৰজাক শুক-দক্ষিণাৰ প্ৰয়োজনতকৈও অধিক ধন দিবলৈ ইচ্ছুক দেখা যায় :

‘শুকপ্ৰদেয়াধিকনিঃস্পৃহোহৰ্থী নৃপোহৰ্থিকামাদধিকপ্ৰদচ্চ ।’^১

এয়ে আছিল ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন শিক্ষা-পদ্ধতিৰ মানদণ্ড। বিত্তাৰ্থী প্ৰয়োজনতকৈ অধিক ধন ল'বলৈ অনিচ্ছুক ; কিন্তু ভাৰতৰ ৰাজ-সিংহাসন অতিৰিক্ত ধন দিবলৈ প্ৰস্তুত।

যিসকল আশ্ৰমবাসী শিক্ষকে বিত্তা-বিতৰণৰ মহান ব্ৰত লৈ আজীৱন কাল কটাইছিল তেওঁলোকক ৰজাই ভূমি দান কৰাও দেখা যায়। ‘বযুৰংশ’ৰ ষোড়শ সৰ্গত পোৱা যায়, মহাৰাজ কুশই সমগ্ৰ কুশাৱতী নগৰখন বেদন্ত ব্ৰাহ্মণসকলক দান কৰিছিল :

কুশাৱতীং শ্ৰোত্ৰিয়সাংস কুহা যাত্ৰানুকূলেহহনি সাৱবোধঃ ।

অনুক্রতো বায়ুবিদ্বান্ভবুদ্ভৈঃ সৈন্তৈৰযোধ্যাভিমুখঃ প্ৰতন্ত্বে ॥^২

ৰজা কুশই কুশাৱতী নগৰী বেদন্ত ব্ৰাহ্মণসকলক দান কৰি যাত্ৰাৰ অনুকূল দিনত অন্তঃপুৰৰ ৰমণীসকলেৰে সৈতে অযোধ্যা-ভিমুখে যাত্ৰা কৰিলে ; মেঘবাণিয়ে যেনেকৈ বায়ুৰ অনুসৰণ কৰে, সৈন্তসকলে তেনেকৈ তেওঁৰ অনুগমন কৰিলে।

বেদন্ত ব্ৰাহ্মণেইহে এনে দানৰ অধিকাৰী আছিল, সাধাৰণ ব্ৰাহ্মণে সেই অধিকাৰ নাপাইছিল।

শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান :

শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান বুলি ক'লে সাধাৰণতে আজিকালি আমাৰ

মনত যেনে ভাবৰ উদয় হয় প্ৰচীন ভাৰতত তেনে ধৰণৰ শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান নাছিল। প্ৰাচীন ভাৰতৰ অৰণ্যসমূহত অৱস্থিত তপোবনসমূহেই আছিল শিক্ষা-দানৰ প্ৰধান প্ৰতিষ্ঠান, তত্ত্বাবধানৰ গৱেষণাগাৰ, দূৰ-দূৰণিৰপৰা জ্ঞানপিপাসু লোকসকলে এই ঋষি-মুনি প্ৰতিষ্ঠিত আশ্ৰমলৈ আহি জ্ঞান আহৰণ কৰিছিল।

উপনয়ন সংস্কাৰ সমাপন হোৱাৰ পিছত বিদ্যাৰ্থী বালকসকল বিদ্যা-গ্ৰহণৰ কাৰণে এই আশ্ৰমলৈ আহিছিল। বজা-প্ৰজা, ধনী-দুখী সকলোৰে ল'ৰাই এই আশ্ৰমলৈ আহি একে লগে সমভাৱে বাস কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মাজত উচ্চ-নীচ, হীন-পৰ ভাব নাই। সকলোৱে একেটা পৰিয়ালৰ মানুহ হিছাপে বাস কৰিছিল। তেওঁলোকে আশ্ৰমৰ নীতি-নিয়ম আৰু গুৰুৰ পৰিচৰ্যা আদি একান্ত মনে পালন কৰিব লগীয়া হৈছিল। আৰু, আশ্ৰমত থকা কালত তেওঁলোকে অবিপ্লুত ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰত অৱলম্বন কৰিব লগীয়া হৈছিল। গুৰু-গৃহত থাকি বিদ্যা গ্ৰহণ কৰা হেতু এই বিদ্যাৰ্থীসকলক অশ্বেবাসী বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল।

কালিদাসৰ 'বহুব্ৰংহ'ৰ পঞ্চম সৰ্গত মহাবাজ বহু আৰু মুনিপ্ৰবৰ বৰতন্ত্ৰৰ শিষ্য গুৰু-দক্ষিণাৰ্থী কোৎসৰ কথোপকথনৰ মাজেদি প্ৰাচীন ভাৰতৰ আশ্ৰমীয় শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠানৰ এটি সুন্দৰ আভাস পোৱা যায়।

কবিৰ কাব্যত আমি শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান-স্বৰূপ বহু আশ্ৰমৰ উল্লেখ দেখিবলৈ পাওঁ। এইবোৰেই আছিল সেই যুগৰ বিদ্যা-চৰ্চাৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ। কবিৰ 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত মহৰ্ষি কথক যি আশ্ৰমৰ উল্লেখ পোৱা যায়, সি আছিল শিক্ষা-দানৰ ঘাই কেন্দ্ৰ। মহৰ্ষি কথক কুলপতি আখ্যা দিয়া হৈছিল।

দহ হাজাৰ বিদ্যাৰ্থীক যি আচাৰ্যই বিনা মূল্যই থকা, খোৱা আৰু শিক্ষা দান কৰিছিল তেওঁকেই কুলপতি বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল :

মুনীনাং দশসাহস্ৰং যোঃশ্ৰদানাদিশোষণাৎ ।

অধ্যাপয়তি শ্বিপ্রবিশ্বসৌ কুলপতিঃ স্মৃতঃ ॥^১

ইয়াৰপৰা মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰম যে প্ৰাচীন ভাৰতৰ এখন অশ্রুতম শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান আছিল তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি। এই আশ্ৰমত বেদ, পুৰাণ, ইতিহাস, নিবন্ধ আদি বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন চলিছিল। স্ত্ৰী-পুৰুষ নিৰ্বিশেষে সকলোৱে এই বিদ্যা গ্ৰহণৰ সুযোগ লাভ কৰিছিল।

কবির 'বহুবংশ' কাব্যত আমি আন এজন কুলপতিৰ নাম পাওঁ। তেওঁ মহৰ্ষি বসিষ্ঠ। বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমো মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰমৰ দৰে আন এখন প্ৰখ্যাত শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান আছিল। মহাবাজ দিলীপ ব্ৰতচৰণৰ কাৰণে বিদ্যার্থী বালকৰ দৰে আশ্ৰমৰ নিয়ম পালন কৰি কুলপতি বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমত বাস কৰিব লগীয়া হৈছিল। মহাবাজ দিলীপে কুলপতি বসিষ্ঠ-প্ৰদৰ্শিত পৰ্ণশালাত প্ৰৱেশ কৰি ব্ৰতচাৰিণী পত্নীৰে সৈতে কুশ-শয্যাতে শয়ন কৰিলে আৰু সেই আশ্ৰমস্থ ঋষিৰ শিষ্যবৰ্গৰ বেদ-পাঠৰ ধ্বনি শুনি বাতি পূৱাল বুলি অনুমান কৰি শয্যা ত্যাগ কৰিলে :

নিৰ্দিষ্টাং কুলপতিনা স পৰ্ণশালামধ্যাস্ত প্ৰযতপৰিগ্ৰহজিতীয়ঃ।

তচ্ছিষ্যাধ্যয়ননিবেদিতান্ধনানাং সংবিষ্টঃ কুশশয়নে নিশাং নিনায় ॥^২

'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত আমি আন এখন আশ্ৰমৰ উল্লেখ পাওঁ। সেইখনেই মহৰ্ষি মাবীচৰ আশ্ৰম। ভগৱান মাবীচে মুনিৰ স্ত্ৰীসকলক পতিব্ৰতা ধৰ্মৰ উপদেশ দিয়াৰ উল্লেখ আছে। মাবীচৰ আশ্ৰম সম্বন্ধে হুয়ান্‌ত্‌সুৰ উক্তি প্ৰণিধানযোগ্য—স্বৰ্গতকৈও অধিক আনন্দৰ স্থান : 'স্বৰ্গাদধিকতৰং নিবৃতিস্থানম্'।^৩

'বহুবংশ'ত উল্লিখিত আদিকবি বাগীকিৰ আশ্ৰম শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান হিছাপে অতি প্ৰসিদ্ধ আছিল। এই তপোবনত মহৰ্ষিয়ে জীৱামচন্দ্ৰৰ যমজ সন্তান লৱ-কুশৰ একাদশ বছৰত যথাবিধি উপনয়ন

১. বাহুবল্লভৰ টীকা (অভিজ্ঞানশকুন্তল—১ম অঙ্ক)

২. বহুবংশ ১।১৫

৩. শকুন্তলা ৭ম অঙ্ক

সংস্কাৰ কৰ্ম সমাপ্ত কৰি বেদ-বেদাঙ্গৰ শিক্ষা দান কৰাৰ উপৰিও
সংগীত-কলাৰ শিক্ষা দি অতি নিপুণ কৰি তুলিছিল :

সাজং চ বেদমধ্যাপ্য কিংচিৎক্ৰান্তশৈশৱো ।

স্বকৃতিং গাপয়ামাস কল্পিত্ৰথমপদ্ধতিম্ ॥^১

তেওঁলোকে (লৱ-কুশই) শৈশৱ কাল কিছু পৰিমাণে অতিক্ৰম
কৰিলত মহৰ্ষিয়ে উভয়কে অঙ্গেৰে সৈতে বেদাধ্যয়ন কৰালে ।
পৰৱৰ্তী কবিসকলৰ কাব্যৰ প্ৰধান উপজীৱ্য স্বৰূপ স্বপ্ৰণীত কাব্য
ৰামায়ণ গান কৰিবলৈ শিকালে ।

ইয়াৰপৰা বাল্মীকিৰ এই শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানত অকল বেদাধ্যয়নেই
নহয়, ইয়াত সংগীত চৰ্চাও যে হৈছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব
পাৰি । এই সংগীত শিক্ষাৰ মানো যে অতি উচ্চ স্তৰৰ আছিল তাক
ৰামায়ণৰ গায়কযুগলৰ গীতৰপৰাই বুজিব পাৰি । ৰামায়ণৰ এই
গীত শুনি স্বয়ং ৰামচন্দ্ৰই প্ৰশ্ন কৰিলে :

গেয়ে কো ভু বিনেতা স্বাং কস্য চেয়ং কৃতিঃ কৰেঃ ।

ইতি বাজ্ঞা স্বয়ং পৃষ্ঠৌ ভৌ বাল্মীকিমশংসতাম্ ॥^২

কোনে তোমালোকক এই গান শিকালে, এই গানৰ কবিয়ে বা
কোন ? এইদৰে ৰামে নিজে প্ৰশ্ন কৰাত তেওঁলোকে মহৰ্ষি
বাল্মীকিৰ নামকে উচ্চাৰণ কৰিলে ।

ইয়াৰপৰা স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি যে, এই শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠানসমূহত
অকল বেদ-বেদাঙ্গসমূহৰে অধ্যয়নেই চলা নাছিল, ইবোৰ শুকুমাৰ-
কলা-বিজ্ঞাৰ চৰ্চাবো কেন্দ্ৰ আছিল ।

মুনি শতকৰ্ণিৰ আজ্ঞামো সংগীত-চৰ্চাৰ কেন্দ্ৰ আছিল : ‘প্ৰসক্তসং-
গীতমুদঙ্গঘোৰঃ ।’^৩

‘বসুধংশ’ৰ ত্ৰয়োদশ সৰ্গত আমি একাদিক্ৰমে কেইবাখনো

১. বসুধংশ ১৫।৩৩

২. ঐ ১৫।৬৯

৩ ঐ ১৩।৪০

আশ্ৰমৰ উল্লেখ দেখিবলৈ পাওঁ। দণ্ডকাৰণ্যৰ অন্তৰ্গত গোদাৱৰী নদীৰ পাতিত অৱস্থিত চিৰ প্ৰসিদ্ধ পঞ্চবটী আশ্ৰম। বনবাসৰ সময়ত জীৱামচন্দ্ৰই এই আশ্ৰমপদতে অধিক সময় অতিবাহিত কৰিছিল। এই আশ্ৰম অগস্ত্য মুনিৰ আশ্ৰমৰপৰা দুই যোজন (প্ৰায় ২০ মাইল) আঁতৰত আছিল। কবিয়ে সেই সৰ্গতে প্ৰশান্ত চৰিত তপস্বী স্তুতীকৰ আশ্ৰম, শৰভঙ্গ ঋষিৰ অতি পৱিত্ৰ শৰণ্য আশ্ৰমপদ আৰু মহৰ্ষি অত্ৰিৰ মহা প্ৰভাৱশালী তপোবনৰ কথা প্ৰাধাৰে উল্লেখ কৰিছে।

প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষৰ এই আশ্ৰমসমূহেই আছিল বিদ্যাৰ্থীসকলৰ শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান, মুনিসকলৰ জ্ঞানাদ্বেষণৰ বাসায়নিক কেন্দ্ৰ, ঋষীসকলৰ ব্ৰহ্ম-প্ৰাপ্তিৰ পৱিত্ৰ ধাম আৰু তপস্বীসকলৰ সাধনাৰ তীৰ্থ-কেন্দ্ৰ।

শিক্ষাৰ পদ্ধতি আৰু শিক্ষাৰ্থী :

প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষা-পদ্ধতিলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায়, এই শিক্ষা গুৰু-শিষ্য পৰম্পৰা হিছাপে মুখে মুখে চলি আহিছিল। গুৰুৰ মুখৰপৰা শুনি শিষ্যই নিজৰ মনত ইয়াক ধাৰণ কৰি ৰাখিছিল। এইদৰে শিক্ষণীয় বিষয়সমূহ মাতৃহৰ মুখে মুখে পুৰুষাত্মক্ৰমে চলি আহিছিল। কালৰ ক্ৰমাৱৰ্তনৰ লগে লগে লেখাৰ পদ্ধতি আৱিষ্কাৰ হ'ল আৰু এই প্ৰথাৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিল। কালিদাসৰ সময়ত লেখাৰ পদ্ধতিৰ প্ৰচলন আছিল। তাৰ প্ৰমাণ কবিৰ কাব্যত যথেষ্ট পোৱা যায়।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষা-পদ্ধতিৰ লগত সংস্কাৰ-কৰ্মৰ এটা ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ আছিল। প্ৰাচীন সমাজত ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য—এই তিনি বৰ্ণৰ বালকসমূহৰ প্ৰথম বা তৃতীয় বছৰত চূড়াকৰণ নামৰ

সংস্কাৰ কৰা হৈছিল আৰু পঞ্চম বছৰত ভেৰ্তলোকৰ বিজ্ঞাবস্তু হৈছিল ।^১

কবিতা মহাকাব্য ‘বহুৰূপ’ত বহুৰ শিক্কা-লাভ প্ৰসঙ্গত পোৱা যায়, বহুৱে মন্ত্ৰীৰ পুতেকসকলৰ লগত একেলগে অক্ষৰ গ্ৰহণ আৰু শব্দৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল :

স বৃন্তচূলশলকাকপক্ষকৈবৰ্মাত্যপুত্ৰৈঃ সমুয়োত্তিৰষিতঃ ।

লিপেৰ্ষধাৱদগ্ৰহণেন ৱাঙ্‌ময়ং নদীমুখেণেনৱ সমুজ্জমাঙ্গিণং ॥^২

যথা সময়ত চূড়াকৰণ শ্ৰুতম্পন্ন হ’লত ভেৰ্ত (ৰাজকুমাৰ বহুৱে) চক্কল শিখাৰে শোভিত সম বয়সীয়া মন্ত্ৰীৰ পুতেকসকলেৰে সৈতে একে লগে বৰ্ণমালা শূন্দৰভাৱে আয়ত্ত কৰিলে আৰু নদী-মুখেৰে যেনেকৈ (ঘৰিয়াল আদিয়ে) সমুজ্জত প্ৰৱেশ কৰে তেনেকৈ ভেৰ্ত (অপাৰ) শব্দ-শাস্ত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিলে ।

অৰ্থাৎ বহুৱে চূড়াকৰণ হৈ যোৱাৰ পিছত অমাত্য পুত্ৰসকলেৰে সৈতে চাৰি বেদৰ বাহিৰে আন সমুদায় শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ ধৰিলে, কিয়নো উপনয়ন সংস্কাৰ হৈ যোৱাৰ পিছতহে বেদ অধ্যয়নৰ অধিকাৰ জন্মে ।

ইয়াৰপৰা বুজিব পাৰি যে বিজ্ঞাবস্তু হৈছিল বৰ্ণ-পৰিচয়েৰে । বৰ্ণৰ লগত পৰিচয় হলেহে শব্দৰ লগত পৰিচয় হোৱা সম্ভৱ । গতিকে বৰ্ণৰ পৰিচয় প্ৰথম প্ৰয়োজন । কাৰণে তাকেই ‘লিপেৰ্ষধাৱদগ্ৰহণেন ৱাঙ্‌ময়ম্’ বুলি উল্লেখ কৰিছে ।

কবিয়ে বৰ্ণমালা সম্বন্ধে আকৌ কৈছে :

স্তম্ভাক্ষৰামক্ষৰভূমিকায়ং কাংস্মেন গৃহ্নাতি লিপিং ন স্বাৱং ।

১ চূড়াকৰ্ম দ্বিজাতীনাং সৰে বামেৰ ধৰ্মতঃ ।

প্ৰথমেহন্ধে তৃতীয়ে বা কৰ্তব্যং প্ৰতিচোদনাং ॥ (বহু ২।৩৫)

আকৌ ‘প্ৰাপ্তে তু পঞ্চমে বৰ্ষে বিজ্ঞাবস্তুং চ কাৰয়েৎ ।

সৰ্বাণি তানুচ্ছ তবুদ্ধযোগাংকলাহ্যাপাযুক্ত স দণ্ডনীতে: ॥^১

লিখাৰ সঁজুলিত (writing board) অক্ষৰসমূহ সম্পূৰ্ণভাৱে বিজ্ঞাস (লিখিব) কৰিবলৈ জনাব আগেয়ে, তেওঁ (শূদৰ্শনে) জ্ঞান-বুদ্ধিসকলৰ সান্নিধ্যত থকা হেতু দণ্ডনীতিৰ সকলো ফলাফল জানিব পাবিছিল।

‘বঘুৱংশ’ৰ টীকাকাৰ মল্লিনাথে লিপি শব্দৰ ব্যাখ্যা কৰিছে—
‘পঞ্চাশদ্বৰ্ণাঙ্কিকায়া মাতৃকায়া’ অৰ্থাৎ পঞ্চাশ প্ৰকাৰ (স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ) অক্ষৰ যুক্ত বৰ্ণমালাৰ^২ জ্ঞান লাভ হ’লে বাঙ-য় অৰ্থাৎ শব্দজ্ঞান আয়ত্ত কৰিব পাৰি।

বৰ্ণ শব্দৰ আন এটা অৰ্থ বং, অৰ্থাৎ বঙীণ পদাৰ্থেৰে যাক লিখা হয় তাৰেই নাম বৰ্ণ। এই বৰ্ণসমূহৰ বিশুদ্ধ উচ্চাৰণ প্ৰয়োজন। বিশুদ্ধভাৱে উচ্চাৰিত বাক্যই ফলস্বতী অৰ্থাৎ অভিপ্ৰেত অৰ্থ বহন কৰিব পাৰে। কৰিয়ে বৰ্ণৰ বিশুদ্ধ উচ্চাৰণ সম্বন্ধে কয়:

পুৰাণস্ত কল্পেস্তস্ত বৰ্ণস্থানসমীৰিতা।

বভূৱ কৃতসংস্কাৰা চৰিতাৰ্ধৈৱ ভাবতী ॥^৩

সেই প্ৰাচীন কবিৰ কণ্ঠ-বিনিম্বত বাণী অতি বিশুদ্ধভাৱে উচ্চাৰিত হোৱা হেতু অল্পমান হয়, সেই বাণী সাৰ্থক হৈছে অৰ্থাৎ সেই বাণীয়ে অভিপ্ৰেত অৰ্থ বহন কৰিছে।

ভিন ভিন বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ কাৰণে মানুহৰ শৰীৰৰ ভিন ভিন

১. বঘুৱংশ ১৮।৪৬

২. অকাৰাদিককাৰান্তা বৰ্ণমালা যয়া পুনঃ।

সমস্ত বাঙ-য়ং ব্যাপ্তং ত্ৰৈলোক্যমিহ বিষ্ণুনা ॥ (প্ৰাচীন উক্তি)

ভগৱান বিষ্ণুৱে যি দৰে সমস্ত ত্ৰিলোক ব্যাপি আছে সেইদৰে অকাৰবৰণৰ ককাৰ পৰ্যন্ত এই বৰ্ণমালাই সমস্ত শব্দবালি ব্যাপি আছে। (অকাৰাদিককাৰান্তা বৰ্ণমালা প্ৰকীৰ্ত্তিতা—পুৰুষোত্তম)

৩. বঘুৱংশ ১০।৩৬

অলক নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছে।^১ নিৰ্দিষ্ট উচ্চাৰণ-স্থানবৰণৰা বৰ্ণবিলাক উচ্চাৰিত হ'লে সিহেৰে বিপুলতা লাভ কৰে। বিপুল উচ্চাৰণে অভিপ্ৰেত ফল দিয়ে। অশুদ্ধ উচ্চাৰণে কলৰ ক্ষতি কৰে।

কবিয়ে বৰ্ণৰ বিপুল উচ্চাৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্বন্ধে কৈ শব্দ-বিলাকৰ শ্ৰেণী বিভাগ সম্পৰ্কেও উল্লেখ কৰিছে :

পূৰ্বাংশ কৰেস্তন্ত চতুৰ্মুখসমীৰিতা।

প্ৰবৃত্তিবানৌচ্ছমানাং চৰিতাৰ্থা চতুষ্টিয়া ॥^২

আদি কবি চতুৰ্মুখ ব্ৰহ্মাৰ মুখ চতুষ্টিয়বৰণা সেই চতুৰবয়ব শব্দ প্ৰয়োগ উচ্চাৰিত হোৱাত সৰ্বতোভাৱে সাৰ্থক হৈছে।

ভব্য, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু জাতি ভেদে শব্দ প্ৰয়োগৰ চাৰিটা অবয়ব। অৰ্থাৎ শব্দ চাৰি প্ৰকাৰৰ, যেনে জাতিবাচক, ভব্যবাচক, গুণবাচক, আৰু ক্ৰিয়াবাচক।^৩

এই চতুৰ্বিধ শব্দৰ চাৰি প্ৰকাৰ প্ৰবৃত্তি অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰ হয়; যেনে, বৈখৰী, মধ্যমা, পশ্চন্তী আৰু নৃচ্ছা। বৈখৰী—ফুট ধ্বনি (নন্দ-জাত শিশুৰ উচ্চাৰিত শব্দ-ধ্বনি), মধ্যমা—ফুট ধ্বনি (শিশুৰ উচ্চাৰিত কানত পৰা শব্দ-ধ্বনি) পশ্চন্তী—সাৰ্থক ধ্বনি (ব্যৱহাৰো-পযোগী শব্দ-ধ্বনি) নৃচ্ছা—স্থায়ী সাৰ্থক শব্দ-ধ্বনি, যি শব্দ-ধ্বনিয়ে

১. বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ সম্বন্ধে পাণিনীয় শিক্কাত পোৱা যায় :

অঠৌ স্থানানি বৰ্ণানামুৰঃ কৰ্ঠঃ শিবন্তথা।

জিহ্বামূলং চ দন্ত্যন্ত নাগিকৌঠৌ চ তালু চ ॥

বৰ্ণসমূহ আঠোটা স্থানবৰণা উচ্চাৰণ হয়; যেনে উৰ, কৰ্ঠ, শিব, জিহ্বামূল, দন্ত, নাগিকা, ওঠ আৰু তালু।

২. কুমাৰসম্ভৱ ২।১৭; বঘুৱংশ ১০।৩৬ ভ্ৰষ্টৰ্য্য

৩. শব্দেন প্ৰতিপদন্তে জাতিভব্যগুণক্ৰিয়াঃ

চাতুৰিধ্যাদিবৃত্তি শব্দোহপ্যন্তশ্চতুৰিধঃ ॥ প্ৰাচীন উক্তি

জাতিবাচক, যেনে গো, ভব্যবাচক, যেনে ক্ষিত্তি, গুণবাচক, যেনে গুৰু, ক্ৰিয়াবাচক, যেনে গমন।

মাল্লহৰ মনত স্থায়ীভাৱে অৰ্থৰ বোধ জন্মায়।^১

কবিয়ে বৰ্ণ আৰু শব্দৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰি শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ কেনে ধৰণৰ সেই সম্পৰ্কে কৈছে :

দ্বাগৰ্থাধ্বিৰ সংপৃক্তৌ দ্বাগৰ্হপতিপদ্ময়ে ।

জগতঃ পিতৰৌ বন্দে পাৱতীপৰমেশ্বৰৌ ॥^২

শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্যক জ্ঞান লাভৰ কাৰণে শব্দ আৰু অৰ্থৰ দৰে নিত্য মিলিত জগতৰ জনক-জননী পাৱতী আৰু পৰমেশ্বৰক নমস্কাৰ কৰৌ।

কবিয়ে ইয়াত ‘শব্দ আৰু অৰ্থৰ দৰে নিত্য মিলিত’ বুলি কৈ যি ক’বলৈ বিচাৰিছে সি হ’ল, শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ নিত্য নিম্নক। উদাহৰণ স্বৰূপে ক’ব পাৰি, বৃক্ষ—এই শব্দটো। উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে শাখা, পল্লৱ আদি বৃক্ষ উদ্ভিদ বিশেষৰ জ্ঞান আমাৰ মনলৈ আহে। এয়ে হ’ল বৃক্ষ শব্দৰ অৰ্থ। গতিকে উক্ত অৰ্থেৰে সৈতে বৃক্ষ—এই শব্দটোৰ নিয়ত অভেদ সম্বন্ধ আছে। এই সম্বন্ধই নিত্য সম্বন্ধ। এই সম্বন্ধ কোনো দিনেই ধ্বংস নহয়। শব্দ আৰু অৰ্থ নিত্য-সম্বন্ধ-বিশিষ্ট। যি নিত্য সি ধ্বংসৰ অতীত।

কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত এই শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ বুজাবলৈ পাৰ্বতীক মহাদেৱৰ ওচৰত কষ্টা-ৰূপে দান কৰা প্ৰসঙ্গত ব্যক্ত কৰিছে :

‘তমৰ্থমিহ ভাৰত্যা স্মৃতয়া যোক্তুমৰ্হসি।’^৩

যাকোৱে সৈতে অৰ্থৰ নিচিনা, আপোনাৰ (হিমালয়ৰ) কষ্টাক তেওঁৰে (মহাদেৱৰে) সৈতে সংযোজিত কৰক। কবিয়ে এইদৰে

১. এই সম্বন্ধে মল্লিনাথে উদ্ধৃত কৰিছে :

বৈথৰী শব্দনিপ্পত্তিৰ্ৰথায় প্ৰতিগোচৰা।

জ্যোতিৰ্ভাৰ্য্য চ পশ্চতী সূক্ষমা বাগনপায়িনী ॥

২. বসুৱৎ ১।১

৩. কুমাৰসম্ভৱ ৬।৭৯

শিক্ষার্থীসকলৰ প্ৰথম শিক্ষণীয় বিষয় হিছাপে বৰ্ণ, শব্দ আৰু শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁলোকৰ বেদাধ্যয়ন উপনয়ন সংস্কাৰৰ পিছত আৰম্ভ হৈছিল; সেই কথা বহুব বিজ্ঞা-গ্ৰহণলৈ লক্ষ্য কৰিলে বুজা যায়: ‘অথোপনীতং দ্বিধিবদ্বিপশ্চিতো দ্বিনিহ্ম্যবেনং গুবরো গুৰুপ্ৰিয়ম্।’^১

তাৰ পিছত তেওঁৰ (বহুব) উপনয়ন সংস্কাৰ বিধিপূৰ্বক সম্পন্ন হ’লত গুৰুৱে সেই প্ৰিয় শিষ্যক শিক্ষা দান কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

ঈয়াবপৰা স্পষ্টকৈ বুজা যায়, উপনয়ন সংস্কাৰৰ পিছত বেদাধ্যয়ন আৰম্ভ হৈছিল। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্ব—এই তিনি বৰ্ণৰ বালককে উপনয়ন দিয়াৰ ব্যৱস্থা আছিল।^২

গৰ্ভাবধি অষ্টম বৰ্ষত ব্ৰাহ্মণৰ, একাদশ বৰ্ষত ক্ষত্ৰিয়ৰ আৰু দ্বাদশ বৰ্ষত বৈশ্বৰ উপনয়ন-সংস্কাৰ সম্পন্ন কৰা হৈছিল।^৩

বহুব একাদশ বৰ্ষত উপনয়ন-সংস্কাৰ সম্পন্ন হোৱাত বেদাধ্যয়নত প্ৰৱেশ কৰোৱা হৈছিল। উপনীত বালকসকলে ব্ৰহ্মচাৰী হিছাপে গুৰু-গৃহত বাস কৰি বিজ্ঞা গ্ৰহণ কৰিছিল। এই ব্ৰহ্মচাৰীসকলক শিষ্য বা অন্ত্ৰেবাসী বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। বহুৱে কৃষ্ণপৰ চৰ্ম পৰিধান কৰি পিতাকৰ ওচৰত শিক্ষা লাভ কৰিছিল:

‘স্বচং স মেধ্যাং পৰিধায় বৌবদ্বীমশিক্ষিতাজ্জং পিতৃবেষ মন্ত্ৰব্ধং।’^৪

শিক্ষার্থী ব্ৰহ্মচাৰীসকলে মৃগচৰ্ম পৰিধান কৰা প্ৰথা আছিল।^৫ গুৰুগৃহত শিষ্যসকলে পৰ্ণ-শয্যাতে শয়ন কৰিছিল। বসিষ্ঠৰ আভ্যন্ত

১. বহুবংশ ৩।২৯

২. গৰ্ভাষ্টমেষু কুৰ্বীত ব্ৰাহ্মণস্তোপনায়নম্।

গৰ্ভাৱেকাবশে বাজো গৰ্ভাতু দ্বাদশে ব্ৰিশঃ ॥ (মহু ২।৩৬)

৩. বহুবংশ ৩।৩১

৪. কাক বৌবদ্বীমন্তানি চৰ্মানি ব্ৰহ্মচাৰিণঃ।

বদ্বীমন্তাপূৰ্বেণ শাপকৌমাবিকানি চ ॥ (মহু ২।৪১)

ব্ৰহ্মাৱলম্বী মহাবাজ দিলীপৰ বৰ্ণনাবৰণৰ ইয়াক বুজা যায়: ‘কুশলস্বৰ্ণে নিশাং নিনায়।’^১

গুৰুগৃহত শিশুবিলাকে গো-পালন, সমিধ আহৰণ আদি কাৰ্য্যেৰে গুৰুৰ গুৰুত্বা কৰিছিল। গুৰু-গুৰুত্বাৰ বাহিৰে তেওঁলোকে আন কোনো অৰ্থ ব্যয় কৰিব লগীয়া হোৱা নাছিল। শিশুসকলে গুৰুগৃহত প্ৰায় ১২ বছৰ কাল অধ্যয়ন কৰিছিল। তাৰ পিছত তেওঁলোকৰ সমাৱৰ্তন উৎসৱ অনুষ্ঠিত হৈছিল। সমাৱৰ্তন উৎসৱৰ পিছত স্নাতক-সকলে নিজ ঘৰলৈ উভতি আহি গাৰ্হস্থ্য জীৱন বাপন কৰিছিল। ‘বয়ুৱংশ’ৰ পঞ্চম সৰ্গত গুৰুৱে স্নাতকক গাৰ্হস্থ্য জীৱনত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ অনুমতি দিয়াৰ উল্লেখ আছে: ‘কালো হয়ং সংক্ৰমিতুং দ্বিতীয়ম্।’^২

বেদ-বেদাঙ্গ আদি শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰাৰ উপৰিও বিদ্যার্থীসকলে গুৰুগৃহত গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰিছিল।

শিক্ষার্থীসকলৰ যোগ্যতাৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। কাৰণ যোগ্যতা নথকা বিদ্যার্থীক বিদ্যা দান কৰিলে সেই বিদ্যা ফলবতী হ’ব নোৱাৰে। বিদ্যার্থীসকলৰ যোগ্যতা সম্পৰ্কে কামন্দকে কয়:

গুৰুত্বা অৱণং চৈৱ গ্ৰহণং ধাৰণং তথা।

উহাপোহাৰ্থব্ৰিজ্ঞানং তত্ত্বজ্ঞানং চ ধীশুণা: ॥^৩

গুৰুত্বা—গুনিবলৈ ইচ্ছা, অৰ্থাৎ জ্ঞান লাভৰ কাৰণে ঐকান্তিক আগ্ৰহ; অৱণ—মনৰ একাগ্ৰতা; গ্ৰহণ—সম্যকবোধ; ধাৰণ—জনা কথা মনত ৰাখিব পৰা শক্তি; উহা—পুৰাতনপুৰাতনো বিবেচনা কৰিব পৰা শক্তি; অপোহ—শুদ্ধ অৰ্থবোধ; তত্ত্বজ্ঞান—সাব-মৰ্ম বুজাৰ ক্ষমতা—এই কেইবিধেই বুদ্ধিৰ গুণ। এই বুদ্ধি-গুণ-সম্পন্ন বিদ্যার্থীয়েই বিদ্যা-গ্ৰহণৰ উপযুক্ত পাত্ৰ। কৰিয়ে বচুৰ বিদ্যা-গ্ৰহণৰ

১. বয়ুৱংশ — ১।১২

২. বয়ুৱংশ — ৫।১০

৩. মল্লিনাথৰ টীকাত উদ্ধৃত

যোগ্যতা সম্পৰ্কে উল্লেখ কৰিছে : ‘দ্বিয়ঃ সমগ্ৰৈঃ স গুণৈকদাবয়ীঃ ।’^১
 তীক্ষ্ণবুদ্ধি বহু বুদ্ধিৰ সমস্ত গুণৰ দাবী (চাবী) বিজ্ঞাৰ শেষ সীমাত
 উপনীত হৈছিল ।

কবিয়ে শিক্ষাৰ্থীসকলৰ পক্ষে বিজ্ঞা আয়ত্ত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত
 অভ্যাসকেই শ্ৰেষ্ঠ উপায় হিছাপে নিৰ্দেশ কৰিছে আৰু তাৰ কথা
 বহু বাৰ উল্লেখ কৰিছে । ‘বহুহ্মশ’ত গুৰু বসিষ্ঠই শিষ্য দিলীপক এই
 অভ্যাসৰ কথা কৈছে :

বহুহ্মস্তিৰিমাং শশ্বদাত্মানুগমনেন গাম্ ।

দ্বিত্যমভ্যাসেনৈব প্ৰসাদয়িতুহঁসি ॥^২

অভ্যাসৰ দ্বাৰা বিজ্ঞাক যিদৰে প্ৰসন্ন কৰা যায়, সেইদৰে এতিয়া
 আপুনি বহুহ্মস্তি অৱলম্বন অৰ্থাৎ বনৰ কলমূল আহাৰ কৰি এই
 গাতীক নিবস্তৱ অনুসৰণ কৰি সন্তুষ্ট কৰক ।

ইয়াত নন্দিনী বিজ্ঞা-স্বৰূপা, অনুসৰণেই অভ্যাস, দিলীপ বিজ্ঞাৰ্থী
 আৰু প্ৰসাদন সাধাৰণ ধৰ্ম । অৰ্থাৎ বিজ্ঞাৰ্থীয়ে গুৰু-মুখ-নিঃসৃত
 বিজ্ঞাক অভ্যাসৰ দ্বাৰা যিদৰে প্ৰসন্ন বা আয়ত্ত কৰিব পাৰে, আপুনিও
 নন্দিনীৰ স্বেচ্ছা গতিৰ অনুসৰণ কৰি তেওঁৰ প্ৰসন্নতা বা সন্তুষ্টি লাভ
 কৰিব পাৰিব ।

কালিদাসে জ্ঞানাস্তৱীয় বিজ্ঞাৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে । আন
 জন্মত অভ্যাস কৰা বিজ্ঞা পৰবৰ্তী জন্মত অনান্যাসে আয়ত্ত হয় ।
 কবিয়ে প্ৰকাশ কৰিছে :

স পূৰ্বজ্ঞানাস্তৱদৃষ্টপাৰাঃ শ্ববদ্বিৱাক্ৰেশকৰো গুৰুণাম্ ।

তিস্ৰস্তিৰ্গাধিগমস্ত মূলং জগ্ৰাহ দ্বিভাঃ প্ৰকৃতীশ্চ পিত্ৰ্যাঃ ॥^৩

পূৰ্ব জন্মত অৰ্জিত বিজ্ঞানসমূহ শ্বৰণ কৰিয়েই যেন ভেঁও (মুদ্গৰ্শনে)
 গুৰুসকলক কোনো কষ্ট নিদ্বিঘাতক ত্ৰিবৰ্গ (ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাৰ)

১. বহুহ্মশ ৩।৩০
২. বহুহ্মশ ১।৮৮
৩. বহুহ্মশ ১৮।৫০

আয়ত্ত কৰাৰ উপায়-স্বৰূপ তিনিটা বিছা আৰু পিতৃ-বাজ্যৰ প্ৰজা-
সমূহক অনায়াসে আয়ত্তলৈ আনিলে।

এই জন্মান্তৰীয় বিছা সমূহক ‘কুমাৰসম্ভৱ’তো পোৱা যায়—পূৰ্ব
জন্মত উপাৰ্জন কৰা বিছাই নিজে আহি পাৰ্বতীক আজ্ঞায় কৰিলে :
‘প্ৰপেদিবে প্ৰাক্তনজন্মস্থিষ্ঠাঃ।’^১

ঐকান্তিক প্ৰজা সহকাৰে আয়ত্ত কৰা বিছাৰ বীজ জন্মান্তৰলৈ
যায়। উপযুক্ত পৰিৱেশত জন্মান্তৰীয় বিছাৰ উদ্দেশ্য হয়।

কবিয়ে শিক্ষা সম্বন্ধীয় আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশৰো উল্লেখ
কৰিছে। সেইটো হ’ল, পৰীক্ষা, অৰ্থাৎ শিক্ষক নাইবা শিক্ষাৰ্থীৰ
যোগ্যতা নিৰ্ণয়কৰণ। ‘মালব্লিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত
দেখা যায়, হৰদত্ত আৰু গগদাস নামৰ অভিনয়-বিছাৰ আচাৰ্য
হুজনৰ মাজত কাজিয়া। এজনে আনজনক নিন্দা কৰে আৰু নিজকে
অধিক পাবদৰ্শী বুলি অভিমান কৰে। এদিনাখন ছয়োজন গৈ
বজাৰ ওচৰত উপস্থিত হ’ল আৰু তেওঁলোকৰ ভিতৰত প্ৰকৃততে
কোন ঐক্য সেইটো বিচাৰ কৰিবলৈ গোচৰ তুলিলে। মহাবাজ
নিজেই বিশেষজ্ঞ আৰু বিচাৰক হ’ব লাগে : ‘দেৱ এৱ নো দ্বিশেষজ্ঞঃ
প্ৰাশ্নিকঃ।’ বজাই ক’লে, অকলে বিচাৰ কৰিলে বাণীয়ে পক্ষপাত
কৰা বুলি সন্দেহ কৰিব পাৰে : ‘পক্ষপাতমত্ৰ দেৱী মজ্ঞতে।’ গতিকে
বাণীৰ সম্মুখতে পণ্ডিত কৌশিকীৰে সৈতে বিচাৰ কৰা হ’ব : ‘তত্ত্বস্তাঃ
পণ্ডিতকৌশিক্যা সহিতায়াঃ সমক্ষমেৱ জ্ঞায্যো দ্ব্যৱহাৰঃ।’ সেই
বুলি তেওঁলোক ছয়োজনকে মাতি অনা হ’ল আৰু কৌশিকী আহি
পোৱাৰ লগে লগে বজাই ক’লে, এই পণ্ডিত হুজনৰ মাজত ‘বিজ্ঞান-
সংঘৰ্ষ’ হৈছে, আপুনি এওঁলোকৰ পৰীক্ষা ল’ব লাগে : ‘তদন্ত ভগৱত্যা
প্ৰাশ্নিকপদমধ্যাসিতৱ্যম্।’ কৌশিকীয়ে ক’লে, চহৰ থাকোঁতে জানো
বহু পৰীক্ষা কৰিবলৈ গাঁৱলৈ যায় ?^২ বজাই ক’লে, নহয়, নহয়

১. কুমাৰসম্ভৱ ১।৩০

২. পতনে বিজ্ঞানেন্দ্ৰশি প্ৰাৰে বহুপৰীক্ষা।

মোৰ আৰু বাণীৰ উভয়ৰে দুয়োজনৰ প্ৰতি পক্ষপাত আছে : 'পক্ষপাতিনাৱনয়োবহং দেৱী চ।' গতিকে আপুনি মধ্যস্থ হ'ব লাগে। লগতে বজাই শুধিলে, 'উপস্থিত আচাৰ্য দুজনৰ কোনজনৰ পৰীক্ষা প্ৰথমে লোৱা হ'ব ? উত্তৰত কৌশিকীয়ে ক'লে, অভিজ্ঞতাত দুয়োজন সন্মান হ'লেও বয়সত জ্যেষ্ঠ হোৱা হেতু গণদাসৰেই প্ৰথম অধিকাৰ। তথাপি কৌশিকীয়ে শেষ মন্তব্য কৰিলে—অকলে সিদ্ধান্ত ল'লে সকলো জনাজনৰো দোষ থাকে : 'সৰ্বজ্ঞস্তাপ্যো-কাৰিনো নিৰ্ণয়াভ্যুপগমো দোষায়।'

উপযুক্ত কথাবপৰা এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি যে সৰ্ববিদ হ'লেও এজন পৰীক্ষকৰ দ্বাৰা পৰীক্ষাৰ্থীৰ ন্যায়া বিচাৰ হোৱাৰ আশঙ্কা থাকে। পৰীক্ষাৰ্থীৰ লগত সম্বন্ধ ধৰাজনক পৰীক্ষক নিযুক্ত কৰিলে অজ্ঞায়ৰ সম্ভাৱনা অধিক। গতিকে দুজন বা অধিক নিৰপেক্ষ লোকক পৰীক্ষক হিছাপে নিয়োগ কৰিলে সাধাৰণতে পৰীক্ষাৰ্থীৰ প্ৰতি অবিচাৰৰ ভয় নাথাকে। এয়ে পৰীক্ষা সম্বন্ধে কৰিব স্পষ্ট ধাৰণা।

কালিদাসৰ সাহিত্যত শিক্ষা সম্বন্ধে কিঞ্চিৎ আলোচনা কৰা হ'ল। এতিয়া সামৰণিত এইটো উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে, কবিয়ে বহুবংশীয় বজাসকলৰ চৰিত্ৰ-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গতে শিক্ষাৰ মূল তাৎপৰ্য পাঠকৰ সম্মুখত সুন্দৰভাৱে উপস্থাপিত কৰিছে। সেই বহুবংশীয় বজাসকল :

শৈশৱেহ্যন্তস্থিতানাং যৌৱনে দ্বিবৈষিণাম্।

দ্বাৰ্দ্ধকে মুনিবৃত্তীনাং যোগেনাস্তে তদুভ্যজাম্ ॥^১

শৈশৱকালত বিজ্ঞানভূমীলন, যৌৱনত বিষয়-ভোগ, বাৰ্দ্ধক্যত মুনিবৃত্তি-পৰায়ণ হৈ পৰিণত বয়সত যোগবলেৰে দেহত্যাগ কৰিছিল।

ইয়াবপৰা এইটো প্ৰতীয়মান হয় যে ভাবতৰ পূৰ্বপুৰুষকলে মাতৃহৰ জীৱনক চাৰিটা স্তৰত বিভক্ত কৰিছিল; বেনে, শৈশৱ, যৌৱন,

বাৰ্দ্ধক্য আৰু অস্তিম । তেওঁলোকে এপিনে যিদৰে জীৱনটোক চাবি ভাগত বিভক্ত কৰিছিল আনপিনে সেইদৰে এই চাবিটা স্তবত পালন কৰিব লগীয়া কৰ্তব্যসমূহৰ কাৰণে চাবি আশ্ৰমৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল ; যেনে, ব্ৰহ্মচৰ্যাশ্ৰম, গাৰ্হস্থ্যাশ্ৰম, বানপ্ৰস্থ্যাশ্ৰম আৰু সংন্যাসাশ্ৰম । শিক্ষা বা অধ্যয়নেই আছিল তেওঁলোকৰ জীৱন জোৰা প্ৰক্ৰিয়া । ব্ৰহ্মচৰ্যাশ্ৰমত বেদাধ্যয়ন, গাৰ্হস্থ্যাশ্ৰমত ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ আলোচনা, বানপ্ৰস্থ্যাশ্ৰমত আৱশ্যক গ্ৰন্থৰ পৰ্যালোচনা আৰু সংন্যাসাশ্ৰমত উপনিষদৰ তত্ত্বাৱেষণত জীৱন অতিবাহিত কৰি নখৰ দেহ ত্যাগ কৰি পৰমাত্মাৰ লগত লীন হৈছিল ।

এইদৰে জীৱনৰ বিভিন্ন আশ্ৰমত বিভিন্ন শাস্ত্ৰ আলোচনা কৰি মুক্তি লাভ কৰিছিল । এই মুক্তিৱেই আছিল শিক্ষাৰ চৰম লক্ষ্য । সেয়েহে উপনিষদৰ শ্লোকসকলে কৈছিল : ‘স বিদ্যা যা বিমুক্তয়ে ।’ ভাকেই বিদ্যা বোলে যি আমাক মুক্তিৰ সন্ধান দিব পাৰে । কালিদাসৰ আকাঙ্ক্ষা আছিল যেন শিক্ষাই আমাক হিংসা, বিদ্বেষ, পৰজীৱিতাবতা আৰু নীচতাবপৰা মুক্ত কৰি এখন শৃঙ্খল, সবল আৰু সুসংস্কৃত সমাজত বসবাস কৰিব পৰা কৰে ; ৰাজ্যৰ প্ৰশাসন যেন প্ৰজাৰ মঙ্গলৰ কাৰণে অক্লুপ্তি হয়, বিদ্বান লোকসকলৰ মহাকাৰীলৈ যেন সমাজৰ মানুহৰ আগ্ৰহ আৰু ভক্তি জন্মে ।

প্ৰৱৰ্ততাং প্ৰকৃতিহিতায় পাৰ্থিৱঃ

সবন্ধতী শ্ৰুতমহতাং মহীয়তাম্ ।^১

কালিদাসৰ সমাজ

সাহিত্য সমাজৰ দাপোণ-স্বৰূপ। সমাজ আৰু সাহিত্যৰ সম্বন্ধ অতি ঘনিষ্ঠ। সমাজ-নিৰপেক্ষ সাহিত্যত প্ৰাণ থাকিলেও স্পন্দন নাথাকে। সমাজেই সাহিত্যৰ উৰ্বৰা ভূমি। সমাজক বাদ দিলে সাহিত্য হয় দুৰ্বল, নিস্তেজ আৰু ক্ষীণকলেৱৰ। মাহুহ সমাজ-সত্তাৰ অবয়ব-স্বৰূপ আৰু সেই অবয়বসমূহৰ মাজেদি প্ৰতিফলিত হোৱা আচাৰ-ব্যৱহাৰ, নীতি-নিয়ম, সংঘাত-সংঘৰ্ষ, ধ্যান-ধাৰণা, ধৰ্ম-দৰ্শন, অভিজ্ঞতা আৰু অনুভূতিসমূহে সমাজখনৰ এটি বাস্তৱ ৰূপ চিত্ৰিত কৰি তোলে। সেই চিত্ৰত পৰিস্ফুট হৈ উঠে দেশ-কাল-পৰিস্থিতি আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ অপ্ৰতিহত প্ৰভাৱ। দেশ-কাল-পৰিস্থিতি আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকতাক বাদ দিলে সাহিত্য হয় নিৰ্জীৱ, নিপ্ৰাণ। সাহিত্যকে নিৰ্মাণ কৰা সমূহ চৰিত্ৰই সমাজৰ একো একোজন ব্যক্তিবিশেষ। সাহিত্যকে বিশেষ পৰিস্থিতি আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ মাজেদি উদ্ভাসিত হৈ উঠা সেই ব্যক্তিসমূহৰ চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য, কাৰ্য্যকলাপৰ পৰিণাম, ধৰ্ম আৰু নীতিৰ শেষ পৰিণতি আদি বৰ্ণনা কৰে। সেই বৰ্ণনাৰ মাজেদি কটফটীয়াকৈ জিমিকি উঠে সমাজখনৰ এখন নিখুঁত আলোক্য। কাৰণ সাহিত্যকে সেই ব্যক্তিসমূহৰ সেই বিশেষ পৰিস্থিতি আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকতাক নিজৰ কৰি লয় আৰু নিজৰ অলৌকিক অনুভূতিৰে তেওঁলোকৰ জীৱন-জীলাক সাৰ্বজনিকৰ প্ৰদান কৰে। সাহিত্যিকৰ চিন্তাক উৎকৰ্ষ, অভিজ্ঞতাৰ গাভীৰ আৰু বৰ্ণনাৰ বৈচিত্ৰ্যই সাহিত্যক স্পন্দিত কৰি তোলে। স্পন্দনহীন সাহিত্য গন্ধহীন পুষ্পৰ দৰে অমৃত।

ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক অভিজ্ঞতাই সাহিত্য-সৃষ্টিৰ মূল উপজীৱ্য। সেই সামাজিক অভিজ্ঞতাৰ সঞ্জীৱনী শক্তিয়ে প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা কৰা সাহিত্যত বিকশিত হয় সমাজৰ বিতোপন চিত্ৰ।

ভাৰতীয় সমাজৰ গতি চিৰ মন্থৰ। ই সুদৃঢ় ভেটিত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা হেতু ইয়াৰ চিৰ প্ৰচলিত প্ৰথাৰ কোনোও লবচৰ কৰিব নোখোজে। সমাজ-ব্যৱস্থাক অক্ষুণ্ণ ৰাখিব পৰাটো সমাজ-জীৱনৰ বিশেষ কৰ্তব্য বুলি ভবা হয় আৰু কোনো ধৰণৰ পৰিবৰ্তন বিচৰা নহয়। পৰিবৰ্তনক কেৱল ব্যভিচাৰৰে কপান্তৰ বুলি ভবা হয়। ব্যভিচাৰ হ'লে সমাজৰপৰা শৃঙ্খলাই মেলানি মাগে। বিশৃঙ্খল সমাজেই জাতীয় জীৱনৰ ধ্বংসৰ অন্ততম কাৰণ। সেয়েহে যুগ যুগ ধৰি প্ৰচলিত হৈ অহা প্ৰথা আজিও সমাজত প্ৰচলিত হৈ আছে আৰু থাকিব; কাৰণ ই ভাৰতৰ জলবায়ুৰ লগত জড়িত। আজিও এনে এক শ্ৰেণীৰ লোক আছে যিসকলে ভাবে বিজ্ঞানৰ সহায়েৰে প্ৰকৃতিৰ ঐশ্বৰ্য-সম্পদক কৰায়ত্ত কৰি মানুহে নিজ সুখ-স্বচ্ছন্দ্যৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে; কিন্তু কোনেও তাৰ প্ৰভাৱক কোনো দিনে বশীভূত কৰিব নোৱাৰে। নতুন জ্ঞানৰ আলোকত কিমান বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল! মনুষ্য প্ৰবৰ্তিত পদ্ধতিৰ জানো সেইদৰে পৰিবৰ্তন ঘটিল। তাৰ পৰিবৰ্তনৰ গতি এতিয়াও পূৰ্বৰ দৰেই মন্থৰ।

ভাৰতৰ প্ৰাচীন সমাজ বৰ্ণ আৰু আশ্ৰমৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেই কাৰণে সেই সমাজক বৰ্ণাশ্ৰম সমাজ বোলা হৈছিল। বৰ্ণাশ্ৰম সমাজৰ প্ৰচলিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ, নীতি-নিয়মাদিক বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। বৰ্ণাশ্ৰম বোলাৰ অৰ্থ এই যে সমাজৰ লোকসমূহক চাৰিটা বৰ্ণ বা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল; যেনে, ব্ৰাহ্মণ, ক্ৰত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। এই চাৰিপ্ৰকাৰৰ বিভাজনৰ মূল তাৎপৰ্য আছিল—শিক্ষা, শক্তি, সম্পদ আৰু সেৱা। অৰ্থাৎ সমাজৰ শিক্ষাৰ ভাৱ ব্ৰাহ্মণৰ, সমাজ ভাৱ ক্ৰত্ৰিয়ৰ, সমাজ

তথা দেশৰ বাণিজ্য-সম্পদ বঢ়োৱাৰ তাৰ বৈজ্ঞানিক আৰু সমাজ সেৱাৰ তাৰ আছিল শূন্যৰ হাতত ।

সেই সমাজৰ প্ৰতিজন লোকৰ জীৱন-দৰ্শক মানৱ-জীৱনৰ পূৰ্ণ সাৰ্থকতা উপলব্ধি কৰিবলৈ চাৰিটা স্তৰত বিভক্ত কৰা হৈছিল আৰু সেই চাৰিটা স্তৰৰ নাম দিয়া হৈছিল চাৰি আশ্ৰম ; যেনে, ব্ৰাহ্মচৰ্য, গাৰ্হস্থ্য, বানপ্ৰস্থ আৰু সংস্ৰাস । এই চাৰি আশ্ৰমৰ মুখ্য উদ্দেশ্য পৰিপূৰ্ণ কৰিবলৈ শিক্ষণীয় বিষয়ো আছিল চাৰিবিধ— বেদ, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ । এই চতুৰ্বিধ জ্ঞান চতুৰ্বাৰ্জ্যৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় বুলি স্থিৰ কৰা হৈছিল । মানৱ জীৱনৰ চৰম উদ্দেশ্যকো চাৰিটা ভাগতে ভাগ কৰিছিল ; যেনে, ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ । ইয়াকেই চাৰি পুৰুষাৰ্থ বোলা হৈছিল ; কাৰণ ইয়াৰ বাহিৰে মানুহৰ জীৱনত আন কোনো কাম্য বস্তু থাকিব নোৱাৰে ।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ চৰম আৰু পৰম উদ্দেশ্য আছিল এখন সুশিক্ষিত, সুবক্ষিত আৰু সুসমৃদ্ধ সমাজ তথা দেশ গঢ়ি তোলা যাতে সমাজৰ প্ৰতিজন লোকে সুশিক্ষিত নাগৰিক হৈ সমাজৰ সৰ্বভোক্তাৱে কল্যাণ সাধন কৰিব পাৰে আৰু জীৱনৰ বিগলিত বয়সত আত্মোপলব্ধিৰ মাজেদি অনন্ত আনন্দৰ অধিকাৰী হৈ আনন্দতে আত্ম নিৱেদন কৰিব পাৰে । মানুহৰ ইহলৌকিক আৰু পাৰলৌকিক অভ্যুদয়ৰ কাৰণেই আৰ্যসকলে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ প্ৰবৰ্তন কৰিছিল । এই ধৰ্মৰ মাজেদিয়েই সমাজ-ব্যৱস্থা, অৰ্থ-ব্যৱস্থা, শাসন-ব্যৱস্থা আৰু ধৰ্ম-ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰিত হৈছিল, যাৰ ফলত সমাজৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ মাজত শান্তি, মৈত্ৰী, প্ৰীতি আৰু সংহতিৰ সৌধ নিৰ্মিত হৈছিল ।

ভাৰতবৰ্ষৰ শূন্যৰ অতীতৰ বৰ্ণাশ্ৰম সমাজৰ উজ্জল চিত্ৰ কালিদাসৰ সাহিত্যত আজিও সমুজ্জল হৈ আছে । মহাকাব্য ‘ৰামায়ণ’ৰ আদিতে কালিদাসে ৰঘুবংশীয় ৰজাসকলৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিছে :

শৈশৱেহভ্যন্তৰিষ্ঠানাং যৌৱনে বিষয়ৈৰিণাম্ ।

দ্বাৰ্দ্ধকে মুনিবৃত্তিনাং যোগেনাস্তে তদুভ্যজাম্ ॥^১

বহুবংশীয় বজাসকলে শিশুকালত বিজ্ঞাভ্যাস, যৌৱনত বিষয়ো-
পভোগ, বার্কক্যত মুনিসকলৰ আচৰণ আৰু অৱশেষত যোগ-বলেৰে
দেহ ত্যাগ কৰিছিল ।

উক্ত বংশীয় বজাসকলে শৈশৱত বিজ্ঞা শিক্ষা, তৰুণ বয়সত বিষয়
সন্তোগ, ব্ৰাহ্মস্ৰাহাত মুনিবৃত্তি আৰু সদৌ শেষত যোগ অৱলম্বন কৰি
শৰীৰ ত্যাগ কৰাৰ উল্লেখ কৰি কবিয়ে ক্ৰমে—ব্ৰহ্মচৰ্য, গাহৰ্ছ্য,
বানপ্ৰস্থ, আৰু সংন্যাস—এই চাৰি আশ্ৰমৰ নিৰ্দেশ কৰিছে । অন্ত-
তাবে ক'বলৈ গ'লে, বহুবংশীয় বজাসকলে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ অনুকূল
আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ মাজেদি তেওঁলোকৰ জীৱন অতিৱাহিত কৰিছিল ।
এই চাৰিটা আশ্ৰমৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ সম্বন্ধে সাধাৰণ আভাসৰ
প্ৰয়োজন ।

ব্ৰহ্মচৰ্য্যাশ্ৰম (Student life)

প্ৰাচীন ভাৰতত ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য এই তিনি বৰ্ণৰ বাৰ্দ্ধক
সকলক উপনয়ন^২ সংস্কাৰৰ পিছত শিক্ষা লাভ কৰিবলৈ অবশ্যত বাস
কৰা গুৰুগৃহলৈ পঠোৱা হৈছিল । উপনীত ব্ৰহ্মচাৰীসকলে গুৰুগৃহলৈ
গৈ বাৰ বছৰ কাল বেদাধ্যয়ন কৰিছিল । এই আশ্ৰমৰ ঘাই উদ্দেশ্য
আছিল অবিধৃত ব্ৰহ্মচৰ্য পালন, বেদাধ্যয়ন, সদাচাৰ শিক্ষা আৰু
চৰিত্ৰ গঠন কৰা । এই আশ্ৰমতে প্ৰতিজন বাৰ্দ্ধককে উপযুক্ত নাগৰিক
হিছাপে দ্বিতীয় আশ্ৰম বা গৃহস্থ্যাশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰি সমাজৰ প্ৰতি
যিবোৰ সেৱা আগবঢ়াব লাগিব সেইবোৰৰো শিক্ষা দিয়া হৈছিল ।
সমাজৰ প্ৰতি নিৰ্দিষ্ট দায়িত্বসমূহ পালন কৰাৰ উপৰিও কিভাবে

১. বহুবংশ ১৮

২. গৰ্ভাষ্টমেহকে কুৰ্ব্বীত ব্ৰাহ্মণল্যোপনায়নম্ ।

গৰ্ভাষ্টমেকাৰ্শনে বাজো গৰ্ভাস্তৃদ্ধাৰ্শনে বিশঃ ॥ (মহু ২।৩৬)

নিজক তিনি আশ্ৰমৰ কাৰণে প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব তাৰো উপদেশ লিয়া হৈছিল। এই ব্ৰহ্মচাৰীসকলক কিছুমানে বিজ্ঞা-লাভৰ অন্তত গুৰু-গৃহতে আমৰণ কাল ব্ৰহ্মচৰ্য পালন কৰি বসতি কৰিছিল। এই বাবজীৱন গুৰুগৃহবাসী ব্ৰহ্মচাৰীসকলক 'নৈষ্ঠিক' ব্ৰহ্মচাৰী বোলা হৈছিল। বিজ্ঞানতে গৃহলৈ উভতি অহা ব্ৰহ্মচাৰীসকলক উপকুৰ্ণাণ ব্ৰহ্মচাৰী বুলি আখ্যা দিয়া হৈছিল। গৃহস্থাত্মমত প্ৰৱেশ কৰা ব্ৰহ্মচাৰীসকলক স্নাতক বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল আৰু এই স্নাতকসকলক সমাজত সংস্থাপিত কৰাটো সমাজৰ পক্ষে গুণ্য কৰ্ম বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। স্নাতকসকলে বিশ্ববপৰা চৌদিক বহুৰূপ ভিতৰত গৃহস্থাত্মমত প্ৰৱেশ কৰিছিল।

গৃহস্থাত্মম (Married life)

গৃহস্থাত্মমেই আছিল জীৱনৰ দ্বিতীয় আশ্ৰম। এই আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰাৰ পিছতেই প্ৰথম কৰ্তব্য আছিল দাৰ-পৰিগ্ৰহ বা বিবাহ। গৃহিণী গ্ৰহণেই আছিল গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ প্ৰথম পদক্ষেপ। গৃহস্থৰ বাৱতীয় ধৰ্মীয় কাৰ্যত সহায় কৰিবলৈ ভাৰ্যা আছিল অপৰিহাৰ্য, সেই কাৰণে তেওঁক বোলা হৈছিল সহধৰ্মিণী। যজ্ঞানুষ্ঠানত অংশ গ্ৰহণ কৰা হেতু সহধৰ্মিণীৰ নামাস্তব আছিল পত্নী। পত্নী বিনা পতিৰ যজ্ঞানুষ্ঠান কদাপি সম্পন্ন হোৱা নাছিল। সেই কাৰণে বামচৰ্যই নিৰ্বাসিতা পত্নী সীতাৰ অভাৱত তেওঁৰ হিৰণ্যয়ী প্ৰতিকৃতিকেই সেই স্থান পূৰণ কৰি সংকল্পিত অশ্বমেধ-যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান সুসম্পন্ন কৰিব লগীয়া হৈছিল।*

এই আশ্ৰমৰ চৰম উদ্দেশ্য আছিল—বিবাহ, যজ্ঞানুষ্ঠান, অতিথি সংকাৰ আৰু সমাজসেৱা। কালিদাসে গৃহস্থাত্মমক 'সৰ্বভোগ্য'

১. যোহীত্যা বিধিবদৰেদান্ গৃহস্থাত্মমাত্ৰভেৎ।

উপকুৰ্ণাণকো জ্ঞেয়ঃ নৈষ্ঠিকী মৰণাত্মকঃ ॥

২. বসুৱৎ ১৫।৬১

আখ্যা দিছিল, অৰ্থাৎ এই আশ্ৰমত সকলোৱেই বাস কৰিব পাৰে, সকলোৱে সকলো প্ৰকাৰ সুখ-সম্পদ উপভোগ কৰিব পাৰে। ই সকলোৰে ভোগক্ষেত্ৰ। আন তিনি আশ্ৰমত ভোগৰ অৱকাশ নাই। এই আশ্ৰমতে নিৰ্ভৰ কৰে বাকী তিনি আশ্ৰমৰ অৱস্থিতি।^১ সেই কাৰণে কবিয়ে আন ঠাইত এই আশ্ৰমক ‘সৰ্বোপকাৰকমশাশ্ৰম’^২ অৰ্থাৎ, গৃহস্থাশ্ৰমেই সকলোৰে উপকাৰ সাধন কৰিব পাৰে বুলি উল্লেখ কৰিছে। এই আশ্ৰমতে বাস কৰা বজাসকলে শ্ৰাদ্ধাৰ্হুসাবে প্ৰজা প্ৰতিপালন কৰি তপস্তা^৩ বা লোকোত্তৰ ধৰ্ম সঞ্চয় কৰে। গৃহস্থাশ্ৰমেই হ’ল নাগৰিকসকলৰ সমাজ-সেৱাৰ উপযুক্ত ক্ষেত্ৰ, অতিথি সৎকাৰৰ পুণ্যাশ্ৰম, কৰ্তব্য পালনৰ যজ্ঞস্থলী। ৫০ বছৰলৈ এই আশ্ৰমত থাকি পিছত বানপ্ৰস্থাশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰাই আছিল সমাজিক প্ৰথা।

বানপ্ৰস্থাশ্ৰম (The life of Anchorites)

এইদৰে বিজাতিৰ লোকসকল যথাবিধি গৃহস্থাশ্ৰম ধৰ্ম পালন কৰি উপযুক্ত পুত্ৰৰ হাতত সংসাৰৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব সমৰ্পন কৰি বানপ্ৰস্থাশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিছিল। বানপ্ৰস্থী পত্নীক পুত্ৰৰ হাতত অৰ্পণ কৰি অথবা পত্নীক লগত লৈ অৰণ্যলৈ গৈছিল আৰু তাত সন্ন্যাসীৰ দৰে জীৱন যাপন কৰিছিল। বানপ্ৰস্থীসকলে সংজিভেদিত হৈ অধ্যয়ন, সধাচাৰ আৰু ধৰ্মাৰ্হুশীলনত নিজকে নিযুক্ত কৰিছিল। প্ৰাচীন ভাৰতৰ বজাসকলে পৰিণত বয়সত উপযুক্ত পুত্ৰৰ হাতত পৰিয়ালবৰ্গ আৰু ৰাজ্যৰ ভাৰ সমৰ্পণ কৰি বানপ্ৰস্থাশ্ৰমক আশ্ৰয় কৰিছিল।

১. যথা ৰাহ্মঃ সৰাশ্ৰিত্য বৰ্ত্তন্তে সৰ্বাশ্ৰমঃ ।

তথা গৃহস্থাশ্ৰিত্য বৰ্ত্তন্তে সৰ্বাশ্ৰমাঃ ॥ (পদ্মপুৰাণ)

২. বয়ুৰণ ৫।১০

৩. অধ্যাক্ৰান্তা হসতিবহুনাপ্যাশ্ৰমে সৰ্বভোগ্যে

বজাবোগাদয়মপি ভপঃ প্ৰত্যহং লংচিনোতি । (শকুন্তলা ২।১৪)

ইন্দ্ৰাকুৰংগীয় বজাসকলৰ পক্ষে বৃদ্ধ বয়সত বানপ্ৰস্থ অৱলম্বন কৰাটো কুলত্ৰত বুলি বিবেচিত হৈছিল। মহাবাজ দিলীপে পত্নী শ্ৰুতক্ষিপাৰে সৈতে পশ্চিম বয়সত তপোৱনৰ তকচ্ছাত্ৰাত আশ্ৰয় লৈছিল।^১ মহাবাজ বয়সে চৰম বয়সত গুণবান পুত্ৰ অজব হাতক ৰাজ্য, পত্নী আৰু কুটুম্বৰ ভাব অৰ্পণ কৰি সংযত চিন্তে বজলধাৰী হৈ জিতেশ্বিয় ঋষিসকলৰ মার্গ অনুসৰণ কৰি বুদ্ধিৰ কামনাৰে বনবাসী হৈছিল, কাৰণ পুত্ৰ কুলভাব প্ৰহৰ্ষকৰ হ'লে সূৰ্যবংশীয় বজাসকলে গৃহস্থাত্ম্য পৰিত্যাগ কৰা কুলধৰ্ম।^২

শকুন্তলাই পতিগৃহলৈ যাত্ৰা কৰাৰ সময়ত মহৰ্ষি ৰথত সেই আশ্ৰমলৈ আকৌ কেতিয়া আহিব পাবিব বুলি অনুমতি বিচাৰত ঋষিয়ে স্পষ্টভাৱে কৈছিল—বহু বছৰ ৰাজ্য শাসন কৰাৰ পিছত অসাধাৰণ পৰাক্ৰমী তৃণস্তুৰ পুত্ৰৰ হাতত ৰাজ্য আৰু কুটুম্বৰ অৰ্পণ কৰি কেৱল পৰিণত বয়সতহে স্বামীৰে সৈতে এই পবিত্ৰ আৰু শান্তি-পূৰ্ণ আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিবা।^৩

ৰজা তৃণস্তুই পুৰবংশীয় বজাসকলৰ পবিত্ৰ আৰু ধৰ্মপৰায়ণ চৰিত্ৰ আকাৰে স্মৰণ কৰিছে—পুৰবংশীয় বজাসকলে যৌৱন কালত ৰাজ-প্ৰাসাদত জীৱনৰ সকলো প্ৰকাৰ ভোগ্য উপভোগ কৰি অন্তৰ্বেষত নিজ ভাৰ্য্যৰে সৈতে বনলৈ গৈছিল, অৰ্থাৎ সেই বংশীয় ৰাজস্বৰ্গই দীৰ্ঘ কাল ৰাজ্য শাসন কৰি শেষ বয়সত বানপ্ৰস্থী হৈ সংস্তান জীৱন বাপন কৰিছিল।^৪ ৰজা পুৰবাই নিজ পুত্ৰ আহুৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ

১. সুনিন্দনতকচ্ছাত্ৰাং দেৱ্যা তন্ন সহ শিশ্ৰিয়ে

গতিতবয়সানিক্কাংগামিৎ হি কুলত্ৰতম ॥ (বয়ু. ৩।৭০)

২. তত্ৰপহিতকুটুম্বঃ শান্তিধাৰ্গোৎসুকোহকুৎ

নহি সতি কুলবৰ্ষে সূৰ্যবংশা গৃহায় ॥ (বয়ু. ৭।৭১)

৩. তত্রা তত্ৰপিতকুটুম্বতৰেণ সাধং শান্তে কৰিষ্যামি প৭ং পুনৰাশ্ৰবেৎশ্ৰিন্

(শকুন্তলা ৪।২০)

৪. নিৱৰ্তৈকৰতিত্ৰতানি পশ্চাত্তকমুদানি গৃহীতৱন্তি তেদাম্ । (শকুন্তলা ৭।২০)

সমৰ্পণ কৰি বহুজন পৰিধান কৰি বানপ্ৰস্থলৈ গমন কৰিছিল।^১

বানপ্ৰস্থাজ্ঞমত বাস কৰা সময়ছোৱাৰ ভিতৰত সন্তান আদিৰ জন্ম হলেও দুষণীয় বুলি ধৰা নহৈছিল। সেয়েহে বজা হৃদয়তই মহৰি মাৰীচৰ আশ্ৰমত সৰ্বদমনক প্ৰথম দেখি বানপ্ৰস্থী পুৰবংশীয় কোনো বঁজাবেই সন্তান বুলি সন্দেহ কৰিছিল। কিয়নো পৌৰহসকলৰ সপত্নীক বানপ্ৰস্থী হোৱা কুলভ্ৰত আছিল (অন্ত্যোতং পৌৰহাণামন্ত্যঃ কুলভ্ৰতম্)। ইয়াৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে বানপ্ৰস্থাজ্ঞমতো সংসাৰৰ বাসনাসমূহ সমূলি উচ্ছেদ হোৱা নাছিল। তথাপি এইটো ঠিক যে এই আশ্ৰমতে পৰবৰ্তী আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ প্ৰস্তুতি কৰা হৈছিল।

সংগ্ৰাসাশ্ৰম (abandonment of worldly attachment)

সংসাৰৰ সকলো বন্ধন মুক্ত হৈ পৰম শান্তিৰ কাৰণে পৰমাত্মাৰ চিন্তাত আত্ম নিয়োগ কৰাই এই আশ্ৰমৰ চৰম উদ্দেশ্য। গৃহস্থাজ্ঞমত থাকি যিবোৰ শুভ বা অশুভ কৰ্মৰ অহুষ্ঠান কৰা যায় সেই কৰ্মসমূহেই মানুহৰ পুনঃ পুনঃ জন্ম-মৃত্যুৰ কাৰণ; গতিকে সেই কৰ্মসমূহৰ সমূল উচ্ছেদ সাধন কৰিব নোৱাৰিলে মুক্তি লাভ অসম্ভৱ। কৰ্মই বন্ধনৰ হেতু, কৰ্মৰ উচ্ছেদেই নিৰ্মাণ কৰে মুক্তিৰ সেতু।

মহাবাজ বহুৱে মুক্তিপদ লাভ কৰিবলৈ তৎপৰ যোগীসকলেৰে সৈতে সন্মিলিত হ'ল^২ আৰু সংগ্ৰাস বা প্ৰত্যাশাশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিলে। মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে সমাধি অৱলম্বন কৰি, সংসাৰৰ বন্ধন-ৰূপ কৰ্মকল ত্যাগীভূত কৰিলে। স্থিৰমতি বহু পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎকাৰ নোহোৱা-লৈকে যোগবপৰা প্ৰতিনিবৃত্ত নহ'ল।^৩ সান্নিধ্যত বহুৱে যোগ

১. অৱশ্যে তৰ সুনামাযুৰি স্তব্বাজ্যে

বিচৰিতমৃগবৃণাত্মাশ্ৰয়িণো বনানি। (বিক্ৰমোৰ্ব্বাশীৰ্ণ-৫।১৭)

২. অনপায়িপৰোপলক্ৰয়ে বহুৱাষ্টে: সন্নিয়ায় যোগিভি:। (বহু ৮।১৭)

৩. ন নৱ: প্ৰভুবাকলোদয়াং স্থিৰকৰ্মা স্থিৰধাম কৰ্মণ:।

ন চ যোগবিশেষেন্নৈবেতৎ স্থিৰধীৰাপৰমাত্মাৰ্ক্ষমাৎ ॥ (বহু ৮।২২)

আৰু সমাধিৰ প্ৰভাৱত ভৌতিক দেহ বিসৰ্জন দি সেই অস্থিনাশী, মায়াজীত পৰমাত্মাবে সৈতে মিলি গ'ল বা সাক্ষ্য যুক্তি লাভ কৰিলে।

সংসাৰ-ভয়ত বিহ্বল হৈ মহাবাক্য পুথুই স্ব ইচ্ছাবে বাস্তৱতাৰ পৰিত্যাগ কৰি ব্ৰহ্মবিদ্যা-বিশাৰদ জৈমিনি মুনিৰ শিষ্য হৈ যোগাভ্যাস কৰি মুক্তি লাভ কৰিছিল।^১

এইখিনিতে এটা কথা উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে অকল ব্ৰাহ্মণেই সংহাসাশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰা নাছিল। হিন্দু মাতেই অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য—এই ত্ৰিৱৰ্ণৰ লোকেই এই আশ্ৰমৰ অধিকাৰী আছিল।

প্ৰসঙ্গক্ৰমে কালিদাসে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ কথা বহু বাৰ উল্লেখ কৰিছে। এই বৰ্ণাশ্ৰম সমাজৰ বৰ্ণণাবেৰ্ণণৰ ভাৱ আছিল বজাৰ হাতত। সেই কাৰণে বজাৰ বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ নিয়ন্তা বোলা হৈছিল। 'বঘুহুংশ'ত বিচক্ষণ ব্ৰহ্মচাৰী কোৎসই বৰ্ণ আৰু আশ্ৰমৰ শাসনকৰ্তা, যন্ত্ৰৰ অমুষ্ঠাতা, বিনয়-নিয়ম বঘুৰ আগত নিজৰ বক্তব্য নিবেদন কৰিছিল।^২ বন-নিৰ্বাসিতা সীতাই বৰ্ণাশ্ৰম সমাজৰ এগৰাকী সাধাৰণ তপস্বিনী নাৰীৰ দৰে (পত্নীৰূপে নহয়) বামচন্দ্ৰৰ দ্বাৰা বৰ্ণশীয়া বুলি দাবী কৰিছিল।^৩ কবিয়ে 'বঘুহুংশ'ৰ দশম^৪ আৰু অষ্টাদশ^৫ সৰ্গত চাৰি-বৰ্ণ, চাৰি পুৰুষাৰ্থ আৰু বৰ্ণ চতুষ্টয়ৰ কথা স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে। 'শকুন্তলা' নাটকতো কবিয়ে ছবাবোৰ বৰ্ণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে।

১. মহীং মহেচ্ছ: পৰিকীৰ্য সুনৌ মনীৰিণে জৈৰ্মনয়েহপিভাষা।

তস্মাৎসংযোগাদধিগম্য যোগমজ্ঞানেহকল্পত জন্মভীক: ॥ (বঘু ১৮।২৩)

২. বৰ্ণাশ্ৰমাণং জ্ঞয়ে স বৰ্ণী বিচক্ষণ: প্ৰজ্ঞতমচচক্ষে। (বঘু ৫।১২)

৩. নৃপন্ত বৰ্ণাশ্ৰমপালনং যৎ স এৱ ধৰ্মো মনুনা প্ৰণীত:

নিৰ্বাসিতাপ্যেৱমন্তত্বম্ৰাহং তপস্বিসামান্তমৱেক্ষমীয়া। (বঘু ১৪।৬৭)

৪. বঘুহুংশ ১০।২২

৫. ই ১৮।১২

ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো স্পষ্টভাৱে প্ৰতীয়মান হয় যে কালিদাসৰ দিনত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ প্ৰচলন অব্যাহত আছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ বজাসকলে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ বন্ধক বুলি কেৱল গোবৰ অমুভৱ কৰিয়েই ক্ৰান্ত থকা নাছিল, তেওঁলোকে নিজে সেই ধৰ্মৰ নিয়মামুৰ্ত্তিতা মানি চলি নিজৰ জীৱন সাৰ্থক কৰি তুলিছিল। চাৰি বৰ্ণৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু নীতি-নিয়ম শাস্ত্ৰৰ বিধি অনুসাবে পৰিচালনা কৰিবলৈ বজাসকল সদায় সচেত্ৰ আছিল। মহাৰাজ দিলীপৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনাত পোৱা যায়, দিলীপ আছিল বথৰ সাৰথি-সদৃশ আৰু তেওঁৰ প্ৰজাবৰ্গ আছিল চক্ৰধাৰাৰ নিচিনা অৰ্থাৎ নিপুণ বথ-চালকৰ বথচক্ৰ যেনেকৈ পূৰ্ববৰ্তী বথচক্ৰেৰে চিহ্নিত পথৰপৰা বেখা মাত্ৰও বিচ্যুত নহয় তেনেকৈ বজা দিলীপৰ প্ৰজাবৰ্গই মনুৰ দিনৰপৰা প্ৰচলিত আৰু অভ্যস্ত আচাৰ-পদ্ধতিৰ বেখামাত্ৰও উলঙ্ঘন কৰা নাছিল।^১ বহুৰ চৰিত্ৰত আকৌ পোৱা যায় যে তেওঁ (বহু) আছিল সমাজৰ মৰ্যাদা-বন্ধক আৰু নীতি-নিয়মৰ নিয়ামক। বজাই নিজেই সমাজ-বন্ধনৰ নীতি অনুসৰি কৰ্তব্য পালন কৰিছিল আৰু প্ৰজাসমূহকো নীতিৰ বহিৰ্ভূত হ'বলৈ দিয়া নাছিল: "স্থিতেবভেষ্টা স্থিতিমন্তমদ্বয়ম্।"^২

'শকুন্তলা' নাটকত দেখা যায় শাক্তবৰে আন সজীসকলেৰে সৈতে শকুন্তলাক লৈ দৃশ্যস্তব ৰাজভৱনত উপস্থিত হয় আৰু তেওঁ বজা দৃশ্যস্তব কৰ্তব্য পথৰপৰা কদাপি বিচলিত নোহোৱাৰ কথা কয় আৰু লগতে উল্লেখ কৰে যে সমাজৰ কোনো বৰ্ণৰ লোকেই অতি সাধাৰণ কৰ্ম কৰি জীৱন বাপন কৰিলেও নীতি-বিকঙ্ক পথত চলা নাই। শাক্তবৰে কয়,

মহাভাগঃ কামং নবপতিবভিন্নস্থিতিবসৌ

ন কশ্চিৰ্জানামপথমপকৃষ্টোহপি ভজতে।^৩

১. বহুৱংশ ১।১৭

২. ঐ ৩।২৭

৩. শকুন্তলা ৫।১৭

সেই কালৰ বজাসকলে কোনোদিনে যে সামাজিক বন্ধন উচ্ছেদ কৰা নাছিল সেই কথা ‘বিক্ৰমোৱশীয়া’ নাটকতো কবিয়ে প্ৰকাশ কৰিছে। বজাক ‘স্থিতিমৎ’^১ (preserving social order) অৰ্থাৎ সামাজিক মৰ্যাদা-পালক বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে।

শাসনসম্বন্ধেই কালৰ পৰিস্থিতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। শাসন নীতিমূলক হলে সমাজৰপৰা অসৎ আচৰণ আঁতৰি যায় আৰু অসৎ প্ৰকৃতিৰ নিৰোধ হয়; তেতিয়া বজা আৰু প্ৰজা উভয়ে শান্তি আৰু শ্ৰীতিৰে বাস কৰে। দেশত শান্তি আৰু সমৃদ্ধিৰ উদয় হ’লে, সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ অভিবৃদ্ধি ঘটে। সমাজৰ সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ বিবৃদ্ধিৰ কাৰণেই বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম-ব্যৱস্থাৰ প্ৰবৰ্তন কৰা হৈছিল।

চাৰি আশ্ৰমৰ বিষয়ে সাধাৰণভাৱে উল্লেখ কৰা হ’ল। এতিয়া বৰ্ণ-বিশ্বয়ে কালিদাসৰ অভিমত বিচাৰ কৰি চোৱা যাওক। বৰ্ণ চাৰি বিধ—সেই কথা পূৰ্বেই উল্লেখ কৰা হৈছে। চাৰি বৰ্ণৰ ভিতৰত ব্ৰাহ্মণৰ স্থান সমাজত আন কেইটা বৰ্ণতকৈ উচ্চ আছিল। কাৰণ তেওঁলোকৰ ওপৰত নিহিত আছিল শিক্ষা আৰু জ্ঞান বিতৰণৰ ভাৰ। ব্ৰাহ্মণসকলে দেশত সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ বিকাশ আৰু বিস্তাৰৰ কাৰণে আজীৱন আত্মনিয়োগ কৰিছিল। জ্ঞানান্বেষণৰ কাৰণে কঠোৰ তপস্বী সাধন কৰিছিল। তেওঁলোকে যিবোৰ যাগ-যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰিছিল, সেইবোৰ আছিল সমাজৰ কল্যাণ আৰু জন-সাধাৰণৰ মঙ্গলৰ কাৰণে, আৰু সেই কাৰণেই আন বৰ্ণৰ লোকে তেওঁলোকক সন্মান কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰধান কৰ্তব্য আছিল—জীৱন-জোৰা অধ্যয়ন, যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান আৰু তপস্বী সাধন।

ব্ৰাহ্মণসকলে সমাজত সন্মানৰ বিশিষ্ট আসন অধিকাৰ কৰাৰ মূল কাৰণ আছিল তেওঁলোকৰ ত্যাগ, তপস্বী আৰু জীৱন-জোৰা অধ্যয়ন। তাৰ উপৰিও তেওঁলোকে বৈদিক যাগ-যজ্ঞ আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰই

নিৰ্দেশ কৰা ক্ৰিয়াকাণ্ডসমূহৰ বিস্তৃত জ্ঞান লাভ কৰিছিল।
 তেওঁলোকে যাগ-যজ্ঞাদিৰ অনুষ্ঠান নকৰিলে যেন সমাজৰ কিবা
 অমঙ্গল হ'ব, এয়ে আছিল সৰ্বসাধাৰণৰ ধাৰণা। সমাজৰ আন বৰ্ণৰ
 মানুহৰ এই বিষয়ে বিশেষ জ্ঞান নাছিল; সেয়েহে ব্ৰাহ্মণসকলে এক-
 প্ৰকাৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল।

ব্ৰাহ্মণসকল আছিল স্বভাৱতে শাস্ত্ৰ আৰু ক্ষমাশীল। কেতিয়াবা হৈ
 তেওঁলোকে শাস্ত্ৰ স্বভাৱ হেৰুৱাই খঙত অভিভূত হৈছিল। অৱশ্যে
 দোষ কৰি কোনোবাই ক্ষমা মাগিলে অনায়াসে তেওঁলোকে দোষীক
 ক্ষমা কৰিছিল। প্ৰতিশোধ লোৱাৰ অভিপ্ৰায় তেওঁলোকৰ নাছিল।^১
 আনহাতে কাৰোবাৰ প্ৰতি ব্ৰাহ্মণ সন্তুষ্ট হ'লে তেওঁক বৰ প্ৰদান কৰি
 অভিনয় পুৰণ কৰিছিল; কিন্তু কষ্ট হ'লে অভিশাপ দি সৰ্বনাশ সাধন
 কৰিবলৈও কুষ্ঠাবোধ নকৰিছিল। অভিশাপ আছিল বজ্জৰ দৰে দুৰ্বি-
 সহ আৰু অভিশাপমুক্ত অৱস্থা হৈছিল অমৃতৰ দৰে স্পৃহনীয়।^২
 জিতেশ্বিয় পুৰুষ আৰু মেঘসমূহ বজ্জ আৰু অমৃত উভয়ৰেই উদ্ভৱ-ক্ষেত্ৰ।

অনুকম্পা আছিল ব্ৰাহ্মণৰ স্বভাৱজাত ধৰ্ম। ৰামচন্দ্ৰৰ আদেশ
 অনুসৰি লক্ষ্মণে ভয়াৱহ অৰণ্যৰ মাজত সীতাক অকলে নিৰাজয়
 অৱস্থাত এৰি থৈ আছে। সীতাৰ আকুল ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি শুনি মহৰ্ষি
 বায়ীকিয়ে সীতাক পাই নিজৰ আশ্ৰমত আশ্ৰয় দিলে আৰু সীতাৰ
 বয়স্ক সন্তান কুশ আৰু লৱক বিজ্ঞা দান কৰিলে, ৰামৰ জীৱন
 চৰিত বচনা কৰিলে। বায়ীকিৰ মহানুভৱতাত মুগ্ধ হৈ ৰামচন্দ্ৰই
 কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিলে, নিজৰ ৰাজ্য বায়ীকিত সমৰ্পণ
 কৰিলে।^৩ ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি ক্ষত্ৰিয় ৰজাসকলৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰ এয়া
 জ্যেষ্ঠ নিদৰ্শন।

কুলশুক বসিষ্ঠই বহুপুত্ৰ অজব ৰাজ্যাভিষেক অনুষ্ঠান সম্পাদন

১. ল চান্ধনোভঃ প্ৰণতেন পশ্চান্ময়া মহৰ্ষিৰ্মৃতাৰগচ্ছৎ । (বধু ৫।৫৪)

২. অশনেবমৃতস্ত চোভয়োৰ্শিনশ্চানুধৰাশ্চ যোনয়ঃ । (কুমাৰ ৪।৪৩)

৩. উবাচভ্যাশ্বনো দেহং ৰাজ্যমশৈৱে বৰেদয়ৎ । (বধু ১৫।৭০)

কৰা সময়ত কবিয়ে ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ মিলনক ‘পৰনামি-সংযোগ’^১ বুলি অভিহিত কৰিছে। কবিৰ অভিপ্ৰায় এই যে ব্ৰাহ্মণৰ আধ্যাত্মিক আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ শাৰীৰিক শক্তিৰ সংযোগেই সমাজ-সম্ভাৱ বিকাশ আৰু নিৰাপত্তাৰ অন্ততম কাৰণ। এই দুই শক্তিৰ মিলন হ’লে এনে কোনো কাৰ্য নাধাকে যাক সাধন কৰিব নোৱাৰি।^২

ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ মাজত যে কাহানিও বিবাদ ঘটাই নাছিল এনে নহয়। কবিয়ে ‘বঘুৱংশ’ৰ একাদশ সৰ্গত পৰশুৰাম আৰু বামৰ ভিতৰত হোৱা সংঘৰ্ষৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।^৩ অৱশ্যে ই যে পৰশুৰামৰ ব্যক্তিগত ক্ৰোধ আৰু আক্ৰোশহে, ইয়াৰ কাৰণ বৰ্ণগত নহয় সেইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব।

যজ্ঞোপৱীত ধাৰণেই আছিল ব্ৰাহ্মণৰ মৰ্যাদাৰ প্ৰতীক^৪ আৰু পৌৰোহিত্যই আছিল জীৱন যাত্ৰাৰ একমাত্ৰ অৱলম্বন। পৌৰোহিত্য কৰি দক্ষিণা গ্ৰহণ কৰা তেওঁলোকৰ ব্যৱসায়। ব্ৰাহ্মণৰ পৌৰোহিত্য আৰু দক্ষিণা-গ্ৰহণ সম্বন্ধে কবিয়ে বহু ঠাইত উল্লেখ কৰিছে। ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত উল্লেখ কৰিছে যে বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণক দৈনিক দক্ষিণা দিব লাগে।^৫ ব্ৰাহ্মণসকলে তাৰ বিনিময়ত বজা-ঘৰত সদায় বেদ পাঠ আৰু অজ্ঞাত ধৰ্মানুষ্ঠানৰ আয়োজন কৰিছিল যাতে ৰাজ্য সকলো বিপদ-আপদৰপৰা মুক্ত হ’ব পাৰে। ব্ৰাহ্মণৰ এই পৰিভ্ৰমৰ কাৰণেই দক্ষিণা দিয়াৰ ব্যৱস্থা প্ৰচলিত আছিল। এই ব্যৱস্থা আজিও আমাৰ সমাজত দেখা যায়।

১. পৰনামিসংযোগো হয়ং সহিতং ব্ৰহ্ম যদব্ৰতেজসা (বঘু ৮।৪)

২. কিং তৎসাধ্যং যজ্ঞভয়ে সাধয়েমূৰ্ণ সংগতাঃ। (বঘু ১৭।৩৮)

৩. ক্ষত্ৰজাতমপকাবৰৈৰি মে তস্মিহতা বহশঃ শমং গতাঃ।

সুপ্তসৰ্প ইব দণ্ডঘটনাদ্ৰোষিতোহস্মি তব বিক্ৰমশ্ৰৱাৎ ॥ (বঘু ১১।৭১)

৪. বঘুৱংশ ১১।৬৪

৫. দ্বিত্বাপাবগামিনাং ব্ৰাহ্মণানাং নিত্যদক্ষিণা দাতব্য।

কৃত্তিয় : চাৰি বৰ্ণৰ ভিতৰত কৃত্তিয় দ্বিতীয় বৰ্ণ। কৃত্তিয়সকলৰ প্ৰথম কৰ্তব্য আছিল জনসাধাৰণক সকলো প্ৰকাৰৰ বিপদৰপৰা বন্ধা কৰা। আপদৰপৰা আশ্ৰিতজনক বন্ধা কৰা হেতু কৃত্তিয় শব্দ জগৎ প্ৰসিদ্ধ বুলি কবিয়ে কৃত্তিয় শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ নিৰ্দেশ কৰিছে : ‘কৃত্তাংকিল ত্ৰায়ত ইত্থামগ্ৰাঃ কৃতন্ত শব্দো ভুবনেষু কটঃ।’ কৃত্তিয়-সকলেই আছিল দেশৰ শাস্তি, শক্তি আৰু সম্পদৰ মালিক।

কৃত্তিয়সকলেই দেশৰ শাসন-নীতি আৰু অৰ্থনীতিও পৰিচালনা কৰিছিল। আভিজাত্যশীল কৃত্তিয় বংশৰ বজাই পুৰুষাত্মক্ৰমে ৰাজত্ব কৰিছিল। সেই বংশজাত ৰজা বালক হ’লেও ৰাজ্য শাসনৰ যোগ্য বুলি ধৰি লোৱা হৈছিল। ‘দ্বিত্ৰমোৰশীয়’ নাটকত^১ কবিয়ে সেই কথা স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে। জন্মগত প্ৰভাৱে বালককো নিজ কাৰ্য সাধনৰ বাবে সক্ষম কৰি তোলে। তেজস্বীৰ পক্ষে বয়সৰ বিচাৰ নিষ্প্ৰয়োজন। এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিব পাৰি যে ৰজা ক্ৰতুসন্ধিব অকালতে মৃত্যু হোৱা হেতু তেওঁৰ পুত্ৰ স্মৰ্শনক মাত্ৰ ছবছৰ বয়সতে মন্ত্ৰীসকলে অযোধ্যাৰ ৰাজ-সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছিল।^২

কৃত্তিয়সকলে ব্ৰাহ্মণৰ তপস্তাৰু শক্তিক শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি কৰিছিল। কৃত্তিয় ৰজাসকলৰ ব্ৰাহ্মণৰ আধ্যাত্মিক শক্তিৰ ওপৰত প্ৰগাঢ় বিশ্বাস আছিল। ‘বঘুৰুংশ’ত কুলগুৰু বসিষ্ঠৰ প্ৰতি মহাৰাজ দিলীপৰ উক্তিৰে তাক শুনবভাৱে প্ৰমাণ কৰে। ৰজাই ব্ৰাহ্মণ-সকলৰ তপস্তাৰ প্ৰভাৱকে ৰাজ্যৰ সৰ্বাঙ্গীন কুশল আৰু অভ্যুন্নতিৰ একমাত্ৰ কাৰণ বুলি ভাবিছিল। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰিছিল যে তেওঁলোকৰ দৈৱ-নিবন্ধন, বাধা-বিপত্তি আৰু মানুহে সৃষ্টি কৰা আপদ-বিপদৰ নিষ্কৃতিকাৰক হ’ল ব্ৰাহ্মণৰ মন্ত্ৰশক্তি—‘দৈৱীনাং মানুষীণাং চ

১. বঘুৰুংশ ২।৫৩

২. ‘ন থলু ব্ৰহ্মা জাভ্যেৱায়ং স্বকাৰ্ষসহো ভবঃ।’ (দ্বিত্ৰমোৰশীয় ৫।১৮)

৩. বড় বৰ্ষদেশীৰমপি প্ৰভুত্বাৎপ্ৰেক্ষন্ত পৌৰাঃ পিতৃগৌৰৱেণ। (বঘু ১৮।৩২)

৪. বঘুৰুংশ ১।৬০-৬৪

প্ৰতিহৰ্ষা কামপদাম্'। ব্ৰাহ্মণৰ মন্ত্ৰশক্তিৰ অবাধিত প্ৰভাৱৰ কথা কবিয়ে বহু বাৰ উল্লেখ কৰিছে—‘স্মিৰ্ত্তমম্ৰোক্ষণজাংপ্ৰভাৱাং।’ ব্ৰাহ্মণৰ ব্ৰহ্মতেজৰ প্ৰভাৱতে প্ৰজাবৰ্গৰ ছুৰ্ভিক্ষৰ ছুৰ্ভিক্ষা নাইকিয়া হোৱা বুলি বজাই স্বীকাৰ কৰিছিল : ‘হেতুস্বদ্ ব্ৰহ্মৱৰ্চসম্’। ‘বসুৱংশ’ৰ অষ্টম সৰ্গতো^১ কবিয়ে ব্ৰহ্মতেজৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

মহাবাজ বসুৱে ঋষিপ্ৰৱৰ বৰতন্ত্ৰৰ শিগ্ৰু কোৎসৰ প্ৰাৰ্থিত ধন আহৰণ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ধনাধিপতি কুবেৰৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হৈছিল।^২ ইয়াৰ দ্বাৰা ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি বজাৰ শ্ৰদ্ধা অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰি।

মহাবাজ বামচন্দ্ৰই ব্ৰাহ্মণৰ মৃত সন্তানৰ প্ৰাণ জ্বাই আনিবলৈ যম বজাৰে সৈতে যুদ্ধ কৰিবলৈ সজ্জিত হোৱাটোৱে ক্ষত্ৰিয়সকলৰ ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাৰ কথাকে স্মৰণ কৰায়।

অযোধ্যাৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীয়ে কুশক যেতিয়া নিজ ৰাজ্য কুশাৱতী ত্যাগ কৰি অযোধ্যালৈ যোৱাৰ কথা কৈছিল তেতিয়া কুশই সেই ৰাজ্য বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণক প্ৰদান কৰি আহিছিল। এই দৃষ্টান্তয়ো ক্ষত্ৰিয়সকলৰ ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাকে সূচায়।

অৰণ্যবাসী ঋষি-মুনি আৰু তেওঁলোকৰ পৱিত্ৰ আশ্ৰম-পদৰ প্ৰতিও যে ক্ষত্ৰিয় ৰজাসকলৰ প্ৰগাঢ় ভক্তি আৰু শ্ৰদ্ধা আছিল তাক অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰি। যুগয়া-বিহাৰী ৰজা চুয়ন্তুই প্ৰাণ-নাশৰ ভয়ত দৌৰি যোৱা বনৰ হৰিণা এটাক খেদি গৈ মহৰ্ষি কণ্বৰ আশ্ৰম পালে আৰু বাণৰ লক্ষ্য পথত পাই হৰিণাটোক বধ কৰিবৰ বাবে শৰ নিক্ষেপ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ’ল। তেনে অৱস্থাত আশ্ৰমৰ তপস্বীসকল আগ বাঢ়ি আহি ৰজাক ক’লে, ‘মহাবাজ এয়া আশ্ৰমৰ যুগ, হত্যা কৰা উচিত মহয়’। ব্ৰাহ্মণসকলৰ অনুবোধক্ৰমে

১. বসুৱংশ ৫।২৭

২. বসুৱংশ ৮।৪

৩. বসুৱংশ ৫।২৮

বজাই হৰিণাটোৰ প্ৰতি শব্দ নিক্ষেপ নকৰিলে। ইয়াৰ দ্বাৰা ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি বজাৰ সন্মানাভিষয়ৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

ঋষিসকলৰ অনুবোধক্ৰমে বজাই আশ্ৰমবাসীসকলৰ স্বাভাৱিক শাস্তি যাতে কোনো প্ৰকাৰে ভঙ্গ নহয় তাৰ বাবে আশ্ৰমৰ বহু আঁতৰত বধ আদি বাধি ৰাজকীয় পৰিচ্ছদ এৰি বিনীত-বেশেৰে আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰিলে; ‘বিনীতবেশেণ প্ৰৱেষ্টৱ্যানি তপোৱনানি নাম’।^১ বজাৰ এনে উক্তিৰপৰা ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ ভ্ৰাতৃ আৰু সন্মানৰ কথা অনুমান কৰিব পাৰি।

অৰণ্যবাসী ঋষি আৰু পৱিত্ৰ আশ্ৰম-এই দুয়োৰ প্ৰতি বজা-সকলৰ অগাধ ভক্তি আৰু ভ্ৰাতৃ আছিল। বজা দিলীপ পৰিমেয় অনুচৰ লৈ ঋষিপ্ৰৱৰ বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ গৈছিল যাতে আশ্ৰমৰ স্বাভাৱিক শাস্তিৰ কোনো প্ৰকাৰৰ ক্ষতি নহয়।^২

তপস্বী ঋষিৰ আশ্ৰমৰ নিৰাপত্তাৰ কাৰণে বজাসকলে সদায় সজাগ দৃষ্টি ৰাখিছিল। আশ্ৰমৰপৰা কোনো ব্যক্তি বজাৰ ওচৰলৈ আহিলেই বজা ব্যাকুল হৈ পৰিছিল, কিজানিবা আশ্ৰমত কিবা অঘটন ঘটিছে। সেই দেখি আগমনকাৰীৰপৰা ঋষি আৰু আশ্ৰমৰ কুশল বাৰ্তাকে বজাই প্ৰথমে জানিবলৈ বিচাৰিছিল। বৰতন্ত্ৰৰ শিষ্য কোৎসই গুৰু দক্ষিণাৰ্থী হৈ মহাৰাজ ৰঘুৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱাত বজাই ব্ৰহ্মচাৰীক যথোচিত আতিথ্য সংকাৰ জনাই প্ৰথমে ঋষিৰ কুশলবাৰ্তাহে জানিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল।^৩

‘শকুন্তলা’ নাটকত দেখা যায়—বজা হৃদ্ভাঙাই বেতিয়া জানিব পাবিলে যে ঋষিপ্ৰৱৰ কথৰ আশ্ৰমৰপৰা তেওঁৰ শিষ্য আহি

১. তপোৱননিৱাসিনামুপবধো মা ভূং ! এতাবতোৰ ৰথং স্থাপয় বাৰদ্বৰতৰামি।

বিনীতবেশেণ প্ৰৱেষ্টৱ্যানি তপোৱনানি নাম। (শকুন্তলা ১ম অঙ্ক)

২. মা ভূদাশ্ৰমগীড়েতি পৰিমেয়পুংসৰৌ। (বধু ১১৩৭)

৩. অপ্যগ্ৰণীৰ্ৱক্ৰতানুৱীণাং কুশাগ্ৰহুকে কুশলী গুৰুন্তে। (বধু ৫৮৪)

ৰাজধানীত উপস্থিত হৈছে তেতিয়া ৰজাৰ মনত নানা ধৰণৰ সন্দেহ উপস্থিত হ'ল, তেওঁৰ অসাৱধানতাৰ বাবে যেন আশ্ৰমত কিবা অশান্তিৰ সৃষ্টি হৈছে, তেওঁৰ যেন কৰ্তব্য কিবা ত্ৰুটি হৈছে।^১

সেই একেখন নাটকৰে দ্বিতীয় অঙ্কত ৰজা চুয়ন্তাই সেনাপতিক কৈছিল যেন তেওঁলোকৰ সৈন্যবিলাকে তপোবনৰ কোনো ক্ষতি সাধন নকৰে, কাৰণ ব্ৰাহ্মণবিলাক স্বভাৱতে শান্ত কিন্তু তেওঁলোকৰ ভিতৰত দাহজনক তেজশক্তি আছে। আৰু তেওঁলোক ক্ৰুদ্ধ হলে সেই তেজেৰে আনেক দহন কৰে।^২ ইয়াৰ পৰা এইটো নিঃসন্দেহে অনুমান কৰিব পাৰি যে প্ৰতাপী ৰজাসকলেও ব্ৰাহ্মণক সন্মান আৰু ভয় কৰিছিল।

মহৰ্ষি কথাই নিজৰ তপস্তাৰ প্ৰভাৱেৰে শকুন্তলাৰ প্ৰত্যাখানৰ মূল কাৰণ জানিব পাৰিছিল। সেই কাৰণে চুয়ন্তৰ ওপৰত মূনিৰ কোনো প্ৰকাৰৰ ক্ৰোধ জন্মা নাছিল। ৰজাই সেই কথা নাটকৰ মধ্যম অঙ্কত নিজ মুখেৰে ব্যক্ত কৰিছে :

‘অতঃ খলু মম নাভিক্ৰুদ্ধো মুনিঃ’।

বৈষ্ণু : চাৰি বৰ্ণৰ ভিতৰত বৈষ্ণু তৃতীয় বৰ্ণ। এই বৰ্ণৰ বিষয়ে কবিয়ে তেওঁৰ সাহিত্যৰ কেইবা ঠাইতো উল্লেখ কৰিছে, আৰু বৈষ্ণুক বুজোৱা নৈগম, সাৰ্থবাহ, ত্ৰেণী আৰু বণিক আদি বিভিন্ন প্ৰতিশব্দ প্ৰয়োগ কৰিছে। ‘বিক্ৰমোৰ্ষীয়’ নাটকত নৈগম^৩ শব্দৰ প্ৰয়োগ পোৱা যায়। (নৈগম শব্দৰ দ্বাৰা বণিককে বুজায় : নিগমে বণিকপথে ভৱাঃ নৈগমাঃ)। ‘শকুন্তলা’ নাটকত সাৰ্থবাহ^৪

১. শকুন্তলা ৪।৯

২. শব্দপ্ৰধানেন্ৰু তপোযনেন্ৰু গুণং হি দাহাত্মকশক্তি ভেদঃ। (শকুন্তলা ২।৭)

৩. বিক্ৰমোৰ্ষীয় ৪।৪

৪. শব্দপ্ৰধানেন্ৰু সাৰ্থবাহো ধনমিত্ৰো নাম নৌৰ্যাসনে বিপন্নঃ।

বহুদনদ্বাৰাপন্নীকেন ভৱন্তবতা ভৱন্তব্যম্। (শকুন্তলা ৪।৪ অক)

আৰু শ্ৰেষ্ঠী^১ শব্দৰ প্ৰয়োগ কবি বণিককে বুজাইছে। সেই নাটকৰ বৰ্ষ অঙ্কত পোৱা যায় ধনমিত্ৰ নামৰ এজন বণিক নাও বুৰি যুত্যাৰ মুখত পৰিছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে কালিদাসৰ সময়ত বণিকসকলে নাৱেৰে সাগৰ অতিক্ৰম কৰি ভাৰতৰ বাহিৰৰ দেশবোৰৰ লগতো যে বেহা-বেপাৰৰ যোগাযোগ কৰিছিল, সেইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বাণিজ্য আছিল বৈশ্বসকলৰ বৰ্ণগত অধিকাৰ। বাণিজ্যৰপৰা তেওঁলোকে প্ৰচুৰ ধন ঘটিছিল আৰু ধনৰ বলত আভিজাত্যশীল আঢ্য লোকৰ দৰে একাধিক ভাৰ্যা গ্ৰহণ কৰিছিল। বাণিজ্যৰ বাহিৰে বৈশ্বসকলৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ আন উপায় আছিল কৃষি আৰু পশু-পালন। ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত কবিয়ে বণিজ^২ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে।

শূদ্ৰ : চাৰি বৰ্ষৰ ভিতৰত শূদ্ৰ চতুৰ্থ বৰ্ণ। এওঁলোকৰ প্ৰধান কৰ্তব্য আছিল সমাজৰ আন তিনি বৰ্ণৰ সেৱা কৰা। এই বৰ্ণৰ বিষয়ে কবিৰ সাহিত্যৰ মাত্ৰ দুই ঠাইত উল্লেখ পোৱা যায়। ‘শকুন্তলা’ নাটকৰ বৰ্ষ অঙ্কত এজন ধীবৰৰ বৃত্তান্ত আছে। দৈৱক্ৰমে তেওঁ তৃণান্তৰ নামাঙ্কিত আঙঠি এটা পাইছিল। নগৰ-আবক্ষীয়ে আঙঠিৰে সৈতে ধীবৰক পাই সেই সম্বন্ধে সৱিশেষ জানিবলৈ বিচৰাত তেওঁ ক’লে যে তেওঁ মাহ মাৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে। ধীবৰৰ কথা শুনি ‘নাগৰিক’ ৰাজ-শ্ৰাৱকে বিক্ৰম কৰি ক’লে, ‘সুন্দৰ, তোমাৰ বিস্তৃত জীৱিকাৰ উপায়।’ নাগৰিকৰ উপহাসবাণীলৈ ক্ৰোধ নকৰি ধীৱৰে গম্ভীৰভাৱে উত্তৰ দিলে; ‘নিজৰ জন্মগত যি বৃত্তি সি নিন্দনীয় হলেও তাক ত্যাগ কৰা উচিত নহয়। অনু-কম্পাশীল কোমল-হৃদয় বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণেও পশু-বধ-কাৰ্য নিৰ্ভৰ হলেও তাৰ অনুষ্ঠান নকৰাকৈ নাথাকে।’ ধীৱৰৰ জীৱন-বৰ্ণনাত এহাতে

১. ইহানীয়েৰ সাক্ষতকল্প শ্ৰেষ্ঠিনো হুহিত। নিবৃত্তপুংগৱনা আৱান্ত প্ৰয়তে
(শকুন্তলা বৰ্ষ অঙ্ক)

২. তং জ্ঞানপণ্যং বণিকং বৱন্তি। (মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ১।১৭)

যিদৰে কবিৰ সহানুভূতি প্ৰকাশ পাইছে সেইদৰে আন হাতে তেওঁৰ সময়ত সমাজৰ লোকসকলে যে গুৰুখানুগ্ৰহে চলি অহা নিজৰ জন্মগত জীৱিকা নিৰ্বাহৰ উপায়ক সসজ্জমে বৰণ কৰি লৈছিল সেই কথাও পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে।

‘বয়ুৰংশৰ’ পঞ্চদশ সৰ্গত^১ বৰ্ণ-ধৰ্মৰ বিপৰীত আচৰণ কৰা শশুক নামৰ এজন শূদ্ৰ-বৰ্ণৰ লোকৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিহিত নিয়মানুসাৰে শূদ্ৰ বৰ্ণৰ লোকৰ পক্ষে বেদ অধ্যয়ন আৰু তপস্তাৰ আচৰণ নিষিদ্ধ। স্বৰ্গ কামনা কৰি শশুকে কঠোৰ তপস্তা কৰিছিল আৰু এই বৰ্ণ-বিকল্প আচৰণৰ বাবে তেওঁ ৰামচন্দ্ৰৰ হাতত প্ৰাণ হেৰুৱাব লগা হৈছিল। বৰ্ণ-বিৰোধী কাৰ্যকে সমাজৰ অমঙ্গলৰ অন্ততম কাৰণ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। অকাল মৃত্যু-বৰ্জিত ৰামৰাজ্যত শশুকৰ তপস্তাই ব্ৰাহ্মণ-পুত্ৰৰ অকাল মৃত্যুৰ কাৰণ বুলি শশুকক মৃত্যু দণ্ড দিয়া হৈছিল।

উপৰি-উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো স্পষ্টকৈ বুজা যায় যে কালিদাসৰ সমাজখন আছিল বৰ্ণাশ্ৰমী সমাজ আৰু এই সমাজৰ বৈশিষ্ট্য আছিল দশ সংস্কাৰৰ বিধান। এই দশ সংস্কাৰ হ’ল—গৰ্ভাধান, পুংসৱন, সৌমন্তোন্নয়ন, জাতকৰ্ম, নামকৰণ, নিষ্কামণ, অন্নপ্ৰাশন, চুড়াকৰ্ম, উপনয়ন আৰু বিবাহ। এই দশবিধ সংস্কাৰ প্ৰাচীন কালৰপৰা ধৰ্মৰ অন্ততম অঙ্গ হিছাপে চলি আছিল। কালিদাসৰ সাহিত্যত এই আটাইবোৰ সংস্কাৰৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়। কবিৰ সাহিত্যত উল্লিখিত সংস্কাৰসমূহৰহে ইয়াত আলোচনা কৰা হ’ব।

সামাজিক দৃষ্টিকোণৰপৰা এই দশ সংস্কাৰৰ ভিতৰত বিবাহ বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ; কিয়নো সমাজ-বন্ধনৰ বাবে বিবাহৰ স্থান প্ৰথম।

সমাজৰ শৃংখলা বন্ধাৰ একমাত্ৰ উপায় বিবাহ-প্ৰথা। বিবাহে

১. সহজং কিম বহ্বিনিমিতং ন খলু তৎকৰ্ম স্বিবৰ্ত্তনীয়ম্।

পত্তমাবৰ্ণকৰ্মদাকণোহমুৰুক্ষ্যামৃদুবেৰ শ্লোকিঃ ॥ (শকুন্তলা ৩।১)

২. বয়ুৰংশ ১৫।৪২-৫২

সমাজৰ নব-নাৰীৰ নৈসৰ্গিক স্বৈৰাচাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। পাশ্চাত্য দেশৰ দৰে হিন্দুৰ বিবাহ-প্ৰথা কেৱল সামাজিক চুক্তি নহয়; ই পবিত্ৰ ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান, মানৱ জীৱনৰ প্ৰধান কৰ্তব্য। পুত্ৰ সন্তানৰ কামনাৰে হিন্দুসকল বৈবাহিক সম্বন্ধত আৱদ্ধ হৈছিল। কাৰণ, তেওঁলোকৰ মতে ধৰ্মানুসাৰে বিবাহিতা পত্নীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰই পিতৃ দানৰ প্ৰকৃত অধিকাৰী। পিতাকক পুণ্যমক নবকৰণৰা ত্ৰাণ কৰা বাবে সন্তানক পুত্ৰ বোলা হয়। পুত্ৰ-লাভেই হিন্দুৰ বিবাহৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। হিন্দুৰ ধৰ্ম-শাস্ত্ৰৰ মতে^১ বিবাহ আঠ প্ৰকাৰৰ; যেনে, ব্ৰাহ্ম, দৈৱ, আৰ্ষ, আশ্বৰ, গান্ধৰ্ব, প্ৰাজাপত্য, বাক্স, আৰু পৈশাচ।

(১) ব্ৰাহ্ম : যি বিবাহত কন্যাদাতাই বিজ্ঞা, বুদ্ধি, বংশাদিৰ বিষয়ে সন্নিবেশ সন্ধান লৈ বিবাহৰ কাৰণে চৰিত্ৰবান দৰাক আৰ্হিত কৰি শাস্ত্ৰৰ বিধানানুসাৰে সালংকৃত কন্যাক দান কৰে সেই বিবাহৰ নাম ব্ৰাহ্ম-বিবাহ। এই প্ৰথা প্ৰথমে কেৱল ব্ৰাহ্মণসকলৰ মাজতে আৱদ্ধ আছিল; পিছত ব্ৰাহ্মণেৰ বৰ্ণৰ লোকেও ইয়াক অনুসৰণ কৰে।

(২) দৈৱ : যি বিবাহত কন্যাৰ পিতাকে যজ্ঞাদি কাৰ্যত পুৰোহিত ৰূপে নিযুক্ত ব্ৰাহ্মণক কন্যাদান কৰে তাক দৈৱ-বিবাহ বোলে।

(৩) আৰ্ষ : যদি কন্যাক পিতাকে ধৰ্ম-কাৰ্যৰ বাবে দৰাৰপৰা ছুটা বুৰত গ্ৰহণ কৰি বিধি অনুসাৰে কন্যা সম্প্ৰদান কৰে তেতিয়া তাৰ নাম হয় আৰ্ষ বিবাহ।

(৪) আশ্বৰ : যি বিবাহত কন্যাৰ পিতাকে নিজ ইচ্ছাবে শুদ্ধ বা ধন গ্ৰহণ কৰি কন্যা দান কৰে তাক আশ্বৰ বিবাহ বোলে।

(৫) গান্ধৰ্ব : যথাৰীতি বৈবাহিক অনুষ্ঠানৰ পূৰ্বেই দৰা-কন্যাৰ পৰস্পৰৰ সন্মতিত প্ৰণয়পূৰ্বক যি বিবাহ অনুষ্ঠিত হয় তাক গান্ধৰ্ব বিবাহ বোলে।

(৬) প্ৰাজাপত্য : যি বিবাহত কন্যাৰ পিতাকে দৰাক 'জাগতিক

১. ব্ৰাহ্মো বৈৱৰ্ত্তথৈৱাৰ্ষঃ প্ৰাজাপত্যন্তথাম্বৰঃ।

গান্ধৰ্বো বাক্সশ্চৈৱ পৈশাচশ্চাষ্টমোহধৰঃ। (মহু ৩।২১)

আৰু পাৰমাৰ্থিক কৰ্তব্য পালন কৰিবলৈ তোমালোক হুয়ো মিলিত হোৱা’—এনে অভিপ্ৰায়েৰে কণ্ঠা সম্প্ৰদান কৰে তাক প্ৰাজাপত্য বিবাহ বোলে।

ব্ৰাহ্ম আৰু প্ৰাজাপত্য বিবাহৰ পাৰ্থক্য হৈছে—ব্ৰাহ্ম বিবাহত দৰা নিজে পাণিগ্ৰহণৰ প্ৰাৰ্থী হয়, প্ৰাজাপত্যত কিন্তু দৰা প্ৰাৰ্থী নহয়।

(৭) বান্ধুস : যি বিবাহত কণ্ঠাৰ পিতা-মাতাৰ কণ্ঠাদানৰ অসম্মত সন্মুখ তেওঁলোকক বা তেওঁলোকৰ পক্ষৰ লোকক অমাতুল্যিক অত্যাচাৰ কৰি অইন নালাগে বাধাদাতাক হত্যা কৰি হ’লেও পৰিণেতাই বলপূৰ্বক কণ্ঠা গ্ৰহণ কৰে তাক বান্ধুস বিবাহ বোলে।

(৮) পৈশাচ : নিজাত অভিভূতা, মদ্যপানত প্ৰমত্তা, নাইবা উন্মত্তা নাৰীৰে সৈতে নিৰ্জন ঠাইত বিবাহৰ কাৰ্য সম্পাদিত হ’লে তাক পৈশাচ বিবাহ বোলা হয়। এই আঠপ্ৰকাৰ বিবাহৰ ভিতৰত পৈশাচ বিবাহেই অধম বিবাহ।^১

এই আঠপ্ৰকাৰ বিবাহৰ ভিতৰত কালিদাসৰ সাহিত্যত কেৱল ব্ৰাহ্ম, প্ৰাজাপত্য, গান্ধৰ্ব আৰু স্বয়ংবৰ প্ৰধাৰে সংঘটিত বিবাহবহে উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে কবিৰ সময়ত আনবোৰ বৈবাহিক প্ৰধাৰ প্ৰচলন নাইকিয়া হৈছিল। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজত প্ৰচলিত বিভিন্ন ধৰণৰ বৈবাহিক প্ৰধানে লক্ষ্য কৰিলে এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে সমাজৰ ক্ৰম-বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰত বিভিন্ন ধৰণৰ বৈবাহিক প্ৰধাৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। সমাজৰ আদিম অৱস্থাত বান্ধুস আৰু পৈশাচ বিবাহৰ প্ৰচলন আছিল। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে বান্ধুস প্ৰধাত শাৰীৰিক শক্তি প্ৰয়োগ কৰি বলপূৰ্বক মাক-বাপেকৰ বুকুৰপৰা ছোৱালীক লৈ যোৱা হৈছিল। এনে বিবাহত ছোৱালীৰ সন্মতি নাছিল। পৈশাচ প্ৰধাতো ছোৱালীৰ সন্মতি নাছিল; কিন্তু ঠগ, প্ৰৱৰ্ণনাৰ মাজেৰে ছোৱালীক লৈ গৈ নিজ ঘৰত স্ত্ৰীৰূপে স্থান দিয়া হৈছিল। সমাজত

যেতিয়া মূল্যৰ বিনিময়ত ক্ৰীত দ্ৰব্যৰ দৰে কন্তাৰ বিবাহ সমাপ্ত হৈছিল তেতিয়াই আবিৰ্ভাৱ হ'ল আৰ্ষ বিবাহৰ যুগ। আৰু যেতিয়া সমাজত নাবীদকলৰ মানসিক বৃত্তিৰ উন্নতি ঘটিল, শিক্ষাৰ পোহৰ পালে, স্বাধীনভাৱে চিন্তা কৰাৰ ক্ষমতা লাভ কৰিলে, তেতিয়া আহিল গান্ধৰ্ব বিবাহৰ যুগ। ছোৱালীবিলাক নিজৰ অভিকৃতি অনুসাবে নিজৰ পতি নিৰ্বাচন কৰিব পৰা হ'ল। যুৱক-যুৱতী উভয়ৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি পৰস্পৰৰ আন্তৰিক আকৰ্ষণেই গান্ধৰ্ব বিবাহৰ মূল, ই উভয়ৰে সংগম-ইচ্ছাৰে প্ৰণোদিত। আৰু উভয়ে স্বামী-স্ত্ৰীৰূপে জীৱন যাপন কৰিবলৈ সন্মত হ'লেই যথেষ্ট। ইয়াত ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানৰ কোনো অৱকাশ নাই। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত স্ত্ৰী বা পুৰুষৰ কোনো বন্ধু বা বান্ধৱীক সাক্ষী কৰি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ গলত মাল্য দান কৰিছিল। পিতা-মাতা নাইবা আত্মীয়-স্বজনৰ অবিজ্ঞাতে অনুষ্ঠিত হ'লেও এই বিবাহ নিন্দনীয় নাছিল বৰং পিতা-মাতাই তাক অনুমোদন কৰিছিল, আৰু শেষত ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানেৰে সংশোধিত কৰি বিবাহৰ পূৰ্ণ মৰ্যাদা দিয়া হৈছিল। কৃত্ৰিয়সকলৰ পক্ষে এই বিবাহ শ্ৰেষ্ঠ বুলি সমাজত স্বীকৃত হৈছিল : 'কৃত্ৰিয়স্ত তু গান্ধৰ্ব'। দ্বিৱাহ উচ্যতে'। এই দ্বিৱাহ বিশ্বাস আৰু দায়িত্বশীলতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

কালিদাসৰ সময়ত গান্ধৰ্ব বিবাহৰ প্ৰচলন আছিল। এই বিবাহ সম্বন্ধে কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে : 'বহু বাজৰ্হি কন্তাৰ গান্ধৰ্বমতে বিবাহ সম্পাদিত হৈছে আৰু পিতৃসকলে তাক অনুমোদন কৰা বুলি শুনা যায়।'২

শকুন্তলা আৰু দ্ৰুপদ্যন্তৰ বিবাহ গান্ধৰ্ব ৰীতিৰে সম্পাদিত

১. ইচ্ছাভোগ্যলংঘনোপায়ঃ কন্তায়ান্ত ববন্ত চ।

গান্ধৰ্বঃ স তু বিজ্ঞেয়ো বৈখুনঃ কাশ্যপন্তৰঃ ॥ (মহু ৩।৩২)

২. গান্ধৰ্বেণ বিবাহেন বহুব্যা বাজৰ্হিকন্তকাঃ।

ক্ৰয়ন্তে পৰিণীতাস্তাঃ পিতৃভিন্দ্ৰাভিনন্দিতাঃ ॥ (শকুন্তলা ৩।২১)

হৈছিল।^১ এই বিবাহ শকুন্তলাৰ পিতা মহৰ্ষি কথৰ অবিজ্ঞাতে সম্পাদিত হ'লেও মহৰ্ষিয়ে ডাক সাদৰে অনুমোদন কৰিছিল।^২ তথাপি বজা ছবাস্তই যেতিয়া শকুন্তলাক বিবাহিতা ভাৰ্যা বুলি গ্ৰহণ নকৰি প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে তেতিয়া এই গান্ধৰ্ব বিবাহ (love marriage) সম্বন্ধে যেন কবিৰ নিজস্ব অভিমত শাৰ্ঙ্গ'বৰৰ মুখেদি প্ৰকাশ পালে : 'অবাধিত চপলতাই এই দৰেই দক্ষ কৰে—এই কাৰণে গোপন মিলন ভাবি-চিন্তি কৰা উচিত। মন নোপোৱা মানুহেৰে সৈতে সস্ত্ৰীতি কৰিলে সি শক্ৰতাত পৰিণত হয়।'^৩

কবিয়ে গান্ধৰ্ব বিবাহৰ বিষয় পৰিণাম দৰ্শোৱাত এইটো অনুমান হয় যে তেওঁৰ সমাজত এই বিবাহৰ প্ৰতি মানুহৰ আস্থা তেনেই নাইকিয়া হৈছিল। আস্থাহীন বস্তু সমাজত ভিত্তি থাকিব নোৱাৰে।

গান্ধৰ্ব বিবাহৰ লগে লগে সমাজত আন এবিধ বিবাহৰ প্ৰচলন আছিল। সেয়া হ'ল স্বয়ংবৰ বিবাহ। এই বিবাহত অকল কণ্ঠাই নিজস্ব অভিকটি মতে কস্তাৰ পাণি-গ্ৰহণেচ্ছা বহু প্ৰাৰ্থীৰপৰা এজনক বৰণ কৰি লৈছিল। অতীজৰপৰাই কত্ৰিয়সকলৰ মাজত স্বয়ংবৰ (স্বয়ংবৰণম্, স্বয়ংক্ৰিয়েতেহস্মিন্নিতি স্বয়ংবৰঃ (choice marriage) বিবাহৰ বিশেষভাবে প্ৰচলন আছিল। এই বিবাহত গান্ধৰ্ব বিবাহৰ দৰে কোনো গোপনীয়তা বা চুক্তিবদ্ধতা (marriage contract) নাছিল। ই বোধোচিতভাৱে কস্তাৰ পিতৃ-গৃহত স্বয়ংবৰ সভাত প্ৰকাশ্তে অনুষ্ঠিত হৈছিল আৰু স্বয়ংবৰ সভালৈ উপযুক্ত

১. অননুয়া—হজা পিৰংবদে যজ্ঞপি গান্ধৰ্বেণ বিধিমা নিবৃত্তকল্যাণা

শকুন্তলাহুৰুপভৰ্গুগামিনী সংবৃত্তা... (শকুন্তলা চতুৰ্থ অঙ্ক)

২. শাৰ্ঙ্গ'বৰঃ—যন্নিধঃ সময়াহিমাং মদীয়াং হৃহিতবং ভৱানুপায়ন্ত
ভয়মা প্ৰীতিবতা বুৰয়োবহুজাতম্। (শকুন্তলা পঞ্চম অঙ্ক)

৩. অতঃ পবীক্য কৰ্তব্যং বিশেষাংসংগতং বহঃ।

অকাঙ্ক্ষয়ৈবেকং বৈবীতৰতি নৌকবন্ ॥ (শকুন্তলা ৪:২৪)

প্ৰাৰ্থীক নিমন্ত্ৰণ জনোৱা হৈছিল। নিমন্ত্ৰিত প্ৰাৰ্থীসমূহ স্বয়ংবৰ-সভাৰ কিছুদিন আগেয়ে আহি কছাৰ পিড়-গৃহত উপস্থিত হোৱাৰ ব্যৱস্থা আছিল। নিৰ্ধাৰিত দিনত অল্পাধিক হোৱা স্বয়ংবৰ-সভাত উপস্থিত থকা কুমাৰসমূহৰপৰা স্বয়ংবৰা কছাই নিজৰ অভিকটি অনুসাৰে এজনক পতিকপে নিৰ্বাচন কৰি কৰ্ণত পুষ্পমাল্য প্ৰদান কৰিছিল। কপৱতী কুমাৰীৰ পক্ষে এই স্বয়ংবৰ প্ৰথাই আছিল পাণি-গ্ৰহণৰ বিশেষ সন্মানাৰ্থ প্ৰথা।

কালিদাসৰ সমাজত এই স্বয়ংবৰ প্ৰথাৰ বিশেষ আদৰ আছিল। কবিয়ে 'বসুন্তঃশ'ৰ ষষ্ঠ সৰ্গত স্বয়ংবৰ প্ৰথাৰ এটি চিৰস্মৰণীয় আৰু চিত্তাকৰ্ষক চিত্ৰ আঁকিছে। এইখনেই আছিল বিদৰ্ভৰাজৰ অনুজা ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰ।

দেশ-বিদেশৰ যুৱবাজসকল সুনন্দৰ সাজ-সজ্জাৰে সুসজ্জিত হৈ বাজোচিভাৱে অলংকৃত সিংহাসনত শ্ৰেণীবদ্ধভাৱে বহি আছে। গভীৰ ধ্বনিৰে মঙ্গল শংখ নিনাদিত হ'ল। বধু-বেশে সুশোভিতা ইন্দুমতী স্বয়ংবৰ-কক্ষত প্ৰৱেশ কৰিলে। লগত বান্ধৱী সুনন্দা। সুনন্দাই উপস্থিত ৰাজকুমাৰসকলৰ ইজনৰ পিছত সিজনৰ বিশেষ বিশেষ গুণ, বংশমৰ্যাদা আৰু অস্তাত্ম কীৰ্তি-কলাপ যথাযথভাৱে বৰ্ণনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সুনন্দাৰ কৰ্তব্য ৰাজকুমাৰসকলৰ যথার্থ গুণ বৰ্ণনা কৰা। ইয়াত কোনো এজনৰ প্ৰতি কোনোকপ পক্ষপাত নাই, নাইবা সুনন্দাৰ বচন-ভঙ্গীৰে ৰাজকুমাৰীৰ নিজস্ব কচিৰ ওপৰত কোনো ৰূপ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰাৰ প্ৰচেষ্টাও নাই। কবিয়ে সুনিপুণ-ভাৱে সুনন্দাৰ বক্তব্যক পক্ষপাতীৰ বা প্ৰলোভনৰ দোষে স্পৰ্শ কৰিবলৈ দিয়া নাই; কিয়নো পক্ষপাতীৰ, প্ৰলোভন বা প্ৰভাৱে স্বয়ংবৰৰ পৱিত্ৰতা বা প্ৰকৃত তাৎপৰ্য নষ্ট কৰে।

সুনন্দাই বৰ্ণনা কৰা ৰাজকুমাৰসকলৰ গুণাত্মকীৰ্তন শুনি ইন্দুমতীয়ে ইজনৰ পিছত সিজন কুমাৰক অতিক্ৰম কৰি গভীৰভাৱে আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে আৰু এসেদৰে আগ বাঢ়ি গৈ বসুন্তঃশৰ প্ৰথম

ওচৰত উপস্থিত হ'ল। অজব অনিন্দ্যসুন্দৰ কান্তি দেখি ৰাজকুমাৰীৰ মুখমণ্ডলত সঞ্চাৰ হ'ল এক অপূৰ্ণ প্ৰেৰণা। এনে ক্ষেত্ৰত ইন্দুমতীৰ মনৰ অতিপ্ৰায় বুজিবলৈ সন্দেহ নহ'ল। ইয়াত ইন্দুমতীৰ মনৰ গতি-বিধি আৰু আন্তৰিক অনুৰাগ লক্ষ্য কৰি বচন-পটীয়াসী সুনন্দাই অজব ইতিবৃত্ত আৰু গুণসামগ্ৰীৰ বিস্তৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াত সুনন্দাৰ পক্ষপাতিত্ব নাই, আছে কেৱল কুমাৰীৰ নিজস্ব অভিকচিৰ প্ৰতি সমৰ্থন। ৰাজকুমাৰী ইন্দুমতীয়ে ধাত্ৰীৰ হাতেৰে বহুন্দন অজব কঠিত মৃত্ত অনুৰাগৰ দৰে সংবৰণ-মাল্য প্ৰদান কৰালে। এয়া হ'ল আদৰ্শ স্বয়ংবৰ প্ৰথা। এয়ে স্বাভাৱিক আৰু প্ৰকৃত স্বয়ংবৰ।

কবিৰ সাহিত্যত আন এবিধ স্বয়ংবৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াত দৰা নিৰ্বাচনত কস্তাৰ প্ৰাধান্য নাই। ই প্ৰতিযোগিতামূলক। কস্তাৰ পিঠাকে কস্তাদানৰ কাৰণে প্ৰতিযোগিতাৰ ব্যৱস্থা কৰে আৰু সেই বিষয়ে জাননী দিয়ে। সেই পৰীক্ষামূলক প্ৰতিযোগিতাত যিয়েই উত্তীৰ্ণ হয় তেওঁকে কস্তাদান কৰা হয়। এইদৰে ধনুৰ্ভঙ্গ-পণেৰে অনুষ্ঠিত হৈছিল সীতাৰ স্বয়ংবৰ। এই স্বয়ংবৰত ৰামচন্দ্ৰই হৰদম্ভ ভঙ্গ কৰি সীতাক ভাৰ্ষাকপে লাভ কৰিছিল। কবিয়ে 'বহুসংলব' একাদশ সৰ্গত ইয়াৰ বৰ্ণনা দিছে।

এই ধৰণৰ স্বয়ংবৰ প্ৰথা সমাজত স্থায়ী হ'ব নোৱাৰিলে, কাৰণ এই প্ৰথাত দুটা প্ৰধান দোষ দৃষ্ট হয়। প্ৰথম, প্ৰতিযোগীসকলৰ মাজত চিৰ দিনৰ বাবে বিদ্বেষৰ সৃষ্টি, আৰু আনটো হ'ল, কস্তাৰ অভিকচিৰ প্ৰতি অবজ্ঞা প্ৰকাশ। কস্তাৰ অভিকচিৰ বিৰুদ্ধে সম্পন্ন হোৱা বিবাহ কোনো দিনে সুখাবহ হ'ব নোৱাৰে। সামাজিক দৃষ্টিৰপৰা এই বিবাহ অশোভনীয় বুলি ধৰা হৈছিল।

স্বয়ংবৰ প্ৰথাৰে দৰা নিৰ্বাচিত হ'লেও শেষত ব্ৰাহ্ম বা ব্ৰাহ্মপত্ন্য বিধান অনুসাৰে বিবাহৰ কাৰ্য সমাধা কৰা হৈছিল। 'কুমাৰ-সম্ভৱ'ত শিৱ-পাৰ্বতীৰ আৰু 'বহুসংল'ত অজ-ইন্দুমতীৰ বিবাহ পূৰ্ণসুখৰ নিয়মা-

দুসাৰে স্পৰ্শপন্ন হৈছিল। প্ৰাজাপত্য আৰু ব্ৰাহ্ম বিবাহে অতি ভজোচিত বুলি সমাজত সমাদৰ লাভ কৰিছিল। এনে ধৰণৰ বিবাহত কণ্ঠ্যক সালংকৃত্য কৰি ধৰ্ম-ভাৱেৰে দৰাক সম্প্ৰদান কৰা হৈছিল। এই দানৰ কোনো প্ৰতিদান বিচৰা হোৱা নাছিল। ই সম্পূৰ্ণ আধ্যাত্মিক-ভাৱে অনুষ্ঠিত হৈছিল। যৌনস্পৃহা বা ধনলিপ্সাৰ কোনো অন্তৰ্কাশ ইয়াত নাছিল। সেই কাৰণে এনে ধৰণৰ বিবাহেই আজিও সমাজত আদৰণীয় আৰু সন্মানাৰ্হ হৈ আছে।

কালিদাসৰ সমাজত প্ৰচলিত হিন্দুৰ বিবাহৰ আন এটি উল্লেখনীয় বিষয় হৈছে সৰ্বৰ আৰু অসৰ্বৰ বিবাহ।

এক বৰ্ণৰ ভিতৰত সংঘটিত হোৱা বিবাহক সৰ্বৰ (সমান বা একে বৰ্ণ যাব) বিবাহ বোলা হৈছিল। ব্ৰাহ্মণ কণ্ঠ্যৰে সৈতে ব্ৰাহ্মণৰ, ক্ষত্ৰিয় কণ্ঠ্যৰে সৈতে ক্ষত্ৰিয়ৰ, সেইদৰে বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ কণ্ঠ্যৰে সৈতে ক্ৰমে বৈশ্য আৰু শূদ্ৰবৰ্ণৰ লোকৰ বিবাহকে সৰ্বৰ বিবাহ বোলা হৈছিল, আৰু বৰ্ণান্ধৰৰ মাজত সংঘটিত হোৱা বিবাহকে অসৰ্বৰ বিবাহ বোলা হৈছিল। প্ৰাচীন ভাৰতত অসৰ্বৰ বিবাহৰ যথেষ্ট প্ৰচলন আছিল। উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকে নিম্ন শ্ৰেণীৰ কণ্ঠ্যক অনায়াসে ভাৰ্য্যাকপে গ্ৰহণ কৰিছিল। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে ব্ৰাহ্মণে ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যৰ কণ্ঠ্য, ক্ষত্ৰিয়ই ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যৰ কণ্ঠ্যক পত্নী-কপে গ্ৰহণ কৰিছিল। মাথোন বৈশ্যই বৈশ্যৰ কণ্ঠ্য আৰু শূদ্ৰই শূদ্ৰৰ কণ্ঠ্য বিবাহ কৰিছিল। কালিদাসৰ সময়তো জাতি বা বৰ্ণ ভেদৰ বান্ধ কটকটীয়া হৈ উঠা নাছিল। তেওঁৰ সমাজতো অসৰ্বৰ বিবাহ অবাধিত গতিৰে প্ৰচলিত হৈ আছিল। 'শকুন্তলা নাটক'ত বজাভূমুদাই শকুন্তলাক পত্নীকপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি মনত সান্ধনা লৈছিল : এওঁ (শকুন্তলা) বোধহয় কুলপতি মহৰ্ষি কণ্বৰ অসৰ্বৰ ভাৰ্য্যাকপৰা ওপজা (কুলপতে বিয়য়সৰ্ব্বকৈঃ সন্তয়া স্মাৎ)। ইয়াৰ দ্বাৰা অসৰ্বৰ বিবাহৰ প্ৰচলন যে সমাজত আছিল তাক নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি। এইখিনিতে আন এটা কথাও অনায়াসে অনুমান কৰিব

পাৰি যে প্ৰতিলোম বিবাহ, অৰ্থাৎ নিম্ন বৰ্ণৰ লোকৰ পক্ষে উচ্চ বৰ্ণৰ কন্যাৰ পাণি-গ্ৰহণ নিষিদ্ধ আছিল; কিয়নো, প্ৰতিলোম বিবাহৰ প্ৰচলন থাকিলে ক্ষুদ্ৰস্তৰ্গে শত্ৰুস্তৰ্গৰ জন্ম-বৃদ্ধান্তৰ পৰিচয় নোলোৱাকৈয়ে বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ উত্থাপিত কৰাত কোনো বাধা নাছিল।

‘বহুবংশ’ত পোৱা যায় বামচন্দ্ৰৰ হাতত পৰাজিত হৈ পৰন্তবামে নিজৰ পৰিচয় ব্যক্ত কৰিলে, ‘আপুনি (বামচন্দ্ৰই) মোৰ মাতৃ-অংশ-সমুত ৰাজনিক ভাব দূৰ কৰি পৈতৃক শাস্ত ভাব অৱলম্বন কৰালে। মোৰ পৰাজয় হ’লেও ইয়াৰ ফল অনিন্দনীয়। গতিকে এই পৰাজয়ক অমুগ্ৰহ বুলিয়ে বিবেচনা কৰিছোঁ।’^১ পৰন্তবামৰ কথাৰ তাৎপৰ্য এই যে, তেওঁৰ শৰীৰ মাতৃৰ পক্ষৰপৰা বজ্জোগণ-প্ৰধান ক্ষত্ৰিয় ধৰ্ম আৰু পিতৃৰ পক্ষৰপৰা সমুগুণ-সম্পন্ন ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মেৰে নিৰ্মিত অৰ্থাৎ তেওঁৰ মাতৃ প্ৰসেনজিতৰ কন্যা ৰেণুকা, গতিকে ক্ষত্ৰিয়া। পিতা জমদগ্নি ব্ৰাহ্মণ। সেই কথা কৰিয়ে স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে, ‘তেওঁ (পৰন্তবাম) যজ্ঞোপৱীত-স্বৰূপ পৈতৃক অংশ আৰু উজ্জল ধনু-স্বৰূপ মাতৃ-অংশ-বিশিষ্ট।’^২ যুদ্ধত পৰাজিত হৈ পৰন্তবামে মাকৰ জাত এৰি পিতৃ-জাত লাভ কৰিবলৈ তপস্তা কৰিছিল। ইয়াৰপৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে অমূলোম বিবাহ ভোঁতয়া সমাজত প্ৰচলিত আছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতত ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য এই তিনি বৰ্ণৰ মাজত উপনয়ন সংস্কাৰ বিহিত আছিল। সেই কাৰণে তেওঁ-লোকক দ্বিজ বোলা হৈছিল। কবিয়ে যজ্ঞোপৱীত ধাৰণ-ৰূপ লক্ষণৰ দ্বাৰা পৰন্তবামৰ পৰিচয় দিয়াত এইটো অসুমান হয় যেন কালিদাসৰ সময়ত আজিকালিৰ দৰে অকল ব্ৰাহ্মণসকলেহে যজ্ঞোপৱীত ধাৰণ কৰিছিল। সি বিয়েই নহওক লাগিলে আমাৰ

১. ৰাজস্বৰূপৰ মাতৃক পিতৃবৰ্ণি গণিতঃ শব্দং যদা।

বহুবংশিকলো যম স্মা নিগ্ৰহোহপ্যমুগ্ৰহীকৃতঃ। (বহু ১১।২০)

২. পিতৃবংশমুপৱীতলক্ষণং মাতৃকং চ ধনুৰ্জিতং যদং। (বহু ১১।৩৪)

বক্তব্য হৈছে, ব্ৰাহ্মণে ক্ষত্ৰিয় ভাৰ্য্য গ্ৰহণ কৰা ব্যৱস্থা প্ৰচলিত
যে আছিল তাক সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি।

মহাবাজ দশবধে তমসা নদীৰ জলাহৰণ কৰা অৰি কুমাৰক
তুল্যক্ৰমে শব্দভেদী শব্দ নিষ্কপ কৰি আহত কৰিলে। পিতা,
পিতা বুলি কাতৰ স্বৰে চিঞৰি উঠা বালকৰ কৰুণ আৰ্ত্তনাদ
তিনি বজা আগুৱাই গ'ল আৰু অশ্বৰূপৰা অবতৰণ কৰি সেই
শব্দবিদ্ধ বালকক আত্ম-পৰিচয় দিবলৈ ক'লে। অক্ষুটস্বৰে বালকে
ক'লে, “মই দ্বিজেন্দ্ৰৰ তপস্বিসুত ! অৰ্থাৎ, মই দ্বিজৰ্ণ সন্তুত নহওঁ,
বৈশ্ব তাপস-পুত্ৰ।”^১

চতুৰ্ণৰ ভিতৰত প্ৰথম তিনিবৰ্ণক দ্বিজ আৰু তাৰ বাহিৰে
সমাজৰ আন সকলোকে সাধাৰণতে দ্বিজেন্দ্ৰৰ বুলি অভিহিত কৰা
হৈছিল। সেই বালকৰ পিতা বৈশ্ব আৰু মাতৃ শূদ্ৰা। বৈশ্ব পতি
আৰু শূদ্ৰা ভাৰ্য্যৰ সংসৰ্গত উৎপন্ন হোৱা লোক ‘কৰণ’ অৰ্থাৎ
মিশ্ৰ বৰ্ণ বুলি পৰিগণিত হৈছিল, যদিও বা সাধাৰণতে তেওঁলোক
দ্বিজেন্দ্ৰৰ বুলিয়েই পৰিচিত আছিল। সেই কাৰণে বালকে নিজকে
দ্বিজেন্দ্ৰৰ তপস্বিসুত বুলি আত্ম-পৰিচয় দিছিল। এই সম্পৰ্কে
ৰামায়ণৰ^২ মত একে।

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত ৰাণী ধাৰিণীৰ ভায়েক বীৰসেনক
‘বৰ্ণাৱৰ’^৩ (inferior by caste) বুলি কোৱা হৈছে। তাৰ দ্বাৰা
বীৰসেন যে ধাৰিণীৰ পিতাকৰ কোনো বৈশ্য বা শূদ্ৰবৰ্ণৰ

১. তদৈ দ্বিজেন্দ্ৰতপস্বিসুতঃ খলন্তিৰাশ্মানবক্ষৰপদৈঃ কণ্ঠান্যবতুৰ্হ।

(বমু ২।৭৬)

২. ব্ৰহ্মহত্যাকৃতং পাপং হৃদয়াবপনীৰতাম্।

ন দ্বিজাতিবহং ৰাজশ্ৰী ভূস্তে মনসো ব্যথা।

শূদ্ৰাৱশশি বৈশ্ণৱ জাতো জনপদাধিপ। (ৰামায়ণ)

৩. বকুলাবলিকা—অতি দেৱ্যা বৰ্ণাৱৰো ভ্ৰাতা বীৰসেনো নাম।

.....তেন শিৱাৱিকাৰে বোণোৱাং ৰাবিকৈতি ভগিনী উপায়নং প্ৰেৰিতা।

(মালবিকা-প্ৰথম অঙ্ক)

পত্নীৰূপৰা ওপজা তাক অনুমান কৰিব পাৰি। এই বীৰসেনেই মালবিকাক ভনীয়েক ধাৰিণীলৈ উপহাস হিছাপে দিছিল যাতে মালবিকাই শিল্প-বিজ্ঞা শিকিব পাৰে।

উপৰি-উক্ত কথাৰপৰা এইটো নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি যে প্ৰাচীন ভাৰতত অসম্বৰ্ণ বিবাহ (intercaste marriage) প্ৰচলিত আছিল। আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে উচ্চ বৰ্ণৰ লোকে সম্বৰ্ণ (নিম্ন বৰ্ণ) বা তেওঁতকৈ নিম্ন বৰ্ণৰ লোকৰ ছোৱালী অবাধে বিবাহ কৰিছিল। এই ধৰণৰ বিবাহকে অনুলোম (born in due gradation) অৰ্থাৎ উচ্চ বৰ্ণৰ পুৰুষেৰে সৈতে নিম্ন বৰ্ণৰ তিৰোতাৰ বিবাহকে অনুলোম বিবাহ বোলা হৈছিল।

ইয়াৰ বিপৰীতে অৰ্থাৎ উচ্চ বৰ্ণৰ তিৰোতাৰে সৈতে নিম্ন বৰ্ণৰ পুৰুষৰ বিবাহ হ'লে তাক প্ৰতিলোম বিবাহ বোলা হৈছিল। কালিদাসৰ সমাজত প্ৰতিলোম বিবাহৰ প্ৰথা প্ৰচলিত নাছিল। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, 'শকুন্তলা' নাটকত বজা দৃশ্যটোই কৈছিল, শকুন্তলা ব্ৰাহ্মণ কন্যা হ'লে, অগ্নিৰ দৰে স্পৰ্শকৰ্ম হ'ব নোৱাৰে। শকুন্তলা বিমানলৈ কপৱতী নহওক লাগিলে ব্ৰাহ্মণ কন্যা হোৱা হেঁতেন দৃশ্যন্তৰ পক্ষে শকুন্তলাৰ প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী হোৱাৰ আশা বিদূৰ হ'লহেঁতেন। যেতিয়া বজাই সন্দেহ নোহোৱাকৈ জানিব পাৰিলে, শকুন্তলা ক্ষত্ৰিয়-সন্তৱা তেতিয়া বজাই মনক সাধনা দি কৈ উঠিল : 'ভৱ হৃদয় সাভিলাং সংপ্ৰতি সন্দেহনিৰ্ণয়ো জাতঃ।' সেয়েহে হাতেৰে স্পৰ্শ কৰিব নোৱৰা অগ্নিৰ ঠাইত শকুন্তলা হ'ল হাতত তুলি ল'ব পৰা স্পৰ্শামৃত-বস্তু। এই দৃষ্টান্তৰপৰা বুজা যায়, প্ৰতিলোম বিবাহৰ প্ৰথা প্ৰচলিত নাছিল।

কালিদাসৰ সময়ত বিবাহৰ যিবোৰ বিভিন্ন প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল তাৰ উল্লেখ কৰা হ'ল। এতিয়া বিবাহ ধৰ্মীয় সংস্কাৰ হিছাপে সমাজত কিভাৱে অনুষ্ঠিত হৈছিল সেই বিষয়টো চোৱা

যাওক। এই প্ৰসঙ্গত প্ৰথমে ‘বহুব্ৰংশ’ত বৰ্ণিত অজ-ইন্দুমতীৰ বিবাহ-বিধিলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে হিন্দুৰ বিবাহ-সংস্কাৰৰ প্ৰথম অঙ্গুষ্ঠেয় বিধি আছিল—ইন্দুপত্নী শচীৰ পূজা। কবিয়ে ইন্দুমতীৰ স্বয়ংবৰ প্ৰসঙ্গত শচীৰ পূজা সম্পৰ্কে উল্লেখ কৰিছে।^১

শচীৰ পূজা বিধান বৈদিক যুগৰপৰা প্ৰচলিত আছিল। বিবাহিত কন্যা কোনো দিনে যাতে বিধৱা নহয়, সতি-সম্ভৱি আৰু ধন-ধাত্তেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ জীৱন যাপন কৰিব পাৰে, তাৰ কাৰণে সৰ্বপ্ৰথম শচীৰ পূজাৰ বিধান কৰা হৈছিল।

প্ৰাচীন কালত যুৱৰাজসকলে বিয়াৰ দিনা মাইকী হাতীত উঠি কন্যাৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। যুৱৰাজ অজই স্বয়ংবৰ কৰিবপৰা মাইকী হাতীত উঠি গৈ ৰাজভৱনত নুসজ্জিত কৰি ৰখা বিবাহ-মণ্ডপৰ সম্মুখত উপস্থিত হ’ল আৰু কামৰূপৰ ৰজাৰ হাতত ধৰি বাহনৰপৰা নামিল। ৰজা ভোজে নিৰ্দেশ কৰা প্ৰাংগণত প্ৰৱেশ কৰি তেওঁ অতিশয় মূল্যবান সিংহাসনত বহিল আৰু কন্যাদাতা ভোজে প্ৰদান কৰা ৰত্নেৰে (আঙঠিৰে) সৈতে মধুপৰ্ক মিশ্ৰিত অৰ্ঘ্য আৰু পৰিধেয় পাটৰ কাপোৰ এৰোৰ গ্ৰহণ কৰিলে।^২ কালিদাসৰ সময়তো কন্যাৰ পিতৃ-গৃহত সজ্জিত বিবাহ-মণ্ডপৰ সম্মুখত উপস্থিত হোৱা দৰাক কন্যাদাতাই অৰ্ঘ্য, মধুপৰ্ক আৰু পিন্ধিবলৈ এৰোৰ পাটৰ কাপোৰ দি স্বাগত সন্ভাষণ জনোৱা প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। এইদৰে মধুপৰ্কেৰে অৰ্চনা কৰা ব্যৱস্থা আশ্বলায়ন গৃহসূত্ৰত^৩ পোৱা যায়। গৃহস্থৰ ঘৰত উপস্থিত হোৱা সন্মানীয় অতিথি

১. বহুব্ৰংশ ৭।৩

২. ঐ ৭।১৮

৩. ‘বহিষধূমী নপিব’। ৰথলভাভে—আশ্বলায়ন গৃহসূত্ৰ।

অলংকৃত: সিতচ্ছব্ৰোহ্মপদাভিৰ্জাতিবান্ধৱৈ:।

বুভো বহুগৃহং গতা মধুপৰ্কেণপূজিত: ॥ আশ্বলায়ন-কাৰিকা।

আৰু কল্যাণগৃহত সমাগত দৰাক মধুপৰ্কেৰে^১ আগত সন্ভাষণ জনোৱা প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজৰ প্ৰচলিত নিয়ম আছিল।

যুৱৰাজ অজই ভোজপ্ৰদত্ত নৱবস্ত্ৰ পৰিধান কৰিলে। তেতিয়া অন্তঃপুৰ-বক্ষীসকলে অজক ইন্দুমতীৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। ৰাজ-পুৰোহিতে হোমায়িত চিউৰ আহুতি প্ৰদান কৰিলে, আৰু সেই অগ্নিক সাক্ষী কৰি বৰ-বধূৰ সংযোগ ঘটালে। লগে লগে ৰাজকুমাৰ অজই বধূৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিলে। তাৰ পিছত ৰাজকুমাৰে ইন্দুমতীক আগত লৈ সেই শিখা-বিশিষ্ট অগ্নিক প্ৰদক্ষিণ কৰিলে। ইন্দুমতীয়ে বিধিপূৰ্বক যজ্ঞাগ্নি প্ৰদক্ষিণ কৰি তাত মন্ত্ৰপুত লাজাজলি নিক্ষেপ কৰিলে। কল্যাৰ পাণি-গ্ৰহণৰ পিছত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিধানানুসাৰে লাজ-হোম অৰ্থাৎ অগ্নিত আঠৈৰ আহুতি দিয়া প্ৰথা সমাজত প্ৰাচীন কালৰপৰাই প্ৰচলিত হৈ আছে। লাজহোমৰ পিছত ধূম-ভ্ৰাণৰ বিধান গৃহ শাস্ত্ৰত দিয়া আছে। কিছুমানে ইয়াক প্ৰাচীন লোকাচাৰ বুলিও কয়। অগ্নিত আঠৈৰ আহুতি দিয়াৰ পিছত কল্যা-সম্প্ৰদান কাৰ্য সম্পন্ন হ'ল। কল্যা সম্প্ৰদানৰ পিছত সমৱেত স্নাতক আৰু পৌৰবৰ্গই আনন্দমনে স্বৰ্ণময় সিংহাসনত উপবেশন কৰা বৰ-বধূক আৰ্জ চাউল মূৰত দি আলীৰ্বাদ কৰিলে। এইদৰে ভোজে কনিষ্ঠা ভগিনীৰ বিবাহ সংস্কাৰ সমাপ্ত কৰি শেষত যথাক্ৰমণ যৌতুকাদি প্ৰদান কৰি অজক বিদায় দিলে।

‘বহুংৱশ’ৰ অজ-ইন্দুমতীৰ বিবাহতকৈ কবিৰ মহাকাব্য ‘কুমাৰ-সম্ভৱ’ৰ সপ্তম সৰ্গত হৰ-গৌৰীৰ বিবাহ-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত এই সংস্কাৰ সম্বন্ধে সমাজত প্ৰচলিত আন কেতবোৰ অধিক বিৱৰণ পোৱা যায়।

দেৱৰ্ষি অজিৰা প্ৰভৃতিৰ পৰামৰ্শমতে শৈলৰাজ হিমালয় বহু-

১, মধুপৰ্ক—মধুনা। পৃচ্যতে ইতি মধুপৰ্কঃ—দধাদি ত্ৰয়্যপকণকম্। দধি সপিৰ্জজং কোজং সিতা চৈতৈশ্চ পঞ্চভিঃ। প্ৰোচ্যতে মধুপৰ্কঃ। যৈ গাণ্ডিব, ঘি, পাৰী, ঘৌ আৰু চেনি এই পাঁচবিধ বস্তুক সংযোগ কৰিলে মধুপৰ্ক হয়।

বৰ্গেৰে সৈতে মিলি হুহিঙা পাৰ্বতীৰ বিবাহ-দীক্ষা-বিধিৰ অৰ্থাৎ বিবাহ সংস্কাৰ-কৰ্মৰ অনুষ্ঠানত প্ৰবৃত্ত হ'ল।^১ ধৰ্ম-শাস্ত্ৰকাৰ মন্ত্ৰৰ মতে বৈবাহিক সংস্কাৰ জ্ঞানকলৰ পক্ষে উপনয়নৰ স্বৰূপ^২। সেই কাৰণে কবিয়ে বিবাহ-দীক্ষা (বিবাহ এৱ দীক্ষা) বুলি উল্লেখ কৰিছে। সেই বিবাহ অনুষ্ঠিত হ'ল গুৰুপক্ষৰ জামিঞ দোষ বহিত শুভ তিথিত। জামিঞ দোষ সত্বে 'কালিদাস আৰু শিক্ষা' বিষয়ক প্ৰবন্ধত আলোচনা কৰা হেতু ইয়াত তাৰ পুনৰুল্লেখ কৰা নহ'ল। ধৰ্ম-শাস্ত্ৰৰ বিধান অনুসাৰে চূড়াকৰণ, উপনয়ন, গোদান, বিবাহ আদি হিন্দুৰ সংস্কাৰ কাৰ্যসমূহ গুৰুপক্ষৰ শুভ নক্ষত্ৰযুক্ত তিথিত সম্পন্ন কৰা হৈছিল। এই সত্বে 'আখলায়ন-গৃহস্থত্ৰ'ত^৩ বিধান দিয়া আছে। কালিদাসৰ সমাজৰ দৰে আজিও আমাৰ সমাজত বিবাহ আদি সংস্কাৰ কৰ্মসমূহ গুৰুপক্ষৰ শুভ নক্ষত্ৰযুক্ত তিথিতে সম্পাদন কৰাৰ ব্যৱস্থা প্ৰচলিত হৈ আছে। মৈত্ৰমুহূৰ্তত অৰ্থাৎ সূৰ্য উদয়ৰ তৃতীয় মুহূৰ্ততে (এক মুহূৰ্ত=৪৮ মিনিট, গতিকে সূৰ্য উদয়ৰপৰা ১ ঘণ্টা ৩৬ মিনিটত) আৰু চল্লহি যেতিয়া উত্তৰফল্গুনী নক্ষত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিলে তেতিয়া অজিপতিৰ পতি-পুত্ৰৱতী বহুজ্ঞানীসকলে পাৰ্বতীক অলংকাৰ পিন্ধাবলৈ ধৰিলে।^৪ সূৰ্যোদয়ৰ তৃতীয় মুহূৰ্তক মৈত্ৰ-মুহূৰ্ত বোলা হয়। এয়া টীকাৰ মজিনাখৰ মত। আনমতে সূৰ্য দিনটো পৰিভ্ৰমণ কৰি বৃষ্টিৰ বাশিৰ অন্তৰ্গত অনুবাধা নক্ষত্ৰত উপস্থিত হোৱা সময়ক মৈত্ৰ-মুহূৰ্ত বোলে। বৈবাহিক কাৰ্যৰ বাবে উত্তৰ-

১. অথৌবধীনাযধিপন্ত বুধৌ তিথৌ চ জামিঞগুণাঘিতানাম্।

সমেতবহুহিহিবান্স্থতায় বিবাহদীক্ষাবিধিমযতিষ্ঠৎ। (কুমাৰ ৭।১)

২. 'বৈবাহিকে' বিধি: জ্ঞীণামোপনায়নিক: স্তুত: (মন্ত্ৰ ২।৬৭)

৩. উপগয়ন আপূৰ্বমাণপক্ষে কল্যাণে নক্ষত্ৰে চৌলকৰ্ষোপনয়নগোদানবিবাহাঃ।

(আখলায়নগৃহস্থত্ৰ ১।৪।১)

৪. মৈত্ৰে মুহূৰ্তে শশলাহনেন যোগে গতানুত্তৰফল্গুনীম্।

ভস্তা: শৰীৰে প্ৰতিকৰ্ষ চকুৰ্দ্ধ জিৰো বা: পতিপুত্ৰবত্যা: ॥ (কুমাৰ ৭।৬)

কন্তুৱী নক্ষত্ৰ^১ মঙ্গলদায়ক। আজিও আমাৰ সমাজত বিবাহিতা কন্তাক পতিহীনা অৰ্থাৎ বিধৱা দ্বাৰে জোৰণ পিন্ধোৱা আদি মঙ্গল কাৰ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰাটো সাধাৰণতে পছন্দ নকৰে।

তাৰ পিছত পাৰ্বতীয়ে নাভিদেখ আৱৰণ কৰি কৌশেয় (silk) বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি শৰ গ্ৰহণ কৰিলে আৰু বগা সৰিয়হেৰে সৈতে দুৰ্ভাষুৰ ধাৰণ কৰিলে। শাস্ত্ৰকাৰসকলে বগা সৰিয়হক বিপদ বিনাশক বুলি কয়। ব্ৰতাচৰণৰ সময়ত ডিবোতাসকলে দুৰ্ভা-বনক মঙ্গল-বিধায়ক বুলি ফুলেৰে সৈতে শিৰত ধাৰণ কৰে আৰু দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে নিবেদনো কৰে। অৱশ্যে এই শৰগ্ৰহণ প্ৰথা সকলো ঠাইতে সমানভাৱে সমাদৃত নহয়। উচ্চ বৰ্ণৰ বা কন্তাতকৈ অধিক গুণশালী দৰাৰে সৈতে বেতিয়া নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ বিবাহ হয় তেতিয়া সেই কন্তাক নিজ হাতেৰে দৰাৰ কৰ স্পৰ্শৰ অধিকাৰ দিয়া হোৱা নাছিল। সেই কাৰণে তেনে ধৰণৰ কন্তাক শৰ গ্ৰহণ কৰোৱা বিধান ধৰ্ম শাস্ত্ৰত নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। এইক্ষেত্ৰত মহাদেৱৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব হেতু পাৰ্বতীৰ শৰ গ্ৰহণ শাস্ত্ৰসম্মত।

বমণীসকলে লোপ্ৰফুলৰ পৰাগেৰে পাৰ্বতীৰ শৰীৰৰ নিম্নতল অঁতৰালে আৰু ‘কালেশ’ নামৰ গন্ধ জ্বৰোৰে অঙ্গৰাগ সমাপ্ত কৰি স্নানৰ উপযোগী সূতাৰ কাপোৰ পিন্ধাই লৈ চাৰিটা শুদ্ধযুক্ত স্নান গৃহলৈ লৈ গ’ল আৰু তাত সোণৰ কলহৰ জলেৰে মঙ্গল-স্নান সমাপ্ত কৰিলে। স্নানৰ সময়ত মঙ্গল বাজ বাজি উঠিল, মঙ্গল-স্নানৰ পিছত উমাই পতিৰ ওচৰলৈ যোৱাৰ উপযুক্ত ধোত বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিলে। তাৰ পিছত পতিব্ৰতা বমণীসকলে উমাক সেই ঠাইৰপৰা হাতত ধৰি লৈ গৈ এটি মণ্ডপৰ মধ্যবৰ্তী প্ৰসাধন-বেদীৰ ওপৰত সজ্জিত

১. উত্তৰকন্তুৱী—বাৰশনকজ-সিংহৰাশিৰ একপাখ আৰু কন্তাৰাশিৰ তিনিপাখ হৈছে।

২. শৰ: কজিয়াৰ প্ৰাছ: প্ৰডোদো বৈজ্ঞানিকভাৱে।

বসন্ত ৭শা প্ৰাছা সূত্ৰোক্তৰেবদনে। (মহু ৩৪৪)

আসনত পূবমুখী কৰি বহুৱালে। সেই মঙ্গল-মণ্ডপ চন্দ্ৰাতপ-সজ্জিত চাৰিটা স্তম্ভৰ ওপৰত অৱস্থিত। ধূপ প্ৰজ্জলিত হ'ল, দুৰ্গা আৰু ফুলৰ মালা মূৰত পিন্ধোৱা হ'ল আৰু হাতত কোঁতুক-সূত্ৰ বান্ধি দিয়া হ'ল। কোঁতুকৰ অৰ্থ মঙ্গল-সূত্ৰ। সাধাৰণতে এই সূত্ৰ হালধিৰে বজ্জিত কৰি বিবাহৰ পূৰ্বে দবা আৰু কস্তাৰ হাতত বান্ধি দিয়া হয় আৰু বিবাহ হৈ যোৱাৰ তিনি দিন পিছত তাক আঁতৰ কৰা হয়। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত এই সূত্ৰ তিনি দিন বা বাৰ দিন, অইন নানাগে এবছৰলৈকে ধাৰণ কৰা বিধানো আখ্যলায়ন সূত্ৰত পোৱা যায়।

পিছত কোনো বমণীয়ে মাজে মাজে দুৰ্গা সংযোগ কৰা ফুলৰ মালাৰে পাৰ্ৱতীৰ কেশপাশ বান্ধি দিলে; কোনোৱে বা তেওঁৰ অঙ্গত শুক্লবৰ্ণৰ অগক প্ৰদান কৰিলে, আকৌ আন কোনোবাই হাতীৰ দাঁতেৰে নিৰ্মিত অলংকাৰ কাণত পিন্ধাই দিলে। প্ৰাচীন ভাৰতত হাতীৰ দাঁতৰ অলংকাৰ তিবোতাৰ অতি প্ৰিয় আছিল। পাৰ্ৱতীয়ে নতুন ক্ষৌৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি গৃহ-দেৱতাক প্ৰণাম কৰিলে।

বধাসময়ত মহাদেৱ পৰ্বতাদিৰাজ হিমালয়ৰ আলয়ত উপস্থিত হ'ল, নাৰীসমূহে আঠৈ প্ৰক্ষেপ কৰিবলৈ ধৰিলে। বিশিষ্ট অতিথি আৰু দবা কস্তা-গৃহত উপস্থিত হ'লে বয়োৱদ্ধা আৰু কুমাৰীসকলে আঠৈ ছটিয়াই সম্বৰ্দ্ধনা জনোৱা মাজলিক প্ৰথা হিছাপে সমাজত প্ৰচলিত আছিল।

মহাদেৱে অচ্যুতৰ হাতত ধৰি বৃষভবপৰা অৱতৰণ কৰিলে আৰু শৈলবাজৰ অন্তঃপুৰত প্ৰৱেশ কৰিলে। তাত তেওঁ বধাবীতি আসনত উপবেশন কৰি গিৰিৰাজে আহবণ কৰা বস্ত্ৰেৰে সৈতে অৰ্ঘ্য, মধুপৰ্ক আৰু নতুন চুকুল যুগল গ্ৰহণ কৰিলে।^১ ত্ৰিলোচনে নতুন কাপোৰ-ঘোৰ পিন্ধিলে। তেতিয়া তেওঁক বধূৰ সমীপলৈ লৈ যোৱা হ'ল।

১. তত্ৰেখৰো বিট্ঠবভাগ্‌ধখাৱৎসবত্মবৰ্ধ্যং মধুপৰ্ক গৱ্যম্।

নৱে চুকুলে চ নগোপনীতং প্ৰত্যগ্ৰহীৎ শৰ্ৱমম্বৰ্জকম্ ॥ (কুমাৰ ৭।৭২)

হিমালয়ৰ পূবোহিতে উমাৰ হাতৰে সৈতে মহেশ্বৰৰ হাত সংলগ্ন কৰি বৰ-বধূৰ পাণি-সমাগম ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰিলে। ডেউকি উমা-মহেশ্বৰে প্ৰজলিত অগ্নি তিনি বাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰিলে।^১ পিছত বধূৱে সেই প্ৰজলিত অগ্নিত আঠৈৰ আহুতি প্ৰদান কৰিলে। অগ্নিত আঠৈ প্ৰদানক লাজহোম বোলা হয়। অগ্নিত আঠৈ প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা বিবাহ-সংস্কাৰৰ অন্ততম বিধান হিছাপে প্ৰাচীন কালৰপৰাই প্ৰচলিত আছিল। সেই লাজাজলিবপৰা উৎপন্ন হোৱা ধূম গ্ৰহণবো ব্যৱস্থা প্ৰাচীন ধৰ্মশাস্ত্ৰকাৰসকলে বিধান কৰিছে।^২ বধূৰ ধূম গ্ৰহণ চিৰ প্ৰচলিত আচাৰ বিশেষ। পাৰ্বতীয়ে সেই লাজাজলিবপৰা উদ্ভিত শৃগন্ধ ধূম কুল-পূবোহিতৰ নিৰ্দেশমতে মুখলৈ নিবলৈ ধৰিলে (সো লাজ ধূমাজলিমিষ্টগন্ধং শুকপদ্মেশাৰদনং নিনায়)।^৩ এইদৰে লাজ-ধূমৰ জ্ঞান লোৱাৰ পিছত পূবোহিতে উমাক ক'লে, “তোমাৰ বিবাহ-কৰ্মৰ সাক্ষী হ’ল এই অগ্নি। কোনো বিচাৰ নকৰি তুমি তোমাৰ পতি শিৱেৰে সৈতে ধৰ্ম পালন কৰিবা”

বধূঃ বিজঃ প্ৰাহ তন্নৈব ব্ৰহ্মে ব্ৰহ্মিৰ্বিৱাহং প্ৰতি কৰ্মসাক্ষী !

শিৱেন ভৰ্জা সহ ধৰ্মচৰ্যা কাৰ্যা কৰ্মা মুক্তবিচাৰয়েতি ॥^৪

পূৰ্বেউল্লেখ কৰা হৈছে হিন্দুৰ বিবাহ বা পত্নী-পৰিগ্ৰহৰ ঘাই উদ্দেশ্য পতিৰ ধৰ্মকাৰ্যত পত্নীৰ অপবিহাৰ্যভাৱে অংশগ্ৰহণ। প্ৰাচীন ধৰ্মশাস্ত্ৰকাৰসকলৰ মতে ‘সহধৰ্মা-চৰণেই’ হিন্দুৰ বিবাহৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। সেয়েহে হিন্দুৰ বিবাহ-পদ্ধতিত দৰাক অঙ্কশাসন দিয়া হয়—“ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম—এই ত্ৰিবিধ সাধনৰ বেজিক। তুমি……এওঁক (পত্নীক) অতিক্ৰম নকৰিবা” ইয়াৰ উদ্ভৱত দৰাই কয়, “অতিক্ৰম নকৰৌ” (ধৰ্মে

১. ভৌ সম্পত্তী ত্ৰিঃ পৰিৱীৰ্য বহ্মিৰ্ভোক্তাসংস্পৰ্শনিমীলিতাকৌ।

স কাৰয়ামাস বধূ পূবোহান্তম্নি নমিচ্ছাচিবি লাজযোক্ষম্। (কুমাৰ ৭।৮০)

২. লাজাজলিং বিন্ধ্য বৃমাগ্ৰং সমাজিৱ্যেং ইতি। (প্ৰয়োগবৃত্তিকাৰ)

৩. কুমাৰসম্ভৱ ৭।৮১

৪. ঐ ৭।৮৩

চার্ধে চ কামে চ নাতিচবিতব্য। অয়েন্ন—“নাতিচবামি”)। সহধর্ম্য-
চবণ মানসেবে ভার্য। পবিত্রহ কবা হেতু এই বিবাহক প্রাজ্ঞাপত্য
বিবাহ বোলে। আখ্যায়নে কয়, ‘সহধর্ম্য চবত ইতি প্রাজ্ঞাপত্যঃ’।

অগ্নিক প্রদক্ষিণ কবি অৰ্ঘ্যং দৰাই কস্তাক হোমান্নিব চাবিও পিনে
 ঘূৰাই লৈ ঘোৱাব কাৰণে দৰাক পৰিণেতা বোলা হয়। অৱশ্যে
 এইটো বিশেষভাৱে মন কৰিব লগীয়া কথা যে কবিয়ে অজ-ইন্দ্ৰমতী
 নাইবা হৰগৌৰীৰ বিবাহ-বৰ্ণনাৰ কোনো ঠাইতে সপ্তপদী গমনৰ
 কথা উল্লেখ কৰা নাই। অথচ সপ্তপদী গমন সম্পূৰ্ণ নহলে হিন্দুৰ
 বিবাহ সিদ্ধ নহয়। দৰা-কস্তাই একে লগে সাত খোজ কঢ়াকে সপ্তপদী
 গমন বোলে। ইয়াৰ পৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে কালিদাসৰ
 পিছৰ যুগতেহে বিবাহ পদ্ধতিত সপ্তপদী গমনৰ ব্যৱস্থা সমাজত
 অপৰিহাৰ্য হিছাপে পৰিগণিত হৈছিল।

অগ্নি প্রদক্ষিণ কৰাৰ পিছত শব্দৰে ভৱানীক ঐশ্বৰ-দৰ্শনৰ কাৰণে
নিৰ্দেশ কৰিলে।^১ ঐশ্বৰ নক্ষত্ৰৰ দৰ্শন^২ হিন্দুৰ বিবাহ-পদ্ধতিৰ আন এক
অপৰিহাৰ্য অঙ্গ। কতাই ঐশ্বৰ নক্ষত্ৰ বা সেই দিনলৈ লক্ষ্য কৰাৰ
উদ্দেশ্য হ'ল, পতি-কুলত তেওঁ যেন ঐশ্বৰ নক্ষত্ৰৰ দৰে সদায় অবিচলিত
হৈ থাকে।

এইদৰে বিধিগত পুৰোহিতে পাণি-গ্ৰহণ কৰ্ম সমাপ্ত কৰিলে। উমা-
মহেশ্বৰে পদ্মাসনস্থ ব্ৰহ্মাক প্ৰণাম কৰিলে। পিছত সেই বব-বধু
চতুৰ্গোণ বেদোঁলৈ আহি সোণৰ আসনত বহিল, তেতিয়া লোকাচাৰ্য
অনুসৰি তিবোতাৰিলাকে তেওঁলোকলৈ চাউল আৰু দৰ্বা ছটিয়াই

১. ধ্রুবেণ ভক্তা ধ্রুবদর্শনাম্ প্রযুক্ত্যযান। শ্রিয়দর্শনেন।

॥ दृष्टं इत्याननबुद्धयया ह्योनप्रकथी कथयुग्यादाः ॥ (कूमाव १।८६)

২. প্রথমসি প্রদাহং পতিকুলে ভূয়ামস্ । (গোভিলগৃহসূত্র ২।৩।২)

তেতিয়া দବାই କର—

ଏହା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଣୀ ଶ୍ରେଣୀର ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଶିଶୁମାନଙ୍କୁ ଜଗନ୍ତି ।

अवासः पर्वता इमे अवाह्यौ पतिकुले इवम् ॥ इति (अतिः)

৩. জায়াপতী লৌকিকদেবনীরম্বাঙ্গীকিতাবোপগমমতুতাম্ । (কুমাৰ ৭।৮৮)

দিলে। বিবাহৰ অন্তত শব্দৰে পৰ্বতাবিবাহৰ কন্তা উমাক হাতত ধৰি কোঁতুক-গৃহত (শৰ্যা-কন্তত) প্ৰৱেশ কৰিলে। সেই গৃহদ্বাৰত পূৰ্ণ-স্বৰ্ণ কুন্ত। বিচিত্ৰ ফুলেৰে শোভিত সেই গৃহ। ভূতলত বচিত বৰ-বধূৰ শয়ন শৰ্যা।^১ ‘আশ্বলায়ন গৃহসূত্ৰ’ত উল্লেখ কৰিছে যে দৰা-কন্তাই বিবাহৰ পিছত প্ৰথম তিনি বাতি বা দ্বাদশ বাতি দ্ব্যৰ্দ্ধিত শয়ন কৰি ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰত পালন কৰিব লাগে।

দৰা কন্তাই প্ৰথম তিনি বাতি ভূমিত শয়ন কৰাৰ উপৰিও ভেঙ-লোকৰ পক্ষে এই কেইদিন ধৰি কোনো উত্তেজক বস্তু অইন নালাগে। লৱণ আদি ব্যৱহাৰ কৰাও নিষিদ্ধ আছিল^২ অৰ্থাৎ এই তিনি দিন ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰত পূৰ্বাকৈ পালন কৰিব লগীয়া হৈছিল। ভেঙলোকৰ বৈবাহিক জীৱনত যাতে কোনো প্ৰকাৰৰ অশান্তিয়ে দেখা নিদিয়ৈ আৰু দাম্পত্য জীৱন সুখ-সমৃদ্ধিৰে পৰিপূৰ্ণ হয়, তাৰ বাবেই এই বিধান দিয়া হৈছিল। ভূমিত শয়ন আৰু তিনি বাতি ব্ৰহ্মচৰ্য ব্ৰত পালন কৰিব লগীয়া বিধান গৃহসূত্ৰত পোৱা যায়।^৩ শব্দৰে গৃহসূত্ৰৰ এই বিধান পালন কৰিছিল। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ এয়া এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য।

হিন্দুৰ বিবাহৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ’ল—বিবাহৰ পিছত দৰাই কন্তাৰ পিতৃ-গৃহত প্ৰায় এমাহ কাল অতিবাহিত কৰাৰ বিধান আছিল। এই বিধান অনুসৰি কৃতজ্ঞতাৰ শব্দৰে উমাৰে সৈতে শৈলবাজৰ ভৱনত এমাহ কাল আনন্দেৰে বাস কৰিছিল।^৪

অজ-ইন্দুমতী আৰু বিশেষকৈ হৰ-গৌৰীৰ বিস্তৃত বিবাহ

১. কনককলশযুক্তং তক্তিশোভাসনাথং ক্তিতিৰিবচিতশৰ্যাং কোঁতুকাগাৰমাগাং। (কুমাৰ ৭।২৪)
২. অত উৰ্দ্ধবন্ধাবালৰণাশিনাৱধঃশাৱিনৌ ব্ৰহ্মচাৰিণৌ ভাতাম্।
ত্ৰিবাঞ্ছং দ্বাদশবাঞ্ছং বা—(আশ্বলায়ন গৃহসূত্ৰ ১।৮।১০)
৩. তাৱতৌ তৎ প্ৰকৃতি ত্ৰিবাঞ্ছবন্ধাবালৰণাশিনৌ ব্ৰহ্মচাৰিণৌ
ভূমৌ বহু শয়ীয়াতাব্—(পৌত্তিল্লগৃহসূত্ৰ ২।৩।১৫)
৪. শৈলবাজতৱনে লগৌষয়া দ্বাদশবাঞ্ছবহু বৃত্তজ্ঞজঃ (কুমাৰ ৮।২০)

বৰ্ণনাৰ পৰা কালিদাস যে প্ৰাজাপত্য বিবাহৰ সম্বন্ধক আছিল তাক অনায়াসে অনুমান কৰিব পাৰি।

প্ৰাচীন কালৰ পৰাই হিন্দুসকলে বিবাহক এটা পবিত্ৰ সংস্কাৰ-ৰূপে স্বীকাৰ কৰি আহিছে। এই বিবাহ দ্বী-পুৰুষৰ কামাভিলাষ পূৰণৰ চুক্তিপত্ৰ নহয়, ই ধৰ্ম-সাধনৰ যোগসূত্ৰ। হিন্দুসকলে ভাবে, পুৰুষ নিজেই ভাৰ্য্যাৰ গৰ্ভত প্ৰৱেশ কৰি পুত্ৰৰূপে কপাস্তবিত হৈ জন্ম-গ্ৰহণ কৰে^১। ঋতি^২ আৰু স্মৃতি^৩ উভয়ে এই বিষয়ে এক মত।

এই সম্বন্ধে কালিদাসে তেওঁৰ স্পষ্ট অভিমত ‘শকুন্তলা’ নাটকত বজা দৃশ্যৰ মুখেৰে প্ৰকাশ কৰিছে, ‘সচাকৈয়ে মই নিজৰ আত্মাক তেওঁত (শকুন্তলাৰ গৰ্ভত) সংৰোপিত (বিহিত) কৰি কুলৰ প্ৰতিষ্ঠা-ৰূপ ধৰ্ম-পত্নীকৃত্যগ কৰিছো আৰু মোৰ এই কাৰ্য উপযুক্ত সময়ত বীজ-ৰোপণ কৰা প্ৰচুৰ শস্ত্ৰসমুদায় ভূমি-ত্যাগৰ নিচিনা হৈছে।’

বিবাহ সম্বন্ধে হিন্দুসকলৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য ধাৰণা হ’ল, তেওঁলোকে বিবাহক দৈৱ-নিবন্ধন অৰ্থাৎ পূৰ্ব জন্মৰ অখণ্ডনীয় বিধান বুলি ভাবে। একে দ্বী পুৰুষৰ জনমে জনমে মিলন ঘটে-এয়া তেওঁলোকৰ দৃঢ় ধাৰণা। পাৰ্বত্যী আছিল পূৰ্বজন্মত দক্ষ-কন্যা সত্যী। কবিয়ে সেই কথা ‘কুমাৰ-সম্ভৱ’ত^৪ প্ৰকাশ কৰিছে।

১. “আত্মা বৈ পুত্ৰ নামাসি”। পবিত্ৰ জায়াস্বাং পুত্ৰৰূপেন জায়তে
পতিৰ্জায়াং প্ৰৱিশতি গৰ্ভো ভূষেহ যাতবন্।
তস্তাং পুনৰ্বো ভূত্বা দশমে মাসি জায়তে
তজ্জায়া জয়া ভৱতি যদন্তাং জায়তে পুনঃ ॥ ইতি (ঋতিঃ)
২. অজ্ঞানজ্ঞাং সংতৱসি দ্বৰ্জাধিভায়সে
আত্মৈৱ পুত্ৰ নামাসি স জীৱ শবদঃ শতম্ ॥ ঋতি (কাটয়ন্তেম চীক)
৩. পতিৰ্জায়াং প্ৰৱিশতি গৰ্ভো ভূষেহ যাতবন্।
জায়াস্বাত্ত্ব জায়াস্বং যদন্তাং জায়তে পুনঃ ॥ (মহু স্মৃতি ৯।৮)
৪. সংৰোপিতেন্ধ্যাৰ্থনি ধৰ্মপত্নী ভ্যক্তা মদা নাম কুলপ্ৰতিষ্ঠা।
কল্মষমাণা যততে কল্যাণ বহুংধবা কাল ইবোদ্যবীজা ॥ (শকুন্তলা ৬।২৪)
৫. কুমাৰ সম্ভৱ ১/২১

এই বিশ্বাসৰ কাৰণেই হিন্দু সমাজত পত্নী পৰিত্যাগৰ প্ৰথাই প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিব পৰা নাছিল। আৰু এই বিশ্বাসৰ বাবেই স্বামীৰ প্ৰতি অতিশয় অমুৰব্জা নাৰীয়ে মৃত স্বামীৰ চিত্তাৰ্ণৱত নিজৰ জীৱন আত্মতা দি লোকান্তৰত পুনঃ সেই স্বামীৰে সৈতে মিলিবলৈ আকাঙ্ক্ষা কৰিছিল। এই দৰে স্বামীৰ চিত্তা জুইত প্ৰাণ বিসৰ্জন কৰা সতীদাহ প্ৰথা ভাৰতবৰ্ষত যুগ যুগ ধৰি চলিছিল। কালিদাসৰ সমাজতো সতীদাহ-প্ৰথাৰ প্ৰচলন আছিল। ‘কুমাৰ-সম্ভৱ’ত পোতা যায়—শিৱৰ তৃতীয় নয়ন বহিৰে মদনৰ নখৰ দেহ ভস্মীভূত হৈ যোৱা দেখি পতিব্ৰতা, পতিভক্তা ৰতিয়ে কান্দি কান্দি স্বামীৰ প্ৰিয় বন্ধু বসন্তক সান্থনয়ে হাত যোৰ কৰি নমস্কাৰ জনাই প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, ‘হ প্ৰিয়দৰ্শন, তুমি আমাৰ কাৰণে পুষ্প-শয্যা ৰচনা কৰাত সহায় কৰিছিল। ; কিন্তু আজি সোনকালে মোৰ কাৰণে চিত্তা-শয্যা ৰচনা কৰি দিয়া।’ ‘বহুবংশ’ত দেখা যায়, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ পুত্ৰ কুশই দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ সাহায্যাৰ্থে দৈত্যসকলেৰে সৈতে যুদ্ধ কৰি প্ৰাণ হেৰুৱালে, তেতিয়া নাগৰাজ কুমুদৰ ভনীয়েক কুমুদতীয়েও স্বামীৰ চিত্তাত জীৱন বিসৰ্জন দিলে—যেন, জ্যোৎস্নাই কুমুদবল্লভ চন্দ্ৰৰ অঙ্গুগমন কৰিলে।^১

বিবাহৰ লগত জড়িত আন কেইটিমান সামাজিক প্ৰথাৰ কথা এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি। কবিৰ সমাজত স্বামীৰ গৃহত স্ত্ৰী শূন্য বা অশূন্য যিয়েই নহওক লাগিলে, পতি জীয়াই থাকিলে বিবাহিতা তিবোতাৰ পক্ষে স্বামী-গৃহত থকাই বাঞ্ছনীয় আছিল ; কাৰণ তিবোতা পতিব্ৰতা হলেও আত্মীয়-স্বজনৰ গৃহত বহু দিন ধৰি বাস কৰিলে মানুহে সেই তিবোতাক অশুভা নাইবা কিবা দোষ থকা

১. কুমুদবল্লভে সহায়তাং বহলঃ সৌম্য গতত্বমাবয়োঃ।

কুক সংপ্ৰতি ভাৰদ্বাজ মে প্ৰণিপাতাঞ্জলিবাচিচ্চিত্তাম্। (কুমাৰ-৪।৩০।)

২. তং শ্বশু নাগৰাজন্ত কুমুদন্ত কুমুদতী।

অথগাং কুমুদানন্দং শশাক্ষিৰ কৌমুদী ॥ (বহু ১।৭।৬)

বুলি ভাবে। সতী হ'লেও অসতী বুলি ভাবে। কবিয়ে 'শকুন্তলা' নাটকত এই বিষয়ে স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে।^১

এয়া কবিত্ব ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ বাস্তৱ অভিজ্ঞতা। আজিও আমাৰ সমাজত বিবাহিতা বালিকাৰ পক্ষে পিতাক বা আন আত্মীয়ৰ ঘৰত দীৰ্ঘ দিন বাস কৰা নিম্ননীয় বুলি পৰিগণিত হয়।

কবিয়ে এই বিষয়ে 'অভিজ্ঞান শকুন্তল'ত শাল্কৰবৰ মুখেৰে অইন কি ইয়াকো প্ৰকাশ কৰিছে যে স্বামীয়ে পৰিত্যাগ কৰা পতিব্ৰতা নাৰীৰ পক্ষে আত্মীয়ৰ ঘৰলৈ উভতি অহাতকৈ পতিকুলত দাসী হৈ থকাও শ্ৰেয়।^২ দৈহ্যং স্বামীপৰিত্যক্তা নাৰী মাতৃকুললৈ গ'লেও মাক-বাপেকে তাইৰ ভৰ্তৃ বিয়োগ হৃথ বহুদিন ধৰি চাই থাকিব নোৱাৰিছিল অৰ্থাৎ অচিৰে পুনৰ সংযোগ কামনা কৰিছিল।^৩ এয়া অছিল হিন্দু সমাজৰ ব্যৱস্থা।

অইন কি বিবাহিতা তিৰোতাৰ পক্ষে মাজে সময়ে মাক-বাপেক বা ইষ্ট-কুটুম্বৰ ঘৰলৈ অহাৰ অনুমতি কদাচিৎহে পাইছিল। পতিগৃহলৈ যাত্ৰা কৰা সময়ত শকুন্তলাই যেতিয়া পিতৃ কথক শ্লথিলে, তেওঁ কেতিয়া আকৌ এই অতি চেনেহৰ আশ্ৰমলৈ উভতি আহিব পাৰিব তেতিয়া ঋষিয়ে উত্তৰ দিলে তোমাৰ পুত্ৰক ৰাজ সিংহাসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰি মাধোন বৃদ্ধ বয়সতহে পুনৰ এই বাল্য কালৰ মৰমৰ আশ্ৰম পদত পদাৰ্পণ কৰিব পাৰিবা।^৪

১. সতীৰূপি জ্ঞাতিকুলেকসংশ্ৰয়াং অনোহন্তথা ভৰ্তৃমতীং বিশঙ্কতে।

অন্তঃ সৰীপে পৰিণেতুৰিয্যতে প্ৰিয়াহপ্ৰিয়া বা প্ৰমদা নবদুৰ্ভিঃ।

(শকুন্তলা ৫।১৭)

২. অথ তু ৰেংসি গুচি ব্ৰতমাখ্যনঃ পতিকূলে তব দাস্তৱপি কমম্। (শকুন্তলা ৫।২৭)

৩. ন থলু যাতাপিতবৌ ভৰ্তৃবয়োগহঃখিতাং হৃহিতবং চিবং দ্ৰষ্টুং পাবয়তঃ।

(শকুন্তলা ৬ষ্ঠ অঙ্ক)

৪. ত্বা চিবাৱ চতুৰন্তমহীসপত্নী দৌম্যন্তিমপ্ৰতিবৎ তনয়ং নিৰেস্ত।

ভৰ্ত্ৰা তবপিতৃকুটুম্বতবেণ সাৰ্ধং শান্তে কৰিষ্যসি পদং পুনৰাশ্ৰমেহস্মিন্।

(শকুন্তলা ৪।২০)

প্ৰাচীন ভাৰতীয় হিন্দু সমাজত প্ৰত্যেক ছোৱালীকে বিয়া দিয়া প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। কন্যা-কপ ধনক আনৰ সম্পত্তিৰ দৰে ভবা হৈছিল। মাক-বাপেক মাথোন কিছু দিনৰ বাবে সেই ধনৰ বন্ধকহে। সং পাত্ৰত কন্যা দান কৰিব পাবিলে পিতা-মাতাই ঋণ মুক্ত হোৱা বুলি ভাবিছিল। ‘শকুন্তলা’ৰ চতুৰ্থ অঙ্কত কথই প্ৰকাশ কৰিছে যে শকুন্তলাক পতিগৃহলৈ পঠিয়াব পৰাত তেওঁৰ মনত শাস্তি আৰু প্ৰসন্নতা বিৰাজ কৰিছে।^১ ছোৱালীবোৰক গাৰ্হস্থ্য জীৱন শূখ-শাস্তিৰে যাপন কৰিবলৈ শূগ্ৰহীৰূপে তৈয়াৰ কৰাই সমাজৰ আদৰ্শ আছিল। শকুন্তলা পতিগৃহলৈ যোৱাৰ সময়ত গৃহীণী-সকলৰ কৰ্তব্য সম্বন্ধে উপদেশ দি মহৰ্ষি কথই কৈছিল, “ৰাশীগৃহত উপনীত হৈ তুমি গুৰুজনৰ (শঙ্কৰাদিৰ) সেৱা কৰিবা। সপত্নী-সমূহেৰে সৈতে প্ৰিয় বান্ধৱীৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিবা। পতিয়ে তিবন্ধাৰ কৰিলে কষ্ট হৈ তেওঁৰ বিকছাচৰণ নকৰিবা। দাস-দাসীৰ প্ৰতি তোমাৰ দয়া-দাক্ষিণ্য যেন অটুট থাকে। ভোগ-বিলাসত উচ্ছৃঙ্খল হৈ গৰ্ভাধিত নহ’বা। বিবিলাক যুৱতীয়ে এনেদৰে আচৰণ কৰে তেওঁ-লোক গৃহীণীপদত প্ৰতিষ্ঠিত হয় আৰু ইয়াৰ বিপৰীত আচৰণকাৰী-সকল হয় বংশৰ মনঃপীড়াৰ কাৰণ।”^২

উত্তম গৃহীণীৰ বিবোৰ গুণ থকাৰ প্ৰয়োজন সেৱা আছিল, সন্মানীয়জনৰ সেৱা, পতিৰ ইচ্ছানুসাবিণী হোৱা, আত্মীয়-

১. অৰ্থো হি কন্যা পবকীয় এব ভাষন্ত সংপ্ৰেয় পৰিগ্ৰহীতুঃ।

জাতো যযায়ঃ বিনয়ঃ প্ৰকাৰং প্ৰত্যাৰ্পিতস্তান ইৱান্তৰায়া।

(শকুন্তলা ৪।২২)

২. গুৰুজনৰ শুভনুকূল প্ৰিয়সখীবৃত্তিং সপত্নীজনে

ততুৰ্ব্বিপ্ৰকৃত্যপি বোধ্যন্তয়া মা ন প্ৰতীপং গমঃ।

ভূৱিষ্ঠং ভৱ দক্ষিণা পৰিজনৈ তাগেযমুৎসেবিনী

বাস্তৱ্যং গৃহীণীপদং যুৱন্তয়ো ৰায়াঃ কুলস্তাধনঃ॥

(শকুন্তলা ৪।১৮)

স্বজন আৰু দাস-দাসীৰ প্ৰতি শ্ৰীতিপূৰ্ণ ব্যৱহাৰ। এইবোৰেই আছিল হিন্দুৰ বিবাহিতা নাৰীৰ প্ৰধান কৰ্তব্য। এই কুলবধূসকল আছিল গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ স্বৰ্গীয় সূত্ৰৰ আধাৰ-স্বৰূপ।

অবিবাহিতা হোৱালীক অপৰিচিত লোকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত দেখা যায় প্ৰিয়ংবদা আৰু অনসূয়াক শকুন্তলাৰে সৈতে তেওঁৰ পতিগৃহলৈ যাবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল। মহৰ্ষি কথাই শকুন্তলাক ক’লে, “তোমাৰ দৰে ইহঁত ছয়োকো প্ৰদান কৰিব লাগিব। তোমাৰ পতিগৃহলৈ এওঁলোকৰ যোৱা উচিত নহয় : ‘ইমে অপি প্ৰদেয়ে। ন যুক্তমনয়োস্তত্র গন্তুম্’।”

গতিকৈ শকুন্তলাৰ সখীজয় তপোবনৰ সীমাৰপৰা নিজ ঘৰলৈ উভতি আহিব লগা হৈছিল। ইয়াৰপৰা এইটো অনুমান কৰিব পৰি যে কালিদাসৰ সময়ত ৰাণ্য-বিবাহৰ প্ৰচলন নাছিল। এই-খিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে কবিৰ সাহিত্যত বিধৱা বিবাহৰ কোনো ঠাইতে উল্লেখ নাই। সেই যুগত নিম্ন সম্প্ৰদায়ৰ মাজত বিধৱা-বিবাহৰ প্ৰচলন থাকিব পাৰে; কিন্তু উচ্চ সম্প্ৰদায়ৰ মাজত এনে ব্যৱস্থা ৰে নাছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

বিবাহ সম্পৰ্কীয় আলোচনা শেষ কৰাৰ পূৰ্বে এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক’ব পাৰি যে হিন্দুৰ বিবাহৰ ঘাই উদ্দেশ্য আছিল পুত্ৰ-সন্তান লাভ কৰা, কাৰণ হিন্দু শাস্ত্ৰৰ বিধানমতে জন্মৰ লগে লগে মানুহে তিনিটা ঋণ লৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰে। সেই তিনিটা ঋণ হ’ল, ঋষি-ঋণ, দেৱ-ঋণ আৰু পিতৃ-ঋণ। বেদাধ্যয়নৰ দ্বাৰা ঋষি-ঋণ, যাগ-যজ্ঞাদিৰ দ্বাৰা দেৱ-ঋণ আৰু পুত্ৰ উৎপাদনৰ দ্বাৰা পিতৃ-ঋণৰপৰা মানুহ মুক্ত হয়।^১ এই পিতৃ-ঋণৰপৰা মুক্ত হোৱাই

১. শকুন্তলা ৪ৰ্থ অঙ্ক.

২. জায়মানো হ বৈ ব্ৰাহ্মণস্তিষ্ঠাং গৈঋণবান্ধায়তে। ব্ৰহ্মচৰ্বেণবিভ্যো যজ্ঞেন দেবভাঃ প্ৰজয়া পিতৃভ্যঃ। এষ বা অনুণো যঃ পুত্ৰী যজ্ঞা ব্ৰহ্মচাৰী বা ইতি প্ৰতিঃ। স্মৃতিৰ মতেও একে— ঋণং দেৱন্ত যাগেন ঋষীণাং পাঠ কৰণা। সন্তত্যা পিতৃলোকানাং শোধয়িত্বা পৰিত্ৰেজেৎ ॥

হিন্দুৰ বিবাহৰ অন্তিম কাৰণ। দশবধৰ জন্ম হোৱাত অজব সম্বন্ধে কবিৰ উক্তি বিশেষভাৱে মন কৰিব লগীয়া, মহাবাজ অজ, অধ্যক্ষ, বজ্জ আৰু সন্তানোৎপত্তিৰ দ্বাৰা ঋষি, দেৱতা আৰু পিতৃ-ঋণবপৰা মুক্ত হৈ পৰিধিশূন্য প্ৰথৰ সূৰ্যৰ দৰে শোভাৱিত হ'ল।^১ হিন্দুসকলৰ ধাৰণা, পুত্ৰ উৎপাদন নহ'লে পিতৃপুত্ৰসকল পিতৃগোদকৰণৰা বঞ্চিত হৈ অনাহাৰে থাকে। কালিদাসৰ সাহিত্যত এই চিন্তাধাৰাৰ বহু বাৰ^২ উল্লেখ পোৱা যায়। 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত^৩ কবিয়ে কুন্তলৰ মুখেদি স্পষ্ট কৰি তুলিছে : 'নুনং প্ৰসূতিস্থিকলেন যয়া প্ৰসিক্তং ধোতাক্ষশৈব-মুদকং পিতৰঃ পিৰক্তি।'^৪

বিবাহৰ পিছত আমি কবিৰ সাহিত্যত উল্লেখ কৰা আন আন সংস্কাৰলৈ আহোঁ। বিবাহিতা স্ত্ৰী সন্তানসম্ভৱা হ'লে প্ৰথম কৰণীয় সংস্কাৰ গৰ্ভাধান আৰু দ্বিতীয় সংস্কাৰ হ'ল পুংসৱন। পুংসৱন সংস্কাৰ সম্বন্ধে 'ববুৱংশ' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত উল্লেখ আছে। পুত্ৰ-সন্তানৰ কামনাৰে এই সংস্কাৰ পালন কৰা হয় বুলি ইয়াৰ নাম পুংসৱন। এই সংস্কাৰ গৰ্ভৰ দ্বিতীয় বা তৃতীয় মাহত যেতিয়া চল্ল গ্ৰহ পুনৰ্জন্ম যুক্ত হয় তেতিয়া সম্পাদন কৰা হয়।^৫ মহাবাজ দিলীপে পুংসৱনাদি^৬ ক্ৰিয়াৰ অৰ্হুষ্ঠান কৰিছিল। ইয়াত পুংসৱন আদি পদৰ দ্বাৰা অনৱলোভন^৭ আৰু সীমন্তোন্নয়ন^৮ নামৰ আন দুবিধ সংস্কাৰবো

১. ঋষিদেৱগণস্বধাভূজাং শ্ৰুতবাগপ্ৰসৱৈঃ স পাৰ্ধিবঃ।

অনুগম্যমুপেয়িবান্ বৰ্তো পৰিষেযুক্ত ইবোক্তদীৰ্ঘিতিঃ। (ববুৱংশ ৮।৩০)

২. ববুৱংশ ১।৭১ ; ববুৱংশ ৩।২০

৩. শকুন্তলা—বৰ্ণ অঙ্ক। ২৫

৪. তৃতীয়ন্ত গৰ্ভমাসস্তাৱিসদশে পুংসৱনন্ত কালঃ। (গোভিল-গৃহস্থত্ৰ ২-৬-১)

অজ মাসি দ্বিতীয়ে তৃতীয়ে বা পুংসৱনম্ যদাহ পুংসা নক্ষত্ৰেণ

চল্লষা যুক্তঃ স্যাৎ—ইতি পাৰস্কৰঃ। (মল্লিনাথ-টীকা)

৫. যথাক্ৰমং পুংসৱনাদিকাঃ ক্ৰিয়া ধৃতেশ্চ দীৰঃ সঙ্গীৰ্হাধন্ত সঃ। (ববু ৩।১০)

৬. চতুৰ্ধেহনৱলোভন' মিত্যাখ্যায়নঃ

৭. 'বৰ্ণেহন্তেষে বা নীলন্ত' ইতি বাজবল্যঃ

নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। পুংসৱন সংস্কাৰৰ বিশেষ কৰণীয় কৰ্তব্য হ'ল—গৰ্ভৱতী নাৰীয়ে এটা বৰ, ছটা মাহ দৰিবে সৈতে মিহলাই দক্ষিণ হাতত লৈ পান কৰিব লাগে। 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত বজা কুয়ন্তাই সমুদ্ৰ-বান্ধসায়ী ধনমিত্ৰৰ কোনো এজনী বিধৱা পত্নীৰ পুংসৱন ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰা বুলি শুনি অনুমান কৰিলে পুংসৱন ক্ৰিয়া কৰিছে বেতিয়া পুত্ৰ সন্তানেই হ'ব লাগে। সেই গৰ্ভস্থ সন্তানেই পিতৃ-সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব।^১ ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে কালিদাসৰ সময়ত বিধৱাই স্বামীৰ সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰিণী হ'ব পৰা নাছিল। অপুত্ৰকৰ সম্পত্তি সাধাৰণতে বাজকোষলৈ বাজিয়াপ্ত হোৱাই সমাজৰ নিয়ম আছিল।

গৰ্ভস্থ সন্তানে জন্ম লাভ কৰিলে সেই বালকৰ উদ্দেশ্যে কবিত্ব-লগীয়া প্ৰথম সংস্কাৰ হ'ল জাতকৰ্ম। ভূমিষ্ঠ সন্তানৰ নাভিছেদনৰ (cutting of umbilical cord) পূৰ্বে^২ এই সংস্কাৰ বিধেয়। নাৰায়ণ ভট্টৰ 'প্ৰয়োগবত্ত'ত এই সংস্কাৰৰ বিষয়ে বিস্তৃত বিৱৰণ দিয়া আছে। মহাবাজ দিলীপে বহুব জন্ম হোৱাত জাতকৰ্ম-সংস্কাৰৰ অনুষ্ঠান কৰিছিল।^৩

জাতকৰ্মৰ পিছৰ সংস্কাৰ নামকৰণ। জাতকৰ অশৌচান্তে নামকৰণ সংস্কাৰ বিধেয় বুলি ধৰ্মশাস্ত্ৰকাৰ শঙ্কৰ মত।^৪ মনুৰ^৫ মতে জন্মৰ পিছত দশম বা দ্বাদশ দিনত নামকৰণ কৰিব লাগে। আশ্বলায়নৰ^৬ মতে নামকৰণৰ কোনো নিৰ্ধাৰিত সময় নাই।

১. প্ৰতিহাৰী—দেৱ ইবানীষেৰ সাক্ষ্যকল্প শ্ৰেষ্ঠিনো হুহিতা নিবৃত্তপুংসৱনা
জায়ান্ত শ্ৰয়তে।

বালী—নহু গৰ্ভঃ পিত্ৰ্যং বিকৃথমহতি। (শকুন্তলা—বট অঙ্ক)

২. প্ৰাণ্ণাভিৰ্হৰ্ণনাং পুংসো জাতকৰ্ম দ্বিধীয়তে। (মহু ২।২২)

৩. ন জাতকৰ্মণ্যধিনে তপস্বিনা তপোৱনাদেস্তা পুৰোধানা কৃত্তে। (বহু ৩।১৮)

৪. অশৌচে তু ব্যতিক্ৰান্তে নামকৰ্ম বিধীয়তে। (শঙ্ক ২।২)

৫. নামধেয়ং দশম্যা তু দ্বাদশ্যাং বাস্ত বাবয়েৎ। (মহু ২।৩০)

৬. নাম চান্নৈ বহাঃ। (আশ্বলায়ন)

দিলীপে যথাসময়ত পুত্ৰৰ নামকৰণ কৰিলে 'বহু'।^১ বহুব নিক্ৰমণ আৰু অন্নপ্ৰাশনৰ উল্লেখ নকৰি কবিয়ে মাথোন চূড়াকৰণ সংস্কাৰৰ উল্লেখ কৰিছে। সকলো দ্বিজাতিৰ কাৰণে চূড়াকৰ্ম সংস্কাৰ^২ পালনীয় আছিল। চূড়াকৰ্ম জাতকৰ প্ৰথম বা তৃতীয় বছৰত সম্পাদন কৰা হৈছিল। যথা কালত বহুব^৩ চূড়াকৰণ কৰ্ম কৰা হৈছিল। চূড়াকৰণৰ পিছত বহুক উপনয়ন^৪ দিয়া হৈছিল। উপনয়নৰ ব্যংগাঙ্কিত অৰ্থৰূপৰা বুজা যায়—যি সংস্কাৰ বেদ বা গুৰুৰ সমীপলৈ নিয়াৰ বাবে নিষ্পন্ন কৰা হয় তাকে উপনয়ন বোলে। উপনীত (investiture with sacred thread) ধাৰণেই এই সংস্কাৰৰ মূল কথা। মন্থৰ মতে^৫ এই সংস্কাৰ ব্ৰাহ্মণৰ গৰ্ভৰূপৰা অষ্টম, ক্ষত্ৰিয়ৰ একাদশ আৰু বৈশ্বৰ দ্বাদশ বছৰ বয়সত কৰ্তব্য। কবিৰ কাব্যত উপনয়ন সংস্কাৰৰ পিছত আন এবিধ সংস্কাৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়—সেয়া হ'ল 'গোদান'। এই 'গোদান'ক কেশান্ত সংস্কাৰ বোলা হয়। এই সংস্কাৰ চূড়াকৰণৰ দৰে, কিন্তু চূড়াকৰণৰ সময়ত বালকৰ দাড়ি-গোক নগজে গতিকে ইয়াক পিছত কৰা হয়। মন্থৰ বিধানমতে এই সংস্কাৰ ব্ৰাহ্মণৰ পক্ষে গৰ্ভৰূপৰা ষোড়শ বৰ্ষত, ক্ষত্ৰিয়ৰ দ্বাবিংশ আৰু বৈশ্বৰ চতুৰ্বিংশ বৰ্ষত কৰ্তব্য।^৬ এই কেশান্ত বা গোদান সংস্কাৰ বিবাহৰ আগেয়ে সম্পন্ন কৰিব লাগে। মহাবাহু দিলীপে ৰাজকুমাৰ বহুব গোদান^৭ সংস্কাৰ যথা কালত সমাপ্ত কৰিছিল। এই সংস্কাৰ

১. অৱৈক্ষ্য ধাতোৰ্গমনার্ধমৰ্ধস্থিং চকাৰ নামা বহুবাহ্মনস্তবম্। (বহু ৩২১)

২. মন্থ ২।৩৫

৩. ন বৃদ্ধচুলশ্চলকাকপককৈবৰ্য্যাত্মপুত্ৰৈঃ সৰয়োতিৰবিতঃ। (বহু ৩২৮)

৪. অথোপনীতং দ্বিবিধমপিপ্ৰক্ৰিতো বিনিদ্যুৰ্বেনং গুৰুরো গুৰুপ্ৰিয়ম্। (বহু ৩২৯)

৫. গৰ্ভাষ্টমেন্বে কুৰ্বীত ব্ৰাহ্মণস্যোপনয়নম্।

গৰ্ভাষেকাবশেষে বাজে গৰ্ভাত্ ধাৰণে বিশঃ। (মন্থ ২।৩৬)

৬. কেশান্তঃ ষোড়শে বৰ্ষে ব্ৰাহ্মণস্ত দ্বিবিধতে।

ৰাজস্তবকোদ্যাবিংশে বৈশ্বস্ত দ্বাবিকৈ ততঃ ॥ (মন্থ ২।৩৫)

৭. অথান্ত গোদান বিধেবনস্তবং দ্বিৰাহবীক্ষ্যং বিবৰ্ণতয়ং ততঃ। (বহু ৩।৩৩)

কপালভিত হৈ এতিয়া আমাৰ সমাজত বিবাহৰ দিনা দাড়ি খুৰোৱা ব্যৱস্থাত পৰিণত হৈছে। গোদানৰ পিছৰ সংস্কাৰেই হ'ল পূৰ্বে আলোচনা কৰা বিবাহ-সংস্কাৰ।

এইখিনিতে আকৌ আন এটা কথা উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যেন লাগে। কালিদাসৰ সময়ত বহু-বিবাহৰ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। বিশেষকৈ বজা আৰু ঐৰ্ষ্যশালী লোকে একাধিক ভাৰ্যা বিবাহ কৰোৱা সমাজত স্বাভাৱিক নিয়ম হিছাপেই স্বীকাৰ কৰি লোৱা হৈছিল। কবিৰ নাটকত্ৰয় আৰু মহাকাব্য 'বহুব্ৰহ্মণ'ৰ বহু ঠাইত বহুপত্নীকতাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। 'শকুন্তলা' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত দেখা যায়, দ্ৰুশ্ৰুত আৰু শকুন্তলাৰ পাবস্পৰিক অল্পবাগ বুজিব পাৰি অননুয়াই শকুন্তলাক গ্ৰহণ কৰাৰ পূৰ্বে দ্ৰুশ্ৰুতক ক'লে, 'বয়স্ক' বজাবিলাকৰ বহু ভাৰ্যা থকা বুজি শুনা যায়। আমাৰ প্ৰিয় সখী আত্মীয়-স্বজনৰ বাবে দুঃখৰ কাৰণ নহয় তেনেধৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিব।^১ ইয়াৰ প্ৰত্যুত্তৰত বজাই ক'লে, "বহু ভাৰ্যা থাকিলেও শকুন্তলা হ'ব মোৰ কুলপ্ৰতিষ্ঠা।"^২ সেই নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত শকুন্তলা পতিগৃহলৈ যোৱাৰ সময়ত মহৰ্ষি কথাই তেওঁক যিবোৰ উপদেশ দিছিল তাৰ ভিতৰত আছিল, "সপত্নীসকলেৰে সৈতে প্ৰিয় বান্ধৱীৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিবা।"^৩ 'শকুন্তলা' নাটৰ ষষ্ঠ অঙ্কত আকৌ পোৱা যায়, ৰাজমন্ত্ৰীয়ে দ্ৰুশ্ৰুতক অৱগত কৰালে যে ধনবিত্ত নামৰ ঐৰ্ষ্যশালী ৰণিক এজনৰ নৌকা বুৰি যুতু হৈছে। তেওঁ নিঃসন্তান, পতিকে তেওঁৰ সা-সম্পত্তি ৰাজকোষলৈ আহিব লাগে। এইদৰে অৱগত হৈ বজাই ক'লে, "সেই ৰণিক

১. অহুত্ৰয়া—বয়স্ক বহুবল্লভা ৰাজনঃ প্ৰসন্তে। যথা নৌ প্ৰিয়সখী

বহুবল্লভশোচনীয়া ন ভৱতি তথা নিৰাহুয়। (শকুন্তলা—তৃতীয় অঙ্ক)

২. ৰাজা—পৰিগ্ৰহবহুদেহপি যে প্ৰতিষ্ঠে কুলন্ত যে।

নহুত্ৰবননা চোৰ্ষী নবী চ যুৱয়োবিয়ম্। (শকুন্তলা—৩।১৮)

৩. কুল প্ৰিয়সখীৱক্তিং সপত্নীজনে। (শকুন্তলা—৪।১৮)

বিহেতু ঐশ্বৰ্যশালী, নিশ্চয় তেওঁৰ বহু ভাৰ্যা আছে। গতিকে তেওঁৰ কোনোবা পত্নী অন্তঃসত্ত্বা হয় নে নহয় সেই বিষয়ে অনুসন্ধান কৰিব লাগে।^১

ইয়াৰপৰা কবিতা যুগত যে বজা আৰু ঐশ্বৰ্যশালী লোকৰ বহু ভাৰ্যা আছিল তাক স্পষ্টভাৱে বুজা যায়। বহু ভাৰ্যা গ্ৰহণৰ কি বিষয় পৰিণাম তাক কবিয়ে সুন্দৰভাৱে বুজিছিল। বজা-বিলাকৰ বহু ভাৰ্যা-সম্বন্ধিত ৰাজান্তঃপুৰাণ আছিল বিদ্বেষ, ঈৰ্ষা-পৰায়ণতা আৰু বড়বস্ত্ৰৰ ভয়াবহ লীলাক্ষেত্ৰ। কালিদাসে চুয়ন্তৰ ৰাজ-অন্তঃপুৰাণক ‘অন্তঃপুৰ কালকূট’ বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। শকুন্তলা নাটকৰ ষষ্ঠ অঙ্কত বজাই বিদূষকক ক’লে, “বহুমান-পৰিভা ৰাণী বসুমতী উপস্থিত হৈছেহি। শকুন্তলাৰ প্ৰতিকৃতিটো আগুনি সান্ধানৈ ৰাখক। বজাৰ ভয়, যদি বসুমতীয়ে কেনেকৈ শকুন্তলাৰ চিত্ৰখন দেখি শকুন্তলাৰে সৈতে তেওঁৰ প্ৰণয়ৰ কথা জানিব পাবে, তেতিয়া বজাৰ প্ৰতি বসুমতীৰ ক্ৰোধ হ’ব কালকূট বা হলাহল-সদৃশ। সেই কথাকে বিদূষকে বজাক ক’লে, “যদি ৰাজ অন্তঃপুৰ কালকূটৰপৰা বজা পোৱা যায়, তেতিয়া মোক মেঘপ্ৰতিচ্ছন্দ প্ৰাসাদলৈ মাতিবা।^২

বহু ভাৰ্যাৰে পৰিপূৰ্ণ ৰাজ-অন্তঃপুৰাণত তিবোতাবিলাকে কি মনঃকষ্টেৰে জীৱন যাপন কৰিব লগীয়া হৈছিল তাক ‘শকুন্তলা’ নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কৰ প্ৰথমতে ৰাণী হংসপদিকাৰ কৰুণ সীতধ্বনিত কটকটীয়া হৈ উঠিছে। হংসপদিকা আছিল বজা চুয়ন্তৰ একাগৰ অতি আদৰৰ প্ৰিয়তমা; কিন্তু আজি অনাদৃত। কাৰণ বজা এতিয়া বহুপ্ৰাপ্তা বসুমতীৰ প্ৰেমত নিমগ্ন। নৱবৌৱনা, পবিত্ৰাত্মক হংস-

১. ৰাজা—ৰেত্ৰৱতি বহুধনস্বত্বপত্নীকেন তত্ত্ৰভৱতা ভৱিত্যম্।

বিচাৰ্য্যতাং বহি কাচিচাপন্নস্বা তত্ত্ৰ ভাৰ্যাশ্চ জ্ঞাৎ। (শকুন্তলা—৪ষ্ঠ অঙ্ক)

২. বিদূষকঃ—.....বহি ভৱানন্তঃপুৰকালকূটান্নোক্তে তথা যাৎ

মেঘপ্ৰতিচ্ছন্দে প্ৰাসাদে শব্দায়ম্। (শকুন্তলা—৪ষ্ঠ অঙ্ক)

পদিকাই বজাৰ কচিক নিন্দা কৰি ককণ সংগীত-ধ্বনি তুলিছে। বজাই সেই অৱহেলিতা নাৰীৰ সংগীতৰ অৰ্থ উপলব্ধি কৰে, বৃদ্ধি পায় তাইৰ অন্তৰৰ বেদনা, তথাপি বজাই মাথোন হংসপদিকাৰ দ্বাৰা কৌশলিকভাৱে ভিৰস্কৃত হোৱা বুলিছে তেওঁক জনাই দিবলৈ বন্ধু মাধব্যক নিৰ্দেশ দিলে। হংসপদিকাৰ জীৱনত এই সান্দনা-বাণীৰ বাহিৰে যেন বজাবপৰা পাব লগীয়া আন একোৱেই নাই।

বজাবিলাকে নতুন নতুন সন্তোষৰ সামগ্ৰী হিছাপে ভিবোতাৰ পিছত ভিবোতা গ্ৰহণ কৰিছিল। এওঁলোকৰ এই মধুকৰ-বৃত্তি নাৰী-জগতে কিমান দূৰ পছন্দ কৰিছিল তাক সঠিককৈ কোৱা টান। কিন্তু এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক’ব পাৰি যে সপত্নীসকলৰ মাজত প্ৰায়ে বিদ্বেষৰ সৃষ্টি হৈছিল, যি বিদ্বেষে ৰাজাস্তঃপুৰক কৰি তুলিছিল কালকূট-সদৃশ। বজাবিলাকে শঠতা, প্ৰবঞ্চনা আৰু তোষামোদৰ আশ্ৰয় লৈ নিৰীহ নাৰীসমূহক হাতৰ পুতলাৰ দৰে নচুৱাইছিল। ভিবোতাবিলাক আছিল অৱস্থাৰ দাস। কবিৰ তিনিওখন নাটকতে এনে এটা পৰিৱেশ সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বিশেষকৈ কবিৰ ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকখন কম বেছি পৰিমাণে ৰাজাস্তঃপুৰৰ বড়য়জ্ঞানক কাহিনী বুলি ক’ব পাৰি। সেই নাটকৰ নায়ক ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰথম মহিষী ধাৰিণী, এজনী আদৰ্শস্থানীয়া হিন্দু পত্নী। তেওঁৰ মানত অগ্নিমিত্ৰই তেওঁৰ জীৱনত যথাসৰ্বস্ব, নিজৰ ব্যক্তিগত সুখৰ কথা নাভাবি স্বামীৰ সুখতে সুখী হোৱা তেওঁৰ স্বভাৱ। ধাৰিণীৰ বিদ্বেষ আছে, কিন্তু ভীতৃত্য নাই; ক্ৰোধ আছে; কিন্তু ক্ষত্ৰিতা নাই; অভিমান আছে, কিন্তু প্ৰকাশ নাই। ধাৰিণীৰ কোপ অস্থায়ী। স্বামীৰ দোষ দেখিলেও কেৱল নিজকে নিজে মহাবাজৰ ব্যৱহাৰ অশোভনীয় (অহো অধিনয় আৰ্যপুত্ৰস্ত) বুলি কৈ কান্দ থাকে। ধাৰিণী-স্বামীৰ পৰিত্ৰাজিকাৰ মন্তব্য ‘ভৰ্তৃহংসলা সান্দী’ক যথার্থ উক্তি বুলিব পাৰি।

অগ্নিমিত্ৰৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰধান গুণ দাক্ষিণ্য^১। সকলো বাণীৰ প্ৰতি সম ভাৱ আৰু সম ব্যৱহাৰ প্ৰদৰ্শনকে দাক্ষিণ্য বোলে। অগ্নিমিত্ৰই দাক্ষিণ্য নিজৰ কুলধৰ্ম বুলি অভিমান কৰে। বিদূষকৰ উক্তিৱেণ সেই কথাৰ সমৰ্থন জনায় : অন্তঃপুৰপ্ৰতিষ্ঠিতং দাক্ষিণ্যম্। দাক্ষিণ্য ৰাজান্তঃপুৰত ভালদৰে জনাজাত। কিন্তু সেই দাক্ষিণ্যৰ প্ৰৱণতা প্ৰৱল হৈ শঠতা আৰু প্ৰবঞ্চনাত পৰিণত হৈছিল। সেই কথা বাণী ইবাৱতীৰ উক্তিৰপৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বাণী ইবাৱতী ধাৰিণীৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত, তেওঁ অধিক বিদ্বেষপৰাৱণা, অতিশয় খঙাল আৰু বজাৰ দোষ সমূলি আঙকাণ নকৰা বিধৱ। সেয়েহে ইবাৱতীয়ে নৱমৌহনসম্পন্ন, অপকণা মালম্বিকাৰ প্ৰতি বজাৰ আসক্তি দেখি কৈ উঠিল, “পুৰুষসকল বিশ্বাসৰ যোগ্য নহয়, মই ব্যাধৰ সংগীত-মুক্ত, শঙ্কাশূন্য হৰিণীৰ দৰে তোমাৰ প্ৰবঞ্চনামূলক কথাত বিশ্বাস কৰি এই কথা ধাৰণা কৰিব পৰা নাছিলো।”^২ বজাই মালম্বিকাৰ প্ৰতি কোনো আগ্ৰহ নাই বুলি ইবাৱতীক ক’লে আৰু লগতে জনালে, প্ৰেমিকৰ প্ৰতি উদাসীনতা উচিত নহয়।^৩ দুগুণ ক্ৰুদ্ধ হৈ ইবাৱতীয়ে প্ৰত্যুত্তৰ দিলে, “শঠ, তোমাৰ জন্ম অদ্বিধাসী।” এইদৰে বজাক ভংগনা কৰি নিজৰ মেখেলাৰে বজাক আঘাত কৰিবলৈ উদ্ভত হ’ল।

বজাবিলাকে অন্তঃপুৰৰ তিবোতাবিলাকক তোহামোদ কৰাৰ কৌশল ভালদৰে আয়ত্ত কৰি লৈছিল। ‘মালম্বিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত তাৰ বহু উদাহৰণ পোৱা যায়। বাণী ধাৰিণী ভৰিত আঘাত পাই

১. অনেকাল নান্নিকান্ন অৱৈবম্যেণ মেহান্নবৰ্তী বন্ধিণো নান্নিকঃ।

(প্ৰতাপকত্ৰীৰ)

২. ইবাৱতী—অহো অৱিধননীৱাঃ পুৰুষাঃ। যয়া থলু আত্মনো বন্ধনাৱচনং
প্ৰমাণীকৃত্য ব্যাধগীতবক্তৱ্য হৰিণ্যোৱাশঙ্কিতৱৈতন্ন বিজাতম্।

৩. বাৰা—অনুৰূপি ন শোভতে প্ৰণয়িনি জনে নিবপেকতা

ইবাৱতী—শঠ অৱিধননীৱকবয়োহসি। (মালম্বিকা—তৃতীয় অঙ্ক)

বিশ্ৰাম লৈ আছে ; সেই অৱস্থাত বজাই বাণীক দেখা কৰিলে । বজাক দেখি বাণীয়ে স্বাগত জনোৱাৰ বাবে উঠিবলৈ চেষ্টা কৰিলে । তাকে দেখি বজাই ক’লে, “নালাগে নালাগে, ভক্ততা কৰি যজ্ঞণা পোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই । আহত ভৰিৰে থিয় হ’লে কেৱল ভৰিখনকেই কষ্ট দিয়া নহ’ব, মোকো দিয়া হ’ব ; কিয়নো তোমাক যজ্ঞণাল্লিষ্ট দেখিলে মোৰ অন্তৰত দুখ লাগিব ।”^১ বজাৰ এই বাণীত শৰ্ঠতা আৰু প্ৰতাবণা স্পষ্ট হৈ উঠিছে, কিয়নো বাণীৰ এই আঘাতৰ বড়যন্ত্ৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে নহ’লেও বজা নিজেই লিপ্ত । বাণীক দোলাবপৰা পেলোৱা বিদূষকৰ বড়যন্ত্ৰ । বজাই তাক জানিও নজনাৰ ভাও ধৰিছে, কাৰণ বাণীৰ এনে অৱস্থা নকৰিলে মালৱিকাৰে সৈতে বজাৰ মিলন সম্ভৱ হৈ নুঠে ।

মালৱিকা বজাই নতুনকৈ লাভ কৰা প্ৰেমসী । তেওঁক তোষা-মোদ কৰি বজাই আনন্দ অমুভৱ কৰে । সেয়েহে বজাই মালৱিকাক ক’লে, “হে সুন্দৰী, কিশলয়-কোমল চৰণেৰে কঠিন বৃক্ষত আঘাত কৰি তোমাৰ বাঁও ভৰিত দুখ পোৱা নাই তো ?”^২ বজাৰ শৰ্ঠতাৰ চৰম পৰিণতি দেখা যায়, যেতিয়া বজাই মালৱিকাৰ ওচৰত নিজক অনন্তসাধাৰণ দাস বুলি স্বীকাৰ কৰিলে ।^৩

বজাসকলৰ এনেকুৱা দুৰ্বলতা কবিৰ ‘ৱিক্ৰমোৰ’শীৰ’ নাটকতো দেখা যায় । উৰ্বশীৰে সৈতে বজা পুৰুবৰাই প্ৰথম সম্বন্ধ স্থাপন কৰে তোষা-

১. বাজা—অলমলমূপচাবয়জ্ঞণয়।

অহুচিতনূপব্ৰিৰহং নাহি নি তপনীয়পীঠকালঘি ।

চৰণং কজা পৰীভং কলভাবিণি মাং চ পীড়য়িতুম্ ॥ (মালৱিকা ৪১০)

২. বাজা—(ব্ৰিহন্ত)

কিশলয়মুদোৰ্জিলাগিনি কঠিনে নিহিতস্য পাদপঙ্কজে ।

চৰণন্ত ন তে বাধা লংপ্ৰতি হামস্য হাদোক । (মালৱিকা ৩১৮)

৩. বাজা (উপেতা)....মহু তন্ন লাক্ষ্যব্ৰহ্মনন্তসাধাৰণো দাসঃ ।

(মালৱিকা চতুৰ্থ অঙ্ক ১০)

মোদৰ মাজেদি। উৰ্বশীৰ সজ লাভ কৰিবলৈ বজা অতিশয় ব্যাকুল। বজাই যুহ-মধুৰ ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিলে নিজৰ ব্যাকুলতা, অৰ্থচ উৰ্বশীৰে সৈতে তেওঁৰ পৰিচয় তেনেই নতুন, “হে সুন্দৰী, দৈৱক্ৰমে যদি কোনোৱা এবাৰ মাথোন তোমাৰ সাৰ্থক নয়ন-যুগলৰ দৃষ্টি সীমালৈ আহে, সিও তোমাৰ অবিহনে উৎকণ্ঠিত হ’ব। নিবস্তব একে লগে বাস কৰা স্নেহসিক্ত সখীবৃন্দ তোমাৰ অবিহনে যে পৰ্ব্বৎসক হ’ব তাকো জানো ক’ব লাগিব।”^১

উৰ্বশীৰ অবিহনে বজাও যে অতিশয় ব্যাকুল হ’ব সেই কথাৰে বজাই এই তোষামোদ-বাণীৰে প্ৰকাশ কৰিলে।

সেইদৰে তোষামোদৰ আন এটি উদাহৰণ উল্লেখ কৰিব পাৰি। উৰ্বশীৰে সৈতে বজাৰ মিলন ঘটিল। এই মিলনৰ বাধাৰ চূয়াৰখানি উন্মুক্ত কৰি দিলে বজাৰ প্ৰথম মহিষী ঔশীনৰীয়ে। উৰ্বশীৰ সজ লাভ কৰি বজাই উৰ্বশীৰ সম্মুখতে বিদূষকৰ আগত প্ৰকাশ কৰিলে, “হে সখী, সামন্ত বজাসমূহৰ মুকুটমণিৰে অলুৰঞ্জিত শাসন আৰু অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী প্ৰভুৰ লাভ কৰিও মই নিজকে সিমান কৃতার্থ বুলি ভাবিব পৰা নাই যিমান আজি তেওঁৰ (উৰ্বশীৰ) চৰণযুগলৰ কমনীয় দাসৰ লাভ কৰি নিজৰ জীৱনটো সফল হোৱা বুলি ভাবিব পাৰিছোঁ।”^২ বজাবিলাকে ৰাজাস্ত:পুৰৰ তিবোতাৰ প্ৰতি কেনে আচৰণ কৰিছিল তাক বাণী ঔশীনৰীৰ জীৱনলৈ লক্ষ্য কৰিলে বুজিব পাৰি। বাণীয়ে সুন্দৰকৈ বুজিছিল, স্বামীৰ দ্বাৰা তেওঁ কেনেদৰে অৱহেলিত। সেই হতভাগিনীয়ে ভাগ্যৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পন কৰাৰ বাহিৰে আন উপায় নেদেখিলে। ক্ৰোধ আৰু গ্লানি সকলোকে নীৰৱে সহ কৰি তেওঁ প্ৰকৃত পতিব্ৰতা নাবীৰ দৰে স্বামীৰ মুখতে শ্বশী হৈ সন্তুষ্ট আছিল।

১. বৃহচ্ছয়ং স্বং লক্ষণ্যৰক্ষ্যায়োঃ পথি স্থিতা সুন্দৰি যন্ত নেত্ৰয়োঃ।

যৱা বিনা সোহপি সহুংসুকো জৱেং সখীজনন্তে কিস্তুতাজ্জসৌহবঃ।

(বিক্ৰমোৰ্বশীয়া ১।৯)

২. বিক্ৰমোৰ্বশীয়া ৩।১৯

ঔশীনৰীয়ে নিজৰ মুখ বিসৰ্জন দিও স্বামীক মুখী কৰিবলৈ বিচাৰি-
ছিল।^১ বিবাদ আৰু বিৰক্তিব মাজেদি আন ভাৰী পৰিগ্ৰহ স্বৰূপ
সময় দিছিল। উৰ্বশীয়ে সৈতে বজা পুৰুষৰ উপভোগৰ লালসা
পৰিপূৰ্ণ হ'ল অবাধ গতিৰে। তাৰ পিছত বজাই ঔশীনৰীক যি বাণী
শুনালে তাত বজাৰ ঋণতাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ পোৱা যায়। ঔশীনৰীক
বজাই ক'লে, “তোমাৰ এই দাসক তুমি আন ভিবোতাৰ হাতত
তুলি দিব পাৰা, নাইবা কাটি আনিবও পাৰা ; কিন্তু হে ভয়শীলা, তুমি
মোক যিদৰে ভাবিছা, মই কিন্তু তেনে নহওঁ।”^২ বজাই ক'বলৈ
বিচাৰিছে, “মই তোমাৰ নিকিন ভূতাপদবপৰা আঁতৰি ৰোৱা নাই
আৰু তুমি যদি ৰোৱা বুলি ভাবা তেন্তে সঁচাকৈয়ে মোৰ প্ৰতি অস্থায়
কৰা হ'ব।” বজাবিলাকে এনেদৰে ভণ্ডামি কৰি ভিবোতাবিলাকক
প্ৰবঞ্চনা কৰিছিল। দুঃসাধ্য বোগীক চিকিৎসকে পৰিত্যাগ কৰাৰ
দৰে ভিবোতাবিলাকে বজাসকলক এৰি দিব লগীয়া হৈছিল। এনে
প্ৰথাই সমাজত নাৰীৰ ওপৰত পুৰুষৰ পূৰ্ণ কৰ্তৃত্ব আৰু প্ৰভুত্বৰ কথা
সূচনা কৰে।

বহুভাৰী প্ৰেৰণৰ বিৰময় পৰিণাম কবিয়ে মহাকাব্য ‘ৰঘুবংশ’তো
সুন্দৰকৈ দেখুৱাইছে। কালিদাসে ‘ৰঘুবংশ’ত সূৰ্যবংশীয় বজাসকলৰ
আদৰ্শ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰিছে। প্ৰথম আঠ-সৰ্গত বজা দিলীপ,
বহু আৰু অজব বৰ্ণনা। নৱমবপৰা পঞ্চদশ পৰ্যন্ত সাত সৰ্গত দশবধ
আৰু বামৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা আৰু বাকী চাৰি সৰ্গত কুশবপৰা অগ্নিবৰ্ণ
পৰ্যন্ত বামৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ বৃন্তান্ত বৰ্ণনা। ইয়াৰ ভিতৰত
প্ৰথম আৰু সপ্তদশ সৰ্গত এই বংশীয় বজাসকলৰ আদৰ্শ চৰিত্ৰ
বিশেষভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। আদৰ্শ বজা দিলীপ, বহু, অজ, বাম,
অতিথি, ভবত এই বংশতে আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। এওঁলোকৰ
দিনত ৰাজ-ধৰ্মৰ উজ্জল প্ৰদীপ প্ৰজলিত হৈ আছিল ; কিন্তু এই

১. দেৱী—অহং ধৰ্মাশ্রয়ঃ সুখাৱল্যেনোৰ্যপুত্ৰং নিবৃত্তশৰীৰং
কতুৰিচ্ছামি। (বিক্ৰমোৰশীয়া—তৃতীয় অঙ্ক)

উজ্জলতা চিৰ দিনলৈ অবিচ্ছিন্ন গতিৰে প্ৰৱহমান হৈ থাকিব নোৱাৰে। সময়ৰ সোঁতত তাৰ পৰিবৰ্তন অপৰিহাৰ্য। বহুবংশৰ গোবৰ্দ্ধনময় উজ্জল্য মান হ'বলৈ ধৰিলে যেতিয়া এই বংশৰ বজা-সকলে বহু ভাৰ্ষা গ্ৰহণৰ বাবে ব্যাকুল হ'ল।

বহুবংশৰ আদি বজা দিলীপ সমাগৰা পৃথিৱীৰ অধীশ্বৰ। ভাৰ্ষা মাধোন এগৰাকী—ধৰ্মপত্নী সূদক্ষিণা। বহু, অজ আৰু দশবধৰ অধিক ভাৰ্ষা নাছিল। বামচন্দ্ৰৰ ভাৰ্ষা কেৱল সৌভা দেৱী আছিল। বামৰ পুত্ৰ কুশৰ ৰাজ-অন্তঃপুৰত আছিল এশজনী ভাৰ্ষা।^১ ইয়াতেই আবৃত্ত হ'ল উজ্জল বহুবংশৰ অধঃপতনৰ সূত্ৰপাত। সাহস, শক্তি জ্ঞান, ত্যাগ, ক্ৰমা, বিনয় আদিয়ে যি বংশৰ পূৰ্বৰ গুণ্যলোক ৰাজত্ববৰ্গ ভূষিত হৈছিল, সেই বংশৰ বজা আজি বহু ভাৰ্ষা গ্ৰহণ কৰি, মতপায়ী হৈ, চৰিত্ৰ হেৰুৱাই অধঃপতনৰ চৰম সীমাত উপনীত হ'ল। সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰাজংশৰ সৰ্বাপেক্ষা অযোগ্য বংশধৰ আগ্নি-বৰ্ণৰ কলঙ্কিত জীৱন বৰ্ণনাৰে কবিত্ব কাব্য সমাপ্ত।

মহাৰাজ কুশ শৌৰ্য-বীৰ্যত অপৰাজেয়, কিন্তু বহু ভাৰ্ষা গ্ৰহণ কৰি অযথা শাৰীৰিক শক্তি অপচয় কৰি শেষত দুৰ্জয় দানৱেৰে সৈতে যুদ্ধ কৰি জীৱন ত্যাগ কৰিব লগীয়া হ'ল।^২ তেতিয়াই পৰিলক্ষিত হ'ল দ্বিবিজয়ী বহুবংশধৰৰ কি অৱনতি। ক্ৰমসন্ধি নামৰ আন এজন বজাই যুগলা কৰিবলৈ গৈ সিংহৰ হাতত প্ৰাণ হেৰুৱালে।^৩

বহুবংশীয় বজাসকলৰ প্ৰধান গুণ আছিল প্ৰজাবৰ্গৰ বক্ষণ-ৰক্ষণ আৰু ভৰণ-পোষণ, জনসাধৰণৰ জীৱন ৰাত্ৰাৰ প্ৰতি লক্ষ্য

১. দাক্ষ্য বা প্ৰভৱনি নামন্তলৈ হতুৰ্মেৰ বা দানম্।

নাহং পুনস্তথা কং যথা হি মাং লক্ষ্যে ভীক ॥

(বিক্ৰমোৰ শ্লোক ৩।১৪)

২. পত্ন্যাববোধৈঃ শতশো বদীয়েৰিগাহমানো গলিতাজবাইগৈঃ। (বহু ১৬।৫৮)

৩. অখান লমবে দৈত্যং দুৰ্জয়ং তেন চাৱধি। (বহু ১৭।৫)

৩. যুগলভাকো যুগলবিহাৰী লিংহাৱৰূপদ্বিপৰং নুসিংহঃ। (বহু ১৮।৩৫)

আৰু ৰাজ্যৰ সমৃদ্ধিৰ প্ৰতি ঐকান্তিক অঙ্গুবাগ। কিন্তু শেষ বজা অগ্নিবৰ্ণ সেই আদৰ্শসমূহ বিসৰ্জন দি মন্ত্ৰীৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ ত্যক্ত কৰি নিজে ৰাজাস্তঃপুৰত অনেক ভাৰ্ষাৰ সংসৰ্গত উদ্বৃত্ত হৈ পৰিল। স্ত্ৰী আৰু মদৰ আসক্তিত দিন আৰু ৰাতিৰ পাৰ্থক্য নাইকিয়া হ'ল। শেষত ৰাতিবাগ-সমুদ্বৃত্ত ক্ষয় বোগত আক্ৰান্ত হৈ অগ্নিৰ দৰে তেজস্বী, বহুপত্নীক অগ্নিবৰ্ণই পাণ্ডুবৰণ ধাৰণ কৰি অকালতে প্ৰাণ বিসৰ্জন দিলে :

স অনেকৱনিতাসখোহপি সন্ পাহনীমনয়লোকা সন্ততিম্ ।

ৱৈত্ত্বত্বপৰিভাৱিনং গদং ন প্ৰদোপ ইৱ দ্বায়ুমত্যগাং ।^১

বহুকুলৰ গোবৰ্ণময় সূৰ্য ইয়াতেই অন্তমিত হ'ল ।

বজা আৰু আভিজাত্যশীল লোকে বহু ভাৰ্ষা গ্ৰহণ কৰি তিবোতাৰ ওপৰত বিশেষ প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল। তিবোতাবিলাক আছিল পুৰুষৰ হাতৰ পুতলা-স্বৰূপ। তিবোতাৰ ওপৰত চলোৱা পুৰুষৰ প্ৰভুত্ব-ৰূপ ব্যাধিয়ে তিবোতাবিলাকৰ জীৱন দুৰ্ব্বহ কৰি তুলিছিল। 'বহুবংশ'ৰ সপ্তম সৰ্গত কবিয়ে পুৰুষক 'প্ৰমদামিষ'^২ বুলি অভিহিত কৰিছে। কামাসক্ত পুৰুষে তিবোতাৰ শ্বশ্ৰোমল দেহটোক শ্বশ্ৰাহ মাংস পিণ্ড বুলি বিবেচনা কৰিছিল।

কালিদাসৰ সাহিত্যত পতিব্ৰতা, কুলবধ্ নাৰীৰ বাহিৰে আন কেবাৰিধো নাৰীৰ উল্লেখ পোৱা যায়; তাৰ ভিতৰত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য প্ৰোষিতভৰ্তৃকা, অভিসাৰিকা আৰু বেণ্ণা। এই বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ নাৰীৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰাৰ পূৰ্বে নাৰী সন্ধক্ষে কালিদাসৰ অভিমত কি তাৰ কিঞ্চিৎ আভাসৰ প্ৰয়োজন। 'শকুন্তলা' নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কত দেখা যায় শকুন্তলাক বজাই চিনিব নোৱাৰি প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে। অৱস্থা দেখি শকুন্তলাই পূৰ্ব মিলনৰ এটি

১. বহুবংশ—১২।৫৩

২. আভাসমানঃ প্ৰমদামিষং তদাবৃত্ত্য প্ৰহামমজ্ঞস্ত তচ্ছৌ । (বহু ৭।৩১)

ঘটনা বৰ্ণনা কৰিলে। তেতিয়া ছুগ্ৰুই ক'লে, “জীজাতিৰ এনে মধুৰ মিছা কাহিনীত কামীজন ভোল যায়।” তেতিয়া গৌতমীয়ে শকুন্তলা তপোবন প্ৰতিপালিতা আৰু কপটাচাৰ সন্মুখে অনভিজ্ঞা বুলি ক'লে।^১ বজাই উত্তৰ দিলে, “জীজাতিৰ স্বভাৱ-সিদ্ধ চতুৰতা বিনা শিকাই মনুষ্যোত্তৰ প্ৰাণীসমূহৰ মাজতেই দেখা যায়, চেতনাবৃত্ত মানৱীৰ পক্ষে সেয়া কি কথা। কুলিবিলাকে নিজৰ পোৱালিক আকাশলৈ উৰিব পৰাৰ আগলৈকে আন পক্ষীৰ (কাউৰী) দ্বাৰা প্ৰতিপালন কৰাই লয়।”^২

কৰিয়ে ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকতো জীবিলাকক স্বভাৱতে নিপুণ বুলি উল্লেখ কৰিছে। বজা অগ্নিমিত্ৰই বিদূষকক ক'লে, “বয়স নিসৰ্গনিপুণাঃ স্তিয়ঃ।”

প্ৰোষিতভৰ্জকা : প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজত কোনো বিবাহিতা জীৱ স্বামী যদি প্ৰবাসত থাকে তেতিয়া সেই জীৱক প্ৰোষিতভৰ্জকা বোলা হয়। স্বামী প্ৰবাসৰপৰা উভতি নহালৈকে পৱিত্ৰ সতীৰ বন্ধাৰ কাৰণে জীৱত পালন কৰি থাকিব লগীয়া হৈছিল। অধি যাজ্ঞবল্ক্যৰ মতে,

ক্ৰীড়াং শৰীৰসংস্কাৰং সমাজোৎসৱদৰ্শনম্।

হাস্তং পৰগৃহে যানং ত্যজ্যেৎপ্ৰোষিতভৰ্জকা ॥^৩

পতিব্ৰতা নাৰীৰ পতি যেতিয়া বিদেশত থাকে তেতিয়া সেই জীৱ পক্ষে খেলা, শৰীৰ-প্ৰসাধন, সামাজিক উৎসৱ আদি দৰ্শন, হাঁহা, আনৰ ঘৰত বাস কৰা উচিত নহয়।

১. বাজা—এৱমাদিভিৰাত্মকাৰ্ধনিৰ্বৰ্তিনীনাশন্তময়ৰাঙ মধুতিৰাক্ষৰ্য্যন্তে বিশ্বসিঃ।
গৌতমী—মহাতাগ নাৰ্হন্যেৰং মন্ত্ৰয়িতুম্। তপোবন সংৱৰ্ধিতোহনভিজ্ঞো-
হয়ং জনঃ কৈতৱন্ত। (শকুন্তলা পঞ্চম অঙ্ক)

২. স্বীণামশিক্তিপটুদ্বমাহুযীষু সংদৃগ্ৰতে কিমুত যাঃ প্ৰতিবোধৱতাঃ।
প্ৰাগন্তবিক্ৰমনাং স্বমপত্যজাতমতৌৰ্দ্ধিৰৈঃ পৱভতাঃ থলু পোষয়ন্তি।
(শকুন্তলা ৫,২২)

এই সময়ছোৱাত এজনী সাধৱী পতিব্ৰতা নাৰীয়েও যন্ত্ৰণাদায়ক জীৱন যাপন কৰিব লগীয়া হৈছিল। প্ৰোষিতভৰ্তৃকাই কোনো অলংকাৰ বা ধুনীয়া আভৰণ পিন্ধিব নোৱাৰে, যুৱৰ চুলি একেৰেী বান্ধি ৰাখিব লাগে। কোনো অলত কোনো প্ৰসাধনীয় বস্তু ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে।

কবিয়ে, 'মেঘদূত' কাব্যত বিবহিণী যক্ষপত্নীৰ বিবহ-ব্যথাৰ যি অপূৰ্ব আলেখ্য পাঠকৰ সম্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে সেয়া প্ৰোষিতভৰ্তৃকাৰ মূৰ্ত্তকপ। সূদূৰ প্ৰবাসস্থ পতিৰ কথা ভাবি ভাবি যক্ষপত্নীৰ শৰীৰ শুকাই-ক্ষীণাই গৈছে। পৰিধেয় বস্ত্ৰ হৈছে মলিন। নাম-গন্ধ নাই প্ৰসাধন সামগ্ৰীৰ। চক্ৰবাকক হেৰুৱাই চক্ৰবাকীৰ দৰে অকলশৰীয়া তেওঁ। কথা-বাৰ্তা হৈছে পৰিমিত। অনবৰত অক্ৰপাতেৰে নয়নযুগল উথলি পৰিছে। ঘনে ঘনে দীৰ্ঘ নিশ্বাসৰ উচ্চতাৰ স্পৰ্শত 'পক্লিহাধৰোষ্ঠী' হৈছে মলিন। দীঘল বেগীয়ে চন্দ্ৰমুখীৰ বদনৰ একাংশ ঢাকি ধৰিছে, যেনিবা চন্দ্ৰমাৰ দীপ্তি কলা মেখে আৱৰি ধৰিছে। পতিৰ কল্যাণ কামনা কৰি ব্যস্ত মাধোন পূজা পাৰ্বণতে। বিবহক্লিষ্ট যক্ষৰ ছবি আঁকি পিঞ্জৰন্থ মধুৰ-ভাৱী শালিকা-চৰাইক সোধে—“সেই প্ৰিয়জনলৈ তোমাৰ মনত পৰে জানো?” বিবহ-সংগীতৰ ধ্বনি তুলিবলৈ হাতত তুলি লোৱা বীণধনি চকুলোৰে ভিতি যায়, বাবে বাবে মচি দিয়ে; কিন্তু স্বৰচিত সংগীত শুব আৰু মনলৈ নাহে।^১

প্ৰবাসস্থ স্বামীৰ চিন্তাত নিৰ্ধাতন ভূগিব লগীয়া এয়ে আছিল প্ৰোষিতভৰ্তৃকাৰ ব্ৰত।

অভিসাৰিকা : কবির সাহিত্যত উল্লিখিত আন এবিধ নাৰী হ'ল অভিসাৰিকা। বিবিলাক স্ত্ৰী কামাভিভূতা হৈ নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি অন্ধকাৰ বাতি নিজৰ অভিপ্ৰেতজনক লগ পাবলৈ নিৰ্দিষ্ট ঠাইত গৈ

উপস্থিত হয় তেওঁক অভিসাৰিকা বোলে। ‘সাহিত্য-দৰ্শন’, ‘দৰ্শকপক’ আদি বিভিন্ন গ্ৰন্থত অভিসাৰিকাৰ লক্ষণ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। কবিৰ ‘বিক্ৰমোন্নয়ী’ নাটকৰ টীকাকাৰ বৰ্জনাথে উদ্ধৃত কৰা অভিসাৰিকাৰ লক্ষণ হ’ল :

‘হিহা লজ্জাং সমাকৃষ্টা মদেন মদেনন হা।

অভিসাৰয়তে কাস্তং স্বয়ং হা সাভিসাৰিকা ॥’

মদ বা মদনৰ পৰৱৰ্ত্তা হৈ যি নাবীয়ে প্ৰিয়জনৰ ওচৰলৈ নিজেই আগ বাঢ়ি যায় তেওঁকেই অভিসাৰিকা বোলে।

কালিদাসে ৰতি-বিলাপত মদনক লক্ষ্য কৰি ৰতিৰ উক্তিব মাজেদি প্ৰকাশ কৰিছে, ‘ৰাতিৰ অন্ধকাৰাচ্ছন্ন নগৰীৰ পথে পথে মেঘ-গৰ্জনত অভিভূতা অভিসাৰিকাৰ দলক প্ৰিয়জনৰ ঠাইলৈ নিবলৈ তোমাৰ বাহিৰে আন কোন সমৰ্থ?’ মদন-তাড়িতা অভিসাৰিকাৰ ভয়েই বা ক’ত।

এই অভিসাৰিকা সঙ্কলিত কুমাৰী নাইবা বিবাহিতা স্ত্ৰীও হ’ব পাৰে। অভিসাৰিকাই সদায় অশুভল অলংকাৰ পৰিধান কৰে; কিয়নো অলংকাৰৰ ঔজ্জল্যই তেওঁলোকৰ গতিবিধি আনৰ চকুত পেলাব পাৰে। ৰাতিৰ অন্ধকাৰৰ লগত মিলি যোৱা নীল-বৰণীয়া বেশেই তেওঁলোকৰ অধিক প্ৰিয়; কাৰণ তেনে বেশত মাহুছে দেখিলেও সহজে চিনিব নোৱাৰিব। এই ধৰণৰ বেশকেই ‘অভিসাৰিকা বেশ’ বোলে। এই বেশ অভিসাৰিকাসকলৰ মানসিক উত্তেজনাৰ পৰিপূৰক বুলি গণ্য। কবিয়ে ‘বিক্ৰমোন্নয়ী’ নাটকত এই অভিসাৰিকা বেশৰ উল্লেখ কৰিছে; ‘আকাশমাৰ্গেদি অভিসাৰিকা বেশেৰে উৰ্বশী আৰু চিত্ৰলেখাই প্ৰবেশ কৰিলে। উৰ্বশীয়ে নিজকে দেখি ক’লে, “হেবা চিত্ৰলেখা, গাত সামান্য অলংকাৰ, আৰু

১. বৰ্জনাতিমিষাৱশুষ্টিতে পুৰমার্গে ঘনশব্দবিক্ৰবাঃ।

বলতিং প্ৰিয় কামিনাং প্ৰিয়াত্বদূতে প্ৰাপয়িতুং ক ক্ৰমঃ ॥

শিকিহেঁ। নীল শাৰী ; মোৰ এই অভিসাৰিকাৰ বেশ তোমাৰ জানো
ভাল লাগিছে ? মোক অতি শীঘ্ৰে প্ৰিয়তমৰ ওচৰলৈ লৈ ব'লা ।”^১

কবিয়ে ‘মেঘদূত’ত অভিসাৰিকাৰ উল্লেখ ছবাবো কবিয়ে।
পূৰ্বমেঘত বিবহী যক্ষই দৌত্যভাৰ গ্ৰহণ কৰা মেঘক জনাইছে,
“উজ্জয়িনীৰ ৰাজপথোদ স্মৃতিভেদে অন্ধকাৰত অভিসাৰিকাসকলে
প্ৰিয়তমৰ আবাসলৈ যাব, তুমি বিদ্যুৎ-সঞ্চাৰে ডেউলোকাৰ পথ সূগম
কৰিবা। বজ্জনিকোষ নকৰিবা, বৃষ্টিপাতো নকৰিবা—সিহঁত যে
ভয়াভুবা।”^২ যক্ষই আকৌ উত্তৰমেঘত কৈছে, “অলকা নগৰীত
ৰাতিৰ অন্ধকাৰত অভিসাৰিকাৰ দলে যেতিয়া যাত্ৰা কৰে তেতিয়া
ক্ৰমত গতিৰ কাৰণে সিহঁতৰ চুলিৰপৰা মন্দাৰ ফুলবোৰ সৰি সৰি
পৰে।”^৩ ‘বহুবংশ’ৰ^৪ ষোড়শ সৰ্গতো অভিসাৰিকাৰ উল্লেখ আছে।

বেশ্য : কালিদাসৰ সাহিত্যত উল্লিখিত আন এক শ্ৰেণীৰ নাৰী
ই’ল বেশ্য। কবিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাসৰ যি সময়ছোৱাৰ পৰিচয়
দিছে সেয়া আছিল প্ৰাচীন ভাৰতৰ এক উজ্জল গৌৰৱময় যুগ।
সেই যুগ আছিল সুখ, সমৃদ্ধি, ভোগ আৰু বিলাসৰ যুগ ; তথাপি
সমাজখন আছিল ধৰ্মীয় অনুশাসনৰ অধীন, উচ্চ আদৰ্শৰে
অনুপ্ৰাণিত আৰু নৈতিক চিন্তাধাৰাৰে পৰিচালিত। যাক্ষহৰ জীৱনৰ
শ্ৰেষ্ঠ আদৰ্শ আছিল আত্মাৰ উন্নতি কামনা আৰু সমাজৰ কল্যাণ
সাধন কৰা। সেই সমাজখনৰ বিবাহৰ আদৰ্শ, গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ

১. (ভত: প্ৰৱিণত্যা কালদানেনাভিসাৰিকাৱেবোৰশী চিত্ৰলেখা চ)

উৰশী—(আত্মানং বিলোক্য) ইদা চিত্ৰলেখে, অপি বোচন্তে তেহয়ং
মেহ্লাস্তবগভূবিতো নীলাংগুকপৰিগ্ৰাহোহভিসাৰিকাৱেব:।

...লখি মদনঃ খলু দামাজাপন্নতি—শীত্ৰঃ নন্ন দাং তন্ত স্তভগন্ত বসতিম্।

(বিক্ৰমোৰশীত্ৰ তৃতীয় অঙ্ক)

২. মেঘদূত—১।৪০

৩. গভুতংকম্পাভজকপতিভৈৰৱ মন্দাবপুটৈঃ ইত্যাবি—(মেঘদূত ২।১১)

৪. বহুবংশ—১৩।১৭

দায়িত্ব আৰু সামাজিক কৰ্তব্যবোধ আছিল অতি উচ্চ স্তৰৰ। সমাজৰ যিমানেই উচ্চ আদৰ্শ, যিমানেই সমৃদ্ধ অৱস্থা নহওক লাগিলে তাত সদায় এচাম লোক থাকিব যিসকলে আৰ্থিক সমস্যাৰ কাৰণেই হওক, বা মানসিক প্ৰবৃত্তিৰ কাৰণেই হওক নাইবা জীৱনৰ কেতবোৰ অতৃপ্ত কামনাৰ বাবেই হওক, মানসিক শান্তিৰপৰা বঞ্চিত হৈ থাকিবই। বিবাহিত, অবিবাহিত যিয়েই নহওক লাগিলে, তেওঁলোকে অতৃপ্ত বাসনাৰে অভিভূত হৈ ইন্দ্ৰিয় তৃপ্তি চৰিতাৰ্থ কৰি মানসিক যন্ত্ৰণাৰপৰা অব্যাহতি পাবলৈ প্ৰয়োগ বিচাৰি বিয়াকুল হৈ ঘূৰি ফুৰে। নাবীৰ সঙ্গ হয় তেওঁলোকৰ একান্ত কাৰ্য্য, সিহঁতৰ সান্নিধ্যলৈ আহি হিৰা খুলি হাঁহি-ফুৰ্তি কৰি আনিব খোজে বীতশ্ৰু জীৱনলৈ আনন্দৰ এক অমিয়া সুখ। সমাজৰ শান্তি, শৃংখলা অটুট ৰাখিবলৈ সমাজত প্ৰয়োজন হয় এচাম নাবীৰ—উদ্ভ্ৰান্ত লোকৰ শান্তিৰ নিকেতন হিছাপে। এই চাম নাবীয়েই হ'ল বেস্তা—সমাজৰ এক অপৰিহাৰ্য অঙ্গ। বেস্তাবিলাকে কালিদাসৰ অমৰ তুলিকাৰ পৰা একাধিকভাৱে লাভ কৰিছে। স্বৰ্গৰ যি অঙ্গৰা, পৃথিৱীৰ তেওঁ বেস্তা। সিহঁতৰ প্ৰভেদ নাই। কবি-শিবোমণিয়ে তেওঁৰ অন্ততম নাটক 'দ্বিক্ৰমোদ্ধৰী'ত স্বৰ্গৰ অঙ্গৰা (বেস্তা) উৰ্বশীকে নাৱিকাৰ কপত পাঠকৰ সম্মুখত উপস্থাপিত কৰিছে।

'মেঘদূত'ত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে, বিমিশা নগৰীৰ উপকণ্ঠত অৱস্থিত স্কন্দৰ পৰ্বত, নাম নীচৈঃ। সেই পৰ্বতে, তাৰ নাগৰিক-সকলৰ যৌৱন-বিভ্ৰমী যুৱকযুৱক আকৰ্ষণ কৰি আনে—তাবেই নিৰ্জন গুহাৰপৰা নিৰ্গত হোৱা, বতি-ক্ৰিয়াৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা পণ্যদ্রো বেস্তাবিলাকৰ শ্লগদ্ধি অৰ্থাৎ সৌৰভেৰে :

যঃ পণ্যদ্রোবতিপৰিমলোদগাবিভিনাগবাণা-

মুদামানি প্ৰথৱতি শিলাৱশ্মভিৰৌৱনানি ।'

সেই কাব্যতে কবিয়ে পুনঃ উল্লেখ কৰিছে—মহানগৰী উজ্জয়িনীত মহাকালৰ মন্দিৰ, তাত দেৱদাসী (বেণ্ডা) সকলে নৃত্য কৰে, মহাকালক চামৰেৰে বা দিয়ে ; তালে তালে পাদক্ষেপৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ মেখলাৰ বন্ধাব উঠে ; ধীৰে ধীৰে বিচিত্ৰ বস্ত্ৰ-খচিত চামৰৰ বা দিয়াত ক্ৰমে সিহঁতৰ হাত হয় ক্লান্ত । প্ৰিয়জনৰ নখ-ক্ষত হোৱা অঙ্গবোৰত তোমাৰ (মেঘৰ) বিন্দু বিন্দু বৰ্ষণ পালে তেওঁ-লোক ভৃগু হৈ তোমাৰ পিনে কৃতজ্ঞতাৰে কটাক্ষপাত কৰিব— মনলৈ আহিব যেন অসংখ্য ভ্ৰমৰ তোমাৰ পিনে উৰি আহিছে ।^১

কবিয়ে আকৌ সেই একেখন কাব্যতে উল্লেখ কৰিছে, কুবেৰৰ ঘৰৰ বাহিৰত শূন্যৰ এক উপবন, নাম বৈভ্ৰাজ (চিত্ৰবথ) । অলকাৰ প্ৰেমিকৰ ঘৰ অক্ষয় বস্ত্ৰেৰে পৰিপূৰ্ণ । সেই প্ৰেমিকসকলে বেণ্ডাশ্ৰেষ্ঠ অঙ্গবাবিলাকেৰে সৈতে তালৈ প্ৰতি দিনে আহে আৰু কিম্ববিলাকৰ লগত মিলি নানা গল্প কৈ দিন কটায় । কিম্ববিলাকে ক্ৰতিমধুৰ উচ্চ স্বৰেৰে অলকাপতি কুবেৰৰ বশোগাথা গান কৰে ।^২

‘বহুমুখ’ৰ ষষ্ঠ সৰ্গত বাণিনীৰ উল্লেখ পোৱা যায় । বাণিনী শব্দৰ ছাৰা মদমস্তা নাৰী, নৰ্ত্তকী বা বেণ্ডাক বুজায় । মহাবাজ দিলীপৰ শাসন কালত, বাণিনীবিলাকে বিহাৰ উপবনলৈ যোৱাৰ পথত নিজাভিভূতা হৈ মাজ পথত পৰি থাকে, কোনে বা তেওঁ-

১. পাৰজ্জাটৈঃ কণিতবশনাস্তজ জীলাবধূতৈ

বস্ত্ৰচ্ছায়াখচিতবলিভিচ্চামটৈঃ ক্লান্তহস্তাঃ ।

বেণ্ডাশ্ৰেষ্ঠো নখপদস্থানুপ্ৰাপ্য বৰ্ষাণ্ণবিন্দু-

নামোক্ষ্যন্তে হৃদি মধুকবশ্ৰেণিগীৰ্ধান্‌কটাক্ষান্ ॥ (মেঘ ১।৩৮)

২. অক্ষব্যাস্তৰ্ভৱননিধয়ঃ প্ৰত্যহং বক্তকঠৈকদুগাৱন্তিৰ্ধনপতিবলঃ কিংনবৈৰ্থজ মাৰ্ধ্য ।

বৈভ্ৰাজাখ্যং বিশ্বধৱনিতাবাবস্থাসহায়ী বজ্জালাপা বহিকপৱনং কামিনী নিৰ্বিৰ্শন্তি । (মেঘ ২।১০)

লোকক অপহৰণ কৰিবলৈ হাত আগ বঢ়াব ; বতাহে ডেউলোকৰ
আঁচল আঁতৰাবলৈ সাহস নকৰে ।^১

‘বসুৱংশ’ৰ উনৱ্বিংশ সৰ্গত কবিয়ে নৰ্ত্তকীৰ উল্লেখ কৰিছে । বজা
অগ্নিবৰ্ণ নিজে স্তম্ভিপুণ বাদক, তেওঁ মাল্য আৰু বলয় আন্দোলিত
কৰি মৃদঙ্গ বজাই নৰ্ত্তকীবোৰৰ মন আকৰ্ষণ কৰে আৰু নৃত্যাভিনয়ত
ভুল কৰা নৰ্ত্তকীবোৰক নাট্যাচাৰ্য্যবোৰৰ সন্মুখত লজ্জাভিক্ষুতা কৰি
তোলে । অৰ্থাৎ বজাৰ বাস্তব লগত নৃত্যৰ তাল-মান বাখিব
নোৱাৰি নৰ্ত্তকীবিলাক লজ্জিত হয় ।^২

সেই একে সন্দৰ্ভতে কবিয়ে বজা অগ্নিবৰ্ণক ‘পৰিজনাজনা’-
বোৰৰ সংসৰ্গ কুসুম শয্যাশোভিত লতাগৃহত উপভোগ কৰাৰ কথা
উল্লেখ কৰিছে । এই পৰিজনাজনাবোৰ দাসী হ’লেও একপ্ৰকাৰ
বেশ্যা নুলিয়েই অনুমান হয় ।^৩

মত্তপান : কালিদাসৰ সমাজত নাৰী সম্বন্ধে কিছু আলোচনাৰ
পিছত আন এটা দিশলৈ অহা যাওক । কবিৰ সমাজত মত্তপানৰ
প্ৰচুৰ প্ৰচলন আছিল । সেই সময়ত বিভিন্ন উপকৰণৰপৰা মদ
প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল আৰু মদৰ বিভিন্ন নামকৰণো কৰা হৈছিল,
যেনে—মুৰা, সিধু, আসৰ, কোহল, পুষ্পসাব, মধু, বাকলী, কাদম্বৰী,
হাল, মদিৰা, শৌণ্ডিকা আদি । কবিৰ সাহিত্যত এই আটাইবোৰ
মদৰ নাম পোৱা যায় ।

সমাজত সকলো বৰ্ণৰ লোকে মত্ত পান কৰিছিল । অপেক্ষাকৃত-
ভাৱে ব্ৰাহ্মণতকৈ ক্ষত্ৰিয়সকলৰ মাজত ইয়াৰ প্ৰচলন অধিক আছিল ।
যৌন পৰিতৃপ্তিৰ কাৰণে সাধাৰণ মানুহেও মত্ত পান কৰিছিল ।
তিবোতাবিলাকে অব্যবহিত গতিৰে মত্ত সেৱন কৰিছিল । ডেউ-

১. বসিষ্ণুৱীং শাসতি বাগিনীনাং নিজ্জাং বিহাৰাৰ্থপথে গতানাম্ ।

হাতেহপি মাস্ত্ৰংসয়নংগুকাণি কো লম্বয়েদাহবণায় হন্তম্ ॥ (বসু ৬।৭৫)

২. বসুৱংশ ১৯।১৪

৩. বসুৱংশ ১৯।২৩

লোকৰ বিশ্বাস, মদে তেওঁলোকৰ যুগ্মগুণ আৰু ওঠৰ বৰণ বস্ত্ৰভা
কৰি সৌন্দৰ্য বৃদ্ধিত সহায় কৰে আৰু সেই ভাৱে প্ৰিয়জন নাইবা
পতিৰ সান্নিধ্য যেন বিশেষভাবে উপভোগ কৰিব পাৰে ।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত পতি হেৰুৱাবতিয়ে কোভ কৰিছে, যি মদে প্ৰমদা-
বিলাকৰ চকু বঙা বৰণীয়া কৰি সুবাহি পেলাইছিল, পদে পদে কথাৰ
সংলগ্নতা নাইকিয়া কৰিছিল—এতিয়া তোমাৰ অভাৱত সেয়া তেওঁ-
লোকৰ পক্ষে বিড়ম্বনা মাথোন হৈ পৰিছে । বতিৰ মনৰ অভিপ্ৰায়,
মদন নাথাকিলে মদে কি কৰিব ? মননৰ সহযোগতহে মদৰ বং চৰে :

নয়নাশ্ৰুতৰ্ণানি সূৰ্য্যবচনানি শ্লথয়ন্ পদে পদে ।

অসতি স্মৃতি হ্লাকণীমদঃ প্ৰমদানামধুনা হিড়ম্বনা ॥^১

কৰিয়ে ইয়াত বাৰণী মদৰ কথা উল্লেখ কৰিছে ।

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত দেখা যায় বাণী ইবাৱতী আছিল মদৰ
প্ৰতি একান্ত আসক্তা । মত্ত পান কৰি বাণীয়ে নিপুণিকাক স্মৃছিলে,
“মদত মতলীয়া নাৰীয়ে হেনো বিশেষ সৌন্দৰ্য লাভ কৰে আৰু তেনে
নাৰী হেনো অধিক আকৰ্ষণৰ কাৰণ হৈ উঠে” ।^২ মোক বাক কেনে
লাগিছে । বাণীৰ ধাৰণা মদৰ নিচাতহে যেন তেওঁ অতি মৰম লগা
হৈ উঠে । এই সম্ভ্ৰান্ত বাণীয়ে দিনতে মদ পান কৰিছিল ।

‘বহুবংশত’ কৰিয়ে বসন্তবিলাস বৰ্ণনাত উল্লেখ কৰিছে, তিবোতা-
বিলাকে ললিত বিলাসৰ সহযোগী আৰু বতি-ভাবৰ উদ্দীপক মদ
প্ৰিয়জনেৰে সৈতে পান কৰিবলৈ ধৰিলে । সেই সুবাসিত মদে বকুল
ফুলৰ গন্ধকো পৰাভূত কৰিলে :

পতিম্ নিৰ্ব্বিস্তম্ৰমুখমজনাঃ স্ৰবসং বসন্তগুনবৰ্জিতম্ ।^৩

১. কুমাৰসম্ভৱ—৪।১২

২. ভূতঃ প্ৰৱিশতি বৃক্কমদা ইবাৱতী চেটী চ

ইবাৱতী—বল্লে নিপুণিকে, শ্ৰুণোমি বহুশো মদঃ কিং জীজনম
বিশেষমণ্ডনমিতি । (মালবিকাগ্নিমিত্ৰ—তৃতীয়-অঙ্ক)

৩. বহুবংশ—২।৩৬

ইয়াত মদক মধু বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰপৰা আন এটা কথা অনুমান কৰিব পাৰি যে কবিতা সময়ত ভাৰতত সুগন্ধি মদ তৈয়াৰ হৈছিল।

আকৌ সেই কাব্যৰ ঊনবিংশ সৰ্গত কবিয়ে ব্যক্ত কৰিছে, বসন্তৰ আগমনৰ লগে লগে অগ্নিবৰ্ষৰ কাম-বাসনা কুশ হৈ গ'ল। তেতিয়া তেওঁ আমৰ পল্লৱ মিশ্ৰিত আৰু পাটল কুম্ভৰ বাগবদ্ধিত মত্ত পান কৰিবলৈ ধৰিলে, তাৰ পিছত তেওঁ পুনৰ প্ৰৱল উৎসাহেৰে উদ্ভাসিত হৈ উঠিল :

যৎস লগ্নসহকাৰমাসং বস্তপাটলসমাগমং পপৌ ।^১

ইয়াৰপৰা অনুমান হয় মদৰ পাত্ৰত আমৰ কলি আৰু পাটল কুম্ভ ডিয়াই ৰাখিলে মদ সুগন্ধি হয়। ইয়াত মদক আসৰ বোলা হৈছে। সেই কাব্যৰ অষ্টম সৰ্গত দেখা যায় পত্নী ইন্দুমতীৰ মৃত্যু-শোকত অধীৰ হৈ বজা অজাই কয়, “তুমি (ইন্দুমতী) মোৰে সৈতে মত্ত পান কৰিছিল, আৰম্ভ নগ্ননেৰে মোৰ প্ৰতি কটাক্ষ বৰ্ণন কৰি অভিযয় আনন্দিত হৈছিল। এতিয়া সেই অনিৰ্বচনীয় সুখৰপৰা বঞ্চিত হৈ পৰলোকত তুমি থাকিবা কেনেকৈ ?”

‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত মদৰ আন ছবিৰ নাম পোৱা যায় কাদম্ববী (কদম্ব ফুলৰপৰা প্ৰস্তুত কৰা মদ) আৰু শুণ্ডা। কবিতা সময়ত মদৰ দোকান (শৌণ্ডিকাপণী) আছিল আৰু তাৰপৰা মদ বিক্ৰী হৈছিল। মদ বিক্ৰেতাক শৌণ্ডিক বোলা হৈছিল। মানুহে একেলগে দোকানত মদ পান কৰিছিল। নিম্ন জাতিৰ মানুহৰ প্ৰথম বহুত্ব স্থাপন হৈছিল মদৰ মাধ্যমেৰে। মদৰ গিলাছেই আছিল তেওঁলোকৰ বহুত্বৰ যোগসূত্ৰ।^২

১. বসুৱং ১২।৪৬

২. বসুৱং ৮।৬৮

৩. শ্ৰীলঃ—ধীৰব মহন্তবৰ্ণ প্ৰিয়ৱৰ্ণ্যক ইদানীং যে সংস্কৃতঃ।

কাদম্ববীণাকিকমস্মাকং প্ৰথমসৌন্দৰ্যমিযাতে। তজ্জৌণ্ডিকাপণমেৱ গচ্ছামঃ।

(শকুন্তলা-বট-অঙ্ক)

যি মদৰ দোকানৰ কথা উল্লেখ কৰা হ'ল, সেয়া আছিল সৰ্বসাধাৰণৰ কাৰণে। বজা আৰু আচাৰ্য্য লোকসকলে নিজৰ বাসস্থানতে মদ তৈয়াৰ কৰি লৈছিল আৰু ভিতৰুৱাকৈ তাক পান কৰিছিল। 'বসুন্ধৰা'ৰ উনবিংশ সৰ্গত পোৱা যায়, বজা অগ্নিবৰ্ণই প্ৰিয়ভাৰে সৈতে মধুগন্ধৰ গন্ধৰ দ্বাৰা মনোহাৰিনী পানভূমিলৈ গমন কৰিছিল আৰু অজ্ঞানাবোৰৰ মুখাসৰ পান কৰি আনন্দত বিভোৰ হৈছিল।^১ সেই কাব্যৰ চতুৰ্থ সৰ্গত পোৱা যায়—মদ পান কৰিবলৈ উপযুক্ত স্থান আৰু উপযুক্ত উপকৰণ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।^২ বসুৰ সৈন্তাৰিলাকে পাৰ্বত্যীয়সকলক পৰাজয় কৰি পানৰ উপযোগী স্থান (drinking booth) তৈয়াৰ কৰি তাম্বুলীপত্ৰপুত (পাণৰ ঠোঙাত) নাৰিকেলসৰ (মদ) পান কৰিছিল।

'মেঘদূত' কবিয়ে মদিৰা^৩ আৰু হাল^৪ নামৰ মদৰ উল্লেখ কৰিছে। 'ঋতুসংহাৰ'ত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে, যুৱতীৰ মুখ মদৰ গন্ধেৰে সুবাসিত হ'লেহে অধিক আকৰ্ষণীয় হৈ উঠে (সুবাসদ্ব্যমোদিতরক্তপঙ্কজাঃ)^৫ ভিবোতাৰিলাকে যেতিয়া মদ পান কৰি অল্পষ্ট ভাৰাৰে কথা কয় আৰু অস্থিৰভাৱে খোজ কাঢ়ে, তেতিয়া প্ৰেমিকসকলে তাক প্ৰণয়িনীৰ বিলাসভঙ্গী বুলি উপভোগ কৰে; কবিয়ে 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত তাক প্ৰকাশ কৰিছে। মদ বিশেষকৈ যৌন পৰিতৃপ্তিৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। মদৰ মানকতা অধিক হ'লে তাক উপশম কৰিবলৈ 'মৎস্তগুণিকা' ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। মৎস্তগুণিকা এবিধ চেনি, ইয়াৰ বৰণ বঙা বালিৰ দৰে আৰু মাছৰ কণীৰ দৰে সৰু কোমল। (শীধুপানোহেজিতস্ত মৎস্তগুণিকা উপনত।)^৬

১. বসুন্ধৰা ১২।১১-১২

২. ঐ ৪।৪২

৩. মেঘদূত ২।১৮

৪. ঐ ১।৪২

৫. ঋতুসংহাৰ ৫।৫

৬. মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ—তৃতীয় অঙ্ক।

এইটো বিশেষভাৱে মন কৰিব লগীয়া যে কালিদাসৰ সমাজত বিবাহ, যজ্ঞ নাইবা পৱিত্ৰ অহুষ্ঠানত মদ ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাছিল। কালিদাসৰ সাহিত্যত এনে অহুষ্ঠানত সোমবস পানবো উল্লেখ নাই।

কালিদাসৰ সমাজত খাওঁৰ যি প্ৰচলন আছিল তাক ঘাইকৈ দুভাগত ভাগ কৰিব পাৰি ; যেনে, নিৰামিষ আৰু আশ্ৰমৰ। প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষ ঋষি-মুনি, সাধু-সংহাসীৰে ভৰপূৰ আছিল। তেওঁলোক আছিল নিৰামিষ-ভোজী আশ্ৰমবাসী। তেওঁলোকৰ প্ৰধান খাদ্য আছিল গছৰ ফলমূল, শাক-পাচলি, গৰুৰ গাখীৰ আৰু নীৰাৰ ধানৰ চাউল। কবিয়ে সংহাসীসকলক ‘বন্তবৃন্তি’ (অৰ্থাৎ কন্দমূল আদি যিসকলৰ আহাৰ) বুলি অভিহিত কৰিছে : বন্তবৃন্তিৰিমাম্ ইত্যাদি।^১ মুনিসকল বাস কৰা আশ্ৰমবোৰ আছিল ফলৰ গছৰে পৰিপূৰ্ণ। মহাত্মা শৰভঙ্গ ঋষিৰ আশ্ৰমৰ পুত্ৰকল্পফলিত বৃক্ষসমূহৰ ওপৰতে অতিথি সংকাৰৰ ভাৰ স্তম্ভ আছিল, সেই বৃক্ষসমূহে ছায়া দান কৰি পথিকৰ প্ৰাণ্তি অপনোদন আৰু ফল দানেৰে ক্ষুধা নিবাৰণ কৰি শাস্তি দিছিল।^২ সেই সাধু সংহাসীবোৰৰ নীৰাৰ ধানৰ চাউল আছিল প্ৰধান খাদ্য। এই নীৰাৰ ধান বিনা পৰিভ্ৰমে আপোনা-আপুনি উৎপন্ন হৈছিল। তেওঁলোকে সেই ধানবোৰ পথাৰবৰপৰা সংগ্ৰহ কৰি আনি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। সেইকাৰণে তেওঁলোকক উল্লবৃন্তি বোলা হৈছিল। মহৰ্ষি বৰভট্টৰ শিষ্য কৌন্তল দক্ষিণাৰ অভিলাষী হৈ মহাৰাজ বঘুৰ ওচৰ চপাত বঘুৱে তেওঁক শুনিলে, “আপোনালোকৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ মূল নীৰাৰ, স্তামাক আদি বন্ত জব্যসমূহ অক্ষত আছেনে?”^৩ ‘শকুন্তলা’ নাটকতো মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰমত বজা দুগুপ্ত উপস্থিত হৈ সাৰথিক ক’লে, “গছৰ

১. বসুৱংশ ১৮

২. ছান্দগিনীতাক্ষপৰিভ্ৰমেণু ভূৱিষ্ঠসংভাৱ্যকলেশ্বৰীষু।

তন্ত্ৰাতিথীনামধনা মপৰী হিতা নুপুত্ৰেধিৰ পাৰপেৰু ॥ (বসু ১৩৪৬)

৩. নীৰাৰণাকাধি কড়ংগবীৰৈবাসুপ্ততে জ্ঞানপদৈৰ্ন কচ্চিৎ।

কালোপপল্লাতিথিকল্প্যতাংগং বন্তং শৰীৰবহিতিসাধনং বঃ ॥ (বসু ৫১২)

খোৰোঙৰ বৃথবপৰা নীৰাৰ ধানবোৰ ওলাই তলত পৰি আছে। সেই খোৰোংবোৰত ভাটৌ চৰায়ে বাহ লয়।”^১

ইয়াৰ বিপৰীতে আন এক শ্ৰেণীৰ লোক আছিল। সিসকলৰ প্ৰধান খাদ্য আছিল মাংস। অৰ্থাৎ সিসকল সম্পূৰ্ণ আমিষ-ভোজী। সমাজত বান্ধস বুলিয়ে তেওঁলোক পৰিচিত। তেওঁলোকে কেৱল জন্তুৰ মাংসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। সেই কাৰণে তেওঁলোকক ‘ক্ৰব্যাদ’^২ বুলি কোৱা হৈছিল। ক্ৰব্যাদ মানে কেচা মঙহ ভক্ষণকাৰী। ‘শকুন্তলা’ নাটকত এই বিলাকক ‘পিশিতাশন’^৩ বুলি কোৱা হৈছে। পিশিতাশনৰ অৰ্থ কেচা মাংসভোজী। জন্তুৰ বান্ধসে সদায় বনৰ পশুবোৰ হত্যা কৰি আনি নিতৌ ভোজন কৰিছিল।

সমাজৰ এই দুই শ্ৰেণীৰ লোকৰ বাহিৰে আনবোৰ লোক আছিল কচি অহুসৰি আমিষ আৰু নিৰামিষ উভয় বিধৰ। মাংসাহাৰ কোনো জাতিৰ পক্ষে নিষেধ নাছিল; ‘শকুন্তলা’ নাটকত যুগয়া-বিহাৰী বজা দৃশ্যক্ষেত্ৰে সৈতে নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ বিদ্বকে লোৰ শলাত সিজোৱা মাংস ভক্ষণ কৰা বুলি উল্লেখ আছে: ‘শূল্যমাংসভুংক্টি আহাবো ভুজ্যতে’^৪। ইয়াৰপৰা এইটো স্পষ্ট বুজা যায়, কালিদাসৰ সময়লৈকে ব্ৰাহ্মণবিলাকেও মাংস ভোজন কৰিছিল। কালিদাসৰ সাহিত্যত পশু-মাংস ভোজনৰ উল্লেখ আছে যদিও গোমাংস ভোজনৰ উল্লেখ কোনো ঠাইতে নাই। যদিও প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষত হিন্দু সমাজত গো-হত্যাৰ প্ৰচলন আছিল, কালিদাসৰ যুগত সেয়া সম্পূৰ্ণ নিষিদ্ধ আছিল বৰং তেওঁৰ যুগত গো-পূজাৰ প্ৰচলন হৈছিল।

১. নীৰাৰা: শুকগৰ্ভকোটবনুখল্লট্টাক্তকণাথঃ (শকুন্তলা ১।১৪)

২. বয়ুৰংগ ১৫।১৬

৩. শকুন্তলা ৩।২৫

৪. ঐ ২২ অঙ্ক

গো-সেনাই বহু কুলৰ মূল কাৰণ। সমাজত মাহুহে গো পালন
কৰিছিল, ভক্ষণ কৰা নাছিল। গৰুৰ গাখীৰবপৰা বিবিধ প্ৰকাৰৰ
মিঠাই তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। দিউ আছিল অতি প্ৰিয় খাদ্য।
মহাবাজ বিলাপ পদ্যৰে সৈতে কুলগুৰু বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ
পথত বৃদ্ধ গোৱালাবিলাকে গৰুৰ 'টাট্কা' খিউৰে সৰ্ব্বনা জনাইছিল
'হৈয়ঙ্গদীনমাদায় ঘোৰবজ্জানুপস্থিতান'।^১ 'শকুন্তলা' নাটকৰ দ্বিতীয়
অঙ্কত হুবিধ খাদ্যৰ নাম পোৱা, যাৰ—খেজুৰ আৰু তেতেলী।
বিদূষকে বজাক কয়, "পিণ্ডধৰ্জুবৈকৰেজিতস্ত তক্ষিণ্যাম্ভজাবো
ভৱেৎ।" মধুৰ খেজুৰ মুখ ভৰাই খাই অকচি হ'লে তেতেলী খোৱাৰ
ইচ্ছা হোৱা স্বভাৱিক। সেই নাটকৰ একে অঙ্কতে বিদূষকে 'মোদক'
বুলি এবিধ মিঠাইৰ উল্লেখ কৰিছে: 'কিংমোদকখণ্ডিকায়াম্'।
মোদক মুখেৰে চোবাই খোৱা এবিধ মিঠাই। ই একপ্ৰকাৰৰ চেনিৰ
লাড়ু। 'বিক্ৰমোৱলীয়া, নাটকতো বিদূষকে কৈছে: 'এব খণ্ডমোদক
সজ্জিক উদিতো ৰাজা দ্বিজাতীনাম্': দ্বিজৰাজ চক্ৰ একালে ডগা
চেনিৰ লাড়ুৰ দৰে উদয় হৈছে। 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকৰ
চতুৰ্থ অঙ্কত নিপুণিকাই বিদূষকক লক্ষ্য কৰি কৈছে—সকলো সময়তে
স্বস্তি বচন বুলি, পেট ভৰাই মিঠাই খাই এতিয়া টোপনিত মালৱিকাক
মাতিছে: 'সৰ্বকালমিত এৱ স্বস্তিৱাচনমোদকৈ: কুক্ষিং পুৰিষ্ঠা
সাংপ্ৰত্যং মালৱিকামুৎসন্নায়তে'। 'বিক্ৰমোৱলীয়া' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত
বিদূষকে শিখৰিণী আৰু বসালৰ উল্লেখ কৰিছে: 'অহমপি ৰদা
শিখৰিণীং বসালং চ ন জতে তদৈতৎপ্ৰাৰ্থয়মানঃ সংকীৰ্ত্তয়ন্তাস্মি'।^২

১. বসুৱংশ ১৫৫

২. শিখৰিণী আৰু বসাল সম্বন্ধে 'বিক্ৰমোৱলী' নাটকৰ টীকাৰ বক্তব্যৰ্থে
উল্লেখ কৰিছে 'এলালতঙ্গকপূৰ্বাধিস্থবভিস্তৱ্যামিশ্ৰিতং ছন্দেশ নহ গালিতং
নিতালংগতং দ্বি শিখৰিণীতুচ্যতে। দ্ব্যতিবিকপূৰ্বোক্তস্তৱ্যামিশ্ৰিতঃ
পককদলীকজাতঃলাবোহপি তৎপদৱাচ্যঃ। বসালবাস্তৱিশেষকলম্।'।
ইতি বক্তব্যঃ।

যয়ো যেতিয়া শিখৰিণীৰ কাহি আৰু সখাহু আৰু নাপাঠ, তেতিয়া সেইবোৰৰ নাম লৈয়ে সাক্ষনা লভে। আৰু সেইবোৰ পাবলৈ অভিলাষ কৰে। শিখৰিণী এবিধ মিঠাই। ইয়াক দৈ গাখীৰেৰে সৈতে চেনি, লৱঙ্গ, কপূৰ আদি বস্তু মিহলাই প্ৰস্তুত কৰা হয় আৰু পকা কলৰ লগত মিহলাই খোৱা হয়। কুঁহিয়াৰবপৰা কিছুমান মিঠাই-জাতীয় বস্তু তৈয়াৰ কৰি খোৱা হৈছিল, যেনে— গুড়। ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ত মৎস্তাণ্ডিকা নামৰ চেনি বিশেষৰ উল্লেখ আছে। উৎকট মাদকতাৰ উপশমৰ বাবে এই চেনিৰ বস বিশেষ ফলদায়ক। গাখীৰবপৰা প্ৰস্তুত কৰা দৈ, মাখন ঘিউ, আদিৰ উপৰি পায়সান্নবোৰো উল্লেখ আছে। সমাজৰ লোক প্ৰায় কৃষিজীৱী আছিল। শালি^১, কলম^২, নীয়াৰ আদি ধানৰ চাউল ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

সাজ-পাৰ : খাও, বাস-গৃহৰ উপৰিও মানুহৰ আন একান্ত প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী হ’ল পিন্ধা কাপোৰ। ইতৰ প্ৰাণীবপৰা মানুহক পৃথক কৰাৰ অন্যতম উপাদান হ’ল সাজ-পাৰ। বেশ-ভূষাই প্ৰয়োজন সাধন কৰাৰ লগে লগে ই মানুহৰ সৌন্দৰ্যও বঢ়ায়। শিল্পী কালিদাসে কয়, মানুহৰ আকৃতি যদি সুন্দৰ হয়, দাবীবিধ অবয়বসমূহ যদি সুন্দৰ-সুঠাম হয়, তেনেহ’লে যিকোনো বেণেই তেওঁক সৌন্দৰ্যমণ্ডিত কৰি তোলে। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত দেখা যায় ৰজা দুৰ্য্যস্তুই গছৰ বাকলি পৰিধান কৰা শকুন্তলাক দেখি মন্তব্য কৰিলে, স্বভাৱ-সুন্দৰ ৰমণীয় আকৃতিসমূহৰ কি ৰস্তুদেইবা তেওঁ-লোকৰ অলংকাৰ নহয়? ‘কিম্বিহি মধুৰাণাং মণ্ডনং নাকৃতীনাম্।’^৩ ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত অগ্নিমিত্ৰই মালবিকাক লক্ষ্য কৰি কয়,

১. বসুৱংশ ১০।৫১

২. ঐ ১৫।৭৮; ১৭।৫৩

৩. ঐ ৪।৩৭

৪. শকুন্তলা ১।১৮

প্ৰতিটি অঙ্গৰে কি অপূৰ্ণ ৰূপ 'অহো সৰ্বদ্বানানৱজ্ঞতা ৰূপত্ৰ ।'^১ এনে অপৰূপৰ বাবে বিশেষ বেষণৰ প্ৰয়োজনই বা কি ? 'কুমাৰসম্ভৱত'ো কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে, প্ৰসিদ্ধ চুলিকোছাবে পাৰ্বতীৰ মুখখন আগেয়ে যেনে ধুনীয়া দেখা গৈছিল এতিয়া জটাজাল ধাৰণ কৰাতো একে ধৰণেই ধুনীয়া দেখা গৈছে : 'যথা প্ৰসিদ্ধৈৰ্মধুৰং শিৰোকহৈজ্জটীভিৰ-পোৱমভূতদাননম্ ।'^২ শৰীৰৰ স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্যক বেশ-ভূষাই সুন্দৰ কৰি তোলে । কিন্তু সেই বেশ-ভূষা যদি শূকচিসম্পন্ন নহয় নাইবা তাৰ অতিশয় ঘটে তেতিয়া সেই স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্যৰ গৰিমা বিনষ্ট হয় ।

কালিদাসৰ সাহিত্যত ভিন ভিন কাৰ্যৰ বাবে ভিন ভিন পোছাক ব্যৱহাৰৰ উল্লেখ পোৱা যায় । ইয়াৰ দ্বাৰা সেই সমাজৰ লোকসকলৰ পোছাক সম্বন্ধে যে যথেষ্ট কচিবোধ আছিল তাক স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি । কাৰ্যোপযোগী সাজ সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ নিচান-স্বৰূপ । 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত পোৱা যায়, মহাবাজ চুৰাস্তই মহৰ্ষি কথৰ আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰাৰ পূৰ্বে প্ৰকাশ কৰিলে, বিনীত বেশেৰে (humble dress) তপোবনত প্ৰৱেশ কৰা উচিত : 'বিনীতয়েষণে প্ৰৱেষ্ঠয়ানি তপোৱনানি নাম ।'^৩ তপোবনৰ পৰিৱেশৰ লগত সমৰয় বাৰি বজাই সাধাৰণ সাজেৰে তাত প্ৰৱেশ কৰিছিল । এয়া আছিল ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ আন এটা দিশ । মহাবাজ দিলীপে পত্নীৰে সৈতে মহৰ্ষি বসিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ শুদ্ধ বেশেৰে গৈছিল : 'ব্ৰজতোঃ শুদ্ধৱেষয়োঃ'^৪

বিভাৰ্থী ব্ৰহ্মচাৰী ৰাজকুমাৰ হলেও বিভা গ্ৰহণৰ উপযোগী সাজহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল । 'বঘুৱংশ'ত দেখা যায়, ৰাজকুমাৰ বঘু পত্ৰিত

২. মালবিকায়মিত্ৰ—২য় অঙ্ক ।

৩. কুমাৰসম্ভৱ ৫।৯

৪. শকুন্তলা ১য় অঙ্ক ।

৫. বঘুৱংশ— ১।৪৬

বৌবদ (কুকুসাৰ মৃগচৰ্ম) পৰিধান কৰি পিতাকৰ ওচৰত মন্ত্ৰবৃত্ত
অস্ত্ৰ-শিক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে।^১ বিজ্ঞা-গ্ৰহণৰ সময়ছোৱাত এই ধৰণৰ
বেশ পৰিধানৰ নিৰ্দেশ ধৰ্মশাস্ত্ৰত^২ বিধান কৰা আছে।

যুৱবাল্লসকলৰ অভিষেকৰ সময়ত বাজোচিঙ বেষ-ভূষাবে
তেওঁলোকক সুসজ্জিত কৰিবলৈ প্ৰসাধকক নিয়োগ কৰা হৈছিল।
বিবাহৰ সময়তো দৰাক পৰিপাটিকৈ বেষ-বিজ্ঞাস কৰিবলৈ প্ৰসাধকক
নিয়োগ কৰা প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। ‘বহুৱংশ’ত দেখা যায়, যুৱবাল্ল
অতিথিক প্ৰসাধকৰোৰে মাল্য আভৰণ আৰু হংস-চিহ্নেৰে চিত্ৰিত
হুকুল অৰ্থাৎ পাটৰ বস্ত্ৰ পিন্ধাই, বসন আৰু ভূষণেৰে সুসজ্জিত
কৰিছিল। কত্থবি-মুৰাসিত চন্দনেৰে অঙ্গবাগ আৰু গোৰচনাৰে
পত্ৰ বচনা কৰিছিল।^৩ মৃগয়াৰ্হেবী বজাসকলে মৃগয়াৰ উপযোগী বেষ
লৈ মৃগয়া কৰিবলৈ গৈছিল। ‘বহুৱংশ’ৰ নৱম সৰ্গত দেখা যায়,
মহাবাল্ল দশৰথে মৃগয়া-বিহাৰোচিঙ বেষ পৰিধান কৰি বন-পুন্প
মালাৰে কেশ-পাশ বান্ধিলে অৰণ্যত বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে :

‘মৃগৱনোপগমক্ষমৱেবভৃষিপুলকঠনিবস্ত্ৰশ্বাসনঃ।

গগনমম্বথুবোদ্ধতবেণুভিন্ৰুসৱিতা স দ্বিতানমিৱাকৰোং ॥

প্ৰথিতমৌলিবসৌ দ্বনমালয়া.....।^৪

যজ্ঞানুষ্ঠানত ব্ৰতী হোৱাৰ সময়ত পৰিধেয় সামগ্ৰী আছিল আন
ধৰণৰ। ‘বহুৱংশ’ৰ সেই একে সৰ্গতে পোৱা যায়, মহাবাল্ল দশৰথে

১. স্কচং স মেধ্যাং পৰিধান বৌবৰীমলিক্তাত্ৰাং পিতুৰেব মন্ত্ৰৱং (বহু ৩।৩১)

২. কাক বৌবৱৱাত্তানি চৰ্ম্মাণি ব্ৰহ্মচাৰিণঃ।
বসীৰৱানুপুৰ্ণেণ শাপকৌমাৱিকানি চ ॥ (মহু ২।৪১)

৩. ‘আকল্পসাধনৈন্তৈন্তৈকপনেন্দ্ৰঃ প্ৰসাধকাঃ।’
চন্দনেৱান্ধবাগং চ মৃগনাভিসুগন্ধিনা।
সমাপয্য তত্তচ্চক্ৰুঃ পত্ৰং বিনস্তবোচনম্ ॥
আমুক্তান্তৰণঃ প্ৰথী হংসচিহ্নহুকুলৱান্ ॥
আসীদতিশয়প্ৰেক্ষ্যঃ স বাজ্যশ্ৰীমধ্ৱবঃ ॥ (বহু ১৭।২২; ২৪-২৫)

৪. বহুৱংশ ৯।৫০-৫১

অৰ্থমেধ যজ্ঞাহুষ্ঠানত ব্ৰতী হৈ মৌন অৱলম্বন কৰি কৃষ্ণসাব চৰ্ম,
ডিমকৰ দণ্ড, কুশনিৰ্মিত মেখলা আৰু হৰিণৰ শিং ধাৰণ কৰিলে ।^১

অয়ংবৰলৈ যোৱাৰ সময়ত পৰিধান কৰা বিশেষ বেশ-বিজ্ঞাসৰ
উল্লেখ ‘বয়ুৰংশ’ৰ বৰ্ত্ত সৰ্গত পোৱা যায়, যুৱৰাজ অজ প্ৰসাধন-
দক্ষ বেশ-কাৰকৰ দ্বাৰা অয়ংবৰোচিত বেশেৰে সজ্জিত হৈ অয়ংবৰ
সভাস্থ বাজসভাত গৈ উপস্থিত হ’ল ।^২

বিবাহৰ সময়ত মাত্ৰ এঘোৰ কাপোৰ পৰিধান কৰাৰ ব্যৱস্থা
আছিল । যুৱৰাজ অজক বিবাহৰ সময়ত ভোজবজাই মাত্ৰ
এঘোৰ পাটৰ কাপোৰ দিছিল ।^৩

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ সময়ত পোৱা যায়, পাৰ্বতীয়ে
প্ৰথমে কোঁশেয় (silk cloth) বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিলে, পিছত স্নানৰ
সময়ত স্নানৰ উপযোগী কাপোৰ পিন্ধিলে আৰু স্নানৰ অন্তত
পতিৰ সমীপলৈ যোৱাৰ বেলিকা ধৌত বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিলে ।^৪
বিবাহৰ সময়ত কিন্তু পাৰ্বতীয়ে নতুন ক্ষৌৰ বস্ত্ৰ (পাটৰ
কাপোৰ) পৰিধান কৰাৰ কথা কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে : ‘নঃ
নৱক্ষৌৰমনিৱাসিনৌ সা ।’^৫ ইয়াৰ দ্বাৰা বিবাহৰ সময়ত নতুন পাটৰ
কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰথা যে প্ৰচলিত আছিল তাক বুজা
যায় । কবিয়ে ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত ইয়াক ‘বিবাহ-নেপথ্য’
(marriage costume) বুলি কৈছে । মালৱিকাক বিবাহৰ সময়ত

১. অজিনদণ্ডভূতং কুশমেখলাং যতগিৰং যুগপ্ৰপৰিগ্ৰহাম্ ।

অধিৱসন্তুম্ভুমধবদীক্ৰিতামসমভাসমভাসৱদীৰবঃ ॥ (বয়ু ৯:২২)

২. কুশলম্বিৰাচিতানুকুলৱেৰঃ ক্ৰিতিপসমাজমগাংবয়ংবৰবহুম্ । (বয়ু ৫:৭৬)

৩. জজ্ঞাপন্নীভ্য চ হুকুলযুগ্মং অগ্ৰাহ লাৰ্ধং বনিতাকটাকৈঃ । (বয়ু ৭:১৮)

৪. ‘নিৰ্নাভিকোঁশেয়পান্তৰাণমভ্যঙ্গনেপথ্যমজ্জচকাৰ’

‘হানৌ দ্ৱানান্যভিবেকযোগ্যং... ..’

‘স্না বস্ত্ৰজ্ঞানবিশুদ্ধগাজী গৃহীতপত্ন্যঙ্গমবীৰৱজা ।’ (কুমাৰ ৭:৭ ; ৯ ; ১১)

৫. কুমাৰসম্ভৱ—৭:২৬

বৈদৰ্ভ দেশত প্ৰচলিত ৰীতিৰে ষোড়শ কোণেৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰোৱা হৈছিল।^১

কালিদাসৰ সময়ত পাটৰ কাপোৰৰ বিশেষ সমাদৰ আছিল, অইন নালাগে চীনদেশৰপৰা পাটৰ কাপোৰ আমদানি কৰা হৈছিল। চীনদেশীয় পাট পতাকাত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ‘শকুন্তলা’ নাটক^২ আৰু ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত^৩ কবিয়ে চীনদেশীয় পতাকাৰ উল্লেখ কৰিছে।

বতি বিলাসৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰা পৰিধানৰ বিষয়ে কবির ‘ঋতুসংহাৰ’ত উল্লেখ আছে :

সুৰতসময়ৱেষং নৈশমাণ্ড প্ৰহায়

দধতি দিৱসযোগ্যং ৱেষমগ্ৰাস্তকণ্যাঃ।^৪

তকলীসমূহে অতি লীভে বতি-ক্ৰিয়াৰ উপযোগী বাতিৰ পোছাক পৰিত্যাগ কৰি দিনৰ উপযুক্ত পোছাক পিন্ধিলে।

অভিসাৰিকাবিলাকে ব্যৱহাৰ কৰা অভিসাৰিকা বেষৰ বিষয়ে পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে।

পৰিত্ৰাজিকা, সংগ্ৰাসিনী আৰু বিধৱাবিলাকে কাষায় বস্ত্ৰ^৫ (brown garments) পৰিধান কৰিছিল। ইয়াক ষতিবেষ^৬ বোলা

১. বিদূষকঃ—ভগৱতি বৰং প্ৰসাধনগৰং বহসি তদৰ্শয় মালৱিকায়ঃ শৰীৰে বৈদৰ্ভং বিবাহনেপথ্যমিতি।

আৰ্কে

ভো বয়স্তু বিবাহনেপথ্যেন লৱিশেষং খলু শোভতে তত্ৰতৰতী মালৱিকা
(মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ-৫ম অঙ্ক)

২. ‘চীনাংগুৰুৰিৰ কেতোঃ প্ৰতিৱাত্তং নীৰমানস্তু। (শকুন্তলা ১।৩।১)
৩. লংতানকাকীৰ্ণহাপথং তচ্চীনাংগুৰুৈঃ কল্পিতকেতুমালাম্। (কুমাৰ ৭।৩)
৪. ঋতুসংহাৰ ৫।১৪
৫. পৰিত্ৰাজিকা—ভতো ভ্ৰাতুঃ শৰীৰমগ্নিগাংক্ৰুয়া পুনৰ্নৰীভূতবৈধৱ্যাহঃখয়া
ময়া স্বদীৱং দেশমবতীৰ্ঘমে কাষায় গৃহীতে। (মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ-৫ম অঙ্ক)
৬. উভে—ষতিবেষবাণিগাৰ্ঘকৌলিকী হুঃখেন বিভাৰ্যতে। (মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ-
৫ম অঙ্ক)

হৈছিল। ‘বহুব্ৰংশ’ত পোৱা যায়—ব্ৰতচাৰিনী সীতাই কাষৰ বস্ত্ৰক পৰিধেয় হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল : ‘কাষৰপৰিধীভেন।’^১ ব্ৰত পালন কৰা সময়ত তিবোতাবিলাকে গুৰুবস্ত্ৰ পৰিধান কৰিছিল : ‘সিভাংগুকা মঙ্গলমাত্ৰভূষণ’।^২ তিবোতাবিলাকে এঘোৰ কাপোৰ পিন্ধা সামাজিক প্ৰথা আছিল। কণ্ঠাবিলাকে নিম্নভাগলৈ অধিক ওলমি নথকা পাটৰ কাপোৰ পিন্ধিছিল।^৩ কিন্তু অলংকাৰ আছিল অধিক। অক্ষু-ভেদে তিবোতাবিলাকে বেলেগ পৰিধেয় বস্ত্ৰ লৈছিল। বসন্ত ঋতুত ঈষৎ বক্তবৰ্ণৰ কাপোৰ তিবোতাই ব্যৱহাৰ কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায় ‘বহুব্ৰংশ’ৰ বসন্ত-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত : ‘অকণবাগনিষেধিভিবংগুতৈ।’^৪ ‘কুমাৰসম্ভৱ’তো অকাল বসন্ত-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত পোৱা যায়, পাৰ্শ্বভীয়ে নৱোদিত সূৰ্যৰ দৰে অকণ বৰ্ণৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিলে : ‘হাসো হসানা তকণাৰ্কাবাগম্’^৫। ‘বহুব্ৰংশ’ৰ অন্তিম সৰ্গত তিবোতাবিলাকে গ্ৰীষ্ম কালত ব্যৱহাৰ কৰা সাজক কবিয়ে গ্ৰীষ্ম বেশ বুলি উল্লেখ কৰিছে : ‘গ্ৰীষ্মবেষৱিধিভিঃ সিৰেৱিৰে’।^৬ সেই একেখন মহাকাব্যৰে ষোড়শ সৰ্গত পোৱা যায়, ‘গ্ৰীষ্ম কালত তিবোতাসকলে বস্ত্ৰ-খচিত উত্তৰীয়-বস্ত্ৰ (upper garment) বা কাঁচুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেই বস্ত্ৰ আছিল বতাহেও সহজে উকুৱাই নিব পৰা ধৰণৰ পাতল।’^৭ ‘অভিজ্ঞান-শকুন্তল’ নাটকতো তিবোতাবিলাকে ব্যৱহাৰ কৰা এই উত্তৰীয় বস্ত্ৰৰ উল্লেখ পোৱা যায় : ‘যান্দ্ৰদেৱ্যা দ্বিটপলয়মুত্তৰীয়ম্’।^৮ তিবোতা-

১. বহুব্ৰংশ—১৫।৭৭

২. বিক্ৰমোৰ গীত—৩।১২

৩. অনভিলম্বিহুকুলনিৱাসিনী (মালৱিকায়গিথিত ৫।৭)

৪. বহুব্ৰংশ—২।৪৩

৫. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৫৪

৬. বহুব্ৰংশ—১৯।৪৫

৭. অধাস্ত বস্ত্ৰপ্ৰতিভোত্তৰীয়মেকান্তপাণ্ডুলনলম্বিহাবম্।

নিঃখানহাৰ্ধাংগুকাভাগাম ধৰ্মঃ প্ৰিয়াৱেবমিৰোপদেইম্ ॥ (বহু ১৩।৪৩)

৮. শকুন্তলা—বৰ্ঠ অঙ্ক।

বিলাকে আন এখন পাঁতল কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰি বুকুখন ঢাকি বন্ধাৰ প্ৰথা 'হিৰুসোৰ'লৈ নটকত পোৱা যায়। এই কাপোৰখন গাঢ় নীল বৰণীয়া আছিল : 'শুকোদৰশ্ৰামমিদং স্তনাংশুকম্ ।'^১

আশ্ৰম জীৱন বাপন কৰা সময়ত পুৰুষ-তিবোতা নিৰ্বিশেষে গছৰ বাকলি পৰিধান কৰা ব্যৱস্থা সমাজত প্ৰচলিত আছিল। 'শকুন্তলা' নটকত বজা চুয়াস্তই গছৰ বাকলি পৰিধান কৰা শকুন্তলাক অধিক মনোহাৰিণী দেখা গৈছে বুলি মন্তব্য কৰা দেখা যায় : 'ইয়মধিক-মনোহাৱা ৱক্ষলেনাসি ভৱী ।'^২ আশ্ৰমত বাস কৰা সময়ত সীতাই বক্ষল পৰিধান কৰিছিল : 'ৱক্ষেন সা ৱক্ষলিনী শৰীৰম্ ।'^৩ আশ্ৰমত উপস্তা কৰা সময়ত পাৰ্বতীয়ে পিজল বৰ্ণৰ বক্ষল পিন্ধিছিল : 'বৱক্ষ বালাকণবক্ষ ৱক্ষলম্ ।'^৪ বহুবংশীয় বজা বিশ্বসহই অস্ত বয়সত অনন্ত শূৰব অভিলাসী হৈ বানপ্ৰস্থ অৱস্থাত বক্ষল ধাৰণ কৰিছিল : 'কৃতী ৱক্ষলদ্বাবভূৱ ।'^৫

উপৰি-উক্ত আলোচনাবশত এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে কালিদাসৰ সমাজত লোকসকল কাৰ্য আৰু কালৰ লগত সংগতি বজা কৰি পৰিধেয় বস্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰাত বৰখেষ্ট সচেতন আছিল। অল্পকাল বেষণৰ প্ৰতি কৰিব অনুৰাগ অনুমেয়। 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নটকত বজা অগ্নিমিত্ৰৰ মুখেদি এটি শুল্কৰ উপমাৰে কবিয়ে স্বকীয় মত স্পষ্ট কৰি তুলিছে :

প্ৰেৰ্যভাৱেন নামেয়ং দেৱীশৰঙ্গম্মা সতি ।

স্নানীয়ৱস্ত্ৰক্ৰিয়য়া পত্ৰোৰ্ণং দ্বোপযুজ্যতে ॥^৬

১. হিৰুসোৰ'লৈ—৪।৭

২. শকুন্তলা—১।১৮

৩. বহুবংশ—১৪।৮২

৪. কুৰাবসন্তপ—৫।৮

৫. বহুবংশ—১৮।২৬

৬. মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ—৫।১২ (পত্ৰোৰ্ণ bleached silk) পাট আৰু উপ-
বিপ্ৰিত বস্ত্ৰক পত্ৰোৰ্ণ বোলে)

দেৱী শৰৎ বোগ্যা এওঁক (মালৱিকাক) দাসীভাৱে গ্ৰহণ কৰাত পাটৰ কাপোৰ স্নানৰ বস্ত্ৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা যেন হৈছে।

কবিৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে গা ধোঁতে ডিঙা গা মচিবলৈ পাটৰ কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰিলে তাৰ মৰ্যাদা হানি হয়, দেৱী পদৰ উপকৃত্ত মালৱিকাক পৰিচাৰিকা-ৰূপে নিয়োগ কৰিলে তেওঁক অবমাননা কৰা নহ'বনে বাক ?

পুৰুষবিলাকে মুখত পাণ্ডুৰি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ধূলিৰপৰা মুৰক বন্ধা কৰাৰ কাৰণে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।^১ বজা-সকলে শিবোবেষ্টন ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বজা অজই মুকুট শোভিত মুৰ নত কবি আশ্ৰম-বাসলৈ উগ্ৰুধ পিতা বহুক প্ৰণাম কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, 'মোক এৰি নাযাৰ' :

তমবণ্যসমাজায়োগুধং শিবসা শ্বেষ্টনশোভিনা মুতঃ ।

পিতৰং প্ৰণিপত্য পাদয়োৰপৰিত্যাগমযাচতাত্মনঃ ॥^২

বৃদ্ধ আৰু পূজনীয় ব্যক্তিক শিবোবেষ্টন লৈ প্ৰণাম জনোৱা হিন্দু সংস্কৃতিৰ এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য আছিল।

সমাজত বিশেষকৈ উচ্চ সম্প্ৰদায় আৰু ৰাজ-অন্তঃপুৰষ তিবোতা-বিলাকে মুখত আৱৰণ লোৱা প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। বামাৱণ আৰু মহাভাৰতৰ যুগৰপৰা কালিদাসৰ যুগলৈকে এই পৰ্দা-পদ্ধতি অবিচলিতভাৱে প্ৰচলিত হৈ আছিল। অৱশ্যে কিছুমান বিশেষ অৱস্থাত, যেনে—হৰ্ষোগ, ব্ৰত, যুদ্ধ, স্বৰ্গবৰ, যজ্ঞ আৰু বিবাহত তিবোতাবিলাকে মুখত আৱৰণ নোলোৱাকৈ জনসাধাৰণৰ সন্মুখত উপস্থিত হৈছিল।^৩ মুখখন ঢাকি ৰাখিবলৈ পৃথক কাপোৰ ব্যৱহাৰ নকৰিলেও তিবোতাবিলাকে শৰীৰৰ উচ্চ অংগত ব্যৱহাৰ কৰা

১. ৰজোক্তিবৰগোংকীৰ্ণবস্তুটোলকৰেষ্টনো।

(বসু ১।৪২)

২. বসুৱণ ৮।১২

৩. ৰায়নেৰু চ কুচ্ছুৰু ন কুচ্ছুৰু স্বয়ংৱৰে।

ন ক্ৰন্তো ন বিবাহে চ বৰ্ণনং হৃদতে জিৱঃ। (বামাৱণ)

কাপোৰেৰেই মুখখন আৱৰণ কৰি বৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। ‘শকুন্তলা’ নাটকত দেখা যায়—দুয়ন্তৰ ৰাজ-দৰবাৰত উপস্থিত হোৱাৰ সময়ত শকুন্তলাৰ মুখখন কাপোৰেৰে আবৃত আছিল।^১ স্বয়ংবৰত উপস্থিত হোৱা ৰাজস্বৰ্গৰ সন্মুখত ইন্দুমতী মুখত বিনা আৱৰণে উপস্থিত হৈছিল। সীতাই দ্বিতীয় বাৰৰ বাবে যেতিয়া অযোধ্যাৰ প্ৰজাবৰ্গৰ সন্মুখত নিজৰ সতীত্বৰ পৰিচয় দিব লগীয়া হৈছিল সেই-দিনা সীতাৰ মুখ উন্মুক্ত আছিল।^২ কালিদাসৰ সাহিত্যত আন কিছুমান ক্ষেত্ৰতো পৰ্দাৰ ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়। ‘শকুন্তলা’ নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কত দেখা যায়, অচিনাকি অতিথি-ৰূপে আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰা দুয়ন্তৰ সন্মুখত শকুন্তলা সখীস্বৰ্গেৰে সৈতে বিনা পৰ্দাই দেখা দিছিল। মহৰি কথই শকুন্তলাৰ ওপৰত আতিথ্য সংকাৰৰ ভাৱ দিয়াৰপৰাও শকুন্তলাই মুখত আৱৰণ সোৱা বুলি ধৰিব নোৱাৰি। ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত অগ্নিৰা প্ৰভৃতি মহৰ্ষিসকল হিমালয়ৰ গৃহত উপস্থিত হৈ পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰাৰ সময়ত পাৰ্বতী তেওঁলোকৰ সন্মুখত মুখৰ আৱৰণ-বিনা উপস্থিত আছিল : ‘এৱংৱাদিনি দেৱমৌ পাৰ্শ্বে পিতুবধোমুখী’।^৩

বাৰণ-বিজেতা বামচন্দ্ৰেৰে সৈতে যিবোৰ বান্দৱ আৰু বান্ধৱ অযোধ্যালৈ আহিছিল, তেওঁলোক অযোধ্যাৰপৰা উভতি যোৱা সময়ত সীতাই নিজ হাতেৰে তেওঁলোকক উৎকৃষ্ট উপহাৰ প্ৰদান কৰিছিল :

সীতাম্বহস্তোপস্কতাগ্ৰাপূজান্

বন্ধকপীত্ৰাদিসৰ্জ বামঃ।^৪

তেতিয়াও সীতাৰ মুখত আৱৰণ বন্ধ নাছিল। ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’

১. কা স্বিৱৰন্তৰ্ভৱতী নাতিপৰিস্ফুটনবীৰল্যৰণ্য। (শকুন্তলা ৫।১৩)

২. কাৰাৱপৰিৱীতেন স্বপদাপিতচক্ষুৰা। (বয় ১৫।৭৭)

৩. কুমাৰসম্ভৱ—৬।৮৪

৪. বয়ং—১৪।১৭

নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত দেখা যায়, যেতিয়া ধাবিনী আৰু পৰিচয়জিকাই নাট্যাচাৰী হুজনৰ কোন শ্ৰেষ্ঠ তাৰ বিচাৰ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ কোনো এজনীৰো মুখত কোনো আৱৰণ নাছিল।

অলংকাৰঃ সমাজত তিবোতাবিলাকে শৰীৰৰ শোভা বৰ্ধন কৰিবলৈ বিবিধ অলংকাৰ পৰিধান কৰিছিল। অলংকাৰসমূহ আছিল সুন্দৰ আৰু মনোহ্ৰাহী। শৰীৰৰ বিভিন্ন অঙ্কত ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন অলংকাৰৰপৰা সমাজখনৰ কচি আৰু সৌন্দৰ্য্যভূতিৰ সন্ধান পোৱা যায়। পৰিধেয় বেশ-বিছাৰ আৰু অলংকাৰৰপৰা সভ্যতাৰ মানদণ্ড নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। পুৰুষসকলেও অলংকাৰ পিন্ধিছিল। অৱশ্যে কিছুমান অলংকাৰ কেৱল তিবোতাই, আন কিছুমান পুৰুষে, আকৌ আন কিছুমান পুৰুষ-তিবোতা উভয়ে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

তিবোতাসকলে পিন্ধা অলংকাৰৰ ভিতৰত নূপুৰ অন্যতম। ভবিৰ গাঁঠিত পিন্ধা এইবিধ অলংকাৰ ভবিৰ পতালৈকে ওলমি থাকে। ইয়াত সৰু সৰু জুহুকা লগোৱা থাকে। ভবিৰ খোজৰ লগে লগে নূপুৰৰ জুন জুন শব্দই মাজুহৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। কবিয়ে তাৰ বৰ্ণনা দিছে : ‘পদে পদে হংসকতাম্বুকাৰিভিৰ্জনন্ত চিহ্নং ক্ৰিয়তে সমগ্ৰধম্।’^১ কামিনীসমূহৰ নূপুৰবৃত্ত চৰণৰ প্ৰতিটি পদক্ষেপে হংসধ্বনিৰ অনুসৰণ কৰি পুৰুষসকলৰ চিত্ত কামাতুৰ কৰি তোলে।

সৰ্বসাধাৰণ শ্ৰেণীৰ তিবোতাই ৰূপৰ আৰু বজাৰ বাগী বা বাজকুমাৰীবিলাকে সোণৰ নূপুৰ পিন্ধিছিল।^২ সুন্দৰী যুৱতী নাবীয়ে নূপুৰ পিন্ধা ভবিৰে আঘাত কৰিলে অশোক গছ ফুলেৰে জাতিকাৰ হৈ উঠে।^৩

১. ঋতুসংহাৰ ১।৫

২. নূপুৰ লব্ধক—বহুৱংশ ৮।৬৩; ১৩।২৩, কুমাৰলত্ভ ১।৩৪; ৩।২৬
বিক্ৰমোৰ্ব্বাশীৰ ৩।১৫; মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ৩।১৭; ৪।১৩ ব্ৰষ্টব্য।

৩. কুমাৰলত্ভ ৩।২৬

তিবোতাবিলাকৰ আন এবিধ অতি আদৰৰ অলংকাৰ হ'ল মেখলা। কবিয়ে মেখলাক বৃজোৱা কাঞ্চী, বশনা, যৌজী আদি প্ৰতিশব্দ ব্যৱহাৰ কৰি বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত মেখলাৰ উল্লেখ কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰ দ্বাৰা মেখলাৰে তিবোতাৰ অতি প্ৰিয় অলংকাৰ আছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। মেখলা কঁকালত পিন্ধা অলংকাৰ বিশেষ। ই স্বৰ্ণ-নিৰ্মিত আৰু বস্ত্ৰখচিত। ইয়াৰ মাজত শ্ৰাম বৰ্ণৰ মণি আৰু নিম্ন ভাগত জুহুকা সংযোজিত থাকে। ই কঁকালবৰণা উৰ্ধ আৰু নিম্ন ভাগত ব্যৱহাৰ কৰা মধ্য-বন্ধনী। এইবিধ অলংকাৰ দেখিবলৈ অতি শুৱনি। ইয়াৰ সৌন্দৰ্য আৰু উজ্জলতাই মানুহৰ মন সহজে আকৰ্ষণ কৰে। কবিয়ে কয়, মেখলাৰ উপযুক্ত ঠাই নাৰীৰ নিতম্ব : 'কাঞ্চীগুণস্থানমনিপ্লিতায়াঃ।' ^১ অনিন্দ্যশ্ৰুদৰী পাৰ্বতীৰ কাঞ্চীগুণৰ স্থান অৰ্থাৎ নিতম্ব অনুপম শোভাৰে মণ্ডিত। পাৰ্বতীৰ নিতম্ব-বিশ্বৰ শোভাই শিৱকো আকৰ্ষণ কৰিলে। পাৰ্বতীৰ কাঞ্চী বকুল ফুলৰ মালাৰে গঠিত। ই নিতম্ববৰণা ধৰি পৰে, কিন্তু পাৰ্বতীয়ে বাৰে বাৰে হাতেৰে তুলি ধৰে। ^২ 'বদ্বুৰ্জ'ত পোৱা যায় বজা অগ্নিমিজাই বিলাসিনীয়ে পিন্ধা কানোৰ শিখিল হ'লে কেৱল মেখলাযুক্ত নিতম্বৰ পিনে দৃষ্টিপাত কৰে। ^৩ পত্নী-শোকত আতুৰ অজ্ঞই বিলাপ কৰে, বকুল ফুলেৰে তুমি যোৰে সৈতে বিলাসৰ মেখলা আধা মাথোন গাঁঠি শেষ নকৰাকৈ কেলেই বাক নিজাভিভূত হ'লা? ^৪ কামৰ ভাঙনাত মন্ত পুৰবক বাক্তি বাখিবলৈ তিবোতাই মেখলাক বচি ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ^৫

১. কুমাৰসম্ভৱ—১।৩৭

২. প্ৰস্তাৱ নিতম্বাধৰণবৰ্ণনাত পুনঃ পুনঃ কেসবদামকাঞ্চী (কুমাৰ ৩।৫৫)

৩. বদ্বুৰ্জ—১২।২৬

৪. বকুলৈবৰ্ধচিভাং সমং বদ্য। অনবাপ্য বিলাসমেখলাং কিমিহং কিংমবকতি
দ্ব্যপ্যতে। (বদ্বু ৮।৬৪)

৫. মেখলাভিবলক্কুচ বন্ধনং বন্ধনপ্ৰণয়িনীৰূপা নঃ। (বদ্ব ১৩।১৭)

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত বত্বিয়ে বিলাপ কৰে, কি জানিবা মননক কেইদৰে বন্ধাব অপবাধতেই আজি ডাইব সমুখত ডেউ দেখা নিদিয়ৈ ।^১

লাজকুৰীয়া প্ৰেমিকাৰ প্ৰণয় পান কৰিবলৈ প্ৰেমিকৰ প্ৰথম হেঁচাব হ’ল মেখলা আঁতৰোৱা ।^২ মহাদেৱ পাৰ্বতীৰ মেখলা প্ৰাৰ্থনা অৰ্থাৎ মেখলাবন্ধন শিখিল কৰিবলৈ অতিশয় ব্যাকুল হৈ উঠিল, পাৰ্বতীয়েও অনিচ্ছাকৃতভাৱে মহাদেৱৰ হাতত বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে ।^৩ যুৱক-যুৱতীৰ প্ৰণয়-পাশৰ প্ৰথম লৰোপৰ প্ৰথম সাক্ষী মেখলা : ‘ইয়মপ্ৰতিবোধশাস্ত্ৰীণীং বশনা স্বাং প্ৰথম্য বহঃসখী ।’^৪ নব-নাৰীৰ উদ্ভ্ৰান্ত বতি-বিলাসৰ উত্তেজনাৰ মেখলা হিঙ্গি জুহুকাবোৰ বিছনাত সিঁচবতি হৈ পৰে : ‘হিৰমেখলমলক্তকাক্ষিতম্ ।’^৫ নৰ্ত্তকী-সকলৰ বৃত্ত্যৰ তালে তালে পদক্ষেপৰ লগে লগে মেখলাৰ বন্ধাবেবে মহাকালৰ মন্দিৰ নিনাদিত হৈ উঠে ।^৬ কালিদাসৰ কল্পনাবিলাসী মনক মেখলাই যেন মুহি পেলাইছে । কবিয়ে পৃথিৱীক নাৰীৰূপে সজাই সমুদ্ৰক সেই কল্পিত নাৰীৰ মেখলা-ৰূপে বহু ঠাইত উল্লেখ কৰিছে ।^৭ অভিজ্ঞানশকুন্তল’ত বজা দৃগুস্তই শকুন্তলাৰ সখীদয়ক জনালে :

পৰিগ্ৰহবহুশ্বেহপি যে প্ৰতিষ্ঠে কুলস্ত মে ।

সমুদ্ৰবসনা চোদী সখী চ যুৱয়োবিয়ম্ ॥^৮

১. স্ববসি স্বৰ মেখলাস্তগৈকত গোত্ৰখলিতেষু বন্ধনম্ । (কুমাৰ ৪৮)
২. চুৰনে দ্বিপৰিৱৰ্ত্তিতাধৰং হস্তবোধি বশনাৰিষট্টনে (বধু ১৯২৭)
৩. মেখলাপ্ৰণয়লোভতাং গতং হস্তমস্ত শিখিলং কবোধ সা । (কুমাৰ ৮১৪)
৪. বধু৭৭—৮৫৮
৫. বধু৭৭—১৯২৫
৬. পাদস্তটৈঃ কণিতবশনাস্তজ্ঞা নীলাবদন্তৈঃ । (মেঘদূত ১১৩৮)
৭. বধু৭৭ (ক) নিধানগৰ্ভাশ্বিৰ সাগৰাধৰাম্—৩৯
(খ) বদ্বাহুৱিভাৰ্ণৱমেখলায়াঃ—৬৬৩
(গ) স বদ্বাহুৱমেখলাম্, বুদ্ধে পৃথিৱীপালঃ পৃথিৱীমেৱ কেৱলম্—

বেছি কথা কৈ কি লাভ! বহু স্ত্ৰী থাকিলেও মোৰ বংশৰ
গৌৰৱৰ মাপোন হুটা : এটা লাগব বেচিটা পৃথিৱী, আনটো
ভোমালোকৰ এই সখী।

মেখলাৰ দৰে আন এবিধ প্ৰিয় অলংকাৰ হ'ল হাব।
কালিদাসৰ সাহিত্যত বিবিধ ধৰণৰ হাবৰ উল্লেখ পোৱা
যায়। মণি-নিৰ্মিত হাব সকলোতকৈ প্ৰিয় আছিল।
হাব ডিঙিত পিন্ধা অলংকাৰ, আকাৰত দীঘল। নিৰ্মল প্ৰহ্লাদ-
মণ্ডিত মন্দাকিনীক চিত্ৰকূট পৰ্বতৰ উপকণ্ঠ ভূমিৰ কণ্ঠত পিন্ধা
মুক্তা হাবৰ দৰে দেখা গৈছে : 'মন্দাকিনী ভাতি নগোপকণ্ঠে
মুক্তাৱলী কণ্ঠগন্তেৰ ভূমে।' আন এবিধ হাব আছিল
'তাবহাব'। তাৰ বা ডাঙৰ নাইবা বিস্তৃতমুক্তাবে নিৰ্মিত
হাবক তাবহাব বোলা হৈছিল।^১ 'মেঘদূত'তো ইয়াৰ উল্লেখ
আছে।^২ একাৱলী নামৰ হাবত বঙ্গ-খচিত কৰা হৈছিল।^৩

মুকুতা আৰু বঙ্গ-খচিত হাব পুৰুষ আৰু নাৰী উভয়ে ব্যৱহাৰ
কৰিছিল। স্ত্ৰী-পুৰুষ নিৰ্বিশেষে ব্যৱহাৰ কৰা আন এবিধ অলংকাৰ
হ'ল বলয় ; অৱশ্যে পুৰুষৰ ই অধিক আদৰৰ আছিল।
এই বলয় বাহুত পিন্ধা হৈছিল^৪ ; সোণৰ দ্বাৰাও ইয়াক নিৰ্মাণ
কৰা হৈছিল। সাধাৰণতে পুৰুষে এই বলয় সোঁ বাহুত পিন্ধিছিল ;
কিন্তু শকুন্তলাৰ বিবহত চিত্তৰ স্থিৰতা হেৰুওৱা চূয়াস্তক ইয়াক
বাঁও বাহুত পিন্ধা দেখা গৈছে।^৫ 'মেঘদূত'তো সোণৰ বলয়ৰ উল্লেখ
আছে।^৬

১. বসুৱংশ ১৩৪৮।

২. সংৱৰ্ধিতোৰঃস্থলতাবহাবঃ। (বসু ৫।৫২)

৩. হাবাংস্তাৰাংস্তবলগুটিকান্ (মেঘ ১।৩৩)

৪. উৰ্দ্ধশী—অহো মতাৱিটপ একাৱলী বৈজয়ন্তিকা য়ে জয়া।

(বিক্ৰমোৰ্বশীৰ ১ম অঙ্ক)

৫. দিবোন শূন্তং বলয়েন বাহম্। (বসু ১৬।৭৩)

৬. প্ৰত্যাদিষ্টবিশেষমণ্ডনবিধিৰ্ৰামপ্ৰকোষ্ঠাপিঙং বিভ্ৰংকাঞ্চনযেকযেৰ ৱজয়ং...

(শকুন্তলা ৬৬)

কনকৱলয়ং স্তম্ভং স্তম্ভং যয়া প্ৰতিসার্ষতে—(শকুন্তলা ৩।১১)

৭. কনকৱলয়স্তম্ভশবিত্তপ্ৰকোষ্ঠঃ। (মেঘ ১।২)

স্বী-পুৰুষ উভয়ে ব্যৱহাৰ কৰা আন এবিধ অলংকাৰ হ'ল কেশুৰ ।
কেশুৰক অঙ্গদ বুলিও কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে । ই বাহুত
পিন্ধা অলংকাৰ : 'সামেতবঃ সংশয়মস্ত বাহুঃ কেশুববন্ধোদ্ধ
সিতৈৰ্হুনোদ ।'^১ কৰ্ণপুৰ বা কুণ্ডল নামৰ এবিধ অলংকাৰ পুৰুষ আৰু
তিবোতা উভয়ে ব্যৱহাৰ কৰিছিল : 'প্ৰম্মানবীজাঙ্কুবকৰ্ণপূবম্ ।'^২
'কুমাৰসম্ভৱ'ত পোৱা যায় মহাদেৱৰ কুণ্ডলযুগল আছিল মহামূল্য
বস্তু-খচিত :

মহাৰ্হবত্ৰাফিতয়োঁকদাৰং শুবংপ্ৰভামণ্ডলয়োঃ সমস্তাং ।

কৰ্ণস্থিতাভ্যাং শশিতাঙ্কৱাভ্যামুপসিতং কুণ্ডলয়োচ্ছলেন ॥^৩

তেওঁৰ (মহাদেৱৰ) কুণ্ডলযুগল মহামূল্য বস্তু-খচিত আৰু চাৰিও-
পিনে প্ৰস্ফুটিত প্ৰভাবে পৰিবেষ্টিত । দেখিলে অনুমান হয়, স্বয়ং
চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্যই কাণত অৱস্থিতি কৰি কুণ্ডলৰ ছলেৰে যেন তেওঁৰেই
উপাসনা কৰিছে । চূড়ামণি কপালত ব্যৱহাৰ কৰা অলংকাৰ ।
'কুমাৰসম্ভৱ'ত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে, মহাদেৱৰ শিবোদেশত চন্দ্ৰ
সদায় বিৰাজমান, গতিকে চূড়ামণি গ্ৰহণৰ প্ৰয়োজনেই বা কি ?^৪

অঙ্গুলীয়ক বা আঙঠিৰ ব্যৱহাৰ বিশেষভাৱে প্ৰচলিত আছিল ।
এই আঙঠিত কেতিয়াবা নাম, কেতিয়াবা বা কোনো মুদ্ৰা
অঙ্কিত কৰা হৈছিল । আঙঠিয়ে কালিদাসৰ সাহিত্যত এটা
গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আছে । 'অভিজ্ঞানশকুন্তল'ত হুস্তব
স্বনাম-অঙ্কিত আৰু 'মালাৱিকাগ্নিমিত্ৰ' নাটকত সৰ্পমুদ্ৰিত আঙঠিৰ
অভিনয়ৰ বিষয়ে আন প্ৰবন্ধত আলোচনা কৰা হৈছে ।

১. বসুৱংশ ৬৬৮

২. বসুৱংশ ৭২৭

৩. কুমাৰসম্ভৱ ১২১৪

৪. চন্দ্ৰেন নিভ্যং প্ৰতিভিন্নমৌলেন্চূড়ামণেঃ কিং গ্ৰহণং হবন্ত ।

(কুমাৰ ৭৩৫)

শ্লগন্ধি জব্য :

সমাজত পুৰুষ আৰু তিবোতাবিলাকে অজ্ঞানক পৰিধান কৰাৰ উপৰিও শ্লগন্ধি জব্য ব্যৱহাৰ কৰি শৰীৰ তথা অঙ্গবিশেষক সৌৰভাষিত কৰি তুলিছিল।

তিবোতাবিলাকে স্নান কৰি উঠি চুলিকোহা শুকুৱাই লৈ তাত শ্লগন্ধি বস্তু ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এই প্ৰথা আজিও সমাজত চলি আছে। ‘কুমাবসম্ভৱ’ত পোৱা যায়, স্নানৰ অন্তত পাৰ্বতীৰ কেশপাশ, ধূপৰ উদ্ভাপেৰে শুকুৱাই লৈ দুৰ্ভাস্কৃত হালধীয়া মধুজম্বৰ ফুলৰ মালাৰে বান্ধি দিলে।^১ অঙ্গসমূহত গুল্ল বৰ্ণৰ অণুক আৰু গোবোচনাৰে চিত্ৰ বচনা কৰি তেওঁৰ শৰীৰ অধিক শোভিত কৰি তোলা হৈছিল।^২ তিবোতাসকলে গালত লোন্ধ-পৰাগ আৰু গোবোচনাৰ প্ৰলেপ ব্যৱহাৰ কৰি গালৰ বৰণ খেতবস্তাত কৰি তুলিছিল।^৩ লোন্ধ ফুলৰ পৰাগ নাইবা ফুলৰ চূৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰি তিবোতাবিলাকে গালৰ বৰণ পাণ্ডু বৰণীয়া কৰি তুলিছিল।^৪ হৰিতাল আৰু মনঃশিলা মিশ্ৰিত কৰি কপালত তিলক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।^৫ চকুত কালাঞ্জন দিয়াৰ প্ৰচলন আছিল।^৬ কালাঞ্জনে চকুৰ শোভা বৃদ্ধি কৰাৰ উপৰিও মজল বিধান কৰে।

১. ধূপোন্নগা ত্যাজিতমার্জিতাৰং কেশান্তমন্তঃকুহুমং তদীয়ম্।

পৰ্য্যাক্ষিপংকচ্চিহ্নাববন্ধং দুৰ্ভাৰতা পাণ্ডুমধুকমাৱা ॥ (কুমাব ৭।১৪)

২. বিস্তৃতগুৰ্ভাঙ্গক চকুৰম্ভং গোবোচনাপ্ৰত্নবিস্তৃতমন্তাঃ। (কুমাব ৭।১৫)

৩. কৰ্ণাপিতো লোন্ধকৰাৱককে গোবোচনাক্ষেপনিতান্তগোৰে। (কুমাব ৭।১৭)

৪. হস্তে লীলাকমলমলকে বালকুন্দাভূৱিদ্ধং

নীতা লোন্ধপ্ৰসৱবজলা পাণ্ডুতামানে শ্ৰীঃ।^১ (মেঘ ২।২)

৫. অথানুলিত্যাং হৰিতালমার্জং মাজল্যাৰ্ণৱাৱ মনঃশিলাং চ।

... ..

তমেৱ মেৱা হুৱিতুঃ কথংচিহ্নিৱাহৰীকান্তিঅবৎ চকাব—(কুমাব ৭।২৩-৪)

৬. কালাঞ্জনং মজলমিছুপান্তম্। (কুমাব ৭।২০)

তিবোতাবিলাকৰ আন এবিধ প্ৰিয় প্ৰসাধনীয় সামগ্ৰী আছিল লাক্ষাবস। লাক্ষাবসৰ বিজ্ঞাপনেৰে তিবোতাবিলাকে চৰণ-মুগ্ধল বজ্জিত কৰি দৰ্শকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল।^১ বজা অগ্নিমিত্ৰই মালহিকাৰ চৰণত লগোৱা আজ' লাক্ষাবস মুখৰ বতাহেৰে শুকুৱাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল।^২ 'বিক্ৰমোৱশীয়া' নাটকত বজা পুৰুষৰাই কৈছে, সেই সুলভাব (উৱশীৰ) যদি তিতি থকা ধূলিৰ ওপৰত ভৰি পৰিলহেঁতেন, তেন্তে নিশ্চয় লাক্ষাবস-বজ্জিত সেই ভৰিৰ চাপ ইয়াত দেখা গ'লহেঁতেন।^৩

তিবোতাবিলাকে ধূপৰ গন্ধেৰে পৰিধেয় বজ্জ মুদ্ৰাণ মুক্ত কৰি তুলিছিল। সূমধ্যমা বমণীসকলৰ মৰ্মৰ-অনিযুক্ত অশুক ধূপৰ ধোঁৱাবে সুবাসিত হেমন্ত কালৰ উপযোগী পৰিধেয় বজ্জই বজাব (অগ্নিবৰ্ণৰ) মন আকৰ্ষণ কৰিছিল।^৪ সুবাসিত জব্যাসমূহৰ ভিতৰত চন্দন অতিশয় প্ৰীতিকাক আছিল। ধৰ্মীয় কাৰ্যত চন্দনৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। গ্ৰীষ্ম কালত শৰীৰত চন্দনৰ প্ৰলেপ লোৱাৰ প্ৰথা আছিল।^৫ ইন্দুমতীৰ স্বয়ংৰ সভাত পাণ্ডা দেশৰ বজাই হৰিচন্দনৰ ছাৰা অঙ্গবাগ সম্পাদন কৰি উপস্থিত হৈছিল।^৬ দেৱৰাজ ইন্দুই বুকুত দেৱতক হৰিচন্দনৰ প্ৰলেপ লৈছিল। তেওঁৰ বুকুত ওলমি থকা হৰিচন্দনেৰে চৰ্চিত মন্দাবমালা সোলকাই হুগ্ৰস্কক পিন্ধাই দিছিল।^৭ হৰিচন্দনৰ গন্ধ অতি উগ্ৰ। ইয়াক কাটিলে

১. লাক্ষাবাগং চৰণকমলত্ৰাণযোগ্যম্ (মেঘ ২।১২)
২. আৰ্দ্ৰালক্ককমত্ৰাচৰণং মুখমাকতেন বীজয়িতুম্। (মালহিকায়িষিক্ত ৩।১৩)
৩. পশ্চাৎতা শুকনিতবতয়া ততোহস্তা
দৃষ্টতে চাকপদপঙক্তিবলক্কাৰা। (বিক্ৰমোৱশীয়া ৪।৬)
৪. বৰ্ণবৈবশুকধূপগন্ধিত্বৰ্যজ্ঞৈঃবশনৈস্তথেকতঃ। (বয়ু ১২।৪১)
৫. আলিপ্যতে চন্দনমলনাতিঃ। (ঋতুসংহাৰ ৬।১২)
৬. পাণ্ড্যোহয়মংপিভলহাবঃ কৃপ্তাঙ্গবাগো হৰিচন্দনেন। (বয়ু ৬।৬০)
৭. আশুৰ্ভকোহৰিচন্দনাঙ্কা মন্দাবমালা হৰিণা পিন্ধা। (শকুন্তলা ৭।২)

বঙা আৰু ধীহিলে হালধীয়া হয়।' যুৱতীবিলাকে চন্দনৰ প্ৰলেপ বুকুত লৈ শবীৰ শীতল আৰু সুভ্ৰাণ কৰি তোলা প্ৰথাৰ বহুল প্ৰচলন আছিল। কালিদাসে ইয়াৰ একাধিক বাৰ উল্লেখ কৰিছে। মথুৰাধিপতি ৰজা শ্ৰুৱেশ্বৰ ৰাজ-অন্তঃপুৰচাৰিণীসমূহৰ স্তনলিপ্ত চন্দনবোৰে জলক্ৰীড়াৰ সময়ত যমুনাৰ জলত মিশ্ৰিত হৈ গজাৰ জলৰ দৰে শ্বেতবৰ্ণ ধাৰণ কৰিলে :

যস্তাৱবোধন্তনচন্দনানাং প্ৰক্ষালনাচ্চাবিৱিহাৰকালে ।

কলিন্দকণ্ঠা মথুৰাং গতাপি গজোর্মিসংসক্তজলেৱ ভাতি ।*

তিবোতাবিলাকে শবীৰৰ শোভা বঢ়াবলৈ আৰু সুৱাসিত কৰি তুলিবৰ কাৰণে অঙ্গৰাগ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সীতাই অনশুয়াই দিয়া জ্যোতিৰ্ময়ী অক্ষয় অঙ্গৰাগ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।* প্ৰাসাদৰ অভ্যন্তৰত কৃষ্ণাংক প্ৰজ্জলিত কৰি সুৱাসিত কৰি বখা হৈছিল আৰু ইয়াৰ ধূমৰাশি বায়ু বেগেৰে ছিন্ন-ভিন্ন হৈছিল।*

গৃহস্থৰ ঘৰত সন্ধ্যা ঘৰৰ আঁচাবপূত বৃদ্ধ-তিবোবিলাকে হাত-মুখ ধুই পৱিত্ৰ কাপোৰ পিন্ধি মঙ্গল প্ৰদীপ আৰু ধূপ জ্বলোৱা প্ৰথা মাজলিক অনুষ্ঠান হিছাপে পালন কৰা হৈছিল।* কোনো মাজলিক অনুষ্ঠানত উপস্থিত হোৱা মাননীয় ব্যক্তিৰ সন্মানাৰ্থে ধূপ জ্বলাই পৰিৱেশ সুৱাসিত কৰি তোলা হৈছিল।* কালিদাসৰ যুগৰপৰা এই প্ৰথা সমাজত এতিয়ালৈকে চলি আছে।

কালিদাসৰ সময়ত যতকৰ শৱদেহ অগ্নিত দহন কৰা প্ৰথা চলিত আছিল। শৱদেহ নতুন কাপোৰ, ফুলৰ মালা আৰু চন্দন আদিৰে

১. 'ছেৱে ৰক্তং কৰে পীতং হৰিচন্দনমুচ্যতে'।

২. ৰঘুবংশ ৬।৪৮

৩. 'সুৰ্য্যপ্ৰভাৰঙলমাহাত্ম্যঃ স। বিব্ৰতী শাৰদমঙ্গলবাগস্ (বয়ু ১৪।১৪)

৪. প্ৰাসাদকাল্যাণকধূমৰাজিস্তম্যাঃ পুৰো ৰায়ুৰশেন ভিন্না। (বয়ু ১৪।১২)

৫. সংধ্যামঙ্গলদীপিকা বিভজতে শুদ্ধান্তমুদ্বাহৰণঃ। (বিব্ৰবোধশীৰ ৩।২)

৬. সংচাৰিতে চাণ্ডকসাবধানৌ ধূপে সন্থংসপতি বৈজয়ন্তীঃ। (বয়ু ৬।৮)

অলংকৃত কৰা হৈছিল। শৱদেহৰ এই অলংকৰণক যুৰু-মণ্ডন বা অন্ত্যমণ্ডন বোলা হৈছিল। হৰ কোপানলত ভয়ীভূত হোৱা মদনৰ শৱদেহৰ অভাৱত বতিয়ে সেই দেহ অন্ত্যমণ্ডন কৰাবপৰাও বঞ্চিত হৈ অতিশয় বিলাপ কৰিছিল : 'ক্ৰিয়াতাং কথমন্ত্যমণ্ডনং পৰলোকান্তৰিতস্ত তে ময়া।'^১ শৱদেহ নতুন কাপোৰেৰে আচ্ছাদন কৰি শ্মশানলৈ লৈ যোৱা হৈছিল ; কিন্তু সেই কাপোৰ দহন নকৰি শ্মশান-ভূমিত পেলাই থৈ অহা হৈছিল।^২ 'বঘুৱংশ'ৰ অষ্টম সৰ্গত দেখা যায়, মহাবাজ অজই পত্নী ইন্দুমতীৰ শৱদেহ অলংকাৰ আৰু ফুলৰ মালা আদিৰে অলংকৃত কৰি অণুক, চন্দন কাঠ আদিৰে প্ৰস্তুত কৰা চিতাগ্নিত যথাবিহিতভাৱে দহন কৰিছিল।^৩ তাৰ পিছত দহ দিন অতীত হ'লত অজই ইন্দুমতীৰ উদ্দেশ্যে নগৰৰ উপবনৰ ভিতৰতে শ্ৰাদ্ধাদি ঔৰ্বদৈহিক ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰিলে।^৪ প্ৰেতৰ উদ্দেশ্যে কৰিব লগীয়া প্ৰথম দহ দিনৰ ক্ৰিয়াসমূহ শ্মশান-ভূমিৰ ওচৰতে চালি সাজি কৰা হৈছিল আৰু দহ দিনৰ পিছৰ কাৰ্য অৰ্থাৎ অশৌচান্তে শ্ৰাদ্ধাদি ক্ৰিয়া নিজ ঘৰত নাইবা ঘৰৰ ওচৰৰ বাগান আদিত সমাধা কৰা হৈছিল। মহাবাজ অগ্নিবৰ্ণৰ শৱদেহ মন্ত্ৰীসকলে অস্ত্যোষ্টি-বিধানসম্বন্ধে পুৰোহিতসকলেৰে সৈতে মিলি বাস-ভৱনৰ উপবনতেই দহন কৰিছিল।^৫ সংশ্ৰাসীৰ শৱদেহ অগ্নিত দহন কৰা নিষিদ্ধ আছিল। সেই কাৰণে যোগ-বলেৰে প্ৰাণ ত্যাগ কৰা বঘুৰ শৱদেহ দহন নকৰি মাটিত পুতি থোৱা হৈছিল।^৬ যোগ আৰু

১. কুমাৰসম্ভৱ ৪।২২

২. প্ৰেতচীৰবৰণা শ্বনোৱা। (বঘু ১১।১৬)

৩. দ্বিসসৰ্জ কৃতান্ত্যমণ্ডনামনলান্নাণ্ডকচন্দনৈধশে। (বঘু ৮।৭১)

৪. অথ তেন দশাহতঃ পৰে শুণ্ণশেষায়ুপদিক্ত তামিনীম্।

বিহুবা বিধৱো মহৰ্জয়ঃ পুৰোহিতপৰনে সযাপিতাঃ ॥ (বঘু ৮।৭৩)

৫. তং গৃহোপবন এৰ সংগতাঃ পশ্চিমক্ৰতুৰিধা পুৰোধসা। (বঘু ১২।৫৪)

৬. বিধথে বিধিমন্ত নৈত্তিকং বতিতিঃ সাৰ্ধদনমিধমিচিং। (বঘু ৮।২৫)

সমাধিৰে শৰীৰ ত্যাগ কৰা মহাপুৰুষসকলে পুত্ৰদত্ত পিণ্ডদানৰ আকাঙ্ক্ষা নাৰাখে। কিন্তু পুত্ৰ অজই পিতৃভক্তিৰ বশৱৰ্তী হৈ বহুব্ৰ সমস্ত ঔৰ্দ্ধৱ দৈহিক কাৰ্য সম্পাদন কৰিছিল।^১

মৃতকৰ উদ্দেশ্যে পিণ্ডদান প্ৰথাৰ বিধান সমাজত প্ৰচলিত আছিল। মৃত্যুৰ পিছত মানুহে পুত্ৰদত্ত পিণ্ডৰ আকাঙ্ক্ষা কৰে আৰু সেই আকাঙ্ক্ষাৰ বশৱৰ্তী হৈ মানুহে পুত্ৰ সন্তান কামনা কৰে আৰু সেইদৰে বংশত পিণ্ডদানৰ ধাৰা অবিচ্ছিন্ন ৰাখিবলৈ বিচাৰে। পুত্ৰৰ অভাৱত সেই ধাৰা বিচ্ছিন্ন হয় নাইবা পিণ্ড লোপ হয়। পিণ্ড লোপ হ'লে পিতৃপুৰুষসকল স্বৰ্গস্থত্বৰপৰা বঞ্চিত হয়। 'বঘুঃশ'ত পোৱা যায়, মহাৰাজ দিলীপে পুত্ৰ সন্তানৰপৰা বঞ্চিত হৈ কুলগুৰু বসিষ্ঠৰ ওচৰত অনুশোচনা কৰে, 'মই ভাবোঁ, মোৰ পিছত বংশত পিণ্ডদান কৰিবলৈ কোনো নাথাকিব ; এই দৰে আশঙ্কা কৰি স্বৰ্গত মোৰ পিতৃপুৰুষসকলে এতিয়াৰপৰাই প্ৰাকৃত প্ৰদান কৰা পিণ্ডাদিৰ সমস্ত ভোজন নকৰি তাৰ কিছু অংশ ভৱিষ্যতৰ কাৰণে সঞ্চয় কৰিবলৈ যত্নপৰ হয়। পিতৃপুৰুষৰ উদ্দেশ্যে মই যি জল দান কৰোঁ, সেই জল পান কৰাৰ সময়ত তেওঁলোকৰ আশঙ্কা হয় যে মোৰ পিছত আৰু কোনোও জলদান নকৰিব। এইদৰে চিন্তা কৰি তেওঁলোকে মই দিয়া জলখিনি দীৰ্ঘ নিঃশ্বাস পেলাই পেলাই পান কৰে আৰু সেই দীৰ্ঘ নিঃশ্বাসৰ স্পৰ্শত মই অৰ্পণ কৰা জল জীবৎ উৰু হৈ উঠে ; তেওঁলোকে তাকেই পান কৰে, জ্বলন্ত জল যেন তেওঁলোকে পান কৰিব পৰা নাই—এনেকুৱা মোৰ ধাৰণা হয়।^২ 'শকুন্তলা' নাটকতো সন্তানহীন

১. অকৰোচ্চ তদৌৰ্দ্ধৱ দৈহিকং পিতৃভক্ত্যা পিতৃকাৰ্যকল্পয়িত্ব ।

ন হি তেন পথা তদুভ্যজন্তনয়নং পিতৃকাঙ্ক্ষিণঃ ॥ (বঘু ৮।২৬)

২. নূনং মত্তং পৰং বংশাঃ পিতৃবিচ্ছেদবৰ্জিতঃ ।

ন প্ৰকামভুজঃ প্ৰাক্ৰে স্বধাসংগ্ৰহতং পৰাঃ ॥

মৎপৰং চূৰ্ণভং মদা নূনবাৰ্জিতং ময়া ।

পয়ঃ পূৰৈঃ স্বনিঃশ্বাসৈঃ কৰোচ্চুপভূজ্যতে ॥ (বঘু ১।৬৬-৭)

মহাবালু হুৰাস্তৰ মুখত সেই একে আক্ৰোশ-বাপীৰ প্ৰতিফলি পুনিবলৈ পোৱা যায়, হায়, হুৰাস্তৰ পিণ্ডভাজনসকল সন্দিক্ধ হৈ পৰিছে ; কিয়নো, মোৰ পিছত মোৰ বংশত বেদবিধিৰে বহু উপকৰণযুক্ত জলাঞ্জলি (শ্রাদ্ধ) আৰু কোনে দিব। সন্তানহীন মই যি জল দান কৰিম, তাৰেই চকুৰ জল ধুই যি অৱশিষ্ট থাকিব তাকেই মাথোন পিটুপুকৰসকলে পান কৰিব।^১

মৃতকৰ সংকাৰ আৰু পিণ্ডদানৰ প্ৰথা কামিনীদাসৰ যুগৰপৰা বৰ্তমান যুগলৈকে প্ৰায় একে ধৰণে চলি আছে। ইয়াৰ কোনে বিশেষ পৰিবৰ্তন হোৱা যেন নালাগে।

কবিৰ সমাজত নানা ধৰণৰ আমোদ-প্ৰমোদৰ ব্যৱস্থা আছিল ; তাৰ ভিতৰত নাচ, গান আৰু অভিনয় অন্তৰ্গত। কোনো কোনো বিশেষ উৎসৱাদিত নৃত্য, গীত আৰু অভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰি দৰ্শকক আনন্দ দিয়া হৈছিল। বজা দিলীপৰ প্ৰথম পুত্ৰৰ জন্মোৎসৱত ৰাজ-প্ৰাসাদত বাববিলাসিনীবিলাকে প্ৰমোদ নৃত্য পৰিৱেশন কৰি দৰ্শকবৃন্দক আপ্যায়িত কৰিছিল।^২ হৰ-গৌৰীৰ বিবাহ সমাপ্ত হোৱাৰ পিছত অপ্সৰাবিলাকে নাটক অভিনয় কৰি সেই জায়াপতিৰ আনন্দ বিধান কৰিছিল।^৩ ‘মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত দেখা যায়, বজা অগ্নিমিত্ৰক ৰাজপ্ৰাসাদৰ বজ্জমত মহিলা কবি প্ৰণীত চাৰি খণ্ডৰ কাব্যৰ শেষ খণ্ডৰ নৃত্যাভিনয় কৰি দেখুওৱা হৈছিল।^৪ ‘ৱিক্ৰমোদ্ধায়’

১. ৰাজা-অহো হুৰাস্তস্ত সংলয়মাকৃতাঃ পিণ্ডভাজঃ । কৃতঃ ।

অম্মাংপৰং বত যথাক্ৰতি সংভূতানি

কো নঃ কুলে নিৱপনানি নিবচ্ছতীতি ।

নুনং প্ৰস্তুতিৱিকলেন যয়া প্ৰসিদ্ধং

যৌভাক্ৰশ্বেষমুদকং পিণ্ডবঃ পিণ্ডি ॥ (শকুন্তলা ৩।২৫)

২. সূত্ৰপ্ৰৱা মঙ্গলতুৰ্ঘনিৱনাঃ প্ৰমোদনৃত্যোঃ সহ ৰাববোবিত্তাম্ । (বয়ু ৩।১২)

৩. অপভ্ৰাতাম্পৰনাং মুহূৰ্ত্তং প্ৰয়োগবাত্তং লজ্জিতান্ধৱম্ । (কুমাৰ ৭।১১)

৪. গণদাসঃ—দেৱ শৰ্খিষ্ঠাৱাঃ কুতিৰ্গমযধা চতুৰ্দ্দা ।

তস্তাক্ৰতুৰ্ঘবন্তনঃ প্ৰয়োগমেকযনাঃ প্ৰোতুৰহতি দেৱঃ ।

(মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ২য় অঙ্ক)

নাটকত পোৱা যায়, দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ সভাত দেৱী সৰস্বতী বচিত 'লক্ষ্মীস্বয়ংৱৰ' নাটকৰ অভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল।^১ সমাজৰ বিশিষ্ট বিদ্বান ব্যক্তিসকলৰ আগত নাট্যাভিনয় পৰিৱেশন কৰি সম্ভাষণ কৰা হৈছিল।

নৃত্য-গীত, অভিনয় আদিৰ বাহিৰে সমাজত অৱসৰ বিনোদনৰ কাৰণে খেল-ধেমালি আৰু আমোদ-প্ৰমোদৰ ব্যৱস্থা আছিল। অৱসৰ-লক্ষ আনন্দদায়ক কাৰ্যৰ ভিতৰত মৃগয়া আছিল প্ৰধান। বজা আৰু আচাৰ্যসকল লোকসকলেই আছিল অধিক মৃগয়া-প্ৰিয়। 'শকুন্তলা' নাটকত সেনাপতিয়ে বজা দ্বন্দ্বক কয়, 'ঐদৃগ্ বিনোদঃ কুতঃ' মৃগয়াৰ দৰে আনন্দদায়ক আন কি বস্তু আছে? কবিয়ে 'বহুবংশ'ৰ নৱম সৰ্গ আৰু 'শকুন্তলা' নাটকত মৃগয়াৰ বৰ্ণনা কৰিছে; 'শকুন্তলা'ৰ মৃগয়া বৰ্ণনা 'বহুবংশ'ৰ বৰ্ণনাতকৈ অধিক বাস্তৱ। ইয়াত কবিয়ে ভাৰতীয় চিকাৰৰ এটি স্বৰূপ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। উভয় স্থলতে কবিয়ে অনুকৰণ-ভাৱেই মৃগয়াৰ উপকাৰিতা বৰ্ণনা কৰিছে। মৃগয়াৰ দ্বাৰা শৰীৰৰ অনাৱশ্যকীয় চৰ্ৰি হ্ৰাস কৰা যায়, উদৰ কুশ হোৱা হেতু শৰীৰৰ লঘুতা সম্পাদিত হয়, চলা-ফুৰা কৰা সহজ হয়। ভয় আৰু ক্ৰোধৰ সময়ত জীৱ-জন্তুবিলাকৰ চিত্তবিকাৰ বা ভাৰ-ভঙ্গীৰ অভিজ্ঞতা জন্মে। বিচৰণশীল লক্ষ্যত শব-নিৰূপৰ চৰ্চাই ধনুৰ্বিছাত উৎকৰ্ষ জন্মায়। মৃগয়াৰপৰা যি আনন্দ পোৱা যায় তাক আন উপায়ে পাব নোৱাৰি।^২ মিছাকৈয়ে মৃগয়াক ব্যাসন বুলি কোৱা হয়।

১. তস্মিন্ পুনঃ সৰস্বতীকৃতকাৰাবন্ধে লক্ষ্মীস্বয়ংৱৰে ভেষু ভেষু
বলান্তবেষু গুণমধ্যানীং। (বিক্ৰমোৰ'শীৰ ৩য় অঙ্ক)

২. (ক) মেঘশ্ছেদকশোদবৎ লঘু ভৱত্যাখানযোগ্যং বপুঃ
সন্ধানামপি লক্ষ্যতে বিকৃতিমচ্ছিন্নং ভৱক্ৰোধয়োঃ।
উৎকৰ্ষঃ স চ ধৰ্মিনাং বদ্যিবরঃ সিধ্যন্তি লক্ষ্যে চলে
মিথ্যৈৱ ব্যাসনং বদন্তি মৃগয়াশ্চিদ্বিনোদঃ কুতঃ ॥

(শকুন্তলা ২।৫)

(খ) পৰিচয়ং চ জলক্ষ্যনিপাতনে ভৱকৰ্ষোশ্চ ভৱিষ্ণুভৱোধনম্।
শ্ৰমজয়াংপ্ৰপ্ৰণাং চ কবত্যাং সৌখ্যমতোহমুখতঃ সচিৱৈৰ্বৰ্যো ॥

(বহু ২।৪৯)

তথাপি বজাসকলৰ কাৰণে অত্যধিক যুগয়াপ্ৰিয় হোৱাটো দৃশ্যীয় বুলি পৰিগণিত হৈছিল। কবিয়ে বজা তথা সমাজৰ অভ্যুন্নতিৰ চাৰিটা প্ৰধান কৰ্টক বুলি উল্লেখ কৰিছে। সেই চাৰিটা হ'ল, যুগয়াভুবাগ, দ্যুতক্ৰীড়া, মদ আৰু কামিনীৰ প্ৰতি আসক্তি :

ন যুগয়াভিৰতিৰ্ন হৃষোদৰং ন চ শশিপ্ৰতিমাত্তৰণং যধু ।

তয়ুদয়ায় ন হা নহৰৌহনা প্ৰিয়তমা যতমানমপাহবৎ ॥^১

কালিদাসৰ সমাজত যুগয়া, মদ আৰু নাৰীৰ প্ৰতি আসক্তিৰ যথেষ্ট উল্লেখ আছে ; কিন্তু দ্যুতক্ৰীড়া বা জুৱাখেলাৰ বিষয়ে ইয়াত বাহিৰে আন ঠাইত পোৱা নাযায়। ইয়াৰ দ্বাৰা অনুমান হয়, বোধ হয় তেওঁৰ সমাজত জুৱাখেলাৰ প্ৰচলন সিমান নাছিল। যুগয়াৰ পিছত অৱসৰ বিনোদনৰ আন এটি উল্লেখনীয় উপায় হ'ল জলক্ৰীড়া। কবিয়ে 'বসুৱংশ'ৰ যোড়শ সৰ্গত গ্ৰীষ্ম কালৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত জলক্ৰীড়াৰ বিশেষ বৰ্ণনা দিছে। বজা কুশই অন্তঃপুৰৰ বসুীসমূহেৰে সৈতে সবযুৰ সুখাৱহ সলিলত বিহাৰ কৰিবলৈ অভিলাষ কৰিলে। সবযুৰ তীব্ৰত মগুপ নিৰ্মাণ কৰিলে, জালোৱাৰ দ্বাৰা নদীৰ ঘৰিৱাল আঁতৰোৱালে। বিলাসিনীসকল নদীত অৱতৰণ কৰি পৰস্পৰৰ গাটল জল-সিঞ্চনত মত্ত হ'ল। কুশই নৌকাবপৰা নামি তেওঁলোকৰ লগত জল বিহাৰত যোগ দিলে। বিলাস-চঞ্চল কুশেৰে সৈতে বিলাসিনীবোৰ মিলিত হোৱাত দেখা গ'ল যেন সবযুৰ বুকুত স্নানৰ মুক্তাৰ লগত উজ্জ্বল ইলনীল মণিৰ সংযোগ ঘটিল।^২

এই গ্ৰীষ্ম কালতেই আচ্যৱন্ত লোকসকলে ধাৰাগৃহ বিলাকৰ ভিতৰত যন্ত্ৰ-সঞ্চালিত স্থলীতল জলবান্ধিৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু চন্দন-সলিলৰ দ্বাৰা বিধৌত মণিয়য় আসনসমূহত শয়ন কৰি গ্ৰীষ্মৰ তাপ নিৰাৰণ কৰি স্নুখেৰে দিনবোৰ অতিক্ৰম কৰে।^৩

১. বসুৱংশ ৯৭

২. বসুৱংশ ১৬।৫৫-৭১

৩. যন্ত্ৰপ্ৰৱাহঃ শিশিৰৈঃ পৰীতান্বলেন ধৌতায়নয়োত্তৰত ।

শিলাবিলেখানমিলয নিম্বাৰ্ধাৰাগ্ৰহেদাতপমুচ্ছিন্তঃ ॥ (বসু ১৬।৪২)

কৰিয়ে 'বসুন্ধৰা'ৰ ত্ৰয়োদশ সৰ্গত উল্লেখ কৰিছে, মহৰ্ষি শাতকাৰ্ণিয়ে যোগ-বলেৰে সৰোবৰ তৈয়াৰ কৰি তাৰ ভিতৰত গৃহ নিৰ্মাণ কৰি পাঁচজনী অঙ্গৰাবে সৈতে জল-বিহাৰৰ আনন্দ উপভোগ কৰিছিল। ঋষিৰ এই ক্ৰীড়া সৰোবৰ, পিছত পঞ্চান্সৰ নামে খ্যাত হৈছিল।^১ আৰু কবিৰ উক্ত কাব্যৰ ঊনবিংশ সৰ্গত পোৱা যায়, ৰজা অগ্নিবৰ্ণই বিলাসিনীবোৰেৰে সৈতে জল-বিহাৰৰ আমোদ উপভোগ কৰিছিল।^২

জলক্ৰীড়াৰ পিছত আমি দেখিবলৈ পাওঁ, পৰ্বত বা বন-বিহাৰ কৰিও মাতুলে আনন্দ উপভোগ কৰিছিল। শংকৰে পাৰ্বতীৰে সৈতে পুৰুষোত্তম পিছত কেতিয়াবা গন্ধমাদন পৰ্বতলৈ গৈ বিহাৰ কৰি আনন্দ লাভ কৰিছিল।^৩

উৰ্বশী প্ৰণয়-সঙ্গী ৰাজৰ্ষিৰে সৈতে গন্ধমাদন পৰ্বতৰ বনলৈ বিহাৰ কৰিবলৈ গৈছিল। ৰাজ্যভাৰ আছিল মন্ত্ৰীবৰ্গৰ ওপৰত।^৪

দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই শচীৰে সৈতে নন্দন কাননত বিহাৰ কৰাৰ দৰে মহাৰাজ অজই মহিষী ইন্দুমতীৰে সৈতে নগৰৰ ওচৰৰ উপবনত কিছুদিন বিহাৰ কৰিছিল। ৰাজ্যভাৰ আছিল পুত্ৰৰ হাতত।^৫

'মেঘদূত'ত পোৱা যায়, কুবেৰৰ বাস-গৃহৰ বাহিৰত 'বৈভ্ৰাজ' নামৰ উপবন। তালৈ কামাসক্ত লোকবিলাক আহি বিবিধ গল্প কৰি সময় কটায়; লগত থাকে অঙ্গৰা আৰু কিংনৰ দল :

বৈভ্ৰাজাখ্যং দিবুধৱনিতাৱ্যামুখ্যাসহায়।

বজ্জালাপা বহিকপৱনং কামিনী নিৰ্ব্বিৰাতি।^৬

১. এতনুনেৰ্ধানিনি শাতকৰ্ণে: পঞ্চান্সৰো নাম বিহাৰৱাৰি (বসু ১৩৩৮)
২. গুৰুশোহনগৃহাস্তবস্তুভি: স ৰাগাহত ৰিগাচয়নয়:। (বসু ১৯৯৯)
৩. লোহিতায়তি কদাচিদাতপে গন্ধমাদনগিৰিং শ্ৰৱৰ্তত। (কুমাৰ ৮.২৮)
৪. উৰ্বশী কিম তং ৰতিনহায়ং ৰাজৰ্ষিমৰাভ্যামু নিৰেণিতাৰাজ্যমুক
গৃহীত্বা গন্ধমাদনৱনং বিহতুং গত। (বিক্ৰমোৰ্বশীয়া ৪র্থ অঙ্ক)
৫. নগৰোপৱনে শচীসখো মকতাং পালয়িতৱ নন্দনে। (বসু ৮৩২)
৬. মেঘদূত ২।১০

শূণ্ণ অতীতবৰ্ণনাই ভাৰতবৰ্ষত সৰু ছোৱালীবিলাকে 'কন্দুক' লৈ খেলাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। কালিদাসৰ যুগতো সেই খেল সৰু-ছোৱালীবিলাকৰ বাবে এটা বিশেষ আমোদদায়ক বস্তু আছিল। হিমালয়ৰ কান্ধা পাৰ্বতীয়ে বাল্য কালত সখীসকলেৰে সৈতে কেতিয়াবা মন্দাকিনী নদীৰ বালিত বেদিকা সাজিছে, কেতিয়াবা কন্দুক লৈ খেলিছে, আকৌ কেতিয়াবা কৃত্ৰিম পুত্ৰ (পুতলা) তৈয়াৰ কৰি ক্ৰীড়াৰস উপভোগ কৰিছে :

মন্দাকিনীসৈকতৱেদিকাভিঃ সা কন্দুকঃ কৃত্ৰিমপুত্ৰকৈশ্চ ।

বেমে মুহূৰ্ম্মধাগতা সখীনাং ক্ৰীড়াৰসং নিৰ্ব্বিশতীৰ্ব বাল্যে ॥^১

ব্ৰতপৰায়ণা পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনাত কবিয়ে কয়, 'আজি পাৰ্বতীৰ হাত, স্তন্যবাহুগেৰে অকণ-বৰ্ণ ক্ৰীড়া-কন্দুক ত্যাগ কৰি অক্ষ-মালাৰ সহচৰ হ'ল'।^২ যি পাৰ্বতী এদিন সামান্য কন্দুক-ক্ৰীড়া কৰি ক্লান্ত হৈছিল, তেওঁ আজি যুঁসিকলে আচৰণ কৰা সাধনাৰ মগ্ন হ'ল।^৩ 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ'ত অল্পবয়স্ক বসুলন্দীয়ে কন্দুক লৈ খেলাৰ কথা কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে।^৪

কুসুদনাগৰ কনিষ্ঠা ভনীয়েক কুমুদভীয়ে কন্দুক লৈ খেলাৰ কথা কবিয়ে 'বসুধংশ'ত উল্লেখ কৰিছে।^৫ নদীৰ বালিত বেদিকা সজাই বালিৰ পৰ্বত তৈয়াৰ কৰি ছোৱালীবিলাকে খেলা কৰিছিল।

গৰ্জৰ বালিকা উদয়ৱতীয়ে গঙ্গানদীৰ তীৰত বালিত পৰ্বত সাজি খেলা কৰা 'বিক্ৰমোৰ্ব্বীক্ষ' নাটকত দেখা যায়।^৬

১. কুমাৰসম্ভৱ ১।২৯

২. কুমাৰসম্ভৱ ৫।১১

৩. কুমাৰসম্ভৱ ৫।১৯

৪. অয়সেনা—দেৱ কুমাৰী বসুলন্দীঃ কন্দুকমুখাৱন্তী

(মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ ৪ৰ্থ অঙ্ক)

৫. বসুধংশ—১৬।৮৩

৬. চিত্ৰলেখা—৩ত্ৰ খন্ড মল্লিকাভিঃ পুৰ্ণিমেণু নিকতাপৰ্বতকৈভিঃ ক্ৰীড়াভী
বিন্ধ্যবনাবিকোদয়ৱতী নাম ... (বিক্ৰমোৰ্ব্বীক্ষ ৪ৰ্থ অঙ্ক)

‘মেঘদূত’ত পোৱা যায়, সেই অলকাত মন্দাকিনীৰ দাঁতিত বন্ধুসুখাবীৰিলাক খেলাত মন্ত্ৰ । সিহঁতৰ ছটা দল হৈ এদলে হাতৰ মুঠিত মণি লৈ স্বৰ্ণ-ৰেণুৰ দৰে বালিত লুকুৱাই ধৰ, আন দলে সেই মণি বিচাৰি উলিয়াব লাগে :

মন্দাকিণীয়াঃ সলিলশিশিৰৈঃ সেন্যমানা মকন্তি-

মন্দাবাণামভূতটকহাং ছায়য়া হাবিতোষণাঃ ।

অঘেষ্ঠৈৰ্যৈঃ কনকসিকতামুষ্টিনিৰ্বেপগূঢ়ৈঃ

সংক্ৰীড়ন্তে মণিভিবমবপ্ৰাৰ্থিতা যত্র কণ্ঠাঃ ।^১

মজিনাথে এই খেলক ‘গুপ্তমণি’ নামৰ খেল বুলি কৈছে ।

‘শকুন্তলা’ নাটকত শকুন্তলাৰ বালক সৰ্বদমনক খেলিবলৈ এটা বং দিয়া মাটিৰ ময়ূৰ দিয়া হৈছিল ।^২ ‘বিক্ৰমোৰশীয়’ নাটকত কুমাৰ আয়ুৰ্জে মণিকৰ্ণক নামৰ ময়ূৰটো দিবলৈ অল্পবোধ কৰা দেখা যায় ।^৩

কালিদাসৰ যুগত বসন্তোৎসৱৰ দিনত দোলাবোহণ সৰ্বাধিক আনন্দ উপভোগৰ সামগ্ৰী আছিল । যুৱতীসকলে বসন্তোৎসৱৰ সময়ত অভিনৱ দোলাধিবোহণ কৰি ছলিবলৈ ধৰে আৰু প্ৰিয়তমৰ কণ্ঠালিজনৰ অভিলাষ কৰি হাতেৰে ধৰা বচি এৰি দি মাটিত পৰি যোৱাৰ অভিনয় কৰে, হাত আঙুৱাই দি সেই প্ৰাণৰ প্ৰিয়তমৰ বৰ্ণিত সাৱটি ধৰে আৰু এই দৰে হান্স-বসৰ পৰাকাষ্ঠা প্ৰদৰ্শন কৰে ।^৪

বজা অগ্নিবৰ্গই অজ্ঞনামূহেৰে সৈতে দোলাত আৰোহণ কৰে, পৰিজনবৰ্গই সেই দোলা দোলাই দিয়ে ; বজাই দোলাৰ বচি এৰি দি তেওঁলোকক ঠেলি দিয়ে । তেতিয়া সেই অজ্ঞনামূহে দোলাৰ-পৰা পৰি যোৱাৰ ভয়ত বজাৰ কণ্ঠত গাঢ়ভাৱে সাৱটি ধৰে ।^৫

১. মেঘদূত ২।৬

২. বিজীয়া—বৰ্ণচিহ্নিতো যুক্তিকাময়বস্তিষ্ঠতি । (শকুন্তলা ৭ম অঙ্ক)

৩. তং মে জাতকলাপং প্ৰেবল মণিকৰ্ণকং শিখিনম্ । (বিক্ৰমোৰশীয় ৫।:৩)

৪. বয়ুৰংশ ১।৪৬

৫. বয়ুৰংশ ১১।৪৪

‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটকত ৰাণী ইষাৱতী মহাৰাজেৰে সৈতে বসন্তোৎসৱৰ সময়ত দোলাবোহণৰ ইচ্ছা কৰা দেখা যায়।^১ প্ৰেমোদ উজ্জানত দোলাধিবোহণৰ সুব্যৱস্থা আছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা কালিদাসৰ সময়ত দোলা-ক্ৰীড়াৰ যে বিশেষ প্ৰচলন আছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

কালিদাসৰ সাহিত্যত জাতীয় সংস্কৃতি, সভ্যতা, কলা-কৃষ্টি আৰু জীৱনধাৰাৰ প্ৰতিচ্ছবি প্ৰতিকলিত হৈ আছে। কবিৰ যুগৰ সমাজ-খনৰ উজ্জল চিত্ৰ মানস-পটলৈ আহিলে আজিও ভাৰতবাসীৰ অন্তৰ স্বভাৱতে গৌৰৱান্বিত হৈ উঠে। ভাৰতবাসীৰ পূৰ্ব-পুৰুষকালে এনে এখন সমাজ গঢ়ি তুলিছিল যিখন আছিল সুখ, শান্তি আৰু সমৃদ্ধিৰ ৰম্য ভূমি। কবিৰ বসোদ্দীপ্ত বৰ্ণনাত সমাজৰ যি শ্ৰেষ্ঠ, যি উচ্চ, যি মহান, যি সুন্দৰ তাৰ পৰিসৰ অধিক; আৰু যি অভাৱজন, কুৎসিত, যি অকিঞ্চন, যি অগ্ৰহেলিত তাৰ বৰ্ণনা ভেনেই থাকিব। কালিদাস আছিল ৰজাৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত, ৰাজকীয় পৰিৱেশত জীৱন নিৰ্বাহ কৰা কবিৰ মনটো যেন নগৰৰ সমৃদ্ধ বিলাসী জীৱনৰ বৰ্ণনাই পৰিবেষ্টন কৰি ৰাখিছে।

১. ইচ্ছাখ্যাৰ্থপূত্ৰেন সহ দোলাধিবোহণকৰ্ত্তব্যকৃত্বিভিঃ

ভংগ্ৰন্থকৰণেন গচ্ছাৰঃ।

(মালবিকাগ্নিমিত্ৰ ৩য় অঙ্ক)

কালিদাসৰ কাব্যত ভগৱদ্-গীতা আৰু উপনিষদ

কালিদাসৰ কাব্যত ভগৱদ্গীতা আৰু উপনিষদৰ প্ৰভাৱ সম্বন্ধে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে উল্লিখিত গ্ৰন্থদ্বয়ৰ সাধাৰণ পৰিচয়ৰ প্ৰয়োজন। ভগৱদ্গীতাৰ সম্পূৰ্ণ নাম শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাপনিষৎ। সংক্ষেপে নাম শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা। তাতকৈও সংক্ষিপ্ত নাম গীতা আৰু এই নামেৰেই ই জনসাধাৰণৰ মাজত সুপৰিচিত। ভগৱদ্গীতা মহাভাৰতৰ ভীষ্ম-পৰ্বৰ অন্তৰ্গত আৰু অষ্টাদশ অধ্যায়ত পৰিসমাপ্ত। গীতা আধ্যাত্মিক জগতৰ শ্ৰেষ্ঠ সম্পদ আৰু ভাৰতীয় দাৰ্শনিক তথ্যৰ বিশিষ্ট বিৱৰণ। মহাভাৰতৰ অন্তৰ্গত হ'লেও গীতা স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ হিছাপে লক্ষ্যপ্ৰতিষ্ঠ।

কুকৰ্কেত্ৰৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰত কৌৰৱ সৈন্য আৰু পাণ্ডৱ সৈন্য যুদ্ধৰ কাৰণে সন্মুখস্থিত হ'ল। বিপক্ষ দলত আত্মীয়-স্বজন যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হৈছে। আত্মীয়বৰ্গক বণভূমিৰ চাৰিওফালে দেখি অৰ্জুন স্তম্ভিত হ'ল। তেওঁৰ মন বিৰাদে ঢাকি পেলালে আৰু বিষন্ন মনেৰে বধৰ সাৰথি শ্ৰীকৃষ্ণক কবলৈ ধৰিলে, যুদ্ধেৰু স্বজনক দেখি মোৰ অঙ্গসমূহ অৱসন্ন হৈছে, মুখ শুকাই গৈছে, শৰীৰ বোমাধিত হৈ উঠিছে। হাতৰ ধনু খহি পৰিছে, মই থিয় হৈ থাকিব নোৱৰা হৈছোঁ, যুৱটো যেন বুৰাবলৈ ধৰিছে, চাৰিওপিনে কেৱল অমঙ্গলকেই দেখিছোঁ। স্বজনক হত্যা কৰাৰ পিছত মজলেই বা কি হ'ব তাক নাজানো। মই যুদ্ধত জয়ী হ'বলৈ নিবিচাৰোঁ, ৰাজ্যৰ প্ৰতি মোৰ কাৰ্যনা নাই, সুখৰ প্ৰতি মোৰ অভিলাষ নাই। যুদ্ধ কৰিলে অৱশ্যে আত্মীয়-স্বজনক বধ কৰিবই লাগিব। সেই স্বজনবৰ্গক হত্যা কৰি সুখী হ'ব কেনেকৈ? স্বজনক

হত্যা কৰাতকৈ নিজৰ মৃত্যুৱেই বৰং জ্ঞেয়। হায়, ৰাজ্যশুখৰ লোভত স্বজনক হত্যা কৰি মহাপাপ কৰিবলৈ উদ্ভত হৈছোঁ। আত্মীয় স্বজনক হত্যা কৰা কদাপি উচিত নহয়।” এইদৰে চিন্তা কৰি অৰ্জুনৰ অন্তৰত বৈবাগ্যৰ আবিৰ্ভাৱ হ’ল। তেওঁ ধৰ্ম্মৰূপ ত্যাগ কৰি শোকাকুল চিত্তেৰে বধৰ ওপৰত বহিল আৰু যুদ্ধৰপৰা অব্যাহতি বিচাৰিলে। তেতিয়া ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই যিবোৰ উপদেশৰ মাজেদি অৰ্জুনৰ মোহ নিবৃদ্ধি কৰি যুদ্ধত প্ৰৱৃত্ত হ’বলৈ প্ৰণোদিত কৰিছিল, মুখ্যভাৱে সেয়ে গীতা নামে পৰিচিত। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপদেশ যে কাৰ্য্যকৰী হৈছিল সেই কথা স্বয়ং অৰ্জুনে নিজ মুখে গীতাৰ শেষ অধ্যায়ত স্বীকাৰ কৰিছে :

নষ্টো মোহঃ স্মৃতিৰ্জলা স্বপ্নসাদান্ময়াচ্যুত।

স্থিতোহস্মি গতসন্দেহঃ কৰিণ্ডে ব্ৰচনং তন্ন ॥^১

হে অচ্যুত, তোমাৰ অন্তৰ্গ্ৰহত মোৰ মোহ আঁতৰি গৈছে, স্মৃতি আকৌ সুবাই পাইছোঁ, মই স্থিৰ হৈছোঁ, সন্দেহ দূৰ হৈ গৈছে, তোমাৰ আদেশ পালন কৰিম।

গীতা ধ্যানত কোৱা হৈছে :

সৰ্বোপনিষদো গাৱো দোক্তা গোপালনন্দনঃ।

পাৰ্থো ব্ৰহ্মসঃ সুধীৰ্ভোক্তা হৃৎকং গীতামৃতং মহৎ ॥

সকলো উপনিষদ খীৰতী গাই, শ্ৰীকৃষ্ণ সেই গাভীৰ দোহনকৰ্তা আৰু বুদ্ধিমান অৰ্জুন বৎস। তেৱেঁই গীতাত নিহিত থকা অমৃত-স্বৰূপ হৃৎক পান কৰে।

ইয়াত উপনিষদৰ গৰিমা বৰ্ণোৱা হৈছে; কাৰণ ভগৱদ্গীতাত উপনিষদৰ সাৰ সংগ্ৰহ কৰি ব্যক্ত কৰা হৈছে। অকল উপনিষদৰ শিক্ষাই নহয়, ঠায়ে ঠায়ে মহৰ্ষি বাদৰায়ণৰ ‘ব্ৰহ্মসূত্ৰ’ৰো সাৰমৰ্ম ব্যক্ত কৰা হৈছে। গীতাত হিন্দুদৰ্শনৰ মৌলিক ভিত্তিসমূহক

১. এতদুক্তাৰ্জুনঃ সংখ্যে বথোপস্থ উপাৱিলাং।

বিশ্বজ্য সনৎক চাপং শোকসংস্থিগ্ৰনানসঃ ॥ (গীতা ১:৪৭)

২. গীতা ১৮:৭৩

মুক্তিমুক্তভাৱে সাৱলীল ভাৱে অভিযুক্ত কৰা হৈছে। আকৌ গীতাৰ প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ শেষত কোৱা হৈছে :

ইতি শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতানুপনিষৎসু ব্ৰহ্মবিজ্ঞায়াং যোগশাস্ত্ৰে
শ্ৰীকৃষ্ণাৰ্জুনসংবাদে.....যোগো নাম....অধ্যায়ঃ ।

এইদৰে শ্ৰীমান্ ভগৱানৰ দ্বাৰা গীত অৰ্থাৎ কথিত উপনিষদত, ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ অন্তৰ্ভুক্ত যোগ শাস্ত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ কথোপকথন ৰূপে প্ৰকাশিত.....যোগ নামক....অধ্যায় (সমাপ্ত হ'ল)।

শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ বক্তা, অৰ্জুন শ্ৰোতা আৰু ইয়াৰ উদ্দেশ্য অৰ্জুনৰ অবিজ্ঞা বা মোহ নিৰ্বৃত্তি কৰি অমৃতৰ বা মুক্তিৰ সন্ধান দিয়া। গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণ গুৰু, অৰ্জুন শিষ্য। এই গুৰু-শিষ্যৰ সান্নিধ্যত মুক্তিৰ যোগ সেতুৰ নিৰ্মাণ হৈছে। এই সেতুৰেই জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সংযোগ সংঘটিত হয়। অৰ্জুন জীৱাত্মাৰ প্ৰতীক, শ্ৰীকৃষ্ণ স্বয়ং পৰমাত্মা। এই জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সংযোগ-সাধনৰ সন্ধান দিয়াই গীতাৰ লক্ষ্য।

গীতাত যিদৰে গুৰু-শিষ্যৰ কথোপকথনৰ মাজেদি মুক্তি বা নিৰৱচ্ছিন্ন কল্যাণৰ পথ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে, উপনিষদতো গুৰু-শিষ্যৰ কথোপকথনৰ মাজেদি অবিজ্ঞা-নাশিনী মুক্তি-প্ৰদায়িনী ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ উপদেশ দিয়া হৈছে।

উপনিষদৰ মুখ্য অৰ্থ ব্ৰহ্মবিজ্ঞা। ব্ৰহ্মবিজ্ঞা প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থকো উপনিষদ^১ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। কিন্তু প্ৰকৃত পক্ষে উপনিষদ শব্দটোৱে কোনো পদ্ম বা গজাস্কন্ধ গ্ৰন্থক মূল্যায়ন আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃত অৰ্থ সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট বাত-বিতণ্ডা দেখা যায়। উপ শব্দক নি পূৰ্বক সদ্ ধাতুৰ পিছত কিণ্ প্ৰত্যয়ৰ যোগত উপনিষদ শব্দটো নিৰ্মল।

আক্ষৰিক অৰ্থ অনুসৰে বিজ্ঞা গ্ৰহণৰ কাৰণে শিষ্যই গুৰুৰ নিচেই ওচৰতে বহা সূচায়, অথবা উপনিষদে গুৰুৰ ওচৰত

শিশুৰ বহা-মেলাৰ গঢ়-গতিকে বুজায়। আচাৰ্য শব্দৰে উপনিষদৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ কৰিছে বদল্ ধাতুৰপৰা। মহৰ্ষি পানিনিয়ৰ বদল্ ধাতুৰ বিশৰণ, গতি আৰু অৱসান এই তিনিটা অৰ্থ নিৰ্দেশ কৰিছে। এই ত্ৰিবিধ অৰ্থ বুজোৱা সদ্ ধাতুৰপৰাই (উপ-নি-সদ্) উপনিষদ শব্দ উৎপন্ন। যি বিজ্ঞাই সংসাৰৰ নিত্যতা বুদ্ধিক শিথিল কৰে বা পবত্ৰক্ষ প্ৰাপ্তি ঘটায়, অথবা সংসাৰৰ কাৰণ-স্বৰূপ অবিজ্ঞান দোষ বিনাশ কৰে তাকেই ব্ৰহ্মবিজ্ঞা বোলে। ব্ৰহ্মবিজ্ঞায়েই উপনিষদ শব্দৰে কথিত হয়। সহজভাৱে ক'বলৈ হ'লে গুৰুৰ ওচৰলৈ গৈ নিচেই ওচৰত বহি যি বিজ্ঞা গ্ৰহণ কৰা যায় আৰু যি বিজ্ঞাই সংসাৰ-বন্ধন বিনাশ কৰি পবত্ৰক্ষপ্ৰাপ্তি বা মুক্তিৰ সন্ধান দিয়ে তাকেই উপনিষদ বিজ্ঞা বোলে। উপনিষদ বিজ্ঞা আৰু ব্ৰহ্মবিজ্ঞা সমানার্থক। ব্ৰহ্মবিজ্ঞাবেই আন নাম উপনিষদ।

শিশুসকলে প্ৰথমে নিজ নিজ গুৰুৰ ওচৰত বহি এই উপনিষদ বিজ্ঞা আহৰণ কৰিছিল আৰু নিচেই ওচৰা-উচৰিকৈ বহি ব্ৰহ্ম-বিষয়ক গভীৰ আলোচনাত মনোনিৱেশ কৰিছিল। গুৰু-শিশু পৰস্পৰা হিছাপে পুৰুষাত্মকমে মুখে মুখে যুগ যুগ ধৰি যি পৱিত্ৰ জ্ঞান-বাণি প্ৰচলিত হৈ আহিছিল সেই জ্ঞানবাণিৰেই নাম উপনিষদ। এই জ্ঞান লাভৰ কাৰণেই শিশুই গুৰু-গৃহত বাস কৰিছিল আৰু এই নিকট সন্নিৱৰ্ত্তই গুৰু-শিশুৰ মাজত এটা শ্ৰীতি মধুৰ বনিষ্ঠ সন্ধৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু সেই শ্ৰীতি-মধুৰ পৰিৱেশৰ মাজেদিয়েই সংৰক্ষিত হৈছিল জ্ঞানৰ আদান-প্ৰদান। এই গভীৰ আলোচনাৰ মাজেদিয়েই আৱিষ্কৃত হৈছিল সত্যৰ সন্ধান, অবিজ্ঞানৰ নাশ আৰু মুক্তিৰ উপায়।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে উপনিষদৰ মুখ্য অৰ্থ ব্ৰহ্মবিজ্ঞা। ব্ৰহ্ম-বিজ্ঞাৰ আন নাম আত্মবিজ্ঞা। এই ব্ৰহ্মবিজ্ঞা গ্ৰহণ কৰিবলৈ শিক্ষাৰ্থীৰ প্ৰয়োজন হৈছিল অল্পকূল যোগ্যতাৰ। যোগ্য অবিকাৰীয়েহে ইয়াৰ সাব-মৰ্ম আহৰণ কৰিব পাৰে। সেই কাৰণে উপনিষদক বহুত বা গুপ্ত বিজ্ঞা বুলি জনা যায়। উপনিষদ শব্দটো

উপনিষদে বহুত বা গুপ্তবিজ্ঞা হিছাপে বহু ঠাইত ব্যৱহৃত হৈছে :
উদাহৰণ স্বৰূপে ‘কঠোপনিষদ’ৰ^১ ‘য ইমং পৰমং গুহ্যম্,’ আকৌ
‘প্ৰব্ৰহ্মসামি গুহ্যং ব্ৰহ্ম সনাতনম্’ উল্লেখ কৰিব পাৰি।

ঋষিসকল যেতিয়া কোনো এটা বিশেষ সিদ্ধান্তত উপনীত হয়
তেতিয়া তাক উপনিষদ বুলি অভিহিত কৰে ; যেনে, ‘বৃহদাৰণ্য-
কোপনিষদ’ত^২ পৰমাত্মাৰ অন্বেষণকৰি সিদ্ধান্ত কৰিলে ‘সত্যস্তু সত্যম্’
এই সত্যৰ সত্যক উপনিষদ বুলি অভিহিত কৰিছে। আকৌ পোৱা
যায় ‘গুহ্য আদেশঃ’ গোপনীয় বিজ্ঞা, ‘বেদান্তে পৰমং গুহ্যম্’^৩
অত্যন্ত গোপনীয়। উপনিষদৰ সিদ্ধান্ত বাণীসমূহৰ অন্তত প্ৰায়ে
এনে ধৰণৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

উপনিষদত পৰা আৰু অপৰা ভেদে বিজ্ঞাক দুভাগত বিভক্ত
কৰা হৈছে।^৪ শিক্ষা প্ৰকৃতি হয় অজ্ঞেবে সৈতে ঋক্ প্ৰকৃতি চাৰি
বেদ অপৰা বিজ্ঞাৰ অন্তৰ্ভুক্ত আৰু বেদ-প্ৰতিপাত্ত কৰ্মৰ জ্ঞানো
বিজ্ঞাই, কিন্তু সিও অপৰা বিজ্ঞাই। আৰু যি বিজ্ঞাৰ দ্বাৰা সেই
অক্ষৰ পৰব্ৰহ্মক জানিব পাৰি তাকেই পৰা বিজ্ঞা বোলে অৰ্থাৎ
উপনিষদ প্ৰতিপাত্ত পৰব্ৰহ্ম-বিষয়ক বিজ্ঞাই পৰা বিজ্ঞা। এই পৰা
বিজ্ঞাই ব্ৰহ্মবিজ্ঞা বা আত্মবিজ্ঞা। এই ব্ৰহ্মবিজ্ঞা বা ব্ৰহ্মজ্ঞান হ’লে
সংসাৰ নিবৃত্তি বা মুক্তি লাভ হয়, সমস্ত ক্লেশৰ অৱসান ঘটে।
আত্মাত্মিক ক্লেশ নিবৃত্তিয়েই মানৱ জীৱনৰ চৰম উদ্দেশ্য। আন বিজ্ঞাৰ
দ্বাৰা আত্মাত্মিক ক্লেশৰ নিবৃত্তি নহয়, সেই কাৰণে আন বিজ্ঞাতকৈ
ব্ৰহ্মবিজ্ঞা শ্ৰেষ্ঠ। গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে, ‘অধ্যাত্মবিজ্ঞা

১. কঠোপনিষদ—১।৩।১৭ ; ২।৬।৬০

২. বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ ২।১।২০

৩. বেদান্তে পৰমং গুহ্যং পুৰাকল্পে প্ৰচোদিতম্।

নাশ্ৰবাস্তৱ্য দাতব্যং নাপুত্ৰাৱালিষ্টায় বা পুত্ৰঃ ॥ (শ্বেতঃ উঃ ৬।২০)

৪. যে বিন্দে বেদিতব্যো-পৰা চৈৱাপৰা চ-ভূতাপৰা-ঋগ্বেদো বহুব্ৰেহঃ

সধাৱেদোঋগ্বেদঃ শিখা কল্পো ব্যাকৰণং নিকন্তং ছন্দো

জ্যোতিৰ্মিতি। অথ পৰা—যয়া তদক্ষৰমাদিগম্যতে। (মুক্তকোপনিষদ

দ্বিত্যনাম^১, অধ্যাত্মবিজ্ঞাষ্ট সত্ত্বলো বিজ্ঞাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। বেদবিহিত কৰ্মবিজ্ঞাই লগে লগে ফল দিব নোৱাৰে। ই কালান্তৰত ফল দিয়ে কিন্তু সেই ফল বিনাশী। ব্ৰহ্মবিজ্ঞাই লগে লগে ফল দিয়ে আৰু সেই ফল অবিনাশী। সমগ্ৰ উপনিষদতে এই অৰ্হত ব্ৰহ্মবিজ্ঞাবেই প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। সেই ব্ৰহ্মবিজ্ঞাৰ আদৰ্শ হ'ল—‘অসতো মা সদ্গময়, তমসো মা জ্যোতিৰ্গময়, মৃত্যোৰ্মাইমৃতং গময়’^২—অসত্ব-পৰা মোক সত্যলৈ লৈ যোৱাঁ, অন্ধকাৰপৰা মোক পোহৰলৈ লৈ যোৱাঁ, মৃত্যুপৰা মোক অমৃতলৈ লৈ যোৱাঁ। শিক্ষাৰ ইয়াতকৈ আন কি শ্ৰেষ্ঠতৰ আদৰ্শ হ'ব পাৰে ?

এক অধিতীয় ব্ৰহ্মৰ প্ৰতিপাদনেই উপনিষদৰ মুখ্য তাৎপৰ্য। একবপৰা বহুব সৃষ্টি আৰু অন্তত সেই একতেই বহুব শেষ সমাধি। বিকাৰৰ অন্তৰালত অবিকাৰী, বিনাশৰ অন্তৰালত অবিনাশী, সীমাৰ অন্তৰালত অসীম ৰূপে চিৰ বিৰাজমান, চিৰসত্য, চিৰ অক্ষয় চিৰ অব্যয় সেই ব্ৰহ্ম। উপনিষদৰ স্বৰিয়ে উদাস্ত স্বৰেৰে ঘোষণা কৰিলে—সেই পৰমাত্মাক জানিলেই মৃত্যুক অতিক্ৰম কৰা যায়—এই বিষয়ে আন উপায় নাই—‘তমেষু দ্বিদিব্যাভিমৃত্যুমোতি নাত্ত: পন্থা বিজ্ঞতেহম্ননায়’।^৩

উপনিষদৰ স্বৰিসকলে যুগ যুগ ধৰি এই আত্মজ্ঞানৰ সাধনা কৰি নিজৰ ভিতৰতেই পৰমাত্মাৰ সন্ধান পালে আৰু মাত্ৰ তিনিটা শব্দেৰে ঘোষণা কৰিলে ‘তৎ-স্ব-অসি’^৪—সেই ব্ৰহ্ম তুমিয়েই। সীমাৰ মাজত অসীমৰ সন্ধানতেই জ্ঞানাধেশ্বৰৰ চৰম পৰিণতি ঘটিল। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ ঐক্যাত্মত্বিয়েই উপনিষদৰ চৰম সিদ্ধান্ত।

স্ব আৰু ব্ৰাহ্মণ ভেদে বেদ দুভাগত বিভক্ত। কোনো কোনো উপনিষদ মন্ত্ৰ ভাগৰ আৰু কোনো কোনো উপনিষদ ব্ৰাহ্মণ ভাগৰ

১. ভগবদ্গীতা ১০।৩২

২. বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ—১।৩।২৮

৩. খেতাৰ্শ্বতৰোপনিষদ—৬।১৫

৪. ছান্দগ্যোপনিষদ—৬।৮।৭

অন্তৰ্গত : উপনিষদৰ সংখ্যা দহৰপৰা দুশলৈ পোৱা যায়। প্ৰসিদ্ধ উপনিষদ গ্ৰন্থসমূহত ১০৮ খন উপনিষদৰ নাম পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত ঈশ, কেন, কঠ, প্ৰশ্ন, মুণ্ডক, মাণ্ডুক্য, ঐতৰেয়, তৈত্তিৰীয়, ছান্দোগ্য আৰু বৃহদাৰণ্যক এই দহখন উপনিষদ বিশেষভাৱে প্ৰসিদ্ধ আৰু বেদান্তদৰ্শনৰ মূল অঙ্গলহন বুলি অধিকভাৱে সমাদৃত। বেদৰ অন্তিম ভাগেই উপনিষদ। বেদৰ অন্ত এই ব্যুৎপত্তি অনুসাৰে উপনিষদ বেদান্ত নামেও সুপ্ৰসিদ্ধ।

আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে গীতা উপনিষদৰ সাৰ সংগ্ৰহ বা অৰ্থ সংগ্ৰাহক। উপনিষদৰ দৰে গীতাতো ব্ৰহ্ম-তত্ত্ব বা আত্ম-তত্ত্বৰেই সন্ধান দিয়া হৈছে। প্ৰকৃততে ব্ৰহ্মতত্ত্বক তিনিটা দিশৰপৰা তিনি-ধৰণৰ প্ৰশ্নত বিচাৰ কৰা হৈছে। বেদান্ত শাস্ত্ৰত এয়া ‘প্ৰস্থানত্ৰয়ী’ নামে সুপ্ৰসিদ্ধ। প্ৰস্থান শব্দৰ অৰ্থ সাম্প্ৰদায়িক বিভাগ। ইয়াৰ ভিতৰত উপনিষদ প্ৰতি প্ৰস্থান, কাৰণ ই প্ৰতি বা বৈদিক সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত। ভগৱদ্গীতা স্মৃতি প্ৰস্থান, কাৰণ ই বৈদিক সাহিত্যৰ ভিতৰত নহয়। মহৰ্ষি বাহবায়ণ প্ৰণীত ‘ব্ৰহ্মসূত্ৰ’ জ্ঞান বা তৰ্ক প্ৰস্থান। বৈদান্তিক আচাৰ্যসকলে বেদান্ত শাস্ত্ৰক এই তিনিটা প্ৰস্থানত বিভক্ত কৰিছে। ব্ৰহ্মসূত্ৰ উপনিষদৰ অৰ্থবোধক আৰু ভগৱদ্গীতা অৰ্থ-সংগ্ৰাহক। গীতা উপনিষদৰ ঔষ্ঠ বাখ্যা।

এই গীতা আৰু উপনিষদৰ প্ৰভাৱ কালিদাসৰ কাব্যত যথেষ্ট পৰিমাণে পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ পৰা কবিৰ এই প্ৰমুখ্যাজিৰ গভীৰ অধ্যয়ন আৰু উভয়েৰে সৈতে ঘনিষ্ঠ সন্ধৰ কথা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বিশেষকৈ কালিদাসৰ মহাকাব্য ‘ৰঘুবংশ’ আৰু ‘কুমাৰসম্বৎসৰ’ৰ ক্ৰমে বিকৃ-জ্ঞতি আৰু ব্ৰহ্মা-জ্ঞতিৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিলে অনুমান হয় যেন কবিৰ সমুখতে গীতা আৰু উপনিষদ বিস্তৰ আছিল। এই জ্ঞতিভৱন মাজত যথেষ্ট সাদৃশ্য আছে, কাৰণ তেওঁ বেদান্তৰ পবব্ৰহ্ম-ৰূপেই ব্ৰহ্মা আৰু বিকৃৰ জ্ঞতি নিবেদন কৰিছে। প্ৰচলিত প্ৰবাদ আৰু বিশেষকৈ নামটোৰপৰা কালিদাসক শিৱভক্ত

আক শৈৱ বুলি ক'লেও তেওঁ যে এজন বেদান্তীও আছিল তাক স্বীকাৰ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰি। প্ৰকৃততে কালিদাসে শিক্কো অৰ্থেত ব্ৰহ্ম-ৰূপেই জ্ঞান কৰিছিল। কালিদাস গোড়া শৈৱ নাছিল আৰু সাম্প্ৰদায়িকতাৰ কলুষিত বায়ুৱে তেওঁক স্পৰ্শও কৰিব পৰা নাছিল, কিয়নো ঔপৰি-উক্ত স্তুতিৰূপে তাক স্বাক্ষৰ বহন কৰি আছে। কালিদাস আছিল ঔপনিষদিক অৰ্থেত ব্ৰহ্মবাদী। কালিদাসৰ সমস্ত স্তুতিতে ঔপনিষদিক অৰ্থেত ব্ৰহ্মবাদৰ প্ৰতিধ্বনি শুনিবলৈ পোৱা যায়।

বেদান্তৰ মতে সৃষ্টিৰ পূৰ্বে একমাত্ৰ (বিতৰ্কিত) সং পৰব্ৰহ্মই বিद्यমান আছিল। সেই ব্ৰহ্মকেই নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম বোলা হয় অৰ্থাৎ তেওঁৰ নাম, ৰূপ, ভেদ, উপাধি একোৱেই নাই। সেই ব্ৰহ্মই জগৎ সৃষ্টিৰ সংকল্প কৰি বজ্জ, সত্ত্ব আৰু তম এই তিনি গুণ বিশিষ্ট হ'ল। ত্ৰিগুণাশীল বজ্জোগুণ বিশিষ্ট হৈ পুৰুষাকাৰ ধাৰণ কৰে আৰু ব্ৰহ্ম বা স্ৰষ্টা-ৰূপে জগৎ ৰচনা কৰে। পিছত আকৌ সত্ত্বগুণ বিশিষ্ট হৈ বিষ্ণু বা পালন কৰ্ত্তাকৰূপে সৃষ্ট জগতৰ পৰিবৃদ্ধি আৰু পৰিপালন কৰে, আৰু শেষত ধ্বংসাত্মক তমোগুণ বিশিষ্ট হৈ কল্প বা সংহাৰ কৰ্ত্তা-ৰূপে জগৎ সংহাৰ বা নিজতে সামৰি বা লীন কৰি লয়। এক নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মই সত্ত্ব, বজ্জ আৰু তম-এই ত্ৰিগুণাত্মিক মায়া শব্দজিত হৈ জগতৰ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয় সাধন কৰে। এইদৰে নাম, ৰূপ, বিকাৰ, ভেদ, উপাধি বিশিষ্ট হোৱা নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মকেই সগুণ ব্ৰহ্ম বুলি অভিহিত কৰা হয়। সেই কাৰণে সগুণ ব্ৰহ্মকে জগতৰ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ হ'লি স্বীকাৰ কৰা হয়। আন ভাবে ক'বলৈ গ'লে এক ব্ৰহ্মই অৱলম্ব্য ভেদে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু কল্পৰূপে প্ৰকাশমান হয়। গতিকে কাৰ্যৰ ভেদ অনুসৰি ভিন্ন যেন লাগিলেও প্ৰকৃতপক্ষে এই তিনিও এক, অভিন্ন। এওঁলোকৰ যি প্ৰভেদ সেয়া ঔপাধিক, বাস্তৱিক নহয়।

কালিদাসৰ নিজস্ব অভিপ্ৰায়, এই ত্ৰিসৃষ্টিৰ ভিত্তবত কোনো প্ৰভেদ

নাই। ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত ব্যক্ত কৰা “একৈৱমূৰ্তিৰিভিদ্বে ত্ৰিধা”^১, সেই একমূৰ্তিয়েই তিনি ভাগত বিভক্ত হৈছে, কথামাৰে কবিতাৰ স্পষ্ট মত দাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ মতে সেই এক মূৰ্তিয়েই ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰ—এই তিনি ভাগত বিভক্ত হৈছে আৰু তেওঁলোকৰ মাজত সকলোৱেই সকলোৰে জ্যেষ্ঠ, সকলোৱেই সকলোৰে কনিষ্ঠ। কেতিয়াবা বা হৰ হৰিৰ আদি আৰু কেতিয়াবা বা হৰি হৰৰ আদি, আকৌ কেতিয়াবা বা ব্ৰহ্ম! তেওঁলোকৰ আদি, কেতিয়াবা বা তেওঁলোক উভয়ে ব্ৰহ্মাৰ আদি। কবিতাৰ অভিপ্ৰায় এই যে ত্ৰিমূৰ্তিৰ ভিতৰত জ্যেষ্ঠ-কনিষ্ঠ ইচ্ছাধীন আৰু পৌৰাণিক নিয়ত।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত কবিয়ে ব্ৰহ্মাস্থিৰ বেলিকা ব্ৰহ্মাক পৰব্ৰহ্ম হিছাপেই প্ৰাৰ্থনা জনাইছে :

নমস্ত্ৰিমূৰ্ত্যে তুভ্যং প্ৰাক্‌মৃষ্টেঃ কেৱলাত্মনে ।

গুণত্ৰয়বিভাগায় পঞ্চাশ্চেন্দুপেয়ুষে ॥^২

সৃষ্টিৰ পূৰ্বে একমাত্ৰ তুমি অৱস্থিত, পিছত তিনিগুণেৰে যুক্ত হোৱা আৰু সৃষ্টিকৰ্তাদিকপে অৱস্থাভেদ গ্ৰহণ কৰা। ত্ৰিমূৰ্তিধাৰী তোমাক নমস্কাৰ।

তুমি এক ; কিন্তু তিনি অৱস্থাৰ দ্বাৰা (তিনিৰূপ) মহিমা প্ৰকাশ কৰি সৃষ্টি, স্থিতি আৰু প্ৰলয়ৰ কাৰণ হৈছা।^৩

‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ ব্ৰহ্মাৰ দৰে ‘বহুৰূপা’তো বিষ্ণুক ব্ৰহ্মৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে আৰু ব্ৰহ্মা-বিষ্ণু-হৰাৰূপক বুলি উল্লেখ কৰি সৃষ্টি-স্থিতি-সংহাৰৰ কৰ্তাকপে স্তুতি নিবেদন কৰিছে। কবিয়ে কৈছে, এই পবিত্ৰস্বৰ্গীয় বিশ্বসংসাৰৰ প্ৰথমে সৃষ্টি, পিছত প্ৰতিপালন আৰু শেষত সংহাৰ

১. একৈৱ মূৰ্তিৰিভিদ্বে ত্ৰিধা সা সামান্তমেবাং প্ৰথমাববদ্যম্ ।

বিকোৰ্হবস্তু হৰিঃ কদাচিদ্ বেধান্তয়োস্তাৱণি ধাতুবাচৌ । (কুমাৰ ৭:৪৫)

২. কুমাৰসম্ভৱ—২ ৪

৩. তিস্ত্ৰিভুৱংৱস্থতিৰ্হিম্যানমুদীৰয়ন্ ।

প্ৰলয়স্থিতিসৰ্গাণ্যেকঃ কাৰণতাং গতাঃ ॥ (কুমাৰ ২:৬)

কৰ্তা কপে তুমি বিद्यমান, সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰূপ ত্ৰিবিধ শক্তিশালী
তোমাক নমস্কাৰ ।^১

কবিৰ উক্ত স্তুতিত্বয় পৰ্যবেক্ষণ কৰিলে এইটো স্পষ্টকৈ প্ৰতীয়মান
হয় যে তেওঁৰ মতে এই বিশ্ব-সৃষ্টিৰ পূৰ্বে একমাত্ৰ আত্মা বা ব্ৰহ্মই
বিद्यমান আছিল : ‘প্ৰাক্-সৃষ্টিঃ কেৱলাত্মনে’ । কবিৰ এই বিশ্ব-সৃষ্টিৰ
পূৰ্বাবস্থাৰ ধাৰণা উপনিষদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত । উপনিষদৰ স্বৰিয়ে
কৈছে, ‘আত্মা হি ইদমেক এৱাগ্ৰ আসীৎ । স ঈক্ষত লোকান্
সৃজা ইতি ।’^২

সৃষ্টিৰ পূৰ্বে এই জগৎ একমাত্ৰ অদ্বিতীয় আত্মাৰূপেই বৰ্ত্তমান
আছিল । সেই আত্মাই এইদৰে চিন্তা কৰিলে, ‘মই লোকসমূহ সৃষ্টি
কৰিম ।’

‘ছান্দোগ্যোপনিষদ’ত পোৱা যায়—‘সদেৱ সোমোদমগ্ৰ আসীদেক-
মেৱাদ্বিতীয়ম্’^৩ ; আকৌ সেই উপনিষদতে কৈছে, ‘তদৈক্ষত বহুস্যাং
প্ৰজায়েয়’ ।^৪ হে সোম্য, সৃষ্টিৰ পূৰ্বে এই দৃশ্যমান জগৎ এক,
অদ্বিতীয় সদৰূপেই বিद्यমান আছিল । পূৰ্বোক্ত সৎ পদাৰ্থই ইচ্ছা
কৰিলে, মই বহু হম, প্ৰকৃষ্টৰূপে জাত হ’ম । ‘বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ’ৰ
স্বৰিয়ে কয়, ‘সেই পুৰুষে (পৰমেশ্বৰে) প্ৰথমে দ্বিপদযুক্ত শৰীৰসমূহ
নিৰ্মাণ কৰিলে, চতুৰ্পদযুক্ত শৰীৰসমূহ বচন কৰিলে ; আকৌ তেওঁ
পক্ষী অৰ্থাৎ জিহ্ন শৰীৰ ধাৰণ কৰি সমস্ত শৰীৰত প্ৰৱেশ কৰিলে ।’^৫
স্বৰিয়ে আকৌ কৈছে, ‘পৰমেশ্বৰেই প্ৰত্যেক বস্তুৰ অন্তৰূপ হ’ল ।

১ নমো বিশ্বসৃষ্টে পূৰ্বে বিশ্বং তদন্তু বিলিত ।

অথ বিশ্বস্ত সংহত্ৰে তুভ্যং ত্ৰেদাস্থিতাত্মনে । (বয় . ১।১৬)

২ ঐতৰ্বেয়োপনিষদ—১।১

৩ ছান্দোগ্যোপনিষদ ৬।২।২

৪ ঐ ৬।২।৩

৫ ৰূপং ৰূপং প্ৰতিৰূপো বহুৰ তদন্তু ৰূপং প্ৰতিচক্ষণায় । (বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ

এই আত্মাৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্যে এইদৰে অনুৰূপ বা প্ৰতিকৰণ ধাৰণ কৰিলে'। 'কঠোপনিষদ'ৰ অধিয়ে কয়, এক অগ্নি যিদৰে জগতত প্ৰৱেশ কৰি বিভিন্ন দহনশীল বস্তুৰ আকাৰ অনুসৰি আকাৰ-বিশিষ্ট হয়, সেইদৰে এক অধিতীয় আত্মায়ো কপে কপে জীৱদেহত প্ৰৱেশ কৰি সিহঁতৰ দৰে আকাৰ-বিশিষ্ট হয়, আৰু সিহঁতৰ বাহিৰতো গৃধকভাৱে অৱস্থান কৰে অৰ্থাৎ অবিকৃতৰূপে থাকে।'

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে এক আৰু অৰূপ অগ্নি যি দৰে দাহ্য পদাৰ্থৰ কণাসুসাৰে প্ৰতিকৰণ লৈ প্ৰকাশমান হয়, সেইদৰে এক আৰু অৰূপ আত্মাও সৃষ্ট পদাৰ্থৰ কণাসুসাৰে প্ৰতিকৰণ লৈ প্ৰকাশিত হয়।

ব্ৰহ্ম যে সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ একমাত্ৰ কাৰণ (ব্ৰহ্মসৃজে) সেই বিষয়ে 'তৈত্তিৰীয়োপনিষদ'ত উল্লেখ কৰিছে, 'যাৰ পৰা এই ভূত-সমূহ জন্মে, যাৰ দ্বাৰা জাত বস্তুসমূহ জীৱিত থাকে আৰু শেষত যলৈকে প্ৰতিগমন কৰে আৰু বিলীন হয় তেওঁক জানিবলৈ ইচ্ছা কৰাঁ। তেৱেই ব্ৰহ্ম।'২

ওপৰত উল্লেখ কৰা উপনিষদৰ বাক্যসমূহৰ পৰা এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ প্ৰতিপন্ন হয় যে কালিদাসে ব্যক্ত কৰা 'সৃষ্টিৰ পূৰ্বে একমাত্ৰ আত্মাই বিद्यমান আছিল' (প্ৰাক্-সৃষ্টি কেৱলান্বনে) আৰু সেই আত্মাই সৃষ্টি, স্থিতি আৰু প্ৰলয়ৰ কাৰণ' (প্ৰলয় স্থিতি সৰ্গানমেকঃ কাৰণতাং গতঃ) অভিমত উপনিষদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

১. অগ্নিৰ্থথেকো ভূৱনং প্ৰৱিষ্টো কণং কণং প্ৰতিকৰণো বভূৱ।

একন্তুণা সৰ্ভূতান্তবাত্মা কণং কণং প্ৰতিকৰণো বহিষ্চ ॥ (কঠ উ-২।২।৯)

২. যতো বা ইহানি ভূতানি জায়ন্তে, যেন জাতানি জীৱন্তি,

যৎ প্ৰযন্ত্যভিনংবিশন্তি তদ্বিজিহ্মানস্ব। তদ্ ব্ৰহ্মেতি।

(তৈত্তিৰীয়. উ. ৩।৯)

সেই নিৰ্গুণ, নিৰ্বিকার, কৃষ্ণ (স্থিৰ-স্থিত বা নিশ্চল) ব্ৰহ্মৰ
মূৰ্তি ধাৰণৰ বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে কবিয়ে কৈছে :

বসাস্তব্যাণ্যেকবসং যথা দিয়াং প্ৰয়োঃশূতে ।

দেশে দেশে গুণেশ্বৰমহাস্বামিক্ৰিয়ঃ ।^১

বৰষুণৰ পানী কেৱল এক-বস (মধুৰ-বস)-বিশিষ্ট হ'লেও যিহেতু
ঠাই বিশেষে তাৰ বিভিন্ন সোৱাদ হয় সেই ৰূপে তুমি নিৰ্গুণ
(গুণৰ অভীত, অবিকাৰী) হ'লেও (সৰ্ব, বজ্জ আৰু তম) , গুণত্ৰয়
(গুণ-গ্ৰহণৰ) ভেদ অনুসাবে মূৰ্তিত্ৰয় ধাৰণ কৰা ।

কবিয়ে কৰলৈ বিচাৰিছে যে মধুৰ-বস-বিশিষ্ট বৰষুণৰ পানী
সাগৰাদি স্থল-বিশেষত পৰি নিমখীয়া হোৱাৰ দৰে ব্ৰহ্ম নিৰ্বিকার
বা এক ৰূপ হৈও সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়—এই বিশেষ বিশেষ কাৰ্যৰ
বাবে বজ্জ, সৰ্ব আৰু তম—এই তিনিবিধ অৱস্থা প্ৰাপ্ত হয় ।
ঐক্যভাৱে ব্ৰহ্ম নিকপাধিক, নিৰ্বিশেষ, তেওঁৰ কোনো বিকাৰ
বা পৰিবৰ্তন নাই ; কিন্তু, গুণ আৰু উপাধি নিৰন্ধনৰ কাৰণে
তেওঁত শ্ৰষ্টৃ-বাদি গুণ আৰোপ কৰা হয় । ই কেৱল ব্যৱহাৰিক,
যথার্থ নহয় । কবিৰ উল্লিখিত ব্ৰহ্মৰ বিকাৰহীনতা (অক্ৰিয়িক্ৰিয়ঃ)
অৰ্থাৎ এক-ৰূপতা সম্বন্ধে 'কঠোপনিষদ'ত পোৱা যায়, "সকলো
শৰীৰতে অৱস্থিত অথচ নিজৰ কোনো শৰীৰ নাই আৰু অনিত্য,
অস্থায়ী বস্তুৰ মাজত নিত্য স্থায়ী সত্তাকৰ্ণে বিৰাজমান সেই মহান
আৰু সৰ্বব্যাপী আত্মাক মনন (অৰ্থাৎ ময়ে সেই আত্মা এই দৰে)
অৰ্থাৎ সাক্ষাৎ কৰি বিবেকবান ব্যক্তিয়ে শোক নকৰে, কাৰণ তেওঁ
মুখ-মুখৰ অভীত ।"^২

১. বসুৱত—১০।১৭

২. অশ্বীক শৰীৰেধনৱশ্বেশ্বৰহিতম্ ।

মহাভাৰত বিকৃতভাষ্যতঃ সত্য বীৰো ন শোচতি ॥ (কঠ. উ. ১।২।২৩)

কবিয়ে বিকৃ-স্বাভিৰ প্ৰাবল্যতে উপনিষদৰ অল্পকণণতে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ
বাক্য আৰু মনৰ অতীত বুলি প্ৰকাশ কৰিছে : ‘অব্রাহ্মণমসংগোচৰম্’ ।^১
এই প্ৰসঙ্গত ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ’ৰ উক্তি বিশেষভাৱে উল্লেখনীয় :
‘যতো হ্যচো নিব্ৰতন্তে, অপ্ৰাপ্য মনসা সহ ।’^২ যি আত্মাক বিষয়-
গোচৰ কৰিব নোৱাৰি বাক্যসমূহ মনোৱ্যক্তিয়ে সৈতে উভতি আহে ।
অৰ্থাৎ, পৰিচ্ছিন্ন মনেৰে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰি । যাক
মনেৰে ধাৰণা বা উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰি তাক বাক্যেৰে প্ৰকাশ
কৰা অসম্ভৱ । মনৰ দ্বাৰা উপলব্ধ বস্তুহে বাক্যত প্ৰকাশ পায় ।
অল্পলব্ধ বস্তুৰ বৰ্ণনা প্ৰকাশ কদাপি সম্ভৱপৰ নহয় । ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ
নিৰ্ণয় কৰা যে হুঃসাধ্য তাক কবিয়ে স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে :

অমেয়ো মিতলোকত্বমনৰ্থী প্ৰাৰ্থনাৱহঃ ।

অজিতো জিহুবত্যন্তমহন্তো হ্যন্তকাৰণম্ ॥^৩

তোমাৰ সৃষ্টি সকলো পদাৰ্থৰে সীমা আছে, কিন্তু তোমাৰ সীমা
নিৰ্ধাৰণ কৰা কঠিন । তোমাৰ কোনো বস্তুৰ প্ৰতি অভিজ্ঞাৰ নাই ;
কিন্তু, তুমি সকলোৰে অভিজ্ঞাৰ পূৰ্ণ কৰা । তুমি জয়শীল, তোমাক
কোনেও জয় কৰিব নোৱাৰে । তুমি অদৃষ্ট (সূক্ষ্ম) হৈও দৃশ্যমান জগতৰ
(স্থূল পদাৰ্থৰ) সৃষ্টি কৰা ।

ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ গৈ কবিয়ে ব্ৰহ্মক অমেয়, অনৰ্থী,
অজিত আৰু অদ্যন্ত বুলি অভিহিত কৰিছে । কবিৰ ব্ৰহ্ম-নিৰ্দেশক
উক্তিসমূহ বিশেষভাৱে অৰ্থবোধক, আৰু উপনিষদ আৰু গীতাৰ-
পৰা লোৱা । এই অৰ্থবোধক শব্দবিলাকৰ বিশ্লেষণপৰা সেই
কথা স্পষ্ট হৈ উঠে । কবিয়ে ব্ৰহ্মক প্ৰথমে ‘অমেয়’ বুলি কৈছে ।

১. প্ৰণিপত্য স্তবাস্তৈশ্চ শয়নিত্তে স্তবদ্বিমাম্ ।

অথেনং তুষ্টিবুঃ স্তব্যব্ৰাহ্মণমসংগোচৰম্ ॥ (বৃহৎসূ ১০।১৫)

২. তৈত্তিৰীয়োপনিষদ ২।৪

৩. বৃহৎসূ ১০।১৮

যাব প্ৰকৃত স্বভাৱ বা স্বৰূপ বৰ্ণনাকৈ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি
তাকেই অমেয় বোলে (মাত্ৰং যোগ্যঃ মেয়ঃ ন মেয়ঃ অমেয়ঃ)।
কোনো এটা বস্তুক বৰ্ণনাকৈ বৰ্ণনা কৰিবলৈ হ'লে সেই বস্তুটোৰ
সীমা বা পৰিধি বা পৰিচ্ছেদ (limit) থকাৰ প্ৰয়োজন। যাব
সীমা বা পৰিচ্ছেদ নাই তাক বৰ্ণনাকৈ বৰ্ণনা কৰা অসম্ভৱ।
ব্ৰহ্মক সীমাৰ অতীত বুলি উপনিষদৰ আধাৰে অভিহিত কৰিছে :
'সত্যং জ্ঞানমনন্তং ব্ৰহ্ম'।^১ ব্ৰহ্ম সত্য-স্বৰূপ, জ্ঞান-স্বৰূপ, অনন্ত-
স্বৰূপ। অনন্ত-স্বৰূপ ব্ৰহ্মক নিৰ্দেশ কৰিবলৈ কবিয়ে অমেয়
শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। যাব অন্ত বা সীমা নাই সেয়ে অনন্ত।
সীমা বা পৰিচ্ছেদ দেশ-কাল-আক বস্তু-নিবন্ধন হয়। সৃষ্ট বস্তু
মাত্ৰে এই তিনি বিধ পৰিচ্ছেদ আছে। কোনো সৃষ্ট বা তৈয়াৰ
কৰা ঘট এটা এঠাইত থাকিলে সি আন ঠাইত নাথাকে, গতিকে
ঘটৰ দেশ-নিবন্ধন পৰিচ্ছেদ আছে। তৈয়াৰ কৰাৰ পূৰ্বে সেই ঘট
নাছিল, আক ধ্বংস বা নাশ হোৱাৰ পিছতো নাথাকে, তৈয়াৰ
হোৱা সময়ৰপৰা বিনাশ হোৱা সময়লৈকে হে মাথোন থাকে।
গতিকে ঘটৰ কাল-নিবন্ধন পৰিচ্ছেদ আছে। সেই ঘটৰ গুণ আন
বস্তুত নাথাকে। গতিকে ঘটৰ বস্তু-নিবন্ধন পৰিচ্ছেদ আছে।
ব্ৰহ্ম সৰ্বব্যাপী, গতিকে ব্ৰহ্মৰ দেশ-কৃত পৰিচ্ছেদ নাই। ব্ৰহ্ম নিত্য,
গতিকে ব্ৰহ্মৰ কাল-কৃত পৰিচ্ছেদ নাই। ব্ৰহ্ম সকলোৰে আত্মা-
ৰূপে অৱস্থিত, গতিকে ব্ৰহ্মৰ বস্তু-কৃত পৰিচ্ছেদ নাই। দেশ-
কাল-বস্তু-নিবন্ধন পৰিচ্ছেদহীন ব্ৰহ্মকেই কবিয়ে ইয়াত 'অমেয়'
শব্দেৰে নিৰ্দেশ কৰিছে।

'ছান্দোগ্যোপনিষদ'ৰ আধাৰে কয় : 'যো বৈ ভূমা উদ্বৃত্তমথ
বদন্ত্য উদ্বৰ্ত্তম'^২ যি ভূমা সেয়ে অৱৃত্ত, আক যি অৱ সেয়ে বৰ্ত্ত বা
বিনাশী। যি সকলোতকৈ মহৎ বা বৃহৎ তাকে ভূমা বোলা হয়।

১. তৈত্তিৰীয়াপনিষদ ২।১।৩

২. ছান্দোগ্যোপনিষদ ৭।২।৪।২

ভূমার আন নাম ব্রহ্ম । বৃদ্ধি বা বৃহৎ অর্থ বৃজোত্তা বৃহৎ ধাতুবৎবা
ব্রহ্ম শব্দ নিম্পন্ন, গতিকে যি বৃহৎ সেয়ে ব্রহ্ম, যি ব্রহ্ম সেয়ে ভূমা ।
নিবর্তিত্বয় অর্থাৎ ঘাটকৈ অধিক নাই, সেই ব্রহ্মকে ভূমা শব্দে
উল্লেখ কবা হৈছে । সেই ব্রহ্মই অমৃত, অবিনাশী বা নিত্য ।
যি অন্ন সি মর্ত্য, বিনাশী বা অনিত্য । ব্রহ্ম সীমাহীন, অপরিচ্ছিন্ন
বা চিবহারা, যি সৃষ্ট সি অন্ন, পরিচ্ছিন্ন বা মরণশীল । ব্রহ্মের সীমা
নাই ; কিন্তু সৃষ্ট পদার্থমাত্রেরে সীমা আছে (মিতলোক), কারণ এই
নিখিল বিশ্ব ব্রহ্মের অংশ মাথোন : ‘পাদোহন্তু বিশ্বা ভূতানি’ ।

দ্বিতীয়তে, কবিয়ে ব্রহ্মক অনর্থী বুলি কৈছে । যাব কোনো
রূপ প্রার্থনীয় বস্তু নাই তাকেই অনর্থী বোলে । ব্রহ্মের কোনো
প্রার্থনীয় বস্তু নাই । তেওঁর কোনো কামনা নাই । তেওঁ নিঃস্পৃহ ।
ব্রহ্ম স্বয়ং-সম্পূর্ণ । যি স্বয়ং-সম্পূর্ণ, তেওঁর অস্ত্র কি কামনা থাকিব
পাবে ! গীতাত স্বয়ং ভগবান ক্রীকৃষ্ণই ব্রহ্ম যে নিঃস্পৃহ তাক
স্পষ্টকৈ উল্লেখ করিছে :

ন মাং কর্মশি নিম্পত্তি ন মে কর্মফলে স্পৃহা ।

ইতি মাং বোহভিজ্ঞানাতি কর্মভিন্ন স বধ্যতে ১

কর্মসমূহে মোক লিপ্ত বা আবদ্ধ কবির নোহাবে, (কারণ) কর্ম-ফলত
মোর আসক্তি বা স্পৃহা নাই । এই দবে যিজনে মোক কর্ম-ফলত
প্রতি নিঃস্পৃহ বুলি সর্বতোভাবে জানে তেওঁ কর্মজালত আবদ্ধ
নহয় । কবিয়ে ব্রহ্মক অনর্থী বুলি কোরার অভিপ্রায় এয়ে ।

তৃতীয়তে, কবিয়ে ব্রহ্মক অর্যাক্ত বুলি উল্লেখ করিছে । ইন্দ্রিয়ের
সহায়েষে যাব স্বরূপ নির্ণয় কবির নোহাবি তাকেই অর্যাক্ত বোলে ।^১
সূক্ষ্ম বস্তুক ইন্দ্রিয়ই গ্রহণ কবির নোহাবে । ব্রহ্ম সূক্ষ্মতকৈও সূক্ষ্ম
গতিকে অতীন্দ্রিয় । গীতাত ব্রহ্মক ইন্দ্রিয়ের অশোচন বুলি কোর
হৈছে—‘সেই অর্যাক্তবো অতীত, ইন্দ্রিয়সমূহের অশোচন, অস্ত্র-এক

১. গীতা—৪।১৪

২. অর্যাক্তমিতি বিজ্ঞেয়ং লিঙ্গগ্রাহ্যমতীন্দ্রিয়ম্ ।

সনাতন বা জগৎপ্ৰবাহৰ আদিভূত অদ্ব্যক্ত বা সত্ত্বাত্ম পদাৰ্থ আছে। সকলো প্ৰাণীৰ নাশ হ'লেও ইয়াৰ নাশ নহয়।'

এই অদ্ব্যক্তকে অক্ষৰ বোলা হয়, জ্ঞানীসকলে এৱেঁই শ্বেৰ গন্তব্যস্থান বুলি কয়, যাক পালে জীৱসমূহ আকৌ (সংসাৰ ভোগ কৰিবলৈ) উভতি নাহে। সেয়াই মোৰ ঞ্জৈত স্থান (বিহুৰ পৰম পদ)।^{১১}

'কঠোপনিষদ'ত কৈছে, 'সমগ্ৰ জগতৰ মূল কাৰণ-কল্প অদ্ব্যক্ত (প্ৰকৃতি) মহানতকৈ ঞ্জৈত, অদ্ব্যক্ততকৈও পূৰ্ব (পৰমাত্মা) ঞ্জৈত; পূৰ্বতকৈ আন কোনো ঞ্জৈত নাই। ডেৱেঁই কাঠা অৰ্থাৎ পূৰ্বৰেই ঞ্জৈতৰ চৰম সীমা। সেই পূৰ্বৰেই জীৱৰ চৰম লক্ষ্য বা ঞ্জৈত গন্তব্য স্থান।'^{১২}

'কঠোপনিষদ'ৰ এই উক্তি অনুসৰণ কৰি কবিয়ে ব্ৰহ্মক সৰ্বাতকৈ ঞ্জৈত বুলি উল্লেখ কৰিছে:

‘হং পিতৃণামপি পিতা দেৱানামপি দেৱতা।

পৰতোহপি পৰশ্চাসি দ্বিধাতা দ্বৈধসামপি ॥’

তুমি পিতৃসকলোৰো পিতা, দেৱতাসকলোৰো দেৱতা, প্ৰধানতকৈ প্ৰধানতৰ আৰু সৃষ্টিকৰ্তাৰো সৃষ্টিকৰ্তা। কবিয়ে ইয়াত ব্ৰহ্মক যি 'পৰতোহপি পৰশ্চাসি' অৰ্থাৎ ঞ্জৈতৰো ঞ্জৈত বুলি অভিহিত কৰিছে, সেয়া 'কঠোপনিষদ'ৰ 'পূৰ্বৰ পৰং কিঞ্চিৎ' ৰ পূৰ্বতকৈ ঞ্জৈত একো নাই কথাষাৰে প্ৰতিধ্বনি মাখোন।

১. পৰমাত্মাং তু ভাৰোহস্তোহব্যক্তোহব্যক্তাং সনাতনং।

ব: স নৰ্বেষু ভূতেষু নন্তংনু ন বিনশতি ॥

অব্যক্তোহক্ষৰ ইত্যুক্তস্তমাহ: পৰমাং গতিম্।

বং প্ৰাণ্য ন নিবৰ্ত্তন্তে তদ্ব্যয় পৰমং মন ॥ (শ্ৰীতা ৮।২০-২১)

২. মহন্ত: পৰমব্যক্তমব্যক্তাং পূৰ্ব: পৰ:।

পূৰ্বায় পৰং কিঞ্চিৎ সা কাঠা না পৰা গতি: ॥ (কঠ. উ. ১।৩।১১)

৩. কুৰ্যাবলন্তর—২।১৪

৪. ইন্দ্ৰিয়েভ্য: পৰা হৰ্ষা অৰ্বেভেষ্ট পৰং মন:।

মনন্ত পৰা বৃদ্ধিৰূপেবাধ্যা মহান্ পৰ: ॥

মহন্ত: পৰমব্যক্তমব্যক্তাং পূৰ্ব: পৰ:।

পূৰ্বায় পৰং কিঞ্চিৎ সা কাঠা না পৰা গতি: ॥ (কঠ. উ: ১।৩।১০-১২)

ব্ৰহ্ম জগতৰ আদি কাৰণ আৰু ইয়াৰ উল্লেখ উপনিষদত পুনঃ পুনঃ পোৱা যায়। এই সম্বন্ধে ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ’ৰ উক্তি পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে: ‘বাবৰবা এই সমস্ত প্ৰাণীবৰ্গৰ উৎপত্তি হৈছে, ইত্যাদি’।^১ ‘শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ’ত কৈছে, ‘এই সমস্তই পুৰুষৰ বাহিৰে আন একো নহয়’: পুৰুষ এব্ৰহ্ম সৰ্ব্বম্।^২ আকৌ সেই একেখন উপনিষদতে কৈছে: ‘স কাৰণং কৰণাধিপাধিপো ন চান্ত কশ্চিচ্ছানিতা ন চাধিপঃ’^৩, তেওঁ সকলোৰে কাৰণ আৰু ইন্দ্ৰিয়াধিপতি জীৱৰো অধিপতি। তেওঁৰ কোনো জনক বা উৎপাদয়িতা নাই। ইয়াৰপৰা এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে পৰমেশ্বৰেই জগতৰ মূল বা আদি কাৰণ।

সেই পৰমাত্মা বা ব্ৰহ্ম সকলোৰে হৃদয়ত সৰ্বাস্বৰ্ণ্যমী-ৰূপে চিৰ সন্নিহিত হৈ অৱস্থিত; কিন্তু ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা তেওঁক দেখা পোৱা নাযায়, কাৰণ তেওঁৰ ৰূপ জ্ঞানৰ অগোচৰ। সেই কাৰণে নিজৰ দেহৰ ভিতৰত থাকিলেও মাত্ৰহে তেওঁক নিজৰপৰা বহু আঁতৰত থকা বুলি ভাবে। ইয়াৰ মূল কাৰণ আত্ম-জ্ঞানৰ অভাৱ। ব্ৰহ্ম স্বয়ং পূৰ্ণ। যি পূৰ্ণ তেওঁৰ কোনো কামনা থাকিব নোৱাৰে, তেওঁ নিৰাম, নিঃস্পৃহ। তথাপি তেওঁ তপস্তাত মগ্ন হয়।^৪ তেওঁ দয়ালু। অনুকম্পাশীল দয়ালুমায়েই হৃৎখণ্ডাগী হোৱা আভাৱিক; কিন্তু, তেওঁক কোনো প্ৰকাৰ হৃৎখেই স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ তেওঁ নিত্য সুখ-স্বৰূপ, নিত্য আনন্দ-স্বৰূপ। তেওঁ পূৰ্বাতন; কিন্তু, বাৰ্জক্য বা জৰাই তেওঁক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ তেওঁ অজৰ, নিৰ্বিকাৰ আৰু অম-শূন্য।

১. যতো বা ইবানি ভূতানি জায়ন্তে ইত্যাদি। . (তৈ: উ.)

২. শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ ৩।১৫

৩. ঐ ৩।২

৪. কেনাপি কাৰেন তপস্তচ্চাৰ। (কুমাৰ-১।৫৭)

কবিয়ে জাতিৰ মাজেদি কল্পৰ সেই স্বৰূপ নিৰ্দেশ কৰিছে :

জন্মদয়নামনাগল্পকামং স্বাং তপশ্বিনম্ ।

দয়ালুমনবম্পৃষ্টং পুৰাণমজবং জিহ্বাঃ ।^১

ৰোগীসকলে তোমাক নিজৰ জন্মদাতা থকা বুলি জানে, তথানি তোমাক দূৰস্থ বা ছৰ্বেধ্য বুলি ভাবে। তোমাৰ কোনো কামনা নাই, তথানি তুমি তপস্বী। তুমি দয়ালু; কিন্তু, জ্বৰে তোমাক নোহোৱে। তুমি, প্ৰাচীন; কিন্তু, জবা-গ্ৰস্ত নোহোৱা। কবিতা এই উক্তিৰূপৰা বুজা যায় যে আত্মা প্ৰত্যেক প্ৰাণীৰ জন্মদাতা প্ৰজ্ঞানভাৱে অৱস্থিত। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই শ্ৰীভাত কৈছে :

‘সেই আত্মা চৰাচৰ প্ৰাণীসমূহৰ অন্তৰত আৰু বাহিৰত বৰ্তমান, তেওঁ স্থিৰ আৰু গতিশীল; সূক্ষ্ম কাৰণে তেওঁক (ইন্দ্ৰিয়ৰ সহায়েৰে) জানিব নোৱাৰি; তেওঁ অতি দূৰতো আৰু নিচেই ওচৰতো বিস্তৰমান।’

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে, সেই পৰমাত্মা সৰ্বব্যাপী হিছাপে, জন্ম-সমূহৰ বাহিৰত আৰু অন্তৰ্ভামী চৈতন্যৰূপে অন্তৰত অৱস্থিত। সেই আত্মা অতি সূক্ষ্ম; সেই কাৰণে ভৌতিক ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা আত্মাক বুজিব নোৱাৰি বা দেখা পোৱা নাযায়। সেই আত্মা অন্ত্যাত্মী বা বিবৰ্ণানুৰাগীৰ কাৰণে অতি দূৰত আৰু জ্ঞানী, অৰ্থাৎ সৎ আৰু অসৎ বিবেকীজনৰ কাৰণে অতি ওচৰতে অন্তৰ্ভামীৰূপে অৱস্থিত।

‘ঈশোপনিষদ’ৰ স্বাক্ষৰে কয়, ‘এই আত্মা গতিশীল, এওঁ গতিবহিত, এওঁ দূৰত আকৌ ওচৰতো। এওঁ এই সমগ্ৰ জগতৰ ভিতৰত আৰু এই সমগ্ৰ জগতৰ বাহিৰতো।’^২ ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে, এই

১. বসুদেব ১০।১২

২. বহিৰন্ত্ৰ জ্ঞানানামচৰং চৰমেৰ চ ।

সূক্ষ্মত্বাৎ তদবিক্ৰমং দূৰস্থং চাভিকৈ চ ৩৭ । (গীতা ১০।১৫)

৩. তদেততি তদেততি তদুবে তদভিকৈ ।

তদন্তৰত নৰাত তদু নৰাত্তাত বাহতঃ ॥ (ঈ. উ. ৫)

আত্মা হিহ-অভাৱ হ'লেও প্ৰতি-বা স্পন্দন-শীল। অজ্ঞানীৰ কাৰণে এই আত্মা দূৰত বা দৰ্শন-দূৰ্গত, আন হাতে জ্ঞানীৰ পক্ষে অৰ্থাৎ বাৰ নিজকে ব্ৰহ্মৰূপ বুলি অহুত্বিত্ব হৈছে, তেওঁৰ পক্ষে নিচেই ওচৰতে, অৰ্থাৎ নিজৰ হৃদয়কূহৰতে (পৰমাত্মাকপে) দৃষ্টমান। 'সুপ্তোপনিষদ'ত শোৱা যায়, 'সেই ব্ৰহ্ম মহৎ, স্বয়ং-প্ৰকাশ (দিব্য) আৰু অচিন্ত্য-ৰূপ, তেওঁ সূক্ষ্মতকৈও সূক্ষ্মৰূপে প্ৰকাশিত হয়। তেওঁ (অজ্ঞানীৰ কাৰণে) দূৰতকৈও দূৰত আৰু (জ্ঞানীৰ কাৰণে) অতি ওচৰতে, এই দেহতেই সন্নিবিষ্ট হৈ আছে। বিশেষকৈ দৰ্শনক্ষম লোকসমূহৰ সন্নিবিষ্ট শৰীৰত থকা হৃদয়-গুহাতেই নিহিত হৈ আছে।' সেই একে ধৰণে 'কঠোপনিষদ'ৰ ৰূপে কৈছে, 'সূক্ষ্মতকৈও সূক্ষ্মতৰ আৰু বিশালত-কৈও বিশালতৰ এই আত্মা প্ৰত্যেক জীৱৰ হৃদয়-গুহাত অৱস্থিত'।^১ উপনিষদৰ উদ্ধৃত উক্তিসমূহৰপৰা এইটো স্পষ্টভাৱে জনা যায় যে ব্ৰহ্মই সকলোকে ব্যাপি আছে; সেই কাৰণে তেওঁ বৃহৎ বা মহৎ। চিন্তাবে তেওঁৰ ৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি, তেওঁ অচিন্ত্য-ৰূপ। তেওঁ আকাশাদি সূক্ষ্ম পদাৰ্থকৈও সূক্ষ্ম, গতিকৈ চকুৰে মানিব নোৱাৰি। অজ্ঞানীৰ পক্ষে এই ব্ৰহ্ম দূৰলক্ষ্য দূৰতকৈও দূৰত অৱস্থিত। অবিজ্ঞান আৱৰণৰ কাৰণে তেওঁলোক ব্ৰহ্ম-দৰ্শনৰ সৌভাগ্যবশত বঞ্চিত। আন হাতে জ্ঞানীসকলে নিজ দেহৰ বুদ্ধি-ৰূপ গুহাত প্ৰচ্ছন্নভাৱে অৱস্থিত ব্ৰহ্মক দৰ্শন কৰে। তেওঁলোকে আন ঠাইত ব্ৰহ্ম অন্বেষণ কৰিব নাপালে। ব্ৰহ্ম যে ইন্দ্ৰিয়ৰো অগোচৰ সেই সত্ত্বকৈ 'কঠোপনিষদ'ৰ ৰূপে বুদ্ধি প্ৰদৰ্শন কৰিছে, 'স্বৰূপ পৰমেশ্বৰে জীৱৰ ইন্দ্ৰিয়-সমূহ বাহ্য পদাৰ্থদৰ্শী বা বহিৰ্মুখ কৰি সৃষ্টি কৰিছে সেই কাৰণে জীৱই অনিত্য বাহ্য বস্তুবোৰকে দেখা পায়, অন্তৰত থকা আত্মাক দেখা

১. বৃহচ্চ তদ্বিহাৰচিন্ত্যৰূপং সূক্ষ্মাচ্চ শুৎ সূক্ষ্মতকৈ বিতাতি।

দূৰাৎ সূদূৰে তদ্বিহাৰিতিকে চ পশ্যৎস্বিতৈৰ নিহিতং গুহায়াং ॥ (হৃ. উ. ৩।১।৭)

অণোবগীয়ান্ মহতো মহীয়ান্ আত্মাত্ত অন্তোনিহিতো গুহায়াং ॥

(ভট্ট. উ. ১।২।২০)

নাশায় ।’ ওপৰত উল্লেখ কৰা শীতা আৰু উপনিষদৰ উক্তি প্ৰমাণ কৰিয়েই ব্ৰহ্মক ‘হৃদয়হৃদয়নাসক্ত’—এই দৰে নিৰ্দেশ কৰা বুলি ক’ব পাৰি ।

আকৌ উপৰি-উক্ত শ্লোকত কবিয়ে ব্ৰহ্মক নিজস্ব হৈও উপভোগ নিবৃত্ত হোৱাৰ কণত উল্লেখ কৰিছে । নিজস্বৰ পক্ষে উপভোগ আচৰণ বিবোধজনক ; কাৰণ কলৰ কামনাৰেহে মানুহে উপভোগ কৰে । এই বিবোধ পৰিহাৰ কৰিবলৈ কবিয়ে একে প্ৰসংগতে উল্লেখ কৰিছে :

শকাদীন্‌ বিয়দান্‌ ভোক্তুং চৰিত্বুং হৃদয়ং তপঃ ।

পৰ্বাপ্তোহসি প্ৰজাঃ পাতুমৌলসীন্তেন ব্ৰতিত্বুং ॥^১

ভুমি শকাদি (অৰ্থাৎ শক, স্পৰ্শ, কপ, বস, পঙ্ক) ইন্দ্ৰিয় বিয়দসমূহ ভোগ, হৃদয় তপস্তা-সাধন, প্ৰজাবৰ্গৰ পৰিপালন আৰু সমভাৱে উদাসীন হৈ অৱস্থান কৰিবলৈ সমৰ্থ ।

‘বদ্ব্যংগ’ৰ টীকা-কৰ্তা বৰ্ম্মনাথে কয় যে ভগৱানে কৃষ্ণৰূপে বিষ্ণুৰ উপভোগ আৰু নব-নাৰায়ণৰূপে কঠোৰ তপস্তা সাধন কৰিছিল । নব-নাৰায়ণ বিষ্ণুৰ অৱতাৰ । এওঁলোকে বদবিকাশ্ৰয়ত কঠোৰ তপস্তা সাধন কৰাৰ কথা মহাত্মাবতৰ বন-পৰ্বত উল্লেখ আছে । ভগৱানে মানৱৰূপে অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰি হৃদয় তপস্তা কৰে আৰু দৈত্যবিলাকক দমন কৰি প্ৰাণীসমূহক সিহঁতৰ উপভোগনৰ বা বন্ধা কৰে, নিজে কিন্তু উদাসীন হৈ অৱস্থান কৰে । ভোগ, তপস্তা আৰু পালনাদি কৰ্ম কৰিও ভগৱান সেই কৰ্মসমূহত লিপ্ত বা আসক্ত নহয় । সেয়েহে তেওঁ নিজস্ব, উদাসীন আৰু অনাসক্ত । ‘বৃহদাৰণ্য-কোপনিষদ’ত কৈছে, এই পুত্ৰৰ অসক্ত বা নিৰ্দেশ : ‘অসক্তোহ্যস্ম পুত্ৰবঃ’ । ভগৱদ্গীতাতো অতীৰণ উক্তিকে পোৱা যায় । তাত ঈশ্বৰকই কৈছে, ‘হে পাৰ্থ তিৰিও লোকত যোৱা কৰিব নকৰা

১. পৰাকি ধানি ব্যক্তনং বয়কৃত্যং পৰাভ পত্ততি মাভকাহ্ন । (কঠ. উ. ২।১।১)

২. বদ্ব্যংগ—১০।২৫

অৱশ্যে একো নাই, কিয়নো, যোব কোনো অপ্ৰাপ্য বস্তু নাই, তথাপি মই কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হৈ আছোঁ, কৰ্ম ত্যাগ কৰা নাই।’^১

ভগৱানৰ নিজৰ কোনো অভাৱ নাই, কোনো প্ৰয়োজন নাই, তথাপি নিবন্ধৰ কৰ্মত বত হৈ থাকে। বিনা প্ৰয়োজনে মন্দ-বুদ্ধিৰ লোককো কোনো কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত হোৱা দেখা নাযায়; স্বয়ং ভগৱানৰ এনে প্ৰবৃত্তিৰ কাৰণ কি? তাৰ সমাধান ভগৱানে নিজেই দিছে, ‘আলম্ব্য-বৰ্জিত হৈ যদি মই শুভ কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত নহওঁ, তেতিয়া মাহু-বিলাকে সকলো প্ৰকাৰে মই অৱলম্বন কৰা পথৰেই অজুসৰণ কৰিব, অৰ্থাৎ, আলম্ব্যপৰায়ণ হৈ কৰ্ম ত্যাগ কৰিব। যদি মই কৰ্ম নকৰোঁ তেতিয়া এই সমস্ত লোক উৎসৱ হ’ব, মই সঙ্কৰবো (বৰ্ণ সঙ্কৰ) কৰ্তা হ’ম আৰু এই সমস্ত প্ৰজাক (লোকসমাজক) ধ্বংস কৰিম, অৰ্থাৎ ধ্বংসৰ কাৰণ হ’ম।’^২

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, ভগৱানৰ নিজৰ কোনো কামনা নাই, নিজৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই, তথাপি যে ভগৱান কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত হয় সেয়া মাথোন লোকসমাজৰ কল্যাণৰ কাৰণে। এই গীতা বচনক শ্ৰবণ কৰি কবিয়ে কৈছে :

‘অনহাপ্তমহাপ্তৱ্যং ন তে কিংচন দ্বিততে

লোকাত্মগ্ৰেহ এৱৈকো হেতুশ্চে জন্মকৰ্মণোঃ’^৩

ভোমাৰ অপ্ৰাপ্ত বা প্ৰাপ্তব্য (পাব লগীয়া) একোৱেই নাই, গতিকে লোকৰ প্ৰতি অজুগ্ৰহ প্ৰদৰ্শনেই ভোমাৰ জন্ম গ্ৰেহণ আৰু কৰ্মাছুৰ্ত্তামৰ একমাত্ৰ কাৰণ।

১. ন যে পাৰ্থাস্তি কৰ্ত্তৱ্যং ত্ৰিষু লোকেষু কিঞ্চন।

নানহাপ্তমহাপ্তৱ্যং বৰ্ত্ত এৱ চ কৰ্মণি ॥ (গীতা ৩।২২)

২. ববি হ্যহং ন বৰ্ত্তেয়ং জাতু কৰ্মণ্যতস্মিন্তঃ।

মম বৰ্ম্মাহুৰ্ত্তন্তে মহাব্যাঃ পাৰ্থ নৰ্বৰ্ণঃ ॥

উৎপীড়েদুৰ্বিমে লোকা ন কুৰ্য্যৎ কৰ্ম চেদহম্।

সঙ্কৰন্ত চ কৰ্ত্তা স্তাহুপহস্তাভিমাঃ প্ৰজাঃ ॥ (গীতা ৩।২৩-২৪)

৩. বসুৰাণ—১০।৩১

কবিতাৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে, ভগৱান স্বৰূপ-সম্পূৰ্ণ; গতিকে জগতত
এনে কোনো বস্তু নাই যি তেওঁৰ প্ৰয়োজনৰ বাবে আৱশ্যক হ'ব
পাৰে। 'ভেনেহ'লৈ ভগৱানৰ শৰীৰ ধাৰণ আৰু দৈত্য-বিধনৰেই বা
প্ৰয়োজন কি? ভগৱানৰ এই সংসাৰত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ প্ৰয়োজন
লোক-সংগ্ৰহ বা সমাজৰ কল্যাণ বিধান কৰা। ভগৱানে জগতত
অৱতাৰ ধাৰণ কৰাৰ উদ্দেশ্য সীতাত স্বৰূপ ভগৱান ঐক্যকই প্ৰকাশ
কৰিছে:

পৰিত্ৰাণায় সাধুনাং হিনাশায চ হৃকৃতাম্।

ধৰ্মসংস্থাপনান্থায় সন্তত্ৰামি যুগে যুগে ॥^১

সাধুসকলৰ বন্ধা, দুষ্টবিলাকৰ বিনাশ আৰু ধৰ্ম সংস্থাপনৰ
কাৰণে মই যুগে যুগে অৱতীৰ্ণ হওঁ।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য হ'ল, ভগৱান স্বকীয় কোনো অভাৱ পূৰণ
কৰিবলৈ জগতত অৱতীৰ্ণ নহয়। সন্তৰ পালন, দুষ্টৰ নশন আৰু
ধৰ্মক স্থিৰ বা প্ৰকৃতিস্থ কৰাই তেওঁৰ অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰাৰ একমাত্ৰ
উদ্দেশ্য। 'কুমাৰসন্তৰ'ৰ বৰ্ত্ত সৰ্গত দেখিবলৈ পোৱা যায়, পৰমেশ্বৰে
অধিসমূহৰ সমুখত নিজেই প্ৰকাশ কৰিছে, 'আপোনালোকে জানে,
যোৰ কোনো কাৰ্যই নিজৰ কাৰণে নহয়। এই দৰে স্বাৰ্থশূন্য হৈ মই
অটমুৰ্তিত প্ৰকাশিত হওঁ ॥'^২

এইবিধিৰে এটা কথা উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে কালিদাসে
কেৱল বিষ্ণু আৰু ব্ৰহ্মাকেই ব্ৰহ্ম বুলি স্তুতি কৰি সন্তুষ্ট থকা
নাই, মহেশ্বৰকো তেওঁ ব্ৰহ্ম-ৰূপেই বৰ্ণনা কৰিছে।

ভগৱানৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰা মানুহৰ পক্ষে ক্লেশাধ্য। মানুহ

১. শ্লোক ৪৮

২. বিদিত্বা যো বৰ্ণা বাৰ্ণা ন মে কামিৎ প্ৰকৃতম্।

নহু বৃত্তিভিৰষ্টাতিবিষভূতোহস্মি হৃচিতঃ ॥ (কুমাৰ—৩২৬)

ভগৱানৰ অটমুৰ্তি—পঞ্চমহাত্ম্য (ক্ৰিষ্ণি অণ্-ভেদ, মকং, ঘোম্) পূৰ্ণ
নোদ আৰু বজ্জান। 'প্ৰকৃত্যৰ নান্দীপ্ৰকৃত্য প্ৰত্যক্ৰিষ্ণি প্ৰকৃত্যভিৰষ্টাতিবিঃ,' তুঙ্গবীৰ।

হাৰাৰ অস্বীন, হাৰাৰ জালেৰে আৱদ্ধ। ভগৱান হাৰাৰ অতীত,
কাৰামুক্ত হাৰাৰ আৱৰণৰপৰা মুক্ত হ'ব পৰিলেহে হাৰা-মুক্তৰ সঙ্গত
সাক্ষাৎকাৰ সম্ভৱপৰ হয়। ভগৱানৰ স্বধাৰ্ষ ৰূপ উপলব্ধি কৰা যে
সহজসাধ্য নহয় তাক কবিয়ে স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে :

অজ্ঞস্ত গৃহুতো জন্ম নিবীহন্ত হৃদয়িবঃ ।

অপতো জাগৰকন্ত স্বাধাৰ্থ্যং বেদ কন্তৱ ॥^১

তুমি জন্মহীন, তথাপি তুমি জন্ম ধাৰণ কৰিছা, তুমি চেষ্টা বা
আকাজকা-বহিত, তথাপি তুমি শত্ৰু বিনাশ কৰা, তুমি সদায়
জাগৰণশীল, তথাপি যোগ-নিজাত অৱস্থান কৰা ; গতিকে তোমাৰ
প্ৰকৃত স্বৰূপ বুজিব কোনে ?

কবিয়ে ইয়াত নিগূণ, নিৰাকার নিকপাধি, ব্ৰহ্মকে 'অজ' বা
জন্মবহিত বুলি নিৰ্দেশ কৰিছে। ব্ৰহ্মৰ যে জন্ম নাই সেই সম্বন্ধে
'কঠোপনিষদ'ত কৈছে: "অজো নিত্যঃ শাস্বতোহঙ্গপুৰাণো"^২। গীতাতো^৩
ইয়াৰ হুবহু উল্লেখ আছে, আত্মাৰ কেতিয়াও জন্ম বা মৃত্যু নহয় অৰ্থাৎ
আত্মা জন্ম-মৃত্যু-বহিত। পদাৰ্থ মাত্ৰৰে জন্ম, অজিহ্ম, বৃদ্ধি, পৰিণাম,
অপক্কৰ আৰু বিনাশ—এই ছয় প্ৰকাৰৰ ভাব, ধৰ্ম বা বিকাৰ
আছে। যাৰ বিকাৰ আছে সি জড়। আত্মা জড় পদাৰ্থ নহয়,
গতিকে আত্মা এই ছয় জড় ধৰ্মৰপৰা মুক্ত।

ব্ৰহ্ম নিগূণ, নিৰাকার ; গতিকে তেওঁক চকুৰে নেদেখি। দেশ
আৰু কালৰ দ্বাৰা পৰিচ্ছিন্ন নাম আৰু ৰূপ-বিশিষ্ট বুল পদাৰ্থকে
চকুৰে দেখা যায়, মনেৰে চিন্তা কৰা যায় আৰু বাক্যেৰে প্ৰকাশ
কৰা যায়। নাম-ৰূপ-হীন ব্ৰহ্ম দেশ-কালৰ অতীত ; গতিকে,
ইচ্ছিন্ন, মন আৰু বাক্যৰ অগোচৰ। অৰ্থাৎ জাগতিক পদাৰ্থ-
সমূহৰ স্বৰূপ আমি বিভাৰে জানিব পাৰোঁ, ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ সেই-
দৰে জানিব নোৱাৰোঁ। সেই কাৰণে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰা
দুঃসাধ্য। এই সম্বন্ধে 'কেনোপনিষদ'ৰ উক্তি উল্লেখযোগ্য, 'আত্মা

১. বসুৰূপ—১০।২৪

২. কঠোপনিষদ—১।২।১৮

৩. গীতা—২।২০

বিদিত, অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়ৰ সহায়ত জানিব পৰা বস্তুভেদে ভিন্ন। অকল সেয়ে নহয়, বিবিলাক সূক্ষ্ম পদাৰ্থ, যি ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা চূৰ্ণক্য অৰ্থাৎ বিবোৰ ব্যক্তৰূপে প্ৰকাশিত নহয়, আত্মা সেই অবিদিত বস্তুৰো ওপৰত।’^১ তাকেই কবিয়ে কৈছে, তোমাৰ স্বৰূপ বুজি কোনে? ‘যাথার্থ্যং যেন কল্পত।’

‘কুমাৰসম্ভৱত অজিবা প্ৰভৃতি ঋষিসকল মহাদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত। সেই পৰমেশ্বৰ মহাদেৱক চকুৰ আগত সাক্ষাৎ দেখা পায়ো যেন তেওঁলোকে তেওঁৰ প্ৰকৃত স্বৰূপটো দেখা পোৱা নাই। বিনয়-ভাৱে ঋষিসকলে মনৰ অৱেগ প্ৰকাশ কৰিলে, ‘আশোনাৰ সাক্ষাৎ দেখা পাইছোঁ, তথাপি আশোনাৰ জানিব পৰা নাই, আপুনি প্ৰসন্ন হওক, নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰক, কিয়নো আপুনি আমাৰ বুদ্ধিৰ (জ্ঞানৰ) অগোচৰ।’^২ ঋষিসকলৰ মুখেৰে কবিয়ে ইয়াক ক’ব বিচাৰিছে যে ভগৱানৰ এই দৃশ্যমান ৰূপ অস্বাস্তৱ। এয়া তাত্ত্বিক বা যথার্থৰূপ নহয়। ভগৱানৰ ৰূপ ইন্দ্ৰিয়ৰ অগোচৰ। ভগৱানে নিজেই নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ নকৰিলে, মানুহৰ পক্ষে তেওঁৰ যথার্থ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰা চূৰ্ণসাধ্য। এই বিষয়ে ‘কঠোপনিষদ’ত পোৱা যায় :

নাৱমাত্মা প্ৰৱচনেন লভ্যো ন মেধয়া ন হৃদনা জ্ঞতেন।

যমৈৱৈব কৃণুতে তেন লভ্যন্তস্মৈব আত্মা ত্ৰিধৃণুতে তন্মুখাম্।^৩

‘বেদ অধ্যয়ন কৰি এই আত্মাক লাভ কৰিব নোৱাৰি, মনৰ ধাৰণা বা চিন্তা শক্তিৰ সহায়েৰে নাইবা বহু শাস্ত্ৰ শুনিও জানিব নোৱাৰি। আত্মাই যাক অজ্ঞগ্ৰহ কৰে (যোগ্য বুলি বৰণ কৰে) তেৱেঁই তেওঁক লাভ কৰে। তেওঁৰ ওচৰতেই আত্মাৰ নিজৰ স্বৰূপ আৰু মহিমা প্ৰকাশ কৰে।’

১. অকল্পেৰ তদ্বিহিতাবথো অবিহিতাবথি—(কেন. উ-১।৪)

২. সাক্ষাৎ দৃষ্টোহপি ন পুনৰিহিত্বাৎ ব্ৰহ্মজ্ঞানং।

প্ৰলীল কথাস্থানং ন শিৱায় পথি বৰ্তম্বে। (কুৰুথ-৩।২২)

৩. কঠোপনিষদ ১।২।২৭

ডাকেই কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে, আপুনি আমাৰ জ্ঞানৰ অগোচৰ :
 ‘ন বিয়াং পৰি স্বৰ্ভসে’। এইখিনিতে ব্ৰহ্ম বিষয়ক কবিত্ব পূৰ্বোক্ত
 উক্তি ‘তোমাৰ স্বার্থ স্বৰূপ জানে কোনে’ : ‘স্বার্থাং হেদকন্তর’
 উল্লেখনীয়। আৰু ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ’ৰ পূৰ্বোক্ত উক্তি—‘যতো
 হ্যাতো নিরর্তন্তে অপ্রাপ্য মনসা সহ’—বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিব
 লগীয়া।

ভগৱানৰ দৃষ্টমান ৰূপৰ মাজত প্ৰচ্ছন্নভাৱে সন্নিবিষ্ট হৈ থকা
 তাত্ত্বিক ৰূপ সঠিকভাৱে বুজিব নোৱাৰি। সেই কথা কবিয়ে
 একে প্ৰসঙ্গতে ঋষিসকলৰ মুখেদি ব্যক্ত কৰিছে, যি মূৰ্তি ধাৰণ কৰি
 আপুনি এই বিশ্ব-প্ৰপঞ্চ সৃষ্টি কৰে, এয়া সেই মূৰ্তি নে? অথবা যি
 মূৰ্তিৰে সেই সৃষ্টিৰ পালন কৰে, এয়া সেয়ে নে? নাইবা যি মূৰ্তিৰে
 এই বিশ্বৰ সংহাৰ কৰে এয়া জানো সেই মূৰ্তিয়েই? অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু,
 মহেশ্বৰ এই ত্ৰিমূৰ্তিৰ ভিতৰত এয়া আপোনাৰ কোনটো মূৰ্তি?’

কবিত্ব উক্ত কথাৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে, ভগৱানৰ ৰূপা ব্যতিৰেকে
 তেওঁৰ স্বৰূপ-দৰ্শন অসম্ভৱ।

ব্ৰহ্ম নিজৰ ইচ্ছা শক্তিয়ে মহৎ, অহঙ্কাৰ, পঞ্চ মহাত্ম আদি
 উৎসসমূহৰ সৃষ্টি কৰি সন্তুষ্ট নহ’ল। জীৱ সৃষ্টিৰ পিছত জীৱ বৃদ্ধিৰ
 মানস কৰি আন উপায়ৰ কল্পনা কৰিলে। সেই উদ্দেশ্যে তেওঁ নিজৰ
 শৰীৰক দুই অংশত বিভক্ত কৰিলে, তাৰ একাংশ পুৰুষ আৰু আন
 অংশ স্ত্ৰী। স্ত্ৰী পুৰুষৰ সংযোগেই জীৱ সৃষ্টিৰ মূল কাৰণ। এই স্ত্ৰী-
 পুৰুষেই মনুষ্য জাতিৰ প্ৰথম জনক-জননী।

এই সম্পৰ্কে কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে :

স্ত্ৰীপুংসারামভাগৌ তে ভিন্নমূৰ্তে: সিহক্সয়া ।

প্ৰনৃতিভাজঃ সৰ্গন্ত তান্নেৰ পিতৰৌ স্বতৌ ॥*

‘সৃষ্টিৰ অভিপ্ৰায়েৰে তুমি নিজ মূৰ্তিক দুভাগ কৰিছা। স্ত্ৰী আৰু

১. কিং যেন নৃজনি ব্যক্তবৃত্ত যেন পিতৃবি তৎ ।

অগ বিবন্ত সংহৰ্তা ভাগঃ কতম এৰ তে ॥ (কুমাৰ ৬।২০)

২. কুমাৰসংহৰ—২।৭

পুৰুষ তোমাৰ সেই দুই ভাগ। জননধৰ্মা জগতৰ ভেঁওলোকেই জনক-জননী। কবিৰ এই উক্তি স্মৃতি আৰু ক্ৰান্তি উভয়ৰে ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই সৰ্বদে ভগৱান মন্থয়ে কয়, 'সৰ্বশক্তিমান ব্ৰহ্মা নিজৰ দেহ ছত্ৰাগত বিভক্ত কৰি এভাগৰ দ্বাৰা পুৰুষ আৰু আন ভাগৰ দ্বাৰা নাবী হৈছিল; আৰু সেই নাবীয়েই বিঘাট পুৰুষৰ সৃষ্টি কৰিলে।'^১

জ্ঞা-পুৰুষৰ সংযোগেই যে জীৱ-সৃষ্টিৰ আদি কাৰণ সেই সৰ্বদে ক্ৰটিয়ে কয়, 'ভেঁও (ব্ৰহ্ম) সঙ্গীৰ অভিজ্ঞা কৰিলে। ভেঁও সেই দেহকেই ছত্ৰাগত বিভক্ত কৰিলে। তাৰপৰা পতি আৰু পত্নী এই দুই কণৰ উৎপন্ন হ'ল। সেই পতি শৰীৰাৰ্হত পত্নীৰে সৈতে সমাগত হ'ল আৰু ফলত মনুষ্য জাতিৰ উৎপত্তি হ'ল।'^২

'হান্দোগ্যোপনিষদ'তো সেই একে ভাৱেই উল্লেখ পোৱা যায়, 'ভেঁও (ব্ৰহ্মই) ঈক্ষণ কৰিলে : 'মই বহু হ'ম, একক্ৰমেণে জাত হ'ম।'^৩

একৰপৰা বহু হোৱাৰ সংকল্পই জীৱ সৃষ্টিৰ মূল কাৰণ। ভেঁও অকলে থাকি তৃপ্তি লাভ কৰিব নোৱাৰিলে। সেয়েহে ভেঁও নিজৰ দ্বিতীয় (জ্ঞা) কামনা কৰিলে। এই পতি-পত্নীৰ সংযোগকে জীৱ-সৃষ্টিৰ মূল কাৰণ ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়।

কবিয়ে পুনঃ 'কুমাৰসম্ভৱ'তো ব্ৰহ্মা-জাতিৰ মাজেদি বেদান্ত দৰ্শনৰ সৃষ্টি-প্ৰক্ৰিয়াৰ সূচনাৰে ব্ৰহ্মাৰ স্বৰূপ আৰু জগৎ সৃষ্টিৰ সৰ্বদে কৈছে :

জগন্তোনিবৰ্ণোনিবৃত্তং জগদন্তো নিবৃত্তকঃ ।

জগদাদিবনাদিত্বং জগদীশো নিবীৰব : ॥^৪

১. বিঘা কৃষ্ণাশ্বনো দেহমধেন পুৰুষোহুত্বং ।

অধেন নাবী ভ্ৰাতাং ন বিবাজমহুত্বং প্ৰভুঃ ॥ (বহু ১।৩২)

২. 'ন দ্বিতীয়ৈবহুং । ন ইষয়েভাস্থানং বোহিপাতৱং তত্তঃ পাতন্ত পত্নী চাতৱতাং তাং সমত্তৱং ততো মনুষ্যা অজায়ন্ত । (মুহুৰ্বাক্যাকোপনিষদ ১।৪।৩)

৩. ভৱৈকত বহু জাং প্ৰজায়েয় । (হান্দোগ্যোপনিষদ ৩।২।৩)

৪. কুমাৰসম্ভৱ ২।২

তুমি জগতৰ কাৰণ, অৰ্থাৎ সৃষ্টিকৰ্তা, অথচ তোমাৰ কোনো
 ব্ৰহ্মজনকৰ্তা নাই। তুমি জগতৰ বিনাশকৰ্তা; কিন্তু, তোমাৰ
 বিনাশক কোনো নাই। তুমি জগতৰ আদি (অৰ্থাৎ তুমি জগৎ
 সৃষ্টিৰ পূৰ্বেও বিদ্যমান আছিল।); কিন্তু, তোমাৰ আদি নাই। তুমি
 জগতৰ প্ৰভু; কিন্তু, তোমাৰ কোনো প্ৰভু নাই। এই স্তুতিৰ মাজেদি
 কবিয়ে ইয়াত জগত্ভোনি, জগদন্ত, জগদাদি, জগদীশ বুলি ব্ৰহ্মৰ
 স্বৰূপ নিৰ্দেশ কৰিছে। প্ৰথমে ব্ৰহ্মক জগত্ভোনি (জগতৰ ৰোনি)
 বোলা হৈছে। ৰোনি শব্দই উপাদান কাৰণক বুজায়। কাৰ্য মাজেৰে
 হুঁটা কাৰণ অপৰিহাৰ্য। এটা নিমিত্ত কাৰণ, আনটো উপাদান
 কাৰণ, ৰোনি—যট এটা কাৰ্য, ইয়াক তৈয়াৰ কৰিবলৈ কুন্তকাৰ
 আৰু মাটি উভয়ৰে প্ৰয়োজন। কুন্তকাৰৰ বিনা প্ৰথমে এই কাৰ্য
 সম্ভাৱ্য নহয়, গতিকে কুন্তকাৰক নিমিত্ত কাৰণ বোলা হয়।
 কুন্তকাৰৰ পকে মাটি নহলে এই ঘট নিৰ্মাণ কৰা অসম্ভৱ। সেই
 কাৰণে মাটি উপাদান কাৰণ। এই নিমিত্ত আৰু উপাদান কাৰণৰ
 সংযোগত কাৰ্যৰ নিষ্পত্তি হয়। জগৎ-সৃষ্টিকণ কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত
 ব্ৰহ্ম যে নিমিত্ত কাৰণ সেই কথা অনাৱাসে স্বীকাৰ কৰা হৈছে।
 যদি ব্ৰহ্ম নিমিত্ত কাৰণ হয় তেতিয়া ঘট নিৰ্মাণৰ কাৰণে কুন্ত-
 কাৰৰ মাটিৰ (উপাদানৰ) প্ৰয়োজনৰ দৰে ব্ৰহ্মৰো জগৎ সৃষ্টিৰ কাৰণে
 পৰমাণু বা সেই জাতীয় আন কিবা পদাৰ্থৰ (উপাদানৰ) প্ৰয়োজন
 স্বীকাৰ নকৰিলে উপায় নাই। কিন্তু সৃষ্টিৰ পূৰ্বে ব্ৰহ্মৰ অতিবিস্তৃত
 পৰমাণু বা তেনেকুৱা আন কোনো পদাৰ্থৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিলে
 বৈদাস্তিক আচাৰ্য সকলৰ স্বীকৃত ‘একমেবাদ্বিতীয়ম’ সৃষ্টিৰ পূৰ্বে
 কেৱল এক অদ্বিতীয় ব্ৰহ্মই বিদ্যমান আছিল, এই মূল তথ্য
 নিবৰ্ণক বা খণ্ডিত হয়। আন হাতে ব্ৰহ্ম যদি কুন্তকাৰৰ
 ঘট নিৰ্মাণৰ মাটিৰ দৰে উপাদান কাৰণ হয়, তেতিয়া ব্ৰহ্ম চৈতন্যহীন
 জড় পদাৰ্থত পৰিণত হ’ব। কাৰণ, উপাদান কাৰণ যাদ্ৰেই
 জড় পদাৰ্থ। জড় পদাৰ্থ মাটি বিদৰে চেতন কুন্তকাৰৰ স্ফাৰ

নোলোৱাকৈ ঘট-ৰূপ কাৰ্যত পৰিশত হ'ব নোৱাৰে, সেইদৰে ব্ৰহ্ম-ৰূপ উপাদানকো সৃষ্টি-ৰূপ কাৰ্যত পৰিশত কৰিবলৈ আন কোনো চেতন পদাৰ্থক নিষিদ্ধ-কাৰণ ৰূপে স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। তেতিয়াও অৰৈত-বাদৰ মূলোচ্ছেদ হয়। সেই কাৰণে ব্ৰহ্মক কেবল নিষিদ্ধ-কাৰণেই নহয় উপাদান-কাৰণ বুলিও স্বীকাৰ কৰা হয়। তথাপি এটা প্ৰশ্ন উঠে। একেটা পদাৰ্থই জানো কোনো কাৰ্যৰ নিষিদ্ধ আৰু উপাদান উভয় কাৰণ হ'ব পাৰে? 'মুক্তকোপনিষদ'ৰ অধিয়ে প্ৰাকৃতিক জগতৰপৰা লোৱা এটি দৃষ্টান্তেৰে এই প্ৰশ্নৰ সমাধান দিছে। দৃষ্টান্তটো হ'ল, মকৰাই নিজে নিজৰ শব্দীৰপৰা প্ৰচুৰ মূতা নিঃসৰণ কৰি জাল তৈয়াৰ কৰে। এয়া কাৰো অবিদিত নহয়। ইয়াত মকৰা মূতা নিৰ্মাণৰ নিষিদ্ধ আৰু উপাদান উভয় কাৰণ-বিশিষ্ট। সেইদৰে ব্ৰহ্মও জগৎ সৃষ্টিৰ কাৰণে যে নিষিদ্ধ আৰু উপাদান-কাৰণ হ'ব পাৰে তাত আচৰিত হ'ব লগীয়া একো নাই। 'মুক্তকোপনিষদে' তাকেই উল্লেখ কৰিছে :

যথোৰ্ণনাভিঃ সৃজতে গৃহুতে চ যথা পৃথিৱ্যামোৰধয়ঃ সন্ততন্তি।

যথা সতঃ পুৰুষাৎ কেশ লোমানি তথাক্ষৰাঃ সন্ততন্তীহৱিষম্।^১

মকৰাই বিদৰে নিজৰ শব্দীৰপৰা মূতা উলিয়াই আকৌ নিজেই পুনৰ গ্ৰহণ কৰে, পৃথিৱীৰপৰা বিদৰে ভূম-সতা উৎপন্ন হয় আৰু জীৱৰ শব্দীৰপৰা চুলি, নোম আদি বিদৰে আবিৰ্ভূত হয়, সেইদৰে অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰপৰাও দৃষ্টমান জগৎ উৎপন্ন হয়।

এই তিনিটা দৃষ্টান্তৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মৰ উপাদান-কাৰণতা স্থিৰ কৰা হৈছে আৰু বিশেষকৈ মকৰাৰ দৃষ্টান্তৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মৰ নিষিদ্ধ-কাৰণতা নিৰ্ধাৰিত হৈছে। লগতে, এক পদাৰ্থই যে নিষিদ্ধ-আৰু উপাদান-কাৰণ হ'ব পাৰে, তাক মকৰাৰ দৃষ্টান্তেৰে প্ৰমাণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। বেদান্তদৰ্শনত 'যোনিষ্ঠ হি গীৱতে'^২ এই নৃত্যৰ দ্বাৰা

১. মুক্তকোপনিষদ—১।১।৭

২. বেদান্তসূত্ৰ—১।৪।২৭

ব্ৰহ্ম যে জগতৰ উপাদান-কাৰণ তাক প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে। ব্ৰহ্ম জগৎ সৃষ্টিৰ কাৰণ; কিন্তু, নিজে ‘অযোনি’, তেওঁক কোনেও সৃষ্টি নকৰে। অৰ্থাৎ, ব্ৰহ্ম অনাদি হোৱা হেতু, উৎপত্তিৰ কোনো কাৰণ তেওঁত থাকিব নোৱাৰে। ব্ৰহ্ম ‘জগদন্ত’—জগতৰ অন্ত অৰ্থাৎ সংহাৰ-কৰ্তা; কিন্তু, নিজে অন্তকৰহিত, কাৰণ ব্ৰহ্ম নিত্য, ব্ৰহ্ম ‘জগদাদি’ জগতৰ আদি অৰ্থাৎ, তেওঁৰ আদি কোনো নাই সেয়েহে ব্ৰহ্ম অনাদি। ব্ৰহ্ম ‘জগদীশ’—‘জগতৰ প্ৰভু’ অৰ্থাৎ, জগৎ-নিয়ন্তা—সকলোৰে প্ৰভু; কিন্তু, নিজে নিৰীশ্বৰ, নিয়ামক-বহিত। এই প্ৰসঙ্গত টীকাকাৰ মল্লিনাথে ‘তৈত্তিৰীযোপনিষদ’ৰ উক্তি: ‘যতো য়া ইমানি ভূতানি জায়ন্তে’, ‘যাবপবা এই সমস্ত প্ৰাণী উৎপন্ন হৈছে’ উল্লেখ কৰিছে। ব্ৰহ্ম যে সকলোৰে ঈশ্বৰ, সৰ্বজ্ঞ আৰু অন্তৰ্যামী সেই সন্ধে ‘মাণ্ডুক্যোপনিষদ’ত কৈছে, “এওঁ সৰ্বেশ্বৰ, এওঁ সৰ্বজ্ঞ, এওঁ অন্তৰ্যামী, এওঁ সকলোৰে উপাদান-কাৰণ, এৱেঁই প্ৰাণীসমূহৰ উৎপত্তি আৰু লয়ৰ স্থান”^১। ‘ছান্দোগ্যোপনিষদ’তো অতুলক উপক্তি পোৱা যায়, ‘ব্ৰহ্মাবপবা উৎপন্ন, ব্ৰহ্মতে বিলয়-প্ৰাপ্ত আৰু ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰা জীৱিত—এই সমস্ত জগৎ ব্ৰহ্মৰেই স্বৰূপ’^২। ব্ৰহ্মক বাদ দিলে জগতৰ প্ৰতীতি নহয়। দৃষ্টমান জগৎ ব্ৰহ্মস্বৰূপ। জন্ম, লয় আৰু জীৱন ধাৰণৰ একমাত্ৰ কাৰণ ব্ৰহ্মই। ব্ৰহ্ম সৰ্বজ্ঞ, স্বয়ং-উৎপন্ন, সকলোৰে আদি, সকলোৰে নিয়ন্তা। তেওঁ এক, অবিভীৰ্য। সেই ব্ৰহ্ম সন্ধে কৰিয়ে পুন: ‘বদুৱংশ’ত উল্লেখ কৰিছে:

সৰ্বজ্ঞমবিস্তৃতাত: সৰ্ব’যোনিহুমান্বভু: ।

সৰ্ব’প্ৰভুবনীশ্বমেককং সৰ্ব’কপভাক ॥^৩

১. এষ সৰ্বেশ্বৰ এষ সৰ্বজ্ঞ এবোহন্তৰ্য্যামোষ-যোনি: সৰ্ব’জ্ঞ
প্ৰভুৰূপাৱৌ হি ভূতানাম্ (শা. উ. ৬)

২. সৰ্ব’ং ঋষিঃ ব্ৰহ্ম তজ্জলানিতি । (ছা: উ: ৩।১৪।১)

৩. বদুৱংশ—১০/২৭

তুমি সৰ্বজ্ঞ, সকলোকে জানা ; কিন্তু, তোমাৰ সৰ্বশেষ জানিবলৈ কোনোৱেই সমৰ্থ নহয় ; তুমি স্বয়ম্ভূ, নিজেই নিজৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ ; কিন্তু, তোমাৰপৰাই সকলোবিলাক উৎপন্ন হৈছে। তুমি সকলোৰে নিয়ন্তা ; কিন্তু, তোমাৰ ওপৰত কোনেও প্ৰভুত্ব কৰিব নোৱাৰে, তুমি এক মাত্ৰ (অৰ্চিতীয়) হৈও সকলো পদাৰ্থৰ মাজতে আত্মা ৰূপে অৱস্থান কৰিছা।

এই স্তুতি-প্ৰসঙ্গৰ মাজেদি ব্ৰহ্মক কবিয়ে সৰ্বজ্ঞ, সৰ্ববোনিঃ আত্মভূঃ, অনীশঃ আৰু সৰ্বৰূপভাক্ বুলি প্ৰাৰ্থনা জনাইছে। এই শব্দসমূহ বিশেষভাৱে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ আৰু বিভিন্ন উপনিষদত উল্লিখিত। ভিন ভিন উপনিষদত উল্লিখিত ব্ৰহ্ম-নিৰ্দেশক এই শব্দসমূহ কবিয়ে একত্ৰিত কৰি ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিবলৈ বিচাৰিছে।

কবিয়ে ব্ৰহ্মক প্ৰথমে সৰ্বজ্ঞ বুলি কৈছে। ব্ৰহ্মৰ সৰ্বজ্ঞত্ব সম্বন্ধে ‘মুক্তকোপনিষদ’ৰ ঋষিয়ে কয়, ‘সামান্ত ৰূপে সকলোকে জানে ; সেই কাৰণে ব্ৰহ্মক সৰ্বজ্ঞ ; আৰু বিশেষৰূপেও সকলোকে জানে, সেই কাৰণে তেওঁক সৰ্ববিদ্ বোলা হয়। সেই সৰ্বজ্ঞ ব্ৰহ্ম, সৰ্বজ্ঞতাৰূপে জানেই যাৰ তপস্তা সেই ব্ৰহ্মৰপৰাই হিৰণ্যগৰ্ভ, নাম, ৰূপ আৰু অগ্নৰ উৎপত্তি হয়।’^১

দ্বিতীয়তে, কবিয়ে ব্ৰহ্মক ‘সৰ্ববোনিঃ’ বুলি কৈছে। এয়া ‘কুমাৰ-সম্ভৱ’ত উল্লেখ কৰা ‘জগজ্জোনিব’ সমানার্থক, গতিকে ইয়াৰ পুনৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন নাই। ব্ৰহ্ম ‘আত্মভূ’ অৰ্থাৎ স্বয়ম্ভূ, নিজেই নিজৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ, আন কোনো কাৰণ নাই। সেই বিষয়ে উপনিষদত পোৱা যায় : ‘তদাত্মানং স্বয়মকুত’^২ ‘তেওঁ নিজেই নিজক এইদৰে কৰিছিল’। সেই ব্ৰহ্ম ‘অনীশঃ’ অৰ্থাৎ সকলোৰে প্ৰভু, তেওঁ সকলোকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, তেওঁক নিয়ন্ত্ৰণ কৰোঁতা কোনো নাই।

১. য: সৰ্বজ্ঞ: সৰ্ববিদ বন্ত জানময়ং তপ:।

তদাত্মেভদ্ ব্ৰহ্ম নাম ৰূপস্বয়ং জায়তে ॥ (মু: উ: ১।১।২)

২. তৈত্তিৰীয়োপনিষৎ ২.৭।২

‘খেতাবতবোপনিষদ’ত কৈছে, এই জগতত তেওঁৰ প্ৰভু কোনো নাই, নিয়ন্তাও নাই, এনেকুৱা কোনো চিনো নাই বাব বাবা তেওঁক অৱস্থান কৰিব পাৰি। তেওঁ সকলোৰে কাৰণ, ইন্দ্ৰিয়ৰ অধিপতি, দেৱতাসমূহৰো অধিপতি ; তেওঁৰ কোনো জনক নাই।’

কবিয়ে শেষত ব্ৰহ্মক ‘সৰ্ব কপভাক্’ অৰ্থাৎ সেই ব্ৰহ্ম সকলো পদাৰ্থতে আত্মৰূপে বিৰাজমান বুলি কৈছে। এই প্ৰসঙ্গত ‘বৃহদাবণ্যকোপনিষদ’ৰ উক্তি উল্লেখযোগ্য : ‘ব্ৰহ্মৈতাদ্ভি সৰ্বানি কপানি বিভৰ্তি’^১, ব্ৰহ্মই সমস্ত কপ ধাৰণ কৰি অৱস্থান কৰে।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ আৰু ‘বহুৱংশ’ৰ পূৰ্বোক্ত শ্লোকদ্বয়ৰ মাজত যথেষ্ট সাদৃশ্য আছে আৰু ‘কুমাৰসম্ভৱ’ৰ স্মৃতিত ব্ৰহ্ম বা আত্মাৰ বিকল্প ভাবৰ এটি ধাৰা দেখুওৱা হৈছে। এনে বিকল্প ধৰ্মৰ সমাৱেশ অকল ব্ৰহ্মৰ পক্ষেই সম্ভৱ হয়। ব্ৰহ্মৰ এনে বিপৰীত ধৰ্ম সম্বন্ধে গীতা আৰু উপনিষদৰ বহু ঠাইত উল্লেখ আছে। বিকল্প ধৰ্ম-বিশিষ্ট ব্ৰহ্মৰ উল্লেখ গীতাৰ ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত^২ স্পষ্টৰূপে দেখিবলৈ পোৱা যায়।

‘তেওঁত (ব্ৰহ্মত) সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ গুণ প্ৰকাশ পাইছে ; কিন্তু, তেওঁ সকলো ইন্দ্ৰিয়বিহীন ; তেওঁ কাৰো সৈতে সংশ্লিষ্ট নহয় ; অথচ সকলোৰে আশ্ৰয়, তেওঁ গুণ (স্ব, ৰজ আৰু তম)ৰ অতীত ; অথচ সকলো গুণকে (অৰ্থাৎ ত্ৰিগুণৰ পৰিণাম সূৰ, হুৰ আৰু মোহ) ভোগ কৰে।’^৩ সেইদৰে ‘খেতাবতবোপনিষদ’ত পোৱা যায় :

‘তেওঁৰ (ব্ৰহ্মৰ) হাত-ভৰি নাই, অথচ বেগাই গমন কৰে আৰু

১. ন তন্ত্ৰ কশ্চিৎ পতিবন্তি লোকে ন চেন্দিতা নৈব তন্ত্ৰ জিহ্বয়।

ন কাৰণং কৰণাধিপাধিপো ন চান্ত কশ্চিচ্ছানিতা ন চাধিপঃ ॥ (খ্বেঃ উঃ ৩।২)

২. বৃহদাবণ্যকোপনিষদ ১।৬:২

৩. গীতাৰ ত্ৰয়োদশ—অধ্যায়— ২-১৬ শ্লোক ত্ৰুট্য।

৪. সৰ্বৈন্দ্ৰিয়গুণাত্মনঃ সৰ্বৈন্দ্ৰিয়বিষয়জিহ্বম্।

অসকলং গৰ্ভকৈব নিৰ্ভৰং গুণভোক্তৃ চ ॥ (গীতা ১৩।১৪)

সকলো বস্তুকে গ্রহণ কবে, তেঁওঁৰ চকু নাই, অথচ দেখে, তেঁওঁৰ কাণ নাই, কিন্তু শুনে ।’^১

ব্ৰহ্মৰ কাৰণে একোৱেই অসম্ভৱ নহয় । সেই কাৰণে বিকল্প গুণৰ সমাবেশ ব্ৰহ্মতেই সম্ভৱ হ’ব পাৰে । কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’তে সেই বিকল্প ধৰ্মৰ আশ্চৰ্যকৃত ব্ৰহ্মৰ বৰ্ণনা দিছে :

জয়ঃ সংঘাতকঠিনঃ স্থূলঃ সূক্ষ্মো লঘুৰ্ভকঃ ।

হ্যাক্তো হ্যাক্তেতবশ্চাসি প্রাকাম্যং তে মিত্তুতিবু ॥^২

তুমি ইচ্ছানুসাৰে সৃষ্টি গ্ৰহণ কৰিব পাৰা, তুমি ইচ্ছানুসাৰে জৱ (বসান্ধক, জলীয়), কঠিন, স্থূল, সূক্ষ্ম, লঘু, শুক (কাৰ্যকৰণে) প্ৰকাশ আৰু (পৰম কাৰণ অৰ্থাৎ) মূল প্ৰকৃতিৰূপে অপ্ৰকাশ হৈ থাকা ; আকৌ তুমি ইচ্ছানুসাৰে অনিমাৰ্হি স্বকীয় বিভূতিত বিৰাজমান হৈ থাক।

কবিয়ে ইয়াত ব্ৰহ্মই নিজ ইচ্ছানুসাৰে কিতাৰে বিকল্প গুণৰ সমাবেশ ঘটাইছে তাক নিৰ্দেশ কৰিছে । তুমি জৱ অৰ্থাৎ নদী-সাগৰাদিৰ দৰে জলময়, আকৌ তুমিয়েই ঘনীভূত হৈ পৰ্বতাদিৰ দৰে কঠিন । তুমি ঘটাদিৰ দৰে ইলিয়ৰ গ্ৰহণযোগ্য, আকৌ তুমিয়েই পৰমাণুৰ দৰে অভীলিয় । তুমি তুলাৰ দৰে লঘু অৰ্থাৎ উৎপত্তনশীল আৰু তুমিয়েই পৰ্বতৰ দৰে শুক অৰ্থাৎ অলব-অচৰ । তুমিয়েই কাৰ্য, তুমিয়েই কাৰণ । সকলো প্ৰকাৰ শক্তি সম্বন্ধে তোমাৰ কামনা সিদ্ধি অব্যাহত । তুমি যেতিয়াই বি ইচ্ছা তেতিয়াই তাকে কৰিব পাৰা । ব্ৰহ্মৰ এনে স্বৰূপ সম্বন্ধে ‘মুক্তকোপনিষদ’ত কৈছে :

‘সেই ব্ৰহ্ম মহৎ, দিব্য (অয়ং প্ৰকাশমান) আৰু অচিন্ত্যৰূপ ।

১. অপানিগাৰো অৱনো প্ৰহীতা পত্ৰভ্যচকুঃ ন শৃণোভ্যকৰ্ণঃ ।

ন রেতি রেতং ন চ তত্ৰাস্তি রেতা তদাহবপ্ৰাণ পুৰুষং মহান্তৰ্হ ॥

(কৈঃ উঃ ৩।১২)

২. কুমাৰসম্ভৱ—২।১১

তেওঁ স্কন্দতকৈও স্কন্দতৰ নানাকপে প্ৰকাশমান।^১ ‘কঠোপনিষদ’তো সেই একে ধৰণৰ উক্তিকে পোৱা যায় : ‘অণোবণীয়ান্ মহতো মহীয়ান্’^২, এই আশ্মা পৰমাণু প্ৰভৃতি স্কন্দ বস্তুতকৈও স্কন্দতৰ আৰু আকাশাদি মহৎ পদাৰ্থতকৈও মহন্তৰ। গীতাত ভগৱান ক্ৰীষ্ণাই কৈছে : ‘অৱ্যক্তং ব্যক্তিমাশ্ৰয়ম্’^৩ ‘অবিবেকী মানুহে ভাবে মই সাধাৰণ প্ৰাণীৰ দৰে জন্মৰ আগেয়ে অপ্ৰকাশ আছিলো আৰু পিছত প্ৰকাশিত হৈছো।’

ব্ৰহ্মই লোকানুগ্ৰহৰ কাৰণে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰ আদি ভিন্ন মূৰ্তি ধাৰণ কৰে। মূৰ্ত পদাৰ্থমাত্ৰেই পৰতন্ত্ৰ অৰ্থাৎ আনৰ সহায়েৰে নিৰ্মিত হয়, নিজে নিজে নিৰ্মিত হ’ব নোৱাৰে। ঘট এটা মূৰ্ত পদাৰ্থ, গতিকে ই নিজে নিৰ্মিত হ’ব নোৱাৰে। ইয়াৰ এজন নিৰ্মাণকৰ্তাৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু মূৰ্ত পদাৰ্থৰ দৰে ব্ৰহ্মৰ এই মূৰ্তি গ্ৰহণৰ কাৰণে আনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নালাগে, কাৰণ ব্ৰহ্ম স্বতন্ত্ৰ বা স্বাধীন। তেওঁ নিজৰ ইচ্ছানুসাৰে নিজৰ শক্তিৰ দ্বাৰা জন্ম গ্ৰহণ কৰে আৰু যেতিয়াই যি মূৰ্তি ধাৰণ কৰা কৰ্তব্য বুলি ভাবে তেতিয়াই সেই মূৰ্তি ধাৰণ কৰে। কবিয়ে ব্ৰহ্মৰ এই বিভিন্ন মূৰ্তি-পৰিগ্ৰহ সম্বন্ধে কৈছে :

আশ্বানমাস্বনা স্বেসি সৃজস্তাশ্বানমাস্বনা ।

আশ্বনা কৃতিনা চ স্বমাস্তন্ত্ৰেৰ প্ৰলীয়েসে ॥^৪

তুমি নিজৰেই শক্তিৰ দ্বাৰা নিজকে জানা, নিজৰে শক্তিৰ দ্বাৰা নিজকে সৃষ্টি কৰা আৰু নিজৰেই শক্তিৰ দ্বাৰা নিজতেই প্ৰলীন হোৱা।

১. বৃহচ্চ তদ্বিষাৰ্চিন্ধ্যাকপং স্কন্দাচ্চ তৎ স্কন্দতৰং বিতাতি ।

দ্বাং স্কদুৰে তদ্বিহান্তিকে চ পশ্চৎস্বিহৈৰ নিহিতং ওহাৱাম্ ॥

(মু: উ: ৩।১।৭)

২. কঠোপনিষদ ১।২।২০

৩. গীতা ৭।২৪

৪. কুমাৰলভ—২।১০

ইয়াৰ ভাংপৰ্ষ এয়ে যে সেই ব্ৰহ্মাদি বৃত্তি তুমিয়েই, তোমাক বাহিৰে আন একো নহয় আৰু সেই বৃত্তিসমূহৰ অধিষ্ঠানো তুমিয়েই। তুমি নিজৰ শক্তিৰ দ্বাৰা নিজকে (অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাদিকল্পে) নিজতেই (পৰব্ৰহ্মতেই) সৃষ্টি কৰা। আকৌ যেতিয়া জীন হোৱাৰ প্ৰয়োজন বুলি ভাবা তেতিয়া তুমি তোমাৰ সেই সৃষ্ট (ব্ৰহ্মাদি) বৃত্তিক তোমাতেই (অৰ্থাৎ পৰব্ৰহ্মতেই) প্ৰলীন কৰি লোৱা।

উন্নাত কবিয়ে সংক্ষেপতে বেদান্ত দৰ্শনৰ ‘একমেবাদ্বিতীয়ম্’ বোলা তত্ত্বকেই উল্লেখ কৰিছে। এই পৰিদৃশ্যমান জগতত এক পৰব্ৰহ্মই নিত্য, সত্য বস্তু। ব্ৰহ্মৰ চাতিৰে আন একেৱেই সত্য নহয়। জগতত জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয়, স্ৰষ্টা আৰু সৃষ্টি, সংহাৰকৰ্তা আৰু সংহাৰ সকলোৱেই ব্ৰহ্ম, ব্ৰহ্ম ভিন্ন আন একো নহয়। ব্ৰহ্মৰ জন্ম, লয় আৰু জ্ঞান আনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। তেওঁ নিজ মহিমাতে প্ৰতিষ্ঠিত, ‘স্বৈ মহিমান্ প্ৰতিষ্ঠিতম্’।^১ তেওঁ নিজেই নিজক সৃষ্টি কৰে। নিজেই নিজক সৃষ্টি কৰা বুলি ক’লে বিসদৃশ যেন লাগে। কিন্তু ইয়াক স্বীকাৰ নকৰিলে সৃষ্টিকৰ্তাৰ পিছত সৃষ্টিকৰ্তাৰ অন্তিম স্বীকাৰ কৰিব-লগীয়া হয় আৰু কলত অনাবস্থা (endlessness in argument) হয়। এই অনাবস্থা পৰিহাৰ কৰিবলৈ দাৰ্শনিকসকলে কোনো এটা শেষ সীমাত উপনীত হোৱাৰ বিধান কৰিছে। ব্ৰহ্মই জগতৰ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ। এই ব্ৰহ্মই জগতৰ নিমিত্ত-আৰু উপাদান-কাৰণ। ব্ৰহ্মৰ অধিক আন একো নাই। তেওঁইই জ্ঞাতা আৰু তেওঁইই জ্ঞেয়। ব্ৰহ্মই একমাত্ৰ সং বস্তু। নাম-ৰূপ-বিশিষ্ট জগৎ মায়া মাত্ৰ। সংক্ষেপে এয়েই অৰ্হৈত মত। এই অৰ্হৈত মতৰ বৰ্ণনাৰে ঔপনিষদ ভৰপূৰ। কালিদাস ঔপনিষদিক-অৰ্হৈত ব্ৰহ্মবাদী। ঔপনিষদিক অৰ্হৈতবাদকেই তেওঁ সাহিত্যিক প্ৰতিপাদন কৰিছে।

‘বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ’ত কৈছে : ‘নাত্তোহতোহন্তি জটী নাত্তোহ-

ভোহন্তি বিজ্ঞাতা।’^১ এওঁৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞা নাই, এওঁৰ বাহিৰে আন কোনো বিজ্ঞাতা নাই। ‘ব্ৰহ্ম নিজে অদৃষ্ট, দৰ্শনৰ অগোচৰ; কিন্তু, সকলোৰে জ্ঞা, নিজে অজ্ঞত, অজ্ঞৰ অগোচৰ, অথচ সকলোৰে জ্ঞাতা, নিজে মননৰ অবিষয়, অথচ সকলোৰে মনন-কৰ্তা, নিজে অবিজ্ঞাত, বুদ্ধিৰ অগোচৰ, অথচ সকলোৰে বিজ্ঞাতা। এওঁৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞা নাই, এওঁৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞাতা নাই, এওঁৰ বাহিৰে আন কোনো মননকৰ্তা নাই, এওঁৰ বাহিৰে আন কোনো বিজ্ঞাতা নাই। এৱেঁই সকলোৰে অন্তৰ্ভাষী, অবিনাশী আত্মা, ইয়াৰ অতিবিস্তৃত যি আছে সেই সমস্তই বিনাশশীল।’^২

ব্ৰহ্মবিষয়ক এনে ধাৰণা ভগৱদ্গীতাৰ কেইবা ঠাইতো পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য হ’ল, ‘হে পুৰুষোত্তম, তোমাৰ স্বৰূপ তুমিয়েই জানা, আনে নাজানে।’^৩ আকৌ ‘ব’ত নিজেই আত্মাক দৰ্শন কৰি আত্মাতেই ভূপ্ত হোৱা।’^৪

ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক’ব পাৰি যে কালিদাসৰ ব্ৰহ্মবিষয়ক বৰ্ণনাত উপনিষদ আৰু গীতাৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট পৰিমাণে আছে।

কালিদাস যে প্ৰকৃত অৰ্থত বেদান্তী আছিল সেই কথা এই স্মৃতি-ভৱৰ মাজেদি আৰু বিশেষকৈ নিম্নোক্ত শ্লোকবৰ্ণনা মূল্যবাকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰি। অইন নানাগে তেওঁ ইয়াত সাংখ্যবাদীৰ চিৰাদৃত মূলতত্ত্ব প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষক স্বতন্ত্ৰ সত্তা নিদি এক পৰমেশ্বৰৰে ভিন্ন

১. বৃহদাৰণ্যকোপনিষদ ৩।৭।২০

২. অদৃষ্টো ব্ৰহ্মহৃদঃ শ্ৰোতাহৃদতো যজ্ঞাহবিজ্ঞাতো বিজ্ঞাতা
নাত্মোহতোহন্তি জ্ঞা নাত্মোহতোহন্তি শ্ৰোতা নাত্মোহতোহন্তি যজ্ঞা
নাত্মোহতোহন্তি বিজ্ঞাতৈষ ত আত্মাহন্তৰ্ভাষীমুদ্বো..... ।

(বু: উ: ৩।৭।২০)

৩. স্বৰূপেহানানাত্মানং স্বয়ং কং পুৰুষোত্তম । (গীতা ১০।১৫)

৪. যত্র চৈৱাত্মনাত্মানং পদ্মদাম্বনি তুচ্ছতি । (গীতা ৬।২০)

কণ বুলি সম্ভবা কৰিছে। অৰ্ধৈতবেদান্তৰ মতে প্ৰকৃতি বা মায়াৰ পৃথক সত্তা নাই। এই প্ৰকৃতি বা মায়া ব্ৰহ্মৰ অবিচ্ছিন্ন অঙ্গৰূপ নহ'লেও অন্ততঃ ব্ৰহ্মতকৈ ভিন্ন নহয়। কালিদাসে বৈদান্তিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে সাংখ্যীয় মতৰ বৰ্ণনা দিছে :

স্বাম্যমনন্তি প্ৰকৃতিং পুৰুষাৰ্থপ্ৰৱৰ্ত্তিনীম্ ।

ভৱশিনমুদাসীনং স্বামেৱ পুৰুষং ত্বিহ্মঃ ১

(পণ্ডিতসকলে) তোমাক জীৱাত্মাৰ ভোগ আৰু অপবৰ্ণৰ কাৰণে ক্ৰিয়াশীল। প্ৰকৃতি বুলি কয় আৰু তোমাকই প্ৰকৃতিৰ জটী, উদাসীন পুৰুষ বুলি কয় (তোমাৰ বাহিৰে আন একো নাই) ১ ।

পূৰ্বোক্ত বৰ্ণনাৰপৰা কালিদাসক অৰ্ধৈতবাদী বুলি নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি। এই বিশ্ব প্ৰপঞ্চ ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। আনিত্যৰ দৰে জ্যোতিঃ স্বৰূপ স্বপ্ৰকাশ ব্ৰহ্মই জগৎকোশে অভিযাক্ত, গতিকে সকলোতে ব্ৰহ্ম অঙ্গুস্থিত। ব্ৰহ্মৰ সৰ্বব্যাপকতা সৰ্বক্ৰমে কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে :

স্বমেৱ হস্তাং হোতা চ ভোক্তাং ভোক্তা চ দ্ব্যবতঃ ।

য়েতং চ হেজিতা চাসি দ্যাতা ধোয়ং চ বৎপৰম্ ২

তুমিয়েই সদায় আহুতিৰ জ্বা, আৰু তুমিয়েই ভোজনকৰ্তা, তুমিয়েই ভোজন সামগ্ৰী আৰু তুমিয়েই ভোজনকৰ্তা, তুমিয়েই জানিব লগীয়া বিষয় আৰু তুমিয়েই জ্ঞাত। তুমিয়েই ধ্যানকৰ্তা আৰু তুমিয়েই ধ্যানৰ বিষয়ীভূত পৰম বস্তু।

ব্ৰহ্ম সম্বন্ধে কবিব এনে ধাৰণাৰ বুলন্ত ভগৱদ্গীতা। কিয়নো গীতাত আছে : ৩

স্বাৰ দ্বাৰা হবনীয় জ্বা অগ্নিত প্ৰক্ষিপ্ত হয় তেওঁ ব্ৰহ্ম (ব্ৰহ্মবিদ্-
ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ ব্ৰহ্মৰূপেই প্ৰতীয়মান হয়)। এইদৰে হবনীয় জ্বাও ব্ৰহ্ম, বি অগ্নিত হবনীয় জ্বা প্ৰক্ষিপ্ত হয় সেৱাও ব্ৰহ্ম, হবন

১. কুমাৰসম্ভৱ—২।১৩

২. ঐ—২।১৫

৩. ব্ৰহ্মাৰ্পণং ব্ৰহ্ম হৱিৰ্ভাগৌ ব্ৰহ্মণা ওতম্ ।

ভূমিহুৱ্যং ভূম পশুৰাং ব্ৰহ্মকৰ্ণসমাধিনা ॥ (গীতা ৪।২৪)

জিয়াও ব্ৰহ্ম, আৰু ব্ৰহ্মৰূপ হবন-কাৰ্যও সমাহিত-চিন্তাজনন পাব-লগীয়া কলো ব্ৰহ্মই'।

অন্তৰ্গতে ব্ৰহ্ম নিৰঞ্জন, নিৰ্দেশ হ'লেও তেৱেঁই অন্ন আৰু অন্নভোক্তা বুলি ক্ৰটিয়ে নিৰ্দেশ কৰিছে : 'অহমন্নমহমন্নাদঃ', সেই ব্ৰহ্মই অন্ন আৰু অন্নভোক্তা। কবিয়ে ব্ৰহ্মকেই সকলোৰে জ্ঞাতা আৰু ব্ৰহ্মকেই জনাব বিষয় বুলি কৈছে (ৱেত্তং চ বেদিতা), ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে জনাব আন বিষয় একো নাই। 'ঋতাব্যতৰোপনিষদ'ৰ প্ৰতিয়ে কৈছে, 'তেওঁ সকলো জ্ঞাতব্য বিষয় জানে; কিন্তু, তেওঁক কোনেও নাজানে'।^১ 'বৃহদাব্যাকোপনিষদ'ত কোৱা হৈছে, 'তেওঁৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞাতা নাই, তেওঁৰ বাহিৰে আন কোনো বিজ্ঞাতা নাই'।^২ এই সম্বন্ধে গীতাত ভগৱান ক্ৰীষ্ণকেই অজুৰ্নক কৈছে, "যি জানিব লগীয়া তাক তোমাক (অজুৰ্নক) বিশেষভাৱে কম। ইয়াক জানিব পাৰিলে অমৃতত্ব (মোক্শ) লাভ হয়। তেওঁৰ আদি নাই, তেৱেঁই পৰব্ৰহ্ম। তেওঁ 'সৎ'ও নহয় অৰ্থাৎ স্থূল বস্তুৰ দৰে ধৰ্মা বুলিও জানিব নোৱাৰি, আনপিনে তেওঁ 'অসৎ'ও নহয় অৰ্থাৎ তেওঁ যে নাই এনেও নহয়।"^৩ 'তেৱেঁই জ্ঞান, তেৱেঁই জ্ঞেয়, আৰু তেৱেঁই জ্ঞানৰ দ্বাৰা লভ্য; তেওঁ সকলোৰে হৃদয়ত অধিষ্ঠিত'।^৪ তুমিয়েই জ্ঞাতা (অৰ্থাৎ যিখিনি জনাব বিষয় আছে তাক তুমিয়েই জানা), তুমিয়েই জ্ঞেয় (অৰ্থাৎ যিখিনি জনাব বিষয় আছে সেয়াও তুমিয়েই), তুমিয়েই জ্ঞেষ্ঠপদ বা পৰম ধাম, আৰু তুমিয়েই এই বিশ্ব ব্যাপি আছে।^৫

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে সেই শুদ্ধ, চৈতন্ত-স্বৰূপ পৰম আত্মাই

১. তৈত্তিৰীয়োপনিষদ ৩।১০।৬

২. ন বেতি বেত্তং ন চ ভক্তান্তি বেত্তা। (ঋ: উ: ৩।১২)

৩. নান্যোহতোহন্তি জ্ঞাতা নাত্যোহতোহন্তি বিজ্ঞাতা। (বৃ: উ: ৩।৭।২৩)

৪. জ্ঞেয়ং যন্তং প্ৰৱক্ষ্যামি যজ্ঞজ্ঞানমৃতমব্রুতে।

অনাদিমং পৰং ব্ৰহ্ম ন সৎ তন্মাসহচ্যতে ॥ (গীতা ১৩।১৩)

৫. জ্ঞানং জ্ঞেয়ং জ্ঞানগম্যং হৃদি সৰ্ব্বত্র বিষ্ঠিতম্। (গীতা ১৩।১৮)

৬. বেত্তাসি বেত্তক পৰং চ ধাম, স্বয়া তত্তং বিধবনভক্তক। (গীতা ১১।৩৮)

এক মাত্ৰ ধ্যানৰ বিষয় আৰু আত্মাই প্ৰকৃত ধ্যানকৰ্তা (ধ্যাতা-ধ্যায়ক)।
এটা বিষয়ৰ প্ৰতি একাগ্ৰ চিন্তেৰে কৰা নিবন্ধৰ চিন্তাধাৰাকে ধ্যান
বোলে। এই আত্ম-বিষয়ক ধ্যানেই ব্ৰহ্ম লাভাংকাৰৰ অন্ততম উপায়।

কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত ব্ৰহ্মক সকলো সৃষ্টিৰ কাৰণ, বিজ্ঞাৰ
অধিপতি আৰু সকলোকে ব্যাপি থকা বুলি উল্লেখ কৰিছে :

সৰ্বন্ত ধাতাবং তে সৰ্বৈ সৰ্বভৌমুখম্।

ৱাগীশং..... ॥^১

ব্ৰহ্ম সমস্ত জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা, বিজ্ঞাৰ অধিপতি আৰু ভেটৰ মূখ
সকলো পিনে। ইয়াত শ্ৰীমত ভগৱান ঈশ্বৰৰ উক্তিৰ অন্তৰ্ভুক্ত
মুদ্গালা, ‘অহমেৱাক্ষয়ঃ কালো ধাতাহং বিশ্বভৌমুখঃ’^২; ময়েই অক্ষয়
কাল, ময়েই সকলো কৰ্মকলৰ বিধান কৰ্তা। আকৌ সেই শ্ৰীমতেই
পোৱা যায় : ‘সৰ্বন্ত ধাতাবমচিন্ত্যাকপমাদিত্যৰ্কং তমসঃ পৰন্তাৎ।’^৩
তেওঁ মোহাক্ষৰৰ অতীত, সূৰ্যৰ দৰে অপ্ৰকাশ, অচিন্ত্যাকপ সমস্ত
জগতৰ বিধাতা।

ব্ৰহ্ম যে সকলোৰে সৃষ্টিকৰ্তা সেই সৰ্বকে পুনঃ ‘বহুব্ৰহ্মণ’ত উল্লেখ
কৰা হৈছে :

চতুৰ্ৱৰ্গকলং জ্ঞানং কালান্ৱহান্চতুৰ্মুগাঃ ॥^৪

চতুৰ্ৱৰ্গময়ো লোকতত্ত্বঃ সৰ্বং চতুৰ্মুখাৎ ॥

মানৱ জীৱনৰ চাৰি পুৰুষাৰ্থবৰ্ণনা ওপজা জ্ঞান, চাৰি মূগৰ পৰিস্ৰিত
কাল আৰু চাৰি বৰ্ণাশ্ৰমক লোকসমূহ—এই আটাইবোৰেই চতুৰ্মুখ
ভোমাৰপৰাই উৎপন্ন।

ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ এই চাৰিটাকে পুৰুষাৰ্থ বোলা হয়।
ইয়াৰ প্ৰথম তিনিটা অৰ্থাৎ ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম—এই ত্ৰিৱৰ্গৰ সম্যক

১. কুমাৰসম্ভৱ ২।৩

২. শ্ৰীমত ১০।৩৩

৩. শ্ৰীমত ৮।২

৪. বহুব্ৰহ্মণ ১০।২২

সাধনে সত্যৰ সন্ধান দিয়ে। সত্য অন্বেষণৰপৰা জ্ঞান জন্মে। জ্ঞানৰ দ্বাৰা নিজৰ স্বৰূপ বা আত্মাৰ উপলব্ধি হয়। এই উপলব্ধিয়ে জীৱাত্মাৰ পৰমাত্মাৰে সৈতে সম্বন্ধ ঘটায়। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ ঐক্যমুহূৰ্ত্তিয়ে সৃষ্টিৰ পথ উন্মুক্ত কৰে। এই সম্বন্ধে গীতাত পোৱা যায়, ‘বিবিধ জ্ঞানেৰে সৈতে এই জ্ঞান তোমাক (অৰ্জুনক) নিঃশেষ-ভাৱে কম—বি জ্ঞান জন্মিলে এই সংসাৰত আন একো জানিব নগীয়া নাথাকে।’ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মজ্ঞান হ’লে সমস্তকে জনা যায়। অৱশিষ্ট একো নাথাকে। আকৌ গীতাৰ অন্তৰ্ভাগতেই কবিয়ে ‘চতুৰ্বৰ্ণয়ো লোকঃ’ বুলি উল্লেখ কৰিছে কাৰণ গীতাত কোৱা হৈছে, ‘তিনি গুণৰ আৰু তিনি গুণৰপৰা জন্মা কৰ্মৰ ভেদ অনুসাৰে মই চাৰিবৰ্ণৰ ব্যৱস্থা কৰিছোঁ।’^১ ব্ৰহ্মক সকলোৰে সৃষ্টিকৰ্তা বুলি অভিযোজিত উল্লেখ কৰিছে, ‘নাম আৰু ৰূপেৰে সৈতে অভিযুক্ত এই সমস্ত জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা একমাত্ৰ ব্ৰহ্মই।’^২

ব্ৰহ্মই জগৎ সৃষ্টি কৰে আৰু সমস্ত সৃষ্ট পদাৰ্থৰ মাজত আত্মাৰূপে বিৰাজ কৰে। সেই ৰিৱৰে কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত উল্লেখ কৰিছে: ‘প্ৰত্যেকং বিনিযুক্তাত্মা কথং ন জ্ঞান্তসি প্ৰভো,’^৩ প্ৰভু, তুমি সকলোৰে অন্তৰত বিৰাজমান, তুমি নাজানিবা কিয়? আকৌ সেই একেখন মহাব্যাতে কবিয়ে কৈছে ‘অস্তাবাস্মি দেহিনাম্,’^৪ দেহধাৰীসকলৰ তুমি অস্তবাত্মা।

ব্ৰহ্ম সকলো প্ৰাণীৰ অন্তৰত অন্তৰ্যামীৰূপে অৱস্থান কৰে। ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ’ত কৈছে, ‘তেজ (ব্ৰহ্মই) এইবোৰ সৃষ্টি কৰি তাৰ

১. জ্ঞানং ভেদহং নহি জ্ঞানমিদং ব্ৰহ্মাণ্যশেষতঃ।

বক্তাত্মা মেহ কুৰোহিহ স্মৃ জ্ঞাতব্যমবশিষ্টতে ॥ (গীতা ৭।২)

২. চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকৰ্ম্মবিভাগশঃ। (গীতা ৪।১৩)

৩. ইদং ন ব্ৰহ্মস্মৃত যদিহং কিঞ্চ। (তৈঃ উঃ ২।৩)

৪. কুমাৰসম্ভৱ ২।৩১

৫. ঐ ৬।২১

ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিলে। সেই কাৰ্যত প্ৰৱেশ কৰি সেই সত্য স্বৰূপ
ব্ৰহ্ম স্বৰ্ভ আৰু অস্বৰ্ভ সেই সকলোবোৰেই হ'ল।^১ এই সৰ্বস্ব
শীতাব উক্তি উল্লেখনীয়, 'অন্তৰ্ধামী নাৰায়ণে সকলো জীৱৰ জন্মৰত
অধিষ্ঠিত হৈ সকলো জীৱকে যন্ত্ৰচালিত পুতলাৰ দৰে মায়াৰ দ্বাৰা
চালিত কৰিছে।^২ যিজন বিনাশশীল, সকলো প্ৰাণীতে নিবিশেষ-
ভাৱে অৱস্থিত অবিদ্যাপী পৰমাত্মক দৰ্শন কৰে তেৱেঁই সম্যগ্ৰ্ণী।^৩

ব্ৰহ্ম সকলোৰে অন্তৰ্ভূত অৱস্থিত। সেই জন্মৰত ব্ৰহ্মৰ উপলব্ধিৰ
কাৰণে যোগীসকলে ধ্যান বা নিবন্তৰ চিন্তা কৰে। ধ্যানৰ কাৰণে
মনৰ সংঘৰ্ষৰ প্ৰয়োজন, কাৰণ মন স্বভাৱতে চঞ্চল। চঞ্চল বা
অস্থিৰ মনত ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ প্ৰতিভাজিত নহয়। ব্ৰহ্ম সাক্ষাৎকাৰ নহ'লে
মুক্তি নহয়। গতিকে স্থিৰ মনেৰে ব্ৰহ্মৰ ধ্যান বা মনন নিত্যত
প্ৰয়োজন। মনৰ স্থিৰতা অনায়াসে আৱন্ত কৰিব নোৱাৰি, তাৰ
কাৰণে অভ্যাসৰ প্ৰয়োজন। স্থিৰ মনেৰেই জন্মৰত স্বৰূপ জ্যোতিৰ্ময়ৰ
সন্ধান পাব পাৰি। সেই জ্যোতিৰ্ময়ৰ সাক্ষাৎকাৰেই পৰম পুৰুষাৰ্থ
বা মুক্তি। কৰিয়ে তাকেই ব্যক্ত কৰিছে:

অভ্যাসনিগৃহীতেন মনসা জন্ময়াজয়ম্।

জ্যোতিৰ্ময়ঃ স্ৰিচিহ্নন্তি যোগিনস্তাং ত্ৰিমুক্তয়ে ॥^৪

যোগীসকলে অভ্যাসৰ দ্বাৰা মনটো আন বিষয়বস্তুৰ আকৰ্ষণ
কৰি আনি মুক্তিৰ কাৰণে জ্যোতিঃ স্বৰূপে জন্ম-পৰৱৰ্ত্ত অৱস্থান কৰা
জোমাৰ অধেষণ বা ধ্যান কৰে।

মনৰ চঞ্চল স্বভাৱ সম্পূৰ্ণভাৱে অভিজুত বা দূৰ কৰিব

৩৭ নং, তদেৱানুপ্ৰাৱিণং। তদনুপ্ৰৱিষ্ট, সচ্চ ত্যক্তাত্মকং।

(ভে: উ ২৩)

২. জৈবঃ সৰ্বভূতানাং কৰ্ণেশ্চৰ্ছন ভিষ্ঠতি।

জাযন্ত্ৰ সৰ্বভূতানি যন্ত্ৰচাৰানি মায়ায়া ॥ (শ্ৰীতা ১৮ ৩১)

৩. সৰ্বং সৰ্ৱে'ষু ভূতেষু ভিষ্ঠন্তং পৰমেশ্বৰম্।

বিনত্ৱংববিনত্ৱং যঃ পততি ন পততি ॥ (শ্ৰীতা ১৩২৮)

৪. বসুধা—১০১২৩

নোহুৱালৈকে যোগ-সাধনত সিদ্ধি লাভ কৰা অসম্ভৱ। গীতাত ভগৱান ঈৰুকই কৈছে, ‘স্বভাৱগত চঞ্চলতাৰ কাৰণে মন যি যি বিষয়লৈ যায় সেই সেই বিষয়পৰা মনক আঁতৰাই আনি আত্মাৰ বশ বা অজুগত কৰি ৰাখিব লাগিব’।^১

সেই বিচৰণশীল, চঞ্চল আৰু অস্থিৰ মনক একমাত্ৰ আত্মাত নিকদ্ধ কৰি ৰাখিবলৈ অভ্যাস আৰু বৈবাগ্যৰ প্ৰয়োজন। ভগৱান ঈৰুকই গীতাত কৈছে,—‘হে মহাবাহু, মন যে চঞ্চল আৰু ইয়াক সংযত কৰা যে শূকটিন তাত কোনো সন্দেহ নাই; কিন্তু, হে কৌন্তেয়, অভ্যাস আৰু বৈবাগ্যৰ দ্বাৰা ইয়াক সংযত কৰিব পৰা যায়।^২ পুনঃ পুনঃ যজ্ঞশীল আৰু জিতেন্দ্ৰিয় পুৰুষেই অভ্যাস আৰু বৈবাগ্যৰ দ্বাৰা মনক স্থিৰ আৰু সংযত কৰিব পাৰে। অন্তৰত এক ধৰণৰ আচৰণৰ পুনঃ পুনঃ আৱৃত্তিকে অভ্যাস বোলে আৰু ইহলোক আৰু পৰলোকৰ বিষয়-ভোগৰ প্ৰতি জন্মা বিতৃষ্ণাক বৈবাগ্য বোলে। অভ্যাস আৰু বৈবাগ্যৰ দ্বাৰা চিন্তা শুদ্ধ হয়। শুদ্ধ চিন্তাত ভগৱানৰ চিন্মাত্ৰ সত্তাৰ উদ্বেষ হয়। প্ৰকাশিত পৰমাত্মাক সাক্ষাৎ কৰি যোগীসকলে অমৃতত্ব লাভ কৰে: ‘ভং জাহ্নুমতা ভৱন্তি।’^৩ সংযমিত মনেৰে পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎকাৰ সম্বন্ধে গীতাত কৈছে, ‘হে পাৰ্থ, অভ্যাসৰূপ যোগযুক্ত হৈ অনন্য চিন্তেৰে পৰমাত্মাক চিন্তা কৰি কৰি যোগীয়ে সেই জ্যোতিময় পৰম-পুৰুষক লাভ কৰে।’^৪

অভ্যাস আৰু বৈবাগ্যৰ দ্বাৰা মনৰ চঞ্চলতা আঁতৰ কৰি

১. যতো যতো নিশ্চৰাত মনশ্চঞ্চলমাস্থবম্ ।
ততন্ততো নিয়মৈতদাশ্ৰয়েণ বশং নয়েৎ ॥ (গীতা ৬।২৬)
২. অসংযমঃ মহাবাহো মনো হুৰ্নিধোহং চলম্ ।
অভ্যাসেন তু কৌন্তেয় বৈবাগ্যেণ চ গৃহ্যতে ॥ (গীতা ৬।৩৫)
৩. শ্বেতাশ্বতৰোপনিষৎ ৩।৭
৪. অভ্যাসযোগযুক্তেন চেতসা নাত্তগাধিনা ।
পৰমং পুৰুষং দিব্যং বাতি পাৰ্থাত্মচিন্তয়ন্ ॥ (গীতা ৮।৮)

একাগ্ৰ চিত্তে ধ্যান-নিমগ্ন যোগীসকলে আনন্দ-স্বৰূপ আত্মাৰ সাক্ষাৎ লাভ কৰে। সেয়েহে উপনিষদৰ স্বৰিয়ে উদাত্ত কৰ্ত্তে ঘোষণা কৰিলে, ‘মই অজ্ঞানৰ অতীত সূৰ্য্যৰ দৰে স্বপ্ৰকাশ সেই মহান পুৰুষক জানিছোঁ।’^১

কবিয়ে ব্ৰহ্মক জ্যোতিৰ্ময় বুলি অভিহিত কৰিছে। বহু উপনিষদত আৰু বিশেষকৈ ‘মুক্তকোপনিষদ’ৰে বিভিন্ন স্থানত জ্যোতিঃ-স্বৰূপ ব্ৰহ্মৰ উল্লেখ পোৱা যায়, ‘নিৰ্মল চিত্তৰ ক্ষতিসকলে জ্বলন্তাকাশত প্ৰকাশমান সেই শুদ্ধ জ্যোতিৰ্ময় আত্মক দৰ্শন কৰে।’^২ সেই ব্ৰহ্ম শুদ্ধ আৰু জ্যোতিমান পদাৰ্থসমূহৰো জ্যোতিৰ প্ৰকাশক; যিসকল আত্মজানী, তেওঁলোকেই মাথোন তেওঁক জানে।^৩

ব্ৰহ্ম-সাক্ষাৎকাৰ বা মুক্তিৰেই মানুহৰ জীৱনৰ শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষাৰ্থ; কিন্তু, সেই পুৰুষাৰ্থ-সাধনৰ পথ বিভিন্ন। এই বিষয়ে প্ৰাচীন উক্তি—‘বেদ বিভিন্ন, স্মৃতি বিভিন্ন, এনে এজন মূনি নাই যাৰ মত ভিন্ন নহয়’^৪—সৰ্বজন-বিদিত। শাস্ত্ৰকাৰসকলে বিভিন্ন পথ প্ৰদৰ্শন আৰু বিভিন্ন মত পৰিপোষণ কৰিলেও তেওঁলোকৰ চৰম লক্ষ্য আৰু মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয় এক, অভিন্ন। সকলোৱে সেই এক পৰমেশ্বৰকে বিভিন্ন নাম আৰু ৰূপৰ মাজেদি উপাসনা কৰে আৰু শেষত নিজস্ব নাম আৰু ৰূপ পৰিহাৰ কৰি সেটো জ্যোতিৰ্ময় পৰম-পুৰুষত লীন হয়। পৰিতৰপৰা নানা নদীৰ উদ্ভৱ হয় আৰু নানা পথেৰে নানা ঠাইৰ মাজেদি গতি কৰে আৰু শেষত গৈ সকলোৱে নিজৰ নাম আৰু ৰূপ এৰি সাগৰত লীন হয়।^৫ কবিয়ে কৈছে:

১. বেদাৱশেষতঃ পুৰুষঃ মহাস্তুৰ্য্যাত্মাঃ। দত্তাৱৰ্ণঃ ভৱসঃ পৰন্ত্যুৎ। (বে. উঃ ৩।৮)

২. অস্তঃশৰীৰে জ্যোতিৰ্ময়ো হি শুভ্ৰো যৎ পশুন্তি যতঃ কীপদোষাঃ।

(মুঃ উঃ ৩।১৫)

৩. শুদ্ধব্ৰহ্ম জ্যোতিৰ্য্যং জ্যোতিস্তদ্ বদান্ত্ববিদো বিদুঃ। (মুঃ উঃ ২।২।৩)

৪. বেদা বিভিন্না, স্মৃত্যো বিভিন্না নৈকো মূনিৰ্ব্ৰহ্ম মতঃ ন ভিন্নম্।

৫. যশা নন্তঃ স্তম্ভানাঃ সমুদ্ৰেহস্তং গচ্ছান্তি নাশক্ৰপে বিহায়।

তথা বিদ্যাৱাক্ষপাধিবৃত্তঃ পৰাৎ পৰং পুৰুষমুপৈতি বিদ্যাম্।

(মুঃ উঃ ৩।২।৮)

বহুধাপ্যাগমৈজিহাঃ পন্থানঃ সিদ্ধিহেতবঃ ।

অথোহ নিপতন্তোহা জাহ্নৱীয়া ইৱাৰ্ণৱে ॥^১

গজাব প্ৰৱাহসমূহ পন্থিত্ৰতাব কাৰক হৈ নানা দিশৰ মাজেদি প্ৰৱাহিত হৈ শেষত গৈ বিদৰে সাগৰত লীন হয়, সেইদৰে নানা শাস্ত্ৰত নানাতাৰে মুক্তি সাধনৰ পথসমূহ প্ৰদৰ্শিত হ'লেও শেষত সকলো ভোমাতোই সম্মিলিত হয় ।

কবিয়ে ইয়াত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে যে মানৱ জীৱনৰ চৰম লক্ষ্য মুক্তি-সাধনৰ উপায় নানা প্ৰকাৰৰ । মুক্তি লাভৰ কাৰণে কিছুমানে কৰ্ম, আন কিছুমানে জ্ঞান, আকৌ আন কিছুমানে ভক্তিৰ পথ অনুসৰণ কৰে । ভগৱদ্গীতাত এয়া কৰ্ম-মাৰ্গ, জ্ঞান-মাৰ্গ আৰু ভক্তি-মাৰ্গ হিছাপে অভিহিত হৈছে । উপনিষদত জ্ঞান-সংহাস-কৰ্ম-আৰু ভক্তি-মাৰ্গৰ পথ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে । তাৰ উপৰিও সাংখ্য, যোগ, জ্ঞায়, বৈশেষিক, পূৰ্ব আৰু উত্তৰ মীমাংসা দৰ্শনৰ আচাৰ্য-সকলে দাৰ্শনিক পদ্ধতিৰে মুক্তি লাভৰ কাৰণে বিভিন্ন পথৰ সন্ধান দিছে । পথ ভিন্ন হলেও সেই আটাইবোৰৰে কিন্তু লক্ষ্য এক ।

কালিদাসে মুক্তি-সাধনৰ বিভিন্ন পথৰ উল্লেখ কৰিছে যদিও তেওঁৰ নিজস্ব অভিপ্ৰেত পথ পুত-সলিলা গজাব দৰে ত্ৰিপথসা । সেই ত্ৰিপথ হৈছে,—যোগ, নিকাম কৰ্ম আৰু ভক্তিৰ পথ । ভগৱদ্গীতা'ৰ বচন অনুসৰণ কৰি কবিয়ে কৈছে :

অব্যাহতচিত্তানাং সংসম্পিতকৰ্মণাম্ ।

গতিংগ ৱীতবাগাণামভূয়ঃসানিবৃত্তয়ে ॥^২

বিসকল যোনিৰে বিৰয়ৰ প্ৰতি কামনা শূন্য হৈ তেওঁলোকৰ চিত্ত ভোমাতোই হিৰ কৰি বাথে আৰু সকলো কৰ্ম ভোমাতোই সমৰ্পণ কৰে, তেওঁলোকৰ জন্ম আৰু পুনৰ্জন্মবপৰা অব্যাহতি বা মুক্তি লাভৰ ভূমিৰেই একমাত্ৰ অৱলম্বন ।

ইয়াত কবিয়ে মুক্তিৰ তিনিটা মূল সূত্ৰ (postulate) উত্থাপন কৰিছে :

১. ভগৱানৰ চিন্তাত চিন্তা নিমগ্ন কৰা, অৰ্থাৎ যোগ-সাধন বা সমাধি।

২. ভগৱানৰ ওচৰত সকলো কৰ্ম সমৰ্পণ কৰা, অৰ্থাৎ নিষ্কাম কৰ্ম।

৩. বিষয়ৰ প্ৰতি অনুৰাগ শূন্য হোৱা, অৰ্থাৎ বৈবাগ্য বা সংজ্ঞাস।

ভগৱানৰ চিন্তাত চিত্ত নিমগ্ন কৰা বা যোগ-সাধনেই মুক্তিৰ অন্ততম কাৰণ। ব্ৰহ্মৰ চিন্তাত মন নিমগ্ন কৰাৰ প্ৰণালী সম্বন্ধে ‘কঠোপনিষদ’ত কৈছে :

‘বিবেকৌ পুৰুষে বাক্-ইন্দ্ৰিয়েবে সৈতে সকলো ইন্দ্ৰিয়কে মনত অৰ্পণ কৰিব, মনক প্ৰকাশ-স্বভাৱ বুদ্ধিত অৰ্পণ কৰিব, সেই বুদ্ধিক মহন্তত্বত অৰ্পণ কৰিব, সেই মহান আত্মাক শাস্ত্ৰ, নিৰ্বিকাৰ, নিষ্ক্ৰিয় পৰম আত্মাত অৰ্পণ কৰিব।’^১

ইয়াত স্থূলবৰণা সূক্ষ্ম বস্তুৰ জ্ঞান আহৰণ আৰু নিম্ন বুদ্ধিক উচ্চ স্তৰলৈ উন্নীত কৰাৰ প্ৰণালীৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ইন্দ্ৰিয়সমূহ সদায় বহিৰ্মুখী। বহিৰ্জগতৰ বিষয়সমূহৰ প্ৰতি এইবোৰৰ আকৰ্ষণ অধিক আৰু ইহঁত সদায় বিচৰণলীল হৈ থাকে। গতিকে সিহঁতৰ গতিবোধ কৰি মনৰ অধীনলৈ অনাৰ প্ৰথম প্ৰয়োজন। কিন্তু মন স্বভাৱতে চঞ্চল, ই সদায় সঙ্কল্প, বিকল্প, সংশয় আৰু কামনাৰ দ্বাৰা বিক্ষুব্ধ। সেই চঞ্চল মনক প্ৰকাশ-স্বভাৱ বুদ্ধি-ৰূপ আত্মাত সংবন্থিত কৰিব লাগে। বুদ্ধি সবিশেষ প্ৰধান, প্ৰকাশ কৰাই ইয়াৰ স্বভাৱ। বুদ্ধি ইন্দ্ৰিয়সমূহত ব্যাপি থাকে, ই সিহঁতৰ ওপৰত আধিপত্য কৰে, বিষয় ভোগৰ প্ৰতি চালনা কৰে, সেই কাৰণে বুদ্ধিক ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ আত্মা বোলে। সেই বুদ্ধিয়ে সত্যৰ উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে ;

১. যচ্চেদ বাক্ মনসী প্ৰাজ্ঞন্ত যচ্চেজ্জ্ঞান আত্মনি।

জ্ঞানযাত্মনি যততি নিযচ্চেৎ তদযচ্চেচ্ছান্ত আত্মনি ॥ (ক: উ: ১।৩।১৩)

পণ্ডিকে বুদ্ধিক বিজ্ঞানময় মহান আত্মাত জীন কবিৰ লাগে। শেষত সেই মহান আত্মাৰো উৰ্দ্ধলৈ গৈ পৰম শান্ত, নিৰ্বিকাৰ, সজ্জানানন্দ সকলোৰে সাক্ষী-স্বৰূপ পৰমাত্মাত সেই মহত্ত্বক জীন কবিৰ লাগে। এই দৰে স্থলবপৰা পুন্ম আৰু নিম্ন স্থলবপৰা ক্ৰমশঃ উৰ্দ্ধলৈ গৈ পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তি ঘটিলে জীৱৰ মুক্তি হয়। গীতাত ভগৱান ক্ৰীষ্ণকই কৈছে :

‘তুমি (অৰ্জুন) মন আৰু বুদ্ধি মোত স্থিৰ কৰাঁ, তেনে কৰিলে যুদ্ধাৰ পিছত মোত (শুদ্ধ ব্ৰহ্মত) অভেদভাৱে স্থিতি কৰিবা, ইয়াত সন্দেহ নাই।’^১

এইদৰে ভগৱানৰ চিন্তাত নিমগ্ন হ’ব পাৰিলে পৰম-পদ লাভ কৰিব পাৰি। এই উপায়ৰ নামেই যোগ-সাধন। এই সাধনৰ দ্বাৰা পৰম পদ-লাভ হ’লে জীৱই জন্ম আৰু পুনৰ্জন্মৰ কৰলবপৰা অৰূপাৱৰ্তি পায় আৰু ই নিবৰ্দ্ধিত শাস্তিৰ অধিকাৰী হয়। সেই জীৱ সংসাৰ ভোগৰ কাৰণে পুনৰ উভতি নাহে : ‘ন চ পুনৰাৱৰ্ততে ন চ পুনৰাৱৰ্ততে।’^২ মুক্তি নোহোৱালৈকে জীৱই এই সংসাৰত পুনঃ পুনঃ জন্ম গ্ৰহণ কৰে।

খিতীয়তে, কবিয়ে কয়, সকলো কৰ্মকে ভগৱানৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰিব লাগে। ‘স্বংসমৰ্পিতকৰ্মগাম্’ অৰ্থাৎ নিকামভাৱে কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত হ’ব লাগে। মাত্ৰহে সংসাৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰিলে কৰ্ম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে। কলৰ আশাত কৰ্মত লিপ্ত হোৱা মাত্ৰহৰ স্বভাৱ; কাৰণ মাত্ৰহ কামনাৰ অধীন। কামনা পৰিপূৰণ কৰা কামক সকাম কৰ্ম বোলে। সকাম কৰ্মই মাত্ৰহক সংসাৰৰ ভোগ-বিলাসত আৱদ্ধ কৰি ৰাখে। তাৰ বিপৰীতে কামনা-বহিত কৰ্মকে নিকাম কৰ্ম বোলে। নিকাম কৰ্মই মাত্ৰহক সংসাৰ বন্ধনত আৱদ্ধ কৰিব নোৱাৰে। কলৰ

১. যযোৰ মন আধুৰ ময়ি বুদ্ধি নিৰেশয়।

নিৰসিঞ্চলি যযোৰ অন্ত উৰ্দ্ধং ন লংঘয়ঃ। (গীতা ১২।৮)

২. ছান্দোগ্যোপনিষৎ—৮।১৫।১

আকাঙ্ক্ষা নাৰাখি সকলো কামকে ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে সমাধা কৰিব পাৰিলে নিকামী হ'ব পাৰি। নিকামীয়ে নিঃশ্বেদন বা নিবৰজিৱ কল্যাণ বা মুক্তিৰ সন্ধান পায়। গীতাত কৈছে :

‘হে পাণ্ডৱ, যি মানুহে মোৰেই (ভগৱানৰ) কৰ্মৰ অনুষ্ঠান কৰে, মোৰ প্ৰতি যাৰ ঐকান্তিক নিষ্ঠা, যি মোৰেই ভক্ত আৰু আত্মীয়-স্বজনৰ প্ৰতি আসক্তি-বহিত আৰু সকলো প্ৰাণীৰ প্ৰতি বৈব-ভাবহীন, হয় সেই মানুহেই মোক অভেদ-ৰূপে লাভ কৰে।’^১

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে যি মানুহে ভগৱানৰ প্ৰীতি সাধনৰ কাৰণে নিকামভাৱে কৰ্মৰ অনুষ্ঠান কৰে তেৱেই পৰম শাস্তিৰ অধিকাৰী হয়।

ভগৱানৰ চিন্তাত নিমগ্ন হোৱা আৰু নিকাম কৰ্মত ব্ৰতী হোৱাৰ উপৰিও আন এটা আৱশ্যকীয় বস্তু হ’ল জাগতিক বিষয়-বস্তুৰ প্ৰতি বৈবাগী হোৱা। বৈবাগ্যই মুক্তিকামীৰ প্ৰথম গুণ। বিষয় ভোগৰ বাসনাৰপৰা মুক্ত নোহোৱালৈকে মানুহৰ মুক্তিৰ আশা নিফল। বাসনাৰ বিজ্ঞাপ্তিয়েই মুক্তি। বিষয়ৰ প্ৰতি বিতৃষ্ণা জন্মিলে বৈবাগ্য উপস্থিত হয়। সেই বিষয়ৰ প্ৰতি অনুবাগহীন মানুহেই নিকাম কৰ্ম আৰু ভগৱানৰ চিন্তাত আত্ম নিয়োগ কৰি পৰমাত্মাক দৰ্শন কৰে। পৰমাত্মাৰ দৰ্শনেই পৰমপুৰুষাৰ্থ বা নিঃশ্বেদন প্ৰাপ্তি। ‘কঠোপনিষদ’ৰ শ্বৰিয়ে কয়, ‘মানুহৰ হৃদয়ত আশ্লিষ্ট হৈ থকা কামনাবোৰ যেতিয়া বিলীৰ্ণ হয় তেতিয়া মৰণশীল মানুহেই অমৰ হয় আৰু এই দেহতেই ব্ৰহ্মক সন্ভোগ কৰে’।^২ ‘শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ’ত কৈছে, ‘ভেষ্ঠক (পৰব্ৰহ্মক) জানিলেই মানুহে যুক্ত্য অতিক্ৰম কৰিব পাৰে, কাৰণ পৰমার্থ লাভৰ কাৰণে আন কোনো উপায় নাই।’^৩

১. অংকংকুৰ্যংপৰমো যতকঃ সঙ্গৰজিতঃ।

নিৰ্বেৰঃ সৰ্বভূতেষু যঃ ন মাষেতি পাণ্ডৱ ॥ (গীতা—১১।৫৫)

২. যদা সৰ্বে প্ৰমূঢ়ান্তে কাশা বেহন্ত হৃদি শ্ৰিতাঃ।

অথ যত্ৰোহমৃতো ভৱত্যত্র ব্ৰহ্ম লক্ষ্মনুতে ॥ (কঃ উঃ ২।৩।১৪)

৩. তমেব বিদিত্বাতি মৃত্যুযেতি নান্তঃ পদ্বা বিজ্ঞতেহয়নায়। (কঃ উঃ ৩।৮)

গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে, 'বিষয়ৰ প্ৰতি আসক্তি, ভয়, আৰু ক্ৰোধহীন, মোতেই একাগ্ৰচিত্ত আৰু মোৰেই শৰণাগত বহু লোকে জ্ঞান ৰূপ তপস্কাৰ দ্বাৰা পৱিত্ৰ হৈ মোৰ অৰূপ অৰ্থাৎ মোক লাভ কৰে'।^১

যোগ-সাধনক মুক্তিৰ অন্ততম উপায় বুলি কবিয়ে বহু ঠাইত উল্লেখ কৰিছে। যোগ সম্বন্ধীয় বৰ্ণনাত কবি গীতাৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত। 'কুমাৰসম্ভৱ'ত সমাধিস্থ মহাদেৱৰ বৰ্ণনালৈ লক্ষ্য কৰিলে সেই কথা স্পষ্ট হৈ উঠে। মহাদেৱন সমাধি-বৰ্ণনাত পোৱা যায় :

মনো নৱদ্বাৰা^২ নিষিক্ৰয়ন্তি হৃদি^৩ দ্ব্যবস্থাপ্য সমাধিস্থম্।

যমকৰং ক্ষেত্ৰস্থিদো ব্ৰহ্মস্থমাখ্যানমাত্মত্বলোকয়ন্তম্ ॥^৪

ন প্ৰকাৰৰ ইন্দ্ৰিয়-ৰূপ দ্বাৰেৰে বিচৰণীল মনৰ গতি বোধ কৰি, প্ৰণিধানৰ দ্বাৰা মনটো বশীভূত কৰি আৰু হৃদয়ত স্থাপন কৰি ক্ষেত্ৰজ্ঞ (শৰীৰ জ্ঞান-সম্পন্ন) পুৰুষসকলে যাক অক্ষৰ (অবিদ্যমান) বুলি জানে, সেই আত্মাক তেওঁ (মহাদেৱে) নিজৰ আত্মাতেই দৰ্শন কৰিলে।

১. স্বীতবাগভয়ক্ৰোধা ভয়ৱা মাযুপাপ্ৰিতাঃ।

বহৱো জ্ঞানভগলা পূতা মন্ত্ৰাৱমাগতাঃ ॥ (গীতা ৪।১০)

২. নৱদ্বাৰা—মাত্ৰহৰ শৰীৰত থকা ন প্ৰকাৰৰ দ্বাৰ হৈছে :

নয়নশ্ৰৱণে ঘে ঘে নাগিকে ব্ৰহ্মনং তথা।

পায়ুপুৰ্ণো চ ধেহেহশ্চিৱৱদ্বাৰাণি দেহিনাম্ ॥

কাণ (২) চকু (২) নাক (২) মূখ (১) পায়ু (১) উপস্থ (১)।

এই দ্বাৰসমূহেৰে মনৰ বহিৰ্জগতৰ বিষয় সমূহেৰে সৈতে সংযোগ ঘটে। বহিৰ্জগী মনক অন্তৰ্জগী কৰাৰ প্ৰয়োজন। সংকল্প-বিকল্পাত্মক মনক স্থিৰ কৰি বত্থাৰ স্থল হৃদয়। যি ঠাইবপৰা মন বিষয়সমূহলৈ গতি কৰে আৰু যি ঠাইত জীন হয় তাক হৃদয় বোলে।

৩. যতো নিৰ্বাতি বিষয়ান্ যশ্চিন্দ্ৰৈৰ প্ৰলীৱতে।

হৃদয়ং তৎ বিজানীয়াৎ মনসঃ স্থিতিকাৰণম্ ॥

৪. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৫০

ইয়াত কবিয়ে ভগৱদ্-গীতাত উল্লিখিত ‘ক্ষেত্ৰবিদ্’ আৰু ‘অক্ষৰ’ৰ বিষয়ে স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিছে। ক্ষেত্ৰবিদ্ সম্বন্ধে গীতাত কৈছে, ‘এই শৰীৰ ক্ষেত্ৰ নামে অভিহিত। ক্ষেত্ৰক যি জনে জানে তেওঁক জ্ঞানীসকলে ‘ক্ষেত্ৰজ্ঞ’ বুলি কয়।’^১ ক্ষেত্ৰবিদ্ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞ সমাৰ্থক। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই গীতাত পুনঃ ক্ষেত্ৰবোৰ বিৱৰণ দিছে—পৃথিৱী, জল, অগ্নি, বায়ু আৰু আকাশ এই পঞ্চ মহাত্মত, অহঙ্কাৰ, বুদ্ধি, অহংকৃত, একাদশ ইন্দ্ৰিয় আৰু শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস আৰু গন্ধ এই পাঁচ প্ৰকাৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়; ইচ্ছা, ঘেৰ, স্মৃৎ, তৃপ্ত, সংঘাত (শৰীৰ), চেতনা আৰু ধৃতি—এইবিলাক পদাৰ্থ আৰু যাবতীয় নিকাৰযুক্ত বস্তুসমূহকে, সংক্ষেপে ক্ষেত্ৰ বুলি কোৱা হয়।^২

অক্ষৰৰ দ্বাৰা পবিত্ৰতা বা কৃষ্ণ ব্ৰহ্মকে বুজায়। অক্ষৰ সম্বন্ধে গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে: ‘অক্ষৰং ব্ৰহ্ম পৰমম্’।^৩ পুনঃ গীতাতে কৈছে: ‘ক্ষৰ আৰু অক্ষৰ এই দুই পুৰুষেই সংসাৰত প্ৰসিদ্ধ। এটা পৰিবৰ্ত্তনশীল (ক্ষৰ) আৰু আনটো অপৰিবৰ্ত্তনশীল (অক্ষৰ); কাৰ্য-ৰূপে যিয়েই হৈছে (ভূত) তাক ক্ষৰ আৰু কাৰণ-ৰূপে যি মূলত অৱস্থিত তাক অক্ষৰ বোলা হয়।’^৪ ‘বৃহদাৰণ্য-কোপনিষদ’ত কৈছে, ‘হে গাৰ্গি, এই অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰ শাসনবশতঃ চন্দ্ৰ-সূৰ্যই বিশেষ-ৰূপে ধৃত হৈ অৱস্থান কৰিছে।’^৫

১. ইদং শৰীৰং কোন্তেয় ক্ষেত্ৰমিত্যভিধীয়তে।

এতদ্-বো বৈত্তি তং প্ৰাহঃ ক্ষেত্ৰজ্ঞ ইতি তদ্বিদঃ। (গীতা ১:১১)

২. মহাত্মতাত্মহঙ্কাৰো বুদ্ধিব্যাক্তমেব চ।

ইন্দ্ৰিয়ানি দশৈকঞ্চ পঞ্চ চেন্দ্ৰিয়গোচৰাঃ ॥

ইচ্ছা ঘেৰঃ স্মৃৎ তৃপ্তং সংঘাতশ্চেতনা ধৃতিঃ।

এতং ক্ষেত্ৰং সমাসেন সৰ্বিকাৰমুদাহৃতম্ ॥ (গীতা ১৩:৫-৬)

৩. গীতা—৮।৩

৪. দ্বাৰিষৌ পুৰুষৌ যৌকে ক্ষৰাক্ষৰ এৱ চ।

ক্ষৰঃ পৰ্যাপি ভূতানি কৃটস্থোহক্ষৰ উচ্যতে ॥ (গীতা ১৫:১৬)

৫. এতত্ত্বং বা অক্ষবন্ত প্ৰশাসনে গাৰ্গি সূৰ্য্যচন্দ্ৰবৰ্ণৌ বিশ্বতো ভিত্ততঃ।

(বৃ: উ: ৩।৮।৯)

নিজৰ আত্মাতেই পৰমাত্মাৰ দৰ্শন সম্বন্ধে গীতাত পোৱা যায়, 'যি অৱস্থাত যোগাত্মকতাৰ দ্বাৰা চিত্ত নিকঙ্ক হৈ স্থিৰ, শাস্ত হ'য় আৰু যি অৱস্থাত ই নিজেই আত্মাৰ দৰ্শন কৰি আত্মাতেই তৃপ্তি লাভ কৰে' (তেনেকুৱা যোগৰ অনুষ্ঠান কৰ্তব্য)। গীতাত পৰমাত্মাৰ পৰিচয় দিছে, 'পূৰ্বোক্ত কৰ আৰু অক্ষৰ এই দুই প্ৰকাৰ পুৰুষতকৈও ভিন্ন আৰু আন এজন উত্তম পুৰুষ আছে, তেওঁকেই পৰমাত্মা বুলি নিৰ্দেশ কৰা হয়।'২ 'সেই আত্মা জ্যোতিসমূহৰো জ্যোতি, তেওঁ তমো গুণৰ অতীত।'৩ সেই পৰমাত্মা নিজৰ হৃদয়-কুহৰত অৱস্থিত, তেওঁৰেই অন্বেষণ কৰা কৰ্তব্য। 'ছান্দোগ্যোপনিষদ'ত আছে 'এই ব্ৰহ্মপুৰুষ (শৰীৰৰ) মাজত যি ক্ষুদ্ৰ হৃদয়-পদ্ম-ৰূপ গৃহ আছে, তাৰ মাজত যি ক্ষুদ্ৰ আকাশ অৰ্থাৎ আকাশৰ দৰে সূক্ষ্ম আৰু সৰ্বব্যাপী ব্ৰহ্ম আছে তেওঁৰেই অন্বেষণ কৰিব লাগিব। তেওঁকেই বিশেষ-ৰূপে জানিবলৈ ইচ্ছা কৰিব লাগিব।'৪ তেওঁক ধ্যান কৰিলেই পৰমাত্মাৰ দৰ্শন লাভ হয়। কবিয়ে সেই কথা ধ্যানমগ্ন শিৱৰ মাধ্যমেৰে স্পষ্ট কৰিছে :

যোগাৎ স চাস্ত : পৰমাত্মসংজ্ঞং দৃষ্ট্বা পৰং জ্যোতিকপাৰবাম ।*

১. যত্ৰোপৰমতে চিত্তং নিকঙ্কং যোগসেৱয়া ।

যত্ৰ চৈৱাত্মনাত্মানং পশ্চদাত্মনি তুচ্ছতি । (গীতা ৬।২০)

২. উত্তমঃ পুৰুষত্বঃ পৰমাত্মৈত্যাৱতম্ । (গীতা ১৫।১৭)

৩. জ্যোতিৰামপি তজ্জ্যোতিস্তমসঃ পৰমুচ্যতে । (গীতা ১৩।১৭)

৪. অথ যদিহমস্মিন্ ব্ৰহ্মপুৰে মহবৎ পুণ্ডৰীকং রেখা মহাবোহম্মিন্নব্ৰহ্মাকাশ-
স্তস্মিন্ বদন্তস্তদেষ্টৱাং তদাৰ বিজিজ্ঞাসিতব্যমিতি । (ছাঃ উঃ ৮।১।১)

৫. যোগাৎ—অৰ্থাৎ ধ্যানৰপৰা বিৰত হ'ল। 'যোগসূত্ৰ'ত ধ্যানৰ লক্ষণ দিছে 'তত্ত্ব প্ৰত্যৱৈকতানতা ধ্যানম্' (যোগসূত্ৰ ২।৩)। আন সকলো বিকল্প পৰিহাৰ কৰি বেতিয়া কোনো এটা বিষয়ৰ প্ৰতি একাগ্ৰচিত্তেৰে নিবৰজ্জিন্ন-
ভাৱে চিন্তা কৰা হয় তাক ধ্যান বোলে অৰ্থাৎ ধাৰণাৰ বিষয়ত চিত্ত নিৰ্ভিত
কৰিলে, সেই বিষয়ে চিত্ত বৃত্তি প্ৰবাহিত হয়, তেতিয়া চিন্তাত বি. ধৰণৰ
প্ৰত্যয় দ্বাৰা ওপৰে তাকেই ধ্যান বোলে ।

৬. কুমাৰলম্বৰ—৩:৫৮

সেই সময়ত মহাদেৱে অজ্ঞানদয়ত পৰমাত্ম নামক জ্যেষ্ঠ জ্যোতিৰ্দ্ৰশ্য
কৰি ধ্যানবপৰা বিৰত হ'ল।

মহাদেৱৰ ধ্যানৰ বিশেষ অৱস্থাৰ বিষয়ে কবিয়ে কৈছে :

কিংচিংপ্ৰকাশস্তিমিতোগ্ৰতাবৈজ্ঞানিকিয়ায়াং দ্বিৰতপ্ৰমলৈঃ ।

নৈত্ৰৈবদ্বিস্পন্দিতপদ্মমালৈৰ্লক্ষীকৃতজ্ঞানমধোমুখৈঃ ॥^১

তেওঁৰ চকুৰ মণি কিঞ্চিৎ প্ৰকাশিত, নিশ্চল আৰু উন্নত ভাৱাপন্ন,
জ্ঞ-বিক্ষেপৰ লেশমাত্ৰ নাই, চকুৰ পতা একেবাৰে স্পন্দনহীন হৈছে,
চকুৰ বন্ধি তললৈ পৰিছে। সেই অৱস্থাত তেওঁ (মহাদেৱে) একমাত্ৰ
নাকৰ আগভাগত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি অৱস্থান কৰিছে।

ভগৱদঙ্গীতাৰ ধ্যান-মোগত কৈছে, 'শব্দৰ, শিৰ আৰু ঐশ্বৰ্য্য
সৰল আৰু অচলভাৱে বাধি দিব হৈ আন কোনো মিনে দৃষ্টিপাত
নকৰি নিজৰ নাকৰ আগভাগত দৃষ্টি নিবদ্ধ কৰিব লাগে।'^২

কবিয়ে আকৌ কৈছে :

অবৃষ্টিসংবৃত্তমিত্ৰানুৱাহমপান্নিত্ৰাখাৰমমুত্তৰজম্ ।

অজ্ঞানচৰণাং মকতাং নিবোধান্নিত্ৰাতনিকম্পমিত্ৰ প্ৰদীপম্ ॥^৩

তেতিয়া দেহস্থ প্ৰাণাদি বায়ুসমূহৰ নিবোধ কৰা হৈছে তেওঁ
(মহাদেৱ) যেন জলৰ আলোড়ন নোহোৱা মেঘৰ দৰে হৈছে, অথবা
যেন ভৰজহীন সমুদ্ৰৰ দৰে শোভা পাইছে নাইবা বায়ুহীন স্থানত
স্থাপিত নিকম্প প্ৰদীপৰ দৰে বিৰাজ কৰিছে।

সেই পৰমেশ্বৰে অজ্ঞানৰ পক্ষ^৪ বায়ুক সম্পূৰ্ণভাৱে জালিত কৰিছে।

১. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৪৭

২. নৰং কামশিবোজ্জীৱং ধাৱয়ন্নচলং স্থিৰঃ ।

সংপ্ৰেক্ষ্য নালিকাঞ্চেৎ স্বং বিশ্ৰুতানৱলোকয়ন্ ॥ (শ্ৰীভা. ৬।১০)

৩. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৪৮

৪. প্ৰাণ, অপান, নৰান, উদান আৰু ব্যান এই পঞ্চ বায়ু বায়ুৰ শৰীৰত
অৱস্থিত। স্বয়ং প্ৰাণ, শুক্ৰদেহত অপান, বাত্ৰিদেহত নৰান, কৰ্ণত
উদান আৰু শৰীৰত ব্যান বায়ু থাকে।

'জ্বি প্ৰাণো শুক্ৰদেহানঃ নৰানো বাত্ৰিদেহতঃ ।

উদানঃ কৰ্ণদেহো ব্যানঃ শৰীৰীকঃ ॥'

গতিকৈ, তেওঁক জলবৰ্ষণৰ চিন নোহোৱা মেঘৰ দৰে অৰ্থাৎ শান্ত আৰু স্থিৰ দেখা গৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰাণ-বায়ুৰ নিৰোধ বুজাইছে। তেওঁক ভৰজহীন জলৰ পাত্ৰৰ দৰে দেখা গৈছে। তাৰ দ্বাৰা অপান-বায়ুৰ নিৰোধ নিৰ্দেশ কৰিছে। আকৌ, তেওঁ বতাহ নোহোৱা ঠাইৰ নিকম্প প্ৰদীপৰ দৰে শোভিত হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা সমান, উদান আৰু ব্যান বায়ুৰ নিৰোধ বুজাইছে। এই প্ৰসঙ্গত গীতাৰ বচন উল্লেখযোগ্য, ‘অশ্ৰাদ্ধ যোগীসকলে অপান-বায়ুত প্ৰাণ-বায়ুৰ আচ্ছতি (পূৰক প্ৰাণায়াম) প্ৰদান কৰে, আন কোনো কোনোৱে প্ৰাণ-বায়ুত অপান-বায়ুৰ হোম (বেচক প্ৰাণায়াম) কৰে, আকৌ আন কিছুমান প্ৰাণায়ামপৰায়ণে প্ৰাণ আৰু অপান বায়ুৰ গতি বোধ কৰি কুম্ভক নামৰ প্ৰাণায়াম কৰে।

‘আন যোগীসকলে আহাৰৰ নিয়ম অৱলম্বন কৰি পৰিমিতাহাৰী হৈ প্ৰাণ-বায়ুত প্ৰাণৰ হবন কৰে। এওঁলোক আটাইয়ে যন্ত্ৰবিদ্ আৰু যন্ত্ৰৰ দ্বাৰা পাপসমূহৰ বিনাশ সাধন কৰে অৰ্থাৎ পাপ-মুক্ত হয়।’ গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই আকৌ কৈছে, ‘বায়ুৰ চলাচল নোহোৱা ঠাইত প্ৰদীপ যিদৰে নিশ্চল হৈ থাকে, সংযতচিত্ত যোগাভ্যাসকাৰী যোগীৰ চিন্তাৰ ক্ষেত্ৰত এই উপমাৰূপেই দিয়া হৈ থাকে।’^১ যোগীসকলে নিজৰ হৃদয়-কুহৰত পৰমাত্মাক দৰ্শন কৰে। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সংযোগেই প্ৰকৃত যোগ। এই যোগৰ পিছত জীৱাত্মাৰ পৰমাত্মাৰপৰা বিয়োগ নঘটে। কাৰণ যোগীয়ে সকলো ঠাইতে সকলো পদাৰ্থতে পৰমাত্মাক দৰ্শন কৰে। গতিকে

১. অপানে কুহৰতি প্ৰাণং প্ৰাণেহপানং তথাগবে।

প্ৰাণাপানগতী কঙ্কা প্ৰাণায়ামপৰায়ণাঃ ॥

অপবে নিৰতাহাৰাঃ প্ৰাণান্ প্ৰাণেযু কুহৰতি।

সৰেহপ্যেতে যন্ত্ৰবিৰো যন্ত্ৰকপিডকম্বাধাঃ ॥ (গীতা ৪।২৯-৩০)

২. যথা দীপো নিৰাতস্থো নেজতে দোপমা নৃত্য।

যোগিনো যতচিত্তস্ত যুক্ততো যোগমাশ্রয়ঃ ॥ (গীতা ৬।১২)

তেওঁৰ কাৰণে পৰমাত্মা হেৰাই নাহাৰ, নাইবা পৰমাত্মাবপৰা তেওঁ
নিজেও নেহেৰায়। কালিদাস ৰে ঔপনিষদিক অদ্বৈতবাদী আছিল,
তাক তেওঁৰ ‘বিক্ৰমোৰশীৰ’ নাটকৰ নান্দী শ্লোকৰপৰা স্পষ্টভাৱে
বুজা যায়। অদ্বৈত দৃষ্টিভঙ্গীৰে কবিয়ে শিৱৰ বৰ্ণনা দিছে :

য়েদান্তেষু যমাহবেকপুৰুষং ব্যাপ্য স্থিতং বোদসী

যশ্মিনীশ্বৰ ইত্যনন্তদ্বিময়ঃ শব্দে। যথার্থীকৰঃ ।

অন্তৰ্য্যম্ মুমুকুৰ্ভিনিয়মিতপ্ৰাণাদিভির্হৃগ্যাতে

স স্থাণুঃ স্থিৰভক্তিযোগশূলভো নিঃশ্ৰেয়সায়াক্ত হঃ ॥^১

‘স্থিৰভক্তি আৰু ধ্যানৰ দ্বাৰা সহজে লাভ কৰিব পৰা চিৰ নিশ্চল
(নিত্য) শিৱই তোমালোকক মুক্তি বা মজল বিতৰণ কৰক। আকাশ
আৰু পৃথিৱী ব্যাপি অৱস্থান কৰা তেওঁক তত্ত্বজ্ঞানীসকলে উপনিষদৰ
(বেদান্তৰ) এক অদ্বিতীয় পুৰুষ বুলি কয় আৰু আন একোকে
নুবুজোৱা ঈশ্বৰ শব্দ যে তেওঁত প্ৰয়োগ কৰা হয়, সেয়া যথার্থ-
বাচক। মুক্তিকামীসকলে প্ৰাণাদি বাহ্যসমূহক সংযমিত কৰি তেওঁকেই
তেওঁলোকৰ হৃদয়-কুহৰত অধিবেশন কৰে।

কবির মতে শিৱ উপনিষদোক্ত এক পুৰুষ, ঈশ্বৰ, হৃদয়স্থিত আৰু
নিঃশ্ৰেয়স বা মুক্তিৰ নিদান-স্বৰূপ, অৰ্থাৎ শিৱ আৰু উপনিষদৰ ব্ৰহ্ম
এক, অভিন্ন। সেয়েহে কবিয়ে শিৱৰ স্বৰূপ বুজাবলৈ বিবোধ ধৰ্মৰ
উল্লেখ কৰিছে সেই আটাইবোৰেই উপনিষদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত
আৰু গীতাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত। কবিয়ে শিৱক প্ৰথমে স্থাণু অৰ্থাৎ
যাৰ কোনো গতি বা পৰিবৰ্তন নাই, অৰ্থাৎ যি নিত্য, কূটস্থনিত্য বা
অবিচল বা নিশ্চলভাৱে অৱস্থান কৰে তেওঁৰেই শিৱ। এই শিৱ আৰু
ব্ৰহ্ম অভিন্ন। ‘ঐতানন্তবোপনিষদ’ত সেই ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে কৈছে, ‘বৃক্ষ
ইব স্তব্ধো দিৱি ভিষ্ঠত্যোকঃ’^২; সেই অদ্বিতীয় পৰমাত্মা পছৰ দৰে
নিশ্চলভাৱে নিজৰ প্ৰকাশাত্মক মহিমাৰে প্ৰকাশিত। উপনিষদ

১. বিক্ৰমোৰশীৰ—১ম অঙ্ক শ্লোক—১

২. ঐতানন্তবোপনিষদ ৩।২

বা বেদান্তত সেই এক পুৰুষেই অদ্বিতীয় ব্ৰহ্মৰূপে পৰিচিত। ব্ৰহ্ম স্বৰ্গ-মৰ্ত্য ব্যাপি আছে। ব্ৰহ্ম সৰ্বব্যাপী বা অপৰিচ্ছিন্ন অৰ্থাৎ সকলো সীমা আৰু ব্যৱধানৰ অতীত। জীৱাত্মাৰূপে প্ৰতি শৰীৰত অৱস্থান কৰা হেতু তেওঁক পুৰুষ (পুৰি-দেহে শোভে-ইতি-পুৰুষঃ) বোলা হয়। পুৰুষ বা ব্ৰহ্মৰ সৰ্বব্যাপকত্ব সন্মুখে ‘খেতাস্তত্ত্বোপনিষদ’ত কৈছে : ‘তেনেদং পূৰ্ণং পুৰুষেণ সমম্ ।’^১ সেই পুৰুষৰ দ্বাৰা এই সমস্ত জগৎ পৰিব্যাপ্ত। পুৰুষেই এই বিশ্বক সৰ্বভোক্তাৰূপে পৰিব্যাপ্ত কৰিও সমস্ত জগৎ অভিক্ৰম কৰি দশাঙ্গুলি অৰ্থাৎ অনন্ত অসীমত অৱস্থান কৰে : ‘স ভূমিং দ্বিষতো বৃষাভ্যতিষ্ঠদশাঙ্গুলম্’ ।^২ সেই একেখন উপনিষদতে আকৌ কৈছে, ‘বিহেতু একমাত্ৰ কজ্জই বৰ্তমান অৰ্থাৎ সত্য বস্তু, সেই কাৰণে ব্ৰহ্মজ্ঞানীসকল দ্বিতীয় আন কোনো বস্তুৰ অপেক্ষাত নাথাকে। সেই কজ্জই এই সমস্ত লোককে নিজৰ শক্তিয়ে শাসন বা নিয়মিত বা পৰিচালিত কৰে ।’^৩ কজ্জকেই শিৱ বা ঈশ বোলা হয়। পৰমাত্মাৰূপে কজ্জই বিশ্বৰ শাসক। দ্বিতীয় বস্তুৰ দৰ্শনৰ অভিলಾষ নকৰি এক, অদ্বিতীয় কজ্জৰ দৰ্শন লাভ কৰিলে মুক্তি লাভ কৰা যায়। ‘কঠোপনিষদ’ৰ দ্বাৰিয়ে কয়, ‘পুৰুষাৱ পৰং কিঞ্চিৎ সা কাৰ্ঠা সা পৰা গতিঃ ।’^৪ পুৰুষ পৰমাত্মা সকলোৰে ঐশ্বৰ্য্য, তেৱেঁই পৰম গতি। শিৱেই ঈশ্বৰ। তেৱেঁই অৱলীলাক্ৰমে ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টি কৰে, পালন কৰে আৰু শেষত প্ৰত্যাহ্বন কৰে। তেওঁ সৰ্বব্যাপী, সৰ্বগত আৰু সকলোৰে হৃদয়ত অৱস্থিত। তেওঁ সৰ্বশক্তিমান। শিৱক^৫ ঈশ্বৰ আৰু সৰ্বশক্তিমান বুলি উপনিষদত বহুবাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে, বিশেষকৈ ‘খেতাস্তত্ত্বোপনিষদ’ত সেই

১. খেতাস্তত্ত্বোপনিষদ—৩।২

২. ঐ ৩।১৪

৩. একো হি কজ্জো ন দ্বিতীয়ায় তদুৰ্থ ইবাংলোকান্ ঈশত ঈশনীতিঃ।

(ধে: উ: ৩।২)

৪. কঠোপনিষদ—১।৩।১১

৫. এষঃ সৰ্বেশ্বৰঃ ; এষ ভূতাদিপতিঃ ; ঈশানঃ সৰ্বভূতানাম্ ইত্যাদি।

শিৱ সম্বন্ধে কৈছে, 'ব্ৰহ্মাদি লোকলোকসমূহৰো পৰম মহেশ্বৰ অৰ্থাৎ শাসনকৰ্তা, ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰো পৰম দেৱতা, প্ৰজাপতিবিলাকৰ অধিপতি, অক্ষৰতকৈও শ্ৰেষ্ঠ, এই বিশ্বৰ অধিপতি আৰু প্ৰাৰ্থনীয় সেই স্বপ্ৰকাশ জ্যোতিষ্ক ব: দেৱক আমি জানো।' মুমুক্শুকলে প্ৰাণ, অপানু, সমান, উদান আৰু ব্যান-এই পঞ্চবায়ুক নিয়মিত বা সংযমিত কৰি প্ৰাণায়াম-পৰায়ণ হৈ নিজৰ জন্ময়ত সেই মহেশ্বৰক অৱেষণ কৰে। প্ৰাণায়াম সম্বন্ধে গীতাৰ উক্তিৰ পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে।

শিৱ সংসাৰমোচক বা মুক্তিৰ হেতু। 'শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ'ত উল্লেখ কৰিছে, 'বিশ্বশ্ৰুষ্ঠা, মহান আত্মা-স্বৰূপ, আৰু নিবদ্ধৰ প্ৰাণীৰ জন্ময়ত গূঢ়ভাৱে অৱস্থিত এই দেৱক (পৰমাত্মাক) বিজানে, তেওঁ অমৃত হয় অৰ্থাৎ মৰণভয়ৰপৰা মুক্ত হয় (অৰ্থাৎ সংসাৰলৈ আকৌ-উভতি নাহে)।'^১

শিৱ-স্বৰূপ পৰব্ৰহ্মক ভক্তি আৰু যোগৰ দ্বাৰা অনায়াসে লাভ কৰিব পাৰি। 'কৈৱল্যোপনিষদ'ত কৈছে, 'ব্ৰহ্মা-ভক্তি যোগাদৱেহি'। ব্ৰহ্মা, ভক্তি আৰু যোগৰ দ্বাৰা সেই ব্ৰহ্মক জানিবা। যোগৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে 'কঠোপনিষদ'ত কৈছে, 'যি অৱস্থাত মনেৰে সৈতে পাঁচ ইন্দ্ৰিয় বিষয় পৰিত্যাগ কৰি অন্তৰ্মুখী হয় আৰু বুদ্ধি নিজ কাৰ্য্যৰপৰা বিৰত হয়, যোগীসকলে সেই অৱস্থাকে পৰম গতি (জ্ঞানৰ উৎকৃষ্ট সাধন) বুলি কয়। বাহ্যেজিয় আৰু অন্তৰিজিয়সমূহক অচলভাৱে দ্বিৰ কৰি বখা অৱস্থাকে যোগীসকলে যোগ শব্দৰ দ্বাৰা অভিহিত কৰে।'^২ গীতাত ভগৱান জীকৃষ্ণই কৈছে, '(যোগীয়ে) সেই আসনত বহি মন

১. ভৱীষ্যবাণাং পৰমং মহেশ্বৰং তং দেৱতানাং পৰমকং দেৱতম্।
পতিং পতীনাং পৰমং পৰমাত্মং ৰিৱাম দেৱং ভূৱনেশ্বৰীভ্যাম্ ॥ (শ্বে: উ: ৩।৭)
২. এষ দেৱো বিশ্বকৰ্মা মহাত্মা নদা জনানাং কৰয়ে নৱিৱিষ্ট:।
হুবা নবীবা মনসাভিকৃণ্ডো য এতদ্বিহবদুভাৱে ভৱন্তি ॥ (শ্বে: উ: ৪।১৭)
৩. যদা পঞ্চাৱভিষ্ঠন্তে জ্ঞানানি মনসা মহ।
বুদ্ধিষ্ঠ ন বিচেষ্টন্তে ভৱাহ: পৰমাং পতিম্ ॥
তাং যোগমিতি মন্তন্তে দ্বিৱাৱিদ্ভিয়ৱাবণাম্। (ক: উ: ২।৩.১০-১১)

আৰু ইন্দ্ৰিয়ক সংযত কৰি, মনক একাগ্ৰ কৰি, আত্মাৰ তুষ্টিৰ কাৰণে যোগ অভ্যাস কৰিব।”

মুখ্য পুৰুষে যোগ-সাধনাৰ দ্বাৰা সেই এক অদ্বিতীয় পুৰুষক নিজৰ হৃদয়ত একান্ত চিন্তে অন্বেষণ কৰে। আনভাৱে ক’বলৈ হ’লে, পৰিপক্ব সমাধি স্থিত প্ৰস্তুত লোকেই সেই পৰব্ৰহ্মৰ সাক্ষাৎ দৰ্শনৰ যোগ্য অধিকাৰী হয়। যোগ-সাধনাৰ দৰে স্থিৰ ভক্তিৰ দ্বাৰাও ব্ৰহ্মৰ সাক্ষাৎ উপলব্ধি বা মুক্তি লাভ হয়। শাণ্ডিল্যাচাৰ্যই ভক্তিৰ লক্ষণ দিছে : ‘পৰানুভক্তিৰীশ্বৰে’, ঈশ্বৰৰ প্ৰতি শ্ৰেষ্ঠ অনুৰাগকেই ভক্তি বোলে। সেই অনুৰাগেই মুক্তিৰ কাৰণ।

উপৰি-উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি যে গীতা আৰু উপনিষদৰ প্ৰভাৱেৰে কালিদাসৰ সাহিত্য প্ৰভাৱাধিত। কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত ব্ৰহ্মা আৰু মহেশ্বৰ, ‘বহুব্ৰাহ্মণ’ত বিষ্ণু আৰু ‘বিক্ৰমোন্নয়ী’ নটকৰ নান্দী-শ্লোকত মহেশ্বৰৰ যি স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিছে সেয়া উপনিষদৰ ব্ৰহ্মৰ অনুৰূপ। ব্ৰহ্ম পৰোক্ষ অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়ৰ অগোচৰ। পৰোক্ষ পদাৰ্থৰ স্বৰূপ কেৱল গুণ আৰু কাৰ্যৰ দ্বাৰা বুজিব পাৰি। উপনিষদৰ ঋষিয়ে কয়, জগতৰ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ-ৰূপে জানিব পাৰিলেই ব্ৰহ্মক জনা হয়, অৰ্থাৎ জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা-ৰূপে ব্ৰহ্মক জানিব পাৰি, জগতৰ স্থিতিৰ কাৰণ-ৰূপেও জানিব পাৰি আৰু জগতৰ লয়ৰ আশ্ৰয়-ৰূপেও জানিব পাৰি। ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ’ৰ পূৰ্বোক্ত বচন উল্লেখনীয় : ‘যতো হা ইমানি ভূতানি জায়ন্তে, যেন জাতানি জীৱন্তি, যৎ প্ৰযন্ত্যভিসংব্ৰিংশন্তি, তদ্বিজিহ্বাসমু, তদব্ৰহ্ম,’^১ ‘যাবপৰা এই সমস্ত প্ৰাণী জন্মিছে, জন্মি যাৰ দ্বাৰা জীৱিত আছে আৰু প্ৰলয় কালত য’লৈ গৈ আশ্ৰয় লৈছে বা প্ৰবিষ্ট হৈছে অৰ্থাৎ যিজন সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ তেওঁক জানা, তেওঁই ব্ৰহ্ম। উপনিষদৰ এই বচনৰ প্ৰতি বিশেষভাৱে লক্ষ্য

১. তত্ৰৈকাগ্ৰং মনঃ কৃৎৱা যতচিন্তেহ্নিয়ক্ৰিয়ঃ।

উপৰিভাষনে বুজ্যাদ্ যোগদ্বাৰাবিশুদ্ধকৰে ॥ (গীতা-৬:১২)

২. তৈত্তিৰীয়োপনিষদ—৩।১।১

বাণি কবিয়ে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰ-এই ত্ৰিমূৰ্ত্তিৰ মাজেদি ব্ৰহ্মৰ, স্বৰূপকে নিৰ্দেশ কৰি সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ-স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে।

উপনিষদৰ প্ৰভাৱ কালিদাসৰ সাহিত্যৰ ওপৰতেইহে যে অটুট আছিল ভেনে নহয়, এই প্ৰভাৱ তেওঁৰ জীৱন-দৰ্শনৰ ওপৰতো সমানেই অটুট আছিল। সেয়েহে তেওঁক উপনিষদিক অদ্বৈতবাদী বোলা হৈছে। কবিয়ে ক্ষেত্ৰ বিশেষে সময় সুবিধা বুলি ব্ৰহ্মৰ সূচনা কৰিছে। কবিৰ চিন্তাধাৰাত ব্ৰহ্মানুভূতিৰ অনুভৱে সেই কথা স্পষ্ট কৰি তোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে কবিয়ে কয়, 'লবণাপন্ন সাধাৰণ মানুহৰ প্ৰতিও মহাপুৰুষসকলে মমতা প্ৰদৰ্শন কৰে।'¹ এই প্ৰসঙ্গত সীতাৰ বচন উল্লেখনীয়, 'বিদ্বান আৰু নিনয়ী ব্ৰাহ্মণ, গৰু, হাতী, কুকুৰ আৰু চাণ্ডালৰ প্ৰতি ব্ৰহ্মজ্ঞানীসকল সমদৰ্শী বা সমজ্ঞানসম্পন্ন হয়, অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মভাৱে দৰ্শন কৰে।'² এনে ধৰণৰ উক্তিৱে কবিৰ ভাৱ-ৰাজ্যত অদ্বৈতবাদৰ প্ৰভাৱ অনায়াসে সূচনা কৰে।

কালিদাস প্ৰকৃতিৰ পূজাৰী। কিন্তু তেওঁ প্ৰকৃতিক অচেতন জড়-ৰূপে দৰ্শন কৰা নাই। তেওঁৰ মানত প্ৰকৃতি চৈতন্যেৰে উদ্ভাসিত, মানুহৰ দৰে সুখ-দুঃখৰ অনুভূতিৰে পৰিপূৰ্ণ। বিচিত্ৰ ক্ৰীড়ন্তিত, বিৰাট দেহধাৰী হিমালয়ক কবিয়ে নগাধিৰাজ বুলি মানৱীয় ৰূপেৰে কপায়িত কৰিছে। বিচিত্ৰ তৰঙ্গময়ী প্ৰোতবহা সবয়ুক সমস্ত অযোধ্যাবাসীৰ স্নেহশীলা ধাত্ৰীৰূপে কপায়িত কৰিছে। এনে ধৰণৰ বৰ্ণনাৰে কবিৰ সাহিত্য ভৰপূৰ। কবিৰ কল্পনা সঁচা; কিন্তু, সেই কল্পনাৰ অন্তৰালত আছে এক দিৱ্যানুভূতি। সেই অনুভূতিৱে কবিক এক অলৌকিক দৃষ্টি-সম্পন্ন কবি তুলিছে আৰু সেই দৃষ্টিৱে কবিক ঈশ্বৰ-অচেতনৰ বিভাগ-ৰেখা অতিক্ৰম কৰি অদ্বৈতবাদীৰ

১. স্কুত্ৰেহপি নূনং লবণং প্ৰাপ্যে সমস্তমুচ্চৈঃশিবস্যাং সতীৰ; (কুমাৰ ১১২২)

২. বিদ্বাৰিনন্নসম্পন্নৈ ব্ৰাহ্মণৈ গৰি হস্তিনী।

ওনি চৈৱ স্বপাকে চ পণ্ডিতাঃ সমবশিনঃ ॥ (সীতা ৫১৮)

আব্রহ্মভূষণবৰ্ণন ব্ৰহ্মদৰ্শী কবি তুলিছে। ব্ৰহ্মই জগৎ সৃষ্টি কৰি সৃষ্ট পদাৰ্থৰ ভিতৰত অমৃত্যুত হৈ আছে। ‘তৎসৃষ্টো ভদেদ্বাত্মপ্ৰাৱিশৎ’।^১ সেই সময়লৈকে সৃষ্টি কৰি তেওঁ তাত প্ৰৱেশ কৰিছে।

কালিদাসৰ অভিপ্ৰেত মুক্তিৰ সন্ধানলৈ লক্ষ্য কৰিলেও সহজে অমৃত্যুমান কৰিব পাৰি যে তেওঁ অদ্বৈত ব্ৰহ্মবাদী আছিল। অদ্বৈত-বাদীৰ মতে জ্ঞানেই এক মাত্ৰ মুক্তিৰ কাৰণ : ‘জ্ঞানমেৱ তু কৈৱল্যম্’ জ্ঞানবশবাই মুক্তি। ‘কুমাৰসম্ভৱ’ত কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে : ‘কৰ্ম-বদ্ধচ্ছিদং ধৰ্মং ভৱশ্চেষ্টং মুমুক্ষুঃ’।^২ মুক্তিকামী লোকসকলে পুনৰ্জন্মৰ নিবৃত্তিৰ কাৰণে কৰ্মৰূপ বন্ধনৰ উচ্ছেদকাৰী (তত্ত্বজ্ঞান প্ৰবৰ্তক) পুণ্যৰ অভিজ্ঞাৰ কৰে। কবিৰ এই উক্তিৰ মুখ্য তাৎপৰ্য এয়ে যে কৰ্ম মুক্তিৰ কাৰণ নহয়, জ্ঞানেই মুক্তিৰ একমাত্ৰ কাৰণ।

কৰ্মই জীৱৰ সংসাৰ-বন্ধনৰ হেতু (কৰ্মজনিতঃ বন্ধঃ)। নিত্য, নৈমিত্তিক আৰু কাম্য ভেদে কৰ্ম তিনি বিধ। এই তিনি বিধ কৰ্মৰ অমুষ্ঠান আৰু নিষিদ্ধ কৰ্মৰ বৰ্জন আৱশ্যক। কৰ্ম কৰিলে পুণ্য হয়, নকৰিলে পাপ হয়। কৰ্মৰ দ্বাৰা উপাৰ্জিত পুণ্যৰ ফলত স্বৰ্গলোক প্ৰাপ্তি হয় আৰু স্বৰ্গ-মুখ অমৃতভূত হয়; কিন্তু, সেই মুখ অনিত্য; কাৰণ, পুণ্য ক্ষয় হ’লে জীৱ পুনৰ সংসাৰলৈ উভতি আহে। গীতাত কৈছে : স্বৰ্গে পুণ্যে মৰ্ত্যালোকং ব্ৰিশন্তি,^৩ স্বৰ্গলোক ভোগ কৰি পুণ্যৰ ক্ষয় হ’লে জীৱ পুনঃ জন্ম-জৰা-মৰণশীল লোকত প্ৰৱেশ কৰে।^৪ জন্ম-জৰা-মৰণৰ ভয়ৰ-পৰা নিবৃত্তি পাবলৈ মাহুৰে মুক্তি-মাৰ্গৰ অন্বেষণ কৰে। সেই একে-খন কাব্যতে কবিয়ে পুনঃ সেই কথাৰেই উল্লেখ কৰিছে : ‘কঃ মুক্তি-মাৰ্গং পুনৰ্ভৱপ্ৰেৰণভয়াৎ প্ৰাপন্নঃ’।^৫ জন্ম-মৰণৰ ভয়েই মুক্তি কামনাৰ

১. তৈত্তিৰীয়োপনিষদ—২।৬

২. কুমাৰসম্ভৱ—২।৫১

৩. গীতা—৯।২১

৪. কুমাৰসম্ভৱ—৩।৫

অন্ততঃ কাৰণ। শুভ বা অন্ততঃ যি কোনো কৰ্মই জীৱৰ পুনঃ
পুনঃ সংসাৰলৈ অহাৰ বীজ-বন্ধন। সেই কৰ্মবদ্ধ বা কৰ্মমূঢ়
হেমন কবিৰ নোৱাৰিলে মুক্তি লাভ কৰিব নোৱাৰি। মহাবাজ
বহুব জীৱন-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কবিয়ে কৈছে: ‘অনপাৱিপদোপলকয়ে
বহুবাইপ্তে: সমিয়ায় যোগিভিঃ’^১, মুক্তিপদ লাভৰ কাৰণে তৎকাল
যোগীসকলেৰে সৈতে বহু মিলিত হ’ল। জাগতিক বিষয়বস্তুৰ
প্ৰতি সম্পূৰ্ণভাৱে কামনা-বহিত হোৱাই মুক্তি বা অপবৰ্গ। বহুৱে
সেই মুক্তিৰ কাৰণে সমাধি অৱলম্বন কৰি ভৱ-বন্ধনকপ কৰ্মকল ভৱীকৃত
কৰিবলৈ ধৰিলে। গতিকে বুজা যায়, কৰ্মৰ দ্বাৰা অমৃতত্ব লাভ
নহয়; কেৱল জ্ঞানৰ দ্বাৰা^২ হে কৰ্ম-বন্ধনপৰা অৰ্য্যাহতি লাভ
কৰিব পাৰি। ঋতিয়ে কয়: ‘কৰ্মণা বধ্যতে জন্ত: বিজ্ঞা চ প্ৰমুচ্যাতে’^৩
কৰ্মৰ দ্বাৰা বন্ধন আৰু বিজ্ঞাৰ দ্বাৰা মুক্তি। সেই বিজ্ঞাই ধৰ্ম
অৰ্থাৎ নিবৃত্তি-লক্ষণ ধৰ্ম বা জ্ঞানমार्গ বা ব্ৰহ্মবিজ্ঞা। কবিয়ে
‘কৰ্মবদ্ধচ্ছিন্নঃ ধৰ্মম্’ বুলি কৈছে। ইয়াকেই ‘মুক্তকোপনিষদ’ত পৰা
বিজ্ঞা বোলা হৈছে (অথ পৰা বয়া তদক্ষৰমধিগম্যাতে)^৪, সেয়ে পৰা
বিজ্ঞা দ্বাৰা দ্বন্দ্ব লাভ কৰা যায়। সেই উপনিষদতে আকৌ
উল্লেখ কৰিছে, ‘কাম্য কৰ্মৰ (যাগ যজ্ঞাদিৰ) অহুষ্ঠানৰ দ্বাৰা লাভ
কৰা লোকসমূহৰ অনিত্যতা উপলব্ধি কৰি মুক্তিকামী লোকে
ভেনে কৰ্মৰ প্ৰতি আসক্তি ত্যাগ কৰিব। কাৰণ, কৰ্মৰ
দ্বাৰা সেই নিত্য বস্তু লাভ কৰিব নোৱাৰি।’^৫ ‘তৈত্তিৰীয়োপনিষদ’ত
‘ব্ৰহ্মহিমাংগোতি পৰম্’^৬ ব্ৰহ্মজ্ঞানীয়ে পৰব্ৰহ্মকেই লাভ কৰে।

১. বহুৱং—৮।১৭

২. মুক্তকোপনিষদ—১।১৫

৩. পৰীক্ষা জোকান্ কৰ্ষিতোন্ ব্ৰহ্মণো নিৰ্বেদযায়াত্যকৃত: কৃতেন।

(মু: উ: ১।২।১২)

৪. তৈত্তিৰীয়োপনিষদ—২।১৩

‘মুক্তকোপনিষদ’ত কৈছে, ‘কাৰ্য-আক কাৰণ-কপী সেই পৰমাশ্ৰাক
দৰ্শন কৰিলে, সেই দৰ্শনকাৰীৰ কৰ্মসমূহ ক্ষয় প্ৰাপ্ত হয়।’^১ উপনিষদতে
আকৌ পোৱা যায় : ‘ব্ৰহ্ম বেদ ব্ৰহ্মৈৱ ভৱতি।’^২ ব্ৰহ্মজ্ঞানী ব্ৰহ্মই হয়।
গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে, ‘নিষ্কাম কৰ্মযোগী মনীবাসকলে
কৰ্মবপৰা উৎপন্ন হোৱা ফল ত্যাগ কৰি জন্ম-ৰূপ বন্ধনবপৰা মুক্ত
হয় আৰু সকলো প্ৰকাৰ দুখ নোহোৱা পদ লাভ কৰে।’^৩ সেই
গীতাতে আকৌ পোৱা যায়, ‘জ্ঞান-ৰূপ অগ্নিয়ে সমস্ত কৰ্ম (কৰ্মজনিত
বন্ধন) ভস্মসাৎ কৰে।’^৪ মানৱ জীৱনৰ পৰমপুৰুষাৰ্থ বা মুক্তি
কেৱল জ্ঞানৰ দ্বাৰা হে লাভ কৰিব পাৰি, এয়া বেদান্তৰ বাণী :
‘জ্ঞান দেৱ তু কৈৱল্যম্’। অদ্বৈতবাদীৰ এই অভিমত শ্ৰুতিপোষণ
কৰা কবি কালিদাসক উপনিষদিক অদ্বৈতবাদী বুলি অভিহিত
কৰিলে ভুল কৰা নহয় নিশ্চয় !

১. কীয়ন্তে চাস্ত কৰ্মাণ তস্মিন্ দৃষ্টে পৰাৱৰে । (মুঃ উঃ ২।২।৮)

২. মুক্তকোপনিষদ—৩।২।৯

৩. কৰ্মজং বুদ্ধিবৃত্তা হি ফলং ত্যক্তা মনীষিণঃ ।

জন্মবন্ধবিনিমুক্তাঃ পৰং গচ্ছন্ত্যনাময়ম্ । (গীতা ২।৫১)

৪. জ্ঞানায়িঃ সৰ্বকৰ্মাণি ভস্মসাৎ কুরুতে তথা । (গীতা ৪।৩৭)

निर्वाचित ग्रन्थसूची

1. Abhijñānaśākuntala ; ed. by A. B. Gajendragadkar
2. Abhijñānaśākuntalam ; (With the commentary of Rāghavabhatta) ed. by M. R. Kale.
3. Abhijñānaśākuntala ; ed. by C. R. Devadhar' and N. G. Suru.
4. Abhijnyāna Shākuntal ; (With Rāghavabhatta's commentary) ed. by K. M. Joglekar
5. Abhijñānaśākuntalam ; ed by S. R. Ray.
6. Raghuvamśa ; (with the commentary of Mallināth) ed. by G. R. Nandargikar.
7. Raghuvamśa ; (with the commentary of Mallināth) ed. by M. R. Kale.
8. Raghuvamśa (cantos I—IV) ; ed. by C. R. Devadhar and N. G. Suru.
9. Kumārasambhavam (cantos I—V) ; ed. by M. A. Karandikar and S. Karandikar.
10. Kumārasambhava (cantos I—VIII) ; ed. by M. R. Kale.
11. Ritusamphara ; ed. by M. R. Kale.
12. Meghaduta ; ed. by G. R. Nandargikar.
13. Meghaduta ; ed. by K. B. Pathak.
14. Meghaduta ; ed. by M. R. Kale.
15. Meghadutam ; ed. by B. V. Vyas and others.
16. Mālavikāgnimitram ; (with the commentary of kāṭyavema) ; ed. by M. R. Kale.
17. Mālavikāgnimitram ; ed. by P. S. Sane and others.
18. Vikramorvaśiyam ; ed. by S. B. Athalye and S. S. Bhawa.
19. Vīkramorvaśiyam ; ed. by M. R. Kale.
20. Vikramorvaśiyam ; ed. by S. P. Pandit.
21. Sri Aurobindo : Kalidasa.
22. Rabindranath Tagore : Pracina Sahitya.
23. B. S. Upadhyaya : India in Kalidasa.
24. S. A. Sarnis : Kalidasa—his style and his times.

25. V. V. Mirashi and Navalkar : Kalidasa.
26. R. D. Karmarkar : Kalidasa.
27. G. C. Jhala : Kalidasa—a study.
28. S. S. Bhawe : Kalidasa—the national poet of India.
29. V. Raghavan : Kalidasa.
30. P. V. Kane : History of Sanskrit Poetics.
31. Sahityadarpana (Paricchedas. I, II and X);
ed. by P. V. Kane;
32. Kāvyaaprakāśa (Ullāsa I, II, III and X);
ed. by A. B. Gajendragadkar;
33. Dhvanyāloka; ed. by Pattabhirama Sastri.
34. Śrīmadbhagavadgītā; ed. by Pramathanath
Tarkabhusan.
35. Manusamhita; ed. by Panchanan Tarkaratna.
36. Upaniṣatgranthavali; ed. by Swami Gambhirananda.
37. The Journal of the Vikram University (Arts).

‘কাজিৰান আৰু ভগতা’ সম্পৰ্কে বিশিষ্ট আভিযন্ত

অধ্যাপক মহোদয় দেওগুৰু :

ভাৰতীয় সংস্কৃতিত কাজিৰান বহু এক গভীৰ অৰ্ধ-বাহী ঐতিহ্য। তেওঁৰ জীৱন-কথা আৰু হেৰাই পৰিছে বিশ্বজিৱ অত্যন্ত গৰ্ভত; সেইবাবে, পণ্ডিতসকলে তৰ্ক কৰে গৱেষণাৰিখ নাজ। কিন্তু কাজিৰানলৈ যমত পোমাই বৰ্ণনাত গৰ্ভী আৰ্জিব কবিয়েও হুজুৱাহ কাঢ়ে : আৰি হুজি জন্ম নিজেৰ কাজিৰানেৰ কাৰণ। কাৰণ, কাজিৰান কি অপূৰ্ণ নৃষ্টি ভাৰতব বসীবাৰ। আৰু কাজিৰানৰ কি অপূৰ্ণ নৃষ্টি প্ৰতি শাৰী কথা। উৰেজিত যমুতাও-বাহী হুজুৱত জীৱগায় হুজিৰ ববে পৃথিৱীৰ কোনোবা পিঠিৰ কবিয়ে জাতেই হুজুৱ হৈ জুজিৰ পাৰ মোপোৱা হয় : *Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline.....* জুজিত কাৰণ হুজু আৰু হেৰুৱত কল আৰু অগতত বিমৰ্শ বি শৌৰ্য আৰে, নকলোৱে বোৰ এক অমৰত ‘শকুন্তলা’তেই লৰাই .মাত কৰিছেহি। আৰিও বিশ্বজবনে কাজিৰানবৰণা একাকি প্ৰৱৰ্তন আওবাই নিজৰ বক্তব্যক জুজুত কৰে : বাজা বোবা বৰণবিজনে মাথমে জুজুতাৰা, মতাং হি লনোৱপথে হুজু প্ৰৱৰ্তনতঃকৰণপ্ৰহুজুত, আ পৰিভোবাহু বিহুয়াং ন লাধু মতে প্ৰৱোণবিজানহু.....। মহাকবিৰ মেঘবীৰ যেখাত যেমতৈ বিশ্বজুজুতি হুজিৱতী হৈ উঠিছে, নামৰপ্ৰহুজুতৰে যেমতৈ পুনঃনৃষ্টি মাত কৰিছে তেওঁৰ মহাবাণীত সেইববে মতা, শৌৰ্য আৰু গভীত একজনে বক্তৃতা হৈছে। কাজিৰানক এবি ভাৰতীয় জীৱনৰ নব্যক পৰিচয় দাই। কিন্তু অসমত সংস্কৃত-বিজ্ঞা তথা ভাৰতীয় প্ৰগৰী সংস্কৃতিৰ চৰ্চা আৰিও বিকল। এইবোৰা মহাকবিৰ দিৱসেইবা আৰাৰ ভাৰাত কি আলোচনা আছে? এনে হুজুত হুজুজিত জীৱোপেৰৰ শৰ্ভাৰেৰে পাঁচটি হুজিখিত অধ্যায়ত ‘কাজিৰানপ্ৰকিতভক্তা’ কাজিৰানৰ জিভা আৰু অজুতৰ মহাকবিত্ৰ শৌৰ্যবোধ আৰু গভীতচেতনাব আলোচন পৰিচয়লক্ষুত এই প্ৰৱৰ্তন হুজিৰাৰলৈ আগবঢ়াই সেই বৰাৰক কৰী কৰিছে; তাত প্ৰত্যয়ৰ দাই। বিশেষকৈ কাজিৰানৰ শৌৰ্যজাত বীৰা মোপোৱাপকলৰ অভবতো বৰ্ণ অধ্যায়ৰ হুজাবিতাৰজীৱে এক আভিযন্ত স্পন্দ কৰাই জুজিৰ পাৰি হুজি আৰাৰ বিৰাণ হৈছে। শৰ্ভাৰ মেঘাব মোপোৱিৰ কাজিৰানবৰণতী পৰিকল্পন কৰ্ত্তৱা হতক।

শ্রীশ্রীযুক্ত ৩৫০/৬ টিলা (৩৫
মঞ্চ

মেম্ব. যু.মী./
১৩ মার্চ ১৯৭১

৩৫০/৬

সনমস্তুঃ সনমস্তুঃ

অম্বীয়া,

আমাদের ২৫/৭/৩২-এর সন-আই
২৫/৭/৩২-এর সন-আই -
"আমাদের সন-আই"

সন-আই একেবারে সন-আই ২৫/৭/৩২-এর
সন-আই ৭ মেম্ব. সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই

সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই

সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই
সন-আই সন-আই সন-আই সন-আই

ନାମ
୦୬/୧/୬୦

ସ୍ୱାମୀ

ଆମ ନିଆରା ମଝି ଯେଉଁ ଯେଉଁ ବଢ଼ି ଚାଲି
ବାଟେଇ । ନାମାମର ଭାବରୁ ନାମର ପିତାମହ
ନିଜ ପୁଅ ଗୋଲାବର ନାମର ଗୋଲାବର ନାମ
ଆଉ ଶାନ୍ତ ହେଉ । ଆମ ନିଆରା ନାମ
ନାମର ନାମାମର ନାମର ନାମର ନାମ
ନାମର ନାମର ।

ଆମ ନାମର ନାମର ନାମ, ନାମ

ନାମର

ନାମର ନାମର

১. অর্থায়ন, ২. মানব সম্পদ, ৩. প্রযুক্তি, ৪. পরিবেশ
 ৫. সামাজিক কাঠামো, ৬. আইন ও নীতি, ৭. মূল্যবোধ

[illegible]

આનારું હૈ વિચારના અંતરનારું "સાચીનારું અંતરનારું"
પ્રત્યક્ષ નિર્ણયનારું આરંભનારું

७०५५
 श्री गुरुदेव

RESIDENCE I
"SUDHARMA"
16 HINDUSTHAN PARK
CALCUTTA-20
PHONE 40-1121

//Bvkr Svkr ms Tdm//
mānāvīkṣu "bhāratasya
jāyā icāryak
SUNITI KUMAR CHATTERJEE
NATIONAL PROFESSOR OF INDIA
IN HUMANITIES

OFFICE
NATIONAL LIBRARY CAMPUS
DELVEDORE
CALCUTTA-27
PHONE 40-5310

September 11, 1969

Shri Yogeshwar Sharma, M.A.,
Librarian, Gauhati University
Gauhati (Assam)

Dear Shri Sharma,

Thank you for your letter of the 6th September 1969 and your book "Kālidāsa Āru Tapasyā". I have just glanced through it and I find it to be a very good study of Kalidasa on the background of ancient Indian Philosophy and spiritual concepts as well as religious life, and besides you have discussed the aesthetics of Kalidasa and the innate beauty of his conceptions and ideas and his poetry, as well as the place of Kalidasa as a Representative or National poet of India. It shows a wide range of reading and assimilation combined with a profound literary appreciation of Kalidasa, and I am sure this book will be received with the fullest appreciation not only of Assamese but also of Bengali readers. This work certainly forms a very valuable addition to the critical literature in Assamese. The last section giving the wisdom of Kalidasa in the shape of quotations of an aphoristical nature from his writings is also a very good idea, and this demonstrates more than anything else some of the profounder aspects of Kalidasa's writings.

With all good wishes,

I remain,
Yours sincerely,

Suniti Kumar Chatterjee
(Suniti Kumar Chatterjee)